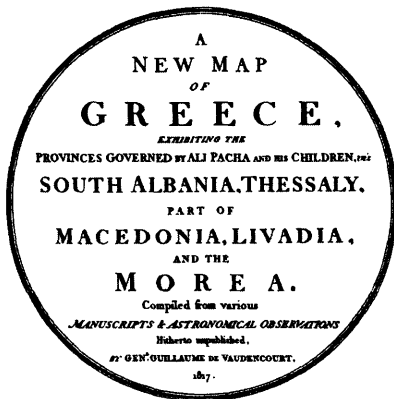

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ
Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη
Ήπειρο (1820-1913)

Αθήνα 2003

A
NEW MAP
OF
G R E E C E .

EXHIBITING THE
PROVINCES GOVERNED BY ALI PACHA AND HIS CHILDREN, 1821
SOUTH ALBANIA. THESSALY.

PART OF
MACEDONIA, LIVADIA,
AND THE
M O R E A .

Compiled from various
MANUSCRIPTS & ASTRONOMICAL OBSERVATIONS
Hitherto unpublished.

BY GEN^L OUVLAUME DE VAUDENCOURT.
1847.

ΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ
Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη
Ήπειρο (1820-1913)

Η πραγματοποίηση της έκδοσης ενισχύθηκε από την

© ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, Ε.Ι.Ε.
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72.73.554 - 210.72.73.580 - FAX 210.72.46.212

ISBN 960-7916-11-5

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ

ΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΓΙΑΝΝΙΩΤΙΚΟ ΠΑΣΑΛΙΚΙ
*Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη
Ήπειρο (1820-1913)*

Αθήνα 2003

Της Στέλλας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	17
----------------	----

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

<i>ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</i> : Τα σύνορα της Ηπείρου: ένα γεωγραφικό ψευδοπρόβλημα	27
<i>ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</i> : Το φυσικό και παραγωγικό δυναμικό	35
Ο ρόλος του αναγλύφου	35
Εμπόριο, παραγωγή, μετανάστευση	38
<i>ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</i> : Το φυλετικό και εθνολογικό υπόβαθρο	47
Γλωσσικές ομάδες	49
Θρησκευτικές κοινότητες	53
Εθνισμός και θρήσκευμα	56
<i>ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</i> : Το θεσμικό εποικιστικό υπόβαθρο	61
Το οθωμανικό κράτος και η μεταρρυθμιστική περιπέτεια	61
Οι γαιοκτητικές σχέσεις	66
Το φορολογικό σύστημα	71
Η οργάνωση του στρατού	78
<i>ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</i> : Οι εγγενείς αντιδράσεις	82
Η ελληνική κινητικότητα	82
Η αλβανική επαναστατικότητα	87
Η ρουμανική δραστηριότητα	92
Η τακτική του οθωμανικού κράτους	93

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

<i>ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</i> : Μερικές παρατηρήσεις γύρω από την οθωμανική διοικητική ονοματολογία	99
Η επίδραση του τιμαρωτισμού	100
Καδηλίγια και ναϊπλίγια	103

Ο μετασχηματισμός του τιμαριωτικού καθεστώτος	106
Οι πληροφορίες των σάλναμέδων	109
Ο εξελληνισμός των όρων	112
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η διοίκηση της Ηπείρου ως την πτώση του Αλή πασά	115
Η οθωμανική κατάκτηση	115
Η οριστική διαμόρφωση των ηπειρωτικών σαντζακιών	118
Η αποσύνθεση της ιεραρχίας	122
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η περίοδος των πρώτων μεταρρυθμίσεων (1820-1867)	126
Η φάση του συγκεντρωτισμού	126
Ήπειρος και Τανζιμάτ	129
Μεταγενέστερες τροποποιήσεις	134
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Το βιλαέτι των Ιωαννίνων (1867-1913)	140
Σχηματισμός των βιλαετιών	140
Το νομικό πλαίσιο	142
Καϊμακαμλίκια και μουνιρλίκια στην Ήπειρο	152
Διάρθρωση και εξέλιξη του σαντζακιού των Τρικάλων	156
Το σαντζάκι του Λεσκοβικιού (1882-1888)	159
Το σαντζάκι του Ρεσαδιέ (1910-1913)	160
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Γενική επισκόπηση των ηπειρωτικών καζάδων ...	163
Μεθοδολογικές παρατηρήσεις	163
Καζάδες Άρτας, Ραδοβιζιού και Λούρου	168
Καζάς Πρέβεζας	174
Καζάς Ιωαννίνων	176
Καζάς Μετσόβου	180
Καζάς Γρεβενών	183
Καζάς Βεντσών	185
Καζάς Παραμυθιάς	187
Καζάδες Μαργαριτιού, Πάργας και Ρεσαδιέ	187
Καζάς Φιλιατών	190
Καζάς Πωγωνιού ή Παλαιοπωγωνιού	192
Καζάς Κόνιτσας	194
Καζάς Λεσκοβικιού	197
Καζάδες Δελβίνου, Κουρβελεισιού και Χειμάρρας	199
Καζάς Αργυροκάστρου	204
Καζάς Πρεμετής	206
Καζάς Τεπελενιού	209

Καζάς Αυλώνας	211
Καζάδες Μπερατιού και Λιούσνιας	212
Καζάδες Σκρπαριού και Γκουσνίτσας	216
Καζάς Τομορίτσας	218
ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Οι εκκλησιαστικές διαιρέσεις	221
Εισαγωγικά σχόλια	221
Επαρχίες Άρτης και Νικοπόλεως	224
Επαρχία Ιωαννίνων	225
Επαρχία Γρεβενών	227
Επαρχία Παραμυθιάς	227
Επαρχία Βελλάς και Κονίτσης	228
Επαρχία Πωγωνιανής	230
Επαρχίες Δρυΐνουπόλεως και Χειμάρας	231
Επαρχία Βελεγράδων	232
Αρχιερατική επιτροπεία Ραδοβιζίου	234
Αρχιερατική επιτροπεία Πρεμετής	235
Κτήσεις της μητροπόλεως Καστοριάς	236
Οι εξαρχίες	237
ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Το χωριό και η πόλη ως κύτταρο της διοικητικής ιεραρχίας	238
Η έννοια του χωριού	238
Κοινότητες και μαχαλάδες	240
Εξαφανίσεις χωριών	249
Πόλεις και κομποπόλεις	252

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΜΕΓΕΘΗ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Οι οθωμανικές καταμετρήσεις	257
Η παλαιότερη πρακτική	257
Η απογραφή του 1831	260
Η απογραφή του 1845-1846	262
Η «νέα καταγραφή» (1859-1880)	266
Η απογραφή του 1884-1886	270
Η απογραφή του 1905	274
Οι πρώτες ελληνικές απογραφές (1881 και 1913)	277
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Άλλες στατιστικές πηγές	281
Οι εκκλησιαστικές στατιστικές	281

Η στατιστική του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1874)	284
Η δεύτερη στατιστική του Αραβαντινού (1866-1889)	286
Τα στοιχεία των προξενικών εκθέσεων	287
Γεωγραφικά και περιγηγνητικά συγγράμματα	292
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Μερικά τεχνικά ζητήματα των καταμετρήσεων	294
Μόνιμος ή νόμιμος πληθυσμός;	294
Ποσοστά αρρένων	297
Μεγέθη των οικογενειών	300
Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι	308
Μειονότητες	310
Ποσοστά υποκαταμέτρησης	313
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η γενική εξέλιξη του πληθυσμού	316
Αποκατάσταση και διόρθωση των στοιχείων	316
Ο ρυθμός της αύξησης του πληθυσμού	327
Οι κύριες τοπικές διαφοροποιήσεις	329
Αστικός και αγροτικός πληθυσμός	334
Η παρακμή του μουσουλμανικού στοιχείου	339
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Το παράδειγμα του καζά των Ιωαννίνων	342
Η πόλη	342
Οι ναχιγιέδες	345
Τα χωριά	348
Πληθυσμός και βιοτικό επίπεδο	357
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	361
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ: Κατάλογος παραρτημάτων	367
Παράρτημα Α: Χάρτες	369
Παράρτημα Β/Ι: Αλφαβητικό ευρετήριο διοικητικών διαιρέσεων	385
Παράρτημα Β/ΙΙ: Χρονολογικός κατάλογος των βαλίδων των Ιωαννίνων (1820-1913)	396
Παράρτημα Β/ΙΙΙ: Χρονολογικοί κατάλογοι διοικητών σαντζακίων	405
Παράρτημα Β/ΙV: Αλφαβητικό ευρετήριο διοικητών των Ιωαννίνων και των υποκείμενων σαντζακίων	417
Παράρτημα Γ/Ι: Συνοπτικά πληθυσμιακά στοιχεία για τους καζάδες της Ηπείρου	421
Παράρτημα Γ/ΙΙ: Αναλυτικά στοιχεία για τον καζά των Ιωαννίνων	428

ΕΠΙΜΕΤΡΟ: Επιλογή κειμένων	449
1. Τρεις αναφορές του ελληνικού υποπροξενείου Ιωαννίνων για την επιβολή του Τανζιμάτ στην Ήπειρο	451
2. Έκθεση του γάλλου προξένου Ιωαννίνων για την απογραφή του 1859-1860	459
3. «Στατιστικές εκθέσεις» των ελληνικών προξενείων Ιωαννίνων και Αυλώνας (1866)	460
4. «Οδηγία περί του τρόπου καθ' όν θέλει εφαρμοσθή η απογραφή του πληθυσμού» (1874)	472
5. Τέσσερις εκκλησιαστικές στατιστικές του τέλους της Τουρκοκρατίας (1888-1910)	477
6. Η οθωμανική στατιστική του 1895 (απόσπασμα)	493
7. Κατάλογος αξιωματούχων του βιλαετιού των Ιωαννίνων για το έτος 1317/1899	501
8. Η τουρκική στατιστική του 1908	509
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	511
SUMMARY	529
ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	535

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πέρασαν δέκα χρόνια από τον καιρό που η εργασία αυτή υποβλήθηκε με μορφή διδακτορικής διατριβής στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών· περισσότερο αν λογαριάσουμε πως οι ανησυχίες, τα πνευματικά ερεθίσματα και η ερευνητική δραστηριότητα που οδήγησαν στη συγγραφή της ανάγονται ουσιαστικά στην τετραετία 1988-1991. Από τότε στην Ελλάδα άλλαξαν πολλά· στα υπόλοιπα Βαλκάνια, και προπάντων στην Αλβανία, που εμπίπτει άμεσα στο χώρο αυτής της έρευνας, θα ήταν ακριβέστερο να πούμε ότι δεν υπάρχει πλέον τίποτε από το ιδιότυπο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον που είχα το προνόμιο να γνωρίσω φευγαλέα στις στερνές εποχές του «παραπετάσματος».

Στο μεταξύ, η εξέλιξη της επιστήμης ακολούθησε τους παραδοσιακούς αργόσυρτους ρυθμούς της, με ασύμπτωτες και με συγκλίνουσες πορείες, με αδράνειες και με πισωγυρίσματα. Στη χώρα μας εμφανίστηκαν επιτέλους σπουδές «βαλκανολογίας» και η χρήση τουρκικών πηγών από ιστορικούς της Τουρκοκρατίας δεν φαντάζει ίσως τόσο εξωτική όσο πριν από δέκα χρόνια. Αλλά μάλλον δεν θα πρέπει να μεγαλοποιούμε τους καρπούς αυτών των εξελίξεων, ούτε να υπερτιμάμε την επιρροή που άσκησαν στις αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου. Αντί να διευρύνει τις επαφές και τις παραστάσεις του μέσου Έλληνα για τους γείτονές του, η αναζωπύρωση του μακεδονικού ζητήματος γέμισε τα βιβλιοπωλεία με ανατυπώσεις προπολεμικών προπαγανδιστικών εκδόσεων. Κι είναι ακόμη αξιοπερίεργο πόσοι από τους «διεθνολόγους-τουρκολόγους» που είναι σήμερα της μόδας μοιάζουν να βγήκαν από το γνώριμο εκείνο καλούπι που κατακεραύνωσε στον *Οριενταλισμό* του ο Έντουαρντ Σάιντ.

Δίχως πάντα ν' αποφεύγει κάποιες τάσεις επεκτατισμού, το βιβλίο τούτο κυριαρχείται από έναν γεωγραφικό και έναν χρονολογικό περιορισμό. Το γεωγραφικό του πλαίσιο είναι η Ήπειρος, και το πρώτο του κεφάλαιο εξηγεί το νόημα που αποδίδω εδώ στον όρο: Δεν είναι η Ήπειρος των αρχαίων ή των νεότερων γεωγράφων, ούτε η Ήπειρος ως σύγχρονη διοικητική περιφέρεια του ελληνικού κράτους, αλλά η Ήπειρος όπως μπορούσε να εννοηθεί στα πλαίσια της περιόδου που εξετάζεται –ως οθωμανικό διοικητικό διαμέρισμα, ταυτόσημο με την επικράτεια του πασά των Ιωαννίνων. Πολύ περισσότερο δεν είναι ο στόχος αυτής της μελέτης να περιοριστεί στον «ελληνισμό» της Ηπείρου, αφηρώντας ή υποβαθμίζοντας τα τάχατες «ξένα»

στοιχεία, όπως τα εννοούν οι μονόπλευρες (αλλά στην πράξη τόσο εύκαμπτες) προδιαγραφές της εθνικιστικής μας ιστοριογραφίας. Δεν ισχυρίζομαι βέβαια πως η οπτική του βιβλίου είναι απολύτως ουδέτερη και ανεξάρτητη απ' το παιδευτικό ή το κοινωνικό υπόβαθρο του συγγραφέα της. Πάντα έχουμε την τάση να ψάχνουμε στην ιστορία το είδωλό μας· μπορούμε ωστόσο, για να παραφράσω μια έκφραση του Μίλοραντ Πάβιτς, να κοιταζόμαστε κάποτε και σε ξένους καθρέφτες.

Θέμα μας είναι, επομένως, η Ήπειρος ως οθωμανική επικράτεια, η τουρκοκρατούμενη Ήπειρος. Ακριβέστερα, η Ήπειρος της «ύστερης» Τουρκοκρατίας. Κάποιοι, σήμερα, μπορεί ν' ασκούσαν κριτική σ' αυτό τον όρο. Είναι πράγματι συνώνυμα η «Τουρκοκρατία» με την «οθωμανική κυριαρχία»; Ήταν όντως «Τούρκοι» οι οθωμανοί σουλτάνοι και οι πολυποίκιλοι αξιωματούχοι και τοπάρχες που υπηρετούσαν το κρατικό αυτό μόρφωμα; Εξαρτάται, φυσικά, τι εννοούμε. Κάθε εθνική ονομασία είναι πάντοτε μία νοητική κατασκευή, με σημασιόμενα που ποικίλλουν ανάλογα με τους φορείς και την ιστορική περίοδο. Χρησιμοποιούμε τον όρο «Τουρκοκρατία» όπως χρησιμοποιούμε τους όρους «Φραγκοκρατία», «Βυζάντιο», «Γαλλία» –γιατί έχουν στη γλώσσα μας μεγάλη παράδοση και ξεκάθαρο νόημα. Δεν ταυτίζονται οι όροι μας μ' εκείνους που θα διάλεγαν όσοι συγκρότησαν και διακυβέρνησαν αυτά τα κράτη, αλλά τι θα κερδίζαμε σε ιστορική κατανόηση, αν μέναμε σχολαστικά προσκολλημένοι στη «βασιλεία Ρωμαίων» και στο «ρηγάτο της Φράντζας»;

Κι ύστερα, αυτή η «ύστερη» Τουρκοκρατία παρουσιάζει κάποιες ενδιαφέρουσες ιδιοτυπίες. Ανύπαρκτη για τη νοτιότερη Ελλάδα, όπου το ξεκίνημά της συμπίπτει με την οριστική αποτίναξη της τουρκικής κυριαρχίας, για την Ήπειρο είναι από πολλές απόψεις η *κατεξοχήν* περίοδος «εκτουρκισμού». Αν συγκρίνουμε τα χρόνια 1820-1913 με το αμέσως προηγούμενο διάστημα, δηλαδή την κυριαρχία του Αλή πασά, παρατηρούμε ότι ο ντόπιος Αλβανός δυνάστης δίνει τη θέση του σε μια διαδοχή διοικητών (συνήθως τουρκόφωνων) που στέλνονταν από την Κωνσταντινούπολη, ότι η ελληνική γλώσσα παραμερίζεται σταδιακά από τα επίσημα έγγραφα, ότι η οθωμανική διαδίδεται στη διοίκηση και την εκπαίδευση και εισχωρεί στα ελληνικά σχολεία. Γενικεύοντας, διακρίνουμε σε όλες τις ηπειρώτικες επαρχίες την καιρία παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας, που προβαίνει σε απογραφές του πληθυσμού τους, επανδρώνει τις έδρες τους με διαρκώς αυξανόμενο πλήθος μετακλητών υπαλλήλων, και αναθέτει την προστασία τους στο νεοσύστατο τακτικό οθωμανικό στρατό, εξαιλείνοντας βαθμιαία την αβέβαιη μα ολιγοδάπανη εξουσία των Ελλήνων καπεταναίων και των Αλβανών μπουλουκμπασήδων. Όπως θα φανεί και στο αντίστοιχο κεφάλαιο, τα φαινόμενα αυτά συνδέονται αναπόσπαστα με την ευρύτερη διαδικασία που ονομάζεται συνήθως «οθωμανικές μεταρρυθμίσεις» ή «Τανζιμάτ», και χαρακτηρίζει την προσαρμογή του κράτους των Οθωμανών στις εσωτερικές και διεθνείς συνθήκες του 19ου αιώνα.

Αν το πρώτο μέρος του βιβλίου αποβλέπει ουσιαστικά στη γενικότερη εξοικείωση του αναγνώστη με το γεωγραφικό και ιστορικό περιβάλλον, τα επόμενα δύο συνιστούν την ανάπτυξη των βασικών θεματικών του αξόνων. Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται αναλυτικά η διοικητική διάρθρωση της Ηπείρου στον αιώνα που μεσολάβησε από την πτώση του Αλή πασά ως την τελική κατάρρευση της τοπικής οθωμανικής εξουσίας στη δίνη του πρώτου βαλκανικού πολέμου. Στην αρχή προσπάθησα να αποκαταστήσω τη γενική πορεία των διοικητικών μεταβολών που εφαρμόστηκαν στην Ήπειρο με βάση το υπόδειγμα των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, ιδιαίτερα μετά την εξαγγελία του Χαττ-ι-Σερίφ (1839) και του νόμου των βιλαετιών (1864). Στη συνέχεια κατέγραψα τις διαδοχικές αλλαγές στη μορφή και το καθεστώς των διαφόρων διοικητικών ενότητων και καταπιάστηκα με τη χάραξη των εδαφικών τους ορίων, όπως προκύπτουν με βάση σωζόμενους καταλόγους των πόλεων και των χωριών τους. Τα πορίσματα αυτών των εργασιών αποτυπώνονται με μεγαλύτερη παραστατικότητα στους διοικητικούς χάρτες του Παραρτήματος Α και στο αλφαβητικό ευρετήριο των διοικητικών διαιρέσεων (Παράρτημα Β/Ι), όπου παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη του καθεστώτος κάθε σαντζακιού, καζά ή ναχιγιέ με τρόπο που ελπίζω να ικανοποιεί τις απαιτήσεις των ερευνητών. Τέλος, με προσεκτική αποδελτίωση των άμεσων πηγών καταρτίστηκε ένας πλήρης χρονολογικός κατάλογος των βαλίδων των Ιωαννίνων, καθώς και κατάλογοι των υφισταμένων τους διοικητών σαντζακιών (Παράρτηματα Β/ΙΙ-Β/ΙV).

Το τρίτο μέρος του βιβλίου επικεντρώνεται σε ζητήματα που ίσως να μοιάζουν περισσότερο καίρια, αλλά θέτουν περίπλοκα προβλήματα μεθοδολογίας. Επιχείρησα εδώ να συγκεντρώσω και να αναλύσω τα κυριότερα δεδομένα για την οικιστική συγκρότηση και την πληθυσμιακή εξέλιξη της Ηπείρου, και να βγάλω ορισμένα συμπεράσματα για την προέλευση και την αξιοπιστία τους. Επέμεινα ιδιαίτερα στην περιγραφή των προσπαθειών που κατέβαλε η οθωμανική εξουσία ως το 1913 προκειμένου να φτάσει σε μια ακριβή και αξιόπιστη καταμέτρηση του ηπειρωτικού πληθυσμού, σε όσο βαθμό μπορεί να γίνει αυτό κατορθωτό με τις ετερόκλητες και αποσπασματικές μας πηγές. Η υπεροχή των οθωμανικών στοιχείων απέναντι στις απλές «εκτιμήσεις» άλλων, ανεπίσημων φορέων είναι μια από τις βασικές παραδοχές αυτής της εργασίας. Ωστόσο, η απλή παράθεση ασύνδετων στοιχείων από δεύτερο και τρίτο χέρι, όπως γίνεται συνήθως σε παρόμοιες εργασίες, δεν αρκεί για να ανιχνεύσει κανείς μακροπρόθεσμες εξελικτικές τάσεις. Οι παραλείψεις, οι παραποιήσεις, οι μεταβολές στη διοικητική δομή και τις απογραφικές διαδικασίες καταλήγουν σε τυχαίες διακυμάνσεις που παραπλανούν τον αναγνώστη, όταν δεν τροφοδοτούν μονομερείς και εξεζητημένες θεωρίες. Έτσι, τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν χρειάστηκε να υποβληθούν σε πολύπλευρη διορθωτική επεξεργασία. Με αυτές τις προϋποθέσεις, το κεφάλαιο 4 του τρίτου μέρους εξετάζει το μέγεθος και τη σχετική πυκνότητα του συνολικού πληθυσμού του πασαλίκιου των Ιωαννίνων και των

κύριων γεωγραφικών του υποδιαιρέσεων σε πέντε συμβατικές χρονικές στιγμές της ύστερης Τουρκοκρατίας. Στο επόμενο κεφάλαιο 5, που ασχολείται δειγματοληπτικά με μία μικρότερη διοικητική περιοχή (τον κεντρικό καζά των Ιωαννίνων), η ανάλυση κατεβαίνει στο επίπεδο του μεμονωμένου χωριού. Με βάση τις καμπύλες των μεταβολών του πληθυσμού τους, τα χωριά του καζά κατατάχτηκαν έτσι στατιστικά σε επτά βασικούς τύπους. Η γεωγραφική κατανομή αυτών των τύπων μας βοηθάει να διακρίνουμε τις τοπικές διαφοροποιήσεις που μπορεί να προκαλούν στο εσωτερικό της περιφέρειας οι ιδιαίτερες φυσικές και κοινωνικές συνθήκες.

Παρά τη φαινομενική απόσταση που χωρίζει θεματικά τη διοικητική από την πληθυσμιακή ιστορία, η μελέτη των δεδομένων του πληθυσμού θα ήταν αδύνατο να προχωρήσει σε βάθος, αν δεν προσδιοριζόταν πρωτίτερα με τρόπο σχολαστικό η έννοια και η υπόσταση των διοικητικών υποδιαιρέσεων που χρησιμοποιούνται στις διαθέσιμες στατιστικές. Μοιάζει ίσως αυτονόητο ότι προκειμένου να εξαχθεί η πληθυσμιακή πυκνότητα μιας περιοχής θα πρέπει να είναι απόλυτα ξεκαθαρισμένα τα γεωγραφικά της όρια. Κι όμως, ο απλός αυτός κανόνας επανειλημμένα παραβιάστηκε σε μελετήματα οθωμανικής δημογραφίας, όπου τα σύνορα σαντζακιών και καζάδων υπολογίζονται πρόχειρα ή ταυτίζονται αυθαίρετα με τα όρια σημερινών συνωνύμων τους επαρχιών, υιοθετούνται ανυπόστατες εμβαδομετρήσεις, ή καταγράφονται αφύσικες αυξομειώσεις του πληθυσμού που στην πραγματικότητα προκύπτουν από διαδοχικές τροποποιήσεις στην έκταση των απογραφικών ενοτήτων. Από την άλλη μεριά, σε μερικές περιπτώσεις η γνώση της ηπειρωτικής διοικητικής ιστορίας μας επιτρέπει να αποδώσουμε τη σωστή τους χρονολογία σε στατιστικές που δεν δημοσιεύτηκαν παρά κάμποσα χρόνια ύστερα από τη σύνταξή τους, και να εξομαλύνουμε με τον τρόπο αυτό τις φαινομενικές ανακολουθίες που προκαλούν στην εξέλιξη της καμπύλης του πληθυσμού.

Η εργασία αυτή στηρίχτηκε σε ποικίλες πηγές, ανέκδοτες και δημοσιευμένες. Οι τίτλοι τους συναθροίζονται στη Βιβλιογραφία και ορισμένα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα θα συζητηθούν στην κατάλληλη θέση. Από τα παλιότερα ιστορικά δημοσιεύματα, η «Χρονογραφία» του Αραβαντινού και τα «Μελετήματα» του Λαμπρίδη παραμένουν, δυστυχώς, αναντικατάστατα εφόδια· η γνώση του τόπου και η θεματική τους εμβέλεια επισκιάζουν όλη την κατοπινή ιστοριογραφική παραγωγή. Από και πέρα οι μαρτυρίες φαίνονται πολλές, ακόμη πιο άφθονα είναι ωστόσο τα χάσματα, οι σιωπές, οι απώλειες. Η ολοκληρωτική σχεδόν καταστροφή των αρχείων της τοπικής οθωμανικής εξουσίας αποτελεί και στην Ήπειρο, όπως σε τόσες ακόμη περιοχές της Ελλάδας, συγκλονιστικό τεκμήριο του σκοταδισμού που διαποτίζει τη νεοελληνική ιστορική ευαισθησία. Ακόμη και τα έντυπα φύλλα της εβδομαδιαίας εφημερίδας, που εξέδιδε ανελλιπώς η διοίκηση του βιλαετιού των Ιωαννίνων επί σαράντα πέντε χρόνια, θεωρούνται σήμερα χαμένα, εκτός από ένα σώμα που καλύπτει με αρκετά κενά την περίοδο 1869-1878 και διασώθηκε στην Εφορία Βυζαντινών

Αρχαιοτήτων. Το δυστύχημα αυτό ελάχιστα το αντισταθμίζει η διατήρηση κάποιων μητροπολιτικών κωδίκων, που είναι συνήθως απρόσιτοι για τους μη «εκλεκτούς», και τα σκόρπια έγγραφα που σώθηκαν στα χέρια ιδιωτών ή κοινοτήτων της αγροτικής υπαίθρου. Μεγαλύτερη χρησιμότητα, που είχε ήδη επισημανθεί από παλιότερους ερευνητές, παρουσιάζουν οι αναφορές των Ελλήνων προξένων που υπηρετούσαν τα χρόνια αυτά στις κυριότερες ηπειρώτικες πόλεις –Γιάννενα, Άρτα, Πρέβεζα, Αυλώνα, Αργυρόκαστρο, Μπεράτι. Πράγματι, η έρευνα που πραγματοποίησα κατά το 1989-1990 στο Αρχείο της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου των Εξωτερικών για τις περιόδους 1845-1870 και 1905-1913 απέφερε πλήθος εκθέσεων, αναφορών και στατιστικών πινάκων, δείγματα των οποίων αποτελούν και τα κείμενα που εκδίδονται στο Επίμετρο του βιβλίου. Δυστυχώς, για τα ενδιάμεσα διαστήματα δεν εντοπίστηκε στους σχετικούς φακέλους υλικό αντίστοιχης αξίας, μιας και δεν λείπουν κι εδώ οι γνωρίμες αμαρτίες των αρχειακών μας υπηρεσιών.

Ανάμεσα στις πηγές της μελέτης κατέχουν ιδιαίτερη θέση οι οθωμανικοί *σαλναμέδες*. Με τον όρο αυτό είναι καταρχήν γνωστά τα ετήσια ενημερωτικά τεύχη που εξέδιδε από το 1846 και μετά η κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, και τα οποία περιείχαν, μαζί με το ημερολόγιο της αντίστοιχης χρονιάς, τη διοικητική διαίρεση του κράτους, τον κατάλογο των υπαλλήλων των κεντρικών υπηρεσιών, τους κυριότερους αξιωματούχους των επαρχιών, και άλλες παρόμοιες πληροφορίες. Μετά τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1864, *σαλναμέδες* άρχισαν να εκδίδονται, αν και λιγότερο συστηματικά, από τις τοπικές αρχές των βιλαετιών της Ευρώπης, της Ασίας και της Βόρειας Αφρικής. Για τα Γιάννενα εκδόθηκαν οκτώ παρόμοια τεύχη, σε άτακτα χρονικά διαστήματα, μεταξύ 1871 και 1901. Όλα τους περιέχουν λεπτομερειακές πληροφορίες για τη διοικητική οργάνωση και την πληθυσμιακή κατάσταση του βιλαετιού. Μολονότι αυτά τα τεύχη αποτελούν τις αυθεντικότερες πηγές που διαθέτουμε από την αντίστοιχη περίοδο για παρόμοια ζητήματα, τα χρονικά τους κενά μας υποχρεώνουν εκ παραλλήλου να καταφεύγουμε στη βοήθεια των *σαλναμέδων* της Κωνσταντινούπολης, που υστερούν ολοφάνερα σε ακρίβεια και σε αξιοπιστία. Ένα μόνο χτυπητό παράδειγμα: Ο *σαλναμές* του μουσουλμανικού έτους 1300 (1882/1883) εξακολουθεί ακόμη στον κατάλογο των καζάδων του οθωμανικού κράτους να περιλαμβάνει και τον καζά της Άρτας, ενάμισυ χρόνο ύστερα από την προσάρτηση της πόλης στην Ελλάδα! Τέτοιου είδους αναχρονισμοί και παρανοήσεις, κοινοί και σε άλλες κατηγορίες δημοσιευμένων πηγών, χρειάζονται προσεκτική κριτική επεξεργασία προκειμένου να διακριθούν από τις πραγματικές μαρτυρίες. Δυστυχώς, η διεθνής βιβλιογραφία για τη διοίκηση και τον πληθυσμό του ύστερου οθωμανικού κράτους δεν ανταποκρίνεται πάντοτε σε αυτή την απαίτηση, ενώ απ'την άλλη μεριά υπάρχουν στη χώρα μας «ειδικοί» που αγνοούν και την ύπαρξη ακόμη παρόμοιων πηγών.

Φυσικά, η εργασία που ακολουθεί δεν ισχυρίζεται καθόλου ότι έγραψε την

τελευταία λέξη στα ζητήματα που εξετάζει. Η πληρέστερη διερεύνηση των οθωμανικών πηγών και η συστηματικότερη αξιοποίηση των ευρωπαϊκών προξενικών αρχείων σίγουρα θα έλυνε πολλά από τα δευτερεύοντα προβλήματα που γέννησε η έρευνα, αν και δεν πιστεύω ότι θα ανέτρεπε τα βασικά συμπεράσματα του βιβλίου. Η διαπραγμάτευση ορισμένων θεμάτων, όπως είναι η έννοια και η πολιτική λειτουργία των εθνοθηρησκευτικών κοινοτήτων ή οι παράγοντες που μπορεί να διαφοροποίησαν την εξέλιξη του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού, απαιτούσε ίσως μία εκτενέστερη αναζήτηση θεωρητικού υποβάθρου σε σχέση με ό,τι μπορεί να προσφέρει αυτή η μελέτη. Για το πρώτο θέμα ορισμένες πρόσφατες μονογραφίες, όπως του Πάρη Κονόρτα για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, φανερώνουν ότι η νεοελληνική ιστορική έρευνα διαθέτει πια την απαιτούμενη ωριμότητα που της επιτρέπει να προσεγγίσει το ζήτημα χωρίς να παρασύρεται από στερεότυπα και σκοπιμότητες του παρελθόντος. Επίσης, ο ρόλος των δημογραφικών παραμέτρων εξετάζεται τώρα με πνεύμα διεπιστημονικότητας στη μελέτη του Βασίλη Δημητριάδη για την απογραφή της Θεσσαλονίκης το 1831, μολονότι οι φιλοδοξίες του μελετητή περιορίζονται κι εδώ από την αποσπασματικότητα των αρχειακών του πηγών.

Η έκδοση της μελέτης βασίζεται, αναπόφευκτα, στο κείμενο του 1993. Έχουν γίνει μόνο ελαφρώστες περικοπές και φραστικές εξομαλύνσεις, και παράλληλα εξαλείφθηκαν ορισμένες μικροανακρίβειες και αναχρονιστικές διατυπώσεις. Οι χάρτες σχεδιάστηκαν από την αρχή και συγκεντρώθηκαν όλοι μαζί στα Παραρτήματα του βιβλίου. Ελάχιστες είναι οι προσθήκες που έγιναν στη Βιβλιογραφία, η οποία κατατάσσεται σε αρχειακές πηγές, σε περιοδικές εκδόσεις και στα κάθε είδους δημοσιεύματα, πρώτα στο ελληνικό και στη συνέχεια στο λατινικό αλφάβητο. Κατά την παραπομπή σε αρχειακές πηγές χρησιμοποίησα τις καθιερωμένες συντμήσεις, που επεξηγούνται στο αντίστοιχο κομμάτι της Βιβλιογραφίας.

Τα τοπωνύμια της Ηπείρου αποδόθηκαν στους χάρτες και το κείμενο με την παραδοσιακή ελληνική εκφορά τους. Οι μορφές που περιέχονται στις πρωτότυπες οθωμανικές πηγές αποδόθηκαν, όπου χρειάστηκε, με φωνητική μεταγραφή στο ελληνικό αλφάβητο. Στις μεταγραφές αυτές αποφεύχθηκε η χρήση ειδικών τυπογραφικών στοιχείων, που μάλλον μπερδεύουν παρά βοηθούν τον ακατάρτιστο αναγνώστη. Μια εξαίρεση αποτελούν τα λεγόμενα «νοητά» φωνήεντα, όσα δηλαδή η οθωμανική γραφή παραλείπει ελεύθερα με βάση τους ορθογραφικούς της κανόνες, κι επομένως η μεταγραφή τους επαφίεται ουσιαστικά στην κρίση του εκδότη: οι φθόγγοι αυτοί, όταν δίνονται, μπαίνουν σε παρενθέσεις. Κατά την έκδοση των οθωμανικών κειμένων του Επιμέτρου (σελ. 493) χρησιμοποίησα ωστόσο το λατινικό αλφάβητο και μια τροποποιημένη εκδοχή της σύγχρονης τουρκικής ορθογραφίας.

Οι σημερινές επίσημες ονομασίες των πόλεων και των χωριών της Ηπείρου, που δόθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση στη δεκαετία του 1920, σημειώνονται επιπρόσθετα σε όσα σημεία θεωρήθηκε σκόπιμο. Στην περίπτωση αυτή χωρίζονται από

την αρχική ονομασία με μια κάθετη γραμμή (/). Ειδικά για τα χωριά του καζά Ιωαννίνων, οι σημερινές ονομασίες βρίσκονται συγκεντρωμένες στα αντίστοιχα λήμματα του Παραρτήματος Γ/II.

Όλες οι ημερομηνίες του βιβλίου αφορούν το ιουλιανό ημερολόγιο, εκτός αν πρόκειται για παραπομπές σε έγγραφα ευρωπαϊκών προξενείων, οπότε συνοδεύονται από την ένδειξη [ν.ημ.]. Οι μουσουλμανικές χρονολογίες αφορούν το παραδοσιακό σεληνιακό ημερολόγιο, εκτός αν έχουν την ένδειξη (Μ.) = «μαλί σενέ», δηλ. έτος οικονομικό (ιουλιανό). Όπου δίνεται η αντίστοιχη χριστιανική χρονολογία, αφορά το έτος όπου τοποθετείται η *έναρξη* του αντίστοιχου μουσουλμανικού. Μια και οι μουσουλμανικές χρονολογίες που θα μνημονευθούν αφορούν προπαντός τα έτη κυκλοφορίας των σαλναμέδων, που εκδίδονταν κανονικά στην αρχή της χρονιάς, η σύμβαση αυτή μας εξυπηρετεί απόλυτα.

Από τα πάμπολλα πρόσωπα που βοήθησαν με υποδείξεις και πληροφορίες τη συγγραφή του βιβλίου αυτού, θα πρέπει και εδώ να επαναλάβω την ευγνωμοσύνη μου στους δασκάλους μου Βασίλη Σφυρόερα, Γιώργο Λεονταρίτη και Βασίλη Παναγιωτόπουλο, καθώς και στο υπόλοιπο προσωπικό του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών για την πολύπλευρη ηθική και υλική του συμπαράσταση. Ο διευθυντής του Κέντρου καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης αγωνίστηκε να ξεπεράσει τα διαδοχικά προσκόμματα που συναντούσε η χρηματοδότηση της έκδοσης. Η Κέλλυ Αγγελή αφιέρωσε αμέτρητες ώρες στο άχαρο έργο της διόρθωσης, μεταγραφής και σελιδοποίησης, που μας πήρε περισσότερο καιρό απ' όσο είχαμε σχεδιάσει. Της οφείλω, όπως και στη Νότα Τσάλτα και στην Έλλη Κραβαρίτη, τις θερμές μου ευχαριστίες.

Φεβρουάριος 2003

Μιχάλης Κοκολάκης

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ
ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Τα σύνορα της Ηπείρου: ένα γεωγραφικό ψευδοπρόβλημα

Δύο μεγάλοι φυσικοί άξονες διαιρούν τα εδάφη της Βαλκανικής χερσονήσου σε τέσσερα άνισα τμήματα. Ο πρώτος αρχίζει από τη Μαύρη Θάλασσα και ακολουθεί κατά προσέγγιση την κορυφογραμμή του Αίμου, χωρίζοντας τις παραδουνάβιες πεδιάδες από τις μικρότερες ποτάμιες λεκάνες της Θράκης και της Μακεδονίας. Αφού παρακάμπτει τα δύο λεκανοπέδια της Σόφιας και των Σκοπίων, συνεχίζεται κατά μήκος του Σκάρδου και των Αλβανικών Άλπεων και βυθίζεται τελικά στη λίμνη της Σκόδρας, χωρίζοντας την Αλβανία από τα δαλματικά παράλια. Στα βορινά αυτού του άξονα, το σύστημα των παραδουνάβιων πεδιάδων αποτελεί μία φυσική προέκταση της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, μία ζώνη μεταβατική που στην ιστορία προβάλλεται συχνότερα ως χώρος μετακινήσεων και συγκρούσεων, παρά ως κέντρο αυτόνομων εξελίξεων με σταθερή και γενικότερη ακτινοβολία. Αντίθετα, οι χώρες που βρίσκονται στα νότια της γραμμής Αίμου-Σκάρδου έχουν αποτελέσει από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα το θέατρο διαδοχικών πολιτικών και πολιτιστικών σχηματισμών, που τείνουν πάντα να εστιάζονται γύρω από τον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου. Τόσο στην εποχή των Μυκηναίων, της Αθηναϊκής ηγεμονίας και των Ελληνιστικών βασιλείων, όσο και στον καιρό της Βυζαντινής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι τύχες της μεσημβρινής Βαλκανικής παρουσιάζονται στενότερα συνδεδεμένες με τις γειτονικές ακτές της Μικράς Ασίας, παρά με τον κόσμο της Δυτικής Ευρώπης. Όσο και αν οι πολιτικές επιταγές της εποχής που διανύουμε θα επεδίωκαν να μας πείσουν για το αντίθετο, οι θάλασσες της Αδριατικής και του Ιονίου αποτελούν φραγμό ουσιαστικό και ανυπέρβλητο σε σχέση με το εμπόδιο των στενών του Ελλήσποντου και του Βοσπόρου.

Το σχήμα που αναπτύξαμε έως εδώ θα παρέμενε απλόϊκά μονοδιάστατο, αν δεν επισημαίναμε την παρουσία ενός δεύτερου, κατακόρυφου γεωγραφικού άξονα, οι επιδράσεις του οποίου έχουν αμεσότερο ενδιαφέρον για το χώρο που ερευνάμε. Το νότιο τμήμα αυτού του άξονα είναι ευδιάκριτο και η σημασία του ολοφάνερη: Είναι η κορυφογραμμή Βελουχιού-Αγράφων-Πίνδου-Γράμμου, που χωρίζει τα νερά του Αιγαίου από εκείνα του Ιονίου, και την ευρύτερη Ήπειρο από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Βορειότερα ο υδατοκρίτης αυτός χάνει κάπως τη διακριτική του σημα-

σία, καθώς εμπλέκεται στο πολύπλοκο σύστημα λεκανών που φιλοξενούν τις λίμνες της Αχρίδας, της Πρέσπας, της Καστοριάς· αλλά η κύρια γραμμή του, αφού παρακάμψει τις Πρέσπες και διασταυρωθεί στον αυχένα του Διαβατού με την πορεία της παλιάς Εγνατίας, καταλήγει στην οροσειρά του Σκάρδου και τέμνει τον οριζόντιο άξονα, που ορίσαμε στην αρχή, πάνω από την πόλη του Τετόβου. Αν τον προεκτείνουμε προς τα βόρεια, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη συνέχειά του κατά μήκος των Δυναρικών Άλπεων, που χωρίζουν το Κοσσυφοπέδιο από το Μαυροβούνι, τη Βοσνία από την Ερζεγοβίνη και την Κροατία από τις Δαλματικές ακτές.

Η κύρια διαφορά ανάμεσα στις δύο πλευρές του κατακόρυφου άξονα, πέρα από κάποιες κλιματολογικές αποκλίσεις, είναι το άνισο πλάτος των εδαφικών ζωνών που τους αντιστοιχούν. Από το Διαβατό ίσαμε το Δυρράχιο, η απόσταση σε ευθεία γραμμή δεν ξεπερνά τα 150 χιλιόμετρα, απόσταση που μειώνεται ακόμη περισσότερο αν αρχίσουμε τους υπολογισμούς μας από τις εξίσου σημαντικές διαβάσεις του Μπούκοβου, πάνω από την Αχρίδα, ή της Θάνας, στη δυτική έξοδο του ομώνυμου λεκανοπεδίου. Από το Διαβατό μέχρι τον Βόσπορο, αντίθετα, η απόσταση είναι πάνω από 500 χιλιόμετρα. Έτσι, η δυτική περιοχή της χερσονήσου, απομακρυσμένη από το κύριο κέντρο των εξελίξεων, το Αιγαίο, και ταυτόχρονα στερημένη από την απαραίτητη ενδοχώρα που θα της επέτρεπε να αντιτάξει μιαν αυτόνομη απάντηση στην κυριαρχία των «αιγαιοκεντρικών» πολιτικών σχηματισμών, παραμένει κατά το μεγαλύτερο διάστημα της ιστορίας της μία περιοχή εξαρτημένη, περιθωριακή και καθυστερημένη. Η γεωπολιτική αυτή συνθήκη έχει πολύ πιο καιρία σημασία από τις κοινότοπες και σε μεγάλο ποσοστό αβάσιμες διαπιστώσεις που αφορούν τη «φτώχεια» και το «άγονο» του εδάφους των ηπειρωτικών περιοχών. Στα πλαίσια των σκέψεων αυτών, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι μόνες περιπτώσεις στις οποίες τα νοτιοδυτικά Βαλκάνια κατόρθωσαν να αποκτήσουν κάποιο πρωταγωνιστικό ρόλο στις διεθνείς εξελίξεις, είναι οι εποχές όπου το «αιγαιοκεντρικό» πολιτικό σχήμα διαταράσσεται από την υπέρμετρη ισχυροποίηση των κρατικών σχηματισμών της Δύσης και την αντίστοιχη κατάρρευση των μηχανισμών εξουσίας στις χώρες της Εγγύς Ανατολής. Έτσι, η άνοδος των Ρωμαίων και η κρίση του ελληνιστικού κόσμου στην αρχαιότητα επέτρεψαν, στη διάρκεια μίας πρόσκαιρης περιόδου ασταθούς ισορροπίας, να ανθήσει το βασίλειο του Πύρρου· η κατάρρευση του βυζαντινού κράτους μετά την Τετάρτη Σταυροφορία δημιούργησε το πολιτικό κενό από το οποίο ξεπήδησε το Δεσποτάτο της Ηπείρου· και η παράλυση του οθωμανικού κράτους προς τα τέλη του 18ου αιώνα, σε συνδυασμό με τη γαλλική εμπορική διείσδυση και την πολιτική επιρροή της βενετικής θαλασσοκρατορίας, προετοίμασε το έδαφος για τις «αποστασίες» του Αλή πασά και των Μπουσατλήδων της Σκόδρας. Στην τελευταία περίπτωση, μόνο η ανέλπιστα προοέγγιση ανάμεσα στις ανερχόμενες ηγετικές δυνάμεις της Δύσης και στη φθίνουσα κεντρική πολιτική εξουσία της Ανατολής, που εκφράστηκε με το δόγμα για τη διατήρηση της ακεραιότητας της

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατόρθωσε τελικά να επαναφέρει τα ηπειρωτικά εδάφη στη σφαίρα επιρροής της Κωνσταντινούπολης.

Χρησιμοποιήσαμε κιόλας αρκετές φορές τον όρο «Ήπειρος» και τα παράγωγά του για να αναφερθούμε στα εδάφη του νοτιοδυτικού τεταρτημορίου της Βαλκανικής χερσονήσου, χωρίς να αποπειραθούμε έναν ακριβέστερο ορισμό της έκτασής του. Όπως είναι γνωστό, ανάλογα με την ιστορική περίοδο η λέξη «Ήπειρος» σήμαινε και διαφορετικά πράγματα, και τα βορινά της όρια καλύπτονται από μόνιμη ασάφεια. Στο πεδίο της φυσικής γεωγραφίας, καμιά από τις γραμμές που έχουν προταθεί δεν αποτελεί ευδιάκριτο φυσικό σύνορο, όμοιο μ' εκείνο που προσφέρουν στη Θεσσαλία ο Όλυμπος και τα Χάσια, στη Μακεδονία ο Σκάρδος και τα βουνά της Ρίλας, στη Θράκη η οροσειρά του Αίμου. Οι αρχαίοι συγγραφείς τοποθετούσαν συνήθως το βόρειο όριο της Ηπείρου στο ύψος των Ακροκεραυνίων, όπου και τελείωνε η επικράτεια του βορειότερου ελληνοηπειρωτικού φύλου, των Χαόνων¹. Όμως, από την εποχή του Διοκλητιανού και ύστερα, τα ιλλυρικά εδάφη που βρίσκονταν στα βόρεια της γραμμής αυτής, αντίστοιχα με το βόρειο και το κεντρικό μέρος της σημερινής Αλβανίας, και τα οποία αποτελούσαν μέχρι τότε διοικητικό εξάρτημα της Μακεδονίας, οργανώθηκαν σε ιδιαίτερη επαρχία με το όνομα «Νέα Ήπειρος». Οι επαρχιακές μονάδες της «Παλαιάς Ηπείρου» και της «Νέας Ηπείρου» θα αποτελέσουν στη συνέχεια τη βάση των δύο βυζαντινών θεμάτων Νικοπόλεως και Δυρραχίου². Έτσι, βλέπουμε στα βυζαντινά και υστερομεσαιωνικά χρόνια πολλές και ποικίλες πηγές να τοποθετούν στην Ήπειρο το Δυρράχιο, τη Σκόδρα, ή ακόμη και την επαρχία του Χας στα όρια της Παλιάς Σερβίας³. Αλλά η χρήση αυτή, πέρα από το γεγονός ότι περιοριζόταν πάντοτε σε ένα στενό κύκλο λογίων, είχε και το μειονέκτημα να συγκρούεται με την πολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά τα γεγονότα της Τετάρτης Σταυροφορίας. Δύο ήταν οι κύριοι παράγοντες που από τα τέλη του Μεσαίωνα και ύστερα ωθούν και πάλι προς τα νότια τα σύνορα της Ηπείρου: Ο πρώτος είναι το αυξημένο ενδιαφέρον για τα κλασικά γράμματα, που συνέβαλε ώστε να αποκρυσταλλωθεί στο νου των λογίων της εποχής μία εικόνα της Ηπείρου με νότιο προσανατολισμό, από την οποία απουσίαζε η περιοχή του Δυρραχίου και τα «ιλλυρικά έθνη» που την περιστοιχίζαν. Δεύτερος παράγοντας υπήρξε η ανάγκη να διακριθεί ο χώρος του νεότευκτου, αλλά πάντα ορθόδοξου

1. Hammond 1967, σ. 521· Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 37. Μία διαδεδομένη ελληνική άποψη, στηριγμένη σε ένα και μόνο χωρίο του Στράβωνα (Ζ', 323), ανεβάζει τα όρια των «ηπειρωτικών εθνών» ως τον Γενούσο (Στεργιόπουλος 1945, σ. 15· Κονιδάρης 1945, σ. 407). Ωστόσο, ο ίδιος ο Στράβωνας ρητά περιλαμβάνει την καταγραφή της Απολλωνίας, του Ωρικού και του συνόρου των Ακροκεραυνίων στην καταγραφή της Ιλλυρίας.

2. Στεργιόπουλος 1945, σ. 34· Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 61 και 1984, τ. Α', σ. 134· Soustal 1981, σ. 38, 47.

3. Dulaj 1985, σ. 331· Frashëri 1985, σ. 218.

πολιτικού σχηματισμού, που επικράτησε να αποκαλείται «Δεσποτάτο της Ηπείρου», από τις περιοχές που βρίσκονταν στα βόρεια του ποταμού Γενούσου (Σκούμπη), όπου κυριαρχούσε πια ο καθολικισμός και οι θεσμικές ενσαρκώσεις του, δηλαδή ο λατίνος επίσκοπος της *Diocesis Arbanensis* και το φιλοκαθολικό αλβανικό πριγκιπάτο της δυναστείας των Μπάλα. Αυτή ακριβώς την εποχή εμφανίζεται και αποκτά δημοτικότητα η διαίρεση του ενιαίου ηπειροαλβανικού χώρου σε δύο εδαφικά σύνολα, την Ήπειρο και την Αλβανία, με σύνορο την κοίτη του Σκούμπη μια αντίληψη που τη βλέπουμε με σαφήνεια διατυπωμένη κατά τον 16ο αιώνα από τον αλβανοϊταλό χρονογράφο Ιωάννη Μουζάκη⁴.

Σε αντιστοιχία με τα προηγούμενα, ο τρόπος με τον οποίο θα ορίσουν τη γεωγραφική υπόσταση της Ηπείρου οι έλληνες λόγιοι της Τουρκοκρατίας θα καθοριστεί και αυτός από δύο κριτήρια. Ανάλογα με τους φιλολογικούς προσανατολισμούς τους, οι «αρχαιοκεντρικοί» μελετητές θα μείνουν προσκολλημένοι στην αντίληψη του Στράβωνα και του Πτολεμαίου, που θέλει τα όρια της Ηπείρου στα Ακροκεραυνία, ενώ οι «βυζαντινοκεντρικοί» θα προσθέσουν σ' αυτήν και τις περιφέρειες της «Νέας Ηπείρου», της Αυλώνας, του Μπερατιού, του Δυρραχίου. Επιπλέον, και οι δύο τάσεις είναι υποχρεωμένες να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της τοπολογικής σχέσης ανάμεσα στον αρχαίο όρο «Ήπειρος» και στο νεότερο όρο «Αρβανιτία» ή «Αλβανία», η έκταση του οποίου παρουσιάζεται και αυτή εξίσου διαμφισβητούμενη σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Θα περιοριστούμε να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο έλυσαν το ζήτημα δύο από τις επιφανέστερες γεωγραφικές αυθεντίες του υπόδουλου ελληνισμού, Ηπειρώτες και οι δύο, ο επίσκοπος Αθηνών Μελέτιος και ο Αθανάσιος Ψαλίδας.

Στη *Γεωγραφία παλαιά και νέα* του Μελέτιου (1728) οι δύο κύριες τάσεις για τον καθορισμό των ηπειρωτικών ορίων συγχέονται⁵. Η βασική αρχή της γεωγραφικής ταξινόμησης του Μελέτιου είναι η διάκριση ανάμεσα σε «Αλβανία ήτοι Αρβανιτία», που αποτελεί το «δυτικόν μέρος της Μακεδονίας», και σε «Παλαιά Ήπειρο»: οι δύο περιοχές χωρίζονται μεταξύ τους από τον ποταμό Κέλυδνο, τον οποίο ο Μελέτιος ταυτίζει με τον ποταμό «Σαλνίκη» (;) στην περιοχή της Λιαπουριάς. Στην ουσία ο Μελέτιος αντιγράφει εδώ το αρχαίο σχήμα του Πτολεμαίου (Γ' 12, 4), στο οποίο εντάσσει απλώς τη σύγχρονη έννοια της «Αρβανιτίας», στερώντας την ωστόσο από οποιοδήποτε συσχετισμό με τις πραγματικές εθνολογικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής του. Ως υποδιαίρεση της «Αρβανιτίας» του, ο Μελέτιος εισάγει κατόπιν την παλαιοβυζαντινή έννοια της «Νέας Ηπείρου», με την οποία καλύπτεται τα εδάφη μεταξύ Χειμάρρας και Δυρραχίου, εξισώνοντάς την μάλιστα με την αρχαία Ταυλαντία.

4. Frashëri 1985, σ. 222· πρβλ. Κονιδάκης 1945, σ. 403 κ.ε.

5. Μελέτιος Αθηνών 1728, σ. 305-307 και 1807, τ. Β', σ. 250-254.

Τελείως διαφορετική εικόνα παρουσιάζει η σύνθεση του Ψαλίδα⁶, μολονότι οι φιλολογικές του αφετηρίες είναι σε μεγάλο ποσοστό κοινές με αυτές του Μελέτιου. Για τον Ψαλίδα, η Αρβανιτιά εκτείνεται σε ολόκληρη την περιοχή από την «Μπόσνα και Σερβίαν» μέχρι και τον Αμβρακικό κόλπο, μια αντίληψη που, όπως και του Μελέτιου, δεν στηρίζεται σε βάσεις εθνολογικές, είναι όμως κοινή στην ευρωπαϊκή φιλολογία της εποχής του⁷. Η Ήπειρος, «όπως ελέγονταν το πάλαι», η «Κάτω Αρβανιτιά» όπως την προτιμά ο Ψαλίδας, αντιπαράθεται στο Ίλλυρικό, την «Άνω Αρβανιτιά», από το οποίο δεν τη χωρίζουν πια τα Ακροκεραύνια, αλλά ο ποταμός Βογιούσα (Αώος), τον οποίο ο Ψαλίδας θα πρέπει να ταύτιζε με τον Κέλυδνο. Με τον τρόπο αυτό, στα εδάφη της Ηπείρου εντάσσεται παρεμπιπτόντως και η Αυλώνα, την οποία ο Πτολεμαίος επέμενε να προσαρτά στη Μακεδονία. Αργότερα, στον καιρό της Ελληνικής Επανάστασης, ο Ψαλίδας θα αναγνωρίσει για λόγους ευνόητους ότι η Ήπειρος «κακά λέγεται Αρβανιτιά», και ο μαθητής του Κοσμάς Θεσπρωτός θα περιορίσει την έκταση της τελευταίας σε αυτό που ο δάσκαλός του αποκαλούσε «Άνω Αρβανιτιά»⁸.

Δεν υπάρχει λόγος να εξετάσουμε εδώ την παραπέρα χρησιμοποίηση των όρων «Ήπειρος» και «Αλβανία» στα κείμενα των γεωγράφων και εθνολόγων του 19ου και του 20ού αιώνα· όλα τα θεωρητικά σχήματα που διατυπώθηκαν στη συνέχεια στηρίζονται σε συλλήψεις που ενυπάρχουν ήδη στα προαναφερόμενα παραδείγματα. Περιορίζομαι να διατυπώσω την άποψη, ότι όλες ανεξαιρέτως οι οριοθεσίες που έχουν προταθεί για την Ήπειρο από νεότερους Έλληνες και ξένους μελετητές, βασίζονται συνειδητά ή ασυνειδητά στην προσπάθεια να αποδοθεί μόνιμη και διαχρονική σημασία σε ένα παροδικό διοικητικο-στρατιωτικό σύνορο που χαρακτήριζε κάποιον πολιτικό σχηματισμό του παρελθόντος. Στο ρόλο αυτό θα δούμε να επιστρατεύεται άλλοτε το αρχαίο Κοινό των Ηπειρωτών, άλλοτε οι υστερορωμαϊκές επαρχιακές διαιρέσεις, το Δεσποτάτο της Ηπείρου, ή η γραμμή κατοχής του ελληνικού στρατού στην Αλβανία κατά την περίοδο 1913-1914⁹. Δεδομένου ότι ο καθορισμός των βορείων ορίων της Ηπείρου, ήδη από τη δεκαετία του 1870, καθίσταται αλληλένδετος με το θέμα των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων στον ηπειροαλβανικό χώρο, η επιλογή μεταξύ των διαφόρων αυτών εκδοχών αποτελεί περισσότερο ενέργεια πολιτική, παρά έκφραση επιστημονικής ετυμολογίας. Θα πρέπει ακόμα να προσθέσουμε, ότι καμία

6. Χαριτάκης 1931, σ. 57-63· Παπαχαρίσης 1964, σ. 49-50.

7. Στεργιόπουλος 1945, σ. 45· Αρβαντινός 1984, τ. Α', σ. 134. Για λαϊκές εκδοχές της ίδιας αντίληψης βλ. Παπαχαρίσης 1964, σ. 101. Αντίθετα, στο τουρκικό οδοιπορικό του Εβλιγιά Τσελεμπή (1670) ως νοτιότερο μέρος της Αλβανίας θεωρείται η περιοχή Φιλιατών-Σαγιαδάς (Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 665, στο κεφάλαιο για «το χωριό Λιόψι»).

8. Παπαχαρίσης 1964, σ. 3 (Θεσπρωτός), σ. 101 (Ψαλίδας).

9. Όπως έχει χαρτογραφηθεί από το Γενικόν Στρατηγείον (1919) και διαιωνιστεί ως «όριο της Βορείου Ηπείρου» μέσω του χάρτη της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* (τ. ΙΒ', σ. 319).

από τις γεωγραφικές ενδείξεις που μας προσφέρουν τα αρχαία ή τα μεσαιωνικά κείμενα δεν ισοδυναμεί με χάραξη συγκεκριμένης γραμμής πάνω στο έδαφος. Στην πράξη, οι μελετητές της ηπειρωτικής γεωγραφίας είναι πάντα υποχρεωμένοι να προσαρμόζουν το περιεχόμενο των εννοιών τους με βάση τα πραγματικά διοικητικά όρια των επαρχιών της εποχής τους. Έτσι, ο έλληνας πρόξενος στα Γιάννενα Χ. Φραγκούδης, στην έκθεση που εκδίδεται στο Επίμετρο (σελ. 467), ανάγει τα όρια μεταξύ «Ηπείρου» και «Νοτίου Αλβανίας» στα διοικητικά σύνορα του σαντζακιού του Μπερατιού, έχοντας εντούτοις ως βάση του συλλογισμού του την αρχαία διάκριση μεταξύ Ηπείρου και Ιλλυρικής Ταυλαντίας. Για τον Ψαλίδα, όπως είπαμε, το θεωρητικό σύνορο της Ηπείρου είναι η κοίτη της Βογιούσας· αλλά το ποτάμι αυτό στο ανώτερο τμήμα του (από την Κλεισούρα και πάνω) παίζει περισσότερο το ρόλο ενός διαδρόμου επικοινωνίας παρά ενός αδιάβατου φυσικού συνόρου. Έτσι, οι περιοχές που βρίσκονται στη δεξιά του όχθη, αλλά από διοικητική και γεωγραφική άποψη συνδέονται με την αριστερή, όπως η Κόνιτσα και το ανατολικό κομμάτι της επαρχίας Πρεμετής, συνεξετάζονται από τον Ψαλίδα με την Ήπειρο. Από την άλλη μεριά, η απόδοση στη Μακεδονία και όχι στην Ήπειρο του λεκανοπεδίου της Κορυτσάς και της περιφέρειας Κολώνιας, που αποτελεί συνηθισμένη πρακτική των λογίων του 19ου αιώνα, πηγάζει κατά κύριο λόγο από το γεγονός ότι στα πλαίσια του οθωμανικού διοικητικού συστήματος οι περιοχές αυτές ανέκαθεν υπάγονταν στην άμεση δικαιοδοσία του βαλή της Ρούμελης στο Μοναστήρι. Μόνο μετά την παραχώρηση της Κορυτσάς στο αλβανικό κράτος θα γίνει γενικότερα αποδεκτό ότι και αυτή περιλαμβάνεται στα εδάφη της Ηπείρου¹⁰.

Κατά συνέπεια είναι ματαιοπονία η αναζήτηση στην Ήπειρο ορίων «διαχρονικών» με αξία φυσικογεωγραφική, ιστορική ή εθνολογική. Η διαπίστωση αυτή δεν επηρεάζει αναγκαστικά την τυχόν εννοιολογική χρησιμότητα του εντοπισμού μίας «Βόρειας Ηπείρου» στα εδάφη της σύγχρονης Αλβανίας, υπογραμμίζει ωστόσο την ανεπάρκεια του φιλολογικού ορισμού των γεωγραφικών εννοιών σε μία μελέτη που απαιτεί επακριβείς τοπογραφικούς προσδιορισμούς. Όταν επιδιώκουμε να αναλύσουμε κοινωνικά μεγέθη και φαινόμενα μίας συγκεκριμένης εποχής, η ορολογία μας θα πρέπει αναγκαστικά να συμπλέει με την υπαρκτή πολιτική πραγματικότητα αυτής της περιόδου. Υιοθετώντας λοιπόν τη λέξη «Ήπειρος» σ' αυτή τη μελέτη, θα την ταυτίζουμε πάντα συμβατικά με την κυρίαρχη οθωμανική διοικητική επικράτεια του 19ου αιώνα στον ηπειρωτικό χώρο, με το πασαλίκι δηλαδή των Ιωαννίνων. Με τον τρόπο αυτό δεν απομακρυνόμαστε και από την καθιερωμένη πρακτική

10. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 41 («Γιούρτζα... πόλις της Μακεδονίας»), σ. 89 («Κωλονία... χώρα της Μακεδονίας»). Κατά την απελευθέρωση του 1912 η Κορυτσά ενσωματώθηκε αρχικά στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, για να περιέλθει στην Ήπειρο με ειδικό διάταγμα στις 8-11-1913 (Χουλιάρακης 1973, τ. Β', σ. 78).

των οθωμανικών αρχών της εποχής, που στην επίσημη ελληνόγλωσση αλληλογραφία τους χρησιμοποιούσαν συστηματικά τους όρους «Γενικός Διοικητής Ηπείρου», «Γενικόν Διβάνι των τριών τμημάτων της Ηπείρου», κ.λπ.¹¹.

Η πρακτική υπόσταση του ενιαίου πασαλικιού των Ιωαννίνων, με τη μορφή που το συναντάμε στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, χρονολογείται από τα έτη 1811-1812, όταν ο Αλή πασάς εισέβαλε πραξικοπηματικά στις αυτόνομες μέχρι τότε επικράτειες του Μουσταφά πασά του Δελβίνου και του Ιμπραήμ πασά του Μπερατιού, και με την ανοχή του Σουλτάνου τις έθεσε υπό την εξουσία του, απλώνοντας την επικράτειά του έως τις όχθες του Σκούμπη. Τυπικά, οι τρεις περιφέρειες εξακολούθησαν να αποτελούν χωριστές διοικήσεις (σαντζάκια), αν και επικεφαλής τους ήταν στο εξής οι εκλεκτοί του Αλή πασά, ο γιος του Μουχτάρ στο Μπεράτι και ο εγγονός του Χουσεΐν στο Δέλβινο. Με την αποκήρυξη από τον Σουλτάνο του Αλή πασά και το διορισμό στη θέση του πασά των Ιωαννίνων του Ισμαήλ Πασόμπη (1820), η Πύλη προσπάθησε στην αρχή να διατηρήσει το προηγούμενο σχήμα, διορίζοντας πασάδες χωριστούς στο Δέλβινο και στο Μπεράτι¹². Λίγο αργότερα όμως, με το διορισμό του Ομέρ Βρυώνη ως πασά Ιωαννίνων, Δελβίνου και Αυλώνας, τα τρία πασαλίκια περιήλθαν σε μία κατάσταση προσωπικής ένωσης, σχηματίζοντας μία *de facto* διοικητική μονάδα που διατηρήθηκε αναλλοίωτη, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, μέχρι το 1846. Τότε, το υπάρχον καθεστώς επισημοποιήθηκε με την ίδρυση του χωριστού εγιαλετίου των Ιωαννίνων, που το 1867 προβιβάστηκε σε βιλαέτι.

Ο χώρος που υπαγόταν σε αυτή τη διοικητική μονάδα περιλάμβανε μία έκταση περίπου 20.900 τετραγωνικών χιλιομέτρων, μοιρασμένη σχεδόν ισότιμα ανάμεσα στις τωρινές επικράτειες της Ελλάδας και της Αλβανίας. Από τα ελλαδικά εδάφη απλωνόταν στο σύνολο των τεσσάρων σημερινών ηπειρωτικών νομών (Αρτας-Ιωαννίνων-Πρέβεζας-Θεσπρωτίας), καθώς και στο μεγαλύτερο κομμάτι του νομού Γρεβενών. Από την πλευρά της Αλβανίας αντιστοιχούσε περίπου με τις σημερινές επαρχίες Αργυροκάστρου, Αγίων Σαράντα, Αυλώνας, Τεπελενιού, Πρεμετής, Σκραπαριού, Μπερατιού, Φιέρι και Λιούσνιας· οι όχθες του Σκούμπη σχημάτιζαν για σαράντα περίπου χιλιόμετρα το βορειοδυτικότερο σύνορο του πασαλικιού. Οι περιφέρειες Κορυτσάς και Κολώνιας, όπως προαναφέραμε, δεν συμπεριλήφθηκαν ποτέ στο πασαλίκι. Υπαγόταν στην Ήπειρο μονάχα η περιοχή του Λεσκοβικιού, που έχει σήμερα ενσωματωθεί στην επαρχία Κολώνιας, γιατί τα διοικητικά όρια της περιφέρειας αυτής περνούσαν τότε ανατολικότερα απ' ότι σήμερα.

11. ΑΥΕ 1850/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων/5-10-1850· 1848/φ. 36.2/Διακοίνωση του Γενικού Διβανίου, 27-5-1850· Φ.Ο. 1833/φ. 78, έγγραφο της 21-6-1833 («Βεζύρ Μεχμέτ Εμίν Πασιάς, Μουτσαφίφ των 3 τμημάτων της Ηπείρου»). Στο δίγλωσσο χάρτη που περιέχεται στον πρώτο τουρκικό σαλναμέ των Ιωαννίνων (1288), η λεζάντα «Γιάνια Βιλαγετί» μεταφράζεται «Ηπειροθεσσαλία» (όπως και στον κατάλογο του Νικολαΐδη 1869, σ. 90).

12. Βλ. Παράρτημα Β/II, σ. 399.

Στη διάρκεια της περιόδου τα εξωτερικά σύνορα της ηπειρωτικής επικράτειας δέχτηκαν κάποιες δευτερεύουσες τροποποιήσεις· αποσπάστηκαν από αυτήν η περιφέρεια Γρεβενών (1862-1865, 1881 κ.ε.), η Άρτα με το μεγαλύτερο μέρος του ομώνυμου καζά (1881), και έγινε νέα διαρρύθμιση των συνόρων στην περιφέρεια της Πρεμετής (πιθανότατα γύρω στο 1876). Περισσότερες λεπτομέρειες θα δοθούν στο δεύτερο μέρος της μελέτης αυτής. Τέλος, ολόκληρη η περιφέρεια της Θεσσαλίας, το σαντζάκι των Τρικάλων στην ορολογία της οθωμανικής διοικητικής διαίρεσης, προσαρτήθηκε επανειλημμένα στη δικαιοδοσία του πασά των Ιωαννίνων κατά το διάστημα που μας ενδιαφέρει (1837-1839, 1856-1858, 1867-1878). Αλλά η Θεσσαλία, παρά τις στενές πολιτιστικές και οικονομικές της σχέσεις με την Ήπειρο, αποτελεί ξεχωριστό ιστορικό κεφάλαιο. Στη μελέτη αυτή θα σημειώσουμε την παρουσία της στα θέματα που την αφορούν από κοινού με την Ήπειρο, αφήνοντας όμως σε άλλους την ολοκληρωμένη έρευνα των διοικητικών και δημογραφικών συνθηκών της.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το φυσικό και παραγωγικό δυναμικό

Ο ρόλος του αναγλύφου

Στρέφοντας την προσοχή μας στο εσωτερικό φυσικό ανάγλυφο του ηπειρωτικού χώρου, έτσι όπως τον ορίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο¹³, διακρίνουμε πρώτα ότι ο κεντρικός κατακόρυφος άξονας Πίνδου-Γράμμου δίνει προς τα δυτικά τη θέση του σε τέσσερις ή πέντε παράλληλες ορεινές αλυσίδες. Ακολουθώντας σταθερά μία σχεδόν ευθύγραμμη κατεύθυνση από ΒΒΔ προς ΝΝΑ, οι οροσειρές αυτές αναδύονται από την πεδινή λεκάνη της Μουζακιάς στο βόρειο άκρο της Ηπείρου, φτάνουν γρήγορα σ' ένα μέγιστο ύψος 2.000-2.500 μ. νοτιώς της γραμμής Αυλώνα-Τεπελένι-Πρεμετή-Κόνιτσα, και στη συνέχεια βυθίζονται σταδιακά προς την κατεύθυνση του Αμβρακικού κόλπου, αφήνοντας στο νοτιότερο τμήμα τους χώρο για τις επίπεδες προσχώσεις που σχηματίζουν τον κάμπο της Άρτας. Όλο αυτό το σύστημα χωρίζεται κατά διαστήματα σε μικρότερα τμήματα με τη βοήθεια στενών φαραγγιών και εγκάρσιων κοιλάδων (Κλεισούρας, Σουλίου, Αώου/Κόνιτσας, Καλαμά/Μενίνας), που επιτρέπουν συχνά στους ηπειρωτικούς ποταμούς να τρυπήσουν το ασβεστολιθικό φράγμα των ορεινών όγκων και να κινηθούν σε μία κατεύθυνση κάθετη προς εκείνη που αντιπροσωπεύει τον κύριο προσανατολισμό του ορεινού αναγλύφου. Χαρακτηριστικότερη ίσως είναι η περίπτωση του Αχέροντα: Στο μικρό αυτό ποτάμι διοχετεύουν τα νερά τους τρεις ξεχωριστές ορεινές κοιλάδες ή «λάκκεις» (Δεσβιζιάων, Μπότσαρη και Τσαγκαριώτικου), όλες με Β-Ν κατεύθυνση και χωρισμένες μεταξύ τους με παράλληλους ορεινούς όγκους, καθώς και ολόκληρος ο κάμπος της Παραμυθιάς· το ποτάμι ωστόσο, μεταφέροντας διαδοχικά τα νερά του από τη μία λεκάνη στην άλλη, βρίσκει τον τρόπο να παρακάμψει τα ενδιάμεσα εμπόδια του φυσικού αναγλύφου και να καταλήξει στην παραλιακή πεδιάδα του Φαναριού, εκβάλλοντας ύστερα στο Ιόνιο.

13. Για πληρέστερη ανάλυση της ηπειρωτικής γεωμορφολογίας βλ. Rolley-De Visme 1912, σ. 28-32· Hammond 1967, σ. 3-18.

Θα μπορούσαμε βέβαια να χωρίσουμε τα ποτάμια συστήματα της Ηπείρου, με κριτήριο έναν πολύπλοκο και τεθλασμένο υδατοκρήτη που ενώνει την απόληξη των Ακροκεραυνίων με τον Ζυγό του Μετσόβου, σε δύο μεγάλες ομάδες, σε ποτάμια δηλαδή που εκβάλλουν στο Ιόνιο (Άραχθο, Λούρο, Αχέροντα, Καλαμά, Πόβλα και Μπίστριτσα), και σε όσα χύνονται στην Αδριατική (Βογιούσα, Σεμένη και Σκούμπη). Στην ουσία ωστόσο αυτή η γραμμή δεν αποδίδει καμία συγκεκριμένη φυσική διαίρεση· στο μεσαίο της τμήμα, όπου οι πηγές του Δρίνου και της Βογιούσας συμπλέκονται μ' εκείνες του Καλαμά, δεν υφίσταται αξιόλογο ορεινό φράγμα, και η διάβαση στο Χάνι του Δελβινακίου εξασφάλιζε πάντοτε μια διαρκή και απρόσκοπτη επικοινωνία ανάμεσα στην κοιλάδα της Δρόπολης και στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων. Η κεντρική αυτή συγκοινωνιακή γραμμή, που προεκτείνεται βορειοδυτικά μέσω της κοίτης της Βογιούσας και νότια μέσω των κοιλάδων του Λούρου και του Άραχθου, ενώνοντας μεταξύ τους την Αυλώνα, το Τεπελένι, το Αργυρόκαστρο, τα Γιάννενα και την Άρτα, αντιπροσωπεύει τον κύριο ενοποιητικό άξονα του εσωτερικού της Ηπείρου.

Αντίθετα οι οριζόντιοι άξονες επικοινωνίας, ιδίως εκείνοι που διέσχιζαν τα ανατολικά σύνορα της χώρας και τη συνδέαν με τον υπόλοιπο κόσμο, επίπονα ημιονικά μονοπάτια κατά το καλοκαίρι, μετατρέπονταν το χειμώνα σε φραγμούς σχεδόν ανυπέρβλητους. Δύο ήταν κυρίως οι χειρσαίοι δρόμοι που ένωσαν επί Τουρκοκρατίας την Ήπειρο με τις ανατολικότερες περιοχές της Βαλκανικής, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα και την υπαγωγή της στην οθωμανική εξουσία (γεγονός που καθιστούσε απαραίτητο τον αποτελεσματικό τους έλεγχο). Ο πρώτος συνέδεε τα Γιάννενα με τα Τρίκαλα και τα Γρεβενά, διασχίζοντας τον Ζυγό του Μετσόβου και τις γειτονικές του διαβάσεις, και η σημασία του περάσματος αυτού, ενός από τα ψηλότερα της Βαλκανικής χερσονήσου (1.630 μ.), αποτυπώνεται στα πολυποίκιλα προνόμια με τα οποία η Πύλη προίκισε από νωρίς τους περιοίκους Κουτσόβλαχους του Μετσόβου και του Μαλακασιού¹⁴. Ο βορειότερος δρόμος, που οδηγούσε στην Κορυτσά περνώντας από τα υψώματα του Λεσκοβικιού και την κοιλάδα της Κολώνιας, έπαιξε έναν πολιτικοστρατιωτικό ρόλο ακόμα πιο σημαντικό, αφού συνέδεε την Ήπειρο με το Μοναστήρι, την πόλη όπου έδρευε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα ο σερασκέρης της Ρούμελης και αποφαιζόταν οτιδήποτε αφορούσε την εφαρμογή της οθωμανικής πολιτικής απέναντι στην Αλβανία. Μέχρι την απώλεια της Θεσσαλίας (1881) η εμπορική και επικοινωνιακή του σημασία ήταν μολοταύτα δευτερεύουσα¹⁵, αλλά με την παραχώρηση των θεσσαλικών συνόρων στην Ελλάδα

14. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 107-108· Λαμπριδής 1888γ, σ. 30-34· Σκαφιδάς 1952· Ρόκου 1983, σ. 33 κ.ε.· Ορθονλι 1990, σ. 158· Τρίτος 1993.

15. Βλ. π.χ. τον πίνακα των προσόδων από τα διόδια των ηπειρωτικών δερβενιών του έτους 1853 που παραθέτει ο Π. Αραβαντινός (1856, τ. Β', σ. 398), όπου το δερβένι των Γρεβενών εμφανί-

ο ρόλος του αναπόφευκτα ενισχύθηκε, και η Πύλη υποχρεώθηκε να επενδύσει αξιολογικά ποσά στη διάνοιξη και τη συντήρησή του. Ακόμη και μετά το σχηματισμό του αλβανικού κράτους, στη διάρκεια δηλαδή του Μεσοπολέμου, η διαδρομή Λεσκοβί-κι-Κορυσά-Φλώρινα αποτελούσε τη μόνη πρακτική αμαξιτή σύνδεση της Ηπείρου με την ελληνική Μακεδονία. Όποιος γνωρίζει ωστόσο την πολυδαίδαλη χάραξη του ορεινού αυτού δρόμου, όποιος λάβει υπόψη του την παροιμιώδη προσωρινότητα που χαρακτήριζε τα οθωμανικά έργα οδοποιίας σε εποχές βροχών και χιονιού¹⁶, όποιος συλλογιστεί τη ληστεία που μάστιζε με τρόπο ενδημικό τις μεθοριακές περιοχές της Κολώνιας¹⁷, αντιλαμβάνεται το μέγεθος των δυσκολιών που συναντούσε ο έμπορος ή ο ταξιδιώτης για να διασπάσει τον κατακόρυφο άξονα και να εισδύσει στα ενδότερα της Ηπείρου. Το δεδομένο αυτό ενίσχυε τη σημασία των θαλάσσιων επικοινωνιών, και ιδίως του λιμανιού της Πρέβεζας, που απ' όλα τα ηπειρωτικά λιμάνια αποτελούσε το λιγότερο απομακρυσμένο σε σχέση με τα μεγάλα τουρκοκρατούμενα κέντρα της λεκάνης του Αιγαίου (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη)¹⁸. Η τακτική ατμοπλοϊκή σύνδεση της Πρέβεζας με το αυστριακό Λόντ, που καθιερώθηκε από τη δεκαετία του 1860¹⁹, πρόσφερε στο εμπόριο μία πύλη εισόδου και στις τοπικές αρχές μία συνδετική γραμμή με την πηγή της εξουσίας πολύ πιο άνετη απ' ότι το επικίνδυνο δρομολόγιο των καραβανιών της Πίνδου. Σημαντική ενίσχυση θα προσφέρει στις επικοινωνίες και η τηλεγραφική σύνδεση της Ηπείρου με την Κωνσταντινούπολη, που εγκαινιάζεται κι αυτή κατά την ίδια περίοδο. Οι εξελίξεις αυτές δεν είναι ίσως άσχετες με την προοδευτική παγίωση της οθωμανικής εξουσίας στην Ήπειρο από τα μέσα του αιώνα και ύστερα, και την οριστική εξάλειψη του παλαιού συστήματος «ελεγχόμενης αναρχίας», που ευθυνόταν σημαντικά για τις περιοδικές εξεγέρσεις των επαρχιακών καπεταναίων όπως του Γκιολέκα (1847) ή του Σκαλτσογιάννη (1854).

ζεται με πρόσοδο υπερδεκαπλάσια απ' ότι το δευτέριον του Μεσογεφύρου στη διαδρομή Ιωαννίνων-Λεσκοβικίου.

16. Παπαγεωργίου 1984, σ. 25· Παπαδόπουλος 1983, σ. 61· Πλουμίδης 1977, σ. 359· Davison 1963, σ. 167· Σούρλας 1941α, σ. 101.

17. «Κοιλάδα του Κλαυθμώνος» χαρακτηρίζει την κοιλάδα της Κολώνιας ο Β. Ζώτος Μολοσσός, «διότι δεν δύναται ν' απεράση κανείς άνευ Κολονού οδηγού, εις τον οποίον πρέπει να πληρώση χαράται κολαουζικόν... διά να μη ληστευθή από τους Κολονούς» (Ζώτος 1878, σ. 120).

18. Για τα συγκριτικά πλεονεκτήματα του λιμανιού της Πρέβεζας βλ. Παπαγεωργίου 1987, σ. 142-143.

19. Το 1862 αναφέρεται ότι τα ευρωπαϊκά προϊόντα που προορίζονται για την Πρέβεζα εισάγονται ακόμη μέσω Κέρκυρας, προφανώς με ιστιοφόρα (Παπαγεωργίου 1987, σ. 148). Αντίθετα το 1871 το Λόντ διατηρούσε με την Πρέβεζα εβδομαδιαία ατμοπλοϊκή σύνδεση [*Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 1 (1288), σ. 123· πρβλ. Λακκιώτης 1982, σ. 231]. Η συνειδητή αναβάθμιση του λιμανιού της Πρέβεζας αυτή την εποχή, που συμπύκνει και με την προαγωγή της σε έδρα ιδιαίτερου σαντζακιού, δεν είναι άσχετη με το φόβο που προκάλεσε στις οθωμανικές αρχές η ελληνική «περικύκλωση» της Ηπείρου με την προσάρτηση της Κέρκυρας στην Ελλάδα.

Εμπόριο, παραγωγή, μετανάστευση

Παρά τις βελτιώσεις αυτές, η επικοινωνία της Ηπείρου με την υπόλοιπη Τουρκία δεν κατόρθωσε ποτέ να ξεπεράσει το επίπεδο του υποφερτού. Από τις τοπικές σιδηροδρομικές γραμμές που προσχεδιάστηκαν και εξαγγέλθηκαν κατά καιρούς (Γιάννενα-Σαλαώρα ή Γιάννενα-Ηγουμενίτσα²⁰) δεν κατασκευάστηκε τελικά ούτε ένα χιλιόμετρο, αν και η μορφολογία του εδάφους ευνοούσε σχετικά παρόμοια σχέδια: αναπόφευκτα έμεινε απραγματοποίητο και το πολύ πιο φιλόδοξο σχέδιο της σύνδεσης ανάμεσα στην Ήπειρο και στο δίκτυο της μακρινής Μακεδονίας. Έτσι, κύριος φορέας του εισαγωγικού-εξαγωγικού εμπορίου παρέμεινε η θάλασσα, γεγονός που καθιστούσε ακόμη ευκολότερη τη διείσδυση στην Ήπειρο των δύο δυνάμεων της Αδριατικής, Αυστρίας και Ιταλίας, την οποία ήδη ευνοούσαν οι οικονομικές συνθήκες²¹. Ύστερα από την προσάρτηση των Επτανήσων (1864), στη διαδικασία αυτή άρχισε να παίρνει μέρος με αξιώσεις και η Ελλάδα. Αν, παρ' όλ' αυτά, το εμπόριο της Ηπείρου παραμένει στην ουσία υποτονικό, όπως διακρίνεται και από τη χαρακτηριστική στασιμότητα του πληθυσμού των περισσότερων εμπορικών της κέντρων, αυτό οφείλεται πάνω απ' όλα στην οικονομική και κοινωνική καθυστέρηση, στην απολίθωση θα λέγαμε του ντόπιου παραγωγικού δυναμικού, ορατή σε όλους σχεδόν τους τομείς κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Θα περιοριστούμε σε μερικά ενδεικτικά στοιχεία, ξεκινώντας από τη γεωργία.

Οι εκτιμήσεις για την αναλογία της καλλιεργούμενης γης στην Ήπειρο είναι αντιφατικές. Από τα στοιχεία των γάλλων αγρονόμων Rolley και De Visme (1912) προκύπτει ένα ποσοστό ίσο με 5,8%· σε προξενική έκθεση του 1887 το ποσοστό φτάνει το 14,3%, ενώ ενδιάμεσα, ο σαλναμές του 1892, υποτιμώντας, καθώς φαίνεται, τη συνολική επιφάνεια του βιλαετιού, δίνει άθροισμα αμπελιών, μπιστανιών, λαχανόκηπων, ξερικών και ποτιστικών γαιών ίσο με 42,6%²². Βέβαιο είναι, ωστόσο, ότι τα καλλιεργημένα εδάφη αποτελούσαν μειοψηφία σε σχέση με τα χέρσα και αναξιοποίητα, και ότι τα καλύτερα από αυτά συγκεντρώνονταν κατά μήκος μεσογειακών

20. Από το 1871 κιόλας μαθαίνουμε τη σύσταση εταιρείας για την κατασκευή σιδηροδρόμου Ιωαννίνων-Σαλαώρας (*Ανατολικός Αστήρ*, φ. 936/8-12-1871· *Ιωάννινα*, φ. 126/15-11-1871)· για μεταγενέστερες προτάσεις βλ. Πλουμίδης 1977, σ. 360.

21. «Το εμπόριο της Νότιας Αλβανίας [=Ηπείρου] έχει συνδεθεί στενά στην εποχή μας με το εμπορικό σύστημα της Δυτικής Ευρώπης... Η σύνδεση (Anschluss) αυτή εμφανίζει ζωτική σημασία για τα εμπορικά μας συμφέροντα» (Hahn 1854, τ. Α', σ. 56). Περισσότερο δηκτικός, ο τελευταίος έλληνας πρόξενος στα Γιάννενα Α. Φορέστης (1912, σ. 8, 13) κάνει λόγο για «αφαίμαξιν διά των Ευρωπαϊκών και παγκοσμίων τραστ» και «δημιουργίαν ζώνης επιρροής διά της οικονομικής υποδουλώσεως της χώρας».

22. Rolley-De Visme 1912, σ. 115· Παπαγεωργίου 1984, σ. 5 (συνυπολογίζοντας τους «κάμπους», τα «αμπέλια» και τα «ελαιόδενδρα»)· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 254. Αν συσχετίσουμε τα 3.168.294 καλλιεργούμενα τουρκικά στρέμματα ή 4.024 τετραγωνικά χιλιόμετρα της τελευταίας πηγής με την πραγματική έκταση του βιλαετιού (17.215 τ.χ.) προκύπτει ένα ποσοστό 23,4%.

και παραποτάμιων κοιλάδων, ιδιαίτερα στην «ευφορωτάτη και ωραία» Δρόπολη²³, στον κάμπο των Ιωαννίνων και σε ορισμένες λεκάνες της Θεσπρωτίας. Θεωρητικά, η μεγαλύτερη παραγωγικότητα θα έπρεπε να παρατηρείται στα παραλιακά προσχωσιγενή εδάφη που αποτελούσαν τους κάμπους της Άρτας, του Φαναριού, της Μουζακιάς· αλλά η σωστή αξιοποίηση αυτών των εδαφών απαιτούσε εκτεταμένα τεχνικά έργα, για τα οποία, όπως δεν παύουν να επισημαίνουν σε κάθε ευκαιρία οι ξένοι παρατηρητές, οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες απουσίαζαν στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Έτσι, η έλλειψη τεχνητού αποστραγγιστικού δικτύου καθιστούσε τα εδάφη αυτών των περιοχών πληθώδη και υφάλμυρα, επιτείνοντας ταυτόχρονα το ανθυγιεινό τους κλίμα και αυξάνοντας τον κίνδυνο της ελονοσίας. Η εύκολη λύση για την αξιοποίηση παρόμοιων προβληματικών εδαφών ήταν να νοικιάζονται με χαμηλό αντίτιμο ως χειμερινές βοσκές σε εποχιακούς κτηνοτρόφους. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ακόμη και η πεδιάδα των Ιωαννίνων υπέφερε τακτικά τον περασμένο αιώνα από εποχιακές πλημμύρες²⁴.

Κύρια γεωργική καλλιέργεια της τουρκοκρατούμενης Ηπείρου παρέμειναν μέχρι το τέλος τα σιτηρά, που απορροφούσαν, σύμφωνα με τους Rolley και De Visme, το 93% της καλλιεργούμενης έκτασης²⁵. Κατά την εποχή που μας ενδιαφέρει ως κυρίαρχο δημητριακό συναντάμε το καλαμπόκι, ένα προϊόν κατέξοχην τοπικής κατανάλωσης, που την εξάπλωσή του ευνοούσαν οι χαμηλές του ανάγκες σε σπόρο και το υγρό κλίμα της Ηπείρου. Ο Πίνακας Α1, φτιαγμένος με βάση τα στοιχεία των δύο Γάλλων, δίνει μια εικόνα της παραγωγής δημητριακών στις περιφέρειες των τεσσάρων ηπειρωτικών σαντζακιών. Ο συνοπτικός χαρακτήρας των στοιχείων δεν επιτρέπει επισταμένη ανάλυσή τους, γιατί και τα τέσσερα σαντζάκια περιλάμβαναν εδάφη πολύ διαφορετικά μεταξύ τους σε αξία και μέθοδο εκμετάλλευσης. Αξίζει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι τα δύο σχετικά πεδινότερα και θεωρητικά ευφορότερα σαντζάκια, της Πρέβεζας και του Μπερατιού, όχι μόνο αποφεύγουν γενικά την καλλιέργεια του πιο εμπορευματικού δημητριακού, που είναι αυτή την εποχή το σιτάρι, αλλά παρουσιάζουν συστηματικά ένα δείκτη απόδοσης χαμηλότερο απ' ότι τα δύο κεντρικότερα σαντζάκια των Ιωαννίνων και του Αργυροκάστρου. Η πεδινότητα δηλαδή του εδάφους της Πρέβεζας και του Μπερατιού φαίνεται να συμβαδίζει με μια λιγότερο εντατική τους αξιοποίηση, γεγονός που αποκτά νόημα όταν λάβουμε υπόψη ότι στα σαντζάκια αυτά ήταν συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο ποσοστό ιδιωτικών σιφλικιών. Οικονομικά εξαθλιωμένος, περιορισμένος στα λιγοστά του και πρωτόγονα εργαλεία, την κυριότητα των οποίων διαφιλονικούσε

23. Α. Ψαλίδας (Παπαχαρίσης 1964, σ. 64).

24. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 217.

25. Rolley-De Visme 1912, σ. 115.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α1

Δείκτες παραγωγής δημητριακών στην Ήπειρο κατά το 1910

Σαντζάκια	Καλαμπόκι			Σιτάρι			Κριθάρι			Λοιπά		
	Ε	Π	Α	Ε	Π	Α	Ε	Π	Α	Ε	Π	Α
Πρέβεζα	14.837	188	12,6	2.325	25	10,6	663	4	6,1	3.912	43	11,0
Ιωάννινα	6.876	113	16,4	3.441	47	13,6	1.664	14	8,7	2.517	40	15,9
Αργυρούστρο	14.570	156	10,7	8.837	107	12,1	2.144	34	16,1	895	12	13,1
Μπεράτι	16.830	119	7,1	4.502	33	7,3	3.015	14	4,7	5.362	54	10,0
Σύνολο	53.113	576	10,8	19.105	212	11,1	7.486	67	9,0	12.686	148	11,7

Ε: καλλιεργούμενη έκταση (σε εκτάρια).

Π: όγκος παραγωγής (σε χιλιάδες καντάρια).

Α: απόδοση σε καντάρια ανά εκτάριο.

Πηγή: Rolley-De Visme 1912, σ. 126-134.

συχνά με τον τσιφλικούχο, κυριευμένος από «κληρονομικόν μίσος»²⁶ κατά φοροεισπρακτόρων και αφεντάδων, ο κολλήγος καλλιεργητής «παρήγε τόσα μόνο ώστε ίσα-ίσα να ικανοποιεί τις άμεσες ανάγκες του»²⁷. Οι κοινωνικοί και ψυχολογικοί παράγοντες παρέμεναν αλληλένδετοι με την τεχνολογική καθυστέρηση (πρωτόγονα άροτρα, απουσία λιπασμάτων κ.λπ.), την οποία όλοι διαπίστωναν, κανείς ωστόσο δεν έβρισκε τρόπο να θεραπεύσει. Η κακοδαιμονία της πεδινής γεωργίας αποτυπώνεται σε όσα γράφει ο Β. Δημητριάδης-Τσελεπής για τα χωριά του νότιου τμήματος του κάμπου της Άρτας:

Η γεωργία εις τα άνω αναφερόμενα χωρία... ευρίσκεται ατυχώς λόγω ποιοτικής και ποσοτικής αποδόσεως εις την υστάτην αυτής βαθμίδα. Αν λάβη τις υπ' όψει την κατά μέσον όρον απόδοσιν εξ εκάστου στρέμματος καλλιεργουμένης γης, ανερχομένην εις 55 οκάδας περίπου, και την ποιότητα των παρεχομένων καρπών, ασφαλώς αποφαίνεται ότι οι γεωργικοί ούτοι πληθυσμοί ματαιοπονοῦσι γεωργικώς... Υπό βιωτικήν έποψιν οι πληθυσμοί οὔτοι ζῶσιν αληθῶς εν κτηνώδει καταστάσει²⁸.

Κι όμως, στις αρχές του 19ου αιώνα τίποτα δεν προμηνοῦσε μια τέτοια δυσμενή εξέλιξη. Το 1832 η παραγωγή σιτηρών στην Ήπειρο ήταν ακόμη τόση, ώστε ο Κοσμάς Θεσπρωτός να τα περιλαμβάνει στα εξαγωγίμα προϊόντα της, μαζί με τα όσπρια, τα ζώα, τα τυροκομικά, το βελανίδι και την ξυλεία²⁹. Το 1866 ο Χ. Φρα-

26. Λιβαδάς 1913, τ. 12/15-8-1913.

27. Rolley-De Visme 1912, σ. 95.

28. Δημητριάδης-Τσελεπής 1913, τ. 94-95.

29. Παπαχαρίσης 1964, σ. 86.

γκούδης ήδη παρατηρεί ότι τα σιτηρά «μόλις εξαρκούσι διά τας επιτοπίους ανάγκας»³⁰, ενώ κατά τα τέλη της Τουρκοκρατίας η Ήπειρος ήταν πια μόνιμα ελλειμματική σε παραγωγή δημητριακών³¹. Περισσότερο από οποιοσδήποτε ενδογενείς παράγοντες, θα πρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες αυτής της κατάπτωσης στις διεθνείς οικονομικές συγκυρίες. Η ταχύτατη βελτίωση της γεωργικής τεχνολογίας στις εκβιομηχανισμένες χώρες της Δύσης και η σύνδεση της ευρωπαϊκής αγοράς με τους ανεξάντλητους σιτοβολώνες της Βόρειας Αμερικής, της Αργεντινής, της Ρωσίας, επέτρεψαν στους παραδοσιακούς αποδέκτες των αγροτικών εξαγωγών της Βαλκανικής –Γαλλία και Ιταλία– να λύσουν το επισιτιστικό τους πρόβλημα με τρόπο φτηνότερο και καλύτερο. Η πτώση των διεθνών τιμών δεν άργησε να γίνει αισθητή και στα Βαλκάνια: Στην εικοσαετία 1855-1875, η τιμή του σιταριού στην αγορά της Κωνσταντινούπολης μειώθηκε κατά 35%³². Ενώ η πολύπλευρη κρατική παρέμβαση (είσπραξη δεκάτης σε είδος, καταβολή κολληγικού δικαιώματος στα κρατικά τσιφλίκια, ποικίλοι δασμολογικοί και αγορανομικοί περιορισμοί) ελαχιστοποιούσε τη δυνατότητα κέρδους στην εσωτερική αγορά, η τεχνολογική καθυστέρηση δεν επέτρεπε στους ντόπιους παραγωγούς να συμπίεσουν αντίστοιχα τα καλλιεργητικά τους έξοδα. Τα συγκοινωνιακά προβλήματα της Ηπείρου την έκαναν ιδιαίτερα ευάλωτη σ' αυτές τις καταστάσεις. Γράφοντας για το Ζαγόρι, όπου δεν έλειπε ούτε το διαθέσιμο κεφάλαιο ούτε η όρεξη και η αγάπη για εκσυγχρονισμό, ο Π. Λιβαδάς παρατηρούσε ότι το ύψος και μόνο της δαπάνης για τη μεταφορά των προϊόντων στην αγορά των Ιωαννίνων αποθάρρυνε κάθε ανάληψη εμπορευματικής καλλιέργειας³³. Και αυτό δεν ίσχυε βέβαια μόνο για τα σιτηρά. Σειρά ολόκληρη από μικρές καλλιέργειες χαμηλής συνήθως ποιότητας παρέμενε αποκλειστικά προσανατολισμένη στην τοπική κατανάλωση. Θα μπορούσε κανείς να αναφέρει τ' αμπέλια, το ρύζι, τον καπνό...

Έχοντας υπόψη μας τη γενική αρνητική εξέλιξη των παραδοσιακών αγροτικών καλλιεργειών στην Ήπειρο της ύστερης Τουρκοκρατίας, αλλά και τις ειδικές συνθήκες που την προκαλούσαν, συνάγουμε ότι η λιγότερο μειονεκτική περιοχή από την προοπτική της γεωργικής ανάπτυξης ήταν πρώτ' απ' όλα τα παραθαλάσσια μέρη, που διατηρούσαν εύκολη την επικοινωνία με το εξωτερικό μέσω της Αδριατικής θάλασσας, και τα πιο ανταγωνιστικά προϊόντα εκείνα που επηρεάζονταν λιγότερο από την οικονομική ανάπτυξη της Δύσης. Τέτοια ήταν κατά κύριο λόγο τα προϊόντα με ειδικά μεσογειακό χαρακτήρα, που ευδοκίμοιζαν στην παράλια ζώνη Άρτας-Πρέβεζας-Πάργας-Τσαμουριάς-Δελβίνου, δυτικά της δεύτερης ασβεστολιθι-

30. Βλ. Επίμετρο, σελ. 471.

31. Φορέστης 1912, σ. 14· Rolley-De Visme 1912, σ. 139.

32. Pamuk 1987, σ. 174-175.

33. Λιβαδάς 1913, τ. 9^ο πρβλ. και Παπαγεωργίου 1984, σ. 25.

κής οροσειράς που αποτελεί το κύριο κλιματολογικό σύνορο του εσωτερικού της Ηπείρου³⁴: λάδι, ελιές, τα πορτοκάλια της Άρτας και η εντελώς εξειδικευμένη παραγωγή των «εβραϊκών κίτρων» της Πάργας³⁵. Μπορούμε λοιπόν να χωρίσουμε αδρά την Ήπειρο σε δύο ξεχωριστές γεωργικοοικονομικές ζώνες: την *ιονική παράκτια ζώνη*, με μια γεωργία εμπορευματοποιημένη σε ικανοποιητικό ποσοστό, και μία δεύτερη *μεσόγεια ζώνη*, όπου παρά την αυξημένη ευρωπαϊκή εμπορική διείσδυση, επικρατούν στον 19ο αιώνα από πλευράς οικονομικών λειτουργιών φαινόμενα οπισθοδρόμησης. Η διάκριση παράκτιων και μεσόγειων εδαφών τείνει ωστόσο να χάσει το νόημά της στο βόρειο τμήμα της Ηπείρου, όπου είναι δυνατό να διακρίνουμε μία τρίτη ζώνη, βόρεια της γραμμής Ακροκεραυνίων-Γράμμου· μία ζώνη *αδριατική*, αν μπορούμε να την αποκαλέσουμε έτσι. Μολονότι το χαμηλό γενικά υψόμετρο αυτής της περιοχής την κάνει σχετικά επιδεικτική στην καλλιέργεια μεσογειακών προϊόντων, η αρχέγονη κοινωνική της διάρθρωση την καθιστούσε πιο κλειστή στο εξωτερικό εμπόριο από οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Ηπείρου. Το γεγονός αντανακλάται στη χαμηλή εμπορική κίνηση του λιμανιού της Αυλώνας, που χάρη στην κεντρικότερη θέση του, τις εύκολες επικοινωνίες του και τη μικρή του ιταλοκαθολική παροικία θα έπρεπε φυσιολογικά να αποτελέσει ιδανικό προγεφύρωμα για το άνοιγμα της βορειοηπειρωτικής αγοράς³⁶.

Αλλά οι πιο ευδιάκριτες αδυναμίες της ηπειρωτικής οικονομίας στον 19ο αιώνα παρουσιάζονται στον τομέα της μεταποίησης, όπου παρακολουθούμε τη σταδιακή αποδιάθρωση της παραδοσιακής βιοτεχνικής υποδομής της προηγούμενης περιόδου, οπότε και άνηξε η χρυσοχοΐα των Καλαριτών, η βυρσοδεψία των Ιωαννίνων, η εριουργία του Συράκου και οι υπόλοιπες βιοτεχνικές δραστηριότητες που κάλυπταν σε μεγάλο ποσοστό τις ανάγκες της τοπικής αγοράς σε ένδυση, σε υπόδηση, σε οικιακό και εργαλειακό εξοπλισμό³⁷. Ο Παναγιώτης Αραβαντινός (σ. 418) περιγράφει ως εξής το φαινόμενο:

Η παρακμή δε του Ηπειρωτικού εμπορίου ήρξατο από της του Αλή Πασά εποχής, και η επαισθητή χαλάρωσις αυτού αφ' ης τα ατμόπλοια επληθύνθησαν και το εμπόριον μετεδόθη εις πλείστους, ένεκεν της ευκολίας της απ' ευθείας και επί πιστώσει αγοράς των Ευρωπαϊκών προϊόντων... ων μεγίστην χρήσιν ποιείται

34. Για τη σημασία αυτού του συνόρου βλ. Hammond 1967, σ. 16-18.

35. Γι' αυτά βλ. πρόχειρα Παπαγεωργίου 1984, σ. 9, 34.

36. Το 1853 οι τελωνειακές πρόσοδοι του σαντζακίου της Αυλώνας δεν αποτελούσαν παρά το 1/9 των τελωνειακών προσόδων του συνόλου του πασαλικιού (οι αριθμοί στον Αραβαντινό 1856, τ. Β', σ. 398). Χαμηλοί είναι και οι αριθμοί των απόπλων από το λιμάνι της Αυλώνας σε σχέση με εκείνους της Πρέβεζας κατά τη δεκαετία του 1880 (Παπαγεωργίου 1984, σ. 45-46). Επίσης, χαρακτηριστική είναι η απουσία οποιασδήποτε ετήσιας εμποροπανήγυρης σε ολόκληρη την προαναφερόμενη περιφέρεια.

37. Για την παρακμή της ηπειρωτικής βιοτεχνίας κατά τον 19ο αιώνα βλ. ιδίως Παπαγεωργίου 1982, σ. 197-228.

πάσα η Ήπειρος μετά την έκλειψιν των εν Θεσσαλία αρχαιοτάτων και τεχνικωτάτων υφαντικών εργοστασίων, και μετά την παντελή σχεδόν παύσιν των εν Ηπείρω εξ επαγγέλματος υφαντών.

Η εσωστρέφεια και η υποβάθμιση της γεωργικής και βιοτεχνικής παραγωγής στη μεσόγεια και αδριατική ζώνη της Ηπείρου αντισταθμίζεται κάπως από το δυναμισμό της παραδοσιακής της κτηνοτροφίας, η οποία βρισκόταν σε μεγάλο ποσοστό στα χέρια εξειδικευμένων ομάδων (Κουτσόβλαχοι, Αρβανιτόβλαχοι, Σαρακατσάνοι). Όλοι αυτοί εξασκούσαν μια κτηνοτροφία καθαρά εκτατικής μορφής, μετακινώντας κάθε χρόνο τα γιδοπρόβατά τους ανάμεσα στις θερινές βοσκές των ορεινών κοινοτήτων της Πίνδου, του Ζαγοριού, της Δαγκλής, του Τομοριού και τα πεδινά χειμαδιά της Άρτας, της Θεσπρωτίας, του Δελβίνου και της Μουζακιάς. Μία ένδειξη για τα σχετικά μεγέθη της αιγοπροβατοτροφίας και της υπόλοιπης κτηνοτροφίας στην Ήπειρο μας δίνει ο ακόλουθος πίνακας:

ΠΙΝΑΚΑΣ Α2

Κτηνοτροφικά ζώα στα τέσσερα σαντζάκια της Ηπείρου κατά το 1892

<i>Σαντζάκια</i>	<i>Πρόβατα</i>	<i>Κατσίκια</i>	<i>Βοοειδή</i>	<i>Ιπποειδή</i>
Πρέβεζα	212.053	116.304	19.032	9.421
Ιωάννινα	280.726	266.529	16.909	25.762
Αργυρόκαστρο	232.099	206.521	19.618	11.474
Μπεράτι	281.696	142.824	25.192	13.194
Σύνολο	1.006.574	732.178	80.751	59.451

Πηγή: Σάλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 314.

Μολονότι λείπουν οι αναλυτικές πληροφορίες, έχει κανείς την εντύπωση ότι προς τα τέλη του 19ου αιώνα παρουσιάζεται μια εντεινόμενη εξειδίκευση στην κτηνοτροφία, που αναπτύσσεται σε βάρος της γεωργίας. Πολλοί λόγοι θα ευνοούσαν μια τέτοια εξέλιξη: Η φτηνή αξιοποίηση από τους κάθε είδους «Βλάχους» εδαφών περιθωριακών, όπως προαναφέραμε, η εύκολη εξαγωγή δερμάτων και ζώων από τις σκάλες με τις οποίες γειτόνευαν πολλά από τα μεγαλύτερα χειμαδιά (των Συρακιωτών με την Πρέβεζα, των Σαρακατσάνων με την Πάργα και τη Σαλαώρα, των Αρβανιτόβλαχων του Πωγωνιού με τους Αγίους Σαράντα), η ελαστικότητα του οθωμανικού φορολογικού συστήματος απέναντι στους κτηνοτροφικούς πληθυσμούς, και ιδίως η βαθμιαία επικράτηση νέων καταναλωτικών προτύπων στον πληθυσμό των τοπικών αστικών κέντρων. Λίγο πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους, ο Α. Φορέστης επεσήμαινε μία ραγδαία ανατίμηση των κτηνοτροφικών προϊόντων (κρέας, γάλα), που δεν προερχόταν καθόλου από την έλλειψη προσφοράς, αλλά από

την αυξημένη κατανάλωση, η οποία πυροδοτούσε την «πλεονεξία» των χωρικών³⁸. Άλλα, έμμεσα τεκμήρια δείχνουν επίσης μία αύξηση των κτηνοτροφικών κοπαδιών την ίδια αυτή εποχή. Από τη δεκαετία του 1900 έχουμε επανειλημμένες μαρτυρίες στην περιοχή της Πρέβεζας για εξώσεις κολλήγων και μετατροπή των αγροτεμαχίων τους σε *μισλάδες*, δηλαδή σε χειμαδιά³⁹. Την ίδια ωστόσο περίοδο οι τσελιγκάδες του Συράκου, που διαχειμάζαν παραδοσιακά στον κάμπο της Λάμαρης, αντιμετώπιζαν τέτοια έλλειψη χειμαδιών ώστε πολλοί από αυτούς να μετακινούνται σε άλλα μέρη, ιδιαίτερα στο ελληνικό κράτος⁴⁰. Η άναρχη αυτή ανάπτυξη της κτηνοτροφίας ασφαλώς δεν είναι άσχετη με την ολοένα και μεγαλύτερη αποψίλωση των ορεινών δασικών περιοχών, που περιγράφεται από πολλούς παρατηρητές με τα μελανότερα χρώματα⁴¹.

Ο κάποιος δυναμισμός της κτηνοτροφίας δεν είναι αρκετός για ν' ανατρέψει τη γενικότερη παραγωγική αναιμία της Ηπείρου, που συνοψίζεται στο μόνιμα ελλειμματικό εμπορικό της ισοζύγιο, όπως μας το παραθέτουν οι σύγχρονες στατιστικές:

ΠΙΝΑΚΑΣ Α3

Εισαγωγές και εξαγωγές στο βιλαέτι των Ιωαννίνων (αξία σε φράγκα χρυσά)

Έτος	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Έλλειμμα
1880	16.213.000	11.890.000	4.323.000
1890	10.139.000	4.158.000	5.981.000
1900	6.619.525	3.025.075	3.594.450
1909	10.066.491	6.472.400	3.594.091

Πηγή: Παπαγεωργίου 1984, σ. 18· Πλουμίδης 1977, σ. 361.

Εύλογα παρατηρεί ο Α. Φορέστης ότι το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ηπείρου δεν ήταν ούτε τα ζώα της, ούτε τα καλαμπόκια της, ούτε τα βελανίδια της, αλλά «η αθρόα κατ' έτος εξαγωγή εργατικών βραχιόνων αλκίμων ανδρών, ούτινος η αξία καταβάλλεται διά των εισαγομένων παρ' αυτών μηνιαίως τσεκ»⁴². Για τον ηπειρώτη χωρικό, η εποχιακή μετακίνηση σε αναζήτηση εργασίας αποτελούσε μία παράδο-

38. Φορέστης 1912, σ. 8.

39. Βλ. σχετικές ειδήσεις στην εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* για το Άνω Κοτσανόπουλο (φ. 548/8-11-1902), τον Παλιόροφορο (φ. 568/26-3-1904), την Κάτω Κορυτιανή (λόγω της «υπερτιμώσεως των λειβαδιών», φ. 698/19-1-1907), και λίγο νωρίτερα για την «εσχέρωσιν» του κάμπου του Βοϊδομάτη κάτω από την πίεση τσοπαναρχαίων των Κονιτσιωτών αγάδων (φ. 181/22-3-1896).

40. Ακόμη και οι γαίες του θύλακα της Πούντας, απέναντι από την Πρέβεζα, εκποιήθηκαν σε Συρακιώτες ως βοσκότοποι μετά την παραχώρησή τους στην Ελλάδα το 1881.

41. Rolley-De Visme 1912, σ. 135· Bourcart 1921, σ. 227· Λακκιώτης 1982, σ. 228· Φορέστης 1912, σ. 18 κ.λπ.

42. Φορέστης, *ό.π.*, σ. 5.

ση από παλιά ριζωμένη, κι ένα μέσο που του επέτρεπε να παρακάμπτει τα εμπόδια του κλίματος, της γεωγραφικής απομόνωσης και της καταπιεστικής φορολογίας. Με τον τρόπο αυτό πολλές ομάδες ορεινών χωριών μπορούσαν να αξιοποιήσουν μια τεχνογνωσία που έφτανε κάποτε σε υψηλό βαθμό εξειδίκευσης. Πέρα από τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους της Πίνδου, θ' αναφέραμε εδώ τους μαστόρους των χωριών της Κόνιτσας, τους ζωγράφους των Χιονάδων, τους βαρελάδες της Σωπικής, τους κομπογιαννίτες του Ζαγοριού, τους χρυσοχόους των Καλαριτών, τους γανωτήδες της Μουργκάνας, τους δάσκαλους της Δρόβιανης και τους ραφτάδες των Τζουμέρκων· χωρίς να ξεχνάμε ότι για μεγάλες μάζες του μουσουλμανικού πληθυσμού των αλβανόφωνων περιοχών, η συμμετοχή στον οθωμανικό στρατό, είτε με τη μορφή των μισθοφορικών σωμάτων, είτε αργότερα στα πλαίσια των τακτικών σουλτανικών στρατευμάτων, αποτελούσε τη μόνη δυνατότητα να αποκτήσουν κάποια περιουσία με νομιμόφρονα μέσα. Αλλά και όσοι Ηπειρώτες κατέληγαν να εγκατασταθούν μόνιμα στην Κωνσταντινούπολη ή στο εξωτερικό, εξασκώντας συνήθως εμπορικά επαγγέλματα και πλουτίζοντας, διατηρούσαν ακόμη στενή επαφή με τον τόπο της καταγωγής τους, χάρη στην οικογενειακή προέλευση και διάθροση που χαρακτήριζε τις επιχειρήσεις τους. Η διαφορά του βιοτικού επιπέδου ανάμεσα στους πληθυσμούς που είχαν καταφέρει να προσαρμοστούν στον καταμερισμό εργασίας του αστικού δικτύου του οθωμανικού κράτους, στέλνοντας τα περισεύματά τους να ασκούν εποχιακά στις πόλεις τα παραδοσιακά τους επαγγέλματα, και σ' εκείνους που αρκούσαν στην αξιοποίηση των δικών τους ανεπαρκών πλουτοπαραγωγικών πηγών, ήταν συντριπτική. Ξανά και ξανά οι ηπειρωτικές μας πηγές ταυτίζουν τον πλούτο και την πρόοδο με την ξενιτιά, τη φτώχεια και την αμάθεια με την έλλειψη μετανάστευσης⁴³.

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι η έννοια και ο θεσμός της αποδημίας, με τη μορφή της εποχιακής ή προσωρινής απασχόλησης, ήταν πράγματα από παλιά γνωστά στην Ήπειρο. Στη διάρκεια ωστόσο του 19ου αιώνα αρχίζουν και παρατηρούνται δύο νέα φαινόμενα. Η προοδευτική κατάπτωση της παραδοσιακής γεωργίας θα ρίξει στο παιχνίδι της μετανάστευσης περιοχές που δεν συμμετείχαν μέχρι τότε στο κύκλωμα της εξειδικευμένης εποχιακής εργασίας (Κούρεντα, Λάκκες, Κεντρικό

43. Π.χ. για την «ολιγωριάν» των Αρτινών, «μη αγαπώντων την αποδημίαν, εξ ης αριδήλας προέρχεται και κέρδος, ηθική τε και νοερά βελτίωσις», βλ. Σεραφείμ Βυζάντιος 1984, σ. 184 και Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 23· για τον πλούτο των αποδήμων του Ζαγοριού βλ. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 56, και για την «έμφυτον τάσιν προς τα έξω» των Πωγωνησίων, «άνευ της οποίας εις τον βόρβρορον θα εκυλιόμεθα», βλ. Λαμπρίδης 1889α, σ. 53. Όταν κάποιος κυβερνητικός υπάλληλος επισκέφτηκε τα Τσαραπλανά για να παροτρύνει τους κατοίκους να μείνουν στον τόπο τους και να καλλιεργούν «καπνά και κουκούλια», ένας «φρόνιμος Τσαραπλανίτης» του παρουσίασε έναν ταλαίπωρο κουρελή που δεν «εταξιδεύθη» ποτέ: «θέλεις λοιπόν να γίνωμεν όλοι έτσι;» τον ρώτησε ο χωρικός, «και ο αγάς εννόησε το δίκαιον» (*Φωνή της Ηπείρου*, φ. 724/14-9-1907).

Μαλακάσι), οι κάτοικοι των οποίων θα συσσωρευθούν στις πόλεις για να εργαστούν ως ανειδίκευτοι εργάτες. Αρκετοί απ' αυτούς προέρχονται από ιδιόκτητα τσιφλίκια, είναι ακτήμονες και δεν έχουν ούτε τη διάθεση ούτε τη δυνατότητα να επιστρέψουν ή να επενδύσουν τα εισοδήματά τους στα χωριά της καταγωγής τους⁴⁴. Επιπλέον, προς τα τέλη του αιώνα έχουμε το άνοιγμα νέων, υπερπόντιων κέντρων έλξης των μεταναστών, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες, απ' όπου η επικοινωνία των μεταναστών με την αρχική τους κοιτίδα γίνεται σιγά-σιγά όλο και πιο περιορισμένη. Παρ' όλο το χρέημα που εξακολουθεί να συρρέει στο εσωτερικό της Ηπείρου, η εντεινόμενη έλλειψη εργατικών χεριών εμποδίζει ολοένα και περισσότερο την παραγωγική του αξιοποίηση. Έτσι ο μηχανισμός που επέτρεπε έως τώρα στην Ήπειρο να αναπληρώνει τις εγγενείς οικονομικές της αδυναμίες χωρίς να υφίσταται σοβαρές απώλειες σε ανθρώπινο υλικό, μετατρέπεται μακροπρόθεσμα σε αίτιο οικονομικής στασιμότητας και συνεχούς πληθυσμιακής αιμορραγίας. Τα πρώτα σημάδια της εγκατάλειψης διακρίνονται στην περιοχή του Ζαγοριού και της Πίνδου. Στο σύνολο του βιλαετιού των Ιωαννίνων υπολογιζόταν το 1906 ότι το 30% του πληθυσμού είχε ήδη μεταναστεύσει⁴⁵. Αλλά γι' αυτό το ζήτημα θα ειπωθούν περισσότερα στη συνέχεια.

44. Για τέτοιες «νέου τύπου» αποδημίες βλ. π.χ. Λαμπρίδης 1887β, σ. 33 και 1889α, σ. 54. Ως αίτιο της μειωμένης επαφής των μεταναστών με τον τόπο τους θεωρεί ο Λαμπρίδης και την παρακμή του «πατριαρχικού βίου» της οικογένειας (1889α, σ. 55).

45. Rolley-De Visme 1912, σ. 99. Γενικά για την εξάπλωση της μετανάστευσης αυτά τα χρόνια βλ. Πλουμίδης 1977, σ. 357-358.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το φυλετικό και εθνολογικό υπόβαθρο

Οι πολιτικές σκοπιμότητες που κάλυψαν για ενάμιση αιώνα το κεφάλαιο αυτό των ηπειρωτικών και γενικότερα των βαλκανικών μελετών, και συνεχίζουν ακόμη να συσκοτίζουν και πολλές φορές να εκτροχιάζουν τις σχετικές συζητήσεις, δημιούργησαν με τον καιρό μια πλήρη σύγχυση εννοιών και κριτηρίων, σε σημείο που έγκυροι μελετητές της εποχής να δηλώνουν σήμερα ανήμποροι να προσδιορίσουν τη σύνθεση του πληθυσμού του πασαλικιού των Ιωαννίνων⁴⁶. Μια τέτοια εκτίμηση αδικεί ωστόσο τις πηγές της εποχής, δεδομένου ότι οι αντιφάσεις που τις χαρακτηρίζουν δεν προκύπτουν τόσο από άγνοια της αντικειμενικής πραγματικότητας, όσο από τη σκόπιμη ασάφεια και ελαστικότητα με την οποία ερμηνεύτηκαν οι όροι «έθνος», «φυλή», «γλώσσα», «εθνική συνείδηση» και άλλοι, με βάση τους ιδιαίτερους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του κάθε συγγραφέα. Τι εννοούμε, για παράδειγμα, όταν επιδιώκουμε να αποτυπώσουμε τη «φυλετική σύνθεση» του ηπειρωτικού πληθυσμού; Αν με τον όρο αυτό αναφερόμαστε στον καθορισμό των ποσοστών, με τα οποία συνεισέφεραν στο «γενετικό κεφάλαιο» του ηπειρωτικού πληθυσμού τα διάφορα φύλα που πέρασαν από την Ήπειρο στη διάρκεια της γνωστής και άγνωστης ιστορίας της, τότε ο στόχος αυτός είναι όχι μόνο ανέφικτος, μα και ολότελα άσχετος με το ενδιαφέρον και τους προβληματισμούς της νεότερης ηπειρωτικής ιστορίας. Είναι, ας πούμε, πολύ πιθανό ότι στη σύνθεση του πληθυσμού τόσο των ελληνόφωνων, όσο και των αλβανόφωνων περιοχών, τουλάχιστον της Τοσκαρίας (νότια δηλαδή του Σκούμπε ποταμού), εισέδυνε κατά τον Μεσαίωνα μια αξιοσημείωτη αναλογία σλαβικού στοιχείου· το τεκμηριώνει πρώτα-πρώτα η υψηλή αναλογία σλαβικών τοπωνυμίων⁴⁷, και υπάρχουν σοβαροί μελετητές που πίστεψαν ότι δια-

46. Βλ. π.χ. Παπαδόπουλος 1983, σ. 51.

47. Vasmer 1970, σ. 20-65· Σελίστσεφ 1981, σ. 208-276· Gjinari 1985, σ. 200-204· Koder 1982, σ. 11 κ.ε. Η πλήρης ερευνητική αξιοποίηση των τοπωνυμικών δεδομένων για τη μελέτη του εποικισμού των Σλάβων, καθώς και για την κατανόηση της διαδικασίας του κατοπινού τους εξελληνισμού, δεν έχει ακόμη επιτευχθεί. Η άποψη περί ενός «γρήγορου επανεξελληνισμού» της Ηπείρου και της Νότιας Αλβανίας (Koder, *ό.π.*, σ. 13) είναι υπερβολικά απλουστευτική. Για παράδειγμα, το κοινό στη νότια Ήπειρο τοπωνύμιο «Γαρδίκι», που θεωρείται ως απολίθωμα μιας πρώιμης μορφής της σλαβικής γλώσσας, θα πρέπει να αντιπαραβληθεί με το ομόλογό του τοπωνύμιο «Γκραντέτσι»

κρίνουν τα ίχνη αυτής της επιμειξίας στα πρόσωπα των σύγχρονων χωρικών⁴⁸. Για την εποχή ωστόσο που εξετάζουμε, ένα τέτοιο ενδεχόμενο στερείται κάθε σημασίας, μια και η οποιαδήποτε σλαβική προέλευση παραμένει εντελώς ασυνείδητη, δίχως να έχει την παραμικρή πολιτική ή κοινωνική σημασία. Αντίθετα, η αποστροφή τόσο των Ελλήνων όσο και των Αλβανών προς οποιαδήποτε πολιτική ισχυροποίηση του σλαβικού στοιχείου στα Βαλκάνια είναι ένα μοτίβο που επανέρχεται συνέχεια στους πολιτικούς συσχετισμούς της εποχής.

Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για τους πληθυσμούς εκείνους που οι απώτερες ρίζες τους ανάγονται στην κάθοδο των αλβανόφωνων φύλων στην Ήπειρο κατά τα χρόνια του ύστερου Μεσαίωνα, αλλά τον 19ο αιώνα εμφανίζονται πια ολοκληρωτικά εξελληνισμένοι γλωσσικά και συνειδησιακά. Ότι τέτοιοι πληθυσμοί υπήρξαν αρκετοί είναι εύκολο να αποδειχτεί, τόσο από τις άμεσες μαρτυρίες των παλιότερων χρόνων που τους παρουσιάζουν ως «Αρβανίτες»⁴⁹, όσο και από τη συστηματική μελέτη των ονομασιών των χωριών τους⁵⁰. Έχουμε επομένως να κάνουμε στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας με μία συνεχή διαδικασία αφομοίωσης και «ελληνοποίησης» των αλβανικών πληθυσμών, μία διαδικασία που ξεκίνησε αυτόματα και αθόρυβα πολλούς αιώνες πριν από τη σύσταση του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» και των υπόλοιπων παιδευτικών φορέων του ελληνικού μεγαλοϊδεατικού κινήματος. Αναμφίβολα η συστηματική προώθηση της ελληνικής παιδείας μέσα στον 19ο αιώνα ενίσχυσε και επιτάχυνε αυτή την εξέλιξη, αλλά, με μόνη πιθανή εξαίρεση τα αστικά χριστιανικά στρώματα ορισμένων πόλεων της Βόρειας Ηπείρου⁵¹, θα ήταν μάταιο να πιστεύουμε ότι συνέτεινε στη μαζική εξάλει-

στις περιοχές Σκραπαριού και Τομορίτσας, που μαρτυρεί μία πιο μακροχρόνη διατήρηση των σλαβόφωνων πληθυσμών στις ορεινές αυτές περιφέρειες. Το πιθανότερο είναι ότι οι σλαβικοί θύλακες της Τσοκαριάς εξαλβανίστηκαν προτού προλάβουν να υποστούν οποιονδήποτε εξελληνισμό.

48. Hammond 1967, σ. 24· Λαμπριδής 1888α, σ. 20-21.

49. Το 1670 στο Δελβινάκι του Πωγωνιού, κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή (1928, σ. 682), «όλοι οι άπιστοι είναι Αρβανίτες». Το ίδιο μαρτυρούσε για την Καστάνιανη και το λεγόμενο Χρονικό των Τσαρσπλανών (Λαμπριδής 1889α, σ. 28). Αλβανόφωνα ήταν «εν αρχαίους χρόνους» το Κουκλέσι, το Ρωμανό και όλα τα χωριά της Λάκκας του Μπότσαρη στην περιφέρεια Ιωαννίνων (Λαμπριδής 1888α, σ. 19). Για τους Αρβανίτες και τις υπόλοιπες φυλετικές επιμειξίες του Μαλακασιού τα στοιχεία συγκεντρώνουν οι Λαμπριδής 1888β, σ. 13-17 και Σούλης 1953· πρβλ. Nicol 1984, σ. 145-146.

50. Χωριά με ονομασίες αρβανίτικης προέλευσης βρίσκονται κατά κύριο λόγο στις ακόλουθες ελληνόφωνες περιοχές: α. Μεταξύ Ιωαννίνων και Παράμυθιάς κατά μήκος της κοιλάδας του ποταμού Τύρια (Μάζι, Τόσκει κ.ά.), β. Στα νοτιοανατολικά της λίμνης των Ιωαννίνων (Μπαρκαμάδι, Μουζακιοί κ.ά.), γ. Σποραδικά στις περιφέρειες Δελβίνου, Δρόπολης και Λάκκας Μουχτάρ στο νότιο Πωγώνι, δ. Στην περιοχή της Πρέβεζας, στη νότια προέκταση της αλβανόφωνης ζώνης της Τσαμουριάς (Σκέμπε, Μουζάκα, Μαρτανιοί), ε. Σποραδικά στο Ραδοβίτσι και στα νότια Τζουμέρκα, στην προέκταση μίας αντίστοιχης αλυσίδας αρβανίτικων τοπωνυμίων στην περιοχή του θεσσαλικού Ασπροποτάμου. Αντίθετα, το ελληνικό τοπωνυμικό υπόστρωμα των αλβανόφωνων περιοχών περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις παράλιες πεδινές ζώνες Φαναριού, Πλαταριάς και Μουζακιάς (περιοχή Αυλώνας-Απολλωνιάς), για να δώσει στα ενδότερα τη θέση του στο σλάβικο.

51. Βλ. π.χ. Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 236 (Κορυτσά-Πρεμετή)· Bérard 1987, σ. 47 (Δυρράχιο)· Bartl 1968, σ. 94 (Μπεράτι-Αυλώνα).

ψη της ομιλούμενης γλώσσας στις μη ελληνόφωνες περιοχές της Ηπείρου. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, πρακτικά, τα γλωσσικά σύνορα που ίσχυαν στην Ήπειρο το 1820 διατηρήθηκαν στην ίδια θέση μέχρι το 1913.

Γλωσσικές ομάδες

Από τα προηγούμενα προκύπτει ότι η έννοια της «γλωσσικής ομάδας» δεν έχει παρά σχετική μόνο συνάφεια με την έννοια της «φυλετικής καταγωγής»: ακόμη πιο μικρή, όπως θα δείξουμε, είναι η σχέση της με την έννοια της συγκροτημένης «εθνικής κοινότητας». Διατηρεί ωστόσο κάποια αξία γιατί αποτελεί ένα βολικό και σταθερό κριτήριο ταξινόμησης του πληθυσμού, γιατί είναι ένα πλαίσιο που τείνει από μόνο του να διαμορφώσει κοινωνικές διακρίσεις και συμμαχίες, και γιατί με την επίδραση των εθνοκεντρικών ρευμάτων που συγκλόνισαν την Ήπειρο και τα Βαλκάνια στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αναδείχτηκε σε βασικό σημείο αναφοράς των τριών αντιμαχόμενων εθνικισμών, ελληνικού, αλβανικού και ρουμανικού.

Οι τρεις γλωσσικές κοινότητες της Ηπείρου, που αποτελούσαν και τους στόχους των τριών αυτών κινημάτων, ήταν άνισες σε μέγεθος και ακόμη πιο άνισες σε πολιτική συγκρότηση και επιρροή. Η μικρότερη απ' όλες ήταν βέβαια η *βλαχική* ή «αρωμουνική» κοινότητα⁵². Γεωγραφικά μπορεί να χωριστεί σε τρεις ιδιαίτερες ομάδες. Κέντρο της πρώτης ήταν, όπως και σήμερα, μια συστάδα είκοσι πέντε περίπου χωριών στις δυτικές πλαγιές της Πίνδου, από το Ματσούκι στα νότια μέχρι το Δέντσικο/Αετομηλίτσα στα βόρεια, που γειτόνευαν άμεσα με τα αντίστοιχα βλαχικά χωριά της βορειοδυτικής Θεσσαλίας και της νοτιοδυτικής Μακεδονίας. Η δεύτερη ομάδα Βλάχων είχε για εστία της τον κάμπο της Μουζακιάς στο βόρειο τμήμα της ηπειρωτικής επικράτειας. Τα καλοκαίρια ωστόσο οι ποιμενικοί της πληθυσμοί συγκεντρώνονταν στους ορεινούς βοσκοτόπους του Τομοριού, όπου αντίθετα με τους ομόγλωσσούς τους της Πίνδου, δεν διέθεταν καμία συγκροτημένη οικιστική εγκατάσταση. Κέντρο της ομάδας αυτής, για την οποία οι ελληνικές πηγές δεν μας δίνουν παρά ελάχιστες πληροφορίες, ήταν το Φίερι, στα βόρεια της Αυλώνας, μικρό ακόμη αλλά ανερχόμενο αγροτοεμπορικό κέντρο, όπου η βλαχική συνοικία επιβιώνει μέχρι σήμερα. Τέλος, ανάμεσα στις δύο ομάδες περιφέρονταν και κάποιες πατριές «Αρβανιτόβλαχων» χωρίς, συνήθως, μόνιμη εγκατάσταση, που ξεκαλοκαί-

52. Αναλυτικές πηγές για τη γεωγραφική εξάπλωση των Βλάχων: Αρβαντινός 1869, τ. 459, σ. 43-45· Λαμπρίδης 1880, τ. Β', σ. 6, 151, 185, 225, 235, 247· Wace-Thompson 1914, σ. 206-225· Λαζαρού 1986, σ. 112 (βιβλιογραφία), σ. 305-307 (χάρτες): βλ. ακόμη τις εκκλησιαστικές στατιστικές στο Επίμετρο αρ. 5α-γ και τις προξενικές στατιστικές των περιφερειών Μπερατιού, Αυλώνας και Πρεμετής που αναφέρονται στις σημ. 398, 463, 468 του Μέρους Β'.

ριαζαν στα ορεινά της Πρεμετής και της Κολώνιας και το χειμώνα εγκαθιστούσαν τις στάνες τους στους παράλιους κάμπους της Θεσπρωτίας, του Δελβίνου, της Πρέβεζας. Μέρος από αυτούς συνοικίστηκε κατά τα μέσα του αιώνα στο χωριό του Παγωνιού Μετζητιέ/Κεφαλόβρυσο, όπου η εσωστρέφεια και η ξενοφοβία τους έγινε σχεδόν παροιμιώδης.

Η ακριβής εκτίμηση του ποσοστού των Βλάχων στο σύνολο του ηπειρωτικού πληθυσμού είναι αρκετά δύσκολη, γιατί δεν είμαστε σε θέση πάντοτε να ξέρουμε σε ποιο βαθμό οι πηγές μας περιλαμβάνουν στους αριθμούς τους τους νομάδες κτηνοτρόφους και τους δίγλωσσους πληθυσμούς, ειδικά αυτούς που είχαν εγκατασταθεί στις πόλεις και είχαν προσαρμοστεί στη χρήση της κυρίαρχης γλώσσας. Θα περιοριστούμε εδώ να δώσουμε τη συνολική αριθμητική τους εικόνα, όπως εμφανίζεται σε μερικές αντιπροσωπευτικές στατιστικές της εποχής:

ΠΙΝΑΚΑΣ Α4

Βλαχικός πληθυσμός και ποσοστό του στο σύνολο του πληθυσμού της ηπειρωτικής επικράτειας

Ετος	Πηγή	Βλάχοι	Ποσοστό %
1866	Αραβαντινός 1869, τ. 20, σ. 94 ^α	38.520	8,41
1878	Λόνγκουωρθ (βλ. σελ. 291) ^α	41.000	6,35 ^γ
1892	σαλναμές Ιωαννίνων (βλ. Πίνακα Α10) ^β	37.767	7,36
1906	χφ. ΑΥΕ (βλ. σελ. 289) ^β	29.170	5,07

α. Περιλαμβάνεται και η περιφέρεια των Γρεβενών.

β. Λείπει η περιφέρεια της Άρτας και το χωριό Μαλακάσι, που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1881.

γ. Βάσει ολικού πληθυσμού 646.000 κατοίκων και όχι 687.000, όπως θεωρούν οι Κόντης (1977, σ. 388) και Παπαδόπουλος (1983, σ. 52).

Τα *αλβανικά* αποτελούσαν την κυρίαρχη ομιλούμενη γλώσσα προς τα βόρεια μιας γραμμής που άρχιζε από την περιοχή των Αγίων Σαράντα, περνούσε δίπλα από τις πόλεις Δέλβινο και Αργυροκάστρο (ανάμεσα στα χωριά Κολορσί και Δεσβιτσάνη) και φτάνοντας στην Πολίτσανη, όπου και το βορειότερο άκρο της επαρχίας του Παγωνιού, στρεφόταν προς τα νοτιοανατολικά και ακολουθούσε περίπου την πορεία των σημερινών ελληνοαλβανικών συνόρων⁵³. Τα εδάφη που βρίσκονται

53. Για το ελληνοαλβανικό γλωσσικό σύνολο στις περιοχές Αργυροκάστρου, Δελβίνου και Λεσκοβικίου βλ. μεταξύ άλλων: Hahn 1854, τ. Α', σ. 14· Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 185, 200· Παπαχαρίσης 1964, σ. 64-65· Αγών, φ. 94/5-1-1901 κ.ε.· Κόντης 1977, σ. 388-389 (με λάθη)· Επίμετρο αρ. 5β. Εσφαλμένες είναι σε πολλά σημεία οι χαρτογραφήσεις των Σελίστσεφ (1981, εκτός κειμένου) και Gubernatis 1880.

νότια απ' αυτή τη γραμμή, δηλαδή το μεγαλύτερο τμήμα της κοιλάδας της Δρόπολης, τα βορινά χωριά του Πωγωνιού, τα περισσότερα χωριά της Ρίζας του Δελβίνου (Δρόβιανη, Μάλτσανη, Δίβρη, Λεσινίτσα) και ο κάμπος του Βούρκου μεταξύ Δελβίνου και Αγίων Σαράντα ορίζουν μέχρι σήμερα την έκταση των ελληνικών μειονοτικών περιοχών στην Αλβανία.

Ακόμη νοτιότερα και στο εσωτερικό της ελληνόφωνης ζώνης, παράλληλα με τις ακτές του Ιονίου, σχηματίζεται ο μεγάλος αλβανόφωνος θύλακας της Τσαμουριάς, που στο μεγαλύτερο μέρος του (με εξαίρεση την περιοχή της Κονίσπολης) πέρασε στην Ελλάδα με βάση το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (1913). Στο θύλακα αυτό υπάγονταν από το σημερινό νομό Θεσπρωτίας οι επαρχίες Θυάμιδος και Μαργαριτίου και τα δυτικότερα χωριά των δύο επαρχιών Παραμυθιάς και Φιλιατών. Αλβανόφωνα ήταν και τα βόρεια τμήματα του σημερινού νομού της Πρέβεζας, όπως ο κάμπος του Φαναριού, η ενδοχώρα της Πάργας και τα παλιά παρασουλιώτικα χωριά του Άνω Αχέροντα (Ζερμή, Κρασιά, Παπαδάτες, Ρουσάτσα, Δερβίζιανα, Μουσιωτίτσα –τα δύο τελευταία υπάγονται διοικητικά στα Γιάννενα). Χωρίς να ταυτίζεται με το σύνολο του αλβανόφωνου πληθυσμού, η ομάδα των Μουσουλμάνων Τσάμηδων ήταν σημαντικό συστατικό του στοιχείου⁵⁴.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α5

Αλβανόφωνος πληθυσμός και ποσοστό του στο σύνολο του πληθυσμού της ηπειρωτικής επικράτειας

Έτος	Πηγές	Αλβανόφωνοι	Ποσοστό %
1866	βλ. Πίνακα Α4	188.600 ^α	41,2
1888	Μαυρέας (βλ. Μέρος Γ', σημ. 77)	345.720	56,9
1906	βλ. Πίνακα Α4	346.155	60,2
1910	Baldacci 1930, σ. 200	340.477	62,4

α. Περιλαμβάνονται και οι λεγόμενοι «Ελληναλβανοί»· η χαμηλή αναλογία αλβανόφωνων στα στοιχεία του Αραβαντινού οφείλεται: i. Στο συνυπολογισμό των μη αλβανόφωνων περιοχών της Άρτας και των Γρεβενών, που λείπουν από τις μετά το 1881 στατιστικές, και ii. Στη σοβαρότατη υποτίμηση του συνολικού πληθυσμού στο σαντζάκι του Μπερατιού.

Σε σύγκριση με την αλβανική ή τη βλάχικη γλώσσα, η ελληνική γλώσσα διατηρούσε στην Ήπειρο μία τελείως αλλιώςτικη ιεραρχική θέση. Πρώτ' απ' όλα ήταν η μόνη γλώσσα που γινόταν αποδεκτή στις λειτουργικές ανάγκες της χριστιανικής θρησκείας· μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα ήταν στην ουσία η μόνη γραπτή γλώσσα

54. Για τα αλβανόφωνα χωριά της Τσαμουριάς βλ. Λαμπριδής 1880, σ. 5, 178, 247 και 1888α, σ. 19· Αραβαντινός 1856, σ. 347-356· Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 62-65, 244· Επίμετρο αρ. 5δ. Πρβλ. και Hammond 1967, σ. 27-28.

που γνώριζε κάποια ευρύτερη εξάπλωση, αναγνωριζόταν μάλιστα και ως ισότιμη με την τουρκική στα επίσημα διοικητικά έγγραφα· μέχρι το 1868 ήταν η μόνη βαλκανική γλώσσα που διδασκόταν στα ορθόδοξα σχολεία, όπου συγκεντρωνόταν η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών της Ηπείρου, ανάμεσα στους οποίους και αρκετοί Μωαμεθανοί⁵⁵. Κατά συνέπεια, η εμβέλεια και η επιρροή της ελληνικής γλώσσας εμφανίζεται δυσανάλογη σε σχέση με τον αριθμό εκείνων που τη μιλούσαν ως μητρική γλώσσα. Θα καταλαβαίναμε καλύτερα τη θέση και το ρόλο της ελληνικής γλώσσας στο εθνολογικό σύμπλεγμα της Ηπείρου αν χωρίζαμε τους χρήστες της σε τρεις κατηγορίες:

α. Ο *συμπαγής* ελληνόφωνος πληθυσμός καταλάμβανε το σύνολο των εδαφών στα νότια και ανατολικά του ελληνοαλβανικού γλωσσικού συνόρου, όπως το περιγράψαμε παραπάνω, με εξαίρεση τις βλαχόφωνες περιοχές της Πίνδου, τους αλβανόφωνους της Τσαμουριάς και κάποιες ακόμη μεμονωμένες γλωσσικές νησίδες (τα αλβανόφωνα χωριά της Δρόπολης Φραστανή και Μουζίνα, τους Τουρκόγυφτους της Βοστίνας⁵⁶, τους Αρβανιτόβλαχους του Μετζητιέ κ.λπ.). Σε αυτόν περιλαμβάνονταν και οι περισσότεροι από τους αστικούς μουσουλμανικούς και εβραϊκούς πληθυσμούς των Ιωαννίνων, της Άρτας και της Κόνιτσας.

β. Ο *διεσπαρμένος* ελληνόφωνος πληθυσμός περιλάμβανε τις ελληνόφωνες νησίδες που βρίσκονταν πέρα από το κυρίως ελληνοαλβανικό γλωσσικό σύνορο, δηλαδή ορισμένα παραλιακά χωριά στην περιοχή της Τσαμουριάς (Σαγιάδα-Μαυρούδι), τρία στη Χειμάρα (Χειμάρα-Δρυμάδες-Παλιάσα), δύο στην Αυλώνα (Άρτα και Σβερνέτσι) και μικρό αριθμό οικογενειών στα αστικά κέντρα του Αργυροκάστρου και της Αυλώνας⁵⁷.

γ. Τέλος, ο *δίγλωσσος* πληθυσμός περιλάμβανε όλους όσους, έχοντας για μητρική τους γλώσσα την αλβανική ή τη βλαχική, ήταν σε θέση να μιλήσουν και την ελληνική όταν το έφευγε η περίπτωση⁵⁸.

55. Απόφοιτοι της Ζωσιμαίας Σχολής ήταν, για παράδειγμα, ο μετέπειτα μεγάλος βεζίρης Φερίτ Βλιώρας, ο διακεκριμένος αξιωματούχος και μεγαλοτσιφλικάς της Πρέβεζας Αμπεντίν Ντίνος, ο υπερασπιστής των Ιωαννίνων στους Βαλκανικούς πολέμους Εσάτ πασάς, και ο γνωστός εθνικιστής και «μισέλληνας» Σαμή μπέης Φράσαρης, που κατόρθωσε να επιβληθεί ταυτόχρονα ως θεωρητικός τόσο του Αλβανισμού όσο και του Παντουρκισμού (Νικολαΐδου 1978, σ. 298· Strauss 1986, σ. 11· Χρηστοβασιλής 1902, σ. 2).

56. Για την εξάπλωση των Τουρκόγυφτων στην Ήπειρο βλ. Σούλης 1929, σ. 147. Οι χριστιανοί Γύφτοι των ελληνόφωνων περιοχών, για την εξάπλωση των οποίων βλ. Λαμπριδής 1888, σ. 20 και Επίμετρο αρ. 8, είχαν ήδη εξελληνιστεί γλωσσικά, διατηρώντας μονάχα ορισμένες τσιγγάνικες ρίζες με τη μορφή «συνθηματικού» λεξιλογίου (Σούλης, *ό.π.*, σ. 153-155).

57. Αρβαντινός 1856, τ. Β', σ. 178· Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 200, 224· Αλεξούδης 1868, σ. 66· Επίμετρο αρ. 5δ.

58. Με αυτή την έννοια χρησιμοποιούν τον όρο «δίγλωσσοι» οι ελληνικές πηγές· αλλά η φράση «δίγλωσσοι πληθυσμοί» θα μπορούσε ακόμη να σημαίνει τη συνύπαρξη δύο διαφορετικών ομάδων στο εσωτερικό του ίδιου οικισμού, φαινόμενο κοινό στις πόλεις της Δυτικής και Βόρειας Ηπείρου (αλβανόφωνοι και ελληνόφωνοι στους Φιλιάτες, αλβανόφωνοι και βλαχόφωνοι στο Μπεράτι), ή

Βέβαια σε πολλές ελληνικές πηγές, για λόγους ευνόητους, η βασική αυτή διάκριση συσκοτίζεται, ή κρύβεται σεμνότευφα πίσω από ελαφρές φραστικές διαφοροποιήσεις: «ομιλούντες την ελληνικήν», «ομιλούντες και την ελληνικήν», «ομιλούντες μόνον την ελληνικήν». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, αν στον ελληνόφωνο πληθυσμό περιλαμβάνονταν όλες οι προηγούμενες κατηγορίες ομιλητών, τότε οι ελληνόφωνοι θα αποτελούσαν την πλειοψηφία στο πασαλίκι· γιατί όχι μονάχα η συντριπτική πλειοψηφία του ορθόδοξου πληθυσμού, τουλάχιστον του αντρικού⁵⁹, αλλά και πολλοί Μουσουλμάνοι, γνώριζαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την ελληνική γλώσσα. Αλλά ένας συνεπής ορισμός της ελληνόφωνης κοινότητας δεν μπορεί παρά να βασίζεται στη χρήση της μητρικής γλώσσας των ομιλητών, να περιλαμβάνει δηλαδή μονάχα τις ομάδες (α) και (β)· οι υπόλοιποι περιλαμβάνονται στους αλβανόφωνους και βλαχόφωνους πληθυσμούς που καταγράφονται στους Πίνακες Α4 και Α5. Με βάση αυτά τα στοιχεία, στην ελληνόφωνη κοινότητα απομένει γύρω στο 1/3 του πληθυσμού της ηπειρωτικής επικράτειας⁶⁰.

Θρησκευτικές κοινότητες

Αν η γλωσσική διαίρεση του ηπειρωτικού πληθυσμού θεμελιώνεται σε ιστορικές πραγματικότητες του Βυζαντίου και του όψιμου Μεσαίωνα, η δεύτερη βασική του διάκριση, η θρησκευτική, απηχεί τις διεργασίες των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Με εξαίρεση τις ολιγομελείς κοινότητες των παλιών Ρωμανιωτών Εβραίων της Άρτας και των Ιωαννίνων, και την ακόμη ολιγομελέστερη ομάδα των Καθολικών της Αυλώνας, οι κάτοικοι της Ηπείρου χωρίζονται με το κριτήριο της θρησκείας σε δύο μεγάλες ομάδες, σε Ορθόδοξους και σε Μουσουλμάνους. Η καίρια σημασία αυτού του διαχωρισμού έγκειται στο διαφορετικό νομικό καθεστώς των δύο ομάδων, στην ανομοιογένεια της κοινωνικής τους οργάνωσης, στους αντίπαλους ιδεολογικούς προσανατολισμούς τους, και ακόμη, για να μιλήσουμε με τους όρους της κοινωνιολογίας, στην υποχρεωτική ενδογαμία που επιβάλλουν στα μέλη τους, στοιχείο απα-

τους πληθυσμούς μικρών οικισμών στα όρια του αλβανικού ή του βλαχικού γλωσσικού συνόρου, οι οποίοι βρισκόνταν στη διαδικασία του ολοκληρωτικού εξελληνισμού (χαρακτηριστική η περίπτωση της Ζόριτσας, όπου η ομιλούμενη γλώσσα αποτελούσε συνάρτηση της ηλικίας· βλ. Λαμπρίδης 1888α, σ. 20). Σε μια τέτοια περίπτωση η γλωσσική ταξινόμηση του χωριού από την κάθε πηγή είναι αναπόφευκτα αυθαίρετη, πράγμα που μπορεί να δικαιολογήσει κάποιες ασυμφωνίες.

59. Για την άγνοια της ελληνικής γλώσσας από τις γυναίκες βλ. π.χ. Leake 1835, τ. Α', σ. 88 (Χειμάρα), Λαμπρίδης 1880, τ. Β', σ. 200 (Ρίζα, Λιντζουριά και Ζαγοριά), 1888γ, σ. 56 (Μέτσοβο), Wace-Thompson 1914, σ. 184 (επίσης) και 204 (Μπριάζα Κόνιτσας).

60. Στην εφαρμογή διαφοροποιημένων κριτηρίων οφείλεται και η μακρόχρονη ασυμφωνία για τον αριθμό των Ελλήνων της σημερινής Αλβανίας· εκεί, η μειονοτική ιδιότητα αναγνωρίστηκε επίσημα μόνο στους ελληνόφωνους της ομάδας (α).

ραίτητο για τη διαιώνιση του μεταξύ τους χάσματος⁶¹. Η μουσουλμανική κοινότητα της Ηπείρου, με εξαίρεση τους μικρούς αστικούς πληθυσμούς των νότιων ελληνόφωνων περιοχών, τους οποίους προαναφέραμε, και τις δύο με τρεις χιλιάδες διεσπαρμένους «Τουρκόγυφτους»⁶², απαρτιζόταν ολοκληρωτικά από αλβανόφωνους, και στα τέλη της Τουρκοκρατίας κάλυπτε τα 3/4 περίπου του πληθυσμού των αλβανόφωνων περιοχών και περισσότερο από το 40% του συνόλου:

ΠΙΝΑΚΑΣ Α6

Αναλογία θρησκειμάτων στην Ήπειρο της ύστερης Τουρκοκρατίας

Έτος	Πηγές	Αριθμός κατοίκων	Ορθόδοξοι Μουσουλμάνοι Εβραίοι		
			Ποσοστό %		
1866	βλ. Πίνακα Α4	457.585	61,6	37,7 ^β	0,7
1888	βλ. Πίνακα Α5	607.705	52,5	47,2	0,3
1892	βλ. Πίνακα Α4	512.812 ^α	55,6	43,7	0,7
1906	βλ. Πίνακα Α4	575.150	53,3	46,2	0,5

α. Συμπεριλαμβάνονται και 93 Καθολικοί (ποσοστό 0,02%).

β. Το ποσοστό των Μουσουλμάνων στον Αραβαντινό παρουσιάζεται χαμηλότερο για τους λόγους που αναπτύχθηκαν στη σημείωση του Πίνακα Α5.

Τα ποσοστά του Πίνακα Α6 είναι απλώς ενδεικτικά μιας τάξης μεγέθους: Δεν μπορούν να χρησιμεύσουν για την ανίχνευση διαχρονικών μεταβολών στην αναλογία των θρησκειμάτων, ούτε να χρησιμοποιηθούν αναδρομικά για την αρχή της περιόδου, για την οποία δεν έχουμε παρόμοιους συγκριτικούς αριθμούς. Για το σκοπό αυτό θα χρειαστεί μια συνθετότερη και κριτικότερη επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων, την οποία θα επιχειρήσουμε στο τρίτο μέρος της μελέτης μας. Με τον τρόπο αυτό θα φανεί πως αντίθετα απ' ό,τι βλέπουμε στον παραπάνω πίνακα, ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από σταθερή ελάττωση του ποσοστού των Μουσουλμάνων και αύξηση των Χριστιανών και Εβραίων.

61. Μόνη εξαίρεση οι γνωστές επιγαμίες Χριστιανών και Μουσουλμάνων στους Δουκάτες της Αυλώνας (Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 223), όπου διατηρείται μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα το καθεστώς του Κρυπτοχριστιανισμού (Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 45' για τον επιφανειακό χαρακτήρα του εξισλαμισμού των Δουκατιωτών πρβλ. Rouquerville 1820, τ. Α', σ. 264). Από την άλλη μεριά, αλλαξοπιστίες γυναικών «λόγω ερωτικού πάθους προς Οθωμανόν» συνέβαιναν τακτικά μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα ακόμα και μέσα στα Γιάννενα (*Φωνή της Ηπείρου*, φ. 537/22-8-1903 και φ. 571/8-4-1904), αλλά το αντίθετο ήταν βεβαίως αδιανόητο.

62. Βλ. παραπάνω σημ. 56' ειδικά για τους πολυάριθμους Γύφτους της Πρεμετής βλ. Παπαχαρίσης 1964, σ. 11, 64, Ζώτος 1878, σ. 91, Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 136. Παραλείπω τα σχετικά με τους ελληνόφωνους Βαλαχάδες της περιφέρειας Γρεβενών, που αποτελούν φαινόμενο καθαρά μακεδονικό.

Ο σχηματισμός της μουσουλμανικής κοινότητας της Ηπείρου οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στους μαζικούς εξισλαμισμούς που σημειώθηκαν στους πρώτους τρεις αιώνες της τουρκικής κυριαρχίας. Ασφαλώς υπήρξαν και μεμονωμένες περιπτώσεις τουρκόφωνων μικρασιατών εποίκων, ιδίως εκείνων που κλήθηκαν κατά την εποχή της κατάκτησης να στελεχώσουν το μηχανισμό της τιμαριωτικής ιεραρχίας⁶³, αυτοί ωστόσο δεν άργησαν να αφομοιωθούν από το πέλαγος των ντόπιων Αλβανών. Ο εύκολος εξισλαμισμός των Αλβανών επέσυρε αυτόματα σε βάρος τους την κατηγορία του «άθεου» ή τουλάχιστον του θρησκευτικά αδιάφορου, ένα χαρακτηρισμό τον οποίο η πρόσφατη αθεϊστική προπαγάνδα της χώρας τους δεν δίστασε να υιοθετήσει και να προβάλλει ως δείγμα φυλετικής ανωτερότητας⁶⁴.

Από την άλλη μεριά, είναι αλήθεια ότι το κύμα του εξισλαμισμού δεν έπληξε ομοιόμορφα τον αλβανόφωνο πληθυσμό. Προβάλλοντας στο χάρτη την εικόνα που μας δίνουν για το θέμα οι αναλυτικές μας πηγές⁶⁵, διαπιστώνουμε ότι σε δύο κυρίως ζώνες η παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου είναι σχεδόν συμπαγής. Η πρώτη περιλαμβάνει ολόκληρη την ορεινή και ημιορεινή ενδοχώρα που βρίσκεται στα βόρεια της γραμμής Χειμάρα-Τεπελένι-Κλεισούρα-Φράσαρη, και καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα των περιφερειών της Αυλώνας, του Τεπελενιού, της Μαλακάστρας, του Σκραπαριού, της Τομορίτσας και της Δεσνίτσας. Στη δεύτερη, αντίθετα, περιλαμβάνεται ένας αριθμός πεδινών, κατά κύριο λόγο, χωριών της περιφέρειας Τσαμουριάς, με κέντρα το Μαζαράκι, τους Φιλιάτες και την Κονίσπολη. Και οι δύο αυτές ζώνες περιβάλλονται από λουρίδες «μεταβατικές», όπου ο μουσουλμανικός πληθυσμός συνυπάρχει με τον χριστιανικό, άλλοτε σε γειτονικά χωριά, άλλοτε σε διαφορετικές συνοικίες του ίδιου χωριού. Οι περιοχές εκείνες οι οποίες, μολονότι αλβανόφωνες, γειτόνευαν άμεσα με συμπαγή ελληνόφωνο πληθυσμό (τα περίχωρα του Αργυροκάστρου, το Μπρεγουδέτι, δηλαδή τα παραλιακά μέρη της επαρχίας Δελβίνου, το Φανάρι, οι Λάκκες, και φυσικά όλες σχεδόν οι περιοχές της αρβανίτικης διασποράς στη νοτιότερη Ελλάδα) δεν επηρεάστηκαν παρά μόνο σποραδικά από το ρεύμα του εξισλαμισμού. Σ' αυτά τα μέρη οι μουσουλμανικές κοινότητες, όταν υπήρχαν, περιοριζόνταν στο συμπαγή πληθυσμό ορισμένων πόλεων και κω-

63. Μουταφτσιέβα 1990, σ. 92. Γνωστό είναι ότι, κατά την παράδοση, και οι πρόγονοι του Αλή πασά Τεπελενλή κατάγονταν απ' την Κιουτάχεια.

64. «Κάτω από την πίεση των ξένων εισβολέων της Δύσης και της Ανατολής... ο πληθυσμός της χώρας δεν μπόρεσε να αποφύγει ορισμένες επιρροές των θρησκειών στο λαϊκό του πολιτισμό, αλλά αυτές δεν έφτασαν ποτέ σε βάθος. Αυτό είναι απόδειξη της ρώμης και της αντοχής του ντόπιου πολιτισμού και της εθνικής συνείδησης των Αλβανών... η κατάσταση αυτή οδήγησε κάτω από τις συνθήκες του σοσιαλισμού στη γρήγορη εξαφάνιση των θρησκευτικών θεσμών, ως φορέων της αντιδραστικής ιδεολογίας και θεμελίων της ξένης κυριαρχίας...» (Pollo 1985, σ. 146).

65. Κατάλογοι χωριών κατά θρήσκευμα: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 320-394. Γενικών Στρατηγείων Ελληνικού Στρατού 1919: Αγών, φ. 397/26-10-1906 (Λεσκοβίκι): ΑΥΕ 1912/Β 53 (βλ. Μέρος Β', σμμ. 212, 386, 398, 404: Μπεράτι, Αυλώνα και Τσαμουριά).

μπούλεων (Αργυρόκαστρο, Λιμπόχοβο, Λεσκοβίκι, Δέλβινο, Παραμυθιά), απ' όπου οι ντόπιοι τουρκαλβανοί αγάδες, οχυρωμένοι στους οικογενειακούς τους πύργους, μπορούσαν να ελέγχουν με ασφάλεια τις υποθέσεις των υποτελών τους ραγιάδων. Οι προσπάθειες να δημιουργηθεί ένα στρώμα εξισλαμισμένου αγροτικού πληθυσμού στις αλβανόφωνες νησίδες των Κουρέντων, της Τσαρκοβίστας και του Πωγωνίου δεν καρποφόρησαν, αφού ο πληθυσμός των περιοχών αυτών όχι μόνο έσπευσε να αποβάλει σε σύντομο διάστημα τους προσήλυτους⁶⁶, αλλά ταυτόχρονα, χάρη στην ελεύθερη συναναστροφή του με τους ελληνόφωνους γείτονές του, κατέληξε να εξελληνιστεί ολότελα ακόμη και γλωσσικά. Η διαδικασία αυτή του εξελληνισμού των ορθόδοξων περιοχών, λειτουργώντας αντίστροφα προς εκείνη του εξισλαμισμού, επιταχύνει την ταύτιση του αλβανικού στοιχείου με το μουσουλμανισμό, στοιχείο που θ' αποβεί αποφασιστικό στην εξέλιξη των εθνικιστικών συγκρούσεων του τέλους του 19ου αιώνα.

Εθνισμός και θρησκευμα

Χωρίς να προχωρήσουμε σε αναλυτικότερη ερμηνεία του φαινομένου των αλβανικών εξισλαμισμών, θα παρατηρήσουμε μονάχα πως η γεωγραφική κατανομή των χριστιανικών και των μουσουλμανικών πληθυσμών έτεινε να υπακούει σε κάποιες ενδογενείς κανονικότητες, και πως η ιδεολογική και ανθρωπολογική υποδομή που τις καθόριζε θα πρέπει ίσως ν' αναχθεί πολύ πιο πριν από την οθωμανική κατάκτηση της χώρας. Είναι άλλωστε σωστή η παρατήρηση ότι οι φυλετικές διαφορές που ταλαιπωρούσαν μόνιμα τις πατριαρχικά οργανωμένες περιοχές της ορεινής Αλβανίας αποτελούσαν συχνά το υπόβαθρο και την αφορμή της ομαδικής αλλαξοπιστίας⁶⁷. Σε τέτοιου είδους περιοχές, όπως είδαμε, και όχι στις θεωρητικά «ανυπεράσπιστες» και «καταπιεσμένες» πεδινές γεωργικές περιφέρειες, όπως θα το ήθελαν τα κλασικά ερμηνευτικά σχήματα⁶⁸, έγινε με μεγαλύτερη προθυμία δεκτή η νέα θρησκεία. Από την άλλη μεριά, η ένταξη των αλβανικών φύλων στην κυρίαρχη θρησκευτική ομάδα, είτε ήταν αυτόβουλη είτε βεβιασμένη, είτε άμεση και μαζική, είτε βαθμιαία και τμηματική, έφερε συνέπειες αναπόδραστες και τελεσίδικες. Νομικά, ο Αλβανός Μουσουλμάνος ταυτίζονταν πια με τον Τούρκο, με τον «Οθωμανό»: μπορούσε να στρατεύεται στον τουρκικό στρατό, να υπηρετεί την Αυτοκρατορία ως

66. Λαμπρίδης 1888α, σ. 28-30, και 1889, σ. 18· Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 73, 235 κ.ά.

67. Βλ. π.χ. Hammond 1967, σ. 29-30.

68. Ήδη ο Π. Αραβαντινός λέφτει στην παγίδα της προκατασκευασμένης ερμηνείας, όταν γράφει ότι «οι πλείστοι των εις τα πεδινά μέρη κατοικούντων παρήτησαν τον χριστιανισμόν... εν ώ οι εις τα ορεινότερα διετήρησαν την θρησκείαν μετά της ανεξαρτησίας των» (1856, τ. Β', σ. 10), πράγμα που έρχεται σε πλήρη αντίφαση με την εικόνα των στατιστικών του.

πολιτικός και θρησκευτικός υπάλληλος, φτάνοντας ακόμα και στο βαθμό του Μεγάλου Βεζίρη, να συμμετέχει στο πλιάτσικο όποτε βοηθούσε στην καταστολή μιας χριστιανικής ανταρσίας, να απαλλάσσεται από τον ταπεινωτικό κεφαλικό φόρο που πλήρωναν οι ορθόδοξοι και καθολικοί ομόγλωσσοί του.

Το θρήσκευμα, επομένως, ήταν κάτι περισσότερο από μια επιφανειακή έκφραση θεολογικών πεποιθήσεων, που παρέμεναν άλλωστε εντελώς νεφελώδεις για την πλειοψηφία του πληθυσμού. Ήταν μία κεντρική διαίρεση της κοινωνίας, η οποία, μπλοκασμένη με άφθονη ιστορική, ιδεολογική και συνειδησιακή φόρτιση, κατέληγε να είναι απόλυτα συγκρίσιμη και αντίστοιχη με αυτό που θα ονομάζαμε σήμερα «εθνική ταυτότητα». Αποκαλώντας η οθωμανική εξουσία τις θρησκευτικές κοινότητες «μιλιέτια», δηλαδή «έθνη», δεν πρόδινε ούτε τη θρησκοληψία ούτε την ανεπισημοσύνη της, όπως αρέσκονταν να την κατηγορούν οι δυτικοευρωπαίοι θεωρητικοί του 19ου αιώνα, που παρασυρμένοι από το ρομαντικό και «γλωσσοκεντρικό» εθνικισμό του άμεσου περιβάλλοντός τους, αδυνατούσαν να καταλάβουν την ουσία των πολιτικών αντιθέσεων στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η θρησκευτική διαφορά Μουσουλμάνων και Χριστιανών έκλεινε μέσα της μια ολόκληρη ακολουθία δυαδικών αντιθέσεων, οι οποίες, αν και ντυμένες πια με τη σύγχρονη πανοπλία του ευρωπαϊκού ιστορισμού και της αρχής των εθνотήτων, θα ενσωματωθούν αυτούσιες στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του ελληνικού αλυτρωτισμού της ύστερης Τουρκοκρατίας:

<i>θρήσκευμα</i>	Ορθόδοξος	-	Μουσουλμάνος
<i>εθνικότητα</i>	Ρωμίος	-	Τούρκος
<i>ιστορικό πρότυπο</i>	Βυζάντιο	-	Οθωμανική Αυτοκρατορία
<i>εθνικός ηγέτης</i>	Πατριάρχης	-	Σουλτάνος
<i>εθνική γλώσσα</i>	Ελληνική	-	Τουρκική
<i>εθνικό κέντρο</i>	Κωνσταντινούπολη ως «Βασιλεύουσα»	-	Κωνσταντινούπολη ως «Ισλαμπόλ», «αφθονία του Ισλάμ»

Σε ό,τι αφορά τις γλωσσικές και φυλετικές παραμέτρους του, το διπολικό αυτό σχήμα φαίνεται εκτός πραγματικότητας όταν παραβληθεί με το αντίστοιχο υπόβαθρο του τουρκοκρατούμενου ηπειρωτικού πληθυσμού, όπως το περιγράψαμε παραπάνω, όταν δηλαδή εφαρμοστεί σε μία περιοχή, όπου οι περισσότεροι Μουσουλμάνοι αγνοούσαν την τουρκική γλώσσα, ενώ πολλοί απ' αυτούς μιλούσαν κι έγραφαν με άνεση στα ελληνικά, κι όπου μεγάλες μάζες Χριστιανών είχαν ως μητρική τους γλώσσα τα αρβανίτικα ή τα βλάχικα. Αυτό ήταν όμως το ιδεολογικό σχήμα που καθόριζε για αιώνες το πλαίσιο των πολιτικών συγκρούσεων σε ολόκληρα τα Βαλκάνια, και σ' αυτό το πλαίσιο υποτασσόταν και η οποιαδήποτε γλωσσική ή «εθνοφυλετική» συνιστώσα. Όσες χιλιάδες ανθρώπων και να μιλούσαν στα χωριά τους αρβανίτικα ή βλάχικα, αυτές δεν αποτελούσαν «εθνικές» γλώσσες, δεν ανήκαν στον

κόσμο του γραπτού πολιτισμού, μ' άλλα λόγια δεν επιτελούσαν κανέναν αποδεκτό ιδεολογικά πολιτικό ρόλο, και απώτερη φιλοδοξία των ομιλητών τους ήταν πάντοτε να μάθουν την επίσημη γλώσσα που αντιστοιχούσε στο δικό τους «μιλιέτι», και αποτελούσε το μόνο τρόπο για να θεωρηθεί κανείς επαρκώς μορφωμένος.

Δεν θα πρέπει εδώ να ξεχνάμε ότι και οι δύο «εθνικές» γλώσσες της εποχής, ελληνική και τουρκική, εμφανίζονταν επίσημα με μια μορφή που στηριζόταν λιγότερο στη ζωντανή της χρήση από τις αντίστοιχες γλωσσικές ομάδες και περισσότερο στα γραπτά μνημεία των θρησκειών από τις οποίες εμπνέονταν: στην αρχαία γλώσσα των εκκλησιαστικών κειμένων η πρώτη, στο αραβικό λεξιλόγιο του Κορανίου η δεύτερη. Αυτός ο χαρακτήρας τους τις έκανε ίσως καταλληλότερες για τον «υπερφυλετικό» τους ρόλο, καθιστούσε όμως ακόμη φανερότερο τον επίπλαστο χαρακτήρα του ιδεολογικού συστήματος. Κάθε απόπειρα να αρθούν οι εσωτερικές αντιφάσεις της «εθνοθρησκευτικής» αυτής ιδεολογίας μέσω της γραπτής καλλιέργειας των ζωντανών γλωσσών, είτε από την ορθόδοξη, είτε από τη μουσουλμανική πλευρά, οδηγούσε αναπόφευκτα στη γενική αποδυνάμωσή της έναντι του κοινού αντιπάλου. Με αυτό τον τρόπο είναι δυνατό να καταλάβουμε γιατί ολόκληρες γενιές υπάκουαν ανενδοίαστα στο κήρυγμα του Δανιήλ Μοσχοπολίτη:

*Αλβανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, αλλόγλωσσοι χαρήτε
κ' ετοιμασθήτε όλοι σας Ρωμαίοι να γενήτε
βαρβαρικήν αφίνοντες γλώσσαν, φωνήν και ήθη
πού στους απογόνους σας να φαίνωνται σαν μύθοι...⁶⁹.*

«Εθνοθρησκευτική» είναι λοιπόν μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας η βάση του πολιτικού ανταγωνισμού στην Ήπειρο, όπως άλλωστε και σε ολόκληρα τα Βαλκάνια: «εθνοφυλετικό» είναι μόνο το ρηχό ιδεολογικό της περιεχόμενα, έτσι όπως διαμορφώθηκε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα κάτω από την επίδραση του ευρωπαϊκού και ιδιαίτερα του γερμανικού ιδεαλιστικού εθνικισμού. Για να δώσουμε μια εικόνα αυτής της ιδεολογικής επανασυσχευασίας, μπορούμε ν' ανατρέξουμε στις πολυσέλιδες πληθυσμιακές στατιστικές του Π. Αραβαντινού, όπου οι βασικές κατηγορίες του πληθυσμού είναι οι «Χριστιανοί» και οι «Τούρκοι» (=Μουσουλμάνοι), και στην κατοπινή τους σύνοψη από τον Γ. Χασιώτη⁷⁰, όπου τα ίδια ακριβώς στοιχεία έχουν συνοψιστεί κάτω από τις ετικέτες «Έλληνες» και «Αλβανοί». Όσο αυτός ο ελιγμός αποτελεί μία συνειδητή αντίδραση απέναντι στην προπαγάνδα του νεογέννητου αλβανικού κινήματος, που διεκδικούσε για λογαριασμό του μεγάλο μερίδιο αυτών των «Ελλήνων»⁷¹, άλλο τόσο ήταν αντίθετος με την τρέχουσα χρήση της

69. Βλ. πρόχειρα Wace-Thompson 1989, σ. 7, και για αντίστοιχα παραδείγματα Κωνσταντακούλου 1988, σ. 35-36.

70. Χασιώτης 1887, σ. 150.

71. Διαφωτιστική είναι η ανάλυση του ζητήματος από τον απεσταλμένο της ελληνικής κυβέρνη-

εποχής, για την οποία ο «Αλβανός» ή ο «Αρβανίτης» αποτελούσε μία γλωσσική, ή έστω, φυλετική ομάδα άσχετη με την κυρίαρχη εθνοθηρησκευτική διάκριση του πληθυσμού σε Τούρκους και σε Ρωμιούς, σε Χριστιανούς και σε Μουσουλμάνους. Η ανάμιξη του εθνοθηρησκευτικού με το εθνοφυλετικό κριτήριο, και η συνακόλουθη ανόητη προσπάθεια μιας μερίδας της επίσημης ελληνικής ιδεολογίας να θεωρηθούν οι «Αλβανοί» και οι «Αρβανίτες» ως ονομασίες δύο διαφορετικών εθνικών ομάδων, ευθύνονται σε μεγάλο ποσοστό για τη σύγχυση που επικρατεί μέχρι σήμερα στη σχετική βιβλιογραφία.

Μένει ακόμα το περίπλοκο ζήτημα της «ελληνικής συνείδησης» των Ορθόδοξων της Ηπείρου. Δεν πρέπει εδώ να ξεχνάμε ότι η χρήση του όρου «Έλληνας», με την έννοια που του δίνει ο Χασιάτης, αποτελεί πρωταρχικά μία λόγια συνήθεια, που θεσπίστηκε για να αντικαταστήσει τον ιδεολογικά ύποπτο όρο «Ρωμιός», ή το σχετικά αδόκιμο «Γραικός» του Κοραή και του Ψαλίδα. Αν λοιπόν πρέπει να ψάξουμε στον ηπειρωτικό πληθυσμό του 19ου αιώνα για να βρούμε μια «ελληνική συνείδηση», θα τη βρούμε πρώτ' απ' όλα να εκφράζεται σε μια συναίσθηση ότι ανήκε στο «μιλιέτι» των Ρωμιών, στα συμφέροντα που τον έδεναν με αυτό, στην έμφυτή του αντιπαράθεση ή, τουλάχιστον, επιφυλακτικότητα έναντι της οθωμανικής εξουσίας και των θεσμών της. Η υποτιθέμενη ανάμνηση των τροπαίων του Πύργου και των άλλων παρόμοιων μυθικών πλασμάτων της απώτερης προΐστορίας, με τους οποίους συσχετίζε τον τίτλο «Έλληνας», μικρό μονάχα ρόλο έπαιζε στην ψυχосύνθεση του μέσου Ηπειρώτη. Αμφίβολη είναι επίσης κατά το μεγαλύτερο διάστημα του 19ου αιώνα, μέχρι τα κρίσιμα γεγονότα του 1878-1881, και η πραγματική έκταση της επιρροής που εξασκούσε στο εσωτερικό της Ηπείρου το μεγαλοϊδεατικό πρόγραμμα του φιλόδοξου, αλλά αναιμικού και εξαρτημένου ελληνικού βασιλείου. Συνήθως, ως δείγμα «ελληνικής συνείδησης» των χριστιανικών περιοχών της Ηπείρου θεωρείται ο αριθμός των «ελληνικών» τους σχολείων. Ωστόσο, ο γνωστός αγωνιστής και λογοτέχνης Χρ. Χρηστοβασίλης έχει περιγράψει από πρώτο χέρι το πενιχρό ιδεολογικό υπόβαθρο αυτών των ιδρυμάτων κατά τη δεκαετία του 1870 και το μεσαιωνικό σκοταδισμό που στην πραγματικότητα βασιλεύε στο εσωτερικό τους. Ο ίδιος θα εξιστορήσει αργότερα την κατάπληξή του όταν, μετά την άκαρπη θητεία

νης στο Αργυρόκαστρο Ν. Σίνη σε ανέκδοτη έκθεση της 18-11-1908 (συνημμ. Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 314/12-12-1908, ΑΥΕ/1909/α.α.κ. ΚΔ'): «Προ ετών, και σήμεραν έτι, ο αλβανόφωνος Χριστιανός, λέγων 'είμαι Αλβανός' έλεγε και λέγει τούτο απλώς και μόνον ένεκα της μητρικής του γλώσσης... Σήμερον εν τούτοις το πράγμα διαφέρει... Αι αλβανικάί ιδέαι, γενικευόμεναι παρά τοις Αλβανοίς, στραφείσαι δ' εν τοις διαμερίσμασι τούτοις προς κατάστασιν πραγμάτων και πνευμάτων οξυτάτου φανατισμού και σύστημα σκέψεων αυτόχρημα μισελληνικόν, επήνεγκαν την δημοουγίαν αντιλήψεων, εννοιών και ψυχολογικών συναισθημάτων, απέναντι των οποίων αδιστάκτως και αι εθνικάί υπηρεσίαι και αι παντάπασιν ιδιωτικάί τοιαύται δέον να χαράξωσιν ωρισμένην και κοινήν πορείαν... Ο πρώην ελληνικώτατος αλβανόφωνος δέον να λέγη μόνον ότι είναι Έλλην, ή, αν τω ζητηθή η ιδιαίτερα πατρις, ότι είναι Ηπειρώτης...».

του στα σχολεία του τόπου του, θα πάρει στο τέλος το πρώτο του «εθνικό βάφτισμα» από τον απόφοιτο του Αθηναϊκού Διδασκαλείου Δημήτρη Πασχίδη:

Η λέξη «Ελληνόπουλο» μ' ηλέκτρισε, γιατί ως εκείνη τη στιγμή ήξερα ότι είμουν Ρωμιόπουλο και Χριστιανόπουλο κι όχι Ελληνόπουλο, κι ότι οι χωριανοί μου κι όλοι οι πατριώτες μου είχαν Ρωμιοί και Χριστιανοί, κατ' αντίθεση προς τους Τούρκους, κι όχι Έλληνες, κι ότι Έλληνες ήταν όσοι κατοικούσαν πέρα από τα ελληνοτουρκικά σύνορα, και τον ρώτησα με καρδιοχτύπι:

– Ελληνόπουλο είμαι εγώ, δάσκαλε;...⁷².

Αν ο μικρός Χρηστοβασίλης, γιος σημαίνοντος προκρίτου και κάτοικος μιας από τις πιο προνομιούχες ελληνόφωνες περιοχές της υπόδουλης Ηπείρου, δεν έβρισκε στο άμεσο περιβάλλον του κανέναν να τον πληροφορήσει ότι ήταν Έλληνας, αντιλαμβάνεται κανείς πόσο ήταν «εθνικά συνειδητοποιημένοι» οι δυσπρόσιτοι αλβανόφωνοι και βλαχόφωνοι πληθυσμοί της Λιντζουριάς, της Πρεμετής, της Μουζακιάς ή της Σπαθίας. Για όλους αυτούς, το μόνο συνεκτικό στοιχείο και ο μόνος γνώμονας πολιτικής συμπεριφοράς παρέμενε η εθνοθρησκευτική αντίληψη στην πιο καθαρή της μορφή. Αβοήθητοι, απομονωμένοι μέσα στους κόλπους μίας ισχυρής και άτεγκτης μωαμεθανικής πλειοψηφίας, έρμαια του συστήματος της προστασίας και της μεγάλης γαιοκτησίας, οι πληθυσμοί αυτοί δεν θα παίξουν παρά ελάχιστα στο ρόλο στα πολιτικά πράγματα του πασαλικιού των Ιωαννίνων.

72. Χρηστοβασίλης 1940, σ. 130.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το θεσμικό εποικοδόμημα

Το οθωμανικό κράτος και η μεταρρυθμιστική περιπέτεια

Στη διάρκεια της δεκαετίας 1820-1830, οι εσωτερικοί και εξωτερικοί περισπασμοί που ταλαιπωρούσαν μέχρι τότε σε τακτά διαστήματα την επικράτεια των οθωμανών σουλτάνων συντονίστηκαν και αποκορυφώθηκαν σε μία διαρκή κρίση. Οι στρατιωτικές επιτυχίες του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ (1808-1839) σε βάρος του Αλή πασά Τεπελενλή και των ομόλογών του «ντερεμπέδων» της Μικρασίας, του Κουρδιστάν και της Μεσοποταμίας γρήγορα επισκιάστηκαν από την αποτυχία του να καταπνίξει την Ελληνική Επανάσταση, από τη θεαματική ήττα των στρατευμάτων του στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829, από την παρατεινόμενη αναρχία στην Αλβανία, και από την ανοιχτή ανταρσία του υποτελή του Μεχμέτ Αλή στην Αίγυπτο. Στο εσωτερικό μέτωπο, η σφαγή και η διάλυση του απείθαρχου σώματος των γενιτσάρων (1826) παγίωσε τη σουλτανική εξουσία και ανέδειξε τον Μαχμούτ σε αδιαφιλονίκητο κυρίαρχο της κατάστασης, χαρίζοντάς του μία δύναμη επιβολής που θα ζήλευαν όλοι σχεδόν οι προκάτοχοί του. Αλλά η στρατιωτική απογύμνωση της Αυτοκρατορίας έγινε τώρα πιο αισθητή από κάθε άλλη φορά. Χρειάστηκε η επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων για να αποφευχθεί η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τα αιγυπτιακά στρατεύματα (1833), επιβεβαιώνοντας έτσι ότι το οθωμανικό κράτος τελούσε ουσιαστικά «υπό προθεσμία». Κάτω από αυτές τις συνθήκες ωρίμασε στο εσωτερικό της άρχουσας οθωμανικής τάξης η άποψη ότι μόνο με ένα γρήγορο πρόγραμμα εξευρωπαϊσμού και μεταρρυθμίσεων θα κατόρθωνε η Αυτοκρατορία να αποφύγει την οριστική της διάλυση.

Τα ζητούμενα από ένα τέτοιο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων ήταν κυρίως τα ακόλουθα:

- ενίσχυση της κρατικής πολεμικής μηχανής με την κατασκευή ενός σύγχρονου τακτικού στρατού
- συγκρότηση μιας ισχυρής κεντρικής γραφειοκρατίας που θα αντικαθιστούσε τη διασπαστική παρουσία των ποικίλων τοπικών δυναστών
- σφρηγιάτση ενός νέου αισθήματος ενότητας και υποταγής στο κράτος, πράγ-

μα που προϋπέθετε την κατάργηση των νομικών και κοινωνικών διακρίσεων ανάμεσα στις διάφορες εθνοθηρησκευτικές ομάδες

– διώξη της πολιτικής διαφθοράς και συναλλαγής

– εισαγωγή δοκιμασμένων ευρωπαϊκών μεθόδων στη διοίκηση, την εκπαίδευση, την οικονομία και τις συγκοινωνίες

– τέλος, αναδιοργάνωση του συστήματος των εισπράξεων του κράτους με τρόπο που να επιτρέπει τη χρηματοδότηση των μεταρρυθμίσεων, χωρίς να χειροτερεύει την ήδη προβληματική κατάσταση του δημόσιου ταμείου.

Από τυπική άποψη, οι μεταρρυθμιστικές ενέργειες του Μαχμούτ παρουσιάζονται μάλλον αποσπασματικές και συχνά ατελέσφορες⁷³. Η αναδιοργάνωση του στρατού ελάχιστα προχώρησε πέρα από την ίδρυση μίας κεντρικής στρατιωτικής σχολής, στην οποία δίδασκαν εκπαιδευτές από τη Γερμανία και τη Γαλλία. Ωστόσο, τα ανοίγματα του τύπου αυτού έπαιξαν ρόλο πρωταρχικό στη διαμόρφωση μιας αριστοκρατίας αξιωματούχων με φιλοδυτικούς προσανατολισμούς, που ήταν πρόθυμη ν' αναλάβει το βάρος των εκσυγχρονιστικών προσπαθειών. Στα ίδια χρόνια ανάγονται και οι πρώτες προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να προσεταιριστεί το χριστιανικό στοιχείο περιστέλλοντας τις αρπακτικές ορέξεις της μουσουλμανικής επαρχιακής αριστοκρατίας. Η διάθεση αυτή εκφράστηκε καθαρά στα Βαλκάνια κατά την περίοδο της παντοκρατορίας του Μεχμέτ Ρεσίτ πασά Κιουταχί (1824-1833), που ανταμειφθηκε από τον Σουλτάνο για τη φιλελεύθερη πολιτική του με τα αξιώματα του βαλή της Ρούμελης και αργότερα του μεγάλου βεζίρη⁷⁴.

Η καθαυτό αφετηρία της περιόδου των μεταρρυθμίσεων, του «Τανζιμάτ» όπως καθιερώθηκε να ονομάζεται, ταυτίζεται συνήθως με την εξαγγελία του Χαττ-ι Σερίφ του Γκιουλχανέ (1839). Το χρόνο κατά τον οποίο εμφανίστηκε το προγραμματικό αυτό διάγγελμα τον καθόρισε κυρίως το κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε από το θάνατο του Μαχμούτ και την ενθρόνιση του ανήλικου γιου του Αβδούλ Μετζίτ (1839-1861), και η ανάγκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να επικαλεστεί για μια ακόμη φορά τη συμπαράσταση των ευρωπαϊκών δυνάμεων ενάντια στην απειλή του Μεχμέτ Αλή⁷⁵. Το κείμενο, που απηχούσε τις απόψεις του μεγάλου βεζί-

73. Βλ. κυρίως Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 13 κ.ε. και Davison 1963, σ. 30-31.

74. «... ήλθεν ο Σατραζάμης [=Μεγάλος Βεζίρης] εις τους 1830 οπού έδωκεν την γενικήν ησυχίαν όλου του κόσμου, έδωκεν να καταλάβουν και των Αρβανιτών ότι έχωμεν κραταιόν δεβλέτι, τους έκοψε και τα αρπάγματα και τα σκοτώματα οπού έκαμναν του κόσμου, έδωκεν και γενικήν προσταγήν, όπου όποιος Αρβανίτης άρπαξεν, έκλεψεν, εσοκώσωσεν τους βασιλικούς ραγιάδες, να λαμβάνουν το δίκαιόν τους από τους μουσελημάδες οπού είχεν στείλει» (χφ. Κώστα Γραμματικού, Σούφλας 1938, σ. 57). Στις κατοπινές συγκρούσεις του γιου του Κιουταχί Εμίν πασά με τους Τουρκαλβανούς της Τσοκαριάς, οι Χριστιανοί του συμπαραστάθηκαν ένοπλα (Λαμπρίδης 1889α, σ. 77-78 και F.O. 1833/φ. 78, σποραδ.).

75. Είναι χαρακτηριστικό ότι η βαθμιαία «φιλελευθεροποίηση» της Αυτοκρατορίας από το 1840 και ύστερα ξεκίνησε όχι από τον πολιτικό, αλλά από τον οικονομικό τομέα (κατάργηση της

ρη Μουσταφά Ρεσίτ πασά, πρόβλεπε τον καταρτισμό ενός νομοθετικού προγράμματος με τρεις κυρίως στόχους: Την εγγύηση της «πλήρους ασφάλειας των οθωμανών υπηκόων σε ό,τι αφορά τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους... ανεξάρτητα από το θρησκειοσύνη και τις δοξασίες τους», τον καθορισμό ενός ομοιόμορφου συστήματος άμεσης φορολογίας και τη διαρρύθμιση του ζητήματος της υποχρεωτικής στρατολογίας. Η εκπόνηση αυτού του προγράμματος ανατέθηκε στο «Ανώτατο Συμβούλιο της Δικαιοσύνης» (μετζλίζ-ι βαλά-ι ιχιάμ-ι αντλιγέ), ένα σώμα συμβουλευτικό που ωστόσο δεν άργησε ν' αποκτήσει και κάποιον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα, με την παρουσία επιλεγμένων αντιπροσώπων από τις μη μουσουλμανικές κοινότητες⁷⁶.

Πρώτη εφαρμογή των αρχών του Τανζιμάτ έγινε με την έκδοση του οθωμανικού ποινικού κώδικα (1840), που πρόβλεπε τη νομική εξίσωση των Χριστιανών με τους Μουσουλμάνους. Τον ακολούθησε ο εμπορικός κώδικας του 1850, βασισμένος στον αντίστοιχο γαλλικό. Τα δικαστήρια που συστάθηκαν για να εφαρμόσουν το αντίστοιχο δίκαιο ήταν μικτά στη σύνθεσή τους και απαλλαγμένα από την επιρροή των «ουλεμάδων», των απόφοιτων των ισλαμικών ιερατικών σχολών, που στελέχωναν μέχρι τότε κατ' αποκλειστικότητα την επίσημη δικαστική ιεραρχία⁷⁷. Στο διοικητικό πεδίο, η εκμίσθωση των επαρχιακών προσόδων στους επικεφαλής των κατά τόπους εγιαλειτών και σαντζακιών καταργήθηκε, και η διαχείριση των εσόδων ανατέθηκε σε ειδικούς «δεφτερδάρηδες» διορισμένους απευθείας από την Κωνσταντινούπολη. Η πολιτική ιεραρχία χωρίστηκε από τη στρατιωτική και εφοδιάστηκε με έναν περίπλοκο μηχανισμό βαθμών και παρασήμων, που σε συνδυασμό με τη γενική αύξηση των αποδοχών τους απέβλεπε να εμφυσήσει στους ανώτερους αξιωματούχους την επαγγελματική νοοτροπία που ήταν απαραίτητη για να λειτουργήσουν αποτελεσματικά ως φορείς της μεταρρυθμιστικής πολιτικής. Από την άλλη μεριά, η δύναμη των επαρχιακών διοικητών περιοριζόταν τώρα με τη θέσπιση μόνιμων τοπικών συμβουλίων (μετζλίζ), στα οποία αντιπροσωπεύονταν οι προϊστάμενοι των κύριων διοικητικών κλάδων και οι πλούχοντες των τοπικών θρησκευτικών κοινοτήτων. Στην

αγαρείας, περιστολή των κρατικών μονοπωλίων, σταθεροποίηση των τελωνειακών δασμών, στήριξη της υποτίμησης του νομίσματος που έθιγε άμεσα τα συμφέροντα των κεφαλαιούχων). Όλα αυτά τα μέτρα είχαν ουσιαστικά επιβληθεί στην Τουρκία από τους ευρωπαίους συμμάχους της, και είναι προφανές ο ρόλος τους στην αυτονόμηση των χριστιανών μεταπρατών και κεφαλαιούχων από το κράτος και, μακροπρόθεσμα, στην πολιτική και κοινωνική τους επιβολή (βλ. π.χ. Pamuk 1987, σ. 19-21, 56-57).

76. Για το Χαττ-ι Σερίφ και την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων γενικότερα βλ. Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 35 κ.ε. (το κείμενο του Χαττιού στις σ. 257-261, πρβλ. και Νικολαΐδης 1869, σ. 13-17)· Shaw 1977, σ. 59 κ.ε.· Davison 1963, σ. 38 κ.ε.· Amadori-Virgilij 1908, σ. 358 κ.ε.· Çadirci 1988 κ.λπ.

77. Το πρώτο εμποροδικείο στα Γιάννενα συστάθηκε στα 1850 και στο Μπεράτι στα 1858 –όχι στα 1863 όπως γράφει η Ε. Νικολαΐδου (1989, σ. 365)· βλ. ΑΥΕ 1850/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 124/28-5-1850 και 1858/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 141/29-11-1858.

Ήπειρο, οι περισσότερες από αυτές τις μεταρρυθμίσεις εφαρμόστηκαν αμέσως με τη σύσταση του εγιαλειού των Ιωαννίνων το 1846⁷⁸.

Οι στόχοι του μεταρρυθμιστικού προγράμματος αποτυπώθηκαν με νέα έμφαση και ευρύτητα στο Χαττ-ι Χουμαγιούν του 1856, οι παραχωρήσεις του οποίου αντιπροσώπευαν το άμεσο αντίτιμο που κατέβαλε η σουλτανική κυβέρνηση για την αγγλογαλλική ανάμιξη στον Κριμαϊκό πόλεμο σε βάρος της Ρωσίας. Η πολιτική ενθάρρυνση της βοναπαρτικής Γαλλίας και οι απόψεις των ευνοούμενων της Ααλή πασά και Φουάτ πασά, που μονοπώλησαν το μεγαλοβερζικό αξίωμα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1860, οδήγησαν την εποχή αυτή σε ένα δεύτερο κύμα μεταρρυθμίσεων. Οι πιο σημαντικές ήταν η έκδοση του οθωμανικού αγροτικού νόμου (1858), η σύνταξη των κανονισμών για την αυτοδιοίκηση των θρησκευτικών κοινοτήτων (1860-1865), η αναδιάρθρωση των διοικητικών και δικαστικών θεσμών (1864-1867), η κατάργηση της κατ' αποκοπή φορολογίας και η υιοθέτηση ενός προγράμματος κρατικής παιδείας⁷⁹.

Παρ' όλες τις μεγαλόστομες διακηρύξεις, όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας τα απτά οφέλη της πολιτικής του Τανζιμάτ άρχισαν να γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα ακόμα και στους ίδιους τους εμπνευστές του. Η διαφθορά και η ανευθυνότητα των κρατικών υπαλλήλων κάθε άλλο παρά περιορίστηκε με τον πολλαπλασιασμό τους. Η διπλωματική και στρατιωτική εξάρτηση της χώρας από τη Δυτική Ευρώπη, ιδίως στη διάρκεια των περιοδικών ρωσοτουρκικών αναπλέξεων, δεν μειώθηκε, παρά τα πολυδάπανα εξοπλιστικά προγράμματα. Η πλειοψηφία των Μουσουλμάνων παρέμεινε εχθρική στην ιδέα της ισότητας των εθνοτήτων και στην εγκατάλειψη των θεοκρατικών αρχών που διείπαν παραδοσιακά τη διοίκηση, το δίκαιο και την εκπαίδευση. Αν κάποιος ανάμεσα στους Χριστιανούς ωφελήθηκαν από την υποχώρηση των διακρίσεων και την ταυτόχρονη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, υποψιάζεται κανείς πως ήταν κατά κύριο λόγο οι ξένοι κεφαλαιούχοι και ορισμένα στρώματα χρηματιστών και μικρεμπόρων που κατόρθωσαν να ενισχύσουν τη σχετικά προνομιακή τους θέση, και λιγότερο οι μικροκαλλιεργητές της υπαίθρου που κλήθηκαν να σηκώσουν το βάρος μιας ολοένα αυξανόμενης φορολογικής επιβάρυνσης. Έτσι κι αλλιώς, τα γεγονότα των κατοπινών δεκαετιών έδειξαν ότι οποιαδήποτε προσπάθεια να διοχετευθεί στους χθεσινούς «ραγιάδες» μια ενιαία συνείδηση οθωμανικού πατριωτισμού ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αβδούλ Αζίζ (1861-1876) προστέθηκε στα προβλήματα της Αυτοκρατορίας και η εντεινόμενη οικονομική δυσπραγία, μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα του αλόγιστου δανεισμού που είχαν επιβάλει στη χώρα οι

78. Βλ. παρακάτω σ. 130-134 και Επίμετρο αρ. 1γ.

79. Βλ. γενικά Davison 1963, σ. 53 κ.ε.· Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 115 κ.ε. Το κείμενο του Χαττ-ι Χουμαγιούν στον Νικολαΐδη 1869, σ. 21-50.

δαπάνες του Κριμαϊκού πολέμου. Η κρίση του χαρτονομίσματος (1861) έκλεισε για το κράτος την πόρτα του εσωτερικού δανεισμού και οδήγησε το οθωμανικό δημόσιο σε ισχυρή εξάρτηση από τους ξένους κεφαλαιούχους. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870, ο συνδυασμός της διεθνούς οικονομικής ύφεσης, του λιμού που χτύπησε τις μικρασιατικές επαρχίες, και των ανεξέλεγκτων δαπανών του σουλτανικού παλατιού, θα οδηγήσει το κράτος σε γρήγορη πτώχευση (1876) και στη συνέχεια στην υποβολή των προσόδων του σε διεθνή οικονομικό έλεγχο (1881). Όλα αυτά τα γεγονότα, ταυτόχρονα με την πολιτική αστάθεια και τη διοικητική παραλυσία που ακολούθησε το θάνατο του Ααλή πασά (1871), ταυτόχρονα και με τη γενική ανησυχία που προκαλούσε σε όλες τις υπόλοιπες πολιτικές μερίδες η διείσδυση των Πανσλαβιστών στα Βαλκάνια, αποτέλεσαν την αφορμή της τελευταίας και πιο αναπάντεχης δυναμικής επίδειξης των φιλελεύθερων στοιχείων. Με το διπλό αντι-σουλτανικό πραξικόπημα του 1876, η εξουσία πέρασε προσωρινά στα χέρια του αγγλόφιλου Μιτχάτ πασά, που έσπευσε να επιβάλει τη θέσπιση του πρώτου οθωμανικού συντάγματος με διάταγμα του νέου σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (1876-1908). Ούτε όμως η σύγκληση του νέου οθωμανικού κοινοβουλίου, ούτε τα ευνοϊκά σχόλια των Δυτικών κατόρθωσαν να αποτρέψουν την έκρηξη του τελευταίου και καταστροφικότερου από τους Ρωσοτουρκικούς πολέμους του 19ου αιώνα (1877-1878).

Η συνθήκη του Βερολίνου (1878) καθόρισε το νέο πλαίσιο των πολιτικών ισορροπιών στα Βαλκάνια. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επιτράπηκε να επιβιώσει, αλλά με τα εδάφη της σημαντικά μειωμένα. Ο Αβδούλ Χαμίτ διατήρησε το θρόνο του και απέφυγε τη μετατροπή του κράτους του σε αγγλογαλλικό προτεκτοράτο χάρη στην προσέγγισή του με τη νέα δύναμη της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής, τη Γερμανία του Κάιζερ. Από τα τέλη του αιώνα και ύστερα, η διαρρύθμιση του εξωτερικού χρέους επέτρεψε και πάλι την εισαγωγή σημαντικών ευρωπαϊκών κεφαλαίων, συχνά με τη μορφή επενδύσεων στο σιδηροδρομικό δίκτυο. Οι συνταγματικές εγγυήσεις αφέθηκαν σιωπηλά να ξεχαστούν, η λειτουργία του κοινοβουλίου ανεστάλη επ' αόριστον, στον τύπο και τις συζητήσεις επιβλήθηκε στυγνή λογοκρισία. Για πρώτη φορά από την εποχή του Μαχμούτ Β΄, η παντοδύναμη γραφειοκρατία της Κωνσταντινούπολης υποτάχθηκε ολοκληρωτικά στις σουλτανικές πρωτοβουλίες. Αλλά η ιδεολογία του ενιαίου οθωμανικού έθνους μαράζωνε όλο και περισσότερο μπροστά στις ολοφάνερες προόδους των κατά τόπους εθνικισμών. Η αντικατάστασή της από μία κίνηση πίστης στον Πανισλαμισμό, με την αναβίωση της αίγλης του Χαλιφάτου που φάνηκε να επιδιώκει ο Αβδούλ Χαμίτ, δεν έπεισε παρά ελάχιστους. Ακόμα και η αριστοκρατία των αξιωματούχων που περιτριγύριζε τον Σουλτάνο εγκατέλειπε σιγά-σιγά την πίστη της στην οθωμανική ιδέα, προσχωρώντας σε κηρύγματα που φάνταζαν δυναμικότερα και πιο προσαρμοσμένα στη σύγχρονη πραγματικότητα: Στη φιλετική προπαγάνδα των Πανσλαβιστών αντέτασσε

τώρα τον Παντουρανισμό, στο χρεωκοπημένο ιδεολογικό οπλοστάσιο της κληρονομιάς του Οσμάν αντέτασσε τη σαγήνη ενός κυρίαρχου κρατικού σχηματισμού βασισμένου στις έμφυτες παραδόσεις του νεοδιαφημιζόμενου τουρκικού έθνους. Από το ετερόκλητο πλήθος που πανηγύρισε την ανατροπή της χαμιτικής «τυραννίας» από τους Νεοτούρκους (1908), μόνο μια μειοψηφία ήταν βέβαια προσκολλημένη σε παρόμοιες ιδέες. Υιοθετώντας τη χίμαιρα της συνταγματικής διακυβέρνησης, ενταφίαζε ολοκληρωτικά το παλιότερο σύστημα, αδυνατούσε ωστόσο να διαμορφώσει την τάξη πραγμάτων που θα το αντικαθιστούσε⁸⁰.

Οι γαιοκτητικές σχέσεις

Η ιστορία του γαιοκτητικού συστήματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελεί τον άξονα μίας εκτεταμένης σύγχρονης βιβλιογραφίας, που δεν έχει ωστόσο κατορθώσει ακόμη να ξεκαθαρίσει κάποιες από τις λεπτότερες πτυχές της. Τέτοιες είναι, για παράδειγμα, η καταγωγή του αρχικού τιμαριωτικού συστήματος που επικρατεί στους αιώνες της οθωμανικής ακμής (15ο και 16ο), ο βαθμός στον οποίο το σύστημα αυτό παγίωνε την κοινωνική ανισότητα, ο χρόνος και ο τρόπος με τον οποίο εκφυλίστηκε προς την κατεύθυνση μιας προσωποπαγούς ιδιοκτησίας, και η πιθανή συνάφεια αυτής της εξέλιξης με την εντεινόμενη διεξόδυση του δυτικού καπιταλισμού.

Στη συγκεντρωτική Αυτοκρατορία του 16ου αιώνα η κύρια κοινωνική διάκριση παρουσιάζεται ανάμεσα στο ραγιά, που διατηρεί το δικαίωμα της νομής της γης, και στον κύριο της γης (σαχίμπ-ι αρζ), που διατηρεί την επικαρπία του αγροτικού υπερπροϊόντος. Η επικαρπία αυτή αντιστοιχούσε στην είσπραξη μίας σειράς τιμαριωτικών φόρων, ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζε η παραδοσιακή δεκάτη επί των διαφόρων αγροτικών προϊόντων και η σπέντζα, προσωπικός φόρος που επιβάρυνε τους κατόχους της καλλιεργήσιμης γης και πληρωνόταν σε χρήμα. Ανάλογα με τη νομική υπόσταση του ατόμου που έπαιζε το ρόλο του «κυρίου της γης», τα παραγωγικά εδάφη διακρίνονταν σε μούλκια (πλήρεις ιδιοκτησίες), βακούφια (κληροδοτήματα για τη συντήρηση θρησκευτικών και δημοσίων ιδρυμάτων) και γαίες δημόσιες (μυριγέ), οι οποίες παρέμεναν κάτω από την ψιλή κυριότητα του οθωμανικού δημοσίου. Κατά κανόνα τα εισοδήματα των δημοσίων γαιών μεταβιβάζονταν ισόβια στα μέλη της πολιτικής και στρατιωτικής αριστοκρατίας με τη μορφή χασιών, ζιαμετιών και τιμαριών, ως αντίτιμο των υπηρεσιών που παρείχαν στο κράτος. Στην Ήπειρο, με δεδομένη την περιθωριακότητα των δύο πρώτων κατηγοριών, η

80. Για την εξάπλωση και το ιδεολογικό περιεχόμενο του Τουρκισμού και του Παντουρανισμού στην εποχή του Αβδούλ Χαμίτ, βλ. ενδεικτικά το βιβλίο του Kushner (1977).

ιστορία των γαιοκτητικών θεσμών αποτελεί κυρίως συνάρτηση της τύχης των δημοσίων γαιών με την ευρύτερη έννοια του όρου⁸¹.

Στη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα, μία σειρά παραγόντων κατέστησε οικονομικά ασύμφορη τη θέση των «σπαχίδων», δηλαδή των κατόχων των ζιαμετιών και τιμαριών, με αποτέλεσμα τη διαρκή τους υποβάθμιση, την απώλεια του κρατικού ελέγχου στις μεταβολές της αγροτικής ιδιοκτησίας, και την κατάπτωση του φορολογικού και στρατολογικού μηχανισμού που βασιζόταν στο τιμαριωτικό σύστημα. Για το κράτος, η προσφορότερη λύση για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση ήταν η προοδευτική αποκέντρωση των εμποτικών του αρμοδιοτήτων με τη μορφή της δημοπράτησης των τοπικών προσόδων σε κατόχους «μουκατάδων» και «μαλικιανέδων», οι οποίοι του προκατέβαλλαν την απαιτούμενη φορολογική εισπραξη με τη μορφή ενιαίου ετήσιου μισθώματος. Για την τοπική τιμαριωτική αριστοκρατία, ο μόνος τρόπος να αποφύγει την οικονομική εξαθλίωση ήταν να οικειοποιηθεί απευθείας και την κυριότητα των γαιών των ραγιαδών, μετατρέποντας τα κτήματά τους σε τσιφλίκια και τους ίδιους σε κολλήγους. Ανάλογα με τις περιστάσεις, οι κολλήγοι κατέβαλλαν στον κύριό τους το ένα τρίτο ή το ένα δεύτερο επί της παραγωγής («τριτάρικο» και «μισακάρικο»), ενώ τα σπίτια τους και όλες οι κοινόχρηστες γαίες των χωριών που κατοικούσαν μετατρέπονταν έμπρακτα σε ιδιοκτησία του τσιφλικά. Ο τρόπος με τον οποίο γινόταν αυτή η οικειοποίηση στα εδάφη της Ηπείρου μας είναι καλά γνωστός από τα πεπραγμένα της εποχής του Αλή πασά. Χωριά ολόκληρα, ανίκανα να επιβιώσουν μέσα στις συνθήκες της εντεινόμενης «φρουδαρχικής αναρχίας», κατέληγαν σε μία συλλογική συμφωνία με κάποιον ισχυρό της περιοχής, κατά

81. Στην ελληνική βιβλιογραφία επικρατεί μία σύγχυση γύρω από την οθωμανική γαιοκτητική ορολογία, ιδιαίτερα ανάμεσα στην έννοια του «μουλκιού» και του κοινού «κλήρου» ή «τσιφλικιού» (που ωστόσο μπορούσε να βρίσκεται και σε δημόσιες γαίες), ή ανάμεσα σε «δημόσιες γαίες» και στην πολύ στενότερη έννοια «κρατικά τσιφλίκια». Κανονικά, στην κατηγορία των «μουλκιών» περιλαμβάνονταν κυρίως τα σπίτια και οι λαχανόκηποι που περιέβαλλαν το κάθε χωριό (Rolley-De Visme 1912, σ. 83). Τα μουσουλμανικά βακούφια της Ηπείρου δεν διέθεταν παρά ελάχιστη περιουσία –κυρίως το βακούφι του Φαϊκ πασά στην Άρτα, όπου ανήκαν τα χωριά Βίγλα και Μαρατιού/ Πολύδροσο, και κάποια ιδρύματα της Πρέβεζας (Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 328· Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 150-151). Επίσης, 4 ή 5 χωριά των Ιωαννίνων διέθεταν τα ποσά της δεκάτης τους στα βακούφια της Μέκκας (Λαμπριδής 1888γ, σ. 29-30). Υπήρχαν γύρω στα 20 χριστιανικά χωριά «κληροπάροικα», υποκείμενα σε εκκλησίες και μοναστήρια, και βέβαια αρκετός αριθμός εκκλησιαστικών κτημάτων διασκορπισμένων σε διάφορα χωριά της Ηπείρου· αυτά όμως δεν ήταν «πλήρη» βακούφια, και δεν διέφεραν από οποιοδήποτε άλλο ιδιόκτητο τσιφλίκι των δημοσίων γαιών στις νομικές τους υποχρεώσεις. Κάποια τμήματα της μοναστηριακής αυτής περιουσίας συγχροτήθηκαν μετά το 1846, με την αγορά «μουατζελιών» από το τουρκικό δημόσιο (Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 250· Λαμπριδής 1887β, σ. 12-13). Γενικά οι δημόσιες γαίες χαρακτηριζόνταν από την υποχρέωση του κατόχου τους να καταβάλλει τη δεκάτη στο κράτος και από συγκεκριμένους περιορισμούς στη μεταβίβασή τους, για την οποία, θεωρητικά τουλάχιστον, ήταν απαραίτητη η έκδοση ειδικού εγγράφου ή «ταπιού». Το ταπί εκδιδόταν αρχικά από τον τοπικό σπαχί και στη συνέχεια από τον ειδικό υπάλληλο του αντίστοιχου καζά, που εισέπραττε και το σχετικό τέλος (ρεσμι-ταπού). Βλ. Rolley-De Visme 1912, σ. 84-88· Davison 1963, σ. 99-100· Νικολαΐδης 1869, σ. 432-451 και 576-585.

κανόνα Μουσουλμάνο, που αναλάμβανε την προστασία τους εξασφαλίζοντας σε αντάλλαγμα ένα σταθερό ποσοστό επί της παραγωγής. Η εισφορά αυτή αναφέρεται συχνά στις πηγές με την ονομασία «αγαλίκι», στην πράξη όμως ισοδυναμούσε με την καταβολή κολληγικού δικαιώματος. Ο άτυπος και ημιπαράνομος χαρακτήρας της σχετικής συμφωνίας αποτελεί τη ρίζα πολλών από τις νομικές αμφισβητήσεις και τις εσωτερικές ανωμαλίες που χαρακτηρίζουν το αγροτικό καθεστώς της Ηπείρου κατά τον 19ο αιώνα. Μετά την πτώση του Αλή πασά και την επικράτηση πιο δυτικότερων απόψεων για την έννοια της ιδιοκτησίας, η οθωμανική κυβέρνηση εξέδωσε διατάγματα που απαγόρευαν ρητά την πληρωμή «αγαλικιού»⁸². Σε όσες όμως περιπτώσεις οι δικαιούχοι του «αγαλικιού» είχαν φροντίσει να θωρακίσουν τα προνόμιά τους με τη μεταβίβαση «ταπιών» ή άλλων τίτλων κατοχής, η οθωμανική δικονομία αναγνώριζε την κολληγική σχέση ως νόμιμη και τα αντίστοιχα χωριά ως τσιφλικία. Ενθαρρυμένοι από την παρακμή των τουρκαλβανικών οικογενειών που κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος των τσιφλικιών, οι κολλήγοι άρχισαν να διεκδικούν την αποκατάσταση της ιδιοκτησίας τους με δυναμικότερους τρόπους, που έφταναν κάποτε στα όρια της εξέγερσης⁸³. Πέρα από τη γενικότερη αμφισβήτηση του τσιφλικικού θεσμού, αφορμές διενέξεων ήταν και η κυριότητα των σπιτιών, των λαχανόκηπων και των γεωργικών εργαλείων, που οι χωρικοί διεκδικούσαν ως ατομική τους ιδιοκτησία⁸⁴. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μεταξύ κολλήγων και τσιφλικιάδων αποκρυστάλλωθηκε γρήγορα μία άσβεστη έχθρα, την οποία δεν μπόρεσε να δαμάσει ούτε η βαθμιαία εξαγορά των χωριών τους από έλληνες κεφαλαιούχους, ούτε η τελική προσάρτηση των περιοχών τους στο ελληνικό κράτος.

Μετά την οριστική κατάργηση των τιμαριωτικών σχέσεων, το 1846⁸⁵, οι αγροτικοί οικισμοί της Ηπείρου παρέμειναν χωρισμένοι σε ιδιόκτητα «τσιφλικοχώρια» και σε αναπαλλοτρίωτα «ελευθεροχώρια» ή «κεφαλοχώρια». Ταυτόχρονα, η τριαντάχρονη κυριαρχία του Αλή πασά είχε προσθέσει στο ζήτημα μια νέα περιπλοκή. Όπως και οι περισσότεροι τουρκαλβανοί προκάτοχοι και ανταγωνιστές του, έτσι και ο Αλή πασάς επιδόθηκε με ζήλο στο άθλημα της τσιφλικοποίησης, φροντίζοντας παράλληλα να επενδύει τις προσκτήσεις του με όλες τις απαιτούμενες νομικές διατυπώσεις⁸⁶. Μετά την αποκήρυξη και την εκτέλεση του «αποστάτη», η περιουσία

82. «Τα λεγόμενα αγαλίκια όπου αδικώς έπαιρναν οι πέγνηδες και αγάδες της Αρβανιτιάς από τον βασιλικόν ραγιάν, τα έκαμνε μεμνού [=απαγορευμένα] το δεβλέτι αληγιέ» (Σούφλας 1929, σ. 226).

83. Π.χ. στα χωριά της Πάργας το 1868 (ΑΥΕ 1868/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων/22-7-1868), στη Ζέλοβα το 1895 (Νικολαΐδης 1976, σ. 327), στα Δολιανά το 1904 (*Φωνή της Ηπείρου*, φ. 585/23-7-1904).

84. Rolley-De Visme 1912, σ. 96· βλ. και παρακάτω σημ. 104.

85. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 405· Λαμπρίδης 1888α, σ. 12· Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 263. Τα εισοδήματα των σαχηδών είχαν αρχίσει να περιέρχονται στο δημόσιο από το 1833, οπότε απαγορεύτηκε η κληρονομική τους μεταβίβαση (επίσημα, η «κατάργηση» των τιμαριών είχε θεσμοθετηθεί από το 1831· Ραμύκ 1987, σ. 87).

86. Λαμπρίδης 1888α, σ. 44-45, 1889α, σ. 69-72, 1889γ, σ. 73-80· Αραβαντινός 1895, σ. 350-365· Αρς 1994, σ. 273-279.

του κατασχέθηκε και πέρασε ολόκληρη στα χέρια του οθωμανικού δημοσίου. Ανάλογη μοίρα είχαν και τα κτήματα του θανάσιμου αντιπάλου του Ιμπραήμ στο Μπεράτι⁸⁷. Σχηματίστηκε έτσι μία νέα κατηγορία εδαφών, τα κρατικά τσιφλίκια ή «ιμιλιάκια», γνωστά στη βιβλιογραφία της εποχής και με τον όρο «εθνικά κτήματα». Γρήγορα αποδείχτηκε ότι η διαχείριση αυτών των κτημάτων ήταν ασύμφορη για το κράτος, και η παραπέρα τύχη τους αποτέλεσε μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας ένα από τα πιο ακανθώδη ζητήματα για τους οθωμανούς ιθύνοντες, που δίσταζαν ανάμεσα στην πίεση των αναγκών του κρατικού προϋπολογισμού και στο φόβο ότι η ανεξέλεγκτη εκποίηση κρατικών κτημάτων θα οδηγούσε σε μια νέα περίοδο παντοδυναμίας των τουρκαλβανών αγάδων. Το 1845, ορισμένα ιμιλιάκια στην Άρτα, τις Λάκκες, το Πωγώνι και το Δέλβινο παραχωρήθηκαν σε ιδιώτες με βάση το καθεστώς του «μουατζέλ», του «εμφυτευτικού φόρου», όπως έχει μεταφραστεί⁸⁸. Πρόκειται στην ουσία για ένα ερμαφρόδιτο καθεστώς μεταξύ πώλησης και διηνεκούς μίσθωσης. Εκχωρήσεις κρατικών τσιφλικιών σημειώθηκαν και αργότερα, και ορισμένα από αυτά κατέληξαν στα χέρια ελλήνων ιδιοκτητών, όπως έγινε άλλωστε και με πολλά από τα ιδιωτικά τσιφλίκια των Τουρκαλβανών. Τέτοια ήταν η πηγή της τεράστιας έγγειας περιουσίας και της συνακόλουθης πολιτικής επιρροής που απέκτησε στην περιφέρεια της Άρτας ο μεγαλοτραπεζίτης της Κωνσταντινούπολης Κων. Καραπάνος. Αντίθετα, στις βορειότερες περιοχές παρατηρούμε συχνά την εξαγορά κρατικών και ιδιωτικών τσιφλικιών από τους ίδιους τους κατοίκους⁸⁹. Το 1907, 175 ηπειρωτικά χωριά που παρέμεναν ακόμη στη δικαιοδοσία του δημοσίου πέρασαν με πωλητήρια πράξη στην προσωπική ιδιοκτησία του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ, που ζήτησε να επιβάλει σ' αυτά τις αρχές της «πλήρους ιδιοκτησίας»: ενοίκιο στα σπίτια των κολλήγων και πληρωμή τριτάρικου. Η αναταραχή που προκλήθηκε θα διευθετηθεί μετά το κίνημα των Νεοτούρκων, όταν ο Σουλτάνος υποχρεώθηκε να επιστρέψει τα κτήματα στο δημόσιο χωρίς αντάλλαγμα⁹⁰.

Η αργή απελευθέρωση των ηπειρωτικών χωριών από το καθεστώς του τσιφλικιού απεικονίζεται στα διαδοχικά στατιστικά στοιχεία του Πίνακα Α7:

87. Βλ. πρόχειρα Λαμπρίδης 1887β, σ. 9.

88. Για τα μουατζέλια του 1845 βλ. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 397 και Τσοποτός 1912, σ. 69-70 και 252-253· πρβλ. Λαμπρίδης 1888α, σ. 75 (Κουπάκια), 1889α, σ. 72 (Πολίτση κ.λπ.)· Βιτάλης 1982, σ. 383-384 (Λούρος-Καστροσικιά)· Σούφλας 1937, σ. 139 (Πάργα)· παρακάτω σημ. 104.

89. Συνήθως όμως με παρακράτηση της κυριότητάς τους ή υποθήκευση των γαιών σε ιδιώτες δανειστές, τους οποίους το χωριό δεν κατόρθωνε πάντα να ξεπληρώσει· βλ. π.χ. Λαμπρίδης 1880, τ. Β', σ. 6, 1889α, σ. 73, 1888β, σ. 46· Τζιόβας 1982 (Δεμάτι) και 1983 (Γότιστα)· *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 581/25-6-1904 (Δολιανά).

90. Βλ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 722/13-7-1907· *Αγών*, φ. 431/23-8-1907· ΑΥΕ 1908/α.α.κ. ΚΕ/Προξενείο Βερατίου αρ. 228/16-9-1908· Χρυσόχοος 1907, σ. 9-11· Χρηστοβασιλής 1915.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α7

Αριθμοί χωριών κατά κατηγορίες ιδιοκτησίας στην περιφέρεια (καζά) των Ιωαννίνων

Ναχιγιές	Ελευθεροχώρια			Τσιφλίκια ^α			Ιμλιάκια			Μικτά		
	A	B	Γ	A	B	Γ	A	B	Γ	A	B	Γ
Ζαγόρι	44	43	45	3	2	–	–	–	–	–	1	1
Κούρεντα	2	5	19	59	57	46	18	17	15	–	6	2
Μαλακάσιβ	3	10	15	32	24	17	16	15	13	–	–	1
Τσαρκοβίστα	1	3	5	37	35	35	8	8	7	–	2	2
Σύνολο	50	61	84	131	118	98	42	40	35	–	9	6

α. Ιδιωτικά, μοναστηριακά και μουατζέλια.

β. Δύο από τα ελευθεροχώρια του Μαλακασίου (Καλαρίτες και Ματσούκι) και δύο τσιφλίκια (Άγνα-ντα-Σκλούπου) προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1881.

Πηγές: Α: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 328-338 (στοιχεία του 1846, βλ. παρακάτω σελ. 264).

Β: Λαμπριδής 1888, σ. 72-75, 1888β, σ. 43-46, 1889γ, σ. 73-74.

Γ: Λιβαδάς 1913, τ. 14.

Με βάση τα στοιχεία του Αραβαντινού μπορούμε να κάνουμε έναν ευρύτερο πίνακα της κατάστασης (Πίνακας Α8), όπως είχε διαμορφωθεί στο αποκορύφωμα της εξάπλωσης του τσιφλικιού, και να συσχετίσουμε την εδαφική του κατανομή με το αντίστοιχο γεωγραφικό και εθνολογικό υπόβαθρο. Ωστόσο, δεν θα προχωρήσουμε εδώ σε μια βαθύτερη στατιστική επεξεργασία αυτών των στοιχείων. Θα παρατηρήσουμε μόνο, ότι το φαινόμενο της «τσιφλικοποίησης» έπληξε πρώτα απ' όλα τις περιοχές που κατοικούνταν από μεγάλο ποσοστό Χριστιανών. Πράγματι, από τις έξι περιφέρειες της Ηπείρου που κατά τον Αραβαντινό παρουσίαζαν πλειοψηφία Μουσουλμάνων στον αγροτικό τους πληθυσμό, οι πέντε συνωστίζονται στις τελευταίες θέσεις του πίνακα. Εξάιρεση αποτελεί η περιφέρεια του Μπερατιού, με τα πολλά μικρά τσιφλίκια που ήταν διασκορπισμένα στις πεδινές εκτάσεις της Μουζακιάς και ανήκαν στις αρχοντικές οικογένειες των Μουσουλμάνων της πόλης. Αντίστροφα, οι μόνες χριστιανικές περιοχές που μπόρεσαν να αντισταθούν αποτελεσματικά στο σφετερισμό των γαιών τους ήταν οι ορεινές περιοχές στα βόρεια των Ιωαννίνων: Ζαγόρι, Κόνιτσα, Βλαχοχώρια των Γρεβενών και η αλβανόφωνη ζώνη της περιφέρειας Αργυροκάστρου. Όσο για το υψηλό ποσοστό τσιφλικοποίησης στην περιοχή του Πωγωνιού, οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στη στοργική επιμονή του Αλή πασά. Σχετικά μεγάλοι οικισμοί που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τσιφλικοποιημένων περιοχών, όπως η Ζίτσα, η Σωπική και το Δελβινάκι, κατόρθωσαν ωστόσο να διατηρήσουν την κυριότητα των γαιών τους, γεγονός που ίσως να ενίσχυσε την παραπέρα δημογραφική τους εξέλιξη. Οι παράγοντες αυτοί θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όταν καλούμαστε να ερμηνεύσουμε τις εσωτερικές διαφοροποι-

ΠΙΝΑΚΑΣ Α8

Αριθμοί χωριών κατά κατηγορίες ιδιοκτησίας στους καζάδες της Ηπείρου (1846),
με τη σειρά του ποσοστού των τσιφλικιών τους

Περιφέρεια (καζάς)	Ελευθεροχώρια	Τσιφλίκια			Μικτά	Ποσοστό τσιφλικιών (%)
		Ιδιωτικά ^α	Μοναζέγια	Ιμιλίκια		
Πρόβεζα	–	25	6	8	–	100,0
Φανάρι	–	20	4	–	–	100,0
Άρτα	4	58	26	25	2	96,5
Πωγώνι	3	11	4	24	2	93,2
Παραμυθιά	5	52	8	–	–	92,3
Μπεράτι	67	115	3	115	1	77,7
Ιωάννινα ^β	52	111	20	45	–	77,2
Αργυρόκαστρο	17	37	–	1	1	68,8
Δέλβινο	47	60	7	3	–	59,8
Φιλιάτες	23	32	–	–	–	58,1
Κόνιτσα	29	28	–	2	1	50,8
Γρεβενά ^γ	70	30	–	5	1	33,5
Αυλώνα	46	16	2	–	–	28,3
Μαργαρίτι ^δ	32	10	–	–	1	24,4
Προμετή	129	15	–	–	2	11,6
Τεπελένι	58	2	4	–	–	9,4
Σκραπάρι ^ε	110	–	–	–	–	0,0
Σύνολο	692	622	84	228	11	57,1

α. Περιλαμβάνονται, απ' ότι φαίνεται, και τα μοναστηριακά.

β. Μαζί και με το Μέτσοβο.

γ. Μαζί με τα Βέντσα.

δ. Μαζί με την Πάργα.

ε. Μαζί με την Τομορίτσα.

ήσεις που παρατηρούνται στο οικιστικό σύστημα της Ηπείρου και ιδιαίτερα την υπερβολική συγκέντρωση του πληθυσμού σε ορισμένους ορεινούς οικισμούς της.

Το φορολογικό σύστημα

Ύστερα από την κατάργηση του θεσμού των σαχήδων, το σύνολο ουσιαστικά της φορολογικής προσόδου περιήλθε στην άμεση εποπτεία του κράτους, που αποπειράθηκε να την κατανείμει ορθολογικά κατά περιοχές στη βάση ενός ενιαίου εισπρα-

κτικού μηχανισμού. Θα αναφέρουμε συνοπτικά τις κύριες πηγές εσόδων της οθωμανικής εξουσίας κατά τον 19ο αιώνα, ταξινομώντας τις με βάση τους πόρους που επιβάρυναν.

Ο φόρος ιδιοκτησίας. Με τον όρο αυτό θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε μία σειρά από φόρους που ήταν γνωστοί με διάφορα ονόματα και εισπράττονταν με διάφορη κατά καιρούς διαδικασία, παρουσιάζουν όμως μεταξύ τους μια ιστορική συνέχεια και ορισμένα κοινά γνωρίσματα:

- επιβάλλονταν με σκοπό να καλύψουν προκαθορισμένες ανάγκες της κυβερνητικής μηχανής
- βάρυναν τόσο τους Χριστιανούς όσο και τους Μουσουλμάνους, τόσο τον αγροτικό όσο και τον αστικό πληθυσμό
- βάση της κατανομής τους ήταν ο «χανές», το «σπίτι», η «εστία», απ' όπου και οι κοινές ονομασίες «σπιτιάτικο» και «καπνιάτικο».

Από τα στοιχεία του Αρχείου Σταύρου Ιωάννου, που έχει μελετήσει ο Γ. Παπαγεωργίου, διακρίνεται καθαρά ότι οι φόροι αυτού του είδους επιβάλλονταν αρχικά μονάχα στα «ελεύθερα» νοικοκυριά, δηλαδή στους ιδιοκτήτες γης και στα μέλη των επαγγελματιών συντεχνιών. Έτσι, στον καζά των Ιωαννίνων πλήρωναν «καπνιάτικο» μονάχα η πόλη, το Ζαγόρι, η Ζίτσα και τα Βλαχοχώρια του Μαλακασιού⁹¹. Το σύνολο των εισπράξεων είχε προϋπολογιστεί από την κεντρική εξουσία· η διαδοχική του κατανομή στους υπόχρεους των σαντζακιών, καζάδων, χωριών και συνοικιών στηριζόταν σε αντίστοιχες «στίμες» ή αριθμητικές κλίμακες. Ανάμεσα στη σχέση της κάθε «στίμας» και στην πραγματική αναλογία πληθυσμού και εισοδημάτων των αντίστοιχων περιοχών υπήρχε βέβαια κάποια μόνιμη δυσαναλογία, που έτεινε μάλιστα με τον καιρό να διευρύνεται. Μετά τη γενική οθωμανική απογραφή του 1831 οι διάφορες στίμες, για πρώτη φορά ύστερα από πολλές δεκαετίες, αναπροσαρμόστηκαν ώστε να συμφωνούν με τις αναλογίες του πληθυσμού που καταμετρήθηκε και, ύστερα από φορτική επιμονή των εκπροσώπων της πόλης των Ιωαννίνων, η εισπραξη του φόρου επεκτάθηκε και στα νοικοκυριά των καλλιεργητών των τοιφλικοχωριών, αν και με μειωμένο συντελεστή (30 γρόσια έναντι 40)⁹². Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ανάλογη ρύθμιση θα ίσχυσε και για τις υπόλοιπες περιοχές του πασαλικιού. Το συνολικό ποσό του φόρου ιδιοκτησίας, γνωστό με την ονομασία «μακτού» («αποκοπή»), γνώρισε αλλεπάλληλες αυξήσεις στην επόμενη

91. Βλ. τις σχετικές «στίμες» στον Παπαγεωργίου 1982, σ. 277, 279. Η παλιά διάκριση των ποσών του φόρου σε «βασιλικά δοσίματα» (κυρίως το λεγόμενο «αβαρίζι» που επέβαλλε η κεντρική κυβέρνηση) και σε «αυθεντικά δοσίματα», που εισπράττονταν ταυτόχρονα με προσορισμό το προσωπικό ταμείο του διοικητή του πασαλικιού, έχασε εντελώς το νόημά της μετά τη σύσταση του ενιαίου δημόσιου ταμείου στα Γιάννενα (1845).

92. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 287· Παπαγεωργίου 1982, σ. 128.

περίοδο, και η κατανομή του αναπροσαρμόστηκε επανειλημμένα. Ωστόσο, η συνολική του απόδοση στο σύνολο των φορολογικών εισπράξεων δεν φαίνεται ποτέ να ξεπέρασε το 15%⁹³.

Μετά την καθιέρωση του οθωμανικού νόμου περί γαιών (1858), ο φόρος «μακτού» αρχίζει σταδιακά να αντικαθίσταται από ένα νέο τύπο «φόρου εισοδήματος» (βεργκί), χωρισμένο σε δύο βασικά σκέλη. Ο έγγειος φόρος (εμλάκ βεργκισί) βάρυνε το κάθε κτήμα με ετήσια καταβολή του 0,4% της αξίας του (0,5% για τα σπίτια): ο φόρος κερδών ή επιτηδεύματος (τεμεττού βεργκισί) κλιμακωνόταν με βάση το μέσο ετήσιο εισόδημα των εμπόρων και των τεχνιτών, όπως το υπολόγιζαν οι ειδικοί κυβερνητικοί εκτιμητές⁹⁴. Φυσικά, για να λειτουργήσει ένα τέτοιο σύστημα χρειαζόταν πρώτα να συνταχθεί ένα πλήρες κτηματολόγιο και να γίνει μία γενική απογραφή των εμπορικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων. Η εργασία αυτή, γνωστή από τις πηγές με τον όρο «νέα καταγραφή» (ταχρίρ-ι τζεντίτ), ξεκίνησε στην πόλη των Ιωαννίνων το 1859, αλλά στα υπόλοιπα μέρη του πασαλικιού φαίνεται ότι δεν πραγματοποιήθηκε παρά μόνο στο διάστημα 1870-1875. Ως απώτερο όριο για τη γενική υποβολή της Ηπείρου στο καθεστώς του «βεργκί» θα πρέπει να θεωρηθεί το έτος 1880, οπότε το βιλαέτι των Ιωαννίνων συγκαταλέγεται στον αντίστοιχο σαλαμέ της Κωνσταντινούπολης ανάμεσα στα «καταγραμμένα»⁹⁵.

Και οι δύο φορολογικές μεταρρυθμίσεις, του 1830 και του 1859, συνέκλιναν σε ένα κοινό σημείο: την αυξημένη φορολογική επιβάρυνση της αγροτικής υπαίθρου. Οι άμεσα θιγόμενοι από τη ρύθμιση του 1830 ήταν πρώτα οι κολλήγοι, που για να πληρώσουν το «σπιτιάτικο» θα υποχρεώνονταν να προβούν σε ένα μεγαλύτερο εκχωρηματισμό της παραγωγής τους, σε μία περίοδο που οι συνθήκες γι' αυτό το πράγμα ήταν, όπως είδαμε, ιδιαίτερα δυσμενείς. Η φορολογική αυτή κακομεταχείριση έχει ασφαλώς το μερίδιό της στις αιτίες του αυξημένου κύματος αστυφιλίας που παρατηρείται στις επόμενες δεκαετίες, για να καταλήξει, στα Γιάννενα, στη συγκρότηση ενός υποπρολεταριάτου που αποζούσε σε μεγάλο βαθμό από τα φιλόπρωχα ταμεία και τις παροχές των κομματαρχών της χριστιανικής δημογεροντίας⁹⁶. Η μεταρρύθμιση του 1859 έθιγε αμεσότερα τα συμφέροντα των μεγάλων γαιοκτημόνων, που αντέδρασαν επηρεάζοντας και δωροδοκώντας τους κυβερνητικούς εκτιμητές και αυξάνοντας την οικονομική τους πίεση σε βάρος των κολλήγων⁹⁷. Προπύργια των τσιφλικιάδων στά-

93. Η μέση απόδοση του κάθε φόρου στο ταμείο του πασαλικιού έχει καθοριστεί με βάση τους δημοσιευμένους ισολογισμούς των ετών 1853, 1871, 1875, 1888 και 1895. Βλ. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 396-398· Σαλαμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάννα, τ. 1 (1288), σ. 100, τ. 2 (1292), σ. 108, τ. 5 (1306), σ. 198-199, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 309-320· πρβλ. και Ανώνυμος 1878α, σ. 150, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 341/23-7-1899.

94. Παπαγεωργίου 1982, σ. 164-165· Rolley-De Visme 1912, σ. 92· Νικολαΐδης 1890, τ. Δ', σ. 382-384.

95. Βλ. αναλυτικά παρακάτω σ. 268-270 τις σχετικές μαρτυρίες.

96. Λαμπροίδης 1887α, σ. 87· Παπαγεωργίου 1982, σ. 190, πρβλ. σ. 129· Σαλαμάγκας 1958, σ. 19, 31· για τον πληθωρισμό επαρχιωτών υπηρετών στα Γιάννενα βλ. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 255-256.

97. Ως ουτοπία θεωρούσαν τη δίκαιη εκτίμηση της έγγειας περιουσίας οι πρόξενοι της Αυ-

θηκαν πολύ συχνά τα διοικητικά συμβούλια που πλαισιώναν τους διοικητές των σαντζακιών και των καζάδων, στα οποία η νομοθεσία του Τανζιμάτ είχε αναθέσει πρωτεύοντα ρόλο στη ρύθμιση γαιοκτητικών ζητημάτων.

Ο κεφαλικός φόρος. Ενσάρκωση της παραδοσιακής νομικής διάκρισης ανάμεσα σε Μουσουλμάνους και «απίστους», ο αρχαίος αυτός φόρος έπληττε όλους τους ενήλικους άρρενες Χριστιανούς και Εβραίους και υπαγόταν ανέκαθεν στη δικαιοδοσία της κεντρικής εξουσίας. Οι υπόχρεοί του χωρίζονταν σε τρεις οικονομικές τάξεις (αλά, εβσάτ και εντνά), και το ποσό που κατέβαλλαν σταθεροποιήθηκε από το 1834 στα 60, 30 και 15 γρόσια αντίστοιχα⁹⁸. Αλλά όπως και ο φόρος ιδιοκτησίας, έτσι και ο κεφαλικός φόρος πληρωνόταν συνήθως κατ' αποκοπή με βάση προκαθορισμένες «στίμες». Τυπικά η καταβολή κεφαλικού φόρου ήταν αντίθετη με το πνεύμα του Τανζιμάτ, αφού αυτό υποτίθεται ότι προέβλεπε την εξίσωση Μουσουλμάνων και Χριστιανών. Έτσι, από το 1856 ο κεφαλικός φόρος επίσημα καταργήθηκε, στην ουσία ωστόσο αντικαταστάθηκε από τη λεγόμενη εξαγορά της στρατιωτικής υπηρεσίας (μπεντέλ-ι ασκερί), η οποία αφορούσε και πάλι τους Χριστιανούς. Με τη συμβιβαστική αυτή ρύθμιση τα έσοδα του κράτους διατηρήθηκαν ανέπαφα και η ζηλοτυπία του μουσουλμανικού πληθυσμού αντιμετωπίστηκε κάπως, αν και η υποχρεωτική στράτευση στην οποία υποβάλλονταν οι τελευταίοι αποτελούσε στην ουσία υποχρέωση ασύγκριτα βαρύτερη⁹⁹. Εξαγορά προβλέφθηκε αργότερα και για τους Μουσουλμάνους, το ύψος της όμως καθορίστηκε σε ύψη απαγορευτικά¹⁰⁰. Από το σύνολο των φορολογικών εσόδων του πασαλικιού των Ιωαννίνων, ο κεφαλικός φόρος, με τη μία ή την άλλη μορφή του, απέδιδε ένα 15 με 20%.

Φόροι στην παραγωγή. Το παραδοσιακό εισόδημα των σπαχήδων, η δεκάτη στα αγροτικά προϊόντα, είχε μεταβληθεί κατά τις αρχές του 19ου αιώνα σε σταθερό χρηματικό ποσό με μάλλον ευτελή αξία¹⁰¹. Ύστερα όμως από τη διοχέτευσή της στο κρατικό θησαυροφυλάκιο, το 1846, έγινε ο πιο προσοδοφόρος απ' όλους τους πόρους του· το ποσοστό του στο σύνολο των εισπράξεων κυμαινόταν στην Ήπειρο

στρίας Τοβίντενκ και της Γαλλίας Μπερτράν (Σούρλας 1937, σ. 138 και Επίμετρο σελ. 463· πρβλ. Amadori-Virgilij 1908, σ. 362-363). Στην πραγματικότητα η καθιέρωση του «βεργκι» μάλλον έβλαψε τελικά το δημόσιο ταμείο, δίχως να προσφέρει οτιδήποτε στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας: Προς τα τέλη της Τουρκοκρατίας, η συμμετοχή των φόρων εισοδήματος (βεργκι, τεμεττού και δεκάτη) στις κρατικές προσόδους γίνεται σιγά-σιγά όλο και πιο μικρή, προς όφελος του στρατιωτικού φόρου και των φόρων κατανάλωσης.

98. Inalcik 1965, σ. 578· Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 249.

99. Το μαρτυρούν οι αλλεπάλληλες εμφανίσεις των λεγόμενων «κρυπτοχριστιανών» στη Λιπουριά και στη Σπαθιά ευθύς μετά τη δημοσίευση του στρατιωτικού νόμου του 1843 (Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 45, 160· Bartl 1968, σ. 97· Νικολαΐδου 1979α· Skendi 1967, σ. 296-297).

100. Davison 1963, σ. 94.

101. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 405, τ. Β', σ. 73· Λαμπριδής 1888α, σ. 12.

από 30 μέχρι 40%. Επιβάρυνε όλη την παραγωγή των δημοσίων γαιών¹⁰², τόσο στα τσιφλικοχώρια όσο και στα ελευθεροχώρια. Εκτός από τα δημητριακά, δεκάτη πληρωνόταν ακόμα για τον καπνό, τ' αμπέλια, τις ελιές, τα κηπευτικά, και πολλά άλλα «ουδέν έτερον είδος γεννήματος μένει αδεκάτιστον», σημειώνει ο Σεραφεΐμ Βυζάντιος, «ουδ' αυτών εξαιρουμένων των αυτοφύτων και ακάρπων δένδρων». Το αρχικό ποσοστό του 10% επί της παραγωγής ανέβηκε σε 15% το 1868, στο ξεκίνημα της μεγάλης οικονομικής κρίσης, για να σταθεροποιηθεί τελικά γύρω στο 12%¹⁰³. Σε ολόκληρη σχεδόν τη διάρκεια της περιόδου η είσπραξη της δεκάτης γινόταν με το σύστημα της ετήσιας εκμίσθωσης (ιλτιζάμ), και ο θεσμός του επαγγελματία δεκατιστή, παρ' όλες τις καταχρήσεις που συνεπαγόταν και τα πυρά που συγκέντρωνε εναντίον του από την πλευρά των μεταρρυθμιστών, αποτέλεσε αναμφίβολα πηγή πλούτου για πολλές γενιές χριστιανών προυχόντων, οι οποίοι αναπλήρωναν με τον τρόπο αυτό την περιορισμένη έγγεια ιδιοκτησία τους και τον αποκλεισμό τους από τα κρατικά αξιώματα.

Το προϊόν της δεκάτης συμπληρωνόταν από τα εισοδήματα των κρατικών τσιφλικιών και από τις εισφορές των κατόχων των «μουατζελιών». Τα περισσότερα απ' αυτά, όπως άλλωστε και τα ιδιωτικά τσιφλίκια, ήταν μισθωμένα σε κολλήγους καλλιεργητές με το σύστημα του «τριτάρικου». Αυτό σημαίνει ότι, μαζί με τη δεκάτη, η φορολογική αφαίμαξη των «μλιακιών» έφτανε τουλάχιστον το 45% της ακαθάριστης παραγωγής τους. Ωστόσο, η σημασία αυτής της πηγής για το δημόσιο ταμείο μειώνεται σταθερά στη διάρκεια του 19ου αιώνα, πρώτα λόγω των αθρόων πωλήσεων δημοσίων κτημάτων που σημειώνονται κυρίως στις δεκαετίες του 1840 και του 1870, και ύστερα λόγω της γενικότερης στασιμότητας της γεωργίας σε όλα τα τσιφλικικά χωριά. Φαίνεται, εντούτοις, ότι για τον κολλήγο ενός κρατικού τσιφλικιού η συνολική αφαίρεση υπερπροϊόντος κυμαινόταν σε επίπεδα χαμηλότερα απ' ό,τι στα ιδιωτικά τσιφλίκια¹⁰⁴.

Σπουδαία θέση ανάμεσα στους φόρους της αγροτικής παραγωγής κατείχαν οι φόροι των κτηνοτρόφων και ιδιαίτερα ο φόρος των αιγοπροβάτων (αγνάμ βεργκισί, «τσελεπικό» ή «προβατιάτικο»). Η αναλογία του φόρου αυτού, που το 1853 ήταν

102. Εξαιρούνταν οι κήποι των σπιτιών με έκταση μέχρι ένα στρέμμα (Σεραφεΐμ Βυζάντιος 1884, σ. 265), ενώ τα λεγόμενα «πλήρη» βακούφια κρατούσαν τη δεκάτη για δικό τους λογαριασμό (Rolley-De Visme 1912, σ. 88).

103. Pamuk 1987, σ. 240-241.

104. Μόνιμο επακόλουθο των πωλήσεων δημόσιας γης σε ιδιώτες ήταν οι διαμαρτυρίες των κολλήγων για τις αυξημένες υποχρεώσεις που καλούνταν να καταβάλλουν και ιδιαίτερα για το νοίκι που πλήρωναν για τα σπίτια τους, δεδομένου ότι οι ιδιοκτήτες τα θεωρούσαν ως αναπόσπαστο τμήμα του τσιφλικιού. Αν και η αξίωση αυτή δεν ήταν παράτυπη, γιατί τα σπίτια περιλαμβάνονταν στο συμβόλαιο πωλήσεως, φαίνεται ότι από το δημόσιο δεν γινόταν απαιτητή. Βλ. ΑΥΕ 1850/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 98/3-10-1850 σχετικά με τα μουατζέλια του Κάμπου της Άρτας, και εφημ. Αγών, φ. 431/28-3-1907 για τις συνέπειες των πωλήσεων του 1878 και του 1907.

μόνο το 10,3% του συνόλου των φόρων, έφτανε κατά το 1895 σε ποσοστό 21,1%, και η απόδοσή του στο μεταξύ σχεδόν τριπλασιάστηκε. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται ίσως κατά ένα μέρος στην πληρέστερη καταμέτρηση των κοπαδιών από την κεντρική εξουσία, οπωσδήποτε όμως συμφωνεί με τον αυξημένο δυναμισμό που φαίνεται να παρουσιάζει η κτηνοτροφία στην Ήπειρο τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας¹⁰⁵.

Εμμεσοί φόροι («ρουσουμάτια»). Στην κατηγορία αυτή υπαγόταν μία ολόκληρη σειρά από δασμούς και τέλη που επιβάρυναν την υπόλοιπη οικονομική δραστηριότητα, αποφέροντας γύρω στο 10% των φορολογικών εσόδων του πασαλικιού. Αξιοσημείωτο γνώρισμα του συστήματος των δασμών που επιβάλλονταν στη διακίνηση εμπορευμάτων μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν οι διακρίσεις σε βάρος του ντόπιου και υπέρ του ξένου εμπορίου, προϊόν των δεσμεύσεων τις οποίες ανέλαβε η Τουρκία έναντι της Βρετανίας και της Γαλλίας με τις διμερείς συνθήκες του 1838 και του 1841. Μέχρι το 1861 ο εισαγωγικός δασμός παρέμενε σταθερός στο ποσό του 5%, έναντι 12% του εξαγωγικού και 8% για τα προϊόντα που μεταφέρονταν σε άλλες επαρχίες του κράτους· από τον τελευταίο αυτό δασμό οι ξένοι έμποροι απαλλάσσονταν. Στη συνέχεια ο δασμός εξαγωγής κατέβηκε στο 1% και ο δασμός εισαγωγής ανέβηκε στο 8%, ενώ τα εσωτερικά τελωνεία σταδιακά καταργήθηκαν¹⁰⁶.

Τα υπόλοιπα έσοδα της κατηγορίας αυτής προέρχονταν: από διάφορους φόρους πωλήσεων (δάμκα, μπατς-ι παζάρ), από τα έσοδα των κρατικών μονοπωλίων (καφέ, αλατιού και καπνού¹⁰⁷), από τα έσοδα των οθωμανικών ταχυδρομείων και τηλεγραφείων, από την εκμίσθωση των κρατικών ιχθυοτροφείων και του ορυχείου πίσσας στη Σελενίτσα της Αυλώνας, από το φόρο χαρτοσήμου στα δημόσια έγγραφα, που αποτέλεσε μία από τις πρώτες απτές συνέπειες του Τανζιμάτ στην Ήπειρο¹⁰⁸.

Έρανοι και έκτακτες εισφορές. Παμπάλαια μέθοδος οικονομικής αφαίμαξης, οι διάφοροι κρατικοί «έρανοι» έκαναν ιδιαίτερα αισθητή την εμφάνισή τους σε περιόδους οικονομικής κρίσης, όπως οι δεκαετίες του 1820 και του 1870. Έπλητταν όλες τις κατηγορίες των φορολογουμένων, χωρίς να εξαιρούνται και οι ίδιοι οι κυβερνητικοί υπάλληλοι, που υποχρεώνονταν να συναινέσουν στην κατακράτηση του μισθού τους με μόνη συνθήτως ωφέλεια την επαινετική αναφορά των ονομάτων τους

105. Όπως και η καταβολή της δεκάτης, έτσι και η είσπραξη του τσελεπικού είχε για μεγάλο διάστημα εκφυλιστεί ή ατονήσει, και η τακτική του είσπραξη ξανάρχισε το 1846 ταυτόχρονα με την εξαγγελία των υπόλοιπων μέτρων του Τανζιμάτ στην Ήπειρο (Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 405· ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/Υποποξενείο Ιωαννίνων αρ. 70/7-5 και 263/30-11-1846).

106. Ραμπύκ 1987, σ. 20, 113· Παπαγεωργίου 1982, σ. 55, 169· Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 402.

107. Το μονοπώλιο του καπνού παραχωρήθηκε το 1884 στην ευρωπαϊκή εταιρεία κεφαλαίων που έμεινε γνωστή με το όνομα «Ρεζί», στα πλαίσια των υποχρεώσεων που ανέλαβε η Τουρκία για την αποπληρωμή του εξωτερικού της χρέους.

108. ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 263/30-11-1846.

στην επίσημη εφημερίδα του βιλαετιού των Ιωαννίνων¹⁰⁹. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Π. Αραβαντινού, οι έκτακτες εισφορές που επιβλήθηκαν τη δεκαετία του 1820 στον καζά των Ιωαννίνων (9.511.164 γρόσια) έφταναν σε ύψος 3,64 φορές μεγαλύτερο από τις τακτικές εισπράξεις του φόρου ιδιοκτησίας¹¹⁰. Στον ισολογισμό του 1888 το ποσό των εράνων για ένα και μόνο έτος έφτασε τα 9.973.304 γρόσια, ίσο με 31,8% των συνολικών εσόδων¹¹¹. Τα ποσά αυτά ήταν η συνηθισμένη πηγή από την οποία χρηματοδοτούσαν έργα οικοδομικά, οχυρωματικά, κοινωφελή και έκτακτες πολεμικές δαπάνες. Ο «έκτακτος» χαρακτήρας αυτών των εξόδων δικαιολογούσε βέβαια και την επιβολή των εράνων, αλλά στην πράξη τα σχετικά ποσά μπορούσαν μέσω του κοινού ταμείου του πασαλικιού να διοχετευθούν σε όποιον τομέα επιθυμούσε η διοίκηση. Άλλωστε, από το σύνολο των φορολογικών εσόδων, μόνο ένα μικρό και ολοένα μειούμενο τμήμα προοριζόταν για την κάλυψη των τοπικών διοικητικών και κοινωνικών αναγκών. Όλοι οι δημοσιευμένοι ισολογισμοί του πασαλικιού καταλήγουν στην ύπαρξη ενός υπέρρογκου περισσεύματος, που έπαιρνε το δρόμο για το κεντρικό ταμείο της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στην απόσβεση των κρατικών χρεών στις ξένες τράπεζες ή στην κάλυψη των ελλειμματικών ισολογισμών άλλων, περισσότερο «προβληματικών» περιοχών, όπως ήταν η Κρήτη¹¹². Σε αντίθεση με την εποχή του Αλή πασά, οπότε ο κύριος ρόλος της ήταν η ανακατανομή του συνολικού εισοδήματος στο εσωτερικό της Ηπείρου, μετά το Τανζιμάτ η φορολογία συνεπάγεται κυρίως τη μεταβίβαση του οικονομικού πλεονάσματος έξω από τα σύνορα της χώρας. Με δε-

ΠΙΝΑΚΑΣ Α9

Έσοδα και έξοδα σε μερικούς ισολογισμούς του βιλαετιού των Ιωαννίνων (σε γρόσια)

Έτος	Έσοδα	Έξοδα	Περίσσειμα	Ποσοστό περισσεύματος
1871 ^α	30.383.196	12.046.162	18.349.034	60,4%
1881	28.187.382	8.462.199	19.725.183	69,9%
1888	31.311.482	8.450.711	22.860.771	73,0%
1895	28.505.470	7.955.263	20.550.234	72,1%

α. Έχουν αφαιρεθεί τα ποσά που αντιστοιχούν στο σαντζάκι των Τρικάλων (Θεσσαλία): ας σημειωθεί ότι σε αυτά το ποσοστό του περισσεύματος είναι ακόμα υψηλότερο (81,5%).

Πηγές: Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια, τ. 1 (1288), σ. 100 και 5 (1306), σ. 138· Mile 1986, αρ. 265· Φωνή της Ηπείρου, φ. 341/23-7-1899.

109. Βλ. π.χ. *Ιωάννινα*, φ. 33/8-1-1870 και 253/26-6-1874.

110. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 288-289.

111. Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια, τ. 5 (1306), σ. 199.

112. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου 1988, σ. 188.

δομένο το μόνιμο έλλειμμα του ηπειρωτικού εμπορικού ισοζυγίου, είναι ολοφάνερο ότι ο μόνος τρόπος για να αντισταθμιστεί ο προηγούμενος μηχανισμός ήταν η αναζήτηση πόρων στο εξωτερικό και η μαζική μετανάστευση¹¹³.

Η οργάνωση του στρατού

Με δεδομένη την άποψη αρκετών από τους παρατηρητές της εποχής για τις επιπτώσεις των στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων στη σύνθεση του πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα στον περιορισμό της γεννητικότητας μεταξύ των μουσουλμανικών κοινοτήτων της¹¹⁴, είναι ανάγκη να πούμε λίγα λόγια για τη διάταξη και λειτουργία του στρατού στις τουρκοκρατούμενες χώρες την εποχή που μας ενδιαφέρει.

Ο τακτικός οθωμανικός στρατός, το «νιζάμ-ι τζεντίντ» («νέα τάξη»), γεννήθηκε με διάταγμα που εξέδωσε ο Μαχμούτ Β΄ στις 16-5-1826, ταυτόχρονα με την καταστροφή των γενιτσάρων¹¹⁵. Για πολύ καιρό ο Σουλτάνος αδυνατούσε να γενικεύσει το μέτρο. Οι στρατολογίες διενεργούνταν με τρόπο άτακτο και σε ορισμένες μόνο περιοχές· ιδιαίτερα οι Μουσουλμάνοι της Αλβανίας αντιστάθηκαν σθεναρά στην επιβολή κάθε είδους «τακτισμού». Το 1837, δύο χρόνια πριν από το θάνατο του Μαχμούτ, υπολογιζόταν ότι το σύνολο των «νιζάμηδων» της Αυτοκρατορίας δεν ξεπερνούσε τις 24.000¹¹⁶. Στα πλαίσια του παλιού καθεστώτος, το υπόλοιπο στράτευμα προερχόταν είτε από τα λείψανα του συστήματος των σαπαχίδων, είτε από τις άτακτες μισθοφορικές μονάδες που προμηθευόταν το κράτος από τα πελατειακά κυκλώματα της τοπικής αριστοκρατίας. Οι όροι με τους οποίους συγκροτούνταν αυτές οι μονάδες ήταν γενικά συμφερεπτικοί για τους μισθοφόρους, αφού σπάνια καλούνταν να υπηρετήσουν για μεγάλο διάστημα μακριά από τον τόπο τους, ενώ παρέμεναν συνδεδεμένοι σε όλη τη διάρκεια της εκστρατείας με το πρόσωπο του τοπικού οπλαρχηγού στον οποίο είχαν δεσμευθεί να υπακούνε, και είχαν τη δυνατότητα να

113. Στην ανάλυση που προηγήθηκε δεν συμπεριλαμβάνεται η επιβάρυνση των φορολογουμένων για ποσά που συνήθως συνεισπράττονταν με το φόρο, αλλά δεν αποδίδονταν στο δημόσιο ταμείο (κέρδη και καταχρήσεις δεκατιστών, δημοτικά και κοινοτικά έξοδα).

114. Βλ. π.χ. Davison 1963, σ. 304· Karpat 1985, σ. 47, 60· Ravenstein 1877, σ. 477· Σούφρας 1937, σ. 136· και τη ζοφερή περιγραφή του υποπροξένου Μ. Καψάλη στο ΑΥΕ 1867/φ. 78.1/Υποπροξενείο Ελλησπόντου/1-3-1867: «Τα άρρενα τέκνα, εξ ών ήλπιζον ανακούψησίν τινα του βίου των, άμα φθάσωσιν εις την ηλικίαν να εργάζωνται και να συντρέχωσι τας οικογενείας των, αρπάζονται παρά της εξουσίας και καταταττόμενα εις τας στρατιωτικάς τάξεις δεν επανέρχονται πλέον εις τας οικογενείας των... Ιδού οι λόγοι ένεκα των οποίων αι Οθωμανίδες άλλαι μεν εξαμβλώνουσι τα εαυτών τέκνα επίτοκοι ούσαι δι' εκτρωτικών φαρμάκων, άλλαι δέ ίνα μη συλλαμβάνωσι διάφορα μεταχειρίζονται φάρμακα, και εκ της κακής αυτών χρήσεως πλείσται εξ αυτών αποθνήσκουσιν...».

115. Davison 1963, σ. 26· Engelhardt 1882, τ. Β΄, σ. 281.

116. Engelhardt, ό.π.

εκβιάζουν τους αρχηγούς της όποτε καθυστερούσαν δυσανάλογα οι χρηματικές τους απολαβές. Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο διεξάγονταν τότε οι πόλεμοι τους επέτρεπε να ζουν σε βάρος των κατοίκων των εμπόλεμων περιοχών και να θησαυρίζουν από τα λάφυρα που συγκέντρωναν χωρίς να εκτίθενται υπερβολικά σε κινδύνους. Μερικοί από τους πλουσιότερους μουσουλμάνους τοπάρχες, ανάμεσά τους και ο Αλή πασάς, έφταναν να περιβάλλονται από μόνιμους ιδιωτικούς στρατούς, και ο δυνάστης της Ηπείρου είχε κάνει μια απόπειρα να διαμορφώσει κάποια επίλεκτα σώματα βασισμένα στις αρχές της ευρωπαϊκής τακτικής. Τα σώματα αυτά δεν διακρίθηκαν ούτε για τη μακροβιότητα ούτε για την αποτελεσματικότητά τους¹¹⁷.

Το σύστημα της τακτικής στρατολογίας αποσαφηνίστηκε τελικά με την έκδοση του στρατιωτικού νόμου της 25-8-1843¹¹⁸. Κάθε πολίτης Μουσουλμάνος που συμπλήρωνε τα είκοσι του χρόνια θα μπορούσε να κληθεί στα όπλα για πέντε χρόνια· απαλλασσόταν από την υποχρέωση μόνο αν μπορούσε να βρει αντικαταστάτη του¹¹⁹. Όταν απολυόταν, στα είκοσι πέντε του χρόνια, παρέμενε ως «ρεδίφης» στην εφεδρεία για επτά ακόμη χρόνια· αργότερα, με τις ρυθμίσεις που επέβαλε ο Χουσεϊν Αυνή πασάς (1869), οι εφεδρικοί χωρίστηκαν σε τρεις κλάσεις, με συνολική διάρκεια υποχρεώσεων που έφτανε τα δεκάξι χρόνια. Οι συνηθισμένες κρίσεις του Ανατολικού ζητήματος παρέτειναν τακτικά την παρουσία των εφεδρών στα όπλα, με συνέπειες καταστρεπτικές για την οικονομική τους επιφάνεια και την οικογενειακή τους ζωή¹²⁰. Ο τακτικός στρατός χωρίστηκε αρχικά σε πέντε και αργότερα σε επτά στρατιωτικά σώματα, από τα οποία το τρίτο καταλάμβανε την περιφέρεια της Ρούμελης με έδρα το Μοναστήρι (και αργότερα τη Θεσσαλονίκη). Στην πράξη, οι «νιζάμηδες» στέλνονταν συχνά να υπηρετήσουν σε περιοχές απομακρυσμένες από τον τόπο της καταγωγής τους, όπου θα τους ήταν δυσκολότερο να λιποτακτήσουν ή να στασιάσουν. Μεγάλο μέρος του στρατού που στάθμευε στην Ήπειρο το αποτελούσαν Τουρκόφωνοι από τη Μικρασία¹²¹.

Κατά τον Π. Αραβαντινό (1856, τ. Α΄, σ. 405), από τα τρία σαντζάκια της Ηπείρου στρατολογούνταν κάθε χρόνο στον τακτικό στρατό γύρω στα 1.600 άτομα,

117. Βλ. σχετικά Αραβαντινός 1895, σ. 385 κ.ε.

118. Engelhardt 1882, τ. Α΄, σ. 71-73· πρβλ. Αραβαντινός 1856, τ. Α΄, σ. 405.

119. Davison 1963, σ. 265· Engelhardt 1882, τ. Β΄, σ. 37-38.

120. Βλ. π.χ. Bérard 1987, σ. 387-388.

121. Υπό κανονικές συνθήκες προβλεπόταν στην Ήπειρο ένα σύνταγμα εν ενεργεία τακτικού στρατού και ένα σύνταγμα εφεδρών, με έδρες ταγμάτων στα Γιάννενα, στην Άρτα, στο Αργυρόκαστρο και στο Μπεράτι· η εν ενεργεία δύναμή του έφτανε το 1871 τα 7.900 άτομα [*Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 1 (1288), σ. 74-82· εφ. *Ιωάννινα*, φ. 55/18-6-1870]. Η εγκατάσταση και η διατροφή των στρατιωτών, που τον καιρό του Αλή πασά βάρυνε άμεσα το χριστιανικό αστικό πληθυσμό χάρη στο σύστημα των «κονακιών», περιήλθε στο κράτος με την οικοδόμηση μίας σειράς μεγάλων στρατώνων, όπως στα Γιάννενα (Λιθαρίτσια) το 1837-1838 και στην Άρτα (Πετροβούνι) το 1864-1865 (βλ. Παπαγεωργίου 1982, σ. 132· Αραβαντινός 1856, τ. Β΄, σ. 230· Τσούτσινοβ 1962, τ. 19-20, σ. 318 κ.λπ.).

γεγονός που σημαίνει μία συνολική δύναμη 8.000 ανδρών. Αν θεωρήσουμε, με βάση τους υπολογισμούς που θα εκτεθούν παρακάτω, ότι ο πληθυσμός των Μουσουλμάνων έφτανε αυτή την εποχή σε 230.000 περίπου άτομα, από τα οποία ένα 3,5-4% αντιστοιχούσε σε άνδρες στρατεύσιμης ηλικίας¹²², συνάγεται αβίαστα πως η συντριπτική πλειοψηφία των νέων Μουσουλμάνων της Ηπείρου είχε υποχρεωθεί να καταταχθεί στο στρατό από την πρώτη κιόλας περίοδο της εφαρμογής του συστήματος. Στο σύνολο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο τακτικός στρατός υπολογίζεται τα χρόνια αυτά γύρω στις 120.000¹²³, αλλά η εμπόλεμη δύναμή του αυξήθηκε σταδιακά με τη συμπλήρωση των ηλικιών των εφέδρων.

Ο σχηματισμός του τακτικού στρατού δεν έλυσε το πρόβλημα της εσωτερικής ασφάλειας του κράτους, ούτε σήμανε αμέσως την κατάλυση των μισοφορικών σωμάτων. Τα πιο μακρόβια από αυτά υπήρξαν εκείνα που υπάγονταν στον επόπτη των δερβενιών της Ρούμελης (ντερμπεντάτ ναζιρί) και στους υποτελείς του δερβενάδες των κατά τόπους πασαλικιών. Θεωρητικά, το κύριο καθήκον αυτών των δυνάμεων ήταν να ελέγχουν τα σημεία των ορεινών διαβάσεων (δερβένια), αλλά στην πραγματικότητα η αστυνομική τους δικαιοδοσία εκτεινόταν σε ολόκληρες περιφέρειες, γνωστές με την ονομασία «κόλια» ή «αρματολία». Το καθένα από αυτά τελούσε υπό τον έλεγχο ενός καπετάνιου, συνηθέστερα ενός τουρκαλβανού «μπουλούγκμπαση», σπανιότερα ντόπιου και Χριστιανού, σε όσες από τις νοτιότερες περιφέρειες συνέχιζαν να διαθέτουν κάποια προνομιακή μεταχείριση. Τέτοιες περιφέρειες ήταν στη νότια Ήπειρο το Ραδοβίζι, το Ζαγόρι, η Λάμαρη και η Λάκκα του Σουλίου¹²⁴. Το πρακτικό αποτέλεσμα αυτών των ρυθμίσεων ήταν ότι για μεγάλο τμήμα του 19ου αιώνα η επίβλεψη και η υπεράσπιση των τουρκικών συνόρων προς την Ελλάδα είχε ουσιαστικά ανατεθεί στη φροντίδα ελλήνων οπλαρχηγών, πολλοί από τους οποίους ήταν γνωστοί για τις φιλίες και τις κουμπαριές που διατηρούσαν με τους παλαιίμαχους επαναστάτες του '21 που κατοικούσαν από την άλλη πλευρά των συνόρων! Ένας από τους λόγους της διατήρησης των χριστιανών οπλαρχηγών σ' αυτές τις θέσεις είναι ασφαλώς, ότι μόνο αυτοί μπορούσαν να εγγυηθούν μία σχετική ηρεμία και μάλιστα να αποσπάσουν απ' τους

122. Στον πίνακα ηλικιών της ελληνικής απογραφής του 1879 (Υπουργείον Εσωτερικών 1881, σ. 28), τα δεδομένα του οποίου πρακτικά μπορούν να θεωρηθούν συγκρίσιμα μ' εκείνα που θα επικρατούσαν την ίδια εποχή στην αλβανική ύπαιθρο, η αντίστοιχη ομάδα ηλικιών κατέχει ποσοστό 3,5% του πληθυσμού, πρόκειται όμως για μια ομάδα που φανερά υποαντιπροσωπεύεται στην απογραφή· αν δεχτούμε μία αναλογική εκπροσώπηση του συνόλου των ηλικιών από 15 μέχρι 30, προκύπτει ένα ποσοστό 4,1%.

123. Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 89.

124. ΑΥΕ 1849/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 195 και 1850/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 68/1-7-1850· Λαμπρίδης 1888α, σ. 59· F.O. 1833/φ. 78, σποραδ.· Αραβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 305 κ.ε. Λεπτομέρειες για την οργάνωση του ατάκτου στρατού στην Ήπειρο, όπου με το σχηματισμό του εγιαλετιού των Ιωαννίνων (1846) διορίστηκε και αποκλειστικός «Γενικός Δερβέναγας», δίνει το έγγραφο ΑΥΕ 1859/φ. 36.8/Προξενείο Άρτας αρ. 265/13-5-1859.

σκληροτράχηλους κατοίκους τους και κάποια φορολογικά έσοδα¹²⁵. Αλλά ο ρόλος τους στην επανάσταση του 1854 αναμφίβολα επέσπευσε την απόφαση της Πύλης να τελειώνει μια για πάντα με το θεσμό των ατάκτων. Το 1865, η επίβλεψη της οροθετικής γραμμής ανατέθηκε σε ειδικό στρατιωτικό σώμα, τους «χουντούτηδες», που διέμεναν σε ειδικά κατασκευασμένα φυλάκια και υπάγονταν απευθείας στο διοικητή των ελληνικών συνόρων (κουμαντάν-ι χουντούν-ι Γιουνανιγέ). Τον τίτλο αυτό η Πύλη τον απένεμε συνήθως στον πολιτικό διοικητή των Ιωαννίνων¹²⁶. Η εσωτερική ασφάλεια ανατέθηκε σε τέσσερα τάγματα χωροφυλακής, ένα για κάθε σαντζάκι, και στην αστυνομική υπηρεσία (πολίς ινταρεσί) των Ιωαννίνων. Μέρος των χωροφυλάκων εγκαταστάθηκε στα ειδικά φυλάκια που χτίστηκαν κατά μήκος των κυριότερων δρόμων¹²⁷.

Το πρόβλημα της δημόσιας ασφάλειας δεν λύθηκε ποτέ οριστικά από τις οθωμανικές αρχές. Σε καιρούς ειρήνης επικρατούσε στην καλύτερη περίπτωση μια αβέβαιη ισορροπία ανάμεσα στις δυνάμεις καταστολής και στη μόνιμη απειλή της ληστείας. Σε καιρούς πολέμου και επαναστάσεων, το πλιάτσικο και η τρομοκρατία αποτελούσαν τη συνηθισμένη τακτική όλων των αντιμαχόμενων δυνάμεων.

125. Για τους «κολτζήδες» ως φοροεισπράκτορες βλ. π.χ. ΑΥΕ 1856/φ. 36.8/Προξενείο Άρτας αφ. 28/9-4-1856 και 1858/φ. 36.8/Προξενείο Άρτας αφ. 179/16-1-1858, και για τα διευρυμένα καθήκοντα του δερβέναγα του Μετσόβου, Λαμπρίδης 1888γ, σ. 26. Οι διορισμοί χριστιανών οπλαρχηγών στη Λάμαρη σταμάτησαν ήδη από το 1832 (Αραβαντινός, *ό.π.*), στο Ζαγόρι από το 1851 (Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 57), στο Ραδοβίζι και στα Τζουμέρκα πιθανότατα το 1854.

126. Βλ. π.χ. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 5 (1306), σ. 54 και τ. 6 (Μ. 1308), σ. 75.

127. Για τα φυλάκια της περιφέρειας Άρτας αναλυτικές πληροφορίες στον Τσούτσιο 1962, τ. 19-20. Στο *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 325 κ.ε. δίνεται ένας πίνακας σταθμών της χωροφυλακής που οικοδομήθηκαν στη διάρκεια της θητείας του Αχμέτ Χιφζή πασά.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι εγγενείς αντιστάσεις

Η ελληνική κινητικότητα

Απ' όσα έχουν ήδη αναφερθεί στο τρίτο κεφάλαιο του μέρους αυτού, προκύπτει ότι οι περίφημοι «εθνικοί ανταγωνισμοί» στην Ήπειρο του 19ου αιώνα δεν αποτελούσαν ούτε αυθόρμητες φυλετικές συγκρούσεις, αλλά ούτε και μια μηχανική αναπαραγωγή ιδεολογικών προτύπων που εισάγονταν από τις χώρες της Δύσης, παρά εξέλιξη και μεταλλαγή πατροπαράδοτων πολιτικών αντιπαραθέσεων, που είχαν τις ρίζες τους στις ίδιες τις διαδικασίες με τις οποίες διαμορφώθηκε το οθωμανικό κράτος. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα η θρησκευτική διαφορά παραμένει ο κύριος πόλος γύρω από τον οποίο περιστρέφονταν τα αντιμαχόμενα ρεύματα. Με τη σταδιακή υποχώρηση των θεοκρατικών αντιλήψεων, η αντίθεση μεταξύ Ρωμιοσύνης και Οθωμανισμού χρειάστηκε να ντυθεί με πιο ποικίλα και πιο εκσυγχρονισμένα ιδεολογικά χρώματα. Η διαδικασία αυτή διευκολύνθηκε όταν στο νότιο άκρο της Βαλκανικής χερσονήσου ξεπρόβαλε το μικρό αλλά φιλόδοξο ελληνικό βασίλειο, φορέας μιας απελευθερωτικής ιδεολογίας που υπονόμειε αυτόματα όλα όσα αντιπροσώπευαν οι παραδόσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το «ελληνικό» ή «φιλελληνικό» πολιτικό ρεύμα στις τουρκοκρατούμενες επαρχίες έτεινε συχνά να πάρει κάποιο χαρακτήρα κοινωνικού οράματος, που έφτανε να παραμερίζει όχι μονάχα τον απλό γλωσσοφυλετικό φραγμό, αλλά και το χάσμα των εθνοθρησκευτικών ομάδων. Ένα καλό παράδειγμα μας δίνουν τα λόγια του τουρκαλβανού μυλωνά στο Πρένιασι του Ελμπασάν, που ευχόταν κάποτε «να έρθει η Ελλάδα έως εδώ, να πάρουν δρόμο οι μπέηδες κι οι αγάδες, όπως έγινε και στη Θεσσαλία, κι ο καθένας να αποκτήσει το χωραφάκι του... κι οι Μουσουλμάνοι [να καταταχτούν στο στρατό] για να πάρουν ένα μισθό που θα τους πληρώνεται κάθε μήνα, όπως πληρώνονται όλοι οι μισθοί στην Ελλάδα, και, αλίμονο, κανένας στην Τουρκία!»¹²⁸.

128. Bérard 1987, σ. 131. Για μια θεωρητικότερη διατύπωση τέτοιων απόψεων βλ. Amadori-Virgilij 1908, σ. 51-52.

Για τους Χριστιανούς των πόλεων, η Ελλάδα αντιπροσώπευε μια προσιτή εκδοχή του αστικού φιλελευθερισμού της Ευρώπης, δίχως τη φοβέρα της «οικονομικής υποδούλωσης» στα πανίσχυρα συμφέροντά της και δίχως τη ρετινιά του «αιρετικού» και του «Φράγκου» που συνόδευε τους άμεσους εκπροσώπους της. Η ταύτιση του ελληνισμού με τον αστικό φιλελευθερισμό διευκόλυνε ίσως στα βορειότερα Βαλκάνια την προσέγγιση των αντιπάλων του, Βουλγαριστών και Πανσλαβιστών, σε σχεδόν σοσιαλίζουσες δοξασίες, δημιουργώντας ένα πολιτικό κλίμα που θα επιδράσει αισθητά στις κατοπινές εντάσεις της χερσονήσου. Αντίθετα, στο χριστιανικό κομμάτι της Ηπείρου ωφέλησε αναμφίβολα την ελληνική υπόθεση, αφού βοήθησε να παραταθεί η κυριαρχία της ελληνικής γλώσσας στο εκπαιδευτικό σύστημα και διευκόλυνε τον προσεταιρισμό των πάμπλουτων ηπειρωτών ευεργετών του εξωτερικού: του Αβέρωφ, του Ζάππα, του Ζωγράφου. Παράλληλα, καθυστέρησε το αλβανικό εθνικό κίνημα και αποπροσανατόλισε την ιθύνουσα τάξη των Αλβανών Μουσουλμάνων, από τους οποίους άλλοι αντιμετώπιζαν με άκρα δυσπιστία τις προόδους των χθесινών «ραγιαδών», και άλλοι έβλεπαν ευνοϊκά την πιθανότητα μιας στρατηγικής συμμαχίας για τη διεκδίκηση της εδαφικής κληρονομιάς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το δίκτυο της ελληνικής διείσδυσης στην Ήπειρο διέθετε πολλά παρακλάδια. Έως ένα βαθμό βασιζόταν στη φιλική προδιάθεση των ένοπλων και ορεισίβιων πληθυσμών που κατοικούσαν δίπλα στα ελληνοτουρκικά σύνορα, σε ορισμένες περιοχές της Πίνδου που προσφέρονταν για τη στρατολογία ανταρτικών σωμάτων, στις Λάκκες του Σουλίου, και ιδιαίτερα στη Χειμάρρα. Μόνιμο αγκάθι και πρόσκομμα απέναντι στις συγκεντρωτικές επιδιώξεις της τουρκικής εξουσίας στη βόρεια Ήπειρο, κατοικημένη από σημαντικό αριθμό ελλήνων υπηκόων, στους οποίους περιλαμβάνονταν πολλοί απόστρατοι ή συγγενείς αξιωματικών του ελληνικού στρατού¹²⁹, η Χειμάρρα ήταν η μόνη από τις προαναφερόμενες περιφέρειες που διατήρησε το πολιτικό της βάρος μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας, μετά τη βαθμιαία ισχυροποίηση της τουρκικής στρατιωτικής παρουσίας στα υπόλοιπα μέρη και την προσάρτηση του Ραδοβιζιού, των Τζουμέρκων και των Αγράφων στο ελληνικό κράτος (1881).

Τα γεγονότα της περιόδου 1878-1881 αποτελούν σημαντική καμπή. Η οριστική χρεωκοπία του δόγματος της οθωμανικής ακεραιότητας, και η συνειδητοποίηση του σλαβικού «κινδύνου» που τους απειλούσε από το βορρά, φέρνουν τους Χριστιανούς της Ηπείρου κοντύτερα στο ελληνικό κράτος. Η πολιτική διείσδυση της Ελλάδας διευκολύνεται τώρα από τον πολλαπλασιασμό του αριθμού των προξενείων της, την τακτική χορήγηση επιδομάτων στους ντόπιους προκρίτους και τη ραγδαία αύξηση των ελληνικών σχολείων, που επανδρώνονται τώρα όχι με ντό-

129. Βλ. κατάλογο των ελλήνων υπηκόων της επαρχίας Δελβίνου στο ΑΥΕ 1853/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 26/28-3-1853.

πιους αυτοδίδακτους ή παπάδες, όπως στα σχολεία της εποχής του Χρηστοβασίλη, αλλά με δασκάλους εκπαιδευμένους στην Ελλάδα και σταλμένους επί τόπου από ελληνικούς φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους. Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας μπορούμε πια να θεωρήσουμε ότι κάθε πολιτική εκδήλωση του ελληνικού στοιχείου τελούσε κάτω από τη διακριτική εποπτεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών. Το τεκμηριώνει η περίπτωση των εκλογών του δεύτερου Νεοτουρκικού Κοινοβουλίου (1912), όπου οι δύο προμοδοτημένοι από την Ελλάδα υποψήφιοι Δ. Κίγκος και Α. Σούγλας εκλέχθηκαν παμπηφεί από τους χριστιανούς εκλέκτορες του σαντζακιού των Ιωαννίνων, παρά την έντονη δυσαρέσκεια με την οποία υποδέχτηκαν οι τοπικοί παράγοντες την υποψηφιότητά τους¹³⁰. Η ελληνική κυβέρνηση μπορούσε ακόμη να παρέμβει και στα εσωτερικά της διοίκησης του πασαλικιού, όπως το 1906, όταν προώθησε την υποψηφιότητα του Δ. Βλαχλίδη για τη θέση του χριστιανού υποδιοικητή στο σαντζάκι του Μπερατιού¹³¹. Όλ' αυτά δημιουργούσαν την πεποίθηση, πολύ πριν γίνει ορατή η συγκυρία των Βαλκανικών πολέμων, ότι παρά τις απανωτές στρατιωτικές αποτυχίες των ένοπλων ελληνικών σωμάτων στον ηπειρωτικό χώρο, δεν θ' αργούσε η στιγμή που η τουρκική εξουσία θα έπεφτε σαν ώριμο φρούτο. Κύριος εχθρός του ελληνισμού από τη δεκαετία του 1880 και ύστερα ήταν η αλβανική ιδέα, που αργά μα σταθερά απομάκρυνε την πιθανότητα μιας σοβαρής ελληνοαλβανικής συνεργασίας και καθιστούσε αναπόφευκτο το μελλοντικό διαμελισμό της Ηπείρου.

Θα μνημονευθούν εδώ συνοπτικά τα κύρια πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα που συνδέονται με το ελληνικό αλυτρωτικό κίνημα στην Ήπειρο, δεδομένου ότι πολλά απ' αυτά επιδρούν στις διοικητικές και πληθυσμιακές ανακατατάξεις με τις οποίες θα ασχοληθούμε στη συνέχεια¹³².

Μετά το τέλος του Αλή πασά και τη συντριβή των ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων στο Πέτα (Ιούνιος 1822), η εξουσία της Πύλης, φαινομενικά τουλάχιστον, αποκαταστάθηκε στο σύνολο της επικράτειας των τριών ηπειρωτικών σαντζακιών· καθεστώς που κατοχυρώθηκε και επίσημα στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830), που άφηνε ουσιαστικά όλη την έκτασή τους έξω από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Ό,τι ακολούθησε στη συνέχεια θυμίζει σε γενικές γραμμές τα επακόλουθα των Ορλωφικών στην Πελοπόννησο του 1770: Η τρομοκρατία που εξαπέλυσαν κατά του χριστιανικού στοιχείου οι συνεργαζόμενοι με τον Σουλτάνο τουρκαλβανοί οπλαρχηγοί κατέληξε γρήγορα σε βάρος των συμφερόντων της Πύλης, που αποφάσισε να τους περιορίσει. Η νέα πολιτική εγκαινιάζεται το 1824 με την

130. Σχετικά στοιχεία στο ΑΥΕ 1912/Β 38 (Εκλογικά...).

131. ΑΥΕ 1906/α.α.κ. Ι' /Προξενείο Βερατίου αρ. 65/2-5-1906.

132. Βιβλιογραφικά: Αραβαντινός 1984, τ. Β', σ. 253-285· Σεϊζάνης 1878· Σούγλας 1941α· Σαλαμάγκας 1963· Καρατζένης 1974· Παπαδόπουλος 1977, σ. 148-156· Κωφός 1977, σ. 355-364· κ.λπ.

απομάκρυνση του Ομέρ Βρυώνη από τη θέση του πασά των Τριών Σαντζακιών και την ανάθεσή τους στο βαλή της Ρούμελης, τον Κιουταχί, με αποστολή, όπως είπαμε, να υποτάξει οριστικά τα δυτικότερα τμήματα της σουλτανικής επικράτειας στη νέα συγκεντρωτική μορφή εξουσίας που σχεδίαζε για το κράτος του ο Μαχμούτ Β΄. Όπως και στην εποχή του Αλή πασά, η κεντρική εξουσία διαπίστωσε σύντομα ότι η προσέλκυση του ελληνικού στοιχείου της χάριζε χωρίς μεγάλο κόπο ένα σημαντικό αντίβαρο στις μηχανορραφίες των μπέηδων. Παρά τις διακυμάνσεις που γνώρισε στα επόμενα χρόνια η οθωμανική πολιτική στην Ήπειρο, το στοιχείο αυτό εξηγεί τη βαθμιαία ανάρρωση του χριστιανικού πληθυσμού από τις καταστροφές της επαναστατικής περιόδου, τη διατήρηση πολλών από τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στους κατοίκους των ορεινών περιοχών του Ραδοβιζιού, του Ζαγοριού και της Λάκκας, και τη σχετική ησυχία που επικράτησε στα νότια τμήματα της χώρας μέχρι το κίνημα του Ραδοβιζιού (1854).

Η διασάλευση των λεπτών ισορροπιών που εξασφάλιζαν την οθωμανική επικυριαρχία στο Ραδοβίζι οφείλεται στα γεγονότα του Κριμαϊκού πολέμου· η αφορμή της ήταν η προσπάθεια των τουρκικών αρχών να περιστείλουν τις επικίνδυνες εξουσίες των ελλήνων «κολτζήδων». Χάρη στη μαζική συνδρομή ελληνικών εθελοντικών σωμάτων, η εξέγερση εξαπλώθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα των περιφερειών της Άρτας, της Πρέβεζας, των Ιωαννίνων και της Παραμυθιάς, παίρνοντας τελικά το χαρακτήρα ενός ακήρυκτου ελληνοτουρκικού πολέμου. Μετά από τρεις μήνες συγκρούσεων το κίνημα εκφυλίστηκε· στις καταστροφές που προκάλεσε εντάσσεται και η πυρπόληση δεκάδων χωριών, οι κάτοικοι των οποίων κατέφυγαν ως πρόσφυγες στα Γιάννενα¹³³.

Παρόμοιες αλλά υποτονικότερες κινητοποιήσεις παρατηρήθηκαν στην περιοχή των ελληνοτουρκικών συνόρων, και ιδιαίτερα στα Άγραφα, κατά το 1866-1867, στη διάρκεια της Κρητικής επανάστασης· η αποτελεσματική τους καταπολέμηση οφείλεται στον πρώτο διοικητή του βιλαετιού των Ιωαννίνων Ετχέμ πασά. Πιο σοβαρή ήταν η εξέγερση που ξεκίνησε στη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877-1878. Από στρατιωτική άποψη, το κέντρο των επιχειρήσεων στράφηκε αυτή τη φορά προς τη Θεσσαλία· στην Ήπειρο η κύρια εκδήλωσή της ήταν η παράτολμη απόβαση ενός εθελοντικού σώματος στο Λυκούρσι του Δελβίνου (Φεβρουάριος 1878), με τα συνηθισμένα καταστρεπτικά επακόλουθα.

Μακροπρόθεσμα, οι κύριες συνέπειες της κρίσης του 1878 για την Ήπειρο ήταν δύο. Η πρώτη ήταν η υπογραφή της σύμβασης του 1881 για τη διαρρύθμιση των ελληνοτουρκικών συνόρων, η οποία τροποποίησε τη σχετική γνωμοδότηση του Συνεδρίου του Βερολίνου στο τέλος του Ρωσοτουρκικού πολέμου. Με αυτήν, όπως

133. Για την εξέλιξη της επανάστασης του 1854 πλούσιο υλικό παρέχουν οι περιγραφές των προξενικών αρχών της Ελλάδας (ΑΥΕ 1854/φ. 4/IV-Γ) και της Αυστρίας (Σούλας 1932).

έχουμε αναφέρει, παραχωρήθηκε στην Ελλάδα η πόλη της Άρτας και οι γειτονικές της περιφέρειες Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων, μαζί με ολόκληρη σχεδόν τη Θεσσαλία· παραχωρήθηκε επίσης και ο θύλακας της Πούντας στο έδαφος της Ακαρνανίας, που με βάση το Πρωτόκολλο του Λονδίνου είχε μείνει μέχρι τότε στην Τουρκία για να προστατεύει την είσοδο του Αμβρακικού κόλπου¹³⁴. Έτσι, η θέση της Τουρκίας στην Ήπειρο γινόταν τώρα ακόμη δυσμενέστερη από στρατηγική άποψη.

Το δεύτερο αποτέλεσμα των γεγονότων του 1877-1878 ήταν μια μεγάλης κλίμακας διασάλευση της δημόσιας ασφάλειας στο σύνολο των ηπειρωτικών εδαφών, που θύμιζε εκείνη της δεκαετίας του 1820. Παίρνοντας κουράγιο από την παρατεταμένη πολιτική αβεβαιότητα και ενισχυμένες από κάμποσους ορεισίβιους πρώην επαναστάτες, αμέτρητες ληστρικές συμμορίες με κέντρα την Πίνδο, την Κολώνια και τα ορεινά της κοιλάδας του Αώου επέδραμαν άφοβα σε χωριά χριστιανικά και μουσουλμανικά, καίγοντας και σφάζοντας. Η κατάσταση άρχισε να εξομαλύνεται κάπως μετά το 1884, όταν ανέλαβε τη διοίκηση του βιλαετιού ο Αχμέτ Εγιούπ πασάς, πλαισιωμένος για την περίπτωση με έκτακτες εξουσίες. Οι καταστροφές ωστόσο ήταν τόσο μεγάλες, ώστε από πολλούς θεωρήθηκαν ως πρώτη αφορμή της παρακμής των άλλοτε ανθηρών χωριών του Ζαγοριού¹³⁵.

Ο άτυχος Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, παρά την πρόσκαιρη εγκαθίδρυση τουρκικής στρατιωτικής κατοχής στα θεσσαλικά εδάφη, δεν είχε μακροπρόθεσμα σημαντικά αποτελέσματα. Στον εδαφικό τομέα η Ελλάδα υποχρεώθηκε να επιστρέψει στην Τουρκία κάποια τμήματα της παραμεθόριας ζώνης, ανάμεσα στα οποία περιλαμβανόταν και το χωριό του Μετσόβου Κουτσούφλιανη (Πλατανιστός Τρικάλων)· παράλληλα επιβαρύνθηκε με πολεμικές αποζημιώσεις. Το γεγονός ότι η Πύλη κατόρθωσε να χάσει στο διπλωματικό τραπέζι όλα όσα είχε κερδίσει με τη δύναμη των όπλων δεν ενίσχυσε καθόλου τη δημοτικότητα της μεταξύ των Μουσουλμάνων της Ηπείρου, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και κάτοχοι αξιόλογων κτημάτων στη Θεσσαλία. Από την άλλη μεριά, στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, για λόγους που σχετιζόνταν με το γενικότερο εθνικιστικό αναβρασμό στα Βαλκάνια, η ελληνική κυβέρνηση φρόντισε να διατηρήσει τις σχέσεις της με την Πύλη στο καλύτερο δυνατό επίπεδο· και στην προσπάθειά της βρήκε ένθερμο συνήγορο στο πρόσωπο του «φιλέλληνα» βαλή Οσμάν Φεβζή πασά (1897-1905). Αυτό βέβαια δεν την εμπόδισε να συνεχίσει τις μυστικές αποστολές όπλων στα χριστιανικά χωριά, μέσω της λεγόμενης «Ηπειρωτικής Εταιρείας», ούτε να προχωρήσει στη

134. Το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) είχε προτείνει αόριστα τη χάραξη των νέων ελληνοτουρκικών συνόρων στο ύψος της κοίτης του Πηνειού και του Καλαμά. Για μια συγκριτική χαρτογράφηση των συνοριακών γραμμών του 1878 και του 1881 βλ. Αιλιανός 1988, μετά τη σ. 150.

135. Λαμπρίδης 1889γ, σ. 66-70· Strauss 1986, σ. 3· *Νεολόγος*, φ. 4640/30-8-1884· Wace-Thompson 1914, σ. 159-160.

σύναψη ενός βραχυχρόνιου ειδυλλίου με τον ηγέτη των αλβανών φιλελευθέρων Ισμαήλ Κεμάλ¹³⁶.

Χάρη στους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913, οι στόχοι του ελληνικού αλυτρωτισμού για λίγο φάνηκε ότι θα μπορούσαν στο σύνολό τους να πραγματοποιηθούν. Η γραμμή την οποία κατέλαβε τελικά ο ελληνικός στρατός, μετά από πέντε μήνες μαχών, περιλάμβανε όλη σχεδόν την ηπειρωτική επικράτεια, με εξαίρεση το σαντζάκι του Μπερατιού. Ωστόσο, το πολιτικό μέλλον της Ηπείρου δεν ήταν γραφτό να κριθεί βάσει εσωτερικών διεργασιών, αλλά κάτω από την αναγκαστική επιδιαιτησία των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (Δεκέμβριος 1913) καθόρισε τη διαδρομή των ελληνοαλβανικών συνόρων στο ύψος όπου βρίσκονται σήμερα· η Τσαμουριά παραχωρήθηκε σχεδόν ολόκληρη στην Ελλάδα, αλλά οι ελληνικές και χριστιανικές περιοχές του Αργυροκάστρου και του Δελβίνου πέρασαν στην Αλβανία. Το νέο σύνορο βρισκόταν μόλις 20 χιλιόμετρα βορειότερα από την οριοθεσία που πρόβλεπαν για την Ελλάδα οι αρχικές προτάσεις της Συνθήκης του Βερολίνου¹³⁷.

Η αλβανική επαναστατικότητα

Αν το ελληνικό εθνικό κίνημα είχε τα πλεονεκτήματα που του πρόσφερε μια ήδη διαμορφωμένη ιδεολογία και ένα «εθνικό κέντρο» που συντόνιζε, όσο κατάφερε, την πολιτική τακτική του, το αντίστοιχο αλβανικό είχε ν' αντιμετωπίσει ένα πλήθος ενδογενών διχασμών, χωρίς να διαθέτει την υποστήριξη κανενός κρατικού ή εκκλησιαστικού μηχανισμού που θα επενέβαινε για να περιορίσει τις συνέπειές τους. Ήδη τονίστηκε η ζωτική σημασία της διαίρεσης σε Ορθόδοξους, σε Μουσουλμάνους, και στους Καθολικούς που κατοικούσαν έξω από τα όρια του πασαλικιού. Στο εσωτερικό της μουσουλμανικής πλειοψηφίας αποτελούσε ήδη κοινό τόπο στη γραμματεία του περασμένου αιώνα ότι ανάμεσα στις τέσσερις κύριες φυλετικές ομάδες, Τόσκηδες, Λιάπηδες, Τσάμηδες, Γκέγκηδες, μεσολαβούσε χάσμα βαθύ στη νοοτροπία και στην πολιτική συμπεριφορά¹³⁸. Οι διαφορές αυτές ξεκινούσαν από

136. Kondis 1976, σ. 33-34· Νικολαΐδου 1984, σ. 15-17.

137. Με βάση τη διπλωματική νότα της 8-2-1914 (Papadakis 1935, σ. 29-31) η Ελλάδα προσέβη μονομερώς σε «διόρθωση» του Πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας, προσαρτώντας τα 16 χωριά της Δρόπολης που εμφανίζονται ως ελληνικά στην «Απαρίθμηση» του 1915 (βλ. σελ. 279). Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και αυτός ο θύλακας παραχωρήθηκε οριστικά στην Αλβανία.

138. «Οι Τόσκηδες και οι Γκέγκηδες... χαιρόνται τόσο να τσακώνονται μεταξύ τους, ώστε σε καιρούς ταραχών η Πύλη στρατολογεί άφοβα μισθοφόρους από το ένα τμήμα της χώρας για να τους χρησιμοποιήσει στο άλλο» (Наш 1854, τ. Α΄, σ. 13). Πρβλ. Αραβαντινός 1984, τ. Γ΄, σ. 360 κ.ε· Παπαχαρίσης 1964, σ. 50, 94· Βουέ 1840, τ. Δ΄, σ. 124-125· Νικολαΐδου 1978, σ. 300.

την ανομοιογένεια της κοινωνικής τους οργάνωσης και των θρησκευτικών τους αντιλήψεων. Στην ορεινή Γκεγκαριά και Λιαπουριά, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί διατηρούσαν μία παραδοσιακή φυλετική οργάνωση βασισμένη στη σχετική ισοτιμία των επιμέρους γενών· στα πεδινότερα εδάφη της Τσοκαριάς και της Τσαμουριάς η κοινωνική επιρροή είχε συγκεντρωθεί στα χέρια μιας μικρής ομάδας ντόπιων αγάδων με μεγάλη κτηματική περιουσία. Η διατήρηση χριστιανικών μειονοτήτων στα πεδινά αυτών των περιοχών (Φανάρι, Μουζακιά, Δρόπολη, Κάμπος Δελβίνου) διευκόλυνε την παγίωση του συστήματος, γιατί από τα εισοδήματα των χριστιανικών κυρίως χωριών αντλούσαν οι αγάδες του Μπερατιού ή του Μαργαριτιού την οικονομική τους δύναμη και την επιρροή που ασκούσαν στους κατοίκους των φτωχών μουσουλμανικών ελευθεροχωριών. Στην Τσαμουριά οι γνωστότεροι αγάδες ανήκαν στις μεγάλες οικογένειες των Ντιναίων της Πρέβεζας, των Προναίων της Παραμυθιάς, των Τσαπαραίων του Μαργαριτιού, ενώ στους Φιλιάτες ο μόνιμος ανταγωνισμός των δύο κυρίαρχων οικογενειών, των Ντεματών με τους Σεϊκάτες, πυροδοτούσε κάθε τόσο αληθινές εμφύλιες διαμάχες¹³⁹. Η μεγαλύτερη όμως οικογενειακή βεντέτα, τα ίχνη της οποίας τα βρίσκουμε πίσω απ' όλους σχεδόν τους ηπειρωτικούς πολιτικούς κλυδωνισμούς της περιόδου, ήταν εκείνη που χώριζε τους Βρυώνηδες του Μπερατιού από τους Βλιώρηδες της Αυλώνας, και της οποίας οι ρίζες μπορούν να αναχθούν στα χρόνια της σύγκρουσης ανάμεσα στον Αλή πασά και τον τότε πασά του Μπερατιού Ιμπραήμ Βλιώρα¹⁴⁰. Την εποχή εκείνη, χάρη στη διορατική προσχώρηση του Ομέρ Βρυώνη στην παράταξη του Αλή (1810) και στη συνέχεια στα σουλτανικά στρατεύματα (1820), η οικογένειά του αναδείχτηκε ουσιαστικά σε κληρονομικό τοποτηρητή της οθωμανικής εξουσίας σε ολόκληρη τη νότιο Αλβανία· ταυτόχρονα αποτελούσε και το φυσικό εκπρόσωπο των Τόσκηδων στη μόνιμη αντιπαράθεσή τους με τους Λιάπηδες της Αυλώνας. Στις διαμάχες αυτές δεν άργησε να εμπλακεί το ζήτημα της προστασίας του χριστιανικού στοιχείου και ο γενικότερος ανταγωνισμός των πολιτικών μερίδων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλέπουμε έτσι τους Βρυώνηδες να προβάλλουν ως προστάτες των Χριστιανών και κήρυκες της ανεξιθρησκίας και των μεταρρυθμίσεων, ενώ η Αυλώνα, η έδρα των Βλιώρηδων, παρέμενε για τους Χριστιανούς η πιο επικίνδυνη πόλη ολόκληρης της Ηπείρου¹⁴¹. Δυσμενείς απέναντι στους Χριστιανούς υπήρξαν παραδοσιακά και

139. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 118-119 και 1984, τ. Γ', σ. 70. Για τις συνέπειες της «βεντέτας» στο χωριό Ρίζιανη/Αγ. Γεώργιος βλ. Holland 1815, σ. 465. Στη στατιστική της Τσαμουριάς του Λ. Νάτσου (Μέρος Β', σμ. 212) σημειώνονται ονομαστικά οι τότε προεστοί της περιφέρειας Φιλιατών που συνέπλεαν με τα δύο «αντιπαλαιόντα μέρη».

140. Το όνομα «Βλιώρα» είναι βέβαια απλό πατριδωνυμικό, και όχι οικογενειακό, αφού είναι μονάχα ο τόσκιος τύπος της λέξεως «Αυλώνα»· αλλά οι περισσότεροι Αυλωνίτες πασάδες ανήγαν την καταγωγή τους στην παλιά ηγεμονική οικογένεια του Σινάν πασά (Αραβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 268-269, 291-292· πρβλ. και παρακάτω σελ. 122).

141. Ο κατοπινός καίμακάμης Αυλώνας Σελίμ Βλιώρας θεωρήθηκε ως κύριος υποκινητής του

οι Τουρκαλβανοί της Τσαμουριάς, όπου η καχύποπτη ψυχολογία ενός «υπό περικύκλωση» πληθυσμού έβρισκε στήριγμα σε μια μορφή θρησκευτικού φανατισμού ανύπαρκτη στα βορειότερα μέρη, ιδίως στους κοσμοπολίτες Μουσουλμάνους της πόλης του Αργυροκάστρου¹⁴².

Σημαντικότερη υπήρξε σε όλη τη νότια Αλβανία και η επιρροή του Μπεκτασισμού, της μουσουλμανικής αιρέσεως που διαδόθηκε σε ολόκληρα τα Βαλκάνια από τα μέλη του ομώνυμου δερβισικού τάγματος, και την οποία διατηρούσαν ζωντανή οι σεΐχηδες ενός ολόκληρου δικτύου δερβισικών τεκέδων. Η επήρεια των Μπεκτασήδων εκτεινόταν στα μεσαία και χαμηλότερα στρώματα των Αλβανών Μουσουλμάνων. Απέρριπταν το αριστοκρατικό πνεύμα του επίσημου ισλαμικού καθεστώτος, και είχαν πάντοτε την τάση να είναι «πρώτα Αλβανοί και μετά Μουσουλμάνοι»¹⁴³. Οι ισχυρότεροι τεκέδες τους βρισκότουσαν στις περιοχές της Πρεμετής, της Κλεισούρας και του Τεπελενιού. Είναι γνωστό ότι ο Αλή πασάς Τεπελενλής υπήρξε ο ίδιος Μπεκτασής, προστάτεψε τους τεκέδες τους και ενθάρρυνε την ίδρυση νέων· αντίθετα οι μεταρρυθμιστές σουλτάνοι, αφού αποξένωσαν πρώτα τους περισσότερους Μουσουλμάνους με την εφαρμογή της στρατιωτικής μεταρρύθμισης, αποδύθηκαν ύστερα και σε διώξεις ενάντια στους Μπεκτασίδες, τους οποίους κατηγορούσαν για ετεροδοξία και διασπαστικές τάσεις¹⁴⁴. Ύστερα απ' αυτό, δεν είναι ν' απορριεί κανένας γιατί οι σχέσεις της Πύλης με τους Τουρκαλβανούς υπηκόους της πήγαιναν από το κακό στο χειρότερο. Το 1847 ο έλληνας πρόξενος στην Πρεβέζα σημειώνει ήδη ότι «το μεταξύ των Αλβανών και Οθωμανών μίσος... υπερβαίνει την κατά των Ελλήνων ή προς οποιονδήποτε άλλο έθνος αντιπάθεια αυτών»¹⁴⁵, και το μίσος αυτό εκφράστηκε στη διάρκεια του 19ου αιώνα με μία σειρά εξεγέρσεων. Οι κυριότερες απ' αυτές, του Ταφίλ Μπούζη (1834) και του Γκιώνη Λέκα (1847), συνδέονται άμεσα με τις προσπάθειες της Πύλης να επιβάλει στην Αλβανία το σύστημα της υποχρεωτικής στρατολογίας¹⁴⁶. Μετά την κατάπνιξη του

ανθελληνικού πογκρόμ που εκδηλώθηκε στην πόλη το 1866 (ΑΥΕ 1867/φ. 49.2/Προξενείο Αυλώνος αρ. 9/25-1-1867 κ.ε.· φ. 36.2/Προξενείο Αυλώνος αρ. 228/15-12-1867). Οι καταγγελίες για τη θηριωδία του Σελίμ πασά και τα αντίστοιχα υμνολόγια για τους αντιπάλους του Χουσεΐν και Καχραμάν Βρυώνη δίνουν και παίρνουν στις ελληνικές πηγές της εποχής· βλ. παρακάτω σ. 138-139 για ορισμένες πλευρές αυτής της διαμάχης.

142. Αραβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 398· Νικολαΐδου 1984, σ. 98 σημ. 321. «Η θρησκευτική μισαλλοδοξία κυριαρχούσε ιδιαίτερα στους πληθυσμούς των αλβανοσλαβικών και αλβανοελληνικών συνοριακών ζωνών» (Bartl 1968, σ. 93).

143. Bartl 1968, σ. 108· πρβλ. Αραβαντινός 1895, σ. 417 κ.ε. και Skendi 1967, σ. 339.

144. Skendi 1967, σ. 41-42· πρβλ. Urquhart 1838, τ. Α', σ. 167.

145. ΑΥΕ 1847/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 69(;)8-4-[1847]. Τα ίδια περίπου γράφει, λίγο πρωτότερα, και ο Urquhart (ό.π.).

146. «Το δε αποστατικόν πνεύμα και η αποστροφή προς τον τακτισμόν... πρωτίστη αιτία των ταραχών», έγραφε ήδη το 1835 ο Μιχ. Σούτσος (ΑΥΕ 1835/φ. 36.6/Προξενείο Πρεβέζης/20-8-1835). Για την πορεία των δύο αυτών εξεγέρσεων βλ. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 398 και 408-414· Σπυρομίλιος 1966 και τις αναλυτικές εκθέσεις του υποπροξένου Ιωαννίνων Τ. Κλέριτζη στο ΑΥΕ 1847/φ. 36.2.

κινήματος του 1847 ακολούθησε μια περίοδος σχετικής ησυχίας. Άσχετα από τις επιφυλάξεις που διατηρούσε απέναντι στην κεντρική εξουσία, η ηγετική μερίδα των Τουρκαλβανών παρέμενε εξαρτημένη από τους κρατικούς «λουφάδες» που αποκόμιζαν οι εκπρόσωποί της στελεχώνοντας τις πολιτικές και στρατιωτικές θέσεις της Αυτοκρατορίας· γνώριζε άλλωστε καλά ότι το αλβανικό στοιχείο θα έπαιζε πολύ σημαντικότερο ρόλο στα Βαλκάνια στα πλαίσια μιας ενιαίας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, παρά ως πυρήνας ενός κράτους χωριστού, τριγυρισμένου από εχθρικά χριστιανικά βασίλεια και εκτεθειμένου στις μηχανορραφίες των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Ακόμη και όταν πήραν τα όπλα ενάντια στο καθεστώς, οι Μουσουλμάνοι της Σκόδρας (1871) δεν ζήτησαν ούτε αυτοδιάθεση, ούτε συναδέλφωση με τους χριστιανούς ομοφύλους τους, αλλά επέμεναν αντίθετα στην «κατάργησιν του αστικού δικαστηρίου, επάνοδον εις το αρχαίον θρησκευτικόν δίκαιον, και κατεδάφισιν παντός οικοδομήματος αναμνησκοντος τα Ευρωπαϊκά ήθη, ήτοι καζίνων, δημοσίων κήπων, νέων οδών, κ.λπ...»¹⁴⁷. Όλ' αυτά ήταν ακόμα πολύ μακριά από το φιλελεύθερο εθνικισμό της Δυτικής Ευρώπης.

Μόλις κατά τα τέλη του 19ου αιώνα άρχισαν τα αντιμαχόμενα αλβανιστικά ρεύματα να μπαίνουν σε κάποιο κοινό καλούπι. Μέσα στα κείμενα των συνθηκών του Αγίου Στεφάνου, και κατόπιν του Βερολίνου, οι Αλβανοί έβλεπαν το καθεστώς του Αβδούλ Χαμίτ να ξεπουλά την Κορυτσά στους Βουλγάρους, το Ντουλτσίνο στο Μαυροβούνι, την Τσαμουριά στην Ελλάδα. Στο σχετικό υπόμνημα του νεοσύστατου Συνδέσμου της Πρισερένης (27-10-1878), τα διασημότερα ονόματα της αλβανικής γαιοκτημονικής αριστοκρατίας απαιτήσαν από τον Σουλτάνο, για να αποτραπεί η «εξαφάνιση» του (αλβανικού) έθνους και του (οθωμανικού) Χαλιφάτου, να ενώσει τα αλβανικά εδάφη σε ένα κοινό αυτοδιοικούμενο βιλαέτι και να προωθήσει τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας στα σχολεία. Ανάμεσα στους αντιπροσώπους που ανέλαβαν να κοινοποιήσουν τα αιτήματα στην Κωνσταντινούπολη, διακρίνονταν τα ονόματα του Μεχμέτ Αλή Βρυώνη, του Μουσταφά πασά Βλιώρα, του Αμπεντίν Ντίνου και του άλλοτε βουλευτή Ιωαννίνων στο οθωμανικό Κοινοβούλιο του 1876, Αβδούλ μπέη Φράσαρη. Ο μπεκτασικός τεκές του Σεΐχ Νασιμπίη στη Φράσαρη, τόπο καταγωγής του Αβδούλ μπέη, στάθηκε το πρώτο ορμητήριο των κινήματιών¹⁴⁸.

Η Πύλη, που αρχικά ευνόησε το σχηματισμό του Συνδέσμου, έσπευσε να τον διαλύσει μόλις αυτός έπαψε να εξυπηρετεί τους σκοπούς της. Αλλά ο σπόρος του αλβανικού εθνικισμού είχε πια βλαστήσει. Οι διάφορες μερίδες των Αλβανών προσανατολίστηκαν στη διεκδίκηση ενός μίνιμουμ πολιτικού προγράμματος, βασισμέ-

147. *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 896/21-7-1871.

148. Bartil 1968, σ. 118. Για το κείμενο του υπομνήματος βλ. Pollo-Pulaha 1978, σ. 78, και γενικότερα Skendi 1967, σ. 31-108· Νικολαΐδου 1987, σ. 296 κ.ε.

νου στις κατευθύνσεις του Συνδέσμου της Πρισερένης. Η αλβανική γλώσσα άρχισε να καλλιεργείται ως γραπτή, τα κατορθώματα του Σκεντέρμπεη και του Αλή πασά ανασύρθηκαν από τη λήθη και παρουσιάστηκαν ως μνημεία εθνικής ιστορίας. Περιορίζοντας τις αρχικές του ισλαμιστικές εξάρσεις, το αλβανικό εθνικιστικό κίνημα εξασφάλισε την πολιτική προστασία των δύο ισχυρών δυνάμεων της Αδριατικής, της Ιταλίας και της Αυστρίας, που δήλωναν έτοιμες να κάνουν ό,τι μπορούσαν για να σώσουν τα Βαλκάνια από την απειλή του Πανσλαβισμού και από την αγγλογαλλική κηδεμονία που υποτίθεται ότι θα αντιπροσώπευε η επέκταση της Ελλάδας. Η διάδοση των αλβανικών ιδεών στο χριστιανικό πληθυσμό άρχισε να γίνεται ορατή και να ανησυχεί ιδιαίτερα την Ελλάδα. Το 1907, η *Φωνή της Ηπείρου* διαπίστωνε ότι «οι Χριστιανοί Αλβανόφωνοι δηλητηριάζονται οσημέραι εκ της κηρυττομένης αλβανικής ιδέας... ουδείς έμεινεν αμύητος μέχρι του τελευταίου υλοτόμου... εξέχουσιν ίδια οι εν τω εξωτερικώ άφρονες Κορυτσαίοι»¹⁴⁹. Τα αιτήματα των Αλβανιστών ήταν εξ ορισμού ασυμβίβαστα με εκείνα της ελληνικής εθνικής ιδέας, αφού ως μέρος της μελλοντικής αλβανικής ηγεμονίας διεκδικούσαν όχι μόνο τις αλβανόφωνες περιοχές, αλλά την Πρέβεζα και τα ίδια τα Γιάννενα.

Πάντως, τα γεγονότα που ακολούθησαν το νεοτουρκικό κίνημα του 1908 έδειξαν ότι η ενότητα του αλβανικού κινήματος παρέμεινε μέχρι το τέλος επισφαλής¹⁵⁰. Μολονότι οι Νεότουρκοι επέτρεψαν τη δημόσια χρήση της αλβανικής γλώσσας και το άνοιγμα αλβανικών σχολείων, και ενθάρρυναν την ίδρυση αλβανικών λεσχών στις πόλεις της Ηπείρου, οι κύριοι εκπρόσωποι του αλβανικού κινήματος ήρθαν γρήγορα σε σύγκρουση μαζί τους. Ο Ισμαήλ Κεμάλ, που είχε στο μεταξύ εκλεγεί βουλευτής στο Μπεράτι, αναδείχθηκε επικεφαλής της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης. Μετά το αντιπραξικόπημα του Απριλίου 1909, ο Κεμάλ υποχρεώθηκε να καταφύγει στην Αθήνα. Τα νεοτουρκικά κομιτάτα επέβαλαν τη θέλησή τους στην Ήπειρο σχετικά εύκολα, καθώς διατηρούσαν, μεταξύ άλλων, την υποστήριξη των Τσάμηδων και των ελληνόφωνων Τουρκογιαννιωτών. Στο Αργυρόκαστρο οι Αλβανιστές διασπάστηκαν ανάμεσα στους φιλελεύθερους της πόλης, που ζητούσαν τη συνεργασία με τους Έλληνες, και στα ακραία εθνικιστικά στοιχεία, που σχημάτισαν στην ύπαιθρο ανταρτικές ομάδες. Η θέση των τελευταίων ενισχύθηκε το καλοκαίρι του 1912 λόγω της εξέγερσης των Μουσουλμάνων του Κοσσυφοπεδίου, που κατέλαβαν τα Σκόπια και ουσιαστικά υπαγόρευαν στην οθωμανική κυβέρνηση τους όρους τους. Μολονότι απέφυγε την αυτονόμηση των αλβανικών επαρχιών, η Πύλη υποχρεώθηκε να τοποθετήσει στα Γιάννενα διοικητή Αλβανό, τον Χασάν Ταχσίν πασά από το Λεσκοβίκι (Αύγουστος 1912). Λίγο αργότερα, η έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων ματαίωσε τη μετάβαση του νέου πασά στην έδρα του, και επέτρεψε στον Ισμαήλ

149. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 730/16-10-1907.

150. Kondis 1976· Νικολαΐδου 1984· Skendi 1967, σ. 335-464.

Κεμάλ να εξαγγείλει στην Αυλώνα την ανεξαρτησία της Αλβανίας (16-11-1912). Στην πράξη, η επιρροή του Κεμάλ δεν εκτεινόταν πέρα από τα όρια του παλιού σαντζακίου του Μπερατιού, και οι μουσουλμάνοι οπαδοί του συνεργάστηκαν αρμονικά με τον αρχιστράτηγο των τακτικών τουρκικών δυνάμεων Εσάτ πασά κατά την άμυνα των Ιωαννίνων. Οι Ορθόδοξοι αποζήτησαν την προστασία του ελληνικού στρατού, και στην ύπαιθρο επαναλήφθηκαν οι συνηθισμένες σκηνές αλληλοεξόντωσης του 1821 και του 1878¹⁵¹. Οι παλιές διαμάχες των Τόσκηδων με τους Γκέγκηδες, των Χριστιανών με τους Μουσουλμάνους, των συντηρητικών με τους φιλελεύθερους εξακολούθησαν αμείωτες και μετά την ίδρυση του αλβανικού κράτους, σηματοδύοντας σε μεγάλο βαθμό την κατοπινή του μοίρα.

Η ρουμανική δραστηριότητα

Δυο λόγια για την ιστορία του φιλορουμανικού κινήματος στην Ήπειρο είναι απαραίτητα προκειμένου να συμπληρωθεί η εικόνα των αντιμαχόμενων εθνικισμών. Πρέπει όμως εξαρχής να δηλωθεί πως η επιρροή του στους βλάχικους πληθυσμούς της Πίνδου και του Γράμμου, όπως δεν παύουν να μας τονίζουν και οι ελληνικές πηγές της περιόδου, υπήρξε ασήμαντη σε έκταση και πρακτικά αποτελέσματα. Μια και η Ρουμανία δεν διέθετε εδαφικές φιλοδοξίες στα νότια Βαλκάνια, κύρια μέριμνά της ήταν να διατηρήσει ένα στήριγμα πολιτικό στον πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποδεσμεύοντας πολιτικά τους βλαχόφωνους από τον ελληνισμό και καλλιεργώντας τους μια αίσθηση εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας με τους «ομόγλωσσους» αδελφούς τους της Ρουμανίας. Κέντρο της προπαγάνδας αυτής, όπως διαμορφώθηκε κατά τα τέλη του 19ου αιώνα υπό την αποκλειστική σχεδόν επιστασία του Αβδελλιώτη Απόστολου Μαργαρίτη, και με την οικονομική και διπλωματική συνδρομή του νεοσύστατου ρουμανικού κράτους, ήταν το Μοναστήρι και οι γειτονικοί του συμπλεγείς βλαχόφωνοι οικισμοί της Δυτικής Μακεδονίας Κρούσοβο, Μαλοβίστα, Κλεισούρα, με κάποιες ακραίες επιρροές που έφταναν μέχρι τα χωριά των Γρεβενών (Αβδέλλα, Σμίξη και Σαμαρίνα). Στο πασαλίκι των Ιωαννίνων λειτούργησαν κατά καιρούς χωριστά σχολεία Βλάχων, υπό την προστασία του ρουμανικού προξενείου, στα Γιάννενα, στη Λάιστα, Βοβούσα και Φούρκα, στο Μετζητιέ, στη Φράσαρη και στο Μέτσοβο με ελάχιστους μαθητές¹⁵². Ευάλωτα

151. Εκατόν πενήντα επτά χριστιανικά χωριά μετρήθηκε ότι κήκταν στην Ήπειρο από τουρκ-καλβανικές συμμορίες, ολόκληρα ή εν μέρει, κατά το διάστημα των Βαλκανικών πολέμων· βλ. ΑΥΕ 1913/φ. 95/Γεν. Διοικ. Ιωαννίνων/19-6-1913.

152. Βλ. Bérard 1987, σ. 307· Amadori-Virgilj 1908, σ. 318-319 και χάφτης αφ. 4· «Πίναξ σχολείων βιλαιτίου», συνημμ. στο ΑΥΕ 1895/α.α.Α' /Προξενείο Ιωαννίνων αφ. 776/27-12-1894 (όπου

μπροστά στην αντίσταση ελληνοφώνων και ελληνοφρόνων, που τα έζωναν από παντού, ανήμπορα να αποκτήσουν σοβαρές προσβάσεις στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό, τα ρουμανικά σχολεία δεν μπορούσαν να προσφέρουν στους μαθητές τους παρά μόνο την εχθρότητα των ίδιων των συντοπιτών τους. Γύρω στο 1890 παρουσιάστηκε μια έξαρση της ρουμανικής δραστηριότητας στο σαντζάκι του Μπερατιού, όπου η δράση του ελληνικού κινήματος εμφάνιζε σημεία αποσύνθεσης¹⁵³. Ρουμανικό και αλβανικό εθνικό κίνημα τελούσαν πάντα σε στενή συνεργασία: η αλβανική εφημερίδα *Ντρίτα* εκδιδόταν στο Βουκουρέστι, και το πρώτο αλβανικό σχολείο που άνοιξε στην Κορυτσά (1887) απευθυνόταν εξίσου και στους βλαχόφωνους¹⁵⁴. Κατά το 1905 η εχθρική έως τότε πολιτική της οθωμανικής κυβέρνησης απέναντι στο βλαχορουμανικό κίνημα μεταστράφηκε απότομα. Με διάταγμα που εκδόθηκε τον Μάιο του ίδιου χρόνου οι Βλάχοι αναγνωρίστηκαν ως ιδιαίτερο «μιλιέτι», ανεξάρτητο από τους «Ρωμιούς», και απέκτησαν το δικαίωμα να συγκροτούν κοινότητες και να ιδρύουν κοινοτικά σχολεία¹⁵⁵. Λίγο αργότερα ο «φιλέλληνας» Οσμάν πασάς αντικαταστάθηκε στη διοίκηση του πασαλικιού των Ιωαννίνων από το «φιλορουμάνο» Σείφουλλάχ πασά. Η οθωμανορουμανική προσέγγιση απηχούσε τις απόψεις του τότε μεγάλου βεζίρη Φερίτ πασά, Αλβανού από την Αυλώνα¹⁵⁶. Ωστόσο, η επιρροή των «ρουμανιζόντων» στα πράγματα της Ηπείρου βρισκόταν ήδη σε παρακμή. Το αποδεικνύουν οι αριθμοί της τουρκικής στατιστικής αρρένων του 1908, που εμφάνιζε τον καταμερισμό των εθνοτήτων στην Ήπειρο με βάση τη γενική απογραφή του 1905. Μόλις 207 άτομα είχαν tolμήσει να δηλωθούν ως μέλη του βλαχικού «έθνους» στην Ήπειρο¹⁵⁷.

Η τακτική του οθωμανικού κράτους

Με την πιθανή εξαίρεση των ελληνόφωνων Μουσουλμάνων των Ιωαννίνων, που στο σύνολό τους σχεδόν ήταν τρόφιμοι της οθωμανικής διοικητικής μηχανής και ασκούσαν μια επιρροή εντελώς δυσανάλογη προς το μικρό αριθμό τους, η Τουρκία δεν διέθετε στην Ήπειρο κανένα πληθυσμιακό στρώμα που να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αντίβαρο στις φυγόκεντρες τάσεις των υπόλοιπων εθνοτήτων. Προσπα-

καταμετρούνται στην Ήπειρο 16 ρουμανικά, 598 ελληνικά, 134 τουρκικά και 1 εβραϊκό σχολείο)· ΑΥΕ 1912/Β 53 (Στατιστική Ηπείρου-Αλβανίας), χρονολόγητη στατιστική βλαχικού πληθυσμού και ρουμανικών σχολείων· Λαμπριδής 1888γ, σ. 12, 1889α, σ. 47 και 1889β, σ. 55 κ.λπ.

153. Βλ. κυρίως Νικολαΐδου 1978, σ. 228 κ.ε. Ρουμανικά σχολεία εκτός από το Μπεράτι λειτουργήσαν ακόμη στο Φίερι και στη Γκραμπόβα της Τομορίτσας· πρβλ. Επίμετρο αφ. 5γ, σ. 493.

154. Bérard 1987, σ. 331-332· πρβλ. Skendi 1967, σ. 315.

155. Νικολαΐδου 1978, σ. 163· Amadori-Virgilij 1908, σ. 154, 186-187.

156. ΑΥΕ 1906/α.α.κ. ΙΒ ΄Προξενείο Ιωαννίνων αφ. 33/2-2-1906.

157. Βλ. Επίμετρο, σ. 513· πρβλ. και Amadori-Virgilij 1908, σ. 322.

θύσε απλώς να εξισορροπεί τις διάφορες αντιθέσεις ώστε να διατηρεί στο απυρόβλητο την πολιτική εξουσία της, σε πείσμα όλων των εναντίον της απειλών. Όσοι τοπικοί παράγοντες αποδεικνύονταν απείθαρχοι εκδιώκονταν από τις θέσεις τους, οι περιουσίες τους πολλές φορές δημεύονταν· όταν όμως οι διάδοχοι ή οι αντίπαλοί τους απέβαιναν υπερβολικά ισχυροί, ξαναγύριζαν στα προηγούμενα αξιώματά τους. Δραστήριοι και προοδευτικοί πασάδες ενθαρρύνονταν να εξαγγείλουν προωθημένες μεταρρυθμίσεις· ύστερα, όταν άρχιζαν να θίγουν επικίνδυνα τα κατεστημένα συμφέροντα, ανακαλούνταν στην Κωνσταντινούπολη ή στέλνονταν να αντιμετωπίσουν τους μόνιμα επαναστατημένους Κρητικούς¹⁵⁸. Πασάδες «φιλοαλβανοί» εναλλάσσονταν με πασάδες «φιλέλληνες»· κατά το 1850 η Πύλη ριψοκινδύνευσε τοποθετώντας ως πασά στα Γιάννενα τον εγγονό του Αλή πασά, Ισμαήλ Ραχμή πασά, μα η κατακραυγή που ξεσήκωσε σε όλες τις παρατάξεις η αδέξια διακυβέρνησή του την έβγαλε περισσότερο ωφελημένη παρά ζημιωμένη¹⁵⁹. Η σκόπιμη αυτή εναλλαγή μεθόδων και τακτικών εξηγεί σε μεγάλο βαθμό, όπως θα δούμε, και τις διαρκείς παλινωδίες της Πύλης στον καθορισμό των διοικητικών ορίων των διαφόρων περιφερειών. Έτσι, οι κατά καιρούς αποσπάσεις της περιοχής του Φαναριού από τον καζά του Μαργαριτιού μπορούν να αποδοθούν σε διάθεση προσεταιρισμού των εκεί Χριστιανών, και οι κατοπινές τους συγχωνεύσεις στην επιθυμία να κατευναστούν οι δυσαρεστημένοι αγάδες· ο διαμελισμός του σαντζακίου του Δελβίνου, το 1846, στην ανάγκη να περισταλεί η δύναμη των Τσαμψών, και η ενοποίηση της Τσαμουριάς σε κοινό σαντζάκι (1910) στην ανάγκη να καταπολεμηθεί η ελληνική επιρροή στις περιφέρειες Παραμυθιάς και Μαργαριτιού. Καιροσκοπικός στη σύλληψή του ήταν και ο χειρισμός από τις οθωμανικές αρχές της ορολογίας των εθνοτήτων, που εισάγεται στην οθωμανική πολιτική φιλολογία ύστερα από τις τραυματικές εμπειρίες του 1878. Στο σαλναμέ του 1892, πολλά χρόνια πριν από την επίσημη αναγνώριση βλαχικής ή αλβανικής εθνότητας, συναντάμε μια φρασεολογία που αντανακλά τις πιο ακραίες διεκδικήσεις των αντίστοιχων εθνικιστικών κινημάτων:

Από τα τεκμήρια και τις μαρτυρίες της εθνογραφίας αποδεικνύεται περίτρανα ότι οι κάτοικοι του καζά [της Παραμυθιάς] και των περισσότερων γειτονικών περιοχών του είναι γένους αλβανικού [σ. 130]... Σύμφωνα με τις κοινές αλήθειες που μας κληροδότησαν από στόμα σε στόμα η ιστορία και η παράδοση, ο καζάς [της Κόνιτσας] ήταν παλιά κάτω από τη διοίκηση αλβανών αρχηγών, και αποτελεί έναν από τους προαιώνιους χώρους εγκαταστάσεως του αλβανικού λαού [σ. 145].

Μολονότι ο συντάκτης του σαλναμέ επιμένει να διαπιστώνει την παρουσία «αλ-

158. Με τέτοια ποιή τιμωρήθηκε το 1859 ο Χουσή πασάς για τον υπερβάλλοντα ζήλο του και για τη σύγκρουσή του με τον περιβόητο Σελίμ μπέη Βλιώρα (ΑΥΕ 1859/φ. 36.2β/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 77/30-1-1859 και Υποπροξενείο Αυλώνος αρ. 173/24-4-1859).

159. Για την πολιτεία του Ισμαήλ Ραχμή βλ. ενδεικτικά Νικολαΐδου 1979β, σ. 93-106.

βανικού λαού» (καβμ-ι Αρναούτ) στα πιο απίθανα σημεία της νοτιότερης Ηπείρου, δίχως να κάνει καμία διάκριση μεταξύ Ορθόδοξων και Μουσουλμάνων Αλβανών, στην «εθνολογική» στατιστική που επισυνάπτει κατόπιν, το πρώτο παρόμοιο κείμενο με τουρκική προέλευση, οι «εθνοφυλετικές» διακρίσεις περιορίζονται αυστηρά στους Ορθόδοξους πληθυσμούς, με στόχο προφανή να ξεπεραστεί η καθιερωμένη τους ταύτιση με τους Έλληνες:

ΠΙΝΑΚΑΣ Α10

*Συνολικός πληθυσμός του βιλαετιού των Ιωαννίνων
κατά «εθνολογικές» υποδιαιρέσεις, 1892*

Μουσουλμάνοι	223.885
Ρωμιοί	118.033
Αλβανοί του ορθόδοξου θρησκευματος	129.517
Βλάχοι	37.767
Εβραίοι	3.517
Καθολικοί	93
Σύνολο	512.812

Πηγή: Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια, τ. 6 (Μ. 1311), σ. 254.

Οι επόμενοι σαλναμέδες δεν διασώζουν τίποτα από τις «εθνολογικές» ανησυχίες του τεύχους του 1892, και ο σαλναμές του 1901 εγκαταλείπει στις στατιστικές του ακόμη και τον παραδοσιακό διαχωρισμό Χριστιανών και Μουσουλμάνων. Πράγματι, ο συνειδητός «Πανοθωμανισμός» του Οσμάν Φεβζή πασά αποθάρρυνε τώρα συνειδητά κάθε μνεία διασπαστικών φαινομένων όπως ήταν η ύπαρξη εθνοτήτων.

Οι παλινωδίες της οθωμανικής πολιτικής απέναντι στους υπόδουλους πληθυσμούς της Ηπείρου οπωσδήποτε δεν προσανατολιζόνταν ιδιαίτερα προς την κατεύθυνση της ευμάρειας και της ευδαιμονίας τους, ούτε αντιστοιχούσαν σε δυτικές θεωρίες περί προόδου, ελευθερίας και ορθολογικής ανάπτυξης· είναι ωστόσο αμφίβολο αν υπήρχε άλλη πολιτική που θα κατόρθωνε να διατηρήσει κάτω από τον οθωμανικό έλεγχο μια περιοχή εχθρική, απομακρυσμένη και οικονομικά υπανάπτυκτη, και μάλιστα να τη μετατρέψει από εστία συγχύσεων και αναστατώσεων σε μια από τις σχετικά ηρεμότερες επαρχίες του τουρκικού κράτους. Η ίδια η φύση της οθωμανικής εξουσίας στα δυτικά Βαλκάνια απαιτούσε τη χρήση μίας γλώσσας που θα θόλωνε και θα παραμέριζε τις εγγενείς αντιφάσεις της. Όταν, με την τελική επικράτηση του νεοτουρκικού κινήματος, η κεντρική εξουσία αποφάσισε να υποκαταστήσει τη χαλαρή και απαρχαιωμένη μυθολογία της σουλτανικής εξουσίας με το μονολιθικό ιδεολογικό μηχανισμό ενός σύγχρονου εθνικού κράτους, έσπευδε ουσιαστικά να προδικάσει τον τερματισμό του ιστορικού της ρόλου στην Ήπειρο και σ' ολόκληρα τα Βαλκάνια.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Μερικές παρατηρήσεις γύρω από την οθωμανική διοικητική ονοματολογία

Θα καταλάβουμε ίσως καλύτερα το χαρακτήρα της διοικητικής ορολογίας που επικράτησε στις τουρκοκρατούμενες χώρες, αν διαιρέσουμε τις εκφάνσεις της σε δύο κύριες κατηγορίες. Από τη μια υπήρχαν ορισμένες βασικές και σταθερές ονομασίες που αντιστοιχούσαν σε συγκεκριμένες εδαφικές εκτάσεις, ανεξάρτητα από το ιδιαίτερο διοικητικό και δημοσιονομικό καθεστώς στο οποίο υπάγονταν. Τέτοιοι ήταν οι όροι «εγιαλέτι», «βιλαέτι», «σαντζάκι» και «ναχιγιές», οι οποίοι κάνουν την εμφάνισή τους τακτικά σε όλες τις περιόδους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αν και φορτισμένοι με διαφορετικό κατά περίπτωση περιεχόμενο. Παράλληλα με τους προηγούμενους όρους υφίσταται και μια ειδικότερη και αρκετά πολύπλοκη ονοματολογία που καλύπτει τις ίδιες περίπου εδαφικές περιοχές, αντλεί όμως το νόημά της όχι από τη γεωγραφική τους ταυτότητα, αλλά από συγκεκριμένους τίτλους ή αξιώματα που κατείχαν οι εκάστοτε προϊστάμενοί τους, ανάλογα με τον ιεραρχικό τους κλάδο. Για παράδειγμα, ο όρος «πασαλίκι» θα χρησιμοποιηθεί για να καλύψει την περιοχή που διοικείται από κάποιον πασά, είτε θεωρείται τυπικά ως εγιαλέτι, είτε ως τμήμα κάποιου εγιαλετιού, είτε αποτελεί απλό σαντζάκι¹. Το πασαλίκι αυτό θα μπορούσε ταυτόχρονα να αποκληθεί και «μουσιρλίκι», αν ο επικεφαλής του είχε το στρατιωτικό βαθμό του μουσίρη, ή «μουτεσαριφλίκι», αν η θέση του συνεπαγόταν τις συγκεκριμένες δημοσιονομικές αρμοδιότητες που σχετίζονταν με το αξίωμα του μουτεσαρίφη. Παρόμοια, μία περιοχή χαμηλότερης βαθμίδας μπορεί να αποκαλείται γενικά «βιλαέτι», να φέρει όμως και τον τίτλο του «καζά» από την άποψη της ιεροδικαστικής ιεραρχίας, και ταυτόχρονα να λέγεται «βοϊβδαλίκι» γιατί ο πολιτικός της προϊστάμενος κατείχε το αξίωμα του βοϊβόδα. Ο θεσμός, πάλι, του βοϊβδαλικιού, που αντανακλά συγκεκριμένους πολιτικούς και δημοσιονομικούς μηχανισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, θα εκτοπιστεί αργότερα διαδοχικά από το μουτεσελιμίκι, το μουδιρλίκι και το καΐμακαμίλι-

1. Για το λόγο αυτό και ο χαρακτηρισμός της Πελοποννήσου άλλοτε ως πασαλίκι και άλλοτε ως σαντζάκι, για παράδειγμα στον Leake, δεν αποτελεί αντίφαση, όπως πίστεψε παλιά ο Σακελλαρίου (1939, σ. 79) πρβλ. και Γιαννόπουλος 1971, σ. 45.

κι, καθώς η Αυτοκρατορία θα προχωρά προς συγκεντρωτικότερες μορφές διακυβέρνησης. Για να γίνει κατανοητή η ουσία αυτών των αλλαγών, χρειάζεται να ειπωθούν δυο λόγια για τους εσωτερικούς μηχανισμούς που καθόρισαν κατά καιρούς τη μορφή της επαρχιακής διοίκησης του οθωμανικού κράτους.

Η επίδραση του τιμαριωτισμού

Η τιμαριωτική οργάνωση της Αυτοκρατορίας έχει μελετηθεί με αρκετή λεπτολογία². Τα πρόσωπα που τη στελέχωναν προέρχονταν αρχικά από την καθαρά στρατιωτική ιεραρχία, τους λεγόμενους «ανθρώπους του σπαθιού» (εχλ-ι σείφ), που αποτελούσαν κατά τον 15ο και 16ο αιώνα την ιθύνουσα τάξη του κράτους. Στην κορυφή της βρισκόνταν τότε οι λεγόμενοι μπεηλερμπεήδες, και οι περιφέρειές τους ονομάζονταν αντίστοιχα μπεηλερμπεηλίκια· από τα τέλη του 16ου αιώνα θα προτιμηθεί για τις ενότητες αυτές ο όρος «εγιαλέτια», και ο διοικητής τους θα ονομαστεί «βαλής» (κύριος, άρχοντας). Ο ισχυρότερος απ' όλους τους βαλήδες ήταν ο βαλής της Ρούμελης, στην επικράτεια του οποίου ανήκε το μεγαλύτερο μέρος της νότιας Βαλκανικής, από το Αιγαίο και την Αδριατική μέχρι τις όχθες του Δούναβη. Κάθε εγιαλέτι περιλάμβανε διάφορα «σαντζάκια» ή «λιβάδες» ή, κατά την ελληνική απόδοση του όρου, «φλάμπουρα», ονομασία που προδίδει το γενικότερο στρατιωτικό χαρακτήρα της τιμαριωτικής ιεραρχίας: Ο διοικητής του σαντζακιού, ο σαντζάκιμπεης, ήταν ταυτόχρονα και στρατιωτικός αρχηγός των κατά τόπους σπαχήδων, και υποχρεωνόταν, αν του το ζητούσαν, να συνοδεύει το διοικητή του προϊστάμενου εγιαλετιού του στις πολεμικές συγκρούσεις. Κατά την ειρηνική περίοδο η εποπτεία του βαλή στα υφιστάμενα σαντζάκια ήταν μικρότερη, για να γίνει τελείως σκωδής τον καιρό της παρακμής της Αυτοκρατορίας.

Κάτω από την εξουσία του σαντζάκιμπεη διατελούσαν οι κάτοχοι των διάφορων στρατιωτικών «φέουδων», δηλαδή των χασιών, των ζιαμετιών και των τιμαριών της περιφέρειάς του. Αντίθετα με τα σαντζάκια, οι μικρές αυτές μονάδες δεν αποτελούσαν πάντα αυτοτελείς εδαφικές ενότητες. Περιλάμβαναν κατά κανόνα ένα σύνολο χωριών, που ποίκιλλαν πολύ σε αριθμό ανάλογα με το βαθμό του κατόχου τους και βρισκόνταν κάποτε σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους· επιπλέον, τα εισοδήματα ενός χωριού ήταν μερικές φορές μοιρασμένα σε διαφορετικά τιμάρια, και τα όρια των τελευταίων είχαν την τάση να μεταβάλλονται ανάλογα με τις αυξομειώσεις του αριθμού των σπαχήδων. Όλα όμως τα χάσια και τα τιμάρια, όπως προ-

2. Βλ. π.χ. Μουταφτσιέβα 1990, σ. 17-109· Tsvetkova 1976, σ. 8-19· Γιαννόπουλος 1971, σ. 52-63· Birken 1976, σ. 4-10· Δημητριάδης 1973, σ. 28-32· χρήσιμη ακόμη και η παλιά ανάλυση του Τσοποτού (1912, σ. 60-107, 128-135).

κύπτει και από τα σχετικά κατάστιχα της πρώιμης οθωμανικής εποχής, εντάσσονται στην πράξη σε ενδιάμεσες γεωγραφικές υποδιαιρέσεις του σαντζακιού στο οποίο υπάγονταν. Στις υποδιαιρέσεις αυτές, που τα όρια και οι ονομασίες τους θα πρέπει μάλλον να αναχθούν στο προοθωμανικό διοικητικό υπόστρωμα, δόθηκαν οι αραβογενείς ονομασίες «βιλαέτι» (επαρχία) και «ναχιγιές» (περιοχή).

Η συνολικότερη έρευνα των οθωμανικών πηγών έχει δείξει πως οι δύο προηγούμενοι όροι έγιναν κατά καιρούς αντιληπτοί με πάμπολλους τρόπους, όπως ακριβώς θα περίμενε κανείς από λέξεις με τόση εγγενή ασάφεια στην αρχική σημασία τους. Σε αρχειακές πηγές του 16ου αιώνα, όπως αναφέρει ο M. T. Gökbilgin, επισημαίνονται εκφράσεις του τύπου «ο ναχιγιές του Ιράκ» ή «ο ναχιγιές της Βοσνίας»· στο άλλο άκρο βρίσκεται η χρήση της ονομασίας «ναχιγιές» για τα εννιά Κατσανοχώρια του καζά των Ιωαννίνων, που δεν αποτελούσαν κανενός είδους διοικητική μονάδα³, ή για τις ενορίες των τζαμιών της Κωνσταντινούπολης⁴. Αντίστοιχα, η λέξη «βιλαέτι» εμφανίζεται συχνά-πυκνά στα σουλτανικά έγγραφα μεταγενέστερων χρόνων για να αποδώσει το σαντζάκι, το πασαλίκι ή και το εγιαλέτι, και από το 1864, υποκαθιστώντας το τελευταίο, θα γίνει ο επίσημος τίτλος της ανώτερης βαθμίδας της επαρχιακής διαίρεσης. Αν ωστόσο περιοριστούμε στα τιμαριωτικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα, που καλύπτουν το χώρο των μεσημβρινών Βαλκανίων, βλέπουμε τους δύο όρους να χρησιμοποιούνται με μια μεγαλύτερη συνέπεια, και με νόημα αντίστοιχο μ' αυτό που θα απαντήσουμε αργότερα σε ελληνικές αρχειακές και ευρωπαϊκές περιηγητικές μαρτυρίες. Σύμφωνα μ' αυτά, το βιλαέτι αποτελούσε την πρωτογενή εδαφική υποδιάρθρωση του σαντζακιού, περιέβαλλε μια πόλη ή κωμόπολη, κατά προτίμηση οχυρωμένη, και διέθετε σαφή διοικητική υπόσταση που εκδηλώνεται στο πρόσωπο του «σούμπαση» ή στρατιωτικού αρχηγού του, και του ιεροδίκη ή «καδή». Επειδή ακριβώς η περιφέρεια του βιλαετιού ταυτίζεται με τη δικαιοδοσία ενός καδή, τείνει βαθμιαία να αντικατασταθεί από τον όρο «καζάς», που εξέφραζε ακριβέστερα αυτή τη δικαιοδοσία –μια διαδικασία που θα ολοκληρωθεί μέσα στον 17ο αιώνα⁵. Στη συνέχεια η ονομασία «καζάς» θα αποκτήσει μια δική της δυναμική, ανεξάρτητη από την εσωτερική οργάνωση της ιεροδικαστικής ιεραρχίας, έτσι ώστε κατά τον 19ο αιώνα να δηλώνει απλώς τις πρωτογενείς διοικητικές υποδιαιρέσεις των σαντζακιών, στις οποίες, όπως θα φανεί στη συνέχεια, δεν ήταν πάντοτε απαραίτητη η παρουσία καδή. Το μέγεθος αυτών των υποδιαιρέσεων παρουσιάζεται άνισο, γιατί τα μεγάλα διοικητικά κέντρα, οι έδρες δηλαδή των εγιαλετιών και των σαντζακιών, περιβάλλονται κατά κανόνα από εκτετα-

3. Βλ. παρακάτω σημ. 35.

4. Gökbilgin 1964, σ. 38.

5. Όχι όμως ταυτόχρονα σε όλες τις υπηρεσίες· βλ. π.χ. Kiel 1990, σ. 72 για την περίπτωση των καταστίχων του κεφαλικού φόρου (για μία εντελώς αντίθετη άποψη βλ. Stojkov 1970, σ. 205).

μένες εδαφικές περιφέρειες, μεγαλύτερες ίσως από όσο θα επέβαλλε η αποτελεσματική εποπτεία τους⁶. Το μειονέκτημα αυτό η διοικητική πρακτική προσπάθησε να το διορθώσει με τη μεταφορά ορισμένων αρμοδιοτήτων στο επίπεδο του ναχιγιέ.

Ο ναχιγιές, τυπικά, φέρεται συνήθως στη βιβλιογραφία ως υποδιαίρεση του βιλαετιού ή του καζά. Πράγματι, αν κρίνουμε από το παράδειγμα της Ηπείρου, τα περισσότερα μεγάλα βιλαέτια του 15ου και 16ου αιώνα (Ιωαννίνων, Άρτας, Αργυροκάστρου, Τρικάλων) ήταν χωρισμένα σε περισσότερους από ένα ναχιγιέδες. Τα μικρότερα (Κόνιτσας, Παγωνιού, Παραμυθιάς) δεν παρουσίαζαν τέτοια διαίρεση, αλλά αντιστοιχούσαν ολόκληρα σε έναν μόνο ναχιγιέ⁷. Κατά συνέπεια, ο ναχιγιές ήταν εδαφικά ομοιογενέστερος από το βιλαέτι. Όμως οι περιφερειακοί ναχιγιέδες των μεγάλων βιλαετιών που προαναφέρθηκαν, όντας περιφέρειες καθαρά αγροτικές, δεν σχημάτισαν αυτοτελή κλιμάκια στο πλαίσιο της επίσημης οθωμανικής διοικητικής ιεραρχίας, παρά μόνο κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, το 1867, όταν η διαχείριση ορισμένων ανατέθηκε κατά το νόμο των βιλαετιών σε μουδιρη-

6. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί συνέπεια μίας θεμελιώδους αρχής, όχι μονάχα του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, αλλά και των περισσότερων μεγάλων κρατικών σχηματισμών της προβιομηχανικής εποχής, κατά την οποία τα ανώτερα διοικητικά κλιμάκια, ταυτόχρονα με την έμμεση εξουσία που ασκούν στα υπόλοιπα τμήματα της επικράτειάς τους, ασκούν και άμεση εξουσία στην περιοχή της έδρας τους. Η αρχή αυτή, που ίσχυε άλλωστε και στο ελληνικό κράτος μέχρι την οριστική κατάργηση των τοπικών επαρχιών (1892), στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρήθηκε μέχρι την κατάλυση της, με εξαίρεση τα πρώτα χρόνια της ισχύος του νόμου των βιλαετιών (1864-1871· βλ. αναλυτικά τις σχετικές ρυθμίσεις στη σελ. 143). Σε ένα καθεστώς φεουδαρχικό ή τιμαριωτικό, ιδιαίτερα όμως σε περίοδο χαλάρωσης του κεντρικού κρατικού μηχανισμού, η παραχώρηση εκτεταμένων εδαφικών ζωνών στους φορείς των ανώτερων διοικητικών κλιμακίων αποτελεί το μόνο τρόπο να εφοδιαστούν αυτοί με την απαραίτητη πολιτική, οικονομική ή στρατιωτική ισχύ που θα τους επιτρέψει να ασκήσουν απρόσκοπτα και το έμμεσο τμήμα της εξουσίας τους, διατηρώντας τη θέση τους στην πυραμίδα της ιεραρχίας. Έτσι, οι βαλχδες των οθωμανικών εγιαλετιών διατηρούσαν πάντα υπό την εξουσία τους ένα υπερτοπικό κεντρικό σαντζάκι («σαντζάκι του πασά»), ιδιαίτερα δε το σαντζάκι του πασά της Ρούμελης διέθετε όχι μονάχα απέραντη έκταση, αλλά και εντελώς χαώδη γεωγραφική οριοθεσία (για καταλόγους των περιοχών που περιελάμβανε βλ. Gökbilgin 1956, σ. 253-254· Stojkov 1970, σ. 208-211· Incicayan 1973, σ. 17). Ο ίδιος παράγοντας εξηγεί, μεταξύ άλλων, τη μεγάλη έκταση των καζάδων Ιωαννίνων και Μπερατιού στην Ήπειρο (υπό την άμεση εξουσία των πασάδων Ιωαννίνων και Αυλώνας αντίστοιχα), της κεντρικής επικράτειας του πασά της Λάρισας πριν από τα χρόνια του Τανζιμάτ, η οποία είχε απορροφήσει εντελώς και το παλιό βιλαέτι του Φαναριού (αντίστοιχο με το σημερινό νομό Καρδίτσας), και το δυσανάλογο αριθμό τιμαριωτικών γαιών που είχαν παραχωρηθεί στους αξιωματούχους αυτούς. Πρακτική συνέπεια της συνύπαρξης άμεσης και έμμεσης εξουσίας στο ίδιο πρόσωπο ήταν και η ονοματολογική σύγχυση ανάμεσα στις γεωγραφικές περιφέρειες που αντιστοιχούσαν στα δύο είδη της δικαιοδοσίας του· βλ. παρακάτω, σημ. 31.

7. Σύγκρινε π.χ. τους καταλόγους των ηπειρωτικών καζάδων και ναχιγιέδων που συνοψίζονται στον Πίνακα Β2. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για το χωρισμό των καζάδων σε «περιοχές», όπως τον επιχειρεί τον 19ο αιώνα ο Π. Αραβαντινός (1856, τ. Β', σ. 320-394), αν και οι ενόπτες αυτές φαινόνται κάπως πολυπληθέστερες από τους παλιούς ναχιγιέδες του 16ου αιώνα. Και ο Εβλιγιά Τσελεμπή, γύρω στο 1670, συχνότατα αποδίδει την εδαφική υπόσταση ενός ολόκληρου καζά με την ονομασία «ναχιγιές» (παραδείγματα: Δημητριάδης 1973, σ. 32).

δες. Αντίθετα, καίρια είναι η σημασία των ναχιγιέδων, ιδίως κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα, ως φορέων οργάνωσης της τοπικής αυτοδιοίκησης. Κατά την περίοδο αυτή, ενώ για το σύνολο του καζά των Ιωαννίνων δεν φαίνεται να υπήρχε ανώτερος εκπρόσωπος της χριστιανικής κοινότητας εκτός του μητροπολίτη, στους τέσσερις υποκείμενους ναχιγιέδες του (Ζαγόρι, Κούρεντα, Μαλακάσι και Τσαρκοβίστα) συναντάμε προεστούς επιφορτισμένους με σημαντικές αρμοδιότητες⁸. Επίσης, λόγω ακριβώς της εδαφικής του ομοιογένειας, ο ναχιγιές αποτέλεσε το εδαφικό πλαίσιο βάσει του οποίου συγκροτήθηκαν στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα οι αρματολικές περιφέρειες⁹.

Καδηλίκια και ναϊπλίκια

Η ιεροδικαστική ιεραρχία ήταν παράλληλη, αλλά θεωρητικά ανεξάρτητη από τη διοικητική. Την επάνδρωναν οι λεγόμενοι «εχλ-ι ιλίμ», οι «άνθρωποι της γνώσης», οι απόφοιτοι δηλαδή των ιερατικών σχολών (μεντρεσέδων), που ήταν γνωστοί και με το όνομα «ουλεμάδες». Όπως και οι στρατιωτικοί, έτσι κι αυτοί είχαν μία τετραμερή ιεραρχική κλιμάκωση: Κάτω από την υψηλή εποπτεία του ανώτερου εκπροσώπου του ιερατείου, του «σεϊχουλισλάμη», υπάγονταν πρώτα οι τρεις καζασκέρηδες (στρατιωτικοί δικαστές) της Ρούμελης, της Ανατολής και της Αιγύπτου, και στη συνέχεια οι «μουλλάδες», οι ιεροδίκες των μεγαλύτερων και κεντρικότερων πόλεων της Αυτοκρατορίας¹⁰: ακολουθούσαν οι καδήδες των διαφόρων καζάδων, και στο κατώτερο κλιμάκιο ανήκαν οι «ναϊπηδες» ή αναπληρωτές των τελευταίων. Τα προαναφερόμενα κλιμάκια είχαν μόνο ατελή αντιστοιχία με τα κλιμάκια της τιμαριω-

8. Βλ. τη συλλογή βιογραφικών τους που παραθέτει ο Π. Αραβαντινός (1984, τ. Γ', σ. 313 κ.ε.), και τις μνείες του Σεραφείμ Βυζάντιου (1884, σ. 207) για τους τοπικούς προεστούς της Άρτας.

9. Το ζήτημα της γεωγραφικής υπόστασης του αρματολικιού το θέτει και ο Γιαννόπουλος (1971, σ. 147), ο οποίος το εξισώνει με τον καζά. Αυτό είναι ίσως σωστό για τους μικρούς καζάδες των σαντζακίων της Στερεάς Ελλάδας, όχι όμως για την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, όπου τα γνωστά αρματολίκια του Ραδοβιζιού, των Τζουμέρκων, των Χασίων και του Ασπροποτάμου δεν διετέλεσαν ποτέ ιδιαίτεροι καζάδες, τα συναντάμε όμως ως ναχιγιέδες των καζάδων Άρτας και Τριχάλων ήδη από τον 16ο αιώνα. Για τους δύο αυτούς καζάδες έχουμε από το έτος 1809 (Leake 1835, τ. Δ', σ. 228, 264) μια λεπτομερειακότερη διαίρεση σε «κόλια» ή καπετανίες, που προδίδει μία τάση κατακερματισμού των αρχικών ναχιγιέδων με στόχο τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των περιφερειών τους (βλ. σχετικά στο Κεφάλαιο 5, σ. 169-170). Αλλά και οι ναχιγιέδες των Ιωαννίνων γνώρισαν την εποχή του Αλή πασά έναν εδαφικό μετασχηματισμό, που προέκυψε πιθανότατα από την ένταξή τους στο σύστημα των κολιών (βλ. σελ. 178). Υποδιαίρεση του καζά ή του ναχιγιέ, αλλά χωρίς επίσημη διοικητική ή άλλη υπόσταση, αποτελούσε και το σέμ(πι)τι (Rouqueville 1825, τ. Β', σ. 359· Σακελλάριου 1939, σ. 103).

10. Κατάλογοι των μουλλάδων: Δημητριάδης 1973, σ. 85· Γιαννόπουλος 1971, σ. 24· Birken 1976, σ. 14· Hammer 1841, σ. 4-5, 197· Bianchi 1848, σ. 35-41· και λεπτομερέστερα απ' όλους Uzuncarsilli 1984, σ. 276 κ.ε.

τικής ιεραρχίας: Οι καζασκέρηδες παρέμειναν πάντοτε τρεις, ενώ οι πρωτογενείς υποδιαίρεσεις της τιμαριωτικής ιεραρχίας, τα εγιαλέτια, έφταναν τον 17ο αιώνα γύρω στα 40· αντίστοιχα, οι μουλλάδες ήταν σε όλες τις περιόδους πολύ λιγότεροι απ' ό,τι τα σαντζάκια, και η ευρύτερη δικαιοδοσία του καθενός, το «μουλλαλίκι» (ή, στην επίσημη αραβογενή ονοματολογία, «μεβλεβιγέτ») εκτεινόταν σε περισσότερα από ένα σαντζάκια. Ο πλησιέστερος στην Ήπειρο μουλλάς ήταν ο μουλλάς της Λάρισας, στην επικράτεια του οποίου, τον 19ο αιώνα, θα υπάγονται τυπικά η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Δυτική Μακεδονία (σαντζάκια Μοναστηρίου, Αχρίδας και Καστοριάς) και ολόκληρη η Αλβανία¹¹. Στην πράξη, οι καζάδες των περιοχών αυτών ήταν μάλλον ανεξάρτητοι από την επιρροή του μουλλά τους. Για τους καθήδες που έδρευαν σε πρωτεύουσες σαντζακιών φαίνεται πως είχε καθιερωθεί η ειδική προσωνομία «διακεκριμένος καθής» (καντί-ι σερίφ)¹², και η θέση όλων στη διοικητική ιεραρχία καθοριζόταν από ένα πολύπλοκο σύστημα τίτλων και μισθολογικών διαβαθμίσεων, που περιγράφεται αναλυτικά στο σχετικό επίμετρο της *Οθωμανικής Ιστορίας* του Hammer¹³.

Περισσότερο σχετική με το προκείμενο ζήτημα είναι η διάκριση ανάμεσα στον καθή και στο ναϊπη. Στη βιβλιογραφία κυριαρχεί συνήθως η άποψη πως ο ναϊπης αποτελούσε τον τοπικό εκπρόσωπο του καθή στους υποκείμενους ναχιγιέδες του καζά του. Τέτοιου είδους «τοπικοί» ναϊπηδες υπήρξαν πράγματι σε ορισμένες περιφέρειες του οθωμανικού κράτους¹⁴, αλλά η παρούσα έρευνα δεν μπόρεσε να εντοπίσει κανένα ίχνος της παρουσίας τους στην Ήπειρο. Αντίθετα, συχνότατα θα συναντήσουμε ναϊπη να υπηρετεί ως δικαστής στην έδρα ενός καζά, είτε ως βοηθός του καθή, είτε ως αναπληρωτής του, σε περίοδο που για κάποιο λόγο η θέση του τελευταίου δεν επανδρωνόταν από την ιεραρχία. Τέτοιες περιπτώσεις πρέπει να ήταν συχνές. Έτσι, στους δύο αναλυτικούς καταλόγους των καθήδων του οθωμανικού κράτους που παραθέτει ο Hammer¹⁵, παρατηρούμε ότι λείπουν τα ονόματα των δύο πολυανθρωπότερων διοικητικών περιφερειών της Ηπείρου, των Ιωαννί-

11. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγιέ-ι Οσμανιγιέ*, τ. 8 (1270), σ. 78· στον κατάλογο του 1263/1846 υπάρχει, νομίζω, κάποια σύγχυση για την υπαγωγή των βορειότερων σαντζακιών, η οποία αναπαράγεται και στον Birken (1976, χάρτης 4 εκτός κειμένου), που τα εντάσσει στο μουλλαλίκι του Σεράγεβου.

12. Εβλιγιά Τσελεμπί 1928, σ. 647 (Γιάννενα), 684 (Αργυρόκαστρο), 689 (Μπεράτι)· πρβλ. και Δημητριάδης 1973, σ. 289 (Αχρίδα)· επίσης Βασδραβέλλης 1952, σ. 102, 230 (Θεσσαλονίκη, Τρίκαλα).

13. Hammer 1841, σ. 5 κ.ε.: βλ. και Uzuncarsili 1984, σ. 91-99.

14. Για παράδειγμα, έξι ναϊπηδες υπάγονταν στις αρχές του 19ου αιώνα στο μουλλά της Λάρισας (Σπεράντσας 1978, σ. 117)· εννέα ναϊπηδες αναφέρονται από τον Εβλιγιά Τσελεμπί ως δικαστικοί αντιπρόσωποι ισάριθμων ναχιγιέδων της Φιλιππούπολης (Korngrumpf 1976, σ. 15). Ιδιαίτερα διαδεδομένος ήταν ο θεσμός του επαρχιακού ναϊπη και στην Κρήτη, όπου θέσεις καθήδων υπήρχαν μόνο στις τρεις μεγάλες πόλεις του νησιού (βλ. π.χ. Σταυρινίδης 1985, σ. 22, 180 κ.ά.).

15. Hammer 1841, σ. 6-15, 16-38: Ο δεύτερος περιλαμβάνει τις «τροποποιήσεις» του Μαχμούτ Β' κατά τη δεκαετία του 1810· ο πρώτος δεν χρονολογείται, αλλά οπωσδήποτε δεν είναι παλιότερος από τον 18ο αιώνα.

νων και του Μπερατιού. Θα μπορούσε κανείς να υποψιαστεί ότι πρόκειται για απλή αβλεψία, αν η έλλειψη καδή στα Γιάννενα δεν επιβεβαιωνόταν από τον αντίστοιχο πίνακα του πρώτου επίσημου σαλναμέ της Κωνσταντινούπολης: Πληροφορούμαστε εκεί ότι το καδηλίκι των Ιωαννίνων αποτελούσε «αρπαλίκι», δηλαδή οι πρόσοδοι που προβλέπονταν για τη συντήρηση του καδή του είχαν διατεθεί ως «σιτηρέσιο» για τη συντήρηση κάποιου υψηλού αξιωματούχου της ιεροδικαστικής ιεραρχίας (μουλλά ή καζασκέρη). Τον καδή των Ιωαννίνων αναπλήρωνε απλός ναΐτης, ο Ερεκλή Αμπντουλλάχ εφέντης¹⁶. Κάτι αντίστοιχο με το αρπαλίκι ήταν το καθεστώς του «μαϊσέτ», στο οποίο είχαν υπαχθεί, κατά τη μαρτυρία του Hammer πάλι, δύο από τους καζάδες του σαντζακιού των Ιωαννίνων, τα Γρεβενά και τα Βέντσα¹⁷. Επιπλέον το καδηλίκι της Κόνιτσας, από τα παλαιότερα της Ηπείρου, είχε την εποχή αυτή συγχωνευθεί με το αντίστοιχο του Παγωνιού. Κατά συνέπεια, τα ενεργά καδηλίκια ήταν την περίοδο αυτή στην Ήπειρο σαφώς λιγότερα απ' ότι οι καζάδες που προέβλεπε η παραδοσιακή διοικητική της διαίρεση. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι η «σύμπτυξη» αυτή των ιεροδικαστικών περιοχών εμφανίζεται σε μία περιφέρεια με συντριπική χριστιανική πλειοψηφία: Οι χριστιανοί προεστοί και τα εκκλησιαστικά δικαστήρια είχαν τη δυνατότητα να οικειοποιηθούν μεγάλο τμήμα των θεσμοθετημένων αρμοδιοτήτων των μουσουλμάνων καδήδων. Τέλος, στον προηγούμενο λογαριασμό δεν περιλαμβάνεται και μία σειρά «νεοπαγών» διοικητικών ενοτήτων (Πρέβεζα, Πάργα, Φιλιάτες, Δεσνίτσα, Μέτσοβο), που ενώ από διοικητική άποψη σχημάτιζαν αυτοτελή βοϊβοδαλίκια ή μουτεσελμιλίκια, ισότιμα ιεραρχικά με καζάδες, δεν είχαν ποτέ περιληφθεί μέχρι τότε στον κατάλογο των καζάδων βάσει της ιεροδικαστικής ιεραρχίας. Η ονοματολογία των παραπάνω περιφερειών θα παραμείνει ασταθής στις πηγές για όλο το πρώτο μισό του 19ου αιώνα: Άλλοτε αποκαλούνται και αυτές «καζάδες», έστω και αν δεν διέθεταν θέση καδή, και άλλοτε, όταν η λέξη «καζάς» λαμβάνεται με τη στενότερη έννοια της, κατατάσσονται στην τάξη του ναχιγιέ¹⁸. Η πρώτη από τις δύο χρήσεις κυριαρχεί

16. Bianchi 1848, σ. 36. Ναΐτηδες ως ανώτεροι δικαστές των καζάδων, αντί για καδήδες, μνημονεύονται και αλλού, π.χ. στη Βέροια (Βασδραβέλλης 1954, σποραδ.)· για τις διάφορες κατηγορίες ναΐτηδων βλ. Hammer 1815, τ. Β', σ. 387 και Uzuncarsili 1984, σ. 117 κ.ε.

17. Hammer 1841, σ. 37-38.

18. Βλ. σελ. 109-110 για τη χρήση των όρων «καζάς» και «ναχιγιές» στους πρώιμους σαλναμέδες [τύποι (Α)-(Ε)]. Επίσης το ανέκδοτο τουρκικό κατάστιχο των τσιφλικιών και μοικατάδων του Αλή πασά στο σαντζάκι των Ιωαννίνων (DBSM αρ. 9084, έτος 1824) αναγνωρίζει στο σαντζάκι μόνο δύο καζάδες, Ιωαννίνων και Άρτας, και θεωρεί τα Γρεβενά, τα Βέντσα και την Κόνιτσα ως ναχιγιέδες του πρώτου· αλλά με την τοποθέτησή τους στον κατάλογο, ύστερα από τους ναχιγιέδες της Άρτας, οι τρεις αυτές περιφέρειες ξεχωρίζονται σαφώς από τους τέσσερις «παραδοσιακούς» γιαννιώτικους ναχιγιέδες, οι οποίοι προτάσσονται. Μια παρόμοια ορολογία και διάταξη των περιφερειών του σαντζακιού συναντάται δύομισι αιώνες πρωτύτερα στο τιμαριωτικό κατάστιχο του 1564 (Delilbaşı 1991, σ. 55), δημιουργώντας την εσφαλμένη εντύπωση ότι τα Γρεβενά υπάγονταν κατά κάποιο τρόπο στην Άρτα. Είναι φανερό ότι η τυποποιημένη αντιμετώπιση του ναχιγιέ ως απλής «υποδιαίρεσης του καζά» δεν αρκεί για να ερμηνευθούν σωστά παρόμοιες περιπτώσεις.

οριστικά μετά την έκδοση του νόμου των βιλαετιών (1864), που ορίζει αμετάκλητα τον καζά ως κλιμάκιο της πολιτικής και όχι της ιεροδικαστικής ιεραρχίας. Ταυτόχρονα θα περιπέσει σε αχρηστία και ο ίδιος ο τίτλος του καδή, αφού η ονομασία «ναϊπης» γενικεύεται για όλους τους εκπροσώπους της τοπικής ιεροδικαστικής ιεραρχίας, με οποιοδήποτε διοικητικό κλιμάκιο και αν συσχετίζονται¹⁹.

Ο μετασχηματισμός του τιμαριωτικού καθεστώτος

Η αδυναμία του παραδοσιακού θεσμικού πλαισίου να παρακολουθήσει τις πολιτικές εξελίξεις γίνεται πρόξενος πολλών ασαφειών στις άμεσες πηγές μας από τον 17ο αιώνα και ύστερα. Η πρώτη ανωμαλία γεννήθηκε από την εισαγωγή του θεσμού του μουκατά, από την εκμίσθωση δηλαδή των προσόδων των χασιών και των τιμαριών σε πρόσωπα που δεν ανήκαν στην τιμαριωτική ιεραρχία, με αντάλλαγμα την καταβολή όχι στρατιωτικών υπηρεσιών, αλλά ενός προκαθορισμένου χρηματικού ποσού που δινόταν στο κρατικό ταμείο ή στον κάτοχο του χασιού²⁰. Η περιοχή που δινόταν ως μουκατάς γινόταν στην ουσία ανεξάρτητη από την προϊστάμενη διοικητική αρχή της, και ο μισθωτής ή ο εκπρόσωπός του αναλάμβανε και το ρόλο του πολιτικού και αστυνομικού διοικητή της. Όταν η δικαιοδοσία ενός τέτοιου αξιωματούχου καταλάμβανε την περιφέρεια ενός καζά, ονομαζόταν «βοϊβόδας»· ο τίτλος του «ζαμπίτη», με τον οποίο συχνά συνδυάζεται, απηχούσε τα αστυνομικά του καθήκοντα. Βοϊβοδαλίκια όμως μπορούσαν να σχηματιστούν και σε εδαφικές περιφέρειες μικρότερες του καζά, οι πρόσοδοι των οποίων για κάποιον λόγο δημοπρατούνταν χωριστά από το υπόλοιπο τμήμα του²¹. Τέτοια ήταν πιθανότατα η προέλευση των περισσότερων «νεοπαγών» βιλαετιών και καζάδων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Κατά την ίδια περίοδο ο διοικητής του σαντζακιού, αν μεν διαχειρίζεται ο ίδιος τις προσόδους της περιφέρειάς του, θα ονομαστεί «μουτεσαρίφης» (δικαιούχος), αν όμως αποτελεί απλό αντιπρόσωπο ενός άλλου αξιωματούχου, που είχε μισθώσει το σαντζάκι για λογαριασμό του, θα ονομαστεί «μουτεσελίμης» (ανάδοχος)· αν, τέλος, ασκούσε τη διαχείρισή του ως άμεσος υπόλογος του δημόσιου ταμείου, θα αποκληθεί «μουχασίλης» (εισπράκτορας)²². Η δικαιοδοσία των ισχυ-

19. Ο τίτλος του καδή θα εξακολουθεί να χρησιμοποιείται με ανεπίσημο τρόπο· κατά τα τέλη του 19ου αι. οι λέξεις «καδής» και «ναϊπης» θεωρούνται πια συνώνυμες (Χλωρός 1899, τ. Β', σ. 1859).

20. Για τους μουκατάδες και μαλικιανέδες (=ισόβιες μισθώσεις) βλ. Hammer 1815, τ. Α', σ. 333 κ.ε., Γιαννόπουλος 1971, σ. 58-61, Σακελλαρίου 1939, σ. 73-75, Tsvetkova 1978, σ. 79 κ.ε. κ.λπ.

21. Χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις: Τα βοϊβοδαλίκια Πύργου, Κάτω Ναχαγιέ και Ιμπλακίων στην Πελοπόννησο (Σακελλαρίου 1939, σ. 99-100, 257-258)· το Ανατολικό στο σαντζάκι του Κάρλελι (Γιαννόπουλος 1971, σ. 81-82)· το Κοκόσι του Αλμουρού στη Θεσσαλία (Σπεράντσας 1978, σ. 83)· η Πογδόρσιανη Κουρέντων τον 17ο αιώνα (Λαμπριδής 1888γ, σ. 27-29)· η Πρέβεζα μεταξύ 1800-1830 (σελ. 159).

22. Hammer 1841, σ. 193. Μουτεσαρίφηδες αποκαλούνται οι διοικητές των σαντζακιών της Ηπεί-

ρότερων διοικητών συχνά περιλάμβανε περισσότερα από ένα σαντζάκια, περιοριζόταν όμως από την ύπαρξη των ανεξάρτητων βοϊβοδαλικών που σχηματίζονταν στο έδαφός τους. Ο όρος «πασαλίκι», που αποδίδει την πραγματική έκταση της προσωπικής επικράτειας του κάθε πασά, ανεξάρτητα από το νομικό χαρακτήρα των εδαφών που τη σχημάτιζαν, θα γίνει από τον 18ο αιώνα και ύστερα όλο και πιο δημοφιλής, εκτοπίζοντας από την κοινή χρήση τους προηγούμενους όρους. Με τον τρόπο αυτό τα έξι αρχικά σαντζάκια του ηπειρωτο-αλβανικού γεωγραφικού χώρου (Γιάννινα, Δέλβινο, Αυλώνα, Ελμπασάν, Αχρίδα και Σκόδρα), χωρίς τυπικά να καταργηθούν, θα σχηματίσουν στις αρχές του 19ου αιώνα τα δύο ενιαία πασαλίκια των Ιωαννίνων και της Σκόδρας. Για τους διοικητές των περιφερειών αυτών, που εξακολουθούσαν να υπάγονται τυπικά στο εγιαλέτι της Ρούμελης, θα χρησιμοποιηθούν με τρόπο ελαστικό και οι όροι «βαλής» ή «βεζίρης».

Αυτό επομένως που παρατηρούμε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 18ο αιώνα δεν είναι η βαθμιαία μεταρρύθμιση του παραδοσιακού διοικητικού συστήματος, αλλά η υπέρβασή του από ένα πλέγμα διαπροσωπικών σχέσεων και ταμειακών εξαρτήσεων που διασπά τη συνοχή του και μηδενίζει την πολιτική του σημασία. Για την εξέλιξη αυτή δεν είναι μόνο υπεύθυνο το σύστημα των μουκατάδων, ούτε η σχετική πολιτική της Πύλης. Από τους παράγοντες που συντείνουν την περίοδο αυτή στη διάσπαση της πολιτικής ενότητας των σαντζακιών και των καζάδων μπορούμε ακόμη να μνημονεύσουμε: α. Την τεράστια δύναμη των τοπικών χριστιανικών και μουσουλμανικών αρχοντικών οικογενειών (αγιάνηδων και κοτζαμπάσηδων), που υποκαθιστούν κατά περιοχές τους διάφορους βοϊβόδες και μουτσελίμηδες, β. Τη δράση των ατάκτων αρματολικών σωμάτων, που από απλή αστυνομική δύναμη, σταδιακά μετατρέπονται σε φορείς εκτελεστικής και δικαστικής ακόμη εξουσίας, γ. Την ανάπτυξη, ιδιαίτερα στην Αλβανία, τοπικών πελατειακών κυκλωμάτων, στα πλαίσια των οποίων οι αγάδες και μπέηδες της τοπικής αριστοκρατίας, καθώς και ορισμένες από τις ισχυρότερες ελεύθερες κοινότητες του ορεινού χώρου (Σούλι, Γαρδίκι, Χειμάρρα), αναλαμβάνουν ιδιωτικά την προστασία εκτεταμένων εδαφικών ζωνών με αντάλλαγμα την πληρωμή «αγαλικιού» ή άλλες εξυπηρετήσεις, και δ. Τις μεταβολές που σημειώθηκαν στην έγγεια κτήση, ιδιαίτερα τη δημιουργία εκτεταμένων ιμλακιών και σουλτανικών χασιών σε απόμακρες περιοχές, η διοίκηση των οποίων περιήλθε σε αντιπροσώπους του σουλτανικού θησαυροφυλακίου –παραδείγμα της τελευταίας αυτής διαδικασίας αποτελεί η σύσταση του βοϊβοδαλικού των Ιμπλακιών στη Μεσσηνία (1790). Όλες αυτές οι ρυθμίσεις έτειναν στην παραβίαση των καθιερωμένων συνόρων των καζάδων και των

ρου ήδη από τον 18ο αιώνα: βλ. π.χ. Σκιάτης 1969, σ. 268 κ.ε. (Δέλβινο), Σταυρινίδης 1985, σ. 135 (Αυλώνα), Βασδραβέλλης 1952, σ. 406 (Ιωάννινα), και παρακάτω σημ. 73 και 84. Για τους μουτσελίμηδες Ιωαννίνων στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα βλ. σημ. 55.

σαντζακιών, κάποτε μάλιστα καταργούσαν και την εδαφική τους συνέχεια, σχηματίζοντας στο εσωτερικό τους θύλακες με ιδιόρρυθμο διοικητικό καθεστώς²³.

Η αντίστροφη μέτρηση θα αρχίσει από τα χρόνια του σουλτάνου Μαχμούτ Β' (1808-1839). Μία από τις πρώτες ενέργειές του ήταν να μεταβιβάσει το προνόμιο του διορισμού των βοϊβόδων από τους μισθωτές των μουκατάδων στους διοικητές των σαντζακιών όπου υπάγονταν²⁴. Η μεταβολή αυτή συνδέεται πιθανότατα με την αντικατάσταση του όρου «βοϊβόδας» από τον όρο «μουτεσελίμης», που είχε χρησιμοποιηθεί αρχικά, όπως είδαμε, για τους διοικητές εξαρτημένων σαντζακιών²⁵. Ταυτόχρονα, ο Μαχμούτ ανέλαβε να περιορίσει δραστικά τη δύναμη των αγιάνηδων και να αποκαταστήσει την κεντρική εξουσία στις επαρχίες, χρησιμοποιώντας αδίστακτα για το σκοπό αυτό και στρατιωτικές δυνάμεις. Εκείνο το οποίο δεν μπόρεσε ή δεν προσπάθησε να καταργήσει ήταν η μίσθωση των προσόδων και η ταυτόχρονη ανάθεση σε έναν πασά πολλαπλών καθηκόντων. Έτσι, οι περιφέρειες του κράτους θα συνεχίσουν και την περίοδο αυτή να διακρίνονται σε πασαλίκια υποκείμενα σε διοικητές εγιαλετιών, πασαλίκια υπαγόμενα σε ανεξάρτητους διοικητές σαντζακιών (μουτεσαρίφηδες και μουχασίληδες), και σαντζάκια που δεν μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία των πασαλικιών, γιατί είχαν συγχωνευθεί με κάποια από τις προηγούμενες αρχές²⁶. Ανάμεσα στα καθαυτό πασαλίκια εξακολουθούσαν να υπάρχουν και μερικά ανεξάρτητα βοϊβόδαλίκια, όλα σχεδόν στις ασιατικές περιοχές της Αυτοκρατορίας²⁷.

Η κατάσταση θα εξομαλυνθεί περισσότερο στην καθαυτό περίοδο του Τανζιμάτ. Ούτε οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν την εξαγγελία του Χάττι-Σεριφ (1839), ούτε ο νόμος των βιλαετιών (1864) πρωτοτύπησαν ιδιαίτερα στο θέμα της ορολογίας. Το Τανζιμάτ διατήρησε την παραδοσιακή τετραμερή διαίρεση σε εγιαλέτια (από το 1864 βιλαέτια), σαντζάκια, καζάδες και ναχιγιέδες· καινοτόμησε όμως ανάγοντας ολόκληρη τη διάρθρωση της διοικητικής, στρατιωτικής, δικαστικής, δημοσιονομικής και αστυνομικής ιεραρχίας στις ίδιες γεωγραφικές υποδιαιρέ-

23. Φαινόμενο ιδιαίτερα έντονο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, όπου ο θεσμός των μουκατάδων επηρέασε αποφασιστικά τη διοικητική δομή (βλ. π.χ. Σακελλαρίου 1939, σ. 101, 105, 108). Αντίθετα, στην Ήπειρο του 19ου αιώνα η μόνη ανωμαλία τέτοιου τύπου που προκύπτει αδιαμφισβήτητα από τις πηγές αφορά την υπαγωγή του χωριού Άγναντα (σελ. 177).

24. Μάμουκας 1852, σ. 313· Γιαννόπουλος 1971, σ. 50.

25. Η χρήση του όρου «μου(τε)σελίμης» για διοικητές καζάδων παραβλέπεται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία· βλ. γενικά Βουέ 1840, τ. Γ', σ. 181 (εσφαλμένα όσα λέγονται για τις ηπειρωτικές επαρχίες, σ. 199), Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 397, Παπαχαρίσης 1964, σ. 8, και ειδικότερα Rouqueville 1820, τ. Β', σ. 325 (Γρεβενά), Λαμπριδής 1889α, σ. 43-44 (Πωγώνι), Σούγλας 1929, σ. 211 κ.ε. (Κόνιτσα), Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 135 (Πρέβεζα), Σκιάτης 1969, σ. 266 (Τεπελένι).

26. Σχετικοί κατάλογοι: Hammer 1841, σ. 193-194· Mouradja d'Ohsson 1824, σ. 301-307.

27. Πενήντα μνημονεύει για το έτος 1834 ο Hammer (βλ. σημ. 26), που μάλιστα τα αποκαλεί παραπλανητικά «σαντζάκια», ενώ πρόκειται για μικρές και ασήμαντες περιφέρειες (π.χ. τα Μουδανιά ή το επίγειο της Περγάμου Τσανταρλί).

σεις, και θέτοντας τους εκπροσώπους τους υπό την κοινή εποπτεία των πολιτικών διοικητών του αντίστοιχου κλιμακίου (βαλήδων, μουτσαρσίφηδων, καΐμακάμηδων και μουδρίρηδων). Ο θεσμός των ανεξάρτητων σαντζακίων διατηρήθηκε μονάχα σε περιθωριακές περιπτώσεις, όπως έγινε στη Θεσσαλία ή στην Κύπρο²⁸. οι διοικητές των υπολοίπων τέθηκαν και πάλι κάτω από την εποπτεία των αντίστοιχων εγιαλετιών. Η πολλαπλή ανάθεση πασαλικιών στο ίδιο πρόσωπο θα γίνει όλο και σπανιότερη, καθώς καταργήθηκε ο θεσμός της εκμίσθωσης των προσόδων στους διοικητές τους και αυτοί μετατράπηκαν σε έμμισθους υπαλλήλους επί θητεία. Τέλος, αλληπάλληλες και συστηματικές αναπροσαρμογές, για πρώτη φορά από την περίοδο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, σημειώθηκαν στον αριθμό και στα όρια των εγιαλετιών και των σαντζακίων.

Οι πληροφορίες των σαλναμέδων

Τα προηγούμενα δεν σημαίνουν ότι οι πηγές της εποχής του Τανζιμάτ είναι απαλλαγμένες από εγγενείς ασάφειες και αντιφάσεις στο ζήτημα της διοικητικής ορολογίας. Οι κατάλογοι των διοικητικών περιφερειών του κράτους, που περιέχονται κατά τον 19ο αιώνα στους κρατικούς σαλναμέδες της Κωνσταντινούπολης και των κατά τόπους βιλαετιών, είναι ιδιαίτερα διδακτικοί στο σημείο αυτό. Συνοπτικά θα έλεγε κανείς ότι, ενώ η διάρθωση και η ονοματολογία των εγιαλετιών και των σαντζακίων καταγράφεται στις σελίδες τους λίγο-πολύ με συνέπεια²⁹, οι κωνσταντινουπολίτικοι σαλναμέδες της πρώτης περιόδου (1846-1867) παρουσιάζουν μεγάλη ακαταστασία στο ζήτημα της απαρίθμησης των καζάδων, ενώ οι καταγραφές των ναχιγιέδων παραμένουν μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας προβληματικές. Για να γίνουν πληρέστερα αντιληπτές οι ειδικότερες δυσκολίες που παρουσιάζει το υλικό, θα προχωρήσουμε παρακάτω σε μια αναλυτική τυπολογία αυτών των καταλόγων, προσπαθώντας να εξακριβώσουμε τις αρχές με βάση τις οποίες οι συντάκτες τους χειρίστηκαν τις έννοιες του καζά και του ναχιγιέ. Βάση αυτής της τυπολογίας θα αποτελέσουν οι καταγραφές των περιφερειών της Ηπείρου, για τις οποίες είναι επιπλέον και η σύγκριση των στοιχείων με άλλες άμεσες ή έμμεσες μαρτυρίες.

(Α): Οι 10 πρώτοι κωνσταντινουπολίτικοι σαλναμέδες (έτη 1263-1272/1846-1855) δεν διαθέτουν καταλόγους των καζάδων κάθε σαντζακιού· παρέχουν μόνο

28. Για το καθεστώς της Θεσσαλίας πρβλ. σελ. 136. Για τα ανεξάρτητα σαντζακία διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας ο όρος «μουτσαρσίφλίκια» (Bianchi 1848, σ. 44· Κομπμπ 1976, σ. 20), ενώ τα εξαρτημένα ονομάζονταν μεταξύ 1846-1864 «καΐμακαμλίκια» (βλ. Κεφάλαιο 3, σελ. 132).

29. Με κάποιες εξαιρέσεις βέβαια· βλ. παρακάτω, σημ. 117 και 198, και όσα έχω γράψει στον Πρόλογο, για τα γενικότερα ελαττώματα των κωνσταντινουπολίτικων ιδίως σαλναμέδων.

έναν κατάλογο καθηλικιών με την ένδειξη του μουλλαλικιού στο οποίο υπάγονταν, αλλά και αυτός, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το μουλλαλίκι της Λάρισας, περιλαμβάνει μονάχα τα καθηλίκια που έδρευαν σε πρωτεύουσες σαντζακιών.

(B): Τα τεύχη 11-15 (1273-1277/1856-1860) καταγράφουν έναν αριθμό καζάδων σε κάθε σαντζάκι. Απ' αυτούς άλλοι εμφανίζονται χωρίς καμία πρόσθετη ένδειξη, και άλλοι χαρακτηρίζονται «ναχιγιέδες»· αλλά και οι δύο κατηγορίες περιφερειών τιτλοφορούνται και αθροίζονται συγκεντρωτικά ως «καζάδες». Η σύγκριση του καταλόγου με άλλες πηγές της περιόδου αποδεικνύει ότι και οι δύο τύποι περιφερειών αποτελούσαν αυτοτελείς διοικητικές ενότητες (μουδιρλίκια), όσες όμως θεωρούνται «ναχιγιέδες» δεν υπάγονταν στην παραδοσιακή ιεροδικαστική ιεραρχία· τέτοιες ήταν, για παράδειγμα, η Πάργα και οι Φιλιάτες³⁰. Στον κατάλογο αυτό υπάρχουν και κάποιες σύνθετες εγγραφές που απηχούν είτε τη συγχώνευση παλαιότερων αυτοτελών περιφερειών (π.χ. «Κόνιτσα με το ναχιγιέ Λεσκοβίκι»), ή τη διαφορά ανάμεσα στο καθιερωμένο όνομα του καζά και στην έδρα του διοικητή του (π.χ. «Βοστίνα με το ναχιγιέ Παλιοπωγώνι»).

(Γ): Τα τεύχη 16-19 (1278-1281/1861-1864) χρησιμοποιούν τις ίδιες κατηγορίες με τον προηγούμενο τύπο καταλόγου, για άλλες όμως περιφέρειες. Οι μέχρι τότε «ναχιγιέδες» χάνουν αυτή την ένδειξη, και στη θέση τους εμφανίζονται περιφέρειες που δεν είχαν πραγματική διοικητική αυτοτέλεια, διέθεταν όμως ιδιαίτερους προσετούς (Ζαγόρι, Κούρεντα, Τζουμέρκα κ.λπ.). Το υποτιθέμενο άθροισμα των «καζάδων» του εγιαλετιού των Ιωαννίνων, όπου προστίθενται εσφαλμένα και 13 καζάδες της Θεσσαλίας, ανεβαίνει έτσι μονομιάς από 23 σε 44. Στον τελευταίο σαλναμέ της σειράς αυτής (έτος 1864), ο αριθμός θα διορθωθεί σε 41, χωρίς να σημειωθεί ωστόσο καμία μεταβολή στο κείμενο του καταλόγου.

(Δ): Το τεύχος 20 (1282/1865) επιστρέφει στις αρχές που χρησιμοποιούν και οι κατάλογοι του τύπου (B), παρέχοντας για το εγιαλέτι των Ιωαννίνων ένα σχετικά αξιόπιστο κατάλογο 21 μουδιρλικιών («καζάδων»), από τα οποία τα 7 χαρακτηρίζονται «ναχιγιέδες».

(Ε): Στα τεύχη 21-22 (1283-1284/1866-1867) υιοθετείται και πάλι η ταξινόμηση του τύπου (Γ), αλλά προσεκτικότερα: Οι «ναχιγιέδες» δεν αναγράφονται αυτοτελώς, αλλά προστίθενται στο λήμμα του καζά όπου ανήκουν (π.χ. «Άρτα με τους ναχιγιέδες Χασίου και Καρβασαρά και το ναχιγιέ Λάκκα»)· επιπλέον δεν υπολογίζονται στο τελικό άθροισμα των καζάδων.

(Ζ): Το τεύχος 23 (1285/1868), το πρώτο ύστερα από τη σύσταση του βιλαετιού των Ιωαννίνων, αθροίζει εσφαλμένα σ' αυτό 52 «καζάδες», από τους οποίους οι 21

30. Αυτά ισχύουν για τα τρία σαντζάκια Ιωαννίνων, Άρτας-Πρόβεζας και Αργυροκάστρου. Στο σαντζάκι του Μπερατιού η μνεία «ναχιγιέ Τομορίτσας» και «ναχιγιέ Μαλακάστρας» μοιάζει να απηχεί τις προδιαγραφές των καταλόγων τύπου (Γ).

χαρακτηρίζονται «ναχιγιέδες». Πρόκειται στην πραγματικότητα για νεοσύστατες διοικητικές ενότητες υποδεέστερες από τον καζά, επικεφαλής των οποίων διοριζόταν μουδρίης. Το τεύχος αυτό του σαλναμέ της Κωνσταντινούπολης μας παρέχει τη μοναδική πλήρη καταγραφή τους γι' αυτή την περίοδο, παρ' όλο που ξεχνάει να δηλώσει σε ποιο καζά υπαγόταν το καθένα τους.

(Η): Τα τεύχη 24-32 (1286-1294/1869-1877) όχι μόνο παραλείπουν κάθε αναφορά σε ναχιγιέδες, αλλά παρουσιάζουν ασυνέπεια και στην αναγραφή των κεντρικών καζάδων των σαντζακιών³¹.

(Θ): Τα τεύχη 33-36 (1295-1298/1877-1880) περιλαμβάνουν ορισμένα μουδριλίκια δίπλα στο όνομα του καζά στον οποίο υπάγονταν, φαίνεται όμως ότι κάποια άλλα λείπουν. Στο τεύχος του 1877 προστίθενται ακόμη μερικά ονόματα, το καθεστώς των οποίων δεν είναι καθόλου βέβαιο· κατά μία ένδειξη δεν ήταν καθαυτό μουδριλίκια, μα απλές αστυνομικές περιφέρειες³².

(Ι): Τα τεύχη 37-39 (1299-1301/1881-1883) διαθέτουν χωριστούς καταλόγους καζάδων και ναχιγιέδων, χωρίς να φαίνεται η μεταξύ τους αντιστοιχία. Για πολλούς από αυτούς τους «ναχιγιέδες» βεβαιώνεται ότι δεν συνιστούσαν μουδριλίκια, αλλά απλές αστυνομικές ή λιμενικές περιφέρειες (ζαμπτιγιέ μεμουρλιγι)³³.

(Κ): Από το τεύχος 40 (1302/1884) και ύστερα γίνονται ορισμένες προσπάθειες να διευκρινιστεί η υπαγωγή και το καθεστώς των παραπάνω «ναχιγιέδων», αλλά με τρόπο πρόχειρο και μπερδεμένο, και οι σχετικοί κατάλογοι καθίστανται ιδιαίτερα αναξιόπιστοι.

(Λ): Στα τεύχη 47-53 (1309-1315/1891-1897) οι κατάλογοι των διοικητικών διαιρέσεων εμφανίζονται εντελώς ανανεωμένοι, και τα ονόματα καζάδων και ναχιγιέδων καταγράφονται στη σειρά κατά ιεραρχική τάξη και με τον αριθμό των χωριών τους. Ως ναχιγιέδες θεωρούνται κατ' αρχήν τα μουδριλίκια, αλλά στα σαντζάκια των Ιωαννίνων και του Μπερατιού καταγράφονται μαζί τους και κάποιες περιφέρειες με άτυπο ή εθιμικό χαρακτήρα, όπως στους καταλόγους του τύπου (Γ) και (Ε)· μάλιστα οι ναχιγιέδες της Καπινόβας και του Πλιανισνίκ στο Μπεράτι εμφανίζονται τώρα για πρώτη φορά στους καταλόγους των σαλναμέδων.

(Μ): Στα υπόλοιπα τεύχη των κωνσταντινουπολιτικών σαλναμέδων, που εκδίδονται μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας, οι κατάλογοι διατηρούν το ίδιο σύστημα

31. Ύστερα από την υπαγωγή τους στην άμεση εξουσία του προϊστάμενου μουτσαρίφη (1870, βλ. σελ. 144), οι κεντρικοί καζάδες των σαντζακιών χάνουν την ιδιαίτερη διοικητική τους υπόσταση στα μάτια της κεντρικής εξουσίας, και σε ορισμένους καταλόγους δεν μνημονεύονται καν. Έτσι, το βιλαέτι των Ιωαννίνων εμφανίζεται στο σαλναμέ του 1294/1877 (πρβλ. και Karpat 1985, σ. 118) με 5 σαντζάκια και 21 υποκείμενους καζάδες (=καΐμακαμλίκια), που όμως, με την προσθήκη των κεντρικών καζάδων, ανέρχονται σε 26. Αντίστοιχα, οι 15 καζάδες που μνημονεύονται για το βιλαέτι το 1900 (Karpat, *ό.π.*, σ. 210-211· πρβλ. Επίμετρο, σελ. 512) ήταν στην πραγματικότητα 19.

32. Βλ. ιδίως την περίπτωση των τριών ναχιγιέδων της Άρτας, σμμ. 235.

33. Βλ. τις περιπτώσεις Σαμαρίνας και Σαγιάδας (σελ. 183, 191).

καταγραφής, αλλά με μεγαλύτερη τελειότητα και αξιοπιστία: Αναφέρονται ως ναχιγιέδες μόνο τα καθαυτό μουδιρλίκια, και οι αριθμοί των χωριών συμπληρώνονται με μεγαλύτερη προσοχή³⁴. Μία απότομη αύξηση που εμφανίζεται στον αριθμό των ναχιγιέδων στα χρόνια των Νεοτούρκων (1911 και 1912) οφείλεται μάλλον σε θεσμικές μεταβολές και όχι στην αλλαγή του κριτηρίου των καταγραφών.

(Ν): Από τα 8 τεύχη των γιαννιώτικων σαλναμέδων, τα 5 πρώτα (μέχρι το έτος 1306/1888) παρουσιάζουν παρόμοια δομή. Οι καζάδες του βιλαετιού απαριθμούνται στο κάθε τεύχος τέσσερις φορές: Πρώτα στον κατάλογο των αξιωματούχων του βιλαετιού, και μετά στον πίνακα της στατιστικής του πληθυσμού, στον πίνακα της διοικητικής διαιρέσεως και στο κείμενο της γεωγραφικής του περιγραφής. Από τις καταγραφές αυτές, η πρώτη και η τρίτη αναφέρονται συστηματικά και σε ναχιγιέδες. Προσεκτικότερη όμως έρευνα δείχνει ότι στον κατάλογο των αξιωματούχων των τεσσάρων πρώτων τευχών περιλαμβάνονται μονάχα τα μουδιρλίκια που ανήκαν στους κεντρικούς καζάδες των σαντζακιών, ενώ στους καταλόγους των διοικητικών διαιρέσεων περιλαμβάνονται και ναχιγιέδες που δεν αποτελούσαν μουδιρλίκια, ή είχαν χάσει από χρόνια τη διοικητική τους υπόσταση.

(Ξ): Αντίθετα, οι κατάλογοι αξιωματούχων των τευχών 6 έως 8 αποτελούν μια πλήρη και αξιόπιστη καταγραφή των ηπειρωτικών μουδιρλικιών στις αντίστοιχες χρονιές. Άλλους χρήσιμους πίνακες δεν περιλαμβάνουν τα τεύχη αυτά, εκτός από την αναλυτική στατιστική του βιλαετιού κατά χωριά και πόλεις (τεύχος 7, Μ. 1311/1895), όπου τα μουδιρλίκια εγγράφονται και πάλι με ακανόνιστο τρόπο.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, θα παρατηρήσουμε ότι μία μόνο έκφραση της οθωμανικής διοικητικής ορολογίας, η έννοια του ναχιγιέ, εμφανίζεται στους επίσημους καταλόγους του κράτους με έξι τουλάχιστον διαφορετικές σημασίες σ' ένα διάστημα εξήντα περίπου χρόνων. Και η καταγραφή αυτή δεν εξαντλεί όλες τις δυνατές του χρήσεις: Στα κείμενα της εποχής θα συναντήσουμε το χαρακτηρισμό του ναχιγιέ και για άλλες, τελείως άτυπες περιφέρειες της ηπειρωτικής επικράτειας, που δεν περιλαμβάνονται σε κανένα από τους προαναφερόμενους καταλόγους³⁵.

Ο εξελληνισμός των όρων

Τα προηγούμενα αφορούν κυρίως την ορολογία των τουρκικών πηγών. Τι γίνεται όμως με τις πολυάριθμες ελληνικές πηγές της περιόδου; Είναι αλήθεια ότι από νωρίς διαμορφώθηκε στην ελληνική βιβλιογραφία μια ισχυρή παράδοση, λόγιας προέλευσης, που προέβλεπε την αντικατάσταση των τουρκικών διοικητικών όρων

34. Δείγμα τέτοιου καταλόγου για το έτος 1899, βλ. στο Επίμετρο, σελ. 505 κε.

35. Βλ. π.χ. *Ιωάννινα*, φ. 65/30-8-1870 (Κατσανοχώρια) και φ. 105/21-6-1871 (Κάτω Ραδοβίζι).

με άλλους λιγότερο «κακόηχους» και ενδεχομένως σαφέστερους. Είναι όμως αμφίβολο αν από τις πολλές ονοματολογίες που προτάθηκαν υπήρξε κάποια που να έγινε κοινά αποδεκτή, όπως προκύπτει και από την ποικιλία των ονομάτων που εμφανίζονται στον επόμενο πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ Β1

Ελληνική απόδοση των κυριότερων συστατικών μονάδων της οθωμανικής επαρχιακής διαίρεσης, βάσει τεσσάρων αντιπροσωπευτικών ελληνικών συγγραμμάτων του 19ου αι.

Πρωτότυπος όρος	Κ. Θεσπρωτός (1832) ^α	Αραβαντινός (1856)	Νικολαΐδης (1869)	Χλωρός (1899)
εγιαλέτι	–	ηγεμονία	γενική διοίκησης	επαρχία
βιλαέτι (>1864)	–	–	νομαρχία	νομαρχία
σαντζάκι (γενικά)	τοπαρχία	τιμήμα	επαρχία	διοίκησης
μουτεσαριφλίκι (<1864)	σατραπεία	σατραπεία	διοίκησης	–
καΐμακαμλίκι (<1864)	–	τοποτηρητεία	υποδιοίκησης	–
καζάς ^β	χωραρχία	διοίκησης	δήμος	υποδιοίκησης
ναχιγιές	περιοχή	περιοχή	προσαύξημα	δήμος

α. Βλ. Παπαχαρίσης 1964, σ. 3-41.

β. Με τη διοικητική και όχι την ιεροδικαστική του έννοια.

Από τις παραπάνω ονοματολογίες η τελευταία, που έχει άλλωστε υιοθετηθεί και στη δεύτερη έκδοση των *Οθωμανικών Κωδίκων* του Νικολαΐδη (1890), θα σημειώσει τη μεγαλύτερη διάδοση κατά τις τελευταίες δεκαετίες της Τουρκοκρατίας, ιδιαίτερα στη γλώσσα των εφημερίδων και στην προξενική αλληλογραφία³⁶. Δεν θα την ακολουθήσουμε ωστόσο, γιατί ενώ αρκεί για την περιγραφή του συστήματος που δημιούργησε ο νόμος των βιλαετιών, δεν είναι σε θέση να καλύψει τις πρόσθετες περιπλοκές που αντιμετωπίζει κανείς όταν συνεξετάσει και την προγενέστερη διοικητική κατάσταση. Έτσι, οι πρωτότυποι τουρκικοί όροι, που ήταν άλλωστε ευρύτερα διαδεδομένοι και στον ελληνικό πληθυσμό της Αυτοκρατορίας, διατηρήθηκαν αυτούσιοι κατά την ανάπτυξη του θέματος αυτής της εργασίας, έγιναν όμως κατά το δυνατόν οι ακόλουθες συστηματοποιήσεις:

α. Θεωρήθηκαν ως «διοικητικές» οι περιφέρειες που εποπτεύονταν από οθωμα-

36. Αντί του όρου «υποδιοίκησης», συχνά προτιμήθηκε η λέξη «επαρχία», που καθιερώθηκε μάλιστα και επίσημα για τους καζάδες της Κρήτης κατά την περίοδο της αυτονομίας της. Άλλωστε, και οι σημερινές επαρχίες του ελληνικού κράτους αποτελούν ιστορική συνέχεια των καζάδων της Τουρκοκρατίας. Ωστόσο, στην Ήπειρο και στη Μακεδονία η ελληνική διοίκηση διατήρησε μετά τους Βαλκανικούς πολέμους τον όρο «υποδιοίκηση», ενώ εξέλαβε τα σαντζάκια ως «νομούς» και τα βιλαέτια ως «γενικές διοικήσεις» (βλ. πρόχειρα Χουλιάρáκης 1973, τ. Β', σ. 77).

νό πολιτικό διοικητή διορισμένο από την κεντρική εξουσία, και όχι οι αυτοδιοικούμενοι ναχιγιέδες, τα αρματολίκια και οι λοιπές αστυνομικές περιφέρειες.

β. Προτιμήθηκαν οι όροι «εγιαλέτι» και «σαντζάκι» από τους συνώνυμους τους «μπεηλερμπεηλίκι» και «λιβάζ».

γ. Η επικράτεια του πασά των Ιωαννίνων και άλλων ομόλογών του διοικητών περιγράφεται παντού ως «πασαλίκι», και ο ίδιος ως «πασάς» ή «βαλής» ανεξάρτητα από τον ιδιαίτερο τίτλο του.

δ. Για τις πρωτογενείς διοικητικές υποδιαιρέσεις των σαντζακιών κατά τον 19ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε συνολικά ο όρος «καζάδες», ανεξάρτητα από τη θέση τους στην παλιά ιεροδικαστική ιεραρχία· το ακριβές καθεστώς τους διευκρινίζεται με τη χρήση προσωποπαγούς ορολογίας («καδηλίκι», «μουτεσελιμιλίκι», «μουδιρλίκι»).

ε. Ο όρος «επαρχία», που έχει συχνά στη βιβλιογραφία και την έννοια του «καζά» ή του «βιλαετιού», περιορίζεται εδώ στις εκκλησιαστικές περιφέρειες, που εξετάζονται συνοπτικά στο Κεφάλαιο 6.

στ. Με τον όρο «ναχιγιές» εννοούνται κατ' αρχήν παραδοσιακές δημογεροντικές περιφέρειες χωρίς διοικητική υπόσταση, όπως δηλαδή ορίζονται στους καταλόγους των σαλναμέδων τύπου (Γ)· οι ναχιγιέδες που καθιέρωσε ο νόμος των βιλαετιών, όταν είναι απαραίτητη η διάκριση, αποκαλούνται «μουδιρλίκια».

ζ. Όταν λαμβάνονται ως εδαφικές μονάδες οι όροι «εγιαλέτι», «σαντζάκι», «καϊμακαμλίκι» κ.λπ. περιλαμβάνουν το σύνολο της περιφέρειας που υπάγεται στο διοικητή της αντίστοιχης βαθμίδας, είτε άμεσα είτε έμμεσα· η περιοχή της άμεσης δικαιοδοσίας τους αποδίδεται με τους όρους «κεντρικός καζάς» ή «κεντρικό σαντζάκι».

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η διοίκηση της Ηπείρου ως την πτώση του Αλή πασά

Η οθωμανική κατάκτηση

Η πρώτη εμφάνιση των Οθωμανών στα εδάφη της Ηπείρου χρονολογείται από τα τέλη της βασιλείας του Μουράτ Α' (1362-1389), όταν οι λεγόμενοι «ουτζ μπέηδες», οι ηγέτες των τουρκικών συνοριακών δυνάμεων που στάθμευαν στη Μακεδονία, άρχισαν να επεμβαίνουν στις διαμάχες των αλβανικών πριγκιπάτων που έλεγχαν τις περιοχές Μπερατιού και Αυλώνας· σχεδόν ταυτόχρονα αναφέρονται επιδρομές τους στο Πωγώνι και στην Άρτα³⁷. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Βαγιαζήτ (1389-1402), οι περισσότεροι από τους τοπάρχες της νότιας Αλβανίας είχαν εξαναγκασθεί να αναγνωρίσουν την οθωμανική επικυριαρχία. Ανάμεσά τους ξεχώριζε ο σούμπασης του Λεσκοβικιού Σαχίν ή Ισαΐμ μπέης, πολέμαρχος των οθωμανικών δυνάμεων κατά την κατάληψη της Βοσνίας και επικυρίαρχος της χώρας που κατέληξε να φέρει το όνομά του³⁸. Στο νότιο τμήμα της χώρας, τα Γιάννενα εξακολούθησαν να αποτελούν μέχρι το 1430 την έδρα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, αλλά τόσο τα όρια, όσο και η δύναμη του κράτους αυτού ολοένα εξασθενούσαν, και από το 1389 τελούσε ουσιαστικά υπό την προστασία του Βαγιαζήτ. Τα κύρια προσκόμματα στην εξάπλωση της οθωμανικής επιρροής παρέμεναν οι οχυρές παραλιακές κτήσεις, τις οποίες οι επικυρίαρχοί τους προτίμησαν να παραδώσουν στα χέρια των Βενετών. Στην κατηγορία αυτή πέρασαν, για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα, η Σκόδρα, το Δυρράχιο, η Αυλώνα, το Δέλβινο, η Πάργα και η Πρέβεζα, και η τελική κατάληψη όλων των χερσαίων βενετοκρατούμενων εδαφών στοίχισε στην Αυτοκρατορία περισσότερο από ενάμιση αιώνα πολέμων.

Ύστερα από την προσωρινή αναστάτωση, που επέφερε στα πράγματα της Αυτοκρατορίας η ήττα και η αιχμαλωσία του Βαγιαζήτ από τον Ταμερλάνο στην Άγκυ-

37. Inalcik 1960, σ. 674· πρβλ. Nicol 1984, σ. 150-153, 160 κ.ε.· Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 145 κ.ε. Για την επιδρομή του 1384 στην Άρτα ή, κατά τον Ασίκπασα-ζαντέ, στο «Κάρλελι» βλ. και Zachariadou 1988, σ. 200-201.

38. Τις τουρκικές μαρτυρίες για το πρόσωπό του συνοψίζει ο Inalcik (1960, σ. 674), τις ελληνικές ο Nicol (1984, σ. 150)· πρβλ. Λαμπριδής 1888ε, σ. 121 και παρακάτω σημ. 337.

ρα, η κατάκτηση της Ηπείρου ξεκίνησε πάλι με συστηματικότερο τρόπο. Κατά το 1420 οι Οθωμανοί είχαν αποκαταστήσει οριστικά την κυριαρχία τους στο σύνολο σχεδόν των πεδινών εδαφών της κεντρικής Αλβανίας. Ταυτόχρονα έπεσε στα χέρια τους και η πόλη του Αργυροκάστρου, έδρα έως τότε της αρβανίτικης φάρας των Ζενεμπισαίων, και αμέσως αναδείχθηκε σε έδρα του νεοσύστατου σαντζακιού της Αρβανιτιάς (σαντζάκ-ι Αρβανίτ), που υπαγόταν στο εγιαλέτι της Ρούμελης³⁹. Η έκταση και η διάρθρωση του σαντζακιού αυτού διαφαίνονται στο συνοπτικό τιμαριωτικό του κατάστιχο, που γράφτηκε κατά το 1431 και δημοσιεύθηκε από τον Η. Inalcik. Σε αυτό ανήκαν όλα σχεδόν τα εδάφη που περιλαμβάνονταν ανάμεσα στην περιοχή της Κρούας και την κοιλάδα του Καλαμά. Οι κύριες εδαφικές περιφέρειες, στις οποίες χωριζόταν το σαντζάκι, φέρονται με το όνομα «βιλαέτια» και ήταν του Αργυροκάστρου, της Κλεισούρας, των Κανίνων, του Μπερατιού («Μπελ(ι)γράτ»), του Σκραπαριού, της Τομορίτσας, του Τσαρταλός (=Σουλιόβας), του Ακτσά Χισάρ (=Κρούας) και του Παύλο Κουρτίκ (περιοχή Καβάγιας-Ελμπασάν). Οι περισσότερες έπαιρναν το όνομά τους από κάποιο ομώνυμο κάστρο, που αποτελούσε ταυτόχρονα την έδρα του σούμπαση και του καδή τους. Το βιλαέτι του Παύλο Κουρτίκ παραπέμπει στο όνομα του παλιού Αλβανού του δυνάστη, μέλους της ομώνυμης φάρας, και θα πρέπει ν' αντιπροσωπεύει την έκταση της αρχικής τοπαρχικής του περιφέρειας. Περιοχές με ανάλογες δυναστικές επωνυμίες εμφανίζονται και άλλες στο κείμενο του καταστίχου, χωρίς ωστόσο να αντιπροσωπεύουν πια, απ' ό,τι φαίνεται, ιδιαίτερες διοικητικές ενότητες⁴⁰. Εκτός από τα πρωταρχικά βιλαέτια, το κατάστιχο διακρίνει και ναχιγιέδες· έτσι, στην περιοχή του βιλαετιού του Αργυροκάστρου διακρίνονται οι ναχιγιέδες της Βαγενετίας (=Δέλβινο και Παρακάλαμος), του Λαχανοκάστρου, του Δρίνου (=Δρόπολη, Ρίζα και Λιντζουριά), της Ζαγοριάς, της Χειμάρρας, του Κουρβελεσιού και του Σοπωτού. Η συνολική εικόνα που προκύπτει από το κατάστιχο είναι μάλλον λαβυρινθώδης, και η διάκριση ανάμεσα σε βιλαέτια και ναχιγιέδες δεν τηρείται πάντοτε με συνέπεια⁴¹. Το βέβαιο είναι πως ολόκληρη η παραπάνω περιφέρεια ήταν ήδη χωρισμένη σε τιμάρια (γύρω στα 300), άλλα από τα οποία κατέχονταν από Τούρκους και άλλα από ντόπιους Αλβανούς· με τιμάρια είχαν προικοδοτηθεί για τη συντήρησή τους και οι επίσκοποι Κανίνης

39. Η πτώση του Αργυροκάστρου χρονολογείται τον Οκτώβριο του 1418 (Nicol 1984, σ. 189)· πρβλ. Inalcik 1960, σ. 675 και 1954, σ. xv, όπου η σύσταση του νέου σαντζακιού ανάγεται στα χρόνια του Μεχμέτ Α' (1413-1421). Ο Π. Αρβαντινός (1856, τ. Α', σ. 160) τοποθετεί τα γεγονότα μία δεκαετία αργότερα.

40. Το βιλαέτι όμως του Αργυροκάστρου αποκαλείται και «βιλαέτι του Ζενεμπίση», από το όνομα του φυλάρχου που παρέδωσε την πόλη στους Τούρκους (Inalcik 1954, σ. 1).

41. Π.χ. η Βαγενετία αναφέρεται και ως βιλαέτι, χωρίς όμως να εμφανίζεται σούμπασης, ο οποίος υπάρχει στο Σοπωτό. Για την τοπογραφία του νοτιότερου τμήματος του σαντζακιού βλ. και Koder 1982, σ. 17, 31-33 και Παπαδόπουλος 1976, σ. 21-34. Για το κάστρο του Σοπωτού βλ. Soustal 1981, σ. 262 και Αρβαντινός 1856, τ. Β', σ. 154-155.

και Βελεγράδων⁴². Μεγάλο μέρος του νότιου τμήματος του σαντζακιού –πάνω από 100 χωριά– ανήκε στο χάσι του σαντζάκμπε Ομέρ μπέη. Αυτή η ολοκληρωτική υποταγή της περιφέρειας στους διοικητικούς και οικονομικούς μηχανισμούς του οθωμανικού κράτους ήταν μέχρι ένα σημείο πλασματική· σε ορισμένες σελίδες του καταστίχου υπάρχουν σημειώματα που μαρτυρούν την αντίσταση μεμονωμένων χωριών στην παρουσία οθωμανών καταμετρητών και φοροεισπρακτόρων, και ξέρουμε ότι ολόκληρο το σαντζάκι συνταράχθηκε κατά τον 15ο αιώνα από επανειλημμένες εξεγέρσεις, με τελευταία και μεγαλύτερη εκείνη του Σκεντέρμπεη⁴³.

Λίγο μετά την επιβολή της οθωμανικής εξουσίας στο Αργυρόκαστρο, παραδόθηκαν στα χέρια του μπηλέρμπε της Ρούμελης Σινάν πασά και τα Γιάννενα (1430), όπου δέσποζε μέχρι τότε η ναπολιτάνικη οικογένεια των Τόκων της Κεφαλληνίας⁴⁴. Μολονότι δεν έχει εντοπιστεί στο σημείο αυτό σαφής μαρτυρία, πρέπει να υποθέσουμε ότι αμέσως μετά την κατάκτηση της πόλης σχηματίστηκε τριγύρω της και το ομώνυμο σαντζάκι. Τα όρια του σαντζακιού αυτού θα πρέπει να ήταν σχετικά περιορισμένα, αν τα συγκρίνουμε με εκείνα που θα συναντήσουμε στις οθωμανικές πηγές του 16ου-19ου αιώνα. Προς τα βόρεια, οι περιοχές της Κόνιτσας και των Γρεβενών σχημάτιζαν ακόμα ενιαία περιφέρεια με αδιευκρίνιστο καθεστώς, στην οποία υπάγονταν επίσης η Κορυτσά και η Πρεμετή. Στην ίδια περιοχή, που αποτελούσε και τον πρώτο πυρήνα της οθωμανικής διείσδυσης στην Ήπειρο κατά τα τέλη του 14ου αιώνα, εντάσσεται γεωγραφικά και το Λεσκοβίκι, και η εδαφική της έκταση πιθανότατα αντανakλούσε τα όρια του παλιού μπηλικιού του Σαχίν μπέη⁴⁵. Τέλος, το νοτιότερο κομμάτι της Ηπείρου, δηλαδή οι σημερινοί νομοί της Άρτας και της Πρέβεζας, εξακολούθησαν να βρίσκονται υπό την κατοχή του Καρόλου Β΄ Τόκκου μέχρι το 1449, και η διοικητική τους υπόσταση στις επόμενες δεκαετίες παραμένει ασαφής⁴⁶.

42. Inalcik 1954, σ. 43, 58, 75· *πρβλ.* και σ. 99 για το τιμάριο ενός ακόμη επισκόπου (Σπαθίας;).

43. *Βλ.* *πρόχειρα* Inalcik 1954, σ. xiii-xv, Παπαδόπουλος 1976, σ. 13-15 και Αραβαντινός 1856, τ. Α΄, σ. 166-170 (κύρια πηγή ο Χαλκοκονδύλης) για τις εξεγέρσεις του 1430-1440· Bartl 1968, σ. 17 για την ογκώδη βιβλιογραφία περί Σκεντέρμπεη.

44. Nicol 1984, σ. 201-204· Delilbaşı 1987, σ. 92-99.

45. Από αυτό το χώρο φαίνεται ότι πρωτοεξέκρινσε και η τιμαριωτική οργάνωση της Ηπείρου (Inalcik 1954, σ. xv). Σύμφωνα με μια άποψη, η περιοχή αποτελούσε τον 15ο αιώνα το χωριστό σαντζάκι της Κορυτσάς (Zachariadou 1987, σ. 246).

46. Σύμφωνα με ιταλική πηγή του 1475 (Προμοντόριο ντε Κάμπις), η Άρτα ανήκε στην ίδια ενότητα με το Ζητούνι και την Αθήνα· τέτοια ενότητα ήταν το σαντζάκι Τρικάλων (Zachariadou 1987, σ. 244). Κατά το 1480 αναφέρεται ως ιδιαίτερο σαντζάκι (Γιαννόπουλος 1971, σ. 73) και το 1486 συσχετίζεται με το σαντζάκι της Αυλώνας (Stefano Magno 1884, σ. 236). Ο Birken τέλος (1976, σ. 55), χωρίς να μνημονεύει πηγές, την τοποθετεί στο σαντζάκι του Κάρλελι (σημερινή Αιτωλοακαρνανία) μαζί με την Πρέβεζα. Η τελευταία εμφανίζεται κατά τον 15ο αιώνα ως έδρα σαντζάκμπεη (Uzunçarşılı 1983, σ. 202), το σαντζάκι του οποίου ταυτίζεται αυθαίρετα από τους Todorov-Velkov (1988, σ. 11) με το κατοπινό σαντζάκι του Κάρλελι. Μεταγενέστερα ο Χατζή Κάλφας περιλαμβάνει στο Κάρλελι την Πρέβεζα, όχι όμως και την Άρτα (Hadschi Chalfa 1812 σ. 127· *πρβλ.* Ménage 1978). Πρόκειται μάλλον για λάθος, αφού σε όλες τις άλλες πηγές του 16ου-17ου αιώνα και οι δύο

Η οριστική διαμόρφωση των ηπειρωτικών σαντζακιών

Η αρχέγονη αυτή διαίρεση δεν διατηρήθηκε για πολύ. Ήδη από το 1437 η περιοχή της Πρεμετής προσαρτήθηκε προσωρινά στη δικαιοδοσία του σαντζάκμπε της Αρβανιτιάς⁴⁷· η ρύθμιση αυτή θα μονιμοποιηθεί μέχρι τα τέλη του αιώνα. Ακολούθησε η προσάρτηση της Κόνιτσας, των Γρεβενών και της Άρτας στο σαντζάκι των Ιωαννίνων. Σε μία σειρά κατάστιχα γραμμένα γύρω στο 1490, που αφορούν τη διανομή του κεφαλικού φόρου, οι τρεις αυτές απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές απαρτίζουν μια ενιαία φορολογική υποδιαίρεση, πράγμα που δεν έχει νόημα αν δεν υπάγονταν από τότε στο ίδιο σαντζάκι. Στην ίδια υποδιαίρεση μνημονεύεται επιπλέον για πρώτη φορά και η περιφέρεια της Παραμυθιάς («Αγιαντονιάτ»)⁴⁸. Οι ίδιες ακριβώς περιφέρειες θα εμφανιστούν ως κτήσεις του σαντζακιού των Ιωαννίνων σε έναν κατάλογο φτιαγμένο γύρω στο 1526, που περιλαμβάνει το εισόδημα των πόλεων του εγιαλετιού της Ρούμελης⁴⁹.

Ταυτόχρονα με την οριστική συγκρότηση του σαντζακιού των Ιωαννίνων επήλθε η διάσπαση του σαντζακιού της Αρβανιτιάς. Κατά το έτος 1466 ο Μωάμεθ Β΄, στην προσπάθειά του να καταστείλει την εξέγερση του Σκεντέρμπεη, οικοδόμησε στα εδάφη του το κάστρο του Ελμπασάν, που έμελλε ν' αποτελέσει την πρωτεύουσα του ομώνυμου σαντζακιού· στη δικαιοδοσία του περιήλθε ολόκληρη σχεδόν η κοιλάδα του ποταμού Σκούμπεη, όπου σχηματίστηκαν οι καζάδες της Τσερμενίκας, της Σπαθιάς και του Δυρραχίου. Τα βορειότερα εδάφη, δηλαδή η Κρούα, το Μάτι και η Δίβρα, πέρασαν στη δικαιοδοσία του σαντζάκμπε της Αχρίδας, ενώ η κατάληψη της Σκόδρας (1479) πρόσφερε την ευκαιρία για να σχηματιστεί ένα ακόμη σαντζάκι στο βορειότερο τμήμα της χώρας⁵⁰. Ότι απέμεινε από το σαντζάκι της Αρβανιτιάς, η ζώνη δηλαδή ανάμεσα στους ποταμούς Σκούμπεη και Καλαμά, αποτέλεσε στο εξής το σαντζάκι της Αυλώνας, καθώς η οθωμανική εξουσία, μετά την οριστική εκδίωξη των Βενετών από την περιοχή του στρατηγικού αυτού λιμανιού, μετέφερε εκεί την έδρα του σαντζάκμπε (1482)⁵¹.

πόλεις αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του σαντζακιού των Ιωαννίνων (Delilbaşı 1991, σ. 55 κ.ε.· Stojkov 1970, σ. 221· Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 637).

47. Inalcik 1954, σ. xviii.

48. Barkan 1964, σ. 97· Todorov-Velkov 1988, σ. 268-269.

49. Gökbilgin 1956, σ. 260.

50. Inalcik 1954, σ. xi και 1960, σ. 676.

51. Η χρονολογία βρίσκεται μόνο στον Rouqueville 1820, τ. Α΄, σ. 307· δεν ξέρω από πού την αντλεί. Ο Π. Αρβαντινός (1856, τ. Β΄, σ. 25) απλώς παρερμηνεύει τον Rouqueville, ενώ ο Birken (1976, σ. 53), παρερμηνεύοντας με τη σειρά του τον Inalcik (ό.π.), γράφει «1466». Αντιφατική είναι, όπως συνήθως, η εικόνα των σύγχρονων πηγών· π.χ. ο τούρκος ναύαρχος Γκεντίκ Αχμέτ πασάς αναφέρεται ως σαντζάκμπεης της Αυλώνας από το 1479 (Uzunçarşili 1983, σ. 136), ενώ τα κατάστιχα του κεφαλικού φόρου μιλούν ακόμα το 1490 για σαντζάκι της Αρβανιτιάς (Barkan 1964, σ. 85-95)· αλλά ο Προμοντόριο ντε Κάμπις, το 1475, μνημονεύει δύο «καπετανίες» με το όνομα αυτό

Η τελευταία μεγάλη διοικητική ανακατάταξη στο χώρο της Ηπείρου πριν από την εποχή του Τανζιμάτ θα παρουσιαστεί κατά τον τουρκοβενετικό πόλεμο 1537-1540. Στη διάρκεια των επιχειρήσεων που διεξήγαγε εναντίον της Κέρκυρας ο μεγάλος βεζίρης Αγιάς πασάς, που καταγόταν μάλιστα από την περιφέρεια της Χειμάρρας, οι σκληροτράχηλοι αλβανικοί πληθυσμοί των ιονικών παραλίων, που είχαν επανειλημμένα συμμαχήσει μέχρι τότε με τη βενετική εξουσία, υποτάχθηκαν οριστικά στην οθωμανική κυριαρχία και προσαρτήθηκαν σε ένα νέο σαντζάκι με έδρα το Δελβίνο⁵². Τα εδάφη του καινούριου σαντζακιού προέρχονταν εν μέρει από το σαντζάκι της Αυλώνας (ο καζάς του Δελβίνου, όπου ενσωματώθηκαν οι παλιοί ναχιγιέδες της Βαγενετίας, του Σοπωτού, της Χειμάρρας και του Κουρβελεσιού) και εν μέρει από το σαντζάκι των Ιωαννίνων (ο καζάς της Παραμυθιάς και η περιφέρεια του Μαργαριτιού, το καθεστώς της οποίας κατά τον 15ο αιώνα παραμένει ακαθόριστο). Τα παραθαλάσσια κάστρα του Βουθρωτού και της Πάργας, που παρεμβάλλονταν ανάμεσα στις κτήσεις του, ήταν οι μόνες περιοχές που εξακολούθησαν να βρίσκονται υπό βενετική επικυριαρχία. Στο εξής, η γεωγραφική και διοικητική υπόσταση των τριών ηπειρωτικών σαντζακιών διατηρήθηκε σχεδόν αμετάβλητη μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα (Πίνακας Β2).

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, το σαντζάκι των Ιωαννίνων κατείχε κατά τους παλαιότερους χρόνους της Τουρκοκρατίας το μεγαλύτερο τμήμα της σημερινής ελληνικής Ηπείρου, με εξαίρεση το Πωγώνι, που υπαγόταν στο σαντζάκι της Αυλώνας, και την περιοχή της Θεσπρωτίας, που προσαρτήθηκε στην επικράτεια του σαντζακιού του Δελβίνου· περιλάμβανε επίσης τις δύο γειτονικές περιφέρειες Γρεβενών και Βεντσών⁵³ και κάποια ψήγματα αλβανικού εδάφους στην περιοχή του καζά της Κόνιτσας. Τα υπόλοιπα εδάφη της σημερινής νότιας Αλβανίας μοιράζονταν ανάμεσα στα σαντζάκια του Δελβίνου και της Αυλώνας⁵⁴. Το βόρειο σύνορο του τελευταίου, αν εξαιρέσουμε κάποιες ασάφειες των πηγών για την περιφέρεια της Τομορίτσας, ταυτιζόταν περίπου με το βόρειο σύνορο της ενιαίας ηπειρωτικής επικράτειας, όπως θα το συναντήσουμε κατά τον 19ο αιώνα. Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών σαντζακιών ήταν ο σχεδόν κληρονομικός χαρακτήρας που περιέβαλλε,

(Birken, *ό.π.*). Προβληματική είναι και η καθιερωμένη από τον Babinger (1960) χρονολόγηση της πτώσης της Αυλώνας στα 1417· είναι χαρακτηριστικό ότι η πόλη λείπει εντελώς από το κατάστιχο του 1431.

52. Parry 1960· *πρβλ.* και Gökbilgin 1956, σ. 274.

53. Για την υπαγωγή των δύο αυτών περιοχών οι πληροφορίες γίνονται αντιφατικές στις αρχές του 19ου αιώνα· *βλ.* Κεφάλαιο 5, σημ. 284. Χωρίς νόημα είναι η πληροφορία που παραθέτει ο Strauss (1992, σ. vii) για υπαγωγή και της Άρτας στο σαντζάκι του πασά της Ρούμελης τον 18ο αιώνα.

54. Για τους καζάδες του σαντζακιού της Αυλώνας καλούς καταλόγους καζάδων δίνουν και οι Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 689, Rouqueville 1820, τ. Α', σ. 308· γενικότερα *πρβλ.* και Kiel 1990, σ. 96. Εσφαλμένα ο Birken (1976, σ. 53) περιλαμβάνει στην Αυλώνα και την Πεκίνη του Ελμπασάν· πρόκειται για το Πωγώνι.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β2

Συγκριτικό ευρετήριο των υποδιαφορέων των τριών ηπειρωτικών σαντζακιών,
βάσει ορισμένων συνοπτικών πηγών του 16ου-19ου αι.

Όνομα περιφέρειας	Όνομα σαντζακιού				
	1526	1550-1580	1648	1668	1805 αι. 1804
Ιωάννινα	Ιωάννινα	Ιωάννινα ^δ	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Ιωάννινα
Κοιφεντα	-	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Ιωάννινα ^ε	Ιωάννινα
Άκρα	Ιωάννινα	Ιωάννινα ^δ	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Ιωάννινα
Κόνιτσα	Ιωάννινα	Ιωάννινα ^δ	Ιωάννινα	Ιωάννινα	5 Ιωάννινα
Γρεβενά	-	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Ιωάννινα ^η
Βέντσα	-	-	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Ρούμελη ^η
Ραγοί	Ιωάννινα	Ιωάννινα	-	-	-
Πρέβεζα	Ιωάννινα	Ιωάννινα	Κάραελε	Ιωάννινα	-
Παραμυθιά	Ιωάννινα	Δέλβινο	Δέλβινο	Δέλβινο	Δέλβινο
Μαζαράκιβ	-	Δέλβινο	Δέλβινο	Δέλβινο	Δέλβινο
Δέβινο	Αυλώνα	Δέλβινο ^δ	Δέλβινο	Δέλβινο	Δέλβινο
Κουφβέλεσι	-	Δέλβινο	Δέλβινο	-	Δέλβινο
Αγυροόκαστρο	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα
Πωγωνι	-	-	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα
Πρεμετή	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα
Τεπελένι	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Δέλβινο (sic)
Αυλώνα	Αυλώνα ^γ	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα
Μπεράτι	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	-
					Αυλώνα

Μουζακιά	-	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	-	Αυλώνα
Σκαραπάρ	Αυλώνα	-	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα	Αυλώνα
Τομορίτσα	-	Αυλώνα	Αχρίδα	Αυλώνα	-	Αυλώνα ^θ

Σημείωση: Όλοι οι κατάλογοι, ιδιαίτερα όμως ο τρίτος και ο πέμπτος (που εκδόθηκαν από τον Hammer), παρουσιάζουν χονδροειδή σφάλματα στη μεταγραφή και την ταύτιση, που διορθώθηκαν σιωπηλά· ειδικά για τα Κούφεντα και τα Βέντσα βλ. παρακάτω σημ. 261 και 296.

α. Αντί της Προβέζας τον 16ο αιώνα μνημονεύεται η Ρηνιάσα.

β. Επίσημη ονομασία του καζά Μαργαριτιού.

γ. Επιπλέον αναφέρονται και τα Κάνινα.

δ. Επιπλέον αναφέρονται οι ναχιγιέδες Ζαγοριού, Μαλακασιού, Τσαφκοβίτσας, Λάκκας, Κεκού Τράφου, Πογδόριανης και Παπύργου (περιοχή Ιωαννίνων), Τοπόλιανης, Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων (περιοχή Άρτας), Τζαΐμ (=Λεσκοβίσι της Κόνιτσας) και Παρακάλλιμος (σημερινή επαρχία Φυλακτών).

ε. Συνυπογράφεται με τον καζά Ιωαννίνων.

ς. Συγχωνευμένη με το Παγώνι, υπόκειται φαινομενικά στο σαντζάκι Αυλώνας.

ζ. Περιλαμβάνονται μόνο στον πίνακα των σελ. 37-38, που αφορά τα χρόνια του Μαχμούτ Β΄.

η. Στη θέση τους αναφέρονται το Eğrikesi [Αγυροκάστρο (:)] και το Resim (:).

θ. Επιπλέον αναφέρεται και η Όπαρη της περιοχής Κορυτσάς.

Πηγές: 1526: Gökbigin 1956, σ. 257, 260 (κατάλογος πόλεων).

1550-1580: Ο.π., σ. 274-283, Dellibası 1991, σ. 55 και Inalcik 1954, σ. xi (κατάλογοι ναχιγιέδων).

1648: Hadschi Chalfa 1812, σ. 129-134 (κατάλογος καζάδων).

1668: Stojkon 1970, σ. 221-223 (κατάλογος καζάδων).

18ος αι.: Hammer 1841, σ. 6-9 (κατάλογος καθηκτικών· για την ταξινόμηση σε σαντζάκια βλ. σ. 37-38).

1804: Incicayan 1974, σ. 66, 75, 81 (κατάλογοι καζάδων).

μέχρι την εποχή του Αλή πασά, το αξίωμα του διοικητή τους. Το σαντζάκι των Ιωαννίνων, κατά το μεγαλύτερο μέρος του 17ου και του 18ου αιώνα, το κατείχαν οι απόγονοι του περιώνυμου τουρκογιαννιώτη δυνάστη Ασλάν πασά⁵⁵: από άλλο κλάδο της ίδιας οικογένειας, εγκατεστημένο στο Αργυρόκαστρο, προήλθαν κατά τον 18ο αιώνα και οι περισσότεροι διοικητές του σαντζακιού του Δελβίνου⁵⁶. Με τον ίδιο τρόπο, οι πασάδες της Αυλώνας ανήγαν την καταγωγή τους στον Σινάν πασά, διοικητή της στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς⁵⁷. Όλοι οι παραπάνω τοπάρχες διέθεταν στο εσωτερικό της επικράτειάς τους εκτεταμένα χάρσια, με τα έσοδα των οποίων ήταν σε θέση να συντηρούν τα πελατειακά κυκλώματα που εξασφάλιζαν την πολιτική τους επιβίωση⁵⁸. Το υπόλοιπο τμήμα των εδαφών τους ήταν μοιρασμένο σε μικρότερες τιμαριωτικές περιφέρειες, για τις οποίες οι πηγές μας δίνουν κάποιες συνοπτικές μαρτυρίες. Έτσι, κατά τον Αϊνή Αλή (1609) υπήρχαν στο σαντζάκι των Ιωαννίνων 62 ζιαμέτια και 345 τιμάρια, του Δελβίνου 24 ζιαμέτια και 155 τιμάρια, και της Αυλώνας 38 ζιαμέτια και 479 τιμάρια⁵⁹.

Η αποσύνθεση της ιεραρχίας

Τα παραπάνω αφορούν την επίσημη διοικητική διαίρεση, όπως προκύπτει από τα τιμαριωτικά και φορολογικά κατάστιχα και από τους επίσημους καταλόγους των ιεροδικαστικών θέσεων· αλλά η διοικητική σχέση των προϊστάμενων αρχών του κάθε σαντζακιού δεν ήταν πάντοτε η ίδια με όλες τις υποκείμενες περιφέρειες, και οι πολιτικές και δημοσιονομικές ρυθμίσεις του 18ου αιώνα έτειναν, όπως προαναφέρθηκε, να κλονίσουν όλο και περισσότερο το διοικητικό μηχανισμό των σαντζακιών, καθιστώντας εντελώς δυσδιάκριτη ακόμη και τη γεωγραφική τους υπόσταση.

55. Για τον Ασλάν πασά και τους διαδόχους του βλ. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 293 και 1984, τ. Γ', σ. 260, 267· Λαμπρίδης 1887α, σ. 48-53· Μέριτζιος 1965, σ. 450 κ.ε.· Ayverdi 1982, σ. 293. Μεταξύ 1716-1740 ο πασάς των Ιωαννίνων χαρακτηρίζεται ως μουτεσελίμης και διοριζόταν από τον πασά των Τρικάλων (Rouqueville 1820, τ. Α', σ. 125-126) ή, σύμφωνα με τον Leake (1835, τ. Α', σ. 235-236), της Άρτας (:): δεν υπάρχει όμως ένδειξη ότι αυτό συνέβαινε από την αρχή της κατάκτησης, όπως ισχυρίζεται ο Λαμπρίδης.

56. Αραβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 272-273.

57. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 191-192· Αλεξούδης 1868, σ. 19. Οι προσπάθειες του Babinger (1960) και του ίδιου του Αραβαντινού να ταυτίσουν αυτόν τον Σινάν με γνωστά πρόσωπα της οθωμανικής ιστορίας προσκρούουν σε χρονολογικές δυσκολίες· βλ. κάποιες όψεις του προβλήματος στον Bartl 1968, σ. 103-104.

58. Το μεγαλύτερο ήταν το χάρσι του πασά των Ιωαννίνων, το ετήσιο εισόδημα του οποίου υπολογίστηκε από τον Αϊνή Αλή σε 460.260 άσπρα. Περιελάμβανε αρχικά τα κάστρα των Ιωαννίνων, της Παραμυθιάς και της Ρηνιάσας (Gökbilgin 1956, σ. 260, 282). Αργότερα, ο Αλή πασάς πρόσθεσε στις κτήσεις του και άλλα χάρσια ως μουκατά (Άρτα, Καρίτσα, Πογδόριανη, Μέτσοβο).

59. Gökbilgin 1956, σ. 274, 282· Hammer 1815, τ. Β', σ. 250. Κοινή η πηγή και στον Εβλιγιά Τσελεμπή (1928, σ. 647, 668, 689).

Ήδη από τον 17ο αιώνα ο καζάς του Αργυροκάστρου είχε παραχωρηθεί ως τιμάριο στο σαντζάκμπεη του Δελβίνου, με αποτέλεσμα να θεωρηθεί στο τέλος εξάρτημα του τελευταίου αυτού σαντζακιού. Κατά τον επόμενο αιώνα, μάλιστα, οι πασάδες του Δελβίνου έτειναν να είναι μόνιμα εγκατεστημένοι στο Αργυρόκαστρο, απ' όπου άλλωστε κατάγονταν οι περισσότεροι⁶⁰. Αντίθετα, το νότιο τμήμα του σαντζακιού φέρεται να αποτελεί σε ορισμένες πηγές ιδιαίτερο πασαλίκι με κέντρο του την Παραμυθιά· ο Rouqueville του δίνει μάλιστα και την επωνυμία «σαντζάκι της Τσαμουριάς» (Chamougi)⁶¹. Η πρωτεύουσα του σαντζακιού της Αυλώνας άλλαξε επανειλημμένα θέση ανάμεσα στην πόλη αυτή και στο Μπεράτι, και τα τελευταία χρόνια πριν από την ολοκληρωτική κατάκτηση του σαντζακιού από τον Αλή πασά το βλέπουμε να χωρίζεται σε δύο ανταγωνιστικά πασαλίκια⁶². Ως έδρα ιδιαίτερου πασά με χαμηλότερη βαθμίδα (μίας ουράς) αναφέρεται τον 18ο αιώνα και η Φράκουλα της Μαλακάστρας (σελ. 213). Στις περιοχές του Πωγωνιού και της Τομορίτσας συναντάμε κατά τον 17ο αιώνα κτήσεις που υπάγονταν στον Καπετάν πασά, το διοικητή του στόλου και των νησιών του Αιγαίου⁶³. Από τα εδάφη του σαντζακιού των Ιωαννίνων, ο καζάς της Άρτας διατελούσε μέχρι το 1790 ολότελα ανεξάρτητος από την επιρροή του σαντζάκμπεη, αφού ο βοϊβόδας του διοριζόταν από τον ενοικιαστή του σχετικού μουκατά, που ήταν απευθείας υπόλογος για τη διαχείρισή του στο σουλτανικό ταμείο. Πολυάριθμα ήταν ακόμη τα εδάφη που χωρίς να ανήκουν τυπικά στον κατάλογο των καζάδων, διέθεταν μια κάποια αυτοτέλεια στο επίπεδο της διοικητικής πρακτικής (Φιλιάτες, Μέτσοβο, Ζαγόρι, Λεσκοβίκι), ή είχαν αποκτήσει μία έμπρακτη αυτονομία μέσω των διαφόρων παρενεργειών του πελατειακού συστήματος (Σούλι, Χειμάρρα, ορεινή Λιαπουριά). Μία ακόμη περιπλοκή θα προσφέρει από το 1800 η προσάρτηση στην Τουρκία των χερσαίων θυλάκων της πρώην βενετικής επικράτειας των Επτανήσων (Πρέβεζα, Πάργα, Βόνιτσα και Βουθρωτό), οι οποίες χαρακτηρίζονταν θεωρητικά από ενότητα και διοικητική αυτοτέλεια απέναντι στο πασαλίκι των Ιωαννίνων, κατέληξαν όμως να υπάγονται φορολογικά στους προσωπικούς μουκατάδες του διοικητή του Αλή πασά⁶⁴. Η εξωτι-

60. Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 674· Αραβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 272-273. Όταν ο τίτλος του πασά πέρασε στα χέρια δελβινιώτικης δυναστείας (1770), η κυριαρχία του στο Αργυρόκαστρο ουσιαστικά εκμηδενίστηκε· βλ. ενδεικτικά Λάιος 1956, σ. 646, 649. Στους πίνακες του Rouqueville (1820, τ. Α', σ. 308 και σ. xx) το Αργυρόκαστρο εμφανίζεται και στα δύο σαντζάκια (Αυλώνας και Δελβίνου), τη δεύτερη φορά ως «αποσπασμένο από το Μπεράτι». Οπωσδήποτε έχει άδικο ο Birken (1976, σ. 53), όταν ισχυρίζεται ότι η πόλη ανήκε κανονικά στο Δέλβινο από το 1537.

61. Rouqueville 1820, τ. Α', σ. xxi, σε εμφανή αντίθεση με όσα γράφει στη σ. 353· πρβλ. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 249.

62. Ήδη ο Εβλιγιά Τσελεμπή (1928, σ. 689) έχει για πρωτεύουσα το Μπεράτι. Για τους διάφορους πασάδες βλ. πρόχειρα Αραβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 268-269. Κατά τη διάσπαση του πασαλικιού, το μερίδιο της Αυλώνας περιέλαβε και το Τεπελένι (ό.π., τ. Α', σ. 84 και 1856, τ. Β', σ. 25· η χρονολογία 1482 λάθος, πρβλ. σημ. 51).

63. Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 683· Hadschi Chalfa 1812, σ. 141.

64. Βλ. παρακάτω σελ. 174-175. Ο μουκατάς των τεσσάρων λιμανιών καταγράφεται και στο

κή πολυπλοκότητα που βασίλευε στη διοίκηση, ακόμη και στην ακμή της απολυταρχίας του Αλή πασά, θα γεμίσει με αμηχανία την τετράγωνη ιδιοσυγκρασία του John Hobhouse, που συνταξίδεψε στην Ήπειρο με τον Βύρωνα:

Στην Αλβανία θα βρει κανείς δείγματα από κάθε δυνατή μορφή διακυβέρνησης... Σε ορισμένους τόπους, αν και δεν υφίσταται έκδηλη αναρχία, δεν υπάρχει καμιά εξουσία, όπως συνέβαινε κατά την παραμονή μας στην ίδια την πόλη του Αργυροκάστρου· σε άλλα μέρη της χώρας ο κάθε αγάς ή μπέης αποτελεί κι ένα μικρό σατράπη... Η Πύλη, που τον καιρό της οθωμανικής ακμής είχε χωρίσει την περιοχή σε διάφορα μικρά πασαλίκια και καπετανάτα, δεν διαθέτει τώρα παρά ελάχιστο κύρος, και τα σύνορα των διαιρέσεων που καθόρισε έχουν θολώσει και ξεχαστεί· μόνο η παντοδύναμη δεσποτεία του Αλή πασά θα ήταν σε θέση να εξουδετερώσει προσωρινά την ανομοιογένεια που παρουσιάζεται μέχρι σήμερα στη διακυβέρνηση και επομένως και στο χαρακτήρα των διαφόρων κατοίκων της Αλβανίας⁶⁵.

Η επιβολή της «δεσποτείας» αυτής στις ηπειρωτικές επαρχίες επιτεύχθηκε σταδιακά με διάφορους τρόπους. Από τη στιγμή που κατόρθωσε να επιτύχει το διορισμό του στη θέση του πασά των Ιωαννίνων (1788), το κυριότερο εφόδιο του Αλή στάθηκε η ωμή βία και η κατατρομοκράτηση των κάθε είδους ανταγωνιστών του· με τον τρόπο αυτό κατόρθωσε να παρακάμψει τους φραγμούς που έθετε στην εξουσία των προκατόχων του το θεσμικό κατεστημένο του οθωμανικού κράτους και οι φυγόκεντρες τάσεις των κατά τόπους αγάδων. Τυπικά, βεβαίως, η επικύρωση των πρωτοβουλιών του έπρεπε να συνοδεύεται από την έκδοση φερμανιού. Η πολιτική του Μαχμούτ Β΄ ευνόησε, όπως προαναφέρθηκε, την τακτική του τελελενωτή δυνάστη, αφού ο ίδιος ο Σουλτάνος επεδίωκε να αυξήσει όσο το δυνατόν περισσότερο την επιρροή των πασάδων μέσα στα όρια της επικράτειάς τους. Η εξάλειψη της αυτονομίας του βοϊβοδαλικού της Άρτας (1790), την οποία ο Αλή πασάς θεωρείται κατά κάποιο τρόπο ότι «υπέκλεψε» από τις οθωμανικές αρχές, ήταν στην πραγματικότητα το πρώτο βήμα αυτής της διαδικασίας. Παράλληλα, η εξουσία του επόπτη των δερβενιών (ντερμπεντάτ ναζιρί), με την οποία περιβλήθηκε ο Αλής από τον πρώτο κιόλας χρόνο της διακυβέρνησής του στα Γιάννενα, τον προίκισε με δύναμη πολύ ανώτερη από εκείνη των προγενέστερων διοικητών, γιατί έτσι γινόταν ουσιαστικά ο αρχιστράτηγος όλων των ατάκτων στρατιωτικών δυνάμεων της περιφέρειάς του. Οι αρχηγοί των τοπικών αρματολικών σωμάτων, γνωστοί με τα ονόματα του καπετάνιου, του δερβέναγα, του μπουλούκμπαση και του ζαμπίτη, μετατράπηκαν σε εκτελεστικά όργανα της πολιτικής

κατάστιχο DBSM 9084 (παραπάνω σημ. 18), όπου το Βουθρωτό θεωρείται «από τα εξαρτήματα» (αν μουλχακάτ) του σαντζακίου των Ιωαννίνων. Κάτι ανάλογο γράφει και για τη Βόνιτσα ο Μανο (1826, σ. 588).

65. Hobhouse 1813, σ. 160-161.

του⁶⁶. Στις πιο φιλήσυχες περιφέρειες, η εξουσία του Αλή βασιζόταν άλλοτε στους διορισμένους πολιτικούς διοικητές των καζάδων (μουτεσελίμηδες), και άλλοτε στην επιρροή των ντόπιων προεστών, «αγιάνηδων» ή «κοτζαμπάσιδων», στις θέσεις των οποίων προώθησε άτομα της απόλυτης εμπιστοσύνης του. Τα αξιώματα τόσο του καπετάνιου, όσο και του προεστού, ήταν από παράδοση εξίσου ανοιχτά σε Χριστιανούς και Μουσουλμάνους· ενισχύοντας απροκάλυπτα τον πολιτικό τους ρόλο, ενίσχυε ταυτόχρονα και την ανάμιξη των Χριστιανών στα πολιτικά πράγματα⁶⁷.

Σε όσα τμήματα της ηπειρωτικής επικράτειας βρισκόνταν έξω από την τυπική του αρμοδιότητα, ο Αλή πασάς επεδίωξε αφενός να τοποθετήσει ως διοικητές τους γιους του και άλλα συγγενικά του πρόσωπα, και αφετέρου να μεταβάλει την παραδοσιακή διοικητική τους υπαγωγή, εξαγοράζοντας τις προσόδους τους και εξασφαλίζοντας την έκδοση σουλτανικών φερμανιών, που τα προσαρτούσαν στη δικαιοδοσία των σαντζακίων του. Με τον τρόπο αυτό κατόρθωσε να εντάξει προσωρινά στο σαντζάκι των Ιωαννίνων τους καζάδες της Τσαμουριάς και τις περιφέρειες του Μετσόβου και του Πωγωνιού⁶⁸· ό,τι απέμεινε από το σαντζάκι του Δελβίνου περιήλθε επίσης στον Αλή πασά (1812), που εγκατέστησε ως τοποτηρητή του τον εγγονό του Χουσεΐν πασά⁶⁹. Ύστερα από την κατάληψη του σαντζακιού της Αυλώνας και του Μπερατιού από τα στρατεύματα του Αλή, ο διοικητής του Ιμπραήμ Βλιώρας υποχρεώθηκε να παραχωρήσει τη θέση του στον πρωτότοκο γιο του Αλή Μουχτάρ πασά⁷⁰. Στη συνέχεια, η επικράτεια του πασαλικιού αυτού απλώθηκε στις γειτονικές περιφέρειες του Ελμπασάν, της Κολώνιας και της Κορυτσάς⁷¹. Καμία σχεδόν από τις προηγούμενες ρυθμίσεις δεν έμελλε να επιβιώσει μετά την πτώση του σατράπη. Οι μόνες ουσιαστικές διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στα στοιχεία του Πίνακα Β2 και στους καταλόγους των καζάδων της αμέσως επόμενης περιόδου είναι η οριστική προσάρτηση του Αργυροκάστρου στο σαντζάκι του Δελβίνου –κάτι που, όπως είπαμε, είχε ήδη καθιερωθεί στην πράξη πριν από πολλές δεκαετίες– και η ένταξη του Μετσόβου στις περιφέρειες του σαντζακιού των Ιωαννίνων (βλ. Χάρτη αρ. 4, σελ. 376).

66. Για την καίρια σημασία του αξιώματος του επόπτη των δερβενιών στην πολιτική ισχυροποίηση του Αλή βλ. και Γιαννόπουλος 1971, σ. 94, Σκιώτης 1969, σ. 277 κ.ε.

67. Για το χαρακτήρα της διοίκησης του Αλή πρβλ. ιδίως Holland 1815, σ. 107 κ.ε., Αραβαντινός 1895, σ. 342 κ.ε., Αρς 1994, σ. 282 κ.ε.

68. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 307 (για την Τσαμουριά)· βλ. Κεφάλαιο 5, σ. 164 και 173 για το καθεστώς Μετσόβου και Πωγωνιού.

69. (Σ.) Αραβαντινός 1895, σ. 194, 222· Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 319. Από άλλους φέρεται ως διοικητής Δελβίνου ο γιος του Βελή πασά Μεχμέτ (Αρς 1994, σ. 306, σημ. 5 και *Ελληνικός Τηλέγραφος*, φ. 23/29-1-1813).

70. Κατά τον Π. Αραβαντινό (ό.π.) ο Μουχτάρ πασάς παρέμενε τυπικά απλός τοποτηρητής του Ιμπραήμ· βλ. όμως Αρς 1994, σ. 274 και *Ελληνικός Τηλέγραφος*, ό.π.

71. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 305· Pouqueville 1820, τ. Α', σ. 191, τ. Β', σ. 388, τ. Γ', σ. 378· Mano 1826, σ. 445, 538· (Σ.) Αραβαντινός 1895, τ. Β', σ. 267 κ.λπ.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η περίοδος των πρώτων μεταρρυθμίσεων (1820-1867)

Η φάση του συγκεντρωτισμού

Μέχρι το θάνατο του Μαχμούτ Β' (1839) δεν σημειώθηκαν ουσιώδεις θεσμικές διαφοροποιήσεις στον τρόπο της επαρχιακής διακυβέρνησης. Η Ήπειρος εξακολουθούσε τυπικά να είναι χωρισμένη στα τρία σαντζακία που τη συγκροτούσαν τον καιρό του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς· η συνολική εποπτεία τους όμως, που μέχρι την οριστική αποκατάσταση της σουλτανικής εξουσίας στα Γιάννενα ήταν ακόμη μοιρασμένη σε ξεχωριστούς πασάδες⁷², περιέρχεται από τον Ιανουάριο του 1822 στον άλλοτε οπλαρχηγό του Αλή πασά Ομέρ Βρυώνη. Από την ημερομηνία αυτή η Ήπειρος εμφανίζεται ως ιδιαίτερη διοικητική επικράτεια, ο διοικητής της οποίας έφερε τον τίτλο του «Βαλή των Τριών Σαντζακίων» (ελβιγέ-ι σελασέ)⁷³ ή, σε αναλυτικότερη διατύπωση, του «Βαλή Ιωαννίνων, Δελβίνου και Αυλώνος»⁷⁴. Από τη δεκαετία του 1830 ο βαλής των τριών σαντζακίων, όπως και οι άλλοι διοικητές ανεξάρτητων πασαλικιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα αρχίσει να χρησιμοποιεί τον τίτλο του «μουσίρη» ή στρατηγού⁷⁵, με τον ίδιο τρόπο που ο τυπικός του

72. Βλ. σχετικές παραπομπές στο Παράρτημα Β/II, σελ. 399. Και η Πρέβεζα, αν πιστέψουμε τον Π. Αραβαντινό (1856, τ. Α', σ. 337), είχε γίνει για λίγο ιδιαίτερο πασαλίκι υπό το γιο του Ισμαήλ Πασόμπεη Αχμέτ. Οι Αλβανοί του σαντζακιού της Αυλώνας και ιδιαίτερα το κόμμα των Βλιώρηδων διεκδίκησαν κατόπιν επίμονα την ανεξαρτητοποίηση του σαντζακιού τους (Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 372), και πράγματι πέτυχαν τον Νοέμβριο του 1824 την παραχώρησή του στον Σουλεϊμάν Βλιώρα (Βασδραβέλλης 1952, σ. 482), αλλά για λίγο διάστημα.

73. Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 135, όπου εσφαλμένα ανάγεται η χρήση του τίτλου στα χρόνια του Αλή πασά· επίσης ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 116/2-5-1845, όπου στο συνημμένο τουρκικό πρωτότυπο του έτους 1251/1835 υπογράφει ο Χασάν πασάς ως «καϊμμακάμ-ι ελβιγέ-ι σελασέ»· παρόμοια και σε ελληνικό έγγραφο της ίδιας χρονιάς (Πλατάρης 1982, σ. 135). Συνηθέστερα ο τίτλος εξελληνίζεται, π.χ. «κυβερνήτης εις τα 3 σαντζάκια της Ηπείρου», ή ακόμη «μουτσαρίφ των 3 τμημάτων» (F.O 1833/#78/φ. 230, αυτόγραφο της 21-6-1833· ο τίτλος του μουτσαρίφη απαντά και σε έγγραφα του 1825-1827, βλ. Βασδραβέλλης 1952, σ. 493, 497).

74. Βλ. π.χ. Σούφλας 1929, σ. 230 (1833), όπου προβλ. και τον τίτλο του Κιουταχή «Σαδραζάμης και Ελχάνεν (=κατά προσθήκη) Ρούμेलι Βαλεσής, Τετιδέν (μάλλον «τεμιγιέτεν»=«καθ' ομοίωση») Ιωαννίνων, Δελβίνου και Αυλώνος», ή του Μαχμούτ Χαμντή (εσφαλμένα μεταγράφεται ως «Ρεσήτ») «Ρούμελι Βαλεσής, Ιωαννίνων, Δελβίνου και Αυλώνος πληρέξουσος».

75. Π.χ. ΑΥΕ 1838/φ. 39.8/αυτόγραφο Μουσταφά Νουρή πασά, 27-4-1838· ΑΥΕ 1841/φ. 36.2/

προϊστάμενος, ο βαλής της Ρούμελης, θα λάβει τον τίτλο του στρατάρχη ή «σερασκέρη»⁷⁶. Η ένταξη αυτή των επαρχιακών διοικητών στην κλίμακα της στρατιωτικής ιεραρχίας θα συνεχιστεί μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1845-1846.

Στα πλαίσια του συγκεντρωτικού τρόπου με τον οποίο εξακολούθησαν να διοικούνται κατά την εποχή αυτή οι περιφέρειες του οθωμανικού κράτους, η ανάθεση της διοίκησης των τριών σαντζακιών σε ένα και το αυτό πρόσωπο σήμαινε ταυτόχρονα και την πλήρη εξάλειψη οποιασδήποτε ιδιαίτερης τοπικής αρχής στις περιφέρειες Δελβίνου και Αυλώνας. Ωστόσο, τα σαντζάκια αυτά θα εξακολουθήσουν να εμφανίζονται ως ιδιαίτερες περιφέρειες στα διοικητικά και φορολογικά κατάστιχα και στους καταλόγους της γενικής απογραφής του 1845-1846⁷⁷. Οι τοπικοί διοικητικοί άρχοντες, οι μπουσελίμηδες, διορίζονταν στις θέσεις τους απευθείας από τον πασά των Ιωαννίνων, που διατηρούσε τη σχετική πληρεξουσιότητα για λογαριασμό της Υψηλής Πύλης⁷⁸. Ο θεσμός των ντόπιων χριστιανών και μουσουλμάνων προεστών διατηρήθηκε, αλλά η σημασία του απέβαινε όλο και πιο περιορισμένη στις νότιες χριστιανικές περιοχές του πασαλίκιου. Το ίδιο συνέβαινε και με την οργάνωση των αρματολικιών περιφερειών, όπου αρκετοί ντόπιοι καπεταναίοι αντικαταστάθηκαν από Τουρκαλβανούς, και οι υπόλοιποι τέθηκαν κάτω από στενή παρακολούθηση. Αντίθετα, οι βορειότερες μουσουλμανοκρατούμενες περιοχές παρέμειναν μέχρι την οριστική εφαρμογή του Τανζιμάτ στην Ήπειρο (1846) σε μία συνεχή πολιτική ρευστότητα, αφού η Πύλη, με εξαίρεση τα χρόνια της διακυβέρνησης του Κιουταχί και του γιου του Εμίν πασά (1825-1833 και 1836-1837), τηρούσε απέναντι στους ντόπιους Αλβανούς μια στάση μάλλον χαλαρή, αποβλέποντας περισσότερο στον εξευμενισμό τους παρά στην πραγματική τους υποταγή⁷⁹.

Η συγχώνευση των τριών σαντζακιών σε ένα κοινό πασαλίκι δεν απέκλειε την προσωρινή συνένωση της διοικητικής αυτής μονάδας και με άλλα γειτονικά πασαλίκια. Πραγματικά, η ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση των επαρχιακών περιφερειών στα χέρια λιγοστών, αλλά παντοδύναμων και έμπιστων πασάδων, φαίνεται ότι υπήρξε προσφιλέστατη συνήθεια των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του

αυτόγραφο Οσμάν Νουρή πασά, 12-10-1841· ΑΥΕ 1844/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων/17-9-1844 («Μουσίρης Ηπείρου και Αλβανίας»)· ΑΥΕ 1846/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 239/2411-1846 («Μουσίρης των 3 σαντζακιών»). Γενικά για τον τίτλο αυτό πρβλ. και Κορνμπέρφ 1976, σ. 18, Çadirci 1988, σ. 612. Αντί του «Μουσίρης» χρησιμοποιείται ακόμα σποραδικά και ο πολιτικός τίτλος «Βεζίρης», που ήταν ιεραρχικά ισότιμος (π.χ. ΑΥΕ 1841/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων/20-10-1841).

76. Για τις αρμοδιότητές του την περίοδο αυτή βλ. Boué 1840, τ. Γ', σ. 187-188.

77. Π.χ. Karpat 1985, σ. 14· Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 320 κ.ε.: Hammer 1841, σ. 194· DBSM 9084 κ.λπ.

78. F.O. 1833/#78/φ. 230/Cons. Prev. 1-10-1833 [ν.ημ.].

79. F.O. ό.π., και σε αρκετά ακόμη έγγραφα του ίδιου φακέλου· Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 396-397, 400-402· Σούρλας 1937, σ. 136· πρβλ. και ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 207/13-9-1845 (βλ. Επίμετρο αρ. 1α), όπου θεωρούνται ακόμη ως «πόλεις προ χρόνων ευρισκόμεναι υπό τας Σουλτανικάς διαταγάς» μονάχα η Άρτα, η Πρέβεζα και τα Γιάννενα.

Μαχμούτ Β΄⁸⁰, παρ' όλες τις βλαβερές συνέπειες που είχε υποστεί η Αυτοκρατορία στο παρελθόν, εφαρμόζοντας την τακτική αυτή στη διακυβέρνηση της Ηπείρου από τον Αλή πασά Τεπελενλή. Ήδη ο Ομέρ Βρυώνης φέρεται εφοδιασμένος με απόλυτη στρατιωτική και διοικητική πληρεξουσιότητα στην περιφέρεια του σαντζακιού του Κάρλελι (Αιτωλία και Ακαρνανία), όπου μάταια απασχολήθηκε κατά το μεγαλύτερο διάστημα της θητείας του με την καταστολή της Ελληνικής Επανάστασης⁸¹. Ακριβώς το ίδιο ίσχυσε και για τον διάδοχό του Κιουταχί. Στην ουσία, η ολοκληρωτική παραχώρηση των τριών σαντζακιών στην απόλυτη εξουσία των δύο τούρκων αρχιστρατήγων αποσκοπούσε λιγότερο στον αποτελεσματικό διοικητικό τους έλεγχο και περισσότερο στην εύκολη ενίσχυση και χρηματοδότηση της πολεμικής τους προσπάθειας. Το μεγαλύτερο τμήμα των ατάκτων οθωμανικών στρατευμάτων που συμμετείχαν στις εκστρατείες του Βρυώνη και του Κιουταχί είχε στρατολογηθεί με προσωπική τους επιστάσια στα ενδότερα του πασαλικιού τους με έξοδα του προσωπικού τους ταμείου, στο οποίο και κατέληγαν οι περισσότερες από τις έκτακτες φορολογικές εισφορές που κλήθηκαν να πληρώσουν στη δεκαετία του 1820 οι Χριστιανοί της Ηπείρου. Η εξουσία του Κιουταχί ήταν ακόμη πιο εκτεταμένη από αυτή του προκατόχου του, αφού σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της θητείας του (1825-1833) διατελούσε ταυτόχρονα και βαλής της Ρούμελης με έδρα το Μοναστήρι. Ακόμη και όταν αναρριχήθηκε στο κορυφαίο πολιτικό αξίωμα της Αυτοκρατορίας, στη θέση δηλαδή του Μεγάλου Βεζίρη (1829-1833), εξακολούθησε να κατέχει τυπικά και τη θέση του πασά των τριών σαντζακιών. Η άμεση παρουσία του στη διοίκηση του πασαλικιού υπήρξε μονάχα σποραδική (το 1825, το 1828 και το 1830-1831), αρκετή ωστόσο για να του δώσει το χαρακτηρισμό του δραστήριου οπαδού των μεταρρυθμίσεων και του αμείλικτου διώκτη των ατάκτων Τουρκαλβανών. Τον υπόλοιπο καιρό η εξουσία του ήταν μάλλον τυπική· τον αναπλήρωνε στα Γιάννενα ο προσωπικός του «καΐμακάμης» ή τοποτηρητής, συννηθέστερα ο γιος του Εμίν. Ο τελευταίος θα προαχθεί στη συνέχεια και στο αξίωμα του βαλή, για μικρό όμως διάστημα (βλ. Παράρτημα Β/II).

Τοποτηρητές κυβέρνησαν την Ήπειρο και στο μεγαλύτερο διάστημα της βαληλίας του Μαχμούτ Χαμντή (1833-1836), που από τον πέμπτο κιόλας μήνα της θητείας του προβιβάστηκε ταυτόχρονα στο αξίωμα του βαλή της Ρούμελης⁸². Αντίθετα,

80. Inalcik 1965, σ. 742· Βακαλόπουλος 1987, σ. 79. Ο Ubicini (1876, σ. 89) θεωρεί ότι το 1834 ο Μαχμούτ εφάρμοσε αληθινή θεσμική μεταρρύθμιση, αντικαθιστώντας τα εγιαλέτια με «γενικές διοικήσεις», αλλά απλώς παρερμηνεύει τα γραφόμενα του Hammer (1841, σ. 139 κ.ε.).

81. Αραβαντινός 1856, τ. Β΄, σ. 372 κ.ε. Και ο Thielen (1828, σ. 108) θεωρεί την Αιτωλοακαρνανία εξάρτημα του σαντζακιού των Ιωαννίνων· επίσης, στον κατάλογο των μουκατάδων του σαντζακιού για το 1824 (σημ. 18) περιλαμβάνονται και οι εισπράξεις των λιμανιών του Κάρλελι.

82. Βλ. Παράρτημα Β/II, σελ. 399· πρβλ. επίσης παραπάνω σημ. 73 και 74, για τους τίτλους που χρησιμοποιούσαν ο Μαχμούτ και ο καΐμακάμης του στα Γιάννενα Χασάν. Και ο έλληνας πρόξενος Μ. Σούτσος τονίζει το σκιάδη χαρακτήρα της επικυριαρχίας του Μαχμούτ πασά (ΑΥΕ 1835/φ. 36.6/Προξενείο Πρεβέζης/2-10-1835).

ο Μουσταφά Νουρή πασάς (1837-1840), τη διακυβέρνηση του οποίου ο Αραβαντινός ζωγράφισε με τα μελανότερα χρώματα, φαίνεται ότι διέμενε τον περισσότερο καιρό στα Γιάννενα, παρ' όλο που είχε ταυτόχρονα στην κατοχή του τα πασαλίκια των Τρικάλων και της Θεσσαλονίκης⁸³.

Ήπειρος και Τανζιμάτ

Με την απομάκρυνση του Μουσταφά πασά (1840), η Ήπειρος αποκόπηκε οριστικά από κάθε σχέση της με τις περιφέρειες Θεσσαλίας και Μακεδονίας και διατηρήθηκε ως αυτόνομο πασαλίκι και μουτσαριφλίκι υπό την φιλική επικυριαρχία του εγιαλετιού της Ρούμελης. Αν και η περίοδος που ακολούθησε σημαδεύτηκε στις υπόλοιπες οθωμανικές επαρχίες από τη ριζική μεταρρύθμιση του κεντρικού και περιφερειακού διοικητικού μηχανισμού με βάση τις εξαγγελίες του Χαττ-ι Σερίφ (1839), στην Ήπειρο ελάχιστα έγιναν προς την κατεύθυνση αυτή. Η Πύλη περιορίστηκε να στείλει επί τόπου έναν τοπικό σουλτανικό επίτροπο για να εκτιμήσει την αξία των δημοσίων προσόδων και να αναθεωρήσει τα ποσά της φορολογίας, αλλά το προνόμιο της συλλογής τους εκμισθώθηκε, όπως άλλωστε συνέβαινε και πριν, στον ίδιο το βαλή. Κατά συνέπεια δεν εφαρμόστηκε ποτέ στην Ήπειρο ο θεσμός των επαρχιακών μουχασίληδων, μέσω των οποίων η Πύλη δοκίμασε στις αρχές της δεκαετίας του 1840 να οικειοποιηθεί τη συλλογή και διαχείριση της άμεσης φορολογίας⁸⁴· εξάλλου, ο φόβος μίας νέας αλβανικής εξέγερσης απέτρεπε στο στάδιο αυτό την επιβολή του συστήματος της υποχρεωτικής στρατολογίας, η οποία θεωρούνταν αναπόσπαστο μέρος του μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Μόλις κατά το 1845 αισθάνθηκε η Πύλη αρκετά δυνατή ώστε να επιβάλει τη θέλησή της και δυτικά της Πίνδου. Στις αρχές της χρονιάς εγκαταστάθηκε στα Γιάννενα μία από τις δέκα «επιτροπές βελτιώσεως» (μετζλίς-ι μαριγέ), που διορίστηκαν για να εξετάσουν την πολιτική και οικονομική κατάσταση των ευρωπαϊκών και ασιατικών επαρχιών⁸⁵. Ταυτόχρονα σχεδόν διορίστηκε ο πρώτος δεφτερδάρης (οικονομικός διαχειριστής) του πασα-

83. Βλ. Παράρτημα, ό.π. Σε έγγραφο του 1838-1839 (Βασδραβέλλης 1954, σ. 334, 339-340), ο Μουσταφά αποκαλείται «μουτσαριφής των πέντε λιβάδων» (δηλ. Ιωαννίνων, Δελβίνου, Αυλώνας, Θεσσαλονίκης και Τρικάλων)· με την τελευταία του ιδιότητα διόριζε καΐμακάμη στη Λάρισα (ΑΥΕ 1939/φ. 39.8/Προξενείο Βόλου αρ. 72/22-3-1838). Πρβλ. και Boué 1840, τ. Γ', σ. 189· Hahn 1854, τ. Α', σ. 29.

84. Αντίθετη η άποψη του Inalcik (1976, σ. 5, σημ. 6), αλλά βλ. Π. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 403 κ.ε., αναλυτικά για τη δημοσιονομική διαχείριση της Ηπείρου τα χρόνια αυτά. Για την αποτυχία του συστήματος των μουχασίληδων βλ. Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 40, 50, Inalcik 1976, σ. 8 κ.ε., Kornumprf 1976, σ. 19.

85. Παπαγεωργίου 1982, σ. 138 και παραπομπές σ. 329-330· πρβλ. Επίμετρο (σελ. 462) και Davison 1963, σ. 47-48.

λικιού, και έγινε απόπειρα να συστηθεί κάποιο κεντρικό συμβουλευτικό σώμα ή «σουράς»⁸⁶. Καμία από τις καινοτομίες αυτές δεν φαίνεται να οδήγησε σε αξιολογες θεσμικές μεταβολές στη διοίκηση του πασαλικιού.

Νέα κινητικότητα εμφανίστηκε στο θέμα των μεταρρυθμίσεων το φθινόπωρο του 1845. Η σχετική ευθύνη ανατέθηκε στον τότε σερασκέρη και βαλή της Ρούμελης Μεχμέτ Ρεσίτ πασά⁸⁷, στον οποίο και δόθηκαν εκτεταμένες εξουσίες στα εδάφη που υπάγονταν στα τρία σαντζάκια. Ταυτόχρονα διορίστηκε ως βαλής στα Γιάννενα ο έμπιστός του Μεχμέτ Ζιγιά πασάς, μέχρι τότε καϊμακάμης του στο Μοναστήρι⁸⁸. Ο Ρεσίτ πασάς εγκαταστάθηκε στην Κορυτσά με τη συνοδεία ισχυρών στρατευμάτων και σαράντα «νέων πεπαιδευμένων Οθωμανών από τα εν Κωνσταντινουπόλει σχολεία», τους οποίους «απέστειλε εις τας επαρχίας και πόλεις της Αλβανίας να κάμωσι ακριβή απογραφήν των κατοίκων Οθωμανών και Χριστιανών, και εφαρμόσωσι δυνάμει των εν ταις επαρχίαις σταθμευόντων στρατευμάτων το Τανζιμάτ Χαϊριέ, ήτοι την τακτοποίησιν και βελτίωσιν των τόπων...»⁸⁹. Η πραγματοποίηση της απογραφής κρινόταν απαραίτητη για την ολοκληρωμένη εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων, αφού θα αποτελούσε τη βάση τόσο της εφαρμογής του στρατιωτικού νόμου, όσο και της αναθεώρησης των φορολογικών κλιμάκων⁹⁰.

Κατά τις αρχές του Απριλίου 1846 ο Ρεσίτ πασάς, αφού κατόρθωσε να δαμάσει τις αντιδράσεις των Αλβανών της βόρειας Ηπείρου στο ζήτημα της απογραφής και της στρατολογίας, κατέφθασε τέλος στα Γιάννενα για να επιβάλει οριστικά στο πασαλίκι αυτό το γράμμα και το πνεύμα του Τανζιμάτ⁹¹. Όπως μας πληροφορεί η έκθεση του έλληνα υποπρόξενου Κλέριτζη, στις 15 Απριλίου ο βαλής της Ρούμελης συγκάλυψε σύσκεψη των τοπικών αγάδων, μπέηδων και προυχόντων των θρησκευτικών κοινοτήτων στο Διοικητήριο της πόλεως

... και ενώπιον πάντων ανέγνωσε φερμάνι της κυβερνήσεώς του, αφορών, επειδή το Τερζιμάτ Χαϊριέ (το νέον διά την πρόοδον του λαού Σύστημα) μόνον εις

86. ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 66/12-3 και αρ. 250/6-12-1845· επίσης ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων/3-1-1846, όπου αναφέρεται ότι «σύγκειται μόνον εξ Αλβανών».

87. Είναι άσχετος με τον προκάτοχο και συνώνυμό του Μεχμέτ Κιουταχί.

88. Η ασαφής διατύπωση των προξενικών αναφορών στο ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 219/5-10-1845 και φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 208/15-10-1845 δημιουργεί την εντύπωση ότι και στα Γιάννενα ο Ζιγιά δεν ήταν βαλής, αλλά απλός καϊμακάμης του Ρεσίτ πασά· στους καταλόγους όμως των βαλήδων (βλ. Παράρτημα Β/II) περιλαμβάνεται πάντοτε ο Ζιγιά αντί του Ρεσίτ.

89. ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 232/4-11-1845.

90. Για την απογραφή αυτή βλ. περισσότερο στο Μέρος Γ', σελ. 262-266.

91. Σύμφωνα με αναφορά του προξένου της Λάρισας (ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/αρ. 78/28-4-1846) είχε προηγηθεί η «αναγόρευση» του Τανζιμάτ στο Μοναστήρι, παρουσία του νέου βαλή Χαφίζ Αχμέτ πασά και των προυχόντων της Τσοκαριάς· πρβλ. και Αραβαντινός, τ. Α', σ. 405 (όπου οι ημερομηνίες είναι ανακριβείς) και Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 77.

την Αλβανίαν μέχρι τούδε δεν εισήχθη, διατάττει ένεκα τούτου ο Σουλτάνος ανυπερθέτως να εφαρμοσθή και εις το μέρος αυτό, και άπας ο λαός υπακούσας εις μόνην την θέλησίν του δεχθή προθύμως τον Τελιμναμέν (διοργανισμόν του νέου Συστήματος). Μετά την ανάγνωσιν του φερμανίου, ριφθέντων 21 κανονιοβολισμών, διελύθη η συνεδρίασις, οι δε Μπέιδες και Αγάδες της Αλβανίας ελυπήθησαν ενδομύχως⁹².

Ποιο ακριβώς ήταν το περιεχόμενο αυτού του «διοργανισμού» δεν αναφέρεται στην έκθεση του Κλέριτζη, αφού είχε κρατηθεί μυστικό ακόμη και από τους χριστιανούς και μουσουλμάνους προκρίτους που υποχρεώθηκαν να αποδεχθούν πανηγυρικά την εφαρμογή του. Από τα σχόλια όμως του Αραβαντινού, καθώς και από τις μεταγενέστερες ειδήσεις των προξενικών αρχείων, προκύπτει ότι ο Ρεσίτ πασάς καθόλου δεν περιορίστηκε στην απλή εξαγγελία προγραμματικών αρχών, αλλά συνέστησε στην Ήπειρο έναν τελείως καινούριο διοικητικό, στρατιωτικό και οικονομικό μηχανισμό, βάσει του οποίου η χώρα υποχρεώθηκε να ευθυγραμμιστεί με όσα είχαν ήδη εφαρμοστεί στις υπόλοιπες οθωμανικές επαρχίες. Σε ό,τι αφορά τις οικονομικές και στρατιωτικές ρυθμίσεις δεν πρόκειται να επεκταθούμε εδώ: Περιλάμβαναν την καθιέρωση της υποχρεωτικής στρατολογίας σε όλες τις μουσουλμανικές περιοχές της Αλβανίας, την εγκατάσταση τακτικών φρουρών στις πόλεις, την αναδιοργάνωση του συστήματος των δερβεναγάδων, την απαγόρευση της οπλοφορίας, την κατάργηση των ποικίλων φορολογικών αποκοπών, την εκμίσθωση της δεκάτης και του τσελεπικού σε ιδιώτες φορομισθωτές, την υποχρεωτική καταγραφή των καλλιεργημένων δημοσίων γαιών με το σύστημα των ταπιών, και τη συγχώνευση όλων των παραδοσιακών τιμαριωτικών και ιεροδικαστικών προσόδων με τους πόρους του νεοσύστατου κεντρικού ταμείου⁹³. Τη μεγάλη σημασία, αλλά και την αντιδημοτικότητα των παραπάνω «εκσυγχρονιστικών» μέτρων αποδεικνύει το γεγονός ότι αυτά κυρίως πυροδότησαν τον επόμενο χρόνο την περιβόητη επανάσταση του Γκιολέκα στο Κουρβελέσι. Αρνητική ήταν και η εντύπωση που θα σχηματίσει στο τέλος ο Κλέριτζης, όταν διαπίστωσε «μετά λύπης» ότι το περίφημο Τανζιμάτ ήταν συνώνυμο της φορολογικής αφαιμάξης⁹⁴. Μακροπρόθεσμα, ωστόσο, η κυβέρνηση επέβαλε την πολιτική της, και η αύξηση των φόρων αντισταθμίστηκε ίσως από κάποιο περιορισμό στις αταξίες που συνόδευαν την είσπραξή τους.

Σε ό,τι αφορά το διοικητικό σκέλος της μεταρρύθμισης, σημειώθηκαν οι ακόλουθες μεταβολές:

92. ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 54/26-4-1846· πρβλ. Παπαγεωργίου 1982, σ. 134· βλ. ολόκληρο το έγγραφο στο Επίμετρο αρ. 1γ. Αντίστοιχη τελετή εφαρμόστηκε ύστερα και στην Πρέβεζα (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 70/7-5-1846).

93. Βλ. κυρίως Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 405 κ.ε.: ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 70/7-5, 85/24-5 και 263/30-11-1846. Για τις στρατολογικές ρυθμίσεις βλ. παραπάνω σελ. 79.

94. ΑΥΕ, ό.π., αρ. 263.

α. Τα τρία ανεξάρτητα σαντζάκια που αποτελούσαν το πασαλίκι των Ιωαννίνων σχημάτισαν στο εξής ιδιαίτερο εγιαλέτι, ανεξάρτητο από το εγιαλέτι της Ρούμελης. Η αρχή αυτή είχε ήδη εφαρμοστεί και στα υπόλοιπα αυτοδιοικούμενα σαντζάκια του εγιαλετιού, από τα οποία προέκυψαν τα καινούρια εγιαλέτια της Θεσσαλονίκης, της Αδριανούπολης, της Νίσας και των Σκοπίων⁹⁵. Η μεταβολή της ορολογίας ίσως να μην είχε από μόνη της καμία πρακτική επίπτωση, ενταφίαζε όμως οριστικά την αρχή του αναλλοίωτου της διοικητικής διαίρεσης και την καθιερωμένη μέχρι τότε διάκριση ανάμεσα στα «θεωρητικά» σύνορα των εγιαλετιών και των σαντζακιών και τις «προσωρινές» διοικητικές ρυθμίσεις που καθόριζαν κατά περίπτωση τη δικαιοδοσία των αντίστοιχων πασάδων τους.

β. Η αυτόνομη διοικητική οντότητα των τριών σαντζακιών του πασαλικιού αποκαταστάθηκε και πάλι, αλλά με ουσιώδεις τροποποιήσεις. Στις πόλεις του Αργυροκάστρου και του Μπερατιού, που αποτελούσαν τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα των σαντζακιών του Δελβίνου και της Αυλώνας αντίστοιχα, ο Ρεσίτ πασάς εγκατέστησε ως διοικητές δύο περιφερειακούς «καϊμακάμηδες». Παρά την ονομασία τους, οι αξιωματούχοι αυτοί δεν αποτελούσαν πληρεξούσιους αντιπροσώπους του πασά των Ιωαννίνων, αλλά διορίζονταν στο εξής από την κεντρική κυβέρνηση⁹⁶ διοικητικά, ωστόσο, ήταν υποχρεωμένοι να αναφέρονται στο διοικητή του εγιαλετιού. Πρώτος καϊμακάμης του Αργυροκάστρου ορίστηκε ο Αττά μπέης, Τούρκος με καταγωγή από την Πελοπόννησο⁹⁷, όπως και αρκετοί από τους αξιωματούχους που χρησιμοποιήθηκαν στην Ήπειρο αυτή την περίοδο· στο Μπεράτι, αντίθετα, τοποθετήθηκε ο γιος του Ομέρ Βρυώνη Χουσεϊν⁹⁸. Η επίσημη ονοματολογία των δύο «καϊμακαμλικιών» φανερώνει ότι για την κεντρική εξουσία δεν αποτελούσαν παρά συνέχεια των παλιών σαντζακιών⁹⁹. Τα σύνορά τους ωστόσο άλλαζαν αισθητά, αφού οι καζάδες του Τεπελενιού και του Πωγωνιού περνούσαν τώρα στη δικαιο-

95. Όλα αυτά σχηματίστηκαν, καθώς φαίνεται, στην περίοδο 1842-1845, μετά την κατάργηση των επαρχιακών μονχασίληδων και παράλληλα με τη σύσταση αντιπροσωπευτικών διοικητικών συμβουλίων· για τις διαδικασίες αυτές βλ. γενικά Davison 1963, σ. 48· Inalcik 1976, σ. 21· Çadirçi 1988, σ. 624 και 1989, σ. 237 κ.ε. Κατάλογος των νέων εγιαλετιών στον Bianchi 1848, σ. 42 κ.ε. Την πρώτη μνεία εγιαλετιού στα Γιάννενα τη συναντώ στο τουρκικό πρωτότυπο του προξενικού διπλώματος αναγνωρίσεως που επισυνάπτεται στο ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 64/5-5-1846 και υπογράφεται από το νεοσύστατο διοικητικό συμβούλιο του «εγιαλετιού Ιωαννίνων, Αυλώνας και Δελβίνου». Η διατήρηση της παραδοσιακής μακρόσυρτης ονομασίας και η συνημμένη αδόκιμη ελληνική μετάφραση του εγιαλετιού ως «επαρχία» προδίδουν, νομίζω, την απειρία των γραμματέων στη χρήση του.

96. Ωστόσο, ο όρος «καϊμακάμης» εξακολούθησε να χρησιμοποιείται sporadικά και με την έννοια του τοποτηρητή, όπως αντικαταστάθηκε από τη λέξη «βεκίλης» (επίτροπος).

97. ΑΥΕ 1851/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 79/10-8-1851.

98. Από λάθος ονομάζεται «Χασάν» στον Bianchi 1848, σ. 44.

99. Σαντζάκι «Αργυροκάστρου με το Δέλβινο» (Εργκιρί μαά Ντέλβινα) αποκαλούν το πρώτο οι κατάλογοι των καζάδων στους σαλναμέδες των ετών 1861-1865, και σαντζάκι «Μπερατιού με την Αυλώνα» το δεύτερο, εκείνοι της περιόδου 1857-1860.

δοσία του καϊμακάμη του Αργυροκάστρου, ενώ η Παραμυθιά, η Πάργα και το Μαργαρίτι εξακολούθησαν να υπάγονται απευθείας στην εξουσία του διοικητή του πασαλικιού¹⁰⁰. Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε μια ορθολογικότερη κατανομή του γεωγραφικού χώρου γύρω από τις τρεις μεγάλες πόλεις του πασαλικιού, ο βαλής του οποίου εξακολούθησε να έχει στην απόλυτη εξουσία του το νότιο και πιο χειραγωγήσιμο κομμάτι του.

γ. Αλλαγή σημειώθηκε και στην ορολογία των διοικητών των κατώτερων κλιμακίων, όπου ο όρος «μουτεσελίμης» αντικαταστάθηκε με τον όρο «μουδίρης» (διευθυντής, έφορος). Οι περιφέρειες των «μουδιρλικιών» παρέμειναν οι ίδιες με εκείνες των παλιών μουτεσελιμλικιών, με ελάχιστες ίσως τροποποιήσεις και συγχωνεύσεις¹⁰¹. Οι πρώτοι μουδίρηδες των καζάδων διορίστηκαν από τον Ρεσίτ πασά: από το 1852 ο βαλής απέκτησε το δικαίωμα να τους παύει και να τους μεταθέτει, αλλά η τελική επικύρωση των ενεργειών του ανήκε πάντοτε στο Υπουργείο Εσωτερικών στην Κωνσταντινούπολη¹⁰².

δ. Τόσο στο επίπεδο του εγιαλετιού, όσο και στο επίπεδο του σαντζακίου και του καζά συστάθηκαν επίσημα διοικητικά συμβούλια (ινταράε μετζλισί), στα οποία δόθηκαν αρχικά ευρύτατες δικαιοδοσίες¹⁰³. Στο κεντρικό συμβούλιο του εγιαλετιού συμμετείχαν, ως μέλη *ex officio*, οι κύριοι διορισμένοι αξιωματούχοι του (βαλής, δεφτερδάρης, καθής του κεντρικού καζά και δύο γραμματείς), καθώς και ο μουφτής ως εκπρόσωπος της μουσουλμανικής κοινότητας· τους πλαισιώναν τέσσερις αιρετοί αντιπρόσωποι των ντόπιων Μουσουλμάνων και μία μειοψηφία εκπροσώπων των υπόλοιπων κοινοτήτων «διά να υπηρετώσι και να ακούωσι μόνον»¹⁰⁴. Ο σχετικός νόμος όριζε ότι αντιπρόσωποι των Χριστιανών θα ήταν ο μητροπολίτης και κάποιοι σύμβουλοι των τοπικών δημογεροντιών. Στα Γιάννενα, οι θέσεις αυτές κατέχονταν αρχικά από τους δύο γενικούς προεστούς Ιωαννίνων και Ζαγοριού¹⁰⁵.

100. Εκτός από το έγγραφο της σημ. 93, πρβλ. και Hahn 1854, τ. Α', σ. 28· με αυτά συμφωνούν και όλοι οι κατάλογοι καζάδων των σαλναμιέδων. Θα πρέπει λοιπόν ν' αγνοηθούν οι αντίθετες πληροφορίες των Π. Αραβαντινού (1856, τ. Β', σ. 321, και διαφορετικά 1984, τ. Α', σ. 135-136) και Φραγκούδη (Επίμετρο, σελ. 468) για το καθεστώς του Τεπελενιού και του Παγωνιού.

101. Βλ. σελ. 207 και 218 για τις περιπτώσεις Δεονίτσας και Τομορίτσας.

102. Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 109, τ. Β', σ. 286. Δείγματα εξασκήσεως της εξουσίας αυτής από το βαλή βλ. π.χ. ΑΥΕ 1859/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 178/21-3-1859 (καζάς Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων), 1860/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 534/2-12-1860· για τα όρια της βλ. την εγκύκλιο του 1864 στον Νικολαΐδη 1869, σ. 1345. Γενικά για τα καθήκοντα των μουδιρηδων βλ. και τον κανονισμό του 1846 που δημοσιεύει ο Βασδραβέλλης (1954, σ. 362 κ.ε.).

103. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 405· Davison 1963, σ. 48· Çadirci 1989, σ. 240. Βλ. τους σχετικούς κανονισμούς στον Νικολαΐδη (1869, σ. 1357) και στον Βασδραβέλλη (ό.π.). Οι πληροφορίες του Inalcik 1964, σ. 58-59 και 1976, σ. 5-7, δεν ταιριάζουν απόλυτα με τα παραπάνω, γιατί αφορούν την παλαιότερη φάση των μεταρρυθμίσεων (1839-1841), που δεν εφαρμόστηκε γενικά. Αναχρονιστικά είναι όσα λέει και ο Amadori-Virgilj 1908, σ. 360-361.

104. ΑΥΕ 1848/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 643/21-11-1848.

105. ΑΥΕ 1848/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 207/7-4-1848. Θα πρέπει να υποθέσουμε

Οι αιρετοί αντιπρόσωποι μπορούσαν να συνεδριάζουν χωριστά από τους υπόλοιπους για θέματα μικρότερης σημασίας, και τα συμβούλια θα λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως αστικά και ποινικά δικαστήρια. Στην αρχική του σύλληψη, το μέτρο πρόβλεπε την παραχώρηση όλων των ουσιαστικών αρμοδιοτήτων του εγιαλειού στο διοικητικό του συμβούλιο, που θα εφοδίαζε το βαλή με γραπτή εξουσιοδότηση για τις πράξεις του¹⁰⁶. Με τις τροποποιήσεις που επήλθαν στο σύστημα το 1852 και το 1858, η δύναμη των συμβουλίων περιορίστηκε σημαντικά, και ο βαλής απέκτησε το προνόμιο να τα διαλύει¹⁰⁷. Ταυτόχρονα όμως φαίνεται ότι μεταβλήθηκε και η σύστασή τους, και σε ορισμένες τουλάχιστον περιφέρειες οι Χριστιανοί απέκτησαν ισότιμη αντιπροσώπευση με τους Μουσουλμάνους¹⁰⁸.

Μεταγενέστερες τροποποιήσεις

Η πρώτη διοικητική μεταβολή στα εδάφη του πασαλικιού μετά τη μεταρρύθμιση του 1846 πραγματοποιήθηκε στα μέσα του 1849, όταν δημιουργήθηκε στο νότιο τμήμα του και τρίτο καΐμακαμλίκι με κέντρο την Άρτα¹⁰⁹. Στην επικράτειά του ανήκε ακόμα το μουδιρλίκι της Πρέβεζας, και μετά το σχηματισμό του (1858) το ιδιαίτερο μουδιρλίκι Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων. Με τον τρόπο αυτό ανασυστάθηκε ουσιαστικά η περιφέρεια του παλιού βοϊβοδαλικιού της Άρτας, που είχε καταργηθεί από τον Αλή πασά το 1790. Πρώτος καΐμακάμης της Άρτας αναφέρεται κάποιος Σεκίρ μπέης, συμπολεμιστής του Κιουταχί στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. Τα προξενικά αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών, που μας δίνουν αρκετές πληροφορίες για τη λειτουργία του νεοσύστατου καΐμακαμλικιού στη διάρκεια της επόμενης δεκαπενταετίας, μας χαρίζουν ταυτόχρονα και κάποιες όψεις των δυσλειτουργιών

και έναν αντιπρόσωπο της εβραϊκής κοινότητας. Κανονικά, ο νόμος όριζε ότι οι μη μουσουλμάνοι σύμβουλοι θα ήταν ένας από κάθε «φυλή» (Νικολαΐδης 1869, σ. 1359)· αλλά όπου η μόνη χριστιανική «φυλή» ήταν οι Ορθόδοξοι, διεκδικούσαν και πετύχαιναν συνήθως μια ευρύτερη αντιπροσώπευση. Οχυρωμένοι πίσω από τις ασάφειες του νόμου, οι επαρχιακοί διοικητές μπορούσαν να τροποποιήσουν μονομερώς τη σύνθεση των συμβουλίων, όπως συνέβη στο τοπικό συμβούλιο του Μπερατιού το 1856 (ΑΥΕ 1856/φ. 36.2/Υποπροξενείο Αυλώνος αρ. 141/29-11-1856) και Ξανά το 1864 (Νικολαΐδου 1989, σ. 383-384).

106. Davison 1963, σ. 48. Και ο Hahn (1854, τ. Α', σ. 29), μιλώντας για το 1850, θεωρεί τη διοίκηση του πασαλικιού των Ιωαννίνων «συλλογικά οργανωμένη» (collegialisch organisierte).

107. Davison 1963, σ. 49, 132· Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 109· Νικολαΐδης 1869, σ. 729· πρβλ. και Korngrumpf 1976, σ. 20-21. Τη διάλυση του συμβουλίου διέταξε ο Ακίφ πασάς στα Γιάννενα το 1861 (ΑΥΕ 1861/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 287/22-6-1861).

108. Το 1861 (ΑΥΕ, ό.π.) μνημονεύονται στο κεντρικό συμβούλιο των Ιωαννίνων έξι Χριστιανοί, έξι Μουσουλμάνοι και ένας Εβραίος. Η αναμόρφωση των διοικητικών συμβουλίων προβλεπόταν ρητά από το άρθρο 17 του Χάττ-ι Χουμαγιούν του 1856.

109. ΑΥΕ 1850/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων/30-11-1850· πρβλ. και Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 22 και 1984, τ. Α', σ. 135 (η ημερομηνία λαθεμένη).

που προκάλεσαν στην επαρχιακή διοίκηση οι νέες ρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Εξαρχής υπήρξε σύγκρουση αρμοδιοτήτων ανάμεσα στο νέο καϊμακάμη και στον προϊστάμενό του βαλή Μπεκίρ Ρουστέμ πασά¹¹⁰, και η διαμάχη που ακολούθησε δεν είναι ίσως άσχετη με την εσπευσμένη αντικατάσταση και των δύο στις αρχές του επόμενου χρόνου. Κατά ένα μέρος, η διαφορά ανάμεσα τους φαίνεται ότι οφείλεται στην πρόθεση του Ρουστέμ πασά να μετακινήσει την έδρα του καϊμακάμη στην Πρέβεζα, αποβλέποντας σε μία γενικότερη αναβάθμιση του λιμανιού της. Κατόρθωσε μάλιστα, τον Νοέμβριο του 1849, να πετύχει και την έκδοση σχετικής βεζιρικής διαταγής, αλλά οι έντονες αντιρρήσεις του καϊμακάμη απέτρεψαν την εφαρμογή της¹¹¹. Το στοιχείο αυτό εξηγεί γιατί το σαντζάκι αναφέρεται συστηματικά κατά τα επόμενα χρόνια στους επίσημους κωνσταντινουπολίτικους σαλναμέδες ως «σαντζάκι της Πρέβεζας», ενώ δεν υπάρχει καμία άμεση μαρτυρία για εγκατάσταση καϊμακάμη στην Πρέβεζα πριν από τη γενική αναδιάρθρωση των ηπειρωτικών σαντζακιών το 1864¹¹². Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις δύο πόλεις πήρε οξύτερο χαρακτήρα στα χρόνια 1861-1864, όταν ο μουδίρης της Πρέβεζας Χασάν Κρίτσαλης τοποθετήθηκε ως καϊμακάμη στην Άρτα με σκοπό να ελέγξει μια σειρά από πρωτοφανείς δημοσιονομικές ατασθαλίες, στις οποίες ενέχονταν σύσσωμα τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του καϊμακαμλικιού¹¹³. Η «καταδίωξη» που υπέστη τότε ο Χασάν από τους συνασπισμένους οθωμανούς προκρίτους της Άρτας λέγεται ότι υπήρξε η κυριότερη αιτία που τον έσπρωξε να προτείνει και να επιτύχει στη συνέχεια τη διοικητική της υποβάθμιση¹¹⁴.

Όπως και στο καϊμακαμλί της Άρτας, έτσι και στις άλλες περιφέρειες του πασαλικιού τα εσωτερικά επαρχιακά σύνορα παρέμειναν ουσιαστικά αναλλοίωτα κατά τη δεκαπενταετία 1849-1864, σε αντίθεση με την παρατεταμένη πολιτική αστάθεια που επικρατούσε σ' αυτό. Η περίοδος μέχρι την ανάρρηση του Ααλή πασά στο μεγαλοβεζιρικό θώκο (1858) χαρακτηρίζεται στην Ήπειρο, όπως άλλωστε και στις υπόλοιπες επαρχίες της Αυτοκρατορίας, από τις επανειλημμένες αλλαγές βαλήδων και από τις συνεχείς τους συγκρούσεις με τους εκπροσώπους της τοπικής μουσουλμανικής αριστοκρατίας που επάνδρωναν τα διοικητικά συμβούλια, συγκρού-

110. ΑΥΕ 1849/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 85/9-10-1949.

111. ΑΥΕ 1850/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 25/10-3-1850· πρβλ. φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 429/15-12-1849 και 55/25-2, 59/26-2 και 182/18-7-1850· επίσης φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 73/8-7-1850.

112. Αυτό ισχύει μόνο για τους καταλόγους των διοικητικών περιφερειών, που εμφανίζονται χωριστά στους σαλναμέδες της περιόδου αυτής· στους καταλόγους των αξιωματούχων γίνεται πάντοτε λόγος για καϊμακάμη της Άρτας. Στα έγγραφα συνηθίζεται η φόρμουλα «καϊμακάμης Άρτας και Πρέβεζας» (π.χ. ΑΥΕ 1855/φ. 36.8/αντόγραφο του Ατταλλάχ πασά, 2-12-1855)· σε επίσημο φικμάνι όμως του 1271/1855 (ΑΥΕ 1856/φ. 36.2) γράφεται «καϊμακάμης της Πρέβεζας».

113. ΑΥΕ 1861/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 106/7-4-1861· πρβλ. και Προξενείο Πρεβέζης αρ. 66/6-4-1861.

114. Σεραφεΐμ Βυζάντιος 1884, σ. 227, όπου υπάρχει κάποια σύγχυση στις λεπτομέρειες.

σεις από τις οποίες οι τελευταίοι έβγαιναν αρκετές φορές κερδισμένοι. Στην περίπτωση του Ρουστέμ πασά, που έχασε τη θέση του μετά τη διαμάχη του με τις διοικητικές αρχές της Άρτας, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε εκείνη του διαδόχου του Ισμαήλ Ραχμή πασά, που η διακυβέρνησή του οδηγήθηκε σε πλήρη παράλυση εξαιτίας της δράσης των αντιπολιτευομένων μερίδων (1851), και της άδοξης αποπομπής του νεωτεριστή Χουσή πασά στον πέμπτο μόλις μήνα της θητείας του¹¹⁵. Οι βαλήδες της περιόδου αυτής όχι μόνο αδυνατούσαν να επιβάλουν τους εκλεκτούς τους στις θέσεις των επαρχιακών διοικητών, προνόμιο που απολάμβαναν σχεδόν αυτονόητα οι προκάτοχοί τους την εποχή του Μαχμούτ Β΄, αλλά είχαν χάσει ταυτόχρονα και τον έλεγχο τόσο της στρατιωτικής, όσο και της αστυνομικής εξουσίας. Η πρώτη είχε περιέλθει στον εκάστοτε στρατιωτικό διοικητή των τακτικών δυνάμεων που στάθμευαν τώρα στην Ήπειρο, η δεύτερη στα χέρια του γενικού δερβέναγα του πασαλικιού, που διοριζόταν από τον προϊστάμενό του στο Μοναστήρι. Είναι χαρακτηριστικό ότι το όνομα του τότε βαλή Μπεσίμ πασά ελάχιστα παρουσιάζεται στις πηγές που εξιστορούν την πορεία της εξέγερσης του 1854· ακόμα και οι ημερομηνίες του διορισμού και της παύσης του δύσκολα εξακριβώνονται. Οι περιορισμοί αυτοί στην εξουσία του βαλή ελάχιστα ενίσχυαν οποιοδήποτε φιλελεύθερο ή μεταρρυθμιστικό ρεύμα, αν υποθέσουμε ότι τέτοιο πράγμα υπήρχε. Η τοπική τουρκαλβανική αριστοκρατία ήταν εξ ορισμού αντίθετη σε κάθε μείωση των προνομίων της, και όσο για τους χριστιανούς αντιπροσώπους των διοικητικών συμβουλίων, ήταν πάντοτε οι «πλουσιότεροι και φιλοτουρκότεροι»¹¹⁶.

Στα χρόνια αυτά εντάσσεται και μία ακόμη απόπειρα να συγχωνευθεί το πασαλίκι των Ιωαννίνων με εκείνο των Τρικάλων, που μέχρι τότε διατελούσε, καθώς φαίνεται, ανεξάρτητο μπουτσαριφλίκι υπό την τυπική εποπτεία του βαλή της Θεσσαλονίκης¹¹⁷. Αυτό έγινε τον Φεβρουάριο του 1856, όταν ο τότε διοικητής των Τρικάλων Μεχμέτ Εμίν διορίστηκε ταυτόχρονα και βαλής των Ιωαννίνων, όπου και έσπευσε να εγκατασταθεί. Ο προστατευόμενός του και μετέπειτα διάδοχός του Χουσή μπές, που προβιβάστηκε από το 1857 στο αξίωμα του πασά, ανέλαβε να τον επιτροπεύει στη Θεσσαλία ως καΐμακάμης¹¹⁸. Ανάμεσα στα προνόμια που δόθηκαν στον Μεχμέτ Εμίν ήταν και το δικαίωμα να διορίζει ο ίδιος τους τοπικούς

115. Βλ. Μέρος Α΄, σμ. 158. Γενικά για την περίοδο αυτή πρβλ. Davison 1963, σ. 49, 137-142 και Inalcik 1976, σ. 13-16· βλ. για την Ήπειρο και τις εκτενείς προξενικές εκθέσεις ΑΥΕ 1852/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 42/8-5-1852 και 1853/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 94/9-4-1853.

116. ΑΥΕ 1861/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 287/22-6-1861.

117. Bianchi 1848, σ. 45, πράγμα που συμβιβάζεται και με την εικόνα των προξενικών μαρτυριών. Οι κατοπινοί σαλναμίδες παρέχουν συγκεκριμένες πληροφορίες (Birken 1976, σ. 75, 78).

118. ΑΥΕ 1856/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 36/4-2-1856. Για τον Χουσή βλ. ΑΥΕ 1857/φ. 39.8/Προξενείο Βόλου αρ. 79/13-8-1857, ΑΥΕ 1858/φ. 39.8/Προξενείο Λαρίσης αρ. 76/14-2-1858 και τη νεκρολογία του στην εφ. *Ιωάννινα*, φ. 399/29-6-1877.

δερβεναγάδες, μια υπερεξουσία που υπογραμμίζεται στις προξενικές ανταποκρίσεις ως ιδιαίτερα σημαντική. Η συγχώνευση των πασαλικιών καταργήθηκε και πάλι τον Αύγουστο του 1858, όταν ο Χουσή πασάς προβιβάστηκε σε βαλή των Ιωαννίνων, υποχρεώθηκε όμως να εγκαταλείψει τη διοίκηση της Θεσσαλίας σε κάποιον Αζίζ πασά¹¹⁹.

Ύστερα από την απομάκρυνση του Χουσή πασά, τον Ιανουάριο του 1859, διάδοχός του ορίστηκε ο Μεχμέτ Ακίφ πασάς, που διεύθυνε το πασαλίκι για τέσσερα ολόκληρα χρόνια, καταρρίπτοντας έτσι κάθε προηγούμενο συνεχούς παραμονής στα καθήκοντά του. Αν και «λίαν μιμούμενος τα ευρωπαϊκά ήθη», ο Ακίφ δεν άργησε με την αυταρχική του συμπεριφορά να χαρακτηριστεί από τον έλληνα πρόξενο «δεύτερος τύραννος Αλή πασάς»¹²⁰. Στην πραγματικότητα, η συμπεριφορά του Ακίφ ήταν απόλυτα σύμφωνη με τους νέους προσανατολισμούς της οθωμανικής εξουσίας και του ίδιου του Ααλή πασά, που επεδίωκε την ισχυροποίηση της εξουσίας των βαλήδων σε βάρος εκείνης των μικρότερων αξιωματούχων, των τοπικών διοικητικών συμβουλίων, αναμφίβολα δε και των ξένων προξένων.

Σημαντικές ανακατατάξεις σημειώθηκαν και πάλι στη διάρθρωση των σαντζακικών της Ηπείρου κατά την περίοδο της βαληλίας του Αχμέτ πασά Καΐσερλή (1864-1867). Η κατάσταση στα χρόνια αυτά παρουσιάζεται ιδιαίτερα περίπλοκη, και θα ήταν δύσκολο να την παρακολουθήσουμε αν δεν υπήρχαν οι αναλυτικές πληροφορίες των προξενικών αρχείων του Υπουργείου Εξωτερικών. Οι μεταβολές αφορούν τα δύο καΐμακαμλίκια της Άρτας και του Μπερατιού. Και στις δύο περιπτώσεις διαπιστώνουμε μια βούληση από την πλευρά της κεντρικής εξουσίας να επαναφέρει τις πρωτεύουσές τους σε σημεία παραλιακά (Πρέβεζα και Αυλώνα), πράγμα που οι τοπικοί πρόξενοι αποδίδουν στην ταραχή που επέφερε στις οθωμανικές αρχές η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα. Η άποψη αυτή έχει μια κάποια πειστικότητα: Το εξωτερικό εμπόριο της Ηπείρου στηριζόταν μέχρι τότε σε μεγάλο ποσοστό στη διαμεσολάβηση των εμποροπλοιαρχών της Επτανήσου και ιδιαίτερα της Κέρκυρας, οι οποίοι μεταβάλλονταν τώρα από υπήκοοι του αγγλοκρατούμενου ιονικού κρατιδίου σε πολίτες μιας δύναμης που μόνιμα επιβουλευόταν τα οθωμανικά συμφέροντα. Η μόνη λύση για την Τουρκία ήταν να ανοίξει τα λιμάνια της απευθείας στο ξένο εμπόριο, ιδιαίτερα της Ιταλίας και της Αυστρίας, και η ενίσχυση της οικονομικής υποδομής των παραλιακών περιοχών ήταν στα μάτια της οθωμανικής εξουσίας αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την πολιτική τους αναβάθμιση. Με δεδομένη άλλωστε τη στενή εξάρτηση που υπήρχε ανάμεσα στη διοικητική διάρθρωση και στην οργάνωση του στρατού και της χωροφυλακής, οι μεταβολές μπορούν να ερμηνευθούν και σαν μια γενικότερη προσπάθεια του οθωμανικού κράτους να αναδια-

119. ΑΥΕ 1858/φ. 39.8/Προξενείο Λαρίσης αρ. 475/15-8-1858.

120. ΑΥΕ 1859/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 40/8-2-1859 και 1863/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαν-

τάξει τις δυνάμεις του, ώστε να αντικρούσει τη διαφαινόμενη στρατηγική του περικύκλωση από το ελληνικό κράτος. Αναπόφευκτα, η νέα κατάσταση έθιγε τα συμφέροντα τόσο των εμπορικών κύκλων, όσο και των κυρίαρχων μουσουλμάνων προκρίτων που πάσχιζαν ακόμη να διατηρήσουν τη φθίνουσα επιρροή τους στις πόλεις της Άρτας και του Μπερατιού. Στην αναμέτρηση που επακολούθησε, νικητές αναδείχθηκαν από τη μία η Πρέβεζα και από την άλλη το Μπεράτι, εξέλιξη που μαρτυρεί, μεταξύ άλλων, και την υπέρτερη σημασία της εμπορικής και συγκοινωνιακής ανάπτυξης στο νότιο τμήμα της Ηπείρου σε σχέση με το βόρειο.

Στην Άρτα η πρώτη μεταβολή έγινε τον Ιούνιο του 1864, όταν ο καΐμακάμης της Χασάν Κρίτσαλης προβιβάστηκε στο βαθμό του πασά και διορίστηκε διοικητής του νεοσύστατου καΐμακαμλικιού της Πρέβεζας. Στη δικαιοδοσία του υποβλήθηκαν ακόμη τα μουνδιρλίκια του Μαργαριτιού και της Πάργας, που αποσπάστηκαν από το κεντρικό σαντζάκι του πασαλικιού¹²¹. Το καΐμακαμλίκι της Άρτας, όπου υπαγόταν τώρα μονάχα το μουνδιρλίκι Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων, διατηρήθηκε μέχρι τον Αύγουστο του 1865, οπότε υποβιβάστηκε σε μουνδιρλίκι και προσαρτήθηκε κι αυτό στο καΐμακαμλίκι της Πρέβεζας¹²². Τον Ιούλιο του 1866 τοποθετήθηκε και πάλι στην Άρτα καΐμακάμης¹²³, αλλά με την ίδρυση του βιλαετιού των Ιωαννίνων τον επόμενο χρόνο, όταν όλοι οι διοικητές των σαντζακιών προβιβάστηκαν στο αξίωμα του μουτεσαρίφη, ο καΐμακάμης της Άρτας εξαιρέθηκε από την πρόβλεψη αυτή, με αποτέλεσμα η περιφέρειά του να μεταπέσει οριστικά (Αύγουστος 1867) σε καζά του σαντζακιού της Πρέβεζας¹²⁴.

Στο Μπεράτι, αντίθετα, το σαντζάκι αρχικά δεν διασπάστηκε, αλλά ο καΐμακάμης του Καχραμάν Βρυώνης διατάχθηκε τον Ιούνιο του 1864 να μεταφέρει την έδρα του στην Αυλώνα¹²⁵. Ο Καχραμάν, ωστόσο, φαίνεται ότι αρνήθηκε να εμφανιστεί

νίνων αρ. 39/7-1863.

121. ΑΥΕ 1864/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 171/5-6-1864, όπου προστίθεται εσφαλμένα και ο καζάς της Παραμυθιάς· σωστός είναι αντίθετα ο κατάλογος του Π. Αραβαντινού (1984, τ. Α', σ. 136). Στο *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγιέ-ι Οσμανιγιέ*, τ. 20 (1282/1865), σ. 155, το Μαργαριτί και η Πάργα παραλείπονται, αλλά η προσάρτηση του πρώτου βεβαιώνεται και από το έγγραφο ΑΥΕ 1865/φ. 36.8/Προξενείο Πρέβεζης αρ. 163/28-4-1865· και τα δύο περιλαμβάνονται στο σαντζάκι στον επόμενο σαλναμέ (σ. 158). Με συγκεκριμένο τρόπο αναγγέλλει τη μεταβολή και η εφ. *Αρμονία*, φ. 22/5-6-1864. Τέλος, ασύστατη είναι η άποψη του Birken (1976, σ. 74) για υπαγωγή του νέου σαντζακιού στο εγιαλέτι των Τριχάλων.

122. ΑΥΕ 1865/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 484/27-8 και αρ. 518/17-9-1865· πρβλ. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγιέ-ι Οσμανιγιέ*, τ. 21 (1283/1866), σ. 72 και 158.

123. ΑΥΕ 1866/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας/7-7-1866, όπου ο πρόξενος επικαλείται «πολιτικούς λόγους», «ως ούσης της επαρχίας εις τα πρόθυρα της Ελλάδος». Πρβλ. και την απαρίθμηση των σαντζακιών από τον πρόξενο Φραγκούδη στο Επίμετρο, σελ. 466.

124. ΑΥΕ 1867/φ. 39.8/Προξενείο Πρέβεζης/9-8-1867, όπου προστίθεται χαρακτηριστικά ότι ο Χασάν Κρίτσαλης έσπευσε στην Άρτα να ελέγξει την οικονομική διαχείριση του καΐμακαμλικιού.

125. ΑΥΕ 1864/φ. 36.2/Υποπροξενείο Αυλώνας αρ. 118/20-6-1864· πρβλ. και Νικολαΐδου 1989, σ. 367, 376-379.

στην πόλη που αποτελούσε την έδρα των θανάσιμων αντιπάλων του Βλιώρηδων, και προτίμησε να εγκατασταθεί στα Γιάννενα, προφανώς ελπίζοντας να επηρεάσει την κατάσταση ώστε να επιφέρει την ανάκληση της διαταγής¹²⁶. Πράγματι, τον Ιούλιο του 1866 οι πόθοι του εκπληρώθηκαν, και ο Καχραμάν επέστρεψε ως καϊμακάμης στο Μπεράτι, ενώ ο αντίζηλός του Ισμαήλ πασάς, που είχε καταλάβει στο μεταξύ τη θέση του με έδρα την Αυλώνα, μετατέθηκε στο Αργυρόκαστρο¹²⁷. Αλλά οι εσωτερικές ανακατατάξεις δεν είχαν τελειώσει. Μετά το ανθελληνικό πογκρόμ που σημειώθηκε στην Αυλώνα κατά τα τέλη του 1866, η οθωμανική κυβέρνηση απέσπασε την περιοχή αυτή από τη δικαιοδοσία του Καχραμάν πασά και τοποθέτησε ως ιδιαίτερο καϊμακάμη Αυλώνας τον Σελίμ Βλιώρα, που είχε παλαιότερα μηχανευτεί την εκδίωξη από τα Γιάννενα του Χουσή πασά. Το αξιοσημείωτο στην υπόθεση είναι ότι ο Σελίμ πασάς είχε τότε θεωρηθεί από τις ελληνικές προξενικές αρχές ως κύριος υποκινητής των ταραχών, ενώ ο Καχραμάν ήταν ο συντονιστής των ανακριτικών διαδικασιών που ξεκίνησαν στις αρχές του 1867 με την υπόδειξη της ελληνικής κυβέρνησης για την τιμωρία των πρωταιτών. Ο διορισμός του Σελίμ στη θέση του καϊμακάμη, που θορύβησε ιδιαίτερα τον έλληνα υποπρόξενο, μπορεί να ερμηνευθεί μονάχα ως προσπάθεια εξιλασμού της πανίσχυρης φατρίας των Βλιώρηδων¹²⁸. Η δύναμη που διέθετε ακόμη στα πολιτικά πράγματα η παλιά οικογένεια των πασάδων της Αυλώνας φάνηκε και από τις επόμενες εξελίξεις. Με την εφαρμογή του θεσμού των βιλαετιών στην Ήπειρο το καλοκαίρι του 1867, η οθωμανική κυβέρνηση αποφάσισε οριστικά να ενοποιήσει το σαντζάκι με έδρα το Μπεράτι, όπως είχε κάνει στην Πρέβεζα. Η επιλογή του νέου μουτσαρίφη ήταν φανερό πως θα παιζόταν μεταξύ των δύο αντιπάλων καϊμακάμηδων της Αυλώνας και του Μπερατιού. Αντίθετα με την τακτική που εφαρμόστηκε στην Πρέβεζα, όπου ο Χασάν Κρίτσαλης διατηρήθηκε στη θέση του, στο Μπεράτι ο καινούριος βαλής Ετχέμ πασάς κατόρθωσε να επιβάλει το φιλόδοξο αρχηγό του οίκου των Βλιώρηδων¹²⁹.

126. Νικολαΐδου, *ό.π.*: πρβλ. και την αναφορά του υποπρόξενου Αυλώνας Ευγενίδη στο Επίμετρο (σελ. 472), όπου ο πασάς που εξήγησε «διά παντός μέσου να καταλάβη την θέσιν Καϊμακάμη εν Βερατίω» είναι ασφαλώς ο Καχραμάν πασάς.

127. Εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 381/23-7-1866· πρβλ. ΑΥΕ 1866/φ. 36.2/Υποπροξενείο Αυλώνας αρ. 149/10-8-1866 και Επίμετρο, *ό.π.*

128. ΑΥΕ 1867/φ. 36.2/Υποπροξενείο Αυλώνας αρ. 24/22-2-1867· πρβλ. αρ. 53/23-3-1867. Και ο σαλναμές του 1284/1867 (σ. 89) μνημονεύει δύο καϊμακάμηδες ταυτόχρονα, αλλά στον πίνακα της σ. 168 διατηρεί την Αυλώνα ως ενιαίο σαντζάκι.

129. Βλ. επίσης σελ. 141, 412· πρβλ. Σούρλας 1937, σ. 141, 147, Αλεξούδης 1868, σ. 19. Για την υποστήριξη που πρόσφερε ο Ετχέμ στον Σελίμ κατά του Καχραμάν βλ. ΑΥΕ 1867/φ. 36.2/Υποπροξενείο Αυλώνας αρ. 228/15-12-1867 και 1868/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων/2-3-1868.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το βιλαέτι των Ιωαννίνων (1867-1913)

Σχηματισμός των βιλαετιών

Ταυτόχρονα με τις αλληπάλληλες διαρθρωτικές μεταβολές που παρακολουθούμε στο εγιαλέτι των Ιωαννίνων κατά την τριετία 1864-1867, σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας ήδη εφαρμόζεται μια εντελώς καινούρια συνταγή στην οργάνωση του διοικητικού μηχανισμού. Πρόκειται για τον περίφημο «νόμο των βιλαετιών», που εξαγγέλθηκε στην Κωνσταντινούπολη με σουλτανικό ιραδέ στις 27-10-1864 και εφαρμόστηκε πειραματικά στο νεοσύστατο βιλαέτι του Δούναβη¹³⁰. Ο νόμος αποτελούσε κυρίως προϊόν συνεργασίας του μεγάλου βεζίρη Φουάτ πασά με το ανερχόμενο αστέρι του οθωμανικού φιλελευθερισμού, τον τότε βαλή της Νίσας Αχμέτ Μιτχάτ πασά. Κατά την εποχή της εξέγερσης του Ραδοβιζιού, το 1854, ο Φουάτ πασάς είχε διατελέσει έκτακτος πληρεξούσιος της Πύλης στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, και οι εμπειρίες του από αυτή τη θητεία, καθώς και από τον εμφύλιο πόλεμο του Λιβάνου (1860-1861), όπου είχε επίσης χρησιμοποιηθεί σε ανάλογη αποστολή, λέγεται ότι επέδρασαν σημαντικά στην απόφασή του να προωθήσει μία ριζική μεταρρύθμιση του επαρχιακού διοικητικού συστήματος του οθωμανικού κράτους¹³¹.

Η διάδοση του συστήματος των βιλαετιών υπήρξε κατά τα πρώτα χρόνια αργή. Ύστερα από το βιλαέτι του Δούναβη, την οργάνωση και διοίκηση του οποίου ανέλαβε ο ίδιος ο Μιτχάτ πασάς, εμφανίστηκαν κατά σειρά τα βιλαέτια της Δαμασκού (Μάρτιος 1865), της Βοσνίας (Μάιος), του Ερζερούμ (Ιούλιος), της Τριπολίτιδας (Σεπτέμβριος) και του Χαλεπιού (Δεκέμβριος)¹³². Αξίζει να παρατηρηθεί ότι τα περισσότερα βιλαέτια ήταν παραμεθόρια και η εξουσία της Αυτοκρατορίας σ' αυτά εμφανιζόταν μέχρι τότε αρκετά επισφαλής. Η εφαρμογή του μέτρου γενικεύθηκε το 1867, όταν, με σουλτανικό ιραδέ που εκδόθηκε στις 25 Μαΐου¹³³, δημιουργήθηκαν

130. Davison 1963, σ. 151-158· Birken 1976 σ. 22· Kornrumpf 1976, σ. 23. Η σύσταση του βιλαετιού αναγγέλλεται στον *Ανατολικό Αστέρα*, φ. 159/7-10-1864.

131. Davison 1963, σ. 137.

132. *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 210/27-3, 221/5-5, 246/31-7, 257/8-9, 291/28-12-1865. Και της Αδριανούπολης το βιλαέτι ιδρύθηκε καθώς φαίνεται την ίδια περίοδο (Davison 1963, σ. 158· πρβλ. Birken 1976, σ. 98 και Shaw 1977, σ. 90).

133. *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 469/27-5-1867.

μεμιάς 13 καινούρια βιλαέτια, στα οποία περιλαμβάνονταν, μαζί με τα γειτονικά του βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Σκόδρας, και το βιλαέτι των Ιωαννίνων¹³⁴. Η επικράτεια του τελευταίου σχηματίστηκε από την ένωση των δύο πασαλικιών Ιωαννίνων και Τρικάλων. Πρωτεύουσά του ορίστηκαν τα Γιάννενα και διοικητής του τοποθετήθηκε ο μέχρι τότε βαλής των Τρικάλων Ετχέμ πασάς.

Η ολοκληρωτική εφαρμογή της νέας διοικητικής θεσμοθεσίας στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία καθυστέρησε για μήνες αρκετούς. Σε προξενική αναφορά που στάλθηκε από τον Βόλο στις αρχές Αυγούστου αναφέρεται πως οι αρχές διατάχθηκαν να ενεργούν προς το παρόν «κατά το παλαιόν ουσούλι»¹³⁵. Ταυτόχρονα όμως παρατηρούνται και οι πρώτες διοικητικές ενέργειες προς την κατεύθυνση της εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων, όπως είναι η εγκατάσταση νέου μουτεσαρίφη στη Θεσσαλία, η προαγωγή του καϊμακάμη της Πρέβεζας στο νέο βαθμό του, και η εγκατάσταση του γαλλομαθούς Αρμένιου Κώνσταντς εφέντη στη νεοσύστατη θέση του μουαβίνη Ιωαννίνων και διευθυντή των εξωτερικών υποθέσεων του βιλαετιού. Σε ειδική σύσκεψη που έγινε τον Αύγουστο στα Γιάννενα, με τη συμμετοχή και των κυριότερων αξιωματούχων της περιφέρειας, αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά οι κανόνες του νέου συστήματος¹³⁶. Η μεταβατική περίοδος ολοκληρώθηκε το φθινόπωρο του 1867 με την αναμόρφωση των τοπικών διοικητικών συμβουλίων και το σχηματισμό ιδιαίτερων συμβουλίων στους ναχιγιέδες¹³⁷. Κάποια μεγαλύτερη καθυστέρηση θα πρέπει να σημειώθηκε στην οργάνωση του σαντζακιού του Μπερατιού, που εξακολουθούσε να είναι μοιρασμένο ανάμεσα στους δύο αντίξηλους πασάδες Καχραμάν Βρυώνη και Σελίμ Βλιώρα· μόλις κατά τις 22 Οκτωβρίου φέρεται ο Σελίμ πασάς να πήρε τον πολυπόθητο τίτλο του μουτεσαρίφη. Η οριστική διαρρύθμιση των διοικητικών οργάνων του βιλαετιού των Ιωαννίνων, όπως διαμορφώθηκαν μετά την εσπευσμένη αντικατάσταση του Ετχέμ πασά από το μουτεσαρίφη Βιδινίου Αχμέτ Ρασίμ πασά (Φεβρουάριος 1868), αποτυπώνεται στον πρώτο επαρχιακό σαλναμέ των Ιωαννίνων (1288/1871)¹³⁸, που περιλαμβάνει ένα μακροσκελή κατάλογο των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών του βιλαετιού¹³⁹.

134. Για το βιλαέτι Θεσσαλονίκης πρβλ. και Βακαλόπουλος 1987, σ. 129. Τον κατάλογο των βαλκανικών βιλαετιών συμπλήρωναν ακόμα το βιλαέτι των Σκοπίων (αργότερα «Κοσόβου», με έδρα αρχικά την Πρισρένη και ενωμένο υπό κοινό βαλή με τη Σκόδρα), και η ειδική περιφέρεια της Κωνσταντινουπόλεως.

135. ΑΥΕ 1867/φ. 39.8/Προξενείο Βόλου αρ. 213/10-8-1867.

136. ΑΥΕ 1867/φ. 36.8/Προξενείο Πρέβεζης/9-8-1867. Η κινητικότητα αυτή σχετίζεται ίσως με την έκδοση από το αυτοκρατορικό τυπογραφείο, στις 13 Ιουλίου, των πολυσέλιδων οδηγιών στους βαλήδες που μνημονεύει ο Κορνιμπρ (1976, σ. 25), με τις οποίες προτρέπονταν να μιμηθούν τα έργα του Μιτχάτ πασά.

137. ΑΥΕ 1867/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 558/12-10-1867 και φ. 39.8/Προξενείο Βόλου αρ. 283/10-11-1867.

138. Για τα περιεχόμενά του βλ. Κοκολάκης 1990, σ. 57-60.

139. Για τη χρονολογία της ίδρυσης του βιλαετιού των Ιωαννίνων επικρατεί σύγχυση στην

Το νομικό πλαίσιο

Τόσο η νομοθετική πλευρά της διοικητικής μεταρρύθμισης, όσο και η πορεία της κατοπινής της εφαρμογής έχουν μελετηθεί με σχετική εμβρίθεια, αν τις συγκρίνει κανείς με τις μεταβολές που είχαν επέλθει στο διοικητικό σύστημα κατά την πρώτη φάση του Τανζιμάτ. Η σχετική νομοθεσία είναι εύκολα προσιτή στις μεταφράσεις των οθωμανικών νομοκανόνων που εκδόθηκαν σε γλώσσες ευρωπαϊκές κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, ενώ οι τοπικοί σαλναμέδες των νεοσύστατων βιλαετιών παρέχουν πλήθος λεπτομέρειες για την ίδρυση και τη διοικητική τους διάρθρωση, μαζί με τα απαραίτητα εγκώμια των ωφελειών που απέφερε στη ζωή του τόπου το νέο σύστημα. Όλα αυτά έχουν, ίσως, συντελέσει σε μια υπερτίμηση της σημασίας και της ριζοσπαστικότητας των θεσμικών μεταβολών που επέβαλλε ο νόμος των βιλαετιών, την οποία η ανάγνωση του κειμένου του δεν φαίνεται να δικαιολογεί. Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επισημανθούν κυρίως οι καινοτομίες του νόμου σε σχέση με όσα επικρατούσαν μέχρι τότε¹⁴⁰.

Η πρώτη και πιο χτυπητή αλλαγή αφορά την ορολογία των διοικητικών κλιμακίων και των προϊσταμένων τους διοικητών. Το παλιό εγιαλέτι, που αποτελούσε από τον πρώτο αιώνα της οθωμανικής κυριαρχίας το ψηλότερο σκαλοπάτι της επαρχιακής ιεραρχίας, μετονομάζεται τώρα σε «βιλαέτι» – όρος που είχε, όπως ήδη προαναφέρθηκε, παμπάλαια προϊστορία στη διοικητική ορολογία του οθωμανικού κράτους, δεν είχε όμως ποτέ χρησιμοποιηθεί για περιφέρειες με τέτοια γεωγραφική έκταση και τόσο ψηλή ιεραρχική διαβάθμιση. Αναμφίβολα η ετυμολογική του συγγένεια με τη λέξη «βαλής», ονομασία που εξακολούθησε ν' αποδίδεται επίσημα στο διοικητή του βιλαετιού, όπως και πρωτύτερα του εγιαλετιού, τον έκανε προσφορότερο στα μάτια των αραβομαθών ιθυόντων της Αυτοκρατορίας. Με τη βαθμιαία εξάπλωση των βιλαετιών σε ολόκληρη την έκταση της Αυτοκρατορίας, ο όρος «εγιαλέτι» εξαφανίστηκε από το επίσημο λεξιλόγιο και διατηρήθηκε μόνο για ορισμένες ειδικές παραμεθόριες περιφέρειες, που στην πραγματικότητα είχαν ξεφύγει προ πολλού από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας, όπως η Αίγυπτος και η Τύνι-

ελληνική βιβλιογραφία. Η Νικολαΐδου, για παράδειγμα, (1989, σ. 367 κ.α.) συγγεί την εφαρμογή του νόμου στην Ήπειρο με τις προαναφερόμενες διοικητικές ρυθμίσεις του 1864. Ασαφής και όσα λέει ο Σ. Παπαδόπουλος (1983, σ. 51, 53), ακολουθώντας τον Σαλαμάγκα (1963, σ. 9, 25).

140. Τα βασικά νομοθετικά κείμενα είναι τα εξής: Ο νόμος των βιλαετιών του 1864 (Νικολαΐδης 1869, σ. 72-88)· οι «Γενικές Οδηγίες» του 1869 (ό.π., σ. 1348 κ.ε.)· ο νόμος περί γενικής διοικήσεως των βιλαετιών του 1871 (Νικολαΐδης 1873, σ. 28-51)· οι συμπληρωματικές οδηγίες του 1872 (ό.π., σ. 52 κ.ε.)· οι νεότερες οδηγίες του 1876 (Νικολαΐδης 1890, τ. Γ', σ. 2988)· ο νόμος των ναχιγιέδων (ό.π., σ. 3001-3003) και των δημαρχιών (σ. 3071). Στον τόμο του 1890 περιέχονται και οι διορθωμένες επανεκδόσεις των παλαιότερων κειμένων. Εκτενή τους αποσπάσματα παραθέτει και ο Χουλιαράκης (1973, τ. Α1', σ. 55-65), ενώ οι κυριότερες μελέτες είναι των Davison 1963 (σ. 146-150) και Πολυχρονιάδη (1913, σ. 47-74). Πρβλ. και Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου 1988, σ. 143-144.

δα¹⁴¹. Στα χαμηλότερα κλιμάκια η ονομασία των διαιρέσεων παρέμενε ίδια, αλλάζε όμως η διαβάθμιση των προϊσταμένων τους διοικητών: Η ονομασία «μουτσαρίφης» γενικεύθηκε για όλους τους διοικητές των υφιστάμενων σαντζακιών, ενώ «καϊμακάμηδες» ονομάστηκαν τώρα οι διοικητές των καζάδων. Οι μεταβολές αυτές από τη μια δημιουργούσαν, κατά κάποιο τρόπο, στους χαμηλότερους υπαλλήλους την αίσθηση ότι προβιβάζονταν, αφετέρου υπογράμμιζαν την αυξημένη εξάρτησή τους από το Υπουργείο των Εσωτερικών: Αντίθετα με τον παλιό μουδέρη, ο καϊμακάμης του καζά διοριζόταν και παυόταν κατευθείαν από την Κωνσταντινούπολη, χωρίς να προβλέπεται οποιαδήποτε μεσολάβηση του βαλή¹⁴².

Τόσο στον αρχικό νόμο του 1864, ιδιαίτερα όμως στην αναθεωρημένη του εκδοχή που κυκλοφόρησε το 1871 και αναφέρεται ειδικότερα σε ζητήματα «γενικής διεύθυνσεως» των βιλαετιών, περιγράφονται διεξοδικά τα καθήκοντα των ανώτατων υπηρεσιακών στελεχών του βιλαετιού (ερκιάν-ι βιλαγέτ), τα οποία ήταν, κατά σειρά, ο αρχιδικαστής ή «δικαστικός επιθεωρητής» (μουφτετίς-ι χουκιάμ)¹⁴³, ο δεφτερδάρης ή διαχειριστής, και ο μεκτουπτής ή αρχιγραμματέας. Όλοι αυτοί διοριζόνταν, όπως και πριν, από την αρμόδια κρατική αρχή της Κωνσταντινούπολης και έδιναν λογαριασμό των πράξεών τους τόσο σε αυτήν, όσο και στον προϊστάμενο βαλή του βιλαετιού τους. Ο μουτσαρίφης του κεντρικού σαντζακιού –θέση ανύπαρκτη στο προηγούμενο σύστημα– κατείχε επίσης καιρίο ρόλο στη διοίκηση των βιλαετιών κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας τους, ως σύμβουλος και αναπληρωτής του βαλή· αλλά η σύγκρουση που παρουσιαζόταν συχνά ανάμεσα στη δικαιοδοσία των δύο προσώπων και η δεινή θέση του δημοσίου ταμείου επέφερε το 1871 την κατάργηση της θέσης του και την ανάθεση των αρμοδιοτήτων του στον ίδιο το βαλή¹⁴⁴. Τέλος, ιδιαίτερα σημαντικοί υπάλληλοι, αν και δεν ανήκαν τυπικά στην κατηγορία των «ερκιάν-ι βιλαγέτ», ήταν ο διευθυντής της χωροφυλακής, στον οποίο δινόταν ακόμη ο αρχαίος τίτλος του «αλάμπη», και οι προϊστάμενοι του κτηματολογίου (ντεφτέρ-ι χακκανί μουντιρί) και του πληθυσμού (νουφούς ναζιρί). Ανάλογες θέσεις είχαν προβλεφθεί και στα κατώτερα διοικητικά κλιμάκια, το σαντζάκι και τον καζά. Ο καϊμακάμης του κεντρικού καζά ενός σαντζακιού έπαιρνε τον τίτλο του μοναβίνη ή «βοηθού» του προϊστάμενου μουτσαρίφη, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο μουτσαρίφης του κεντρικού σαντζακιού χρησίμευε ως αναπλη-

141. Και στην περιφέρεια της Σκόδρας όμως δόθηκε προσωρινά το 1869 το όνομα «εγιαλέτι» (Νικολαΐδης 1869, σ. 91), που απαντάται το 1878 και για το ανεξάρτητο μουτσαριφλίκι της Θεσσαλίας (ΑΥΕ 1878/α.α.κ. Γ΄/Προξενείο Λαρίσης αρ. 566/20-12-1878)

142. Η διάταξη αυτή αναθεωρήθηκε το 1886 (Βυζαντίς, φ. 3265/6-12-1886).

143. Η θέση του καταργήθηκε το 1871, και τα καθήκοντά του συγχωνεύθηκαν με εκείνα του ναΐτη του κεντρικού καζά (Νικολαΐδης 1873, σ. 65).

144. *Ιωάννινα*, φ. 25/8-11-1871 και Νικολαΐδης, ό.π. Σε ορισμένα βιλαέτια η θέση ανασυστήθηκε προσωρινά το 1881· βλ. Παράρτημα Β/III, σ. 410.

ρωτής του βαλή. Ειδικά ο μουαβίνης του κεντρικού καζά του βιλαετιού αναφερόταν κατευθείαν στο βαλή και αναλάμβανε ταυτόχρονα, όπως στα Γιάννενα ο Κώνσταντς εφέντης, τις «εξωτερικές υποθέσεις» (ετζνεμπιγέ) του βιλαετιού, ή ακριβέστερα τις σχέσεις του με τους ξένους υπηκόους και τους τοπικούς προξένους των άλλων δυνάμεων¹⁴⁵. Ο θεσμός των μουαβίνηδων καταργήθηκε για όλα τα περιφερειακά σαντζάκια κατά τις αρχές του 1870, και για την κεντρική διοίκηση των βιλαετιών γύρω στο 1872¹⁴⁶· αλλά στο πλευρό μερικών βαλήδων τοποθετήθηκαν ξανά μουαβίνηδες μετά από λίγα χρόνια¹⁴⁷. Στα 1896 διορίστηκαν στα σαντζάκια ορισμένων βιλαετιών, ανάμεσα στα οποία και των Ιωαννίνων, καινούριοι μουαβίνηδες χριστιανικού θρησκειώματος, με καθήκοντα περισσότερο συμβουλευτικά, τα οποία δεν παρουσίαζαν άμεση σύνδεση με τη διοίκηση του υποκείμενου κεντρικού καζά. Στην πραγματικότητα η παραχώρηση αυτή, καρπός εξωτερικών πιέσεων των «φιλελεύθερων» ευρωπαϊκών δυνάμεων, είναι αμφίβολο αν συνοδεύτηκε από τη μεταβίβαση σοβαρών αρμοδιοτήτων στους νεοδιορισμένους μουαβίνηδες¹⁴⁸.

Ο νόμος του 1864 καθόριζε επίσης ενιαία μορφή και τρόπο εκλογής για τα διοικητικά συμβούλια όλων των βαθμίδων και όλων των περιοχών του κράτους. Στο κεντρικό συμβούλιο του βιλαετιού, η προεδρία του οποίου περιερχόταν αυτοδίκαια στον ίδιο το βαλή, θα συμμετείχαν ως μέλη *ex officio* (αζά-ι ταμπιγέ) και οι τέσσερις «ερκιάν-ι βιλαγέτ» (αρχιδικαστής, δεφτερδάρης, μεκτουπττής και ο κεντρικός μουαβίνης ως διευθυντής εξωτερικών υποθέσεων)· σε αυτούς θα προστεθούν το 1871 και οι αρχηγοί των θρησκευτικών κοινοτήτων: μουφτής, επίσκοπος και ενδεχομένως αρχιραβίνος¹⁴⁹. Τα αιρετά μέλη (αζά-ι μουντεχιμπέ) θα περιορίζονταν σε

145. Οι δύο θέσεις μνημονεύονται ξεχωριστά στο κείμενο του νόμου, αλλά η συνένωσή τους προβλέπεται από το ακροτελεύτιο άρθρο (Νικολαΐδης 1869, σ. 88). Σε έγγραφά του (ΑΥΕ 1867/φ. 36. 2/συνημμ. στο Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 614/9-11-1867) ο Κώνσταντς εφέντης κατά περιεργό τρόπο αυτοχαρακτηρίζεται διευθυντής «του πολιτικού τμήματος» του βιλαετιού.

146. *Ιωάννινα*, φ. 43/19-3-1870 και φ. 173/30-10-1872· Νικολαΐδης 1873, σ. 65· Πολυχρονιάδης 1913, σ. 52 (τα σχετικά με τη σύσταση της θέσης είναι λάθος). Και ο νόμος του 1871 (§17) υποβαθμίζει τη θέση του κεντρικού μουαβίνη, προβλέποντας ότι τα καθήκοντά του μπορούν να δοθούν σε οποιονδήποτε υπάλληλο του σαντζακιού. Στο βιλαέτι των Ιωαννίνων ο σαλναμές του 1288/1871 δεν αναφέρει μουαβίνη.

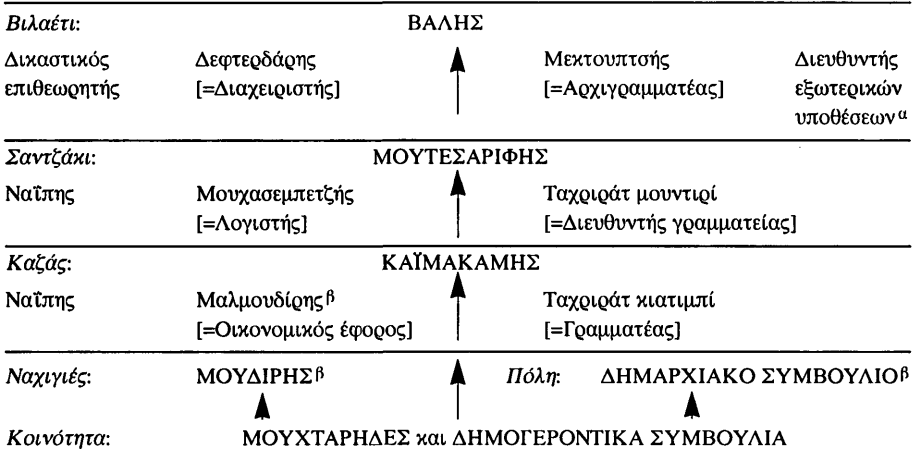
147. *Νεολόγος*, φ. 51/22-9-1881.

148. Πολυχρονιάδης 1913, σ. 52· *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 189/17-5-1896 και 333/28-5-1899. Από τον κατάλογο αξιωματούχων του σαλναμέ του 1899 (βλ. το απόσπασμά του στο Επίμετρο αρ. 7) προκύπτει ότι μόνο οι περιφέρειες με σοβαρή χριστιανική πλειοψηφία διέθεταν και αντίστοιχους μουαβίνηδες, χωρίς να πρόκειται πάντα για «ομογενείς», όπως δείχνουν τα ονόματα των μουαβίνηδων Προβέξης Αγκόπ εφέντη, Σερρών Στογιάν Τζανσιζωφ εφέντη και Σερβίων Σνάνιντερ εφέντη!

149. Στο νόμο του 1864 έχουν παραλειφθεί, όχι από διάθεση περιορισμού των εξουσιών τους, όπως νομίζει ο Davison (1963, σ. 149), αλλά επειδή οι θέσεις τους μεταφέρθηκαν στα νεοσύστατα διοικητικά συμβούλια των κεντρικών σαντζακιών. Όταν αυτά καταργήθηκαν, ταυτόχρονα με τις θέσεις των κεντρικών μοντεσαρφήδων, οι θρησκευτικοί αρχηγοί ξαναπήραν τις παλιές τους θέσεις (βλ. π.χ. Πολυχρονιάδης 1913, σ. 60 και Baker 1877, σ. 510). Σε όσες περιφέρειες δεν έδρευαν επίσκοποι, τους ανασπλήρωναν αρχιερατικοί επίτροποι (ντεσπότ βεκίλι).

ΠΙΝΑΚΑΣ Β3

Απλοποιημένο οργανόγραμμα της διοίκησης ενός βιλαετιού βάσει του νόμου του 1864

- α. Τα καθήκοντά του συγχωνεύτηκαν με του μοναβίνη (καΐμακάμη του κεντρικού καζά).
- β. Οι αρμοδιότητες του μαλμουδίου, του μουνδίου και των δημαρχιακών συμβουλίων δεν προβλέπονται στο νόμο των βιλαετιών, αλλά στις «Γενικές Οδηγίες» του 1869 (Νικολαΐδης 1869, σ. 1348 κ.ε.)

τέσσερα, δύο Μουσουλμάνους και δύο μη Μουσουλμάνους¹⁵⁰. Σύμφωνα με τις εκλογικές διατάξεις του νόμου, ο κατάλογος των υποψηφίων μελών συντασσόταν από τα μόνιμα μέλη του συμβουλίου, και η τελική επιλογή τους γινόταν από το Υπουργείο Εσωτερικών στην Κωνσταντινούπολη σε ένα ενδιάμεσο στάδιο της διαδικασίας, ο κατάλογος περιφερόταν ανάμεσα στα μέλη των διοικητικών συμβουλίων των υποκείμενων σαντζακιών, που είχαν το δικαίωμα να διαγράψουν το ένα τρίτο των υποψηφίων. Ανάλογα ίσχυαν για τα συμβούλια των χαμηλότερων κλιμακίων, όπου η τελική επιλογή των αιρετών μελών ανήκε πάντοτε στην προϊστάμενη αρχή της αμέσως ανώτερης βαθμίδας. Μόνο στο επίπεδο του καζά υπήρχε κάποιο είδος λαϊκής συμμετοχής στην όλη διαδικασία, με τη μορφή της διαγραφής του ενός τρίτου των υποψηφίων συμβούλων από τα δημογεροντικά συμβούλια των χωριών του καζά. Το σύστημα φιλελευθεροποιήθηκε κάπως το 1875, όταν το κάθε ιεραρχικό κλιμάκιο απέκτησε το δικαίωμα να προτείνει από μόνο του τους υποψηφίους συμβούλους της προϊστάμενης βαθμίδας¹⁵¹, αλλά ο χαρακτήρας του δεν άλλαξε

150. Στα Γιάννενα ωστόσο (1871) συναντάμε τρεις, δύο Χριστιανούς και τον Εβραίο Νταβιτσόν εφέντη (Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια, τ. 1 (1288), σ. 35· πρβλ. και Strauss 1986, σ. 12).
 151. Davison 1963, σ. 374-375· Πολυχρονιάδης 1913, σ. 60.

ριζικά. Μαζί με τη γενική αποδυνάμωση των προνομίων των συμβουλίων, που περιορίστηκαν σε δεκαπέντε συγκεκριμένες αρμοδιότητες ρητά καθορισμένες από το νόμο του 1871¹⁵², η ασφυκτική παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας στη λειτουργία τους και στην ανάδειξη των αιρετών τους μελών απέβλεπε προφανέστατα στην εξόντωση οποιασδήποτε αυτόνομης πολιτικής βούλησης διέθεταν. Πραγματικά, οι περιπτώσεις πολιτικών ή άλλων συγκρούσεων ανάμεσα στους διάφορους βαλήδες ή μουτσαρίφηδες και στα κατά τόπους συμβούλια, τόσο συχνές στις ηπειρωτικές πηγές της περιόδου 1846-1867, τείνουν να μηδενιστούν στα επόμενα χρόνια. Με δεδομένο το αντιδραστικό παρελθόν των συμβουλίων αυτών, η μεταβολή δεν ήταν αναγκαστικά επιβλαβής για τη ζωή των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων του τόπου, με βάση ωστόσο τις αρχές του ευρωπαϊκού πολιτικού φιλελευθερισμού, τις οποίες υποτίθεται ότι ευαγγελίζονταν οι εμπνευστές του Τανζιμάτ, δεν μπορεί να θεωρηθεί σπουδαία πρόοδος. Επιπλέον, η υποχρεωτική εξίσωση μεταξύ Μουσουλμάνων και μη Μουσουλμάνων στο «αιρετό» τμήμα των συμβουλίων μπορεί ν' αποτελούσε ρύθμιση ευνοϊκή για τους Χριστιανούς βορειότερων ή ανατολικότερων περιοχών, όχι όμως και για την Ήπειρο, όπου η αρχή της ισοτιμίας είχε κατακτηθεί από καιρό. Η νομοθετημένη αυτή εξίσωση ανάμεσα στο καθεστώς των διάφορων επαρχιών του κράτους, φρόνιμη ίσως για την τήρηση της τάξης και της πειθαρχίας ανάμεσα στις διάφορες εθνότητες, απέβαινε ανασταλτική για περιοχές συνηθισμένες σε πιο φιλελεύθερο καθεστώς.

Αν και οι μουδρίηδες του προηγούμενου συστήματος προβιβάζονταν τώρα σε καϊμακάμηδες, ο τίτλος του μουδρίη δεν εξαφανίστηκε στο νέο σύστημα, οι φορείς του όμως ήταν στο εξής διοικητές απλών ναχιγιέδων. Η πρωτότυπη νομοθεσία του 1864 είναι στο σημείο αυτό, όπως και σε αρκετά άλλα, ασαφής και αντικρουόμενη. Στην πρώτη ελληνική έκδοση του κειμένου από τον Δ. Νικολαΐδη (1869) προβλέπεται (§3) η εγκατάσταση μουδρίη («παρέδρου» κατά το μεταφραστή) «εν τη κυριωτέρα κωμοπόλει [εκάστου] δήμου¹⁵³»· η φράση αυτή απαλείφθηκε στις κατοπινές εκδόσεις. Διατηρήθηκε αντίθετα η διατύπωση του επόμενου άρθρου, κατά την οποία «το άθροισμα των μικρών χωριών, τα οποία δεν δύνανται ν' απαρτίσσωσι ανεξαρτήτους δήμους ένεκα της τοπογραφικής αυτών θέσεως, προσαρτώνται εις τους πλησιεστέρους δήμους υπό τον τίτλον 'προσαυξήματα' (ναχιέ)». Στο νόμο των βιλαετιών δεν παρέχονται άλλες λεπτομέρειες σχετικά με τη διοίκηση των ναχιγιέδων. Το επίσημο καθεστώς τους διακρίνεται καλύτερα σε δύο μεταγενέστερα κείμενα, στις λεγόμενες «Γενικές Οδηγίες» του 1869, και στον αναθεωρημένο νόμο «περί γενικής διευθύνσεως των βιλαετιών» του 1871. Στο πρώτο κείμενο, που αυτοχαρακτηρίζε-

152. Νικολαΐδης 1973, σ. 44 (=Χουλιαράκης 1973, τ. Α1', σ. 61)· Πολυχρονιάδης 1913, σ. 61-62.

153. Διατηρείται η ορολογία της α' έκδοσης του Νικολαΐδη, όπου ο καζάς λέγεται «δήμος» (βλ. Πίνακα Β1, σελ. 113).

ται «παράρτημα» του νόμου των βιλαετιών, σημειώνεται ως «πρώτιστο» καθήκον των βαλήδων ο καθορισμός και η διοικητική τακτοποίηση των υποκείμενων καζάδων και ναχιγιέδων· οι τελευταίοι ορίζονται σαφέστερα, αλλά σε εμφανή αντίθεση με το κείμενο του νόμου, ως «μέρη εν οίς δεν υπάρχουνσι κωμοπόλεις», και οι βαλήδες καλούνται να φροντίσουν ώστε «να προσαρτηθώσι εις μεγάλους δήμους οι εν καταστάσει προσαυξημάτων ευρισκόμενοι μικροί δήμοι» (=να συγχωνευθούν με μεγαλύτερους καζάδες όσοι από αυτούς δεν εκπλήρωναν τα κριτήρια για να παραμείνουν ως τέτοιοι, με άλλα λόγια όσοι δεν διέθεταν «κωμοπόλεις»), και στη συνέχεια να εκλεγούν «άμισθα συμβούλια δημογερόντων εν ταις πρωτευούσαις των προσαυξημάτων, ένθα εδρεύει μουδίρης»¹⁵⁴. Ακόμη σαφέστερος είναι ο νόμος του 1871 (§50-52): «Τα χωρία και τα τσιφλίκια τα υπό την δικαιοδοσίαν εκάστου δήμου, αναλόγως της μεταξύ των γειτνιασεως και σχέσεως διατελούντα, δύνανται να διαιρεθώσιν εις ένα ή πολλά μέρη, ταύτα δε καλούνται Ναχιέδες. Έκαστος Ναχιές έχει ένα διοικητικόν κέντρον, εξ ου εποπτεύει τις εφ' όλου του Ναχιέ· το κέντρον τούτο πρέπει να η εις την καταλληλοτάτην θέσιν του προσαυξημάτος [=Ναχιέ]». Προϋπόθεση για την ίδρυση ενός ναχιγιέ ήταν να διαθέτει έναν πληθυσμό τουλάχιστον 500 αργένων. Ο μουδίρης, του οποίου ο διορισμός προτεινόταν από τον προϊστάμενό του καίμακάμη και επικυρωνόταν από το Υπουργείο Εσωτερικών, πλαισιωνόταν από ένα διοικητικό συμβούλιο (ινταρέ-ι ναχιγιέ μετζλισί), το οποίο απαρτιζόταν από τέσσερα μετακλητά μέλη των τοπικών δημογεροντικών συμβουλίων· το συμβούλιο αυτό δεν συνεδρίαζε παρά τέσσερις φορές το χρόνο, η σύνοδος του διαρκούσε το πολύ μια βδομάδα, οι αποφάσεις του δεν είχαν κανένα απολύτως δεσμευτικό χαρακτήρα και η θεματολογία των συζητήσεών του περιοριζόταν ασφυκτικά από τις προβλέψεις του νόμου. Επιπλέον, η σύγκληση των μελών του δίχως άδεια του μουδίρη, καθώς και η συνδιάσκεψη συμβουλίων από γειτονικούς ναχιγιέδες, απαγορεύονταν ρητά, προβλέπονταν μάλιστα γι' αυτό και ποινικές κυρώσεις.

Αυτή η έκδηλη και σχεδόν παρανοϊκή φοβία της εκτελεστικής εξουσίας απέναντι σε κάθε θεσμό, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ενθαρρύνει τη λαϊκή αντιπροσώπευση, παρακάμπτεται κάπως σε ένα λίγο κατοπινότερο νομοθέτημα, το «νόμο των ναχιγιέδων» της 25-3-1876, που εκδόθηκε στη διάρκεια της τελευταίας και πολυτάραχης βεζιρικής του Μαχμούτ Νεντίμ πασά. Τα 24 άρθρα του προβλέπουν μεταξύ άλλων την ελεύθερη εκλογή του μουδίρη και των συμβούλων του από συνέλευση εκλεγμένων αντιπροσώπων των τοπικών κοινοτήτων, την καταβολή ειδικών κοινοτικών τελών για τα διοικητικά του έξοδα, και ορίζουν να ανήκει στην «πλειοψηφούσα εθνότητα». Επίσης, και σε αντίθεση με τις προηγούμενες διατάξεις, καθορίζουν ότι η έδρα του ναχιγιέ θα είναι πάντοτε το μεγαλύτερο χωριό του και

154. Η διάταξη εφαρμόστηκε και στην Ήπειρο· βλ. *Ιωάννινα*, φ. 73/26-10-1870.

επιτρέπουν τη σύσταση «μεμονωμένων» ναχιγιέδων σε όσα χωριά πληρούσαν τις σχετικές προϋποθέσεις. Οι παραχωρήσεις αυτές, οι οποίες, αν είχαν πλήρως εφαρμοστεί, θα μετέτρεπαν το ναχιγιέ σε ένα είδος «κοινοβουλευτικού κυττάρου» στο εσωτερικό του συστήματος των βιλαετιών, μπορούν να εξηγηθούν μονάχα από το πολιτικό κλίμα που επικρατούσε τη στιγμή της δημοσίευσής τους¹⁵⁵. Αλλά οι διατάξεις για την εκλογή του μουδίρη και των συμβούλων του δεν εφαρμόστηκαν στη διάρκεια της βασιλείας του Αβδούλ Χαμίτ (1876-1909), οπότε οι μουδίρηδες διορίζονταν και μισθοδοτούνταν από το κρατικό ταμείο¹⁵⁶.

Η ανασκόπηση αυτή του νομοθετικού πλαισίου θα μας επιτρέψει να ξεδιαλύνουμε κάπως το νομικό χαρακτήρα των νέων μουδιρλικιών, να καταλάβουμε καλύτερα την πραγματική τους εξέλιξη και να αναθεωρήσουμε ορισμένα σφάλματα που έχουν παρεισφρύσει στη βιβλιογραφία και οφείλονται στην υπερβολικά κυριολεκτική ερμηνεία των κειμένων του νόμου. Πρώτα-πρώτα είναι σαφές, απ' όλα όσα αναφέρθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, ότι ο θεσμός του ναχιγιέ δεν αποτελεί επινόηση του οθωμανού νομοθέτη του 1864, αλλά έκφραση μίας μακρόχρονης παράδοσης τοπικής αυτοδιοίκησης, και η ένταξή του στο σύστημα των βιλαετιών ερμηνεύεται καλύτερα ως προσπάθεια αφομοίωσης και χειραγώγησής του, παρά ως απόπειρα της οθωμανικής εξουσίας να δημιουργήσει ένα καινούριο διοικητικό κλίμακιο¹⁵⁷. Το θεσμικό πλαίσιο αυτής της αφομοίωσης είχε ήδη εξευρεθεί και εφαρμοστεί από την αρχή της εφαρμογής του νόμου των βιλαετιών, άσχετα αν η ολοκληρωμένη του διατύπωση δεν εμφανίζεται παρά μόνο στον αναθεωρημένο νόμο του 1871. Ήδη ο διοργανισμός του βιλαετιού του Δούναβη (1864), που αποτέλεσε το πρότυπο πολλών από τις ρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στα υπόλοιπα βιλαέτια, πρόβλεπε την τριμερή διάκριση σε σαντζάκια, καζάδες και ναχιγιέδες¹⁵⁸. Το βιλαέτι του Αϊδινίου (Σμύρνης), που ιδρύθηκε ταυτόχρονα με εκείνο των Ιωαννίνων, χωρίστηκε σε 4 «διοικήσεις ή μουτεσαριφλίκια», 27 «επαρχίας ή καϊμακαμίας» και 30 «δήμους ή μουδιρλίκια»· τα τελευταία είχαν ήδη επικεφαλής τους τους αντίστοιχους μουδίρηδες¹⁵⁹. Από τα 30 αυτά μουδιρλίκια, τα 4 υπάγονταν απευθείας στην έδρα του βιλαετιού, τη Σμύρνη, και τα υπόλοιπα ήταν μοιρασμένα ανά 1 ή 2 στους υπόλοιπους καζάδες του, θυμίζοντας, έστω και συμπτωματικά, την αντίστοιχη διαίρεση των πρώτων μουδιρλικιών του βιλαετιού των Ιωαννίνων (βλ. Πίνακα Β4)¹⁶⁰.

155. Βλέπε χαρακτηριστικά Davison 1963, σ. 314-316. Για το θεσμό των αιρετών μουδίρηδων τα χρόνια αυτά πρβλ. Baker 1877, σ. 510. Αυτή τη ρύθμιση είχε μάλλον υπόψη του ο Αβδούλ Χαμίτ, όταν παρομοίαζε το θεσμό του ναχιγιέ με την Παρισινή Κομμούνα! (Korngumpf 1976, σ. 30).

156. Νικολαΐδης 1890, σ. 3003 (στον Χουλιαράκη 1973, τ. Αί', σ. 63-64).

157. Παρουσίαση και κριτική ορισμένων αντίθετων απόψεων στον Korngumpf 1976, σ. 29.

158. Gökbilgin 1964, σ. 38.

159. Βλ. «Οργανισμός του βιλαετιού Αϊδινίου», *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 519/18-11-1867.

160. Σε άλλα βιλαέτια η πυκνότητα μουδιρλικιών μπορεί να ήταν μεγαλύτερη. Για το έτος 1899

Το τελευταίο κλιμάκιο στην ιεραρχία του διοικητικού συστήματος ήταν οι μεμονωμένες κοινότητες των χωριών και των πόλεων. Ο νόμος του 1864 καθόριζε αναλυτικά τον τρόπο της εκλογής των μουχτάρηδων ή «σφραγιδοφυλάκων», που αποτελούσαν το συνδυακό κρίκο ανάμεσα στην εκτελεστική εξουσία και τον πληθυσμό των χωριών, καθώς και των δημογεροντικών συμβουλίων (ιχτιγιάρ μετζλισί) τα οποία τους πλαισιώναν¹⁶¹. Η σύσταση δημορχιακών συμβουλίων στις πόλεις δεν προβλέπεται ρητά από το νόμο των βιλαετιών, αλλά οι «Γενικές Οδηγίες» του 1869 την έθεταν ανάμεσα στους κύριους στόχους των μεταρρυθμίσεων· το καθεστώς τους θα αποσαφηνιστεί στον αναθεωρημένο νόμο του 1871. Όπως και ο θεσμός των ναχιγιέδων, έτσι και ο θεσμός των δημορχιακών συμβουλίων θα αναθεωρηθεί και θα φιλελευθεροποιηθεί αργότερα, το 1877, οπότε και καθιερώθηκε η εκλογή τους με καθολική ψηφοφορία και με τη χρήση καλπών και ψηφοδελτίων¹⁶².

Ένας ολότελα νέος θεσμός, που εισήγαγε ο νόμος των βιλαετιών στην επαρχιακή διοίκηση, ήταν ο θεσμός του γενικού συμβουλίου (μετζλίς-ι νουμουμί). Το αποτελούσαν τρεις αντιπρόσωποι από κάθε σαντζάκι, εκλεγμένοι σε κοινή συνέλευση όλων των αιρετών μελών που συμμετείχαν στα διοικητικά συμβούλια των αντίστοιχων καζάδων¹⁶³. Το συμβούλιο συνεδρίαζε κάθε χρόνο στην έδρα του βιλαετιού για 40 το πολύ ημέρες, και η κύρια αποστολή του ήταν η αναζήτηση τρόπων για την ανάπτυξη της γεωργίας, της συγκοινωνίας και του εμπορίου, η βελτίωση της διανομής των φόρων και η υποβολή αναφορών από τους κατοίκους των διαφόρων περιοχών. Ο νόμος του 1864 όριζε ρητά ότι το γενικό συμβούλιο «περιορίζεται όπως ψηφίζει περί όσων απόκειται εις αυτό να συζητηθεί», αλλά οι αποφάσεις του, έτσι κι αλλιώς, χρειαζόταν πρώτα να επικυρωθούν από την αυτοκρατορική κυβέρνηση. Από το 1872 καταργήθηκε και το δικαίωμα των συμβουλίων να στέλλουν με τη λήξη των εργασιών τους αντιπροσώπους στην Κωνσταντινούπολη για να υποβάλουν τις προτάσεις τους, και η κοινοποίησή τους αφέθηκε στην ευσυνειδησία του βαλή, που είχε το δικαίωμα να περικόπτει από αυτές ό,τι κρινόταν ακατάλληλο¹⁶⁴.

ο σαλναμές της Κωνσταντινούπολης, που αναφέρει μόνο 10 «ναχιγιέδες» στα Γιάννενα, έχει 117 στην Αδριανούπολη και 227 στη Σεβάστεια (Karpat 1985, σ. 211). Η πιο ακραία είναι η περίπτωση της Υεμένης, όπου αναφέρονται καζάδες με πάνω από 200 «ναχιγιέδες» ο καθένας (Birken 1976, σ. 25)· κι εδώ ευθύνεται δίχως άλλο η ασάφεια της ορολογίας.

161. Βλ. γενικά: Πολυχρονιάδης 1913, σ. 70-71 (όπου οι κοινότητες των χωριών βαφτίζονται «αγροτικοί δήμοι») και Λιβαδάς 1913, τ. 9-10· επίσης παρακάτω, σημ. 478.

162. Για τις δημορχίες βλ. στο Κεφάλαιο 7, σελ. 252, και αναλυτικά Πολυχρονιάδης 1913, σ. 64-68. Στο βιλαέτι των Ιωαννίνων είχαν ήδη συσταθεί από το 1869 (*Ιωάννινα*, φ. 2/27-5-1869), σε άλλα βιλαέτια όμως όχι (Davison 1963, σ. 160).

163. Αυτό γράφει το άρθρο 78, ενώ το άρθρο 25 μιλάει για 4 αντιπροσώπους από κάθε σαντζάκι (πρβλ. Davison, σ. 150). Στα Γιάννενα το 1869, κατά την πρώτη σύγκληση του συμβουλίου, εφαρμόστηκε η πρώτη εκδοχή –εκλέχτηκαν 15 εκπρόσωποι, 8 Μουσουλμάνοι και 7 Χριστιανοί (*Ιωάννινα*, φ. 3/5-6-1869· πρβλ. Σαλαμάγκας 1963, σ. 25-26 και Σούρλας 1941α, σ. 99. Για τη δεύτερη σύγκλησή του βλ. *Ιωάννινα*, φ. 52/28-5-1870).

164. Σύμφωνα με τις οδηγίες του 1872 (Νικολαΐδης 1873, σ. 52).

Με αυτές τις συνθήκες δεν είναι περιεργό ότι ο θεσμός των γενικών συμβουλίων γρήγορα περιέπεσε σε ατροφία¹⁶⁵.

Η κυριότερη ίσως θεσμική καινοτομία της μεταρρύθμισης του 1864 δεν αφορούσε τόσο τη διοίκηση αυτή καθαυτή, αλλά τη δικαιοσύνη, έναν τομέα που αποτελούσε μέχρι τότε πρόσφορο πεδίο παραπόνων για τους παρατηρητές των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Με το νόμο του 1864 η δικαστική εξουσία χωρίστηκε τελείως από την εκτελεστική, και τα τοπικά διοικητικά συμβούλια έχασαν ολότελα τις δικαστικές δικαιοδοσίες που τους είχαν απονείμει οι ρυθμίσεις της πρώτης φάσης του Τανζιμάτ. Η εκδίκαση τόσο των αστικών υποθέσεων, σε όσες περιπτώσεις ξέφευγαν από τη δικαιοδοσία των παραδοσιακών δικαστηρίων των τοπικών θρησκευτικών κοινοτήτων, όσο και κάθε είδους ποινικού αδικήματος, περιήλθε σε ειδικά δικαστικά συμβούλια (μετζλίς-ι ντααβί και μετζλίς-ι τεμγίζ), που αποτελούνταν από τρία μουσουλμανικά και τρία μη μουσουλμανικά μέλη. Οι αρμοδιότητες των δικαστικών συμβουλίων κλιμακώνονταν ανάλογα με το διοικητικό καθεστώς της περιφέρειας όπου έδρευαν, και η εκλογή των μελών τους γινόταν με έμμεσο σύστημα, όπως και στην περίπτωση των αντίστοιχων διοικητικών συμβουλίων· αλλά η άμεση συμμετοχή της κεντρικής εξουσίας στη λειτουργία τους περιοριζόταν στο πρόσωπο του προέδρου τους, που ήταν πάντοτε ο τοπικός μουσουλμάνος αρχιδικαστής ή ναΐπης. Με τον τρόπο αυτό αποφευγόταν και η παραπέρα υποβάθμιση της παραδοσιακής ιεροδικαστικής ιεραρχίας, που έβγαине σχετικά ενισχυμένη από τις μεταβολές¹⁶⁶. Αργότερα, η σύνταξη ειδικής νομοθεσίας για το καθεστώς και τη λειτουργία των δικαστηρίων επέφερε κάποιες τροποποιήσεις στο προηγούμενο σχήμα¹⁶⁷.

Αν κριθεί συνολικά, το διοικητικό σύστημα που πρόβλεπε ο νόμος των βιλαετιών χαρακτηρίζεται από την πολύπλευρη εξουσία που συγκεντρωνόταν στο πρόσωπο του βαλή¹⁶⁸. Σε αυτό ο νόμος του 1864 δεν πρωτοτυπούσε ιδιαίτερα· οι βεζιρικές οδηγίες «περί των καθηκόντων των γενικών διοικητών», που είχαν εκδοθεί στις 11-11-1858, έξι χρόνια πριν από την καθιέρωση του συστήματος, είχαν ήδη διακηρύξει αυτή την πρόθεση με τον κατηγορηματικότερο τρόπο:

«Κέντρον και έφορος των παντοειδών υποθέσεων, των εν τη περιφερεία της Γενικής Διοικήσεως [εγιαλετίου, τότε] αναφνομένων, αντιπρόσωπος δε της αυτοκρατορικής Κυβερνήσεως, προς ον αυτή περί πάντων απευθύνεται, είναι ο Γενικός Διοικητής, υπόλογος διά το παν, καλόν ή κακόν, ό,τι αν συμβαίη εν τη Γενική Διοικήσει...»¹⁶⁹.

165. Davison 1963, σ. 167· Πολυχρονιάδης 1913, σ. 78.

166. Το υπογραμμίζει ιδιαίτερα η έκθεση του αυστριακού προξένου Τοβίντινεν το 1868 (Σούρλας 1937, σ. 142-143).

167. Βλ. πρόχειρα Davison 1963, σ. 255-256, Ubicini 1976, σ. 147-151. Η κυριότερη αλλαγή ήταν ο διορισμός ιδιαίτερων προέδρων (τζεζά ρεΐσί) με αρμοδιότητα στις ποινικές δίκες.

168. Πολυχρονιάδης 1913, σ. 49-51, 77-78· Davison 1963, σ. 159· Engelhardt 1882, τ. Α', σ. 197 κ.λπ.

169. Νικολαΐδης 1869, σ. 793· πρβλ. Shaw 1977, σ. 28.

Στις πολιτικές αντιλήψεις της οθωμανικής ιθύνουσας τάξης είχαν αλλάξει πολλά από την εποχή που ο βαλής διδασκόταν να είναι απλός εκτελεστής των αποφάσεων του διοικητικού του συμβουλίου.

Κατά συνέπεια, τόσο η πολιτική φιλοσοφία της μεταρρύθμισης του 1864, όσο και οι διοικητικές περιφέρειες τις οποίες θέσπιζε, αποτελούσαν φυσική συνέχεια και εξέλιξη του προηγούμενου διοικητικού καθεστώτος. Παρά την αντίθετη τάση ορισμένων μελετητών, θα ήταν μάλλον άστοχο να αναζητήσουμε τα πρότυπα αυτών των ρυθμίσεων σε αντίστοιχα συστήματα ξένων κρατών, όπως στην τριμερή διοικητική ιεραρχία των νομών της Γαλλίας –μόλο που γνωρίζουμε ότι η γαλλική διπλωματία υποστήριξε ενεργά την επέκταση του θεσμού από το βιλαέτι του Δούναβη στις υπόλοιπες επαρχίες του οθωμανικού κράτους¹⁷⁰. Αυτό που πρόσφερε ο καινούριος νόμος ήταν κατά κύριο λόγο ο αυστηρότερος καταμερισμός των αρμοδιοτήτων των διοικητικών οργάνων και η άρση των προσκομμάτων που παρενόβαλλαν μέχρι τότε στην πολιτική του κράτους τα θεσμοθετημένα προνόμια των τοπικών συμβουλίων και δημογεροντιών. Ενδιαφέρουσες είναι πάνω στο θέμα αυτό οι αντιδράσεις των ελληνικών προξενικών αρχών που έδρευαν το 1867 στο βιλαέτι των Ιωαννίνων, όπως καταγράφηκαν στις επίσημες εκθέσεις τους προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών. Ο πρόξενος του Βόλου θεώρησε τις καινοτομίες «ασήμαντες» και σχολίασε καυστικότητα τον τρόπο με τον οποίο γινόταν η ανάδειξη των «αιρετών» μελών των διοικητικών συμβουλίων. Ακόμα κυνικότερος εμφανιζόταν ο πρόξενος των Ιωαννίνων, ο οποίος, έχοντας υπόψη του και την αναστάτωση που προήλθε από το διορισμό των νέων μουδίζηδων στους γειτονικούς ναχιγιέδες, δήλωνε απερίφραστα ότι η εφαρμογή του νόμου «καταστρέφει και τινά καλώς έχοντα». Και οι δύο, καθώς φαίνεται, θεωρούσαν τις διοικητικές ρυθμίσεις λιγότερο αξιοσημείωντες από τις σοβαρότατες φορολογικές επιβαρύνσεις με τις οποίες συνέπεσαν¹⁷¹.

Αυτή η έλλειψη ριζοσπαστικότητας δεν ακυρώνει ωστόσο την πολιτική σημασία με την οποία ήταν φορτισμένη η διοικητική μεταβολή στα μάτια των ηγετών του οθωμανικού μεταρρυθμιστικού κόμματος. Όπως οι ασαφείς και γενικόλογες εξαγγελίες του Γκιουλχανέ, είκοσι πέντε χρόνια πρωτότερα, είχαν αποτελέσει κεντρικό σημείο αναφοράς της πρώτης φάσεως του Τανζιμάτ, έτσι και ο νόμος των βιλαετίων αποτελούσε την αφετηρία στην οποία ο Φουάτ πασάς και ο Ααλή πασάς έλπιζαν να στηρίξουν το «εκσυγχρονιστικό» πολιτικό τους πρόγραμμα. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το κείμενο των προαναφερόμενων «Γενικών Οδηγιών» του έτους 1869. Τα άρθρα 15-22 των οδηγιών αυτών παραθέτουν αναλυτικά

170. Engelhardt 1882, τ. Β', σ. 6· Davison 1963, σ. 157.

171. ΑΥΕ 1867/φ. 39.8/Προξενείο Βόλου αρ. 283/10-11-1867 και φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 558/12-10-1867.

τις επιμέρους «βελτιώσεις», στις οποίες οι κυβερνήτες των νέων βιλαετιών, μετά την οριστική διαρρύθμιση των καθαρά διοικητικών ζητημάτων, θα έπρεπε να στρέψουν τώρα το ενδιαφέρον τους. Οι στόχοι αυτοί ήταν, κατά σειρά, η καταπολέμηση της ληστείας, η προώθηση δημοσίων έργων, σχολείων και τεχνικών σχολών (ισλαχανέ), η σύσταση αγροπιστωτικών συνεταιρισμών¹⁷², η ίδρυση δημοτικών συμβουλίων με σκοπό τον εξωραϊσμό των πόλεων, η ενίσχυση της γεννητικότητας και, τέλος, η συνοίκηση και ο «εκπολιτισμός» των νομαδικών φυλών και των προσφύγων Κιρκασίων. Το κείμενο διανθιζόταν από συνεχείς αναφορές σε όσα είχαν επιτευχθεί στους παραπάνω τομείς κατά την τρίχρονη διακυβέρνηση του βιλαετιού του Δούναβη από τον Μιτχάτ πασά.

Αυτή η αντίληψη του «εκ των άνω» εκσυγχρονισμού της οθωμανικής οικονομίας και κοινωνίας, χαρακτηριστική των πολιτικών οραματισμών του Ααλή πασά και των οπαδών του, θα υποστεί σοβαρά πλήγματα στην περίοδο των διαδόχων του, τα οποία δεν θα αφήσουν άθικτο και τον τρόπο με τον οποίο θα εφαρμοστεί ο νόμος των βιλαετιών. Ο αντικαταστάτης του Ααλή Μαχμούτ Νεντίμ καταφέρθηκε με δριμύτητα εναντίον της ματαιοδοξίας, αυταρχικότητας και πολυπραγμοσύνης των επαρχιακών βαλίδων¹⁷³, και η περίοδος που μεσολάβησε από την ανάρρησή του στο μεγαλοβεζιρικό θώκο (Αύγουστος 1871) μέχρι την επικράτηση της χαμιτικής απολυταρχίας (Φεβρουάριος 1878) χαρακτηρίζεται από αλλεπάλληλες ανακατατάξεις στο υπαλληλικό προσωπικό των βιλαετιών και από αυξανόμενη κατάπτωση της περιφέρειάς τους. Με τον τρόπο αυτό φαλκιδεύτηκε στην ουσία και η αρχή του «περιφερειακού συγκεντρωτισμού», που επιδιώχτηκε να καθιερωθεί με τη σύσταση των βιλαετιών¹⁷⁴.

Καϊμακαμλίκια και μουδιολίκια στην Ήπειρο

Ο μόνος γνωστός κατάλογος των διοικητικών διαιρέσεων που συστάθηκαν στο βιλαέτι των Ιωαννίνων με την ίδρυσή του (1867) είναι αυτός που δημοσιεύεται στον

172. Ή «κοινοφελών ταμείων», όπως έγιναν γνωστοί· για το θεσμό αυτό πρβλ. Νικολαΐδης 1869, σ. 1370 και 1890, τ. Γ', σ. 3220, Davison 1963, σ. 152 και Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου 1988, σ. 165.

173. Η καυστική εγκύκλιος που έστειλε με την έναρξη της θητείας του στους βαλίδες (Davison 1963, σ. 167 και *Ιωάννινα*, φ. 122/18-10-1871), κατακρίνοντας τη συνήθειά τους να σπαταλούν το δημόσιο χρήμα σε ημερολόγια, εφημερίδες και έργα «βιτρίνας», σκιαγραφεί απόλυτα τον τύπο του βαλή που ενσάρκωνε στα Γιάννενα ο Ρασίμ πασάς· ο τελευταίος υπήρξε άλλωστε και από τα πρώτα θύματα της καθεστωτικής αλλαγής.

174. Βλ. Davison 1963, σ. 168-169 και Kornpumpf 1976, σ. 26-27. Τα καινούρια βιλαέτια που εμφανίζονται αυτή την περίοδο στο βαλκανικό χώρο είναι της Σόφιας, της Ερζεγοβίνης, της Πρισερένης και του Μοναστηριού, καθώς και το ανεξάρτητο μουτσαριφλίκι Τρικάλων. Σε ολόκλη-

κωνσταντινουπολίτικο σαλναμέ του επόμενου χρόνου¹⁷⁵. Η διαίρεση του βιλαετιού σε πέντε σαντζάκια (Ιωαννίνων, Αργυροκάστρου, Πρέβεζας, Μπερατιού και Τρικάλων) ακολουθούσε τα παλαιότερα πρότυπα, με τη διαφορά ότι τα χωριστά σαντζάκια της Άρτας, του Βόλου και της Αυλώνας καταργούνταν οριστικά, συγχωνευόμενα αντίστοιχα με τα σαντζάκια της Πρέβεζας, των Τρικάλων και του Μπερατιού, ενώ ο καζάς της Προμετής περνούσε τώρα στο σαντζάκι του Αργυροκάστρου. Συνοριακές τροποποιήσεις, που μπορούν επίσης να αναχθούν στη μεταρρύθμιση του 1867, ανιχνεύονται στον καζά της Άρτας (Καλαντζοχώρια), της Πάργας (Φανάρι) και των Γρεβενών (Βέντσα και Σαμαρίνα)¹⁷⁶. Το σύνολο ουσιαστικά των ηπειρωτικών μουδιρλικιών της προηγούμενης περιόδου, με μόνη εξαίρεση το τεχνητό διοικητικό συμπλήμα Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων, φέρεται στο σαλναμέ του 1868 να έχει αποκτήσει καθεστώς καΐμακαμικιού. Ωστόσο, τρία από αυτά (Μέτσοβο, Παγγώνι και Τομορίτσα) εμφανίζονται στη συνέχεια (το αργότερο μέχρι το 1869) να έχουν προσωρινά καταργηθεί, μεταπίπτοντας και πάλι σε μουδιρλίκια¹⁷⁷. Η τελευταία αυτή εξέλιξη εντάσσεται σε μία γενικότερη διαδικασία «σύμπτυξης» των διοικητικών διαίρεσεων στη διάρκεια της θητείας του διαδόχου του Ετχέμ πασά Αχμέτ Ρασίμ πασά· θα τη διακρίνουμε επίσης στην εξέλιξη των νέων μουδιρλικιών. Άλλωστε η μετατροπή των μικρών καζάδων σε ναχιγιέδες προβλέπεται ρητά, όπως είδαμε, από τις «Γενικές Οδηγίες» του 1869, σε αντίθεση με το κείμενο του αρχικού νόμου, που δεν θεσπίζει άλλο εμπόδιο για τη σύσταση καζάδων πέρα από την ακαταλληλότητα της «τοπογραφικής θέσεως» τους.

Ο σαλναμές του 1868 απαριθμεί στο βιλαέτι των Ιωαννίνων είκοσι ναχιγιέδες, τους οποίους θα πρέπει να θεωρήσουμε ως πλήρη μουδιρλίκια (Πίνακας Β4). Τα επτά ανήκαν στο σαντζάκι των Τρικάλων. Από τα υπόλοιπα, τουλάχιστον έξι, εκείνα των καζάδων Ιωαννίνων και Άρτας, ταυτίζονταν απόλυτα με παλιές δημογεροντικές περιφέρειες, οι οποίες δεν αποτελούσαν βέβαια καθαυτό διοικητικές ενότητες στην προηγούμενη φάση, διατηρούσαν όμως πάντοτε ιδιαίτερους προκρίτους και

ρη την Αυτοκρατορία έχουμε το 1876 28 βιλαέτια και 5 μουτσαφιλίκια· σύνολο 33, όσα ακριβώς και τα παλιά εγιαλέτια του 1846 (Birken 1976, σ. 20, 25). Συνεπώς, η άποψη του Davison (1963, σ. 159), ότι με το σύστημα των βιλαετιών συμπύκνωσαν οι διοικητικές υποδιαίρεσεις του κράτους, είναι αληθινή για τα πρώτα χρόνια της εφαρμογής του, όχι όμως και μακροπρόθεσμα.

175. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγι-ι Οσμανιγιέ*, τ. 23 (1285), σ. 175· βλ. Πίνακα Β4 και Χάρτη αρ. 6. Το 1868 ο Ν. Μοσολώφ δημοσίευσε έναν κατάλογο καζάδων των Βαλκανίων (ανατύπωση: Μίχωφ 1968, σ. 89-92), τον οποίο παραλαμβάνει από το προηγούμενο τεύχος (1284/1867), προσαρμόζοντάς τον όμως στην καινούρια κατανομή των βιλαετιών και των σαντζακιών· πρόκειται, φυσικά, για πηγή αναξιόπιστη. Ένας άλλος κατάλογος, του Νικολαΐδη (1869, σ. 89-103), προέρχεται από το σαλναμέ του 1869. Υπάρχει και ο κατάλογος του γιαννιώτικου σαλναμέ του 1871 (Κοκολάκης 1990, σ. 104), αλλά στο μεταξύ είχαν επέλθει αρκετές μεταβολές.

176. Βλέπε τα αντίστοιχα λήμματα στο Κεφάλαιο 5.

177. Για το Μέτσοβο και το Παγγώνι αυτό μαρτυρείται ρητά, άρα δεν πρόκειται για λάθος των σαλναμέδων· βλ. Κεφάλαιο 5, σελ. 182 και 194.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β4

Η αρχική διοικητική διάρθρωση του βιλαετιού των Ιωαννίνων (1867)
και οι τροποποιήσεις του 1868

Σαντζάκια	Καζάδες	Μουδιολίκια
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	ΙΩΑΝΝΙΝΑ	Ζαγόρι, [Τσαρκοβίστα και Λάκκα, Καλαρίτες και Συράκο (=Μαλακασί), Κούρεντα]
	ΚΟΝΙΤΣΑ	[Λεσκοβίκι]
	ΓΡΕΒΕΝΑ	Σαμαρίνα
	ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ	
ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ	Μέτσοβο	
	ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟ	
	ΔΕΛΒΙΝΟ	Κουρβελέσι, [Μπρεγουδέτι]
	ΤΕΠΕΛΕΝΙ	
ΜΠΕΡΑΤΙΟΥ	ΠΡΕΜΕΤΗ	
	ΦΙΛΙΑΤΕΣ	
	Πωγώνι	
	ΜΠΕΡΑΤΙ	[Μεγάλη Μουζακιά, Μαλακάστρα, Ρέθι Μαλακάστρας]
ΠΡΕΒΕΖΑΣ	ΑΥΛΩΝΑ	
	ΣΚΡΑΠΑΡΙ	
	Τομορίτσα	
	ΠΡΕΒΕΖΑ	
ΤΡΙΚΑΛΩΝ	ΑΡΤΑ	Ραδοβίζι και Πετρίλο, [Τζουμέρκα]
	ΜΑΡΓΑΡΙΤΙ	
	ΠΑΡΓΑ & ΦΑΝΑΡΙ	
	ΛΑΡΙΣΑ	Τύρναβος, Όλυμπος (=Δερελί)
	ΒΟΛΟΣ	Τρίκερι, <Βελεστίνο>
	ΦΑΡΣΑΛΑ	
	ΚΑΡΔΙΤΣΑ	<Ρεντίνα;>
ΕΛΑΣΣΟΝΑ	[Λιβιάδι]	
ΤΡΙΚΑΛΑ	Ασπροπόταμος, [Καλαμπάκα, Ζάρκος]	
	Δομοκός	
	Αλμυρός	
	Αγιά	

Σημείωση: Με μικρά γράμματα παριστάνονται οι καζάδες που μετέπεσαν το 1868 σε μουδιολίκια: τα βέλη δείχνουν τους καζάδες όπου προσαρτήθηκαν (ας σημειωθεί ότι όλα τους, εκτός από τον Δομοκό και την Αγιά, είχαν επανασυσταθεί μέχρι το 1878). Επίσης, τα μουδιολίκια που βρίσκονται σε ορθογώνιες αγκύλες καταργήθηκαν πιθανότατα κατά το 1868. Το Βελεστίνο και η Ρεντίνα δεν αναφέρονται στο σαλναμέ του 1285/1868, πιθανότατα όμως χρονολογούνται από τότε. Τα στοιχεία για τις μεταβολές των μουδιωλικιών δεν προέρχονται από το σαλναμέ του 1286/1869, αλλά από διάφορες πηγές (βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στο Κεφάλαιο 5 για το σαντζάκι των Τρικάλων βλ. παρακάτω, σημ. 188).

Πηγές: Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγέ-ι Οσμανιγέ, τ. 23 (1285) και 24 (1286).

ξεχωριστό μηχανισμό κατανομής των φόρων μεταξύ των υποκείμενων χωριών τους· το ίδιο ίσχυε πιθανότατα και για τους τρεις ναχιγιέδες του Μπερατιού, τους δύο του Δελβίνου, και για το Λεσκοβίκι. Η έκπληξη στον κατάλογο των ναχιγιέδων του 1868 είναι η Σαμαρίνα, τόπος μάλλον ακατάλληλος για έδρα εκτεταμένης αγροτικής περιφέρειας· ίσως να έμοιαζε περισσότερο στους «μεμονωμένους» ναχιγιέδες που θα προβλέψει αργότερα ο νόμος του 1876. Βέβαια και η Σαμαρίνα ήταν προηγουμένως μία «κώμη αυτοδιοίκητος», και η υπαγωγή της σε μουδίκη δεν θα πρέπει με κανένα τρόπο να θεωρηθεί ως αναβάθμισή της, αλλά ως εύσχημος τρόπος περιστολής των παλιών προνομίων της, αφού οι αρμοδιότητες των αιρετών της προκρίτων μεταβιβάζονταν τώρα σε ένα διορισμένο όργανο της οθωμανικής κυβέρνησης. Αυτό είναι βέβαια μια απλή υπόθεση, και μάλιστα υπόθεση που δεν μπορεί εδώ να τεκμηριωθεί, γιατί όχι μόνο ο ρόλος, αλλά και η ίδια η ύπαρξη του μουδίκη της Σαμαρίνας στα επόμενα χρόνια δεν μαρτυρούνται ρητά στις πηγές. Στην καλύτερα τεκμηριωμένη περίπτωση των τεσσάρων ναχιγιέδων των Ιωαννίνων, τόσο οι σύγχρονοι παρατηρητές του ελληνικού προξενείου, όσο και οι μεταγενέστερες εκτιμήσεις του Ι. Λαμπρίδη δεν εκφράζουν την παραμικρή αμφιβολία ότι η μετατροπή τους σε μουδιρλίκια ισοδυναμούσε με υποβιβασμό της πολιτικής και οικονομικής τους αυτοτέλειας, ιδιαίτερα μάλιστα σε ό,τι αφορά το Ζαγόρι¹⁷⁸.

Ο αριθμός των μουδιρλικιών μειώθηκε δραστικά μετά την πτώση του Ετχέμ πασά, τον Φεβρουάριο του 1868¹⁷⁹. Δεν μπορούμε στο στάδιο αυτό, μια και δεν είναι εύκολη η συγκέντρωση πληροφοριών για τα μουδιρλίκια των άλλων βιλαετιών, να βεβαιώσουμε αν οι αιτίες του γεγονότος ήταν τοπικές και οφείλονταν στην εχθρότητα που έδειξε ο πληθυσμός για το νέο θεσμό και στην προσπάθεια της εξουσίας να τον εξευμενίσει, ή στη γενικότερη πρόθεση του καθεστώτος να περικόψει τον αριθμό των επαρχιακών υπαλλήλων, μια και το έλλειμμα του δημόσιου ταμείου είχε αρχίσει στα χρόνια αυτά να παίρνει τρομακτικές διαστάσεις. Το γεγονός είναι ότι μέχρι το 1871 δεν φαίνεται να είχαν απομείνει στην Ήπειρο παρά μονάχα τρία μουδιρλίκια (Μετσόβου, Ζαγοριού και Κουρβελεσιού). Από αυτά, το πρώτο

178. ΑΥΕ 1867/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 558/12-10-1867· Λαμπρίδης 1889β, σ. 46. Στα διοικητικά συμβούλια των τεσσάρων γιαννιώτικων ναχιγιέδων, για να τηρηθεί προφανώς το γράμμα του νόμου που όριζε την εξίσωση χριστιανών και μουσουλμάνων αντιπροσώπων, ο Ετχέμ πασάς τοποθέτησε και τους τούρκους ενοικιαστές της δεκάτης, οι οποίοι μετατρέπονταν έτσι από απλούς εισπράκτορες φόρων σε ρυθμιστές της κατανομής τους. Ο Ετχέμ κατηγορήθηκε από τον έλληνα πρόξενο (ΑΥΕ 1868/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων/2-3-1868· πρβλ. και Παπαγεωργίου 1982, σ. 179) ότι εφάρμοσε τις μεταρρυθμίσεις «μετά πολιτικού φανατισμού», και κάποιες από τις ρυθμίσεις του ατόνησαν αργότερα.

179. Για την τύχη των μουδιρλικιών του 1867-1868 οι σαλναμέδες των επόμενων ετών, όπως αναφέρθηκε και στο Κεφάλαιο 1, δεν δίνουν στοιχεία· για εκείνα των Ιωαννίνων όμως ο Λαμπρίδης, αν και συγχέει τις χρονολογίες, αναφέρει ρητά ότι δεν διάρκεσαν πάνω από ένα χρόνο, ενώ στο ΑΥΕ 1868/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων/3-8-1868 βεβαιώνεται ότι ο Ρασίμ πασάς «απέλυσε πολλούς υπαλλήλους».

προερχόταν από τον υποβιβασμό του ομώνυμου καϊμακαμλικιού, και δεν άργησε να ξαναβρεί την προηγούμενη θέση του στην ιεραρχία, ενώ το Ζαγόρι διατήρησε το καθεστώς του μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας, επειδή, κατά τον Λαμπρίδη, διαπιστώθηκε ότι «εν αυτώ εγκρύπτεται πνεύμα ανταρσίας»¹⁸⁰. Στην περίπτωση του Κουρβελεισιού, που αποτελούσε την κύρια εστία της επανάστασης του Γκιολέκα (1847), μία τέτοια δικαιολογία θα έμοιαζε περισσότερο βάσιμη.

Μεμονωμένες μεταβολές στο καθεστώς των καζάδων και των μουδιρλικιών της Ηπείρου εξακολούθησαν να παρουσιάζονται μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας, χωρίς κατά τα φαινόμενα να υπακούουν σε κάποιο γενικό προγραμματισμό, και χωρίς να μεταβάλλουν ουσιαστικά το χαρακτήρα της διοικητικής διαίρεσης του βιλαετιού. Η αναλυτική τους καταγραφή φανερώνει κάποια τάση να αυξηθούν και πάλι οι αριθμοί των καζάδων και των μουδιρλικιών, με τη διάσπαση ορισμένων ιδιαίτερα εκτεταμένων καζάδων (Άρτας το 1870, Δελβίνου το 1877, Μπερατιού το 1894, Μαργαριτιού το 1910) και το διορισμό μουδιρληδων σε περιοχές όπου δεν υπήρχαν μέχρι τότε· η τάση αυτή θα γίνει πιο ευδιάκριτη μετά το νεοτουρκικό κίνημα του 1908¹⁸¹. Σημαντικότερες από θεσμική άποψη είναι οι μεταβολές στο καθεστώς των σαντζακιών: η ανεξαρτητοποίηση του σαντζακιού των Τρικάλων (1878) και η δημιουργία των νέων, αλλά βραχύβιων, σαντζακιών του Λεσκοβικιού (1882) και του Ρεσαδιέ (1910). Οι περιπτώσεις αυτές θα αναπτυχθούν αμέσως παρακάτω, ενώ τα στοιχεία των μεμονωμένων διοικητικών μεταβολών που εφαρμόστηκαν στους καζάδες και ναχιγιέδες της Ηπείρου παρουσιάζονται διεξοδικά στα αντίστοιχα γεωγραφικά λήμματα του επόμενου κεφαλαίου και, συνοπτικότερα, στον πίνακα του Παραρτήματος Β/Ι.

Διάρθρωση και εξέλιξη του σαντζακιού των Τρικάλων

Από το έτος 1863 οι κωνσταντινουπολίτικοι σαλναμέδες εμφανίζουν τη Θεσσαλία ως ιδιαίτερο «εγιαλέτι Τρικάλων»¹⁸². Το εγιαλέτι αυτό περιλάμβανε, εκτός από το κεντρικό σαντζάκι με επικεφαλής το βαλή της Λάρισας, και ένα καϊμακαμλίκι με

180. Λαμπρίδης 1889β, σ. 46.

181. Βλ. παρακάτω, Παράρτημα Β/Ι. Ενδιάμεσα είχαν γίνει και άλλες απόπειρες να αυξηθούν τα μουδιρλίκια στην Ήπειρο· βλ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 271/6-3-1898 (είχαν προταθεί ως έδρες τους η Δρόβιανη του Δελβίνου και η Βήσσανη του Πωγωνιού, αλλά οι κάτοικοι ήταν αντίθετοι) και 534/1-6-1905.

182. Birken 1976, σ. 75, αν και ο διοικητής του αποκαλείται «βαλής» μόλις το 1867. Στους πίνακες των καζάδων, τους οποίους δεν έλαβε υπόψη του ο Birken, τα Τρίκαλα μένουν προσκολλημένα άλλοτε στα Γιάννενα και άλλοτε στη Θεσσαλονίκη. Κάποια δημοσιονομική εξάρτηση από τη Θεσσαλονίκη διατηρήθηκε και αργότερα [*Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 2 (1292), σ. 47 και Ανώνυμος 1878α, σ. 151].

έδρα τον Βόλο¹⁸³. Η τελευταία αυτή μονάδα αποτελούσε καινοτομία του Τανζιμάτ, αφού ο Βόλος δεν αναφέρεται ποτέ ως πρωτεύουσα ιδιαίτερου σαντζακιού στην παραδοσιακή επαρχιακή διαίρεση του οθωμανικού κράτους. Τα όρια του καϊμακαμλικιού πιθανότατα δεν ξεπερνούσαν τα όρια της σημερινής Μαγνησίας, όπου μαρτυρούνται κατά τις δεκαετίες του 1850 και του 1860 ιδιαίτερα μουδιρλίκια στο Βελεστίνο, τον Αλμυρό και το Τρίκερι¹⁸⁴. Για το υπόλοιπο τμήμα της Θεσσαλίας, ο Παν. Αραβαντινός αναφέρει ως ιδιαίτερα διοικητικά διαμερίσματα τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα, τα Φάρσαλα, την Ελασσόνα, τον Τύρναβο, την Αγιά, το Δομένικο και την Κατερίνη¹⁸⁵. Από αυτά τα πέντε πρώτα, μαζί με τον Βόλο, αποτέλεσαν μετά το 1867 τα μόνιμα καϊμακαμλίκια του σαντζακιού των Τρικάλων (Πίνακας Β4): ένα έβδομο, το καϊμακαμλίκι του Αλμυρού, που περιλαμβάνεται στους αρχικούς καζάδες του σαλναμέ του 1868, μετέπεσε στη συνέχεια σε μουδιρλίκι, για να ανασυσταθεί γύρω στο 1870¹⁸⁶. Τα άλλα δύο βραχύβια καϊμακαμλίκια της περιόδου 1867-1868, η Αγιά και ο Δομοκός, μετέπεσαν οριστικά σε μουδιρλίκια ύστερα από την πτώση του Ετχέμ πασά, και προσαρτήθηκαν αντίστοιχα στους καζάδες Λάρισσας και Φαρσάλων. Μουδιρλίκι της Λάρισσας υπήρξε στην περίοδο 1867-1881 και ο Τύρναβος, καθώς επίσης και τα 15 χωριά της περιοχής Ολύμπου και Τεμπών, που υπάγονταν διοικητικά στην κωμόπολη του Δερελί (σημερινοί Γόννοι)¹⁸⁷. Στις υπόλοιπες περιοχές της Θεσσαλίας, τα μουδιρλίκια που αναφέρονται συχνότερα στις πηγές της περιόδου 1867-1881 είναι το Βελεστίνο (καζάς Βόλου), η Ρεντίνα (καζάς Καρδίτσας) και ο Ασπροπόταμος (καζάς Τρικάλων)¹⁸⁸. Από τις παλαιότερες υποδιαιρέσεις του σαντζακιού, παύουν να μνημονεύονται μετά το 1867 το Δομένικο,

183. Birken 1976, σ. 75, 77· ΑΥΕ 1857/φ. 39.8/Προξενείο Βόλου αρ. 78/13-8-1857, 1858/φ. 39.8/αρ. 416/10-12-1858, 1867/φ. 39.8/αρ. 67/16-3-1867 κ.λπ.

184. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγιέ-ι Οσμανγιέ*, τ. 16 (1278), σ. 132· ΑΥΕ 1867/φ. 39.8/Προξενείο Βόλου αρ. 213/10-8-1867· *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 475/17-6-1867 κ.λπ. Το Τρίκερι αναφέρεται στις τουρκικές πηγές ως «Μπουλμπουλτζέ» (=Αηδονότοπος).

185. Πρβλ. Βασιλείου 1853β, σ. 333, όπου η πηγή μοιάζει κοινή, αλλά υπάρχουν κάποιες παρεκκλίσεις (αντί της Κατερίνης εμφανίζεται η Ραψάνη, και αντί του Δομενίκου ο Δομοκός). Οι κατάλογοι των σαλναμέδων, που επιβεβαιώνουν γενικά την εκδοχή του Αραβαντινού, καταγράφουν και αρκετά ονόματα ναχιγιέδων, χωρίς να ξεκαθαρίζουν πάντα το καθεστώς τους.

186. Μνημονεύεται ακόμη ως «ναχιγιές» στην εφ. *Ιωάννινα*, φ. 35/15-2-1870· στο γιαννιάτικο σαλναμέ του 1288/1871 είναι πλέον καζάς, αλλά μόνο στον πίνακα της διοικητικής διαίρεσης (βλ. Κοκολάκης 1990, σ. 58).

187. Μνημονεύονται ακόμη ως ιδιαίτερο «τμήμα» στην πρώτη δημοσίευση της ελληνικής απογραφής Άρτας και Θεσσαλίας το 1881 (συνοψίζεται από τον Γος 1884, σ. 19): στη συνέχεια μοιράστηκαν ανάμεσα στις επαρχίες Τυρνάβου (δήμοι Γόννων και Ολύμπου) και Λάρισσας (δήμοι Νέσσωvos και Αμπελακίων).

188. Εκτός από τα στοιχεία των σαλναμέδων βλ. Γεωργιάδης 1880, σ. 156-157, *Ιωάννινα*, φ. 35/5-2-1870, 207/16-7-1873 κ.ε., ΑΥΕ 1876/φ. 49.2/Προξενείο Λαρίσης αρ. 42/23-2-1876 και «Πίναξ των κτήσεων του Οθωμανικού κράτους των κειμένων εν ταις χώραις ταις παραχωρηθείσαις τη Ελλάδι...», *Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως*, αρ. 512/7-12-1883. Το 1869 εμφανίζεται και μουδιρής Φαναρίου (καζά Καρδίτσας· *Ιωάννινα*, φ. 26/13-11-1869 και *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 723/8-11-1869), στον οποίο, φαίνεται, υπάγονταν τότε και η παραμεθόρια περιοχή των Αγραφών.

που συγχωνεύθηκε κατά τα φαινόμενα με την Ελασσόνα, και η Κατερίνη, που προσαρτήθηκε στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης.

Η θεσσαλική εξέγερση του 1877-1878, και τα «προσκόμματα» που παρενέβαλε στην καταστολή της η διοικητική εξάρτηση της Θεσσαλίας από το βιλαέτι των Ιωαννίνων, φαίνεται πως ήταν η κύρια αιτία για την οποία το σαντζάκι των Τρικάλων με όλα τα υποκείμενα εδάφη του αποσπάστηκε από το βιλαέτι τον Δεκέμβριο του 1878 και μεταβλήθηκε σε ανεξάρτητο μουτσαριφλίκι με απευθείας εξάρτηση από το Υπουργείο Εσωτερικών. Η σχετική εισήγηση ανήκε στο στρατιωτικό διοικητή της Θεσσαλίας Αλή Σαΐτ πασά, το απώτερο κίνητρο του οποίου, αν πιστέψουμε τους κυνικούς αλλά όχι τόσο πειστικούς συλλογισμούς του έλληνα προξένου στη Λάρισα, ήταν να προβεί με την αφορμή αυτή στη συγκέντρωση ευχαριστηρίων υπογραφών από τους κατοίκους, οι οποίες θα αύξαιναν, υποτίθεται, το πολιτικό του κύρος¹⁸⁹. Ο νέος διοικητικός σχηματισμός δεν επέζησε παρά τρία μόνο χρόνια, όσα χρειάστηκαν για το διακανονισμό της νέας ελληνοτουρκικής μεθορίου που πρόβλεπε η Συνθήκη του Βερολίνου. Με τη Σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως (10-5-1881) η Τουρκία υποχρεώθηκε να εκκενώσει ολόκληρο το έδαφος της Θεσσαλίας, με εξαίρεση τον καζά της Ελασσόνας και ορισμένα χωριά των Χασιών.

Αν και το σαντζάκι των Τρικάλων εξαφανίζεται με τον τρόπο αυτό απ' τους χάρτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι αρχές του σαντζακιού δεν καταργήθηκαν, αλλά μεταφέρθηκαν στα Σέρβια της Μακεδονίας, όπου σχηματίστηκε από τον Αύγουστο του 1881 το ομώνυμο μουτσαριφλίκι. Όπως και το σαντζάκι των Τρικάλων στην τελευταία του φάση, έτσι και αυτό των Σερβίων δεν υπαγόταν αρχικά σε κανένα ιδιαίτερο βιλαέτι, αλλά επικοινωνούσε απευθείας με το Υπουργείο Εσωτερικών¹⁹⁰. Εκτός από τον καζά της Ελασσόνας¹⁹¹, στο νεοσύστατο σαντζάκι προσαρτήθηκε ο καζάς των Γρεβενών, που αποσπάστηκε από το σαντζάκι των Ιωαννίνων, τέσσερις καζάδες από το βιλαέτι του Μοναστηριού (Κοζάνης, Σερβίων, Καϊλαριών και Ανασελίτσας) και ο καζάς της Κατερίνης¹⁹². Αργότερα (1888), το σαντζάκι αυτό ενσωματώθηκε στο βιλαέτι του Μοναστηριού¹⁹³, για να μετασχηματιστεί ύστερα από την απελευθέρωση του 1912 στο σημερινό νομό Κοζάνης¹⁹⁴.

189. ΑΥΕ 1878/α.α.κ. Γ' /Προξενείο Λαρίσης αρ. 566/20-12-1878· *Ιωάννινα*, φ. 471/20-12-1878. Αυτόνομο θεωρείται το σαντζάκι και στο σάλναμέ του 1297 (τ. 35, σ. 145).

190. *Νεολόγος*, φ. 3726/22-8 και 3738/5-9-1881· *Βυζαντίς*, φ. 2516/19-5-1882· Birken 1976, σ. 72.

191. Στο σάλναμέ του 1299/1881 η Ελασσόνα περνά κατά λάθος και στο σαντζάκι της Πρέβεζας, στη θέση της Άρτας, δημιουργώντας τον ανύπαρκτο καζά «Αλασόφια»· πρβλ. και *Ημερολόγιον της Ανατολής*, τ. Β' (1883), σ. 55.

192. Η εφημ. *Νεολόγος*, φ. 3726/22-8-1881, έχει αντί της Ανασελίτσας και των Καϊλαριών τη Βέροια και την Καστοριά, ενώ το *Ημερολόγιον της Ανατολής* (ό.π.) τη Φλώρινα. Και οι δύο εκδοχές είναι τοπογραφικά αδύνατες· σωστότερος ο κατάλογος του Karpat 1985, σ. 144 και ο χάρτης του Kierpert 1886.

193. *Βυζαντίς*, φ. 3426/22-12-1888· Birken 1976, σ. 72. Η Κατερίνη προσαρτήθηκε τότε στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης.

194. Ιδιαίτερο σαντζάκι με έδρα τη Λάρισα δημιουργήθηκε ξανά στη Θεσσαλία κατά την προ-

Το σαντζάκι του Λεσκοβικιού (1882-1888)

Η δημιουργία του σαντζακιού αυτού αποτελεί επίσης ένα έμμεσο αποτέλεσμα της ανατολικής κρίσεως του 1878. Σύμφωνα με σχετική αναφορά του ελληνικού προξενείου Ιωαννίνων¹⁹⁵, η σύστασή του έγινε μετά από σχετική εισήγηση του βαλή Μουσταφά Ασίμ πασά, με δηλωμένο στόχο την καταπολέμηση του φαινομένου της ληστείας, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, είχε πάρει εκρηκτικές διαστάσεις στην Ήπειρο μετά τη στρατιωτική κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα πιο επίφοβα κέντρα των ελληνικών και αλβανικών συμμοριών ήταν εγκατεστημένα στην ορεινή περιοχή της βόρειας Πίνδου, κοντά επομένως στο κέντρο του νέου σαντζακιού¹⁹⁶. Ο τόνος στον οποίο είναι συνταγμένο το έγγραφο αφήνει ωστόσο να εννοηθεί ότι ο πρόξενος δεν ήταν τόσο βέβαιος για τις πραγματικές προθέσεις του Ασίμ πασά. Ίσως δεν είναι σύμπτωση ότι στην ίδια αναφορά περιλαμβάνεται η είδηση πως είχε παραιτηθεί, λόγω διαφωνιών με το βαλή, ο μουτσαρίφης του Αργυροκάστρου Νακή μπέης, από το σαντζάκι του οποίου αποσπάστηκε ένα σημαντικό τμήμα των εδαφών που παραχωρήθηκαν στο νέο σαντζάκι.

Σύμφωνα με την αναφορά οι καζάδες που θα σχημάτιζαν το νέο σαντζάκι ήταν τέσσερις, τρεις από το βιλαέτι των Ιωαννίνων (Κόνιτσας, Πωγωνιού και Πρεμετής) και ένας από το βιλαέτι του Μοναστηριού –ο καζάς της Κολώνιας, που αντιπροσώπευε τον κύριο διάδρομο επικοινωνίας της Ηπείρου με την υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά την απώλεια της Θεσσαλίας, ταυτόχρονα όμως αποτελούσε διαβόητο άντρο ληστρικών συμμοριών. Η προοπτική αυτή προϋπέθετε την τροποποίηση των συνόρων ανάμεσα στα δύο βιλαέτια, κάτι που ο Ασίμ πασάς φαίνεται ότι δεν μπόρεσε τελικά να πετύχει. Όταν, δύο βδομάδες αργότερα, η είδηση για τη σύσταση του σαντζακιού του Λεσκοβικιού δημοσιεύεται στις εφημερίδες, ο καζάς της Κολώνιας έχει απαλειφθεί από τον κατάλογο των καζάδων του¹⁹⁷. Με κέντρο την πρωτεύουσα του νέου σαντζακιού δημιουργήθηκε ο ομώνυμος κεντρικός καζάς, στον οποίο προσαρτήθηκαν εδάφη και από τους τρεις αρχικούς καζάδες που συμμετείχαν στην ίδρυσή του.

Ελάχιστες ειδήσεις έχουμε από τις άμεσες πηγές της περιόδου για την υποδοχή που συνάντησε και τον τρόπο με τον οποίο λειτούργησε το καινούριο σαντζάκι¹⁹⁸.

σρωινή τουρκική κατοχή του 1897-1898· φέρεται μάλιστα να υπόκειται στο βαλή των Ιωαννίνων (*Φωνή της Ηπείρου*, φ. 232/24-10-1897).

195. ΑΥΕ 1882/φ. Α5.1/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 105/1-4-1882.

196. Βλ. τις παραπομπές της σημ. 135 του Μέρους Α΄.

197. *Νεολόγος*, φ. 3915/19-4-1882 και *Βυζαντίς*, φ. 2496/20-4-1882, όπου η Πρεμετή έχει γίνει «Παραμυθιά».

198. Ακόμα και οι σαλναμέδες το παραλείπουν μέχρι το 1302/1884 (το προηγούμενο τεύχος εντάσσει τους καζάδες του στο σαντζάκι της Πρέβεζας!). Χαρτογραφική του απεικόνιση υπάρχει στον Kiepert 1886.

Η δημιουργία του θα πρέπει να δυσαρέστησε τους χριστιανικούς πληθυσμούς της Κόνιτσας, του Πωγωνιού και της Πρεμετής, που κατέληγαν να εξαρτώνται διοικητικά από μία δυσπρόσιτη ορεινή κωμόπολη με σχεδόν αμιγή τουρκαλβανικό πληθυσμό. Το διακρίνουμε σε μια διαμαρτυρία των κατοίκων της Πρεμετής που μνημονεύεται από την εφημερίδα *Νεολόγος*: Οι κάτοικοι ζήτησαν να αναγνωριστεί ως έδρα του καινούριου σαντζακιού η πόλη τους, ως δήθεν «κεντρικωτέρα»¹⁹⁹.

Η αίτηση απορρίφθηκε, αλλά το καινούριο σαντζάκι δεν επέζησε για πολλά χρόνια. Η τελευταία αναφορά του στους οθωμανικούς σαλναμέδες είναι το έτος 1305 (1887), όταν ήταν μουτεσαρίφης του ο Ρεούφ μπέης· τον επόμενο χρόνο είχε πια καταργηθεί²⁰⁰. Εφόσον ο γιαννιώτικος σαλναμές του 1892 τοποθετεί την κατάργησή του στο (οικονομικό) έτος 1304 (1-3-1888/28-2-1889), το σαντζάκι όμως απουσιάζει από το σαλναμέ του (σελνιακού) έτους 1306 (26-8-1888/16-8-1889), μπορούμε να τη χρονολογήσουμε ακριβέστερα την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1888. Η σκέψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι τον Αύγουστο του 1888 ο Ρεούφ μπέης διορίστηκε μουτεσαρίφης Αργυροκάστρου²⁰¹. Οι αρχικοί καζάδες του σαντζακιού επέστρεψαν στα σαντζάκια από τα οποία προήλθαν, ενώ ο καζάς του Λεσκοβικιού προσαρτήθηκε στο σαντζάκι των Ιωαννίνων²⁰².

Το σαντζάκι του Ρεσαδιέ (1910-1913)

Η διαδικασία με την οποία δημιουργήθηκε το σαντζάκι αυτό, γνωστό και με το όνομα «σαντζάκι της Ηγουμενίτσας» από την ελληνική ονομασία της έδρας του και «σαντζάκι της Τσαμουριάς» από τη γεωγραφική περιοχή που κάλυπτε²⁰³, θυμίζει αρκετά την αντίστοιχη περίπτωση του σαντζακιού του Λεσκοβικιού. Και εδώ αποσπάστηκαν από τα αρχικά τους σαντζάκια τρεις παλιοί καζάδες (Φιλιατών και

199. *Νεολόγος*, φ. 3920/24-4-1882.

200. Birken 1976, σ. 73 και *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 138. Ο Ρεούφ μπέης αναφέρεται και στο φ. 3274/28-5-1887 του *Νεολόγου*.

201. Βλ. Παράρτημα Β/III, σελ. 408. Και ο Λαμπριδής (1889α, σ. 43) λέει πως το σαντζάκι είχε καταργηθεί «προ μικρού», ενώ στην εφημ. *Αγών* της 26-10-1906 η κατάργησή του τοποθετείται «προ 19 ετών», δηλ. το 1887 (αλλά και η ίδρυσή του «προ εικοσιπενταετίας», δηλαδή κατά κυριολεξία στο 1881, και πάλι ένα χρόνο πριν από τη σωστή ημερομηνία). Λάθος είναι η χρονολογία 1884 του Strauss (1992, σ. vi).

202. Στο οθωμανικό απογραφικό κατάστιχο του 1893, που εξέδωσε ο Karpat (1985, σ. 46), και οι 4 καζάδες έχουν ενσωματωθεί στο σαντζάκι των Ιωαννίνων. Πρόκειται για παρεξήγηση, αφού το κατάστιχο αντιγράφει στην πραγματικότητα πηγές των χρόνων 1885-1886. Πρβλ. και όσα γράφονται στη σμ. 410 για την περίπτωση του καζά της Λιούσνιας.

203. «Τσαμλίξ σαντζαγί» αποκαλείται στους σαλναμέδες πρβλ. Birken 1976, σ. 73, όπου ταυτίζεται άστοχα με την Πάργα. Το όνομα «Ρεσαδιέ» δόθηκε στην Ηγουμενίτσα προς τιμήν του σουλτάνου Μεχμέτ Ε΄ Ρεσάτ (1909-1918).

Παραμυθιάς από τα Γιάννενα, Μαργαριτιού από την Πρέβεζα), και από το έδαφος του τελευταίου δημιουργήθηκε ένας νέος κεντρικός καζάς, στον οποίο εγκαταστάθηκε η έδρα του μπουτσαριού. Η Ηγουμενίτσα ωστόσο δεν ήταν μια αξιόλογη κωμόπολη όπως το Λεσκοβίκι, αλλά μια απλή παραλιακή τοποθεσία, στην οποία ξεφορτώνονταν τα εμπορεύματα που διακινούνταν μέσω Κέρκυρας με τα τοπικά καΐκια. Ακόμα και το προξενικό πρακτορείο που είχε ιδρύσει η ελληνική κυβέρνηση στην Ηγουμενίτσα κατά τη δεκαετία του 1860 δεν είχε την έδρα του στο λιμάνι, αλλά στο γειτονικό χωριουδάκι Γράβα/Βουνοσπηλιά²⁰⁴. Τα μόνα κτίρια που αναφέρονται επί τόπου την εποχή αυτή ήταν το τελωνείο, το υγειονομείο και ένα παντοπωλείο²⁰⁵. Ως το τέλος της Τουρκοκρατίας η Ηγουμενίτσα δεν αποτέλεσε ιδιαίτερο συνοικισμό με συγκροτημένη κοινότητα: Στην ελληνική απογραφή του 1913 δεν αναφέρεται καν, ενώ στην απαρίθμηση των ψηφοφόρων του ομώνυμου καζά το 1912 απαντά μονάχα ως ενδιαίτημα «κυβερνητικών υπαλλήλων».

Η πολιτική και οικονομική αναβάθμιση του υπανάπτυκτου αυτού λιμανιού αποτελούσε απόφαση καθαρά πολιτική, και οι σύγχρονοι έλληνες παρατηρητές διείδαν σ' αυτήν μία συνειδητή προσπάθεια υποβιβασμού της Πρέβεζας²⁰⁶. Ως απώτερος εμπνευστής της φέρεται μάλιστα ο περιβόητος Γκολτς πασάς, αρχηγός της γερμανικής στρατιωτικής αποστολής στην Τουρκία. Χωρίς αμφιβολία η παραμεθόρια τοποθεσία της Πρέβεζας, που αποτελούσε μέχρι τότε αποκλειστικό σχεδόν επίνειο των Ιωαννίνων, θα ήταν ιδιαίτερα ευάλωτη σε περίπτωση ελληνοτουρκικού πολέμου, και η έγκαιρη εξεύρεση μιας εναλλακτικής λύσης αποτελούσε πράξη σωφροσύνης για τα τουρκικά συμφέροντα. Η λύση της Ηγουμενίτσας, για να παραθέσουμε τα λόγια που αποδίδονται στον τότε βαλή των Ιωαννίνων, το φανατικό αλλά διορατικό νεότουρκο Μουσταφά Ζιχνή πασά, «πλην του ωραίου λιμένος της θα έχη και το ανεκτίμητον διά τους Τούρκους προτέρημα, ότι ευρίσκεται εν μέσω Μουσουλμανικού και φιλησύχου πληθυσμού», των Τσάμηδων δηλαδή του Μαργαριτιού και των Φιλιατών. Αντίθετα, η αντίδραση του έλληνα προξένου εκδηλώνεται με μια αναφορά γραμμένη σε τόνο σχεδόν πανικόβλητο, που χαρακτήριζε τις εξελίξεις ως «μεγίστη βλάβη» των ελληνικών συμφερόντων, και πρότεινε ως αντιπερισπασμό την επείγουσα κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής από το Μεσολόγγι προς τα ελληνοτουρκικά σύνορα! Σε ό,τι αφορά το διοικητικό σκέλος της μεταβολής, εύλογη είναι και η ερμηνεία που δόθηκε αναδρομικά από την ελληνική πλευρά με αφορμή τις εκλογές του οθωμανικού κοινοβουλίου το 1912: Ότι η σύσταση του νέου σαντζακίου απέβλεπε στην εξασφάλιση μιας επιπλέον έδρας στους υποψήφι-

204. Σήμερα έχει συγχωνευθεί με το γειτονικό συνοικισμό της Νέας Σελευκείας.

205. ΑΥΕ 1868/φ. 36.2/συνημμ. σε αναφορά του Προξενείου Ιωαννίνων της 13-7-1868.

206. ΑΥΕ 1910/φ. Β 53/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 220/22-3-1910· πρβλ. *Αγών*, φ. 529/6-10-1910 και γενικά το άρθρο του Kornumpf 1984.

ους του νεοτουρκικού κομμάτου, αφού ο εκλογικός νόμος προέβλεπε τη σύσταση ιδιαίτερης εκλογικής περιφέρειας σε κάθε σαντζάκι²⁰⁷.

Η πρώτη εισήγηση του κεντρικού διοικητικού συμβουλίου του βιλαετιού για την ίδρυση του σαντζακιού του Ρεσαδιέ τοποθετείται, όπως προκύπτει από την προαναφερόμενη προξενική έκθεση, στις αρχές του 1910· ταυτόχρονα σχεδόν άρχισε και η κατασκευή του νέου αμαξιτού δρόμου ανάμεσα στα Γιάννενα και την Ηγουμενίτσα. Η οριστική εγκατάσταση των διοικητικών αρχών πραγματοποιήθηκε στις 23 Ιουλίου, παρουσία του ίδιου του βαλή²⁰⁸. Το καθεστώς του σαντζακιού διατηρήθηκε αναλλοίωτο μέχρι την έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων· στο σύντομο αυτό διάστημα πέρασαν από το σαντζάκι τέσσερις τουλάχιστον μοντεσαρίφηδες, ο τελευταίος από τους οποίους ήταν ο Εκρέμ μπέης Λιμποχόβας, απόγονος του Ασλάν πασά των Ιωαννίνων και μετέπειτα πρωθυπουργός της Αλβανίας²⁰⁹.

207. Πολλές λεπτομέρειες στο ΑΥΕ 1912/Β 38 (Εκλογικά Ιωαννίνων): βλ. ιδίως την αναφορά του γάλλου προξένου της 20-3-1912 [ν.ημ.], συνημμ. στο Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 583/16-3-1912. Πρβλ. και Νικολαΐδου 1984, σ. 96, όπου όμως είναι λάθος η χρονολογία, η ετυμολογία του ονόματος του σαντζακιού και η μνεία μουσουλμανικής πλειοψηφίας (Μουσουλμάνοι ήταν γύρω στο 40%).

208. *Ήπειρος*, φ. 50/25-7-1910· πρβλ. ΑΥΕ 1910/α.α.κ. Κ' /Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 305/20-7-1910.

209. Kornrumpf 1984, σ. 125.

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Γενική επισκόπηση των ηπειρωτικών καζάδων

Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Στο κεφάλαιο αυτό επιδιώκεται να δοθεί ένας πλήρης κατάλογος των καζάδων που λειτούργησαν στην Ήπειρο κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει, με τη γεωγραφική έκταση που κάλυπταν και τις διαδοχικές διοικητικές τους μεταβολές. Η σειρά με την οποία θα παρατεθούν είναι καθαρά γεωγραφική, με κατεύθυνση από νότο προς βορρά. Όσοι καζάδες διατηρήθηκαν μονάχα για περιορισμένο χρονικό διάστημα δεν αποτελούν ιδιαίτερο λήμμα, αλλά συνεξετάζονται με τους καζάδες από τους οποίους προήλθαν ή με τους οποίους συγχωνεύθηκαν στη συνέχεια. Συνοπτικό ευρετήριο όλων των καζάδων με τις μεταβολές που υπέστησαν δίνεται στο Παράρτημα Β/Ι.

Δύο λόγια πρέπει να ειπωθούν για τον τρόπο με τον οποίο χαρακτήριζαν τα όρια του κάθε καζά και προσδιορίστηκε η συνολική εδαφική του έκταση. Οι πηγές που διαθέτουμε για το σκοπό αυτό μπορούν να διαιρεθούν σε δύο κατηγορίες: Πρώτα απ' όλα υπάρχουν οι αναλυτικοί κατάλογοι των χωριών των καζάδων, οι οποίοι περιλαμβάνονται στις πολυάριθμες δημοσιευμένες ή ανέκδοτες πληθυσμιακές και εθνολογικές στατιστικές· οι πληροφορίες αυτών των πινάκων μπορούν ύστερα να διασταυρωθούν με τις επιμέρους μνείες διοικητικών ή εκκλησιαστικών εγγράφων. Τέλος, εκτός από τις «φιλολογικές» υπάρχουν και οι «χαρτογραφικές» πηγές, ιδιαίτερα οι μεγάλης κλίμακας χάρτες του Κιερετ και του Μιχ. Χρυσοχόου, όπου υποτίθεται ότι καταγράφονται αναλυτικά τα σύνορα βιλαετιών, σαντζακιών και καζάδων.

Θεωρητικά, μία χαρτογραφική απεικόνιση πλεονεκτεί απέναντι σε έναν κατάλογο χωριών, δεδομένου ότι αντιμετωπίζει πάντα τις διοικητικές διαιρέσεις σαν ενιαίες εδαφικές εκτάσεις και όχι σαν έναν κατάλογο απομονωμένων σημείων. Πρέπει ωστόσο εξαρχής να σημειώσουμε ότι στην περίπτωση της τουρκοκρατούμενης Ηπείρου –και η παρατήρηση αυτή ισχύει πιθανότατα για το σύνολο της περιφέρειας του οθωμανικού κράτους– η προσφορά του παραδεδωμένου χαρτογραφικού υλικού στη γνώση της πολιτικής της γεωγραφίας είναι κυριολεκτικά μηδαμινή. Είναι αμφίβολο αν κάποιο από τα προβλήματα που θέτουν οι πληροφορίες των φιλολογικών πηγών βρίσκει τη λύση του στις μαρτυρίες των χαρτογράφων· από την άλλη

όμως πλευρά είναι συχνότερες οι περιπτώσεις όπου οι διαθέσιμοι χάρτες συσκοτίζουν την πραγματική κατάσταση και παραπλανούν το μελετητή. Το γεγονός αυτό αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο συντάσσονταν: Ο κάθε χαρτογράφος αντέγραφε κατά κανόνα το υπόβαθρο του χάρτη του από κάποια παλιότερη έκδοση, επιφέροντας ποσοδικές βελτιώσεις με τη βοήθεια των νεότερων περιηγητικών μαρτυριών ή των πρόχειρων τοπογραφικών εκθέσεων των προξενικών αρχών. Μη διαθέτοντας συνήθως αναλυτική καταγραφή της διοικητικής διαίρεσης που ίσχυε στην εποχή του, είτε την παρέλειπε εντελώς, είτε καθόριζε κατά προσέγγιση τα όρια σαντζακιών και καζάδων βάσει του γεωγραφικού αναγλύφου, είτε αντέγραφε τη χάραξη που είχε υιοθετηθεί σε άλλους χάρτες της εποχής του, όπου η κλίμακα ή το σχεδιαστικό υπόβαθρο μπορεί να ήταν διαφορετικό, ώστε μια συνοριακή γραμμή που διέθετε το ίδιο σχήμα σε δύο παραπλήσιες χαρτογραφικές εκδόσεις να περικλείει στην πραγματικότητα διαφορετικούς οικισμούς. Ένα παράδειγμα θα δείξει καλύτερα αυτή τη διαδικασία. Στο χάρτη Ηπείρου και Θεσσαλίας του Kierpert (1871), που αποτέλεσε το πρότυπο πολλών μεταγενέστερων, η ονοματολογία και η διαίρεση των ηπειρωτικών επαρχιών στηρίζονται καταφανέστατα στους στατιστικούς καταλόγους του Παν. Αρβαντινού (1856), αλλά η τοποθέτηση των χωριών δεν είναι πάντα σωστή. Έτσι, το χωριό Λίστα των Φιλιατών, που βρίσκεται στην περιοχή της Μουργκάνας, μεταφέρεται κοντά στην Ηγουμενίτσα, προφανώς από σύγχυση με το χωριό Νίστα/Φασκομηλιά του τότε καζά Μαργαριτιού. Με τον τρόπο αυτό ο καζάς των Φιλιατών επεκτείνεται τεχνητά και στη νότια όχθη του Καλαμά. Στο χάρτη του 1879, ο Μιχ. Χρυσοχός θα διατηρήσει τον ανύπαρξτο αυτό θύλακα, τοποθετώντας όμως στο εσωτερικό του και άλλα γειτονικά χωριά (Μαυρούδι, Σούβλιαση)· στην εκδοχή του Χρυσοχόου η γεωγραφική τοποθέτηση αυτών των χωριών είναι βέβαια σωστή, όχι όμως και η διοικητική τους υπαγωγή. Σε μεταγενέστερους χάρτες, όπως εκείνος που υπάρχει στο βιβλίο των Rolley και De Visme (1912), ολόκληρη η περιφέρεια της Ηγουμενίτσας θα καταλήξει να εμφανίζεται ως προέκταση του καζά Φιλιατών.

Η οριοθεσία και η χαρτογράφηση των ηπειρωτικών καζάδων στην παρούσα εργασία δεν βασίστηκε, λοιπόν, στις χαρτογραφικές μαρτυρίες, αλλά στους παραδομένους καταλόγους χωριών που μνημονεύονται στις αντίστοιχες υποσημειώσεις. Τα χωριά του κάθε καζά τοποθετήθηκαν πρώτα πάνω σε σύγχρονους, αξιόπιστους χάρτες (της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας και της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού), και η γραμμή που τα περιέβαλλε θεωρήθηκε ως σύνορο του καζά για την αντίστοιχη περίοδο. Συμβατικά, τα όρια ανάμεσα στα ακραία χωριά δύο όμορων καζάδων εξισώθηκαν με τα όρια των αντίστοιχων σημερινών κοινοτήτων, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις όπου θεωρήθηκε προτιμότερο να υιοθετηθεί ένα σύνορο φυσικό, ποταμός ή κορυφογραμμή· έτσι χαράχτηκαν, για παράδειγμα, τα σύνορα των καζάδων Άρτας και Πρέβεζας στην περιοχή των εκβολών του Λούρου, και σε όσες περι-

πτώσεις η σημερινή κοινότητα περιλαμβάνει χωριά από διαφορετικούς καζάδες. Στη συνέχεια υπολογίστηκε η έκταση του κάθε καζά με βάση το άθροισμα της έκτασης των αντίστοιχων κοινοτήτων, όπως καταγράφεται στον τελευταίο τόμο της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (1986). Για τους καζάδες της σημερινής Αλβανίας, όπου τα αντίστοιχα στοιχεία δεν ήταν προσιτά, πραγματοποιήθηκε απευθείας εμβαδομέτρηση πάνω στο χάρτη. Το εγχείρημα αυτό διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι τα σημερινά εσωτερικά σύνορα των αλβανικών επαρχιών (όπως άλλωστε και των ελληνικών) συχνά διατηρούν αναλλοίωτη τη γραμμή των παλιών τουρκικών καζάδων.

Από προβλήματα και αντιφάσεις δεν είναι βέβαιο απαλλαγμένοι και οι στατιστικοί κατάλογοι. Βασικό κριτήριο για την αξιοπιστία ή όχι ενός καταλόγου είναι η πηγή που τον συνέταξε. Με βάση το κριτήριο αυτό, οι κατάλογοι μπορούν να χωριστούν σε «κυβερνητικούς», σε «εκκλησιαστικούς» και σε «ανεπίσημους». Οι κυβερνητικοί κατάλογοι, και όσοι αποτελούν απλή αντιγραφή τους, είναι ασφαλώς η αυθεντικότερη πηγή για την αποκατάσταση της επίσημης διοικητικής διαίρεσης: το ίδιο ισχύει και για τους εκκλησιαστικούς σε ό,τι αφορά τη διαίρεση σε μητροπόλεις, εξαρχίες και επισκοπές. Όταν όμως στοιχεία της εκκλησιαστικής διαίρεσης παρεμβάλλονται σε καταλόγους χωριών με «κυβερνητική» προέλευση και αντίστροφα, πάντοτε σχεδόν αποτελούν πηγή ανωμαλιών για τις πληροφορίες μας. Έτσι, ο συγκεντρωτικός κατάλογος των χωριών της ηπειρωτικής επικράτειας, που δημοσίευσε το 1856 ο Παν. Αραβαντινός, αποτελεί ιδεώδη πηγή για τη γνωριμία της οθωμανικής διοικητικής διαίρεσης της Ηπείρου (τουλάχιστον για την εποχή στην οποία ανάγονται οι πρωτότυποι οθωμανικοί απογραφικοί κατάλογοι, από τους οποίους αντιγράφει ο Αραβαντινός τα ονόματα των χωριών και τους αντίστοιχους πληθυσμούς²¹⁰). Αλλά η εκκλησιαστική υπαγωγή των χωριών αυτών, την οποία ο εκδότης παρεμβάλλει εκ των υστέρων σε ιδιαίτερη στήλη του καταλόγου του, βρίθκει από λαθεμένες εγγραφές που θα μπορούσαν εύκολα να μας παραπλανήσουν, αν δεν τις διέψευδαν ομόφωνα οι υπόλοιπες διαθέσιμες μαρτυρίες. Ακριβώς το αντίστροφο συμβαίνει με τους καταλόγους που έχουν πηγή τα γραφεία των χριστιανικών μητροπόλεων: είναι απολύτως ακριβείς σε ό,τι αφορά την εκκλησιαστική διαίρεση, αλλά οι πληροφορίες που περιέχουν σχετικά με τη διοικητική υπαγωγή των χωριών τους υπόκεινται συχνά σε παραλείψεις, απλουστεύσεις και αναχρονισμούς. Ακραιο παράδειγμα αποτελεί από την άποψη αυτή ο λεγόμενος «Πίναξ Γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία Ελληνικών σχολείων», που εκδόθηκε από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το 1902. Στο έκτο μέρος του τόμου αυτού καταλογογραφούνται 615 ελληνικά σχολεία του βιλαετιού των Ιωαννίνων με βάση τη «διοικητική» υπαγωγή των αντίστοιχων οικισμών, ταξινομημένα σε σαντζάκια και καζάδες με

210. Βλ. παρακάτω, σελ. 264-266 για την προέλευση και τη χρονολογία αυτών των καταλόγων.

απόλυτη φαινομενικά ευσυνειδησία. Στην πραγματικότητα η κατάταξη αυτή είναι ολότελα παραπλανητική, γιατί ενώ η ιεραρχία των διοικητικών υποδιαιρέσεων είναι πράγματι η ισχύουσα κατά την εποχή εκείνη, τα χωριά που περιέχονται σε κάθε υποδιάρθρωση δεν είναι εκείνα που αληθινά της ανήκουν, αλλά εκείνα που περιλαμβάνονται σε μια αντίστοιχη εκκλησιαστική μονάδα, η οποία παρουσιάζει κάποια γεωγραφική συνάφεια, αλλά οπωσδήποτε δεν ταυτίζεται εδαφικά με το συγκεκριμένο καζά ή σαντζάκι. Για παράδειγμα, στο τμήμα του πίνακα που φέρει τον τίτλο «Υποδιοικήσεις (καζάς) Ιωαννίνων» (σ. 178-196) έχουν «εξοικίλει» και αρκετά χωριά του καζά της Παραμυθιάς, που συνέβαινε να υπάγονται εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Ιωαννίνων (Δομολεσσά, Πετούσι, Ραδοβίζι κ.λπ.). Από τα 43 χωριά που ο πίνακας προσγράφει στον καζά του Λεσκοβικιού (σ. 208-214), μόνο τα τέσσερα πρώτα του ανήκουν πραγματικά· τα υπόλοιπα αποτελούν χωριά των καζάδων Ιωαννίνων, Παραμυθιάς και Πωγωνιού, και το μόνο τους κοινό σημείο με το Λεσκοβίκι είναι ότι υπάγονταν και αυτά στη μητρόπολη Βελλάς και Κονίτσης, τον κατάλογο των χωριών της οποίας φαίνεται ότι ακολουθούσε εδώ ο συντάκτης του πίνακα. Το μεγαλύτερο τμήμα του καζά του Λεσκοβικιού, καθώς υπαγόταν στις «μακεδονικές» μητροπόλεις Κορυτσάς και Καστοριάς, απουσιάζει τελείως από τον πίνακα του Πατριαρχείου!

Ανάλογα προβλήματα παρουσιάζουν και οι κατάλογοι εκείνοι που θα αποκαλούσαμε «ανεπίσημους». Οι συντάκτες τους πολλές φορές, ιδίως όταν πρόκειται για ξένους περιηγητές ή λογίους, δεν έχουν παρά θολή ιδέα των πραγματικών διοικητικών ορίων· τα τροποποιούν ασυνείδητα, αναμιγνύουν το διοικητικό με το εκκλησιαστικό κριτήριο ή, ακόμα χειρότερα, αντικαθιστούν τις υπαρκτές διοικητικές διαιρέσεις με αυτά που αποτελούν κατά την άποψή τους τα «φυσικά» ή τα «ιστορικά» σύνορα μιας περιοχής²¹¹. Η μόνη γνωστή μου στατιστική του βραχύβιου σαντζακιού του Ρεσαδιέ, συνταγμένη από πρόσωπο αναρμόδιο κατά τρόπο εντελώς ανεύθυνο, δεν περιλαμβάνει στον ομώνυμο καζά παρά 10 από τα 30 περίπου χωριά του· τα υπόλοιπα περιλαμβάνονται μεν στη στατιστική, έχουν ωστόσο «ξεμείνει» στον κατάλογο του καζά του Μαργαριτιού, από τον οποίο ολόκληρος ο καζάς του Ρεσαδιέ είχε αποσπαστεί δύο χρόνια προωτέρα²¹². Η γνωστή στατιστική της Ηπείρου που εξέδωσε ο Ιφ. Κοκίδης για λογαριασμό του ελληνικού Υπουργείου των Στρατιωτικών (1880) μας δείχνει καθαρά τις συνέπειες που μπορεί να

211. Τέτοιες αυτοσχέδιες ταξινομήσεις είναι οι «δήμοι» του Ζώτου Μολοσσού (1878, σ. 24 κ.ε.) και οι «régions naturelles» του Bourcart (1921, σ. 293 κ.ε.).

212. ΑΥΕ 1912/Β 53/«Στατιστικά Ηπείρου-Αλβανίας», φυλλάδιο χωρίς στοιχεία· το διαβιβαστικό του βρίσκεται μάλλον στο φ. Β 38 («Εκλογικά νομού Ιωαννίνων») και υπογράφεται από κάποιον Λεωνίδα Νάτσο στην Κέρκυρα, με ημερομηνία 18-1-1912. Παράπονα για την ανακρίβεια των πληροφοριών του εκφράζει το Προξενείο Ιωαννίνων στο έγγραφο αρ. 356/4-3-1912 (ό.π., φ. Β 38).

έχει η ανάμιξη ταξινομικών κριτηρίων με διαφορετική προέλευση. Στον πρόλογο του ο συντάκτης ισχυρίζεται ότι επειδή «ουδ' αυτή η Τουρκική αρχή έχει ακριβή γνώσιν της κατά διοικήσεως διανομής των χωρίων» (θέση που σε καμία περίπτωση δεν επιβεβαιώνεται από το διαθέσιμο υλικό), «ήν προς μείζονα σύγχυσιν συχνά μετέβαλλεν... ελάβομεν ως βάσιν την εκκλησιαστικήν διαιρέσιν, ήτις μένει αμετάβλητος»²¹³. Αλλά και να είχε ο Κοκίδης αυτή την πρόθεση, δεν ήταν δυνατό να την εκπληρώσει, δεδομένου ότι μία από τις βασικότερες πηγές της στατιστικής του (αν και ο ίδιος το αποσιωπά) είναι ο προαναφερόμενος κατάλογος του Αραβαντινού· η πρωταρχική ταξινόμηση του καταλόγου αυτού, όπως ήδη αναφέραμε, είναι η διοικητική και όχι η εκκλησιαστική, η οποία παρέχεται από τον εκδότη μόνο επιβοηθητικά και με αρκετές ανακρίβειες. Επιπλέον, σε εκτεταμένες ζώνες της βόρειας Ηπείρου όπου κατοικούσε αμιγής μουσουλμανικός πληθυσμός (Λιαπουριά, Τεπελένι, Σκραπάρι), η «εκκλησιαστική διαίρεση» δεν διέθετε καμία πρακτική υπόσταση. Στην ουσία, λοιπόν, αυτό που παρέχει ο Κοκίδης είναι μια αυτοσχέδια ανάμιξη εκκλησιαστικής και διοικητικής ιεραρχίας με αρκετές εδαφικές αλληλοεπικαλύψεις. Έτσι, η (εκκλησιαστική) επαρχία Δρυΐνουπόλεως αποκτά μία καινούρια, κατασκευασμένη υποδιαίρεση, το «τμήμα Τεπελένης» (σ. 100-101), όπου φιλοξενούνται όλα τα μουσουλμανικά χωριά του ομώνυμου καζά που ο Αραβαντινός, από κεκτημένη ταχύτητα, είχε προσγράψει στη μητρόπολη Δρυΐνουπόλεως· προστίθεται όμως τώρα και το ίδιο το Τεπελένι, το οποίο ο Αραβαντινός σωστά απέδιδε στη μητρόπολη Κορυτσάς. Από την άλλη, το «τμήμα Πρεμετής» της «επαρχίας Κορυτσάς» του Κοκίδη (σ. 114-120) είναι απλή αντιγραφή της «διοικήσεως [=καζά] Πρεμετής» του Αραβαντινού, της οποίας ωστόσο ένα μεγάλο μέρος δεν υπαγόταν εκκλησιαστικά στην Κορυτσά, αλλά στην Καστοριά, καθώς επίσης και στην τότε αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής. Ακόμη, η «επαρχία Άρτης» του Κοκίδη (σ. 67-75) δεν περιλαμβάνει (κατά το εκκλησιαστικό κριτήριο) τα βορινά Τζουμέρκα, που υπάγονταν τότε στη μητρόπολη Ιωαννίνων, περιλαμβάνει όμως (κατά το διοικητικό κριτήριο) το ανατολικό Ραδοβίτσι, τμήμα τότε της μητροπόλεως Λαρίσης. Τέλος, πολλά χωριά του καζά της Παραμυθιάς, υπαγόμενα κατά το εκκλησιαστικό κριτήριο στις επαρχίες Ιωαννίνων και Βελλάς-Κονίτσης, τα ξαναβρίσκουμε κατά το διοικητικό κριτήριο στην επαρχία Παραμυθιάς (σ. 76-78), με άλλους πληθυσμούς και παραλλαγμένα πολλές φορές ονόματα (Βελανιδιά, Ζαραβούτσι-Ικραβούτσι, Βρυσίνα-Βουρσίνα, Κακογρανίτσα-Γρανίτσα, Μάζιο-Μέζα).

Επέμεινα ιδιαίτερα στο ζήτημα των ελλείψεων και των αδυναμιών που παρουσιάζουν ορισμένες από τις αντιπροσωπευτικότερες στατιστικές μας πηγές, για να φανεί καθαρά ότι η αποκατάσταση της διοικητικής και εκκλησιαστικής γεωγραφίας

213. Υπουργείον Στρατιωτικών 1880, σ. 5.

ενός τόπου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας δεν περιορίζεται στην απλή αποδελτίωση μερικών πηγών και την αποτύπωση των στοιχείων τους σε πρόχειρους πίνακες, αλλά προϋποθέτει την πλήρη και κριτική εξέταση των διαθέσιμων μαρτυριών και την ικανοποιητική ερμηνεία των μεταξύ τους αποκλίσεων. Η σωστή αποκατάσταση των διοικητικών και εκκλησιαστικών συνόρων της ύστερης Τουρκοκρατίας αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση της Ηπείρου, όπου η έλλειψη ως τώρα εκ δεδομένων αναλυτικών πηγών για τις παλιότερες εποχές μας υποχρεώνει ακόμη να προσφεύγουμε στα δεδομένα του 19ου αιώνα για να φωτίσουμε τα ζητήματα που θέτει ολόκληρη η προγενέστερη διοικητική της ιστορία κατά το διάστημα της Τουρκοκρατίας.

Καζάδες Άρτας, Ραδοβιζιού και Λούρου

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από την πρώτη στιγμή της τουρκικής της κατάκτησης (1449) η Άρτα αποτέλεσε την έδρα εκτεταμένου «βιλαετιού» και καζά, που από τα τέλη τουλάχιστον του 15ου αιώνα υπαγόταν, όπως αναφέραμε, στο σαντζάκι των Ιωαννίνων. Τα ανέκδοτα ακόμα απογραφικά κατάστιχα του σαντζακιού μας δίνουν μια εικόνα της γεωγραφικής εξάπλωσης του καζά στη διάρκεια του 16ου αιώνα²¹⁴. Εκτός από την πόλη αναφέρονται και τα ονόματα έξι ναχιγιέδων (Τοπόλιανη²¹⁵, Ραδοβίζι, Τζουμέρκα, Μουμπλιανά²¹⁶, Ραγοί και Ρηνιάσα)· στο έδαφος του τελευταίου υπαγόταν μετά την εκδίωξη των εκεί Βενετών και η πόλη της Πρέβεζας.

Όπως προκύπτει από τις πηγές που παρατέθηκαν στο Κεφάλαιο 2 (Πίνακας Β2), μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα το δυτικότερο κομμάτι του βιλαετιού –πιθανότατα οι δύο ναχιγιέδες της Ρηνιάσας και των Ραγών– αποσπάστηκε από την Άρτα και μετατράπηκε σε χωριστό καζά με έδρα την Πρέβεζα. Τη νέα διαρρύθμιση επιβεβαιώνει το 1670 και ο Εβλιγιά Τσελεμπή, σύμφωνα με τον οποίο η Πρέβεζα αποτελούσε χάσι του μπέη των Ιωαννίνων και καζά εκατόν πενήντα ακτσέδων²¹⁷. Με την οριστική κατάληψη της πόλης από τους Βενετούς (1717) ο ομώνυμος καζάς φυσιολογικά διαλύθηκε· τα απομεινάρια του, που επέστρεψαν στον καζά της Άρτας, αποτέλεσαν το λεγόμενο «ναχιγιέ Λούρου και Λάμαρης» ή, κατά τον Rouqueville, το

214. Delilbaşı 1991, σ. 55 και προσωπικές πληροφορίες· πρβλ. Barkan 1964, σ. 97 και Todorov-Velkov 1988, σ. 268.

215. Πρόκειται για τον Κάμπο της Άρτας (πρβλ. και το στίχο του Χρονικού των Τόκων: «εξέβηκαν εκ τα Τοπόλιανα πλατεία εις τους κάμπους», Schirò 1975, σ. 106)· αταύτιστο θεωρεί το τοπωνύμιο ο Soustal (1981, σ. 271).

216. Είναι τα Μουλιανά (σημ. Γοργόμυλος), που ταυτίζονται με το βυζαντινό κάστρο των Βομπλιανών (Soustal 1981, σ. 126)· αντιστοιχούν στον κατοπινό ναχιγιέ του Καρβασαρά.

217. Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 637. Για την υποτιθέμενη υπαγωγή της Πρέβεζας στο Κάρλελι βλ. παραπάνω σημ. 46.

«βιλαέτι των Ρωγών»²¹⁸. Ο ναχιγιές αυτός χωριζόταν σε τρία αρματολικά κόλια: Λάμαρης, Λούρου και Λάκκας²¹⁹.

Κατά το 1830 το δυτικό τμήμα του καζά αποσπάστηκε ξανά από τις αρχές της Άρτας για να αποτελέσει την ενδοχώρα του νεοσύστατου καζά της Πρέβεζας, και η διοικητική περιφέρεια της Άρτας πήρε τη μορφή που έμελλε να διατηρήσει μέχρι το 1858. Δυτικό της σύνορο ήταν η κορυφογραμμή του Μπαλτανεσιού (Θεσπρωτικά βουνά) και το κάτω τμήμα της κοίτης του ποταμού Λούρου· στα βορινά τη χώριζε από τον καζά των Ιωαννίνων μία γραμμή ταυτόσημη με τα σημερινά όρια του ομώνυμου νομού, με εξαίρεση τα χωριά Βορδώ/Μονολίθι, Ραψίστα/Πλατανούσα, Ραφταναίοι και Πράμαντα του νομού Ιωαννίνων, που υπάγονταν επίσης στον καζά της Άρτας²²⁰. Στα ανατολικά χωριζόταν από το σαντζάκι των Τρικάλων με την αρχαιότατη συνοριακή γραμμή που χωρίζει μέχρι σήμερα την Ήπειρο από τη Θεσσαλία (κορυφογραμμή Τζουμέρκων-κοίτη Αχελώου), ενώ στα νότια περιοριζόταν από τα ελληνοτουρκικά σύνορα, τη γραμμή των οποίων διασώζει αναλλοίωτη η σημερινή οριοθεσία των νομών Αιτωλοακαρνανίας και Άρτας. Έτσι, ο καζάς της Άρτας κατείχε μία έκταση σημαντικά μεγαλύτερη από το σημερινό νομό, αφού κατείχε και ολόκληρο το ανατολικό κομμάτι του νομού της Πρέβεζας, όπου ανήκουν για παράδειγμα η Φιλιπιάδα, τα Μουλιανά/Γοργόμυλος ή το Λέλοβο/Θεσπρωτικό. Με βάση τα όρια των αντίστοιχων σημερινών κοινοτήτων, η έκταση του καζά έφτανε τα 2.114 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Στον αριθμό αυτό δεν υπολογίζεται η περιφέρεια του χωριού Άγναντα, το οποίο, αν και βρισκόταν μέσα στα όρια του καζά, υπαγόταν διοικητικά, όπως θα φανεί παρακάτω, στον καζά Ιωαννίνων²²¹.

Ποικίλες απόψεις συναντάμε στα γεωγραφικά συγγράμματα της εποχής για την παραπέρα εδαφική διαίρεση του καζά. Οι βασικοί του ναχιγιέδες ήταν πέντε, και ο καθένας απ' αυτούς διέθετε μέχρι το 1867 και ιδιαίτερο προεστώ²²². Τέσσερις από

218. Διαμάντης 1962, σ. 87· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 214· Rouqueville 1820, τ. Α', σ. xviii, xxii και 352, τ. Β', σ. 99. Το δυτικό τμήμα του ναχιγιέ, δηλαδή η παλιά περιοχή της Ρηνιάσας, από την οποία θα ξανασηματιστεί μετά ο καζάς της Πρέβεζας, απαρτίζεται στον Rouqueville (τ. Β', σ. 7) το κόλι της Λάμαρης, ενώ το ανατολικό, δηλαδή οι περιοχές Ρωγών και Μεγάλης Λάκκας, αποκαλείται στο κατάστιχο DBSM 9084 «ναχιγιές του Τεττιμέ» (=προσθήκη, συμπλήρωμα)· ο Rouqueville αντίθετα (τ. Α', σ. xx και τ. Β', σ. 121) ονομάζει έτσι το δυτικότερο τμήμα των Τζουμέρκων.

219. Leake 1835, τ. Δ', σ. 228. Για τα χωριά του αρματολικιού της Λάκκας βλ. Στεργιόπουλος 1937, σ. 61. Το τμήμα αυτό δεν πρέπει να συγχέεται με την ομώνυμη και όμορη περιφέρεια του καζά των Ιωαννίνων.

220. Τα Πράμαντα και οι Ραφταναίοι προσαρτήθηκαν στα Γιάννενα το 1925, η Βορδώ και η Ραψίστα το 1939.

221. Κύριοι κατάλογοι των χωριών της Άρτας είναι οι εξής: Διαμάντης 1962, σ. 286-287· Αρσβατινός 1856, τ. Β', σ. 320-325· Τσουτσίνοσ 1962 (πρβλ. παρακάτω σελ. 292)· *Νεολόγος*, φ. 3699/20-7-1881 κ.ε.: Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 15-65· πρβλ. και την ελληνική απογραφή του 1881 (η πρώτη μορφή της στο *Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως*, τ. 112/1881, σ. 116). Βλ. και παρακάτω σημ. 239, ενώ για τα Άγναντα βλ. σημ. 256.

222. Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 207.

αυτούς αντιστοιχούν στα ορεινά διαμερίσματα του καζά: Νοτιοανατολικά το Ραδοβίζι, βορειοανατολικά τα Τζουμέρκα, δυτικότερα ο Καρβασαράς και στο δυτικό άκρο, στα σύνορα του καζά της Πρέβεζας, η Λάκκα ή «Μεγάλη Λάκκα», με άλλα λόγια η κοιλάδα του Λελόβου. Η τελευταία αποτελούσε το ανατολικότερο λείψανο του παλιού ομώνυμου αρματολικιού, το άλλο κομμάτι του οποίου είχε περιέλθει διοικητικά στην Πρέβεζα. Τα σύνορα αυτών των περιοχών παρουσιάζονται λίγο-πολύ αναλλοίωτα στις διάφορες αναλυτικές πηγές της περιόδου²²³. Στο κέντρο του καζά εκτεινόταν ο Κάμπος, γνωστός και ως «Χάσι», γιατί τα χωριά του υπάγονταν στο παλιό σουλτανικό χάσι της Άρτας²²⁴. Γεωγραφικά το Χάσι μπορούσε να διαιρεθεί σε τέσσερις μικρότερες υποδιαιρέσεις: στην ίδια την πόλη με το «Τοπ-αλί»²²⁵, στη Βρύση (ανατολικά, από το Πέτα μέχρι το Κομπότι), στην Ποταμιά (δυτική όχθη του Αράχθου) και στη Μεσαριά, τον καθαυτό Κάμπο της Άρτας. Σε πλήρη ανάπτυξη το σύστημα αυτό δεν απαντά παρά μόνο με τη μορφή των «τμημάτων» της εκκλησιαστικής διαίρεσης, όπως τη βλέπουμε στο *Δοκίμιο* του Σεραφείμ του Βυζάντιου (1884) και στη *Στατιστική* του Ηπειρωτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1874). Στον πίνακα του Αραβαντινού, πλησιέστερο οπωσδήποτε προς τις κατεστημένες αντιλήψεις της οθωμανικής διακυβέρνησης, οι εθιμικές υποδιαιρέσεις της Ποταμιάς και της Μεσαριάς έχουν συγχωνευτεί σε μία ενιαία «περιοχή», σε έναν δηλαδή ναχιγιέ, του Κάμπου. Όσο για τη Βρύση, δεν αποτελούσε αρχικά ναχιγιέ, αλλά κόλι δερβεντζήδων υποκείμενο στο Χάσι, όπως δείχνει και η πληρέστερη ονομασία του «τμήμα οδών Βρύσεως»²²⁶.

Ο καζάς της Άρτας δεν παρέμεινε ενιαίος μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας. Μετά την κατάπνιξη της εξέγερσης στο Ραδοβίζι και στα Τζουμέρκα (1854), η οθωμανική εξουσία θα προσπαθήσει να επιβάλει αμεσότερα υπό τον έλεγχό της αυτές τις περιοχές, δημιουργώντας για λογαριασμό τους μια ξεχωριστή διοικητική υποδιάρθρωση. Τις διαδοχικές διοικητικές μεταβολές που γνώρισε μεταξύ 1854-1881 το ανατολικό κομμάτι του καζά της Άρτας μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε χάρη στα στοιχεία των σαλναμέδων και στις ανταποκρίσεις του ελληνικού υποπροξενείου της πόλης.

Το πρώτο στοιχείο προέρχεται από μία αναφορά του Νοεμβρίου του 1858, που μαρτυρεί ότι «πρότινος καιρού» είχε διοριστεί για πρώτη φορά ιδιαίτερος μουδί-

223. Μονάχα η ζώνη Ρωγών-Φιλιπιάδας, που συναριθμείται μέχρι το 1830 με τα χωριά της Λάκκας (Rouqueville 1820, τ. Α', σ. xviii· Leake 1835, τ. Δ', σ. 228· Διαμάντης 1962, σ. 87· DBSM 9084, σ. 4), θα περάσει ύστερα στον Καρβασαρά.

224. Ανάξια λόγου είναι η παρετυμολογία του Rouqueville 1820, τ. Β', σ. 54 (Chazi=«délices»)· και στις τουρκικές πηγές η περιοχή γράφεται «ναχιγιέ-ι Χας», «του Χασιού».

225. Την περιοχή της κοινοτικής δικαιοδοσίας της πόλης· βλ. σημ. 485 και Τσούτσινος 1976, σ. 36. Στις στατιστικές πηγές η πόλη συναριθμείται και με τη Βρύση ή τον Κάμπο.

226. Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 48· πρβλ. σ. 316. Τα χωριά της Βρύσης υπάγονται στην Τοπλιανή το 1564 (Delilbaşı 1990, σ. 55), αλλά στο Ραδοβίζι το 1828 (Διαμάντης 1962, σ. 286)· στο κατάστιχο DBSM 9084 (1824) φτιάχνουν χωριστό ναχιγιέ.

οης Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων²²⁷. Δεδομένου ότι ο μουδίρης δεν είχε ακόμα φύγει για την έδρα του, η σύσταση του νέου καζά θα πρέπει να είχε γίνει το νωρίτερο πριν από μερικές εβδομάδες. Πιθανότατα το μέτρο απηχούσε μια από τις μεταρρυθμιστικές εισηγήσεις του νέου βαλή των Ιωαννίνων Χουσονή πασά, που είχε επισκεφτεί προσωπικά το Ραδοβίζι το 1857, ως τοποτηρητής του τότε βαλή Μεχμέτ Εμίν πασά²²⁸ και προβιβάστηκε στη νέα του θέση τον Αύγουστο του 1858. Η έδρα του μουδίρη ορίστηκε αρχικά να εναλλάσσεται ανάμεσα στη Σκουληκριά του Ραδοβιζιού και το Βουλγαρέλι των Τζουμέρκων· αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1866, εγκαταστάθηκε στο συνοικισμό Καλεντίνη του χωριού Βελεντζικό Ραδοβιζιού, δηλαδή στη σημερινή κοινότητα της Άνω Καλεντίνης²²⁹. Στη νέα του θέση, το διοικητήριο του καζά στεγάστηκε σε ένα επιβλητικό διώροφο κτίριο, χτισμένο σε στρατηγική τοποθεσία, πάνω στο δρόμο που ένωνε την Άρτα με τη γέφυρα του Κοράκου στον Αχελώο. Το πλαισίωσε ο απαραίτητος σταθμός της χωροφυλακής²³⁰. Το τετραμελές διοικητικό συμβούλιο που πλαισίωσε το μουδίρη το αποτελούσαν κατ' εξαίρεση μονάχα Χριστιανοί, αφού Μουσουλμάνοι κάτοικοι δεν υπήρχαν στο έδαφος του καζά. Μολονότι δεν διαθέτουμε αναλυτικές πληροφορίες²³¹, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η επικράτεια του καζά αντιπροσώπευε το σύνολο των εδαφών που υπάγονταν παραδοσιακά στους δύο ναχιγιέδες που τον αποτέλεσαν.

Η εδαφική ετερογένεια του καζά υπήρξε ασφαλώς η αιτία των νέων ρυθμίσεων που υιοθετήθηκαν στην περιοχή μετά την εισαγωγή του νόμου των βιλαετιών (1867). Κατά την ομαδική προαγωγή των διοικητών των καζάδων στο αξίωμα του καϊμακάμη, ο μουδίρης Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων παραλείφθηκε από την εφαρμογή του μέτρου αυτού· έτσι επανήλθε νομότυπα στη δικαιοδοσία του καζά της Άρτας. Ταυτόχρονα το μουδιρλίκι του φαίνεται ότι διασπάστηκε στα δύο, γιατί στο σαλναμέ του 1285/1868 οι διοικητικές υποδιαιρέσεις του σαντζακιού της Πρέβεζας περιλαμβάνουν σε ξεχωριστά λήμματα το «ναχιγιέ Τζουμέρκων» και το «ναχιγιέ Ραδοβιζιού και Πετρίλου» (ναχιγιέ-ι Ραντοβίζ μαά Πετρίλ). Η τελευταία αυτή ονομασία οφείλεται σε μία ακόμη καινοτομία που εφαρμόστηκε το 1867: Τα λεγόμενα «Κα-

227. ΑΥΕ 1858/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 408/17-11-1858· πρβλ. Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 83.

228. ΑΥΕ 1857/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 399/7-10-1857.

229. ΑΥΕ 1866/α.α.κ. Γ', 3/Υποπροξενείο Άρτας/14-12-1866. Βλ. Κεφάλαιο 7, σελ. 245 για το κοινοτικό καθεστώς του Βελεντζικού και της Καλεντίνης.

230. Στον «Πίνακα» του 1883 (βλ. σημ. 188) μνημονεύεται το «υποδιοικητήριο εν τη θέσει Κελενδέρ Ραδουζιρίνδα» (sic!). Το κτίριο του διοικητηρίου, γνωστό στους ντόπιους ως «Κούλια», γκρεμίστηκε πριν από λίγα χρόνια για να φτιαχτεί γήπεδο ποδοσφαίρου...

231. Ακόμη και ο αριθμός των 53 χωριών, που αποδίδει το 1866 στον καζά Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων ο Π. Αραβαντινός (1984, τ. Α', σ. 136), δεν έχει πληροφοριακή αξία· είναι απλώς το άθροισμα των αντίστοιχων εκκλησιαστικών τμημάτων των μητροπόλεων Λάρισας και Ιωαννίνων, όπως υπολογίστηκαν στον αντίστοιχο πίνακα της σ. 141 (16+37) με βάση τα ανακριβή στοιχεία του πίνακα της «Χρονογραφίας» (1856, τ. Β', σ. 320-325).

λαντζοχώρια», με άλλα λόγια το γεωγραφικά απομονωμένο διαμέρισμα των θεσσαλικών Αγράφων που θα σχηματίσει αργότερα τον λεγόμενο δήμο Αργιθέας, αποσπάστηκε από τον καζά της Καρδίτσας και προσαρτήθηκε στο μουδιρλίκι του Ραδοβιζιού. Στην περιφέρεια των Καλαντζοχωριών υπάγονταν γύρω στα 20 ορεινά χωριά, από τα οποία το Πετρίλο, χωρίς να είναι το κεντρικότερο, ήταν ωστόσο το πιο πυκνοκατοικημένο²³².

Ακολούθησαν και άλλες διοικητικές ανακατατάξεις. Το χωριστό μουδιρλίκι Τζουμέρκων φαίνεται ότι καταργήθηκε σχεδόν αμέσως, ταυτόχρονα με τα βραχύβια μουδιρλίκια του καζά των Ιωαννίνων, αφού δεν αναφέρεται ξανά παρά μόνο στη μετά το 1881 περίοδο. Αντίθετα, το μουδιρλίκι Ραδοβιζιού και Πετρίλου ανεξαρτητοποιήθηκε τελείως από τον καζά της Άρτας (Μάιος 1870) και ο διοικητής του πήρε πλέον το αξίωμα του καϊμακάμη. Η επίσημη εφημερίδα του βιλαετιού των Ιωαννίνων μας πληροφορεί για τους λόγους αυτής της μεταβολής: Οι κάτοικοι της περιοχής, απομονωμένοι «εν τω άκρω του Βιλαετιού», βρισκόντουσαν «σχεδόν ακυβέρνητοι» λόγω της μεγάλης τους απόστασης από την έδρα του καζά τους, και επομένως «έμειναν ακοινωνήτοι των διαφόρων βελτιώσεων και μεταρρυθμίσεων του Βιλαετιού... και ενίοτε αι Ελληνικαί λητοσυμμορίαί διαβαίνουσαι τα σύνορα δεν παύουσι του να ενοχλώσι τους κατοίκους αυτών». Έδρα του νέου καϊμακάμη ορίστηκε το χωριό των Αγράφων Λιάσκοβο/Πετρωτό, λίγο μακρύτερα από τη γέφυρα του Κοράκου, η οποία και συνέδεε το ηπειρωτικό με το θεσσαλικό τμήμα του καζά²³³. Η νέα διοικητική μονάδα δεν πρόλαβε να συμπληρώσει ούτε ενάμιση χρόνο ζωής: καταργήθηκε τον Οκτώβριο του 1872²³⁴, πιθανότατα στα πλαίσια της πολιτικής λιτότητας που οδήγησε και στην κατάργηση της θέσης του μπουτσαρλίφη Ιωαννίνων, και διατηρήθηκε μονάχα ως μουδιρλίκι υποκείμενο στον καζά της Άρτας²³⁵. Ωστόσο, το 1876 το Ραδοβίζι ξανάγινε χωριστός καζάς²³⁶, ταυτόχρονα μάλιστα, όπως φαίνεται, προ-

232. *Ιωάννινα*, φ. 51/21-5-1870· πρβλ. και Τσούτσιος 1962, τ. Γ', σ. 35, όπου τα χωριά είναι 15. Ακριβής κατάλογος των χωριών που προσαρτήθηκαν δεν υπάρχει σε καμία πηγή, αλλά τα σύνορα των καζάδων Καρδίτσας-Τρικάλων (που διατηρούνται μέχρι σήμερα) και ο υδατοκρίτης μεταξύ Πηνειού και Αχελώου καθορίζουν με ασφάλεια τα όρια της περιφέρειας.

233. *Ιωάννινα*, ό.π. Ο Γιαννιώτικος σαλναμές του 1871 (σ. 69) αναφέρει τον καϊμακάμη Οσμάν εφέντη και γράφει ότι «επειδή ο καζάς σχηματίστηκε πρόσφατα, το δικαστικό συμβούλιο και η δημοτική του αρχή είναι ακόμα υπό διαμόρφωση». Το 1872 το διοικητήριο του Λιασκοβού έπαθε ζημιές από σεισμό (*Ιωάννινα*, φ. 154/12-6-1872).

234. *Ιωάννινα*, φ. 172/16-10-1872.

235. *Θεσσαλία*, φ. 4/23-3-1875· ΑΥΕ 1876/φ. 99/Υποπροξενείο Άρτας/30-3-1876· και στους καταλόγους των διοικητικών διαιρέσεων των Γιαννιώτικων σαλναμέδων [στο *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγιέ-ι Οσμανγιέ*, τ. 32 (1294), σ. 147 γράφεται απλώς «ναχιγιές Πετρίλου»]. Κατά την εποχή αυτή τα Τζουμέρκα, η Λάκκα και ο Καρβασαράς απόκτησαν από ένα «Μουφετίζην» ή «μυστικόν αστυνόμον» (κυριολεκτικότερα «επιθεωρητή»), ο οποίος υποκαθιστούσε το μουδίρη σε θέματα ασφάλειας (ΑΥΕ, ό.π.). Αυτό ίσως εξηγεί την πρώτη και μοναδική τους εμφάνιση ως ιδιαίτερων ναχιγιέδων στον κωνσταντινουπολίτικο σαλναμέ του 1297/1879 (σ. 201).

236. ΑΥΕ 1876/φ. 99/Υποπροξενείο Άρτας/15-5-1876.

σαρτήθηκε σ' αυτό και η περιφέρεια Τζουμέρκων, ενώ τα Καλαντζοχώρια επιστράφηκαν στον καζά της Καρδίτσας²³⁷. Έτσι, τα σύνορα Ηπείρου και Θεσσαλίας ξαναγύρισαν στον Αχελώο, και η διοικητική διάρθρωση της περιοχής επέστρεψε στα πρότυπα της περιόδου 1858-1867. Η πρωτεύουσα του ανασυγκροτημένου καζά Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων εγκαταστάθηκε και πάλι στην Καλεντίνη²³⁸.

Με την υιοθέτηση των νέων ελληνοτουρκικών συνόρων (1881) το σύνολο των εδαφών του παλιού καζά της Άρτας μοιράστηκε σε δύο κομμάτια. Το ανατολικά του Αράχθου τμήμα, το οποίο, με εξαίρεση την πόλη της Άρτας και την περιοχή της Βρύσης, ανήκε ουσιαστικά στον καζά Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων, πέρασε στο ελληνικό κράτος και σχημάτισε την επαρχία της Άρτας. Το υπόλοιπο τμήμα, λίγο κάτω από το μισό (911 τ.χ. σε συνολική έκταση), αποτέλεσε τον λεγόμενο καζά του Λούρου ή, όπως ονομάζεται ανεπίσημα σε μερικές ελληνικές πηγές, της Φιλιππιάδας. Το όνομα του νέου καζά οφείλεται ασφαλώς στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο τμήμα του βρισκόταν στην κοιλάδα του ομώνυμου ποταμού. Πρέπει ωστόσο να παρατηρηθεί ότι δεν περιλάμβανε καθόλου το χωριό Λούρος, που εξακολουθούσε να υπάγεται στον καζά της Πρέβεζας, ούτε είχε καμία εδαφική αντιστοιχία με τον παλιό ναχιγιέ του Λούρου²³⁹. Μία μικρή λουρίδα γης στα ανατολικά του καζά, που υπαγόταν προηγουμένως στον καζά Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων, διατήρησε την αυτοτέλειά της, σχηματίζοντας ένα μικρό μουδιρλίκι με δέκα περίπου χωριά και έδρα τη Νησίστα/Ροδαυγή²⁴⁰.

Η πρωτεύουσα του καζά εγκαταστάθηκε στο νέο συνοικισμό που χτίστηκε στο χερσότοπο ανάμεσα στα χωριά Ελευθεροχώρι και Φιλιππιάδα, σε σχέδια του τότε αρχιμηχανικού του βιλαετιού Ζίγκμουντ Μινέικο· στο συνοικισμό αυτό εγκαταστάθηκαν με παρότρυνση των οθωμανικών αρχών όλοι σχεδόν οι Μουσουλμάνοι της Άρτας, καθώς και οι διοικητικές της αρχές²⁴¹. Η θεμελίωσή του έγινε στις 6 Σεπτεμ-

237. Τσοούτσιος, *ό.π.*, όπου η απόσπασή τους τοποθετείται «τελευταίως». Στον κωνσταντινουπολίτικο σαλναμέ του 1298/1880 (σ. 90) το Πετρίλο είναι πλέον ναχιγιές του σαντζακίου των Τρικάλων.

238. Τσοούτσιος 1962, τ. 19-20, σ. 314· πρβλ. Υπουργείον Στρατιωτικών 1880, σ. 68, όπου είναι η πρώτη από τα χωριά του «τμήματος».

239. Από σύγχυση, προφανώς, έχει περιλάβει στον καζά ο Amadori-Virgilj 1908 (χάρτης 4 εκτός κειμένου) τα χωριά Λούρο και Μουζάκα. Άλλοι κατάλογοι χωριών του καζά του Λούρου: *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάννα*, τ. 7 (Μ. 1311/1895), σ. 285-289· Επίμετρο αρ. 5δ (σελ. 495-497)· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 70-71.

240. Οκτώ χωριά αριθμούν οι σαλναμέδες της Κωνσταντινούπολης (βλ. Επίμετρο, σελ. 510). Ο γιαννιώτικος σαλναμές του 1895 αναφέρει τη Νησίστα ως πρωτεύουσα, δεν διευκρινίζει όμως ποια είναι τα υπόλοιπα· αν θεωρήσουμε ότι τα δυτικά σύνορα του ναχιγιέ έμειναν αμετάβλητα το 1881, τα χωριά γίνονται δέκα ή δώδεκα (αν συμπεριλάβουμε το μοναστηριακό οικισμό της Βλαχέρνας και τον κατοικημένο «μεζρά» του Προγόνου). Φαίνεται όμως ότι τα τέσσερα βορειότερα (Σκούπα/Καρυδέα, Τσουβίστα/Δαφνωτή, Ραψίστα/Πλατανούσα και Βορδώ/Μονολίθι) κατά τη δεκαετία του 1880 ανήκαν προσωρινά στα Γιάννενα (Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 17· Λαμπριδής 1887α, σ. 57).

241. *Βυζάντις*, φ. 2217/30-6-1886· *Νεολόγος*, φ. 3728/25-8-1886 και 3750/21-9-1881· Σχινάς 1897, σ.

βρίου 1881 με πολλές τυμπανοκρουσίες, και αρχικά του δόθηκε το όνομα «Νέα Άρτα». Σε άλλες πηγές συναντάμε το όνομα «Χαμιδιέ», προς τιμήν του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ²⁴². Κανένα από τα δύο αυτά ονόματα δεν επικράτησε· συνηθέστερα η κωμόπολη εμφανίζεται στις πηγές με το όνομα «Νέος Λούρος» ή «Νέα Φιλιπιάδα» –το τελευταίο επιβλήθηκε οριστικά μετά την προσάρτηση της Ηπείρου στην Ελλάδα.

Η «υποδιοίκηση» της Φιλιπιάδας διατηρήθηκε για λίγο μόνο διάστημα μετά την προσάρτησή της στην Ελλάδα, αφού διαμοιράστηκε το 1915 ανάμεσα στις επαρχίες της Πρέβεζας και της Άρτας²⁴³. Όσο για τον οθωμανικό συνοικισμό του 1881, βαθμιαία θα συγχωνευθεί με τα χωριά που τον περιέβαλλαν (Ελευθεροχώρι και Παλιά Φιλιπιάδα), σχηματίζοντας τη σημερινή ενιαία κωμόπολη.

Καζάς Πρέβεζας

Ογδόντα ακριβώς χρόνια (1717-1797) κράτησε η τελευταία και πιο μακρόχρονη κατοχή της Πρέβεζας από τους Βενετούς· ύστερα από τη βραχύβια κατοχή των Γάλλων (1797-1798) και την κατοπινή εκπόρθησή της από τον Αλή πασά, η ρωσοτουρκική συνθήκη της 9-3-1800 παραχώρησε επίσημα την πόλη, μαζί με τις υπόλοιπες πρώην βενετικές κτήσεις που βρίσκονταν σε ηπειρωτικό έδαφος (Πάργα, Βουθρωτό και Βόνιτσα), στην επικυριαρχία της Πύλης. Το κείμενο της συνθήκης πρόβλεπε την παροχή ευρύτατων διοικητικών και φορολογικών προνομίων στους κατοίκους των τεσσάρων περιοχών, απαγόρευε μάλιστα και την εγκατάσταση Τούρκων²⁴⁴. Η διοικητική επιστασία των τεσσάρων περιοχών ανατέθηκε σε βοϊβόδα διορισμένο απευθείας από την Πύλη· έδρα του ορίστηκε η Πρέβεζα, όπως ρητά αναφέρεται στο σχετικό φιρμάνι που δημοσίευσε ο Σεραφείμ Βυζάντιος²⁴⁵. Στην επικράτεια της Πρέβεζας υπαγόταν και μία έκταση περίπου 30 τετραγωνικών χιλιομέτρων στην ομώνυμη χερσόνησο, αντίστοιχη περίπου με το σημερινό δήμο της Πρέβεζας. Βορινό της όριο ήταν τα βυζαντινά ερείπια της Νικόπολης, απ' όπου και άρχιζε ο ναχιγιές της Λάμαρης του καζά της Άρτας²⁴⁶. Όπως και οι υπόλοιπες τρεις περιοχές, έτσι και η Πρέβεζα δεν γινόταν ακόμη νοητή από την οθωμανική εξουσία ως ιδιαί-

192· Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 54.

242. *Βυζαντίς*, ό.π., και Σεραφείμ Βυζάντιος, ό.π.

243. Χουλιάρδης 1973, τ. Β', σ. 114.

244. Γιαννόπουλος 1971, σ. 85-86 και Βρέκοσης 1928. Για την εφαρμογή των προνομίων βλ. Leake 1835, τ. Α', σ. 177-178.

245. Κατά τον Γιαννόπουλο (1971, σ. 85) ο βοϊβόδας έδρευε στο γειτονικό χωριό Μιχαλίτσι, αλλά μια τέτοια άποψη δεν επιβεβαιώνεται από πουθενά.

246. Leake 1835, τ. Α', σ. 178· Rouqueville 1820, τ. Β', σ. 8. Βλ. στο Κεφάλαιο 7, σελ. 243 για το καθεστώς των «προαστιακών» συνοικισμών που αναπτύχθηκαν μέσα στα όρια αυτής της ζώνης.

τερος καζάς. Είναι χαρακτηριστικό ότι το προαναφερόμενο φερμάνι ανέθετε στον βοϊβόδα, σε περιπτώσεις δικαστικών διαφορών μεταξύ Τούρκων και Χριστιανών, «αν συμβή ποπού να μην ημπορέση να τους ξεχωρίση, να τους διορίζη εις τον Καδήν οπού ήθελε τύχη πλησιέστερον»²⁴⁷. Σε ό,τι αφορά την Πρέβεζα, ο πλησιέστερος καζάς ήταν χωρίς αμφιβολία της Άρτας.

Η έκρηξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1807) ήταν η αφορμή να καταργηθούν τα περισσότερα προνόμια της Πρέβεζας, που περιήλθε στην άμεση επικαρπία του Αλή πασά ως μαλικιανές ή ισόβιο μίσθωμα²⁴⁸. Με τη ρύθμιση αυτή άλλαξε βέβαια η πολιτική εξάρτηση, όχι όμως και η διοικητική υπόσταση της πόλης, που εξακολουθούσε να αποτελεί μια μικρή και αυτόνομη περιφέρεια αποκομμένη από την άμεση ενδοχώρα της. Κατά τα πρώτα χρόνια της ηγεμονίας του Κιουταχί τη βρίσκουμε να υπόκειται στην εξουσία του τυραννίσκου της Άρτας Βελή μπέη Γκοροσίανη²⁴⁹. Αμέσως μετά την εξόντωσή του, το 1830, και ταυτόχρονα με την οριστική διευθέτηση των ελληνοτουρκικών συνόρων, η Πρέβεζα φαίνεται ότι διοργανώθηκε σε καζά, πιθανότατα από τον ίδιο τον Κιουταχί, που εκχώρησε σ' αυτήν, όπως προαναφέραμε, το δυτικότερο τμήμα του καζά της Άρτας. Οι πρώτες μνείες του νέου καζά, απ' όσο μπόρεσα να εξακριβώσω, ανάγονται στα 1832²⁵⁰.

Η έκταση του καζά δεν παρουσίασε σοβαρές διακυμάνσεις στο υπόλοιπο διάστημα της Τουρκοκρατίας. Τα σύνορά του από την πλευρά του καζά της Άρτας έχουν ήδη περιγραφεί. Το βορινό σύνορο του καζά, προς την πλευρά του καζά των Ιωαννίνων, ήταν η κοίτη του ποταμού Αχέροντα· ταυτιζόταν επομένως με το σημερινό όριο των νομών Πρέβεζας και Ιωαννίνων. Μετά το χωριό Αγόρανα/Τρίκαστρο, απέναντι ακριβώς από το φρούριο του Σουλίου, η διαχωριστική γραμμή εγκατέλειπε τον Αχέροντα και στρεφόταν προς τα νοτιοδυτικά, αφήνοντας έξω από το έδαφος του καζά ολόκληρο τον κάμπο του Φαναριού, ώσπου κατέληγε στη θάλασσα λίγο βορειότερα από το χωριό Λούτσα. Με μία έκταση 438 τετραγωνικών χιλιομέτρων, ο καζάς της Πρέβεζας δεν ξεπερνούσε τα 2/5 του σημερινού νομού²⁵¹.

247. Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 386-387.

248. Leake 1835, τ. Γ', σ. 488-489.

249. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 386.

250. Παπαχαρίσης 1964, σ. 70· Στεργιόπουλος 1937, σ. 62.

251. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 325-327· *Νεολόγος*, ό.π. (σημ. 221)· Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 234-251· *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 135/21-4-1895· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 76 (Μ. 1311), σ. 381-384· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 66-67· πρβλ. και τον προγενέστερο κατάλογο του ναχιγιέ Λούρου και Λάμαρης (Διαμάντης 1962, σ. 87). Η ασυμφωνία μερικών πηγών για το καθεστώς των χωριών Ρουσάτσα/Πολυστάφυλο της Πρέβεζας και Σερζιανά των Ιωαννίνων προκύπτει μάλλον από την επιρροή της εκκλησιαστικής διαίρεσης (βλ. Κεφάλαιο 6, σελ. 225). Στην έκταση του καζά δεν συνυπολογίστηκε ο ακατοίχτος θύλακας της Πούντας στο έδαφος της Ακαρνανίας, που παραδόθηκε στην Ελλάδα το 1881.

Οι περισσότερες πηγές του 19ου αιώνα χωρίζουν τον καζά της Πρέβεζας σε τρεις υποδιαιρέσεις: Λάμαρη, Τσαμοχώρια και Λακκοπούλα²⁵². Ο άτυπος χαρακτήρας τους φανερώνεται στην παντελή απουσία τους από τα κείμενα των τουρκικών σαλναμέδων και στην ασάφεια των πηγών σχετικά με τα σύνορά τους. Το βορειοανατολικό κομμάτι του καζά αποτελούσε τη Μικρή Λάκκα ή Λακκοπούλα· σε αυτήν ανήκε το δυτικό κομμάτι της παλιάς αρματολικής περιφέρειας της Λάκκας, με ευρύτερη όμως σημασία μπορούσε να υποδηλώσει και άλλα γειτονικά χωριά της περιφέρειας²⁵³. Η ονομασία «Τσαμοχώρια» δημιουργήθηκε πιθανότατα στις αρχές του 19ου αιώνα, για να υποδηλώσει το βορειοδυτικό ημιορεινό τμήμα του καζά και ιδίως τα χωριά που αποτελούσαν τσιφλίκια των Τουρκαλβανών του Μαργαριτιού. Η περιφέρεια της Λάμαρης, που εκτεινόταν προηγουμένως και σε αυτά τα χωριά, φαίνεται ότι μετά την κατάργηση του ομώνυμου αρματολικιού περιορίστηκε βαθμιαία στο νότιο και πεδινότερο κομμάτι του καζά, το οποίο αποτελούσαν κυρίως τα τσιφλίκια και τα μουατζέλια της οικογένειας των Ντιναίων²⁵⁴. Μέρος της Λάμαρης κατέληξε να θεωρείται και η ίδια η Πρέβεζα με τους προαστιακούς της συνοικισμούς.

Καζάς Ιωαννίνων

Ο κεντρικός καζάς των Ιωαννίνων αποτελούσε τη μεγαλύτερη σε έκταση διοικητική περιφέρεια του πασαλικιού. Τα σύνορά του, όπως προκύπτουν από τον κατάλογο του Αραβαντινού, ταυτίζονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους με εκείνα της σημερινής επαρχίας Δωδώνης²⁵⁵. Οι μόνες αξιοσημείωτες διαφορές ήταν οι ακόλουθες: Στα ανατολικά, τα χωριά Χρυσοβίτσα και Δερεβντίστα/Ανθοχώρι της σημερινής επαρχίας Μετσόβου υπάγονταν στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας απευθείας στα Γιάννενα· η ίδια η περιφέρεια Μετσόβου, αν και υπήρξε τυπικά προσαρτημένη για ένα διάστημα στον καζά των Ιωαννίνων, θα εξεταστεί ξεχωριστά στη συνέχεια. Στα νότια, τα χωριά Πράμαντα, Ραφτανάιοι, Βορδώ και Ραψίστα υπάγονταν, όπως είδαμε, στον καζά της Άρτας, ενώ τα Άγναντα αποτελούσαν ένα θύλακα του καζά

252. Η στατιστική του *Νεολόγου* (1881, ό.π.) διακρίνει αντίθετα δύο «δήμους», Καμαρίνας και Κράβαρι.

253. Βλ. π.χ. Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 247-248, όπου το τοπωνύμιο επεκτείνεται σε ολόκληρη την κοιλάδα του Άνω Αχέροντα, άσχετα με τα διοικητικά και εκκλησιαστικά σύνορα που μεσολαβούν.

254. Για τις γαιοκτησίες Μαργαριτιωτών και Ντιναίων βλ. ενδεικτικά *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 135/214-1895.

255. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 328-338· Λαμπρίδης 1888α, σ. 14-16, 1888β, σ. 7-9, 1889β σ. 7-13· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 178-192· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 59-63. Ειδικά για το Ζαγόρι και το Μαλακάσι πρβλ. και Rouqueville 1825, τ. Α', σ. 209 και τ. Β', σ. 359, και για τα Κούρεντα Βλάχος 1976, σ. 156.

Ιωαννίνων στο εσωτερικό του καζά της Άρτας²⁵⁶. Στα δυτικά, τα σύνορα του καζά περνούσαν κάπως ανατολικότερα από τα σημερινά όρια των νομών Ιωαννίνων και Θεσπρωτίας, αφήνοντας μία ομάδα είκοσι περίπου χωριών στη δικαιοδοσία του καζά της Παραμυθιάς. Συγκεκριμένα, στο ύψος του χωριού Μπεστιά η οροθετική γραμμή εγκατέλειπε την κορυφογραμμή των βουνών του Σουλίου, την οποία ακολουθούν τα σημερινά σύνορα, και αφού περνούσε νότια και ανατολικά από τα χωριά του Άνω Αχέροντα Λιβίκιστα/Ζωτικό, Λιβιάχοβο/Άγιος Ανδρέας, Γράσδα-νη/Καταμάχη, Πράδαλα/Παρδαλίτσα και Βελανιδιά, κατέληγε στην κοιλάδα του ποταμού Τύρια, τον οποίο και ακολουθούσε μέχρι τη συμβολή του με τον Καλαμά, αποκλίνοντας μόνο στην περίπτωση του χωριού Λάλιζα, το οποίο, αν και χτισμένο στη δεξιά όχθη της Τύριας, υπαγόταν στην Παραμυθιά²⁵⁷. Επίσης το Κούτσι/Βρυσούλα, στα βόρεια του Καλαμά, ανήκε στον καζά των Φιλιατών²⁵⁸. Με βάση τα προηγούμενα, ο καζάς των Ιωαννίνων στην αρχική του μορφή κατείχε μία έκταση 3.093 τετραγωνικών χιλιομέτρων, ήταν δηλαδή λίγο μικρότερος από τη σημερινή επαρχία Δωδώνης. Η έκταση αυτή σημείωσε μία ακόμη μικρή μείωση το 1881, όταν τα ανατολικά του Αράχθου εδάφη παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα. Με τον τρόπο αυτό αποκόπηκαν από το έδαφος του καζά οι Καλαρίτες, το Ματσούκι, το Σκλούπου/Αμπελοχώρι και τα Άγναντα, τα οποία και ενσωματώθηκαν τότε στον ελληνικό νομό της Άρτας²⁵⁹. Μετά την απώλεια αυτή, η έκταση του καζά έφτασε τα 2.975 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Τα παλιότερα οθωμανικά κατάστιχα του σαντζακιού των Ιωαννίνων μας παρέχουν αρκετά ονόματα ναχιγιέδων μέσα στο έδαφος του καζά. Έτσι, κατά τον 16ο αιώνα μνημονεύονται οι ναχιγιέδες των Ιωαννίνων, των Κουρέντων, του Ζαγοριού, της Πογδόριανης, του Παπίγκου, του Μαλακασιού, της Λάκκας, της Τσαρκο-

256. Τα Άγναντα τα περιλαμβάνουν στο Μαλακάσι οι κατάλογοι του Rouqueville και του Αρσβατινιού (ό.π.)· συμφωνεί με αυτούς ο Λαμπριδής (1888β, σ. 8), ο Σεραφείμ Βυζάντιος (1884, σ. 32) και ο Χρυσόχοος (1879). Στις εκκλησιαστικές πηγές και στη στατιστική του 1828 (Διαμάντης 1962, σ. 286) το χωριό περιλαμβάνεται στα Τζουμέρκα, όπου και ανήκε γεωγραφικά· το χώριζε από την επικράτεια του Μαλακασιού η κοινοτική περιφέρεια του χωριού Ραφταναίοι. Μια αντίστοιχη ανωμαλία, αλλά για λίγα χρόνια, συναντάμε στο χωριό του Ζαγοριού Επάνω Σουδενά (παρακάτω, σημ. 338). Για την προσωρινή προσάρτηση των χωριών Σκούπα, Ραψίστα, Τσουβίστα, Βορδών βλ. σημ. 240.

257. Αντίθετα η περιοχή του εγκαταλεμμένου τετραχωριού του Σουλίου, που ανήκε τυπικά, όπως και σήμερα, στην Παραμυθιά [*Φωνή της Ηπείρου*, φ. 3/3-10-1892, *Ιωάννινα*, φ. 1436/26-1-1900, *Σαλαμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 130], υπάγεται στα Γιάννενα κατά τον Χρυσόχοο (1879), το χάρτη αρ. 4 του Amadori-Virgilj (1908) και την απογραφή του 1913, ίσως επειδή είχε εποικιστεί από οικογένειες του χωριού Δερβίζιανα Τσαρκοβίτσας. Η στρατιωτική της φρουρά, ωστόσο, υπαγόταν στις αρχές της Πρέβεζας (Λαμπριδής 1888α, σ. 45). Εσφαλμένα είναι όσα λέει ο Λαμπριδής (1888α, σ. 59) για την Ελιζνα και τα Κουπάκια, όπως προκύπτει από τον κατάλογο του Αρσβατινιού και από το κατάστιχο DBSM 9084. Η σημερινή μορφή του συνόρου Ιωαννίνων-Παραμυθιάς χρονολογείται από το 1937.

258. Προσαρτήθηκε στην επαρχία Δωδώνης το 1937.

259. Τα τρία πρώτα προσαρτήθηκαν ξανά στα Γιάννενα το 1925.

βίστας και του Κακού Τράφου²⁶⁰. Από αυτούς, ο ναχιγιές των Κουρέντων υπήρξε για πολύ καιρό ιδιαίτερος καζάς με έδρα τα Πίσια, συνοικισμό του χωριού Κούρεντα. Κατά τον 18ο αιώνα ο καζάς δεν φαίνεται πια να διέθετε διοικητική αυτοτέλεια, εξακολουθεί ωστόσο να μνημονεύεται ως ιεροδικαστική και φορολογική υποδιαίρεση μέχρι την εποχή του Αλή πασά, οπότε συγχωνεύθηκε οριστικά με τον καζά των Ιωαννίνων²⁶¹. Ο τελευταίος μάλιστα χαρακτηρίζεται σε ορισμένους σαλναμέδες ως «καζάς Ιωαννίνων με τα Κούρεντα»²⁶². Από τους υπόλοιπους ναχιγιέδες η Πογδόριανη ενώθηκε με τα Κούρεντα, το Πάπιγκο με το Ζαγόρι, ο Κακός Τράφος με τη Λάκκα και αυτή με την Τσαρκοβίστα, ενώ ο κεντρικός ναχιγιές των Ιωαννίνων, που εκτεινόταν τον 16ο αιώνα στα πεδινά χωριά νοτιοδυτικά και βορειοδυτικά της πόλης, από τις αρχές του 19ου αιώνα παύει να υφίσταται ως αυτόνομη ενότητα. Τα περισσότερα χωριά του, ύστερα από την προσάρτηση του καζά των Κουρέντων, εντάσσονται στον ομώνυμο ναχιγιέ· τα νοτιότερα περνούν στους ναχιγιέδες Τσαρκοβίστας και Μαλακασιού. Με τον τρόπο αυτό αποκρυσταλλώνεται η τετραμερής διαίρεση του καζά σε ναχιγιέδες Κουρέντων (στα δυτικά), Ζαγοριού (στα βόρεια), Μαλακασιού (στα ανατολικά) και Τσαρκοβίστας (στα νότια του καζά). Η διαίρεση αυτή θα εντυπωθεί τόσο βαθιά στις γεωγραφικές αντιλήψεις της εποχής, ώστε οι λόγιοι των Ιωαννίνων να τη θεωρούν κληρονομιά του Μεσαίωνα²⁶³. Στην πραγματικότητα η πρώτη καθαρή περιγραφή της απαντάται το 1809 στο κείμενο του Leake²⁶⁴. Η εξαφάνιση του κεντρικού ναχιγιέ των Ιωαννίνων και η ακτινωτή διάταξη των τεσσάρων περιφερειών γύρω από την πόλη των Ιωαννίνων φαίνεται πως απηχούν τις νέες πολιτικές εξελίξεις των χρόνων του Αλή πασά, δηλαδή την εξάλειψη των μικρών περιφερειακών μουκατάδων και τη μεταβίβαση σημαντικών διοικητικών αρμοδιοτήτων στους αρχηγούς αρματολικών σωμάτων

260. Gökbilgin 1956, σ. 282· Delilbaşı 1990, σ. 55 και προσωπικές πληροφορίες. Για το Πάπιγκο πρβλ. και Λαμπριδής 1889β, σ. 42. Η Πογδόριανη ταυτιζόταν ασφαλώς με το ομώνυμο χάσι (Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 132 και Λαμπριδής 1888γ, σ. 279). Ο ναχιγιές του Κακού Τράφου περιελάμβανε χωριά του Άνω Αχέροντα· το τοπωνύμιο υπάρχει και σε χρυσόβουλλο του 1361 (Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 313 και Βρανούσης 1962, σ. 69 σημ. 1).

261. Λαμπριδής 1888α, σ. 58, Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 87 και Πίνακας Β2 (σελ. 120). Χωριστά από τον καζά των Ιωαννίνων εμφανίζεται ο «ναχιγιές Ζίτσας» και στις φορολογικές κατανομές του Παπαγεωργίου (1982, σ. 273). Στον κατάλογο του Hammer τα Κούρεντα («Figunduz») ταυτίζονται με το Βουθρωτό!

262. Π.χ. Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Οσμανιγέ, τ. 12 (1274), σ. 96.

263. Π.χ. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 231, όπου η «ενορία έξω Ιωαννίνων» του 14ου αιώνα ταυτίζεται με την «περιοχή» των Κουρέντων.

264. Leake 1835, τ. Δ', σ. 165, όπου στο ναχιγιέ ωστόσο της Τσαρκοβίστας, που διαθέτει μόνο 22 χωριά, φαίνεται ότι δεν συμπεριλαμβάνεται ακόμα η Λάκκα. Και ο Λαμπριδής (1888α, σ. 18) θεωρεί τη Λάκκα ξεχωριστό ναχιγιέ για την περίοδο του Αλή πασά, ενώ στο σαλναμέ του 1868 ο ενιαίος ναχιγιές ονομάζεται ακόμη «ναχιγιές Λάκκας με την Τσαρκοβίστα». Σε ακόμη παλαιότερο καθεστώς παραπέμπουν οι διαιρέσεις του Rouqueville (1820, σ. xx) και του επίσης γάλλου Μαριμόν από το 1807 (Ανωγιάτης 1987, πίν. 1), που διατηρούν την παλιά έννοια του κεντρικού «ναχιγιέ Ιωαννίνων».

που υπάγονταν απευθείας στις αρχές των Ιωαννίνων. Η κάθε μία από τις τέσσερις περιφέρειες διέθετε ταυτόχρονα και τον ιδιαίτερο προεστό της, ενώ η περιοχή του Ζαγοριού, η μόνη στην οποία πλειοψηφούσαν τα ελευθεροχώρια, διατηρούσε σημαντικά διοικητικά και φορολογικά προνόμια²⁶⁵.

Αντίθετα με την περίπτωση του καζά της Άρτας, όπου ο καζάς Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων ανεξαρτητοποιήθηκε από την υπόλοιπη επαρχία ήδη από το 1858, στον καζά των Ιωαννίνων δεν σχηματίστηκε κανένα αυτόνομο μουδιρλίκι πριν από τη μεταρρύθμιση του 1867. Στα αντίστοιχα τεύχη των *Ηπειρωτικών Μελετημάτων* του, ο Ι. Λαμπρίδης αναφέρει τη σύσταση «ιδιαιτέρας έδρας υποδιοικήσεως» στα Κούρεντα, στο Ζαγόρι, στο Μαλακάσι και στην Τσαρκοβίστα κατά το έτος 1864, «ένεκα γενικού μέτρου της κυβερνήσεως προς σύστασιν τοιούτων υποδιοικήσεων εις πάντα τα τμήματα της επαρχίας Ιωαννίνων». Στην πραγματικότητα, όπως αναπτύχθηκε διεξοδικότερα στο προηγούμενο κεφάλαιο, το «μέτρο» αυτό εφαρμόστηκε το καλοκαίρι του 1867 και συνδέεται άμεσα με την εισαγωγή στην Ήπειρο του νόμου των βιλαετιών· η χρονιά που αναφέρει ο Λαμπρίδης είναι απλώς η χρονιά της αρχικής δημοσίευσής του νόμου αυτού²⁶⁶. Οι πρωτεύουσες των νέων μουδιρλικιών, κατά τον Λαμπρίδη πάντοτε, ήταν οι ακόλουθες: Στα Κούρεντα η Ζίτσα, στο Ζαγόρι το Τσεπέλοβο, στο Μαλακάσι το Λοξέστι/Ελληνικό και στη συνέχεια η Κράψη, και στην Τσαρκοβίστα το Παλιοχώρι Μπότσαρη. Τρία από τα μουδιρλίκια αυτά καταργήθηκαν ένα χρόνο μετά τη σύστασή τους, ύστερα δηλαδή από το διορισμό του Αχμέτ Ρασίμ πασά στη θέση του βαλή των Ιωαννίνων, και το μόνο που διατηρήθηκε ήταν εκείνο του Ζαγοριού. Η ρύθμιση αυτή συνεπέφερε και την οριστική κατάργηση του προνομιακού καθεστώτος του Ζαγοριού, αφού οι κυριότερες αρμοδιότητες του γενικού προεστού του πέρασαν στα χέρια του μουδίκη του Τσεπέλοβου²⁶⁷. Οι υπόλοιποι τρεις ναχιγιέδες εξακολουθούν να εμφανίζονται σποραδικά στους πίνακες των διοικητικών διαιρέσεων των σαλναμέδων, είναι όμως «νεκροί» ως διοικητικές μονάδες.

265. Για τους προεστούς βλ. Αραβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 313 κ.ε.· για τα προνόμια του Ζαγοριού βλ. Λαμπρίδης 1889γ, σ. 5-37 και Βιζουκίδης 1927. Στην πόλη των Ιωαννίνων υπήρχε πάντοτε ιδιαίτερος προεστός.

266. Βλ. παραπάνω σελ. 140-141 και τις παραπομπές της σημ. 178 για τη σύσταση των μουδιρλικιών του 1867. Στο παλιότερο βιβλίο του (1870, σ. 129), ο Λαμπρίδης χρονολογεί σωστότερα το διορισμό μουδίκη στο Ζαγόρι «από ενός σχεδόν έτους». Πρβλ. και την αναφορά των κουρεντιανών μουχτάρηδων (Ιανουάριος 1868) στον Πλάταρη (1982, σ. 168): «βλέποντες ότι εφαρμόζονται δραστηρίως και επί του πτωχού Ναχαγιέ μας αι νέαι μεταρρυθμίσεις... επειδή ως κεντρικώτερον μέρος της επαρχίας μας ενεκρίθη το χωρίον Ζήτσα, όπου θεωρείται και είναι η διαρκής έδρα του μουττήρη, προβλέπωμεν να μεταβαίνωμεν εκ διαλειμμάτων εκείσε εις τον Μουντήρ εφένδη...».

267. Για την κατάργηση των προνομίων βλ. Λαμπρίδης 1889β, σ. 46 και *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 272/13-3-1898. Για το Τσεπέλοβο ως έδρα του μουδίκη βλ. π.χ. Λαμπρίδης 1889β, σ. 11, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 514/14-2-1903, και σε όλους τους γιαννιώτικους σαλναμέδες. Το 1894 εγκαταστάθηκε στο χωριό δημαρχία (βλ. σημ. 512) και το 1900 άρχισε να χτίζεται διοικητήριο (*Φωνή της Ηπείρου*, φ. 384/9-6-1900).

Κατά το 1888 το μουδιρλίκι των Κουρέντων ανασυστάθηκε και πάλι, με έδρα του μουδιρή τη Ζίτσα. Η χρονολογία προκύπτει από το γιαννιώτικο σαλναμέ της ίδιας χρονιάς, όπου η θέση και το όνομα του μουδιρή των Κουρέντων δεν περιλαμβάνονται μεν στον κατάλογο των αξιωματούχων, όπου εμφανίζεται κανονικά το όνομα του μουδιρή του Ζαγοριού, έχουν όμως σημειωθεί στη στήλη των προσθηκών που περιλαμβάνεται στο τέλος του τεύχους –δείγμα ότι πρόκειται για εντελώς πρόσφατη ρύθμιση²⁶⁸. Στο μουδιρλίκι των Κουρέντων δεν εντάχθηκε ολόκληρος ο παλιός ομώνυμος ναχιγιές, αλλά μονάχα το βορειοδυτικό του τμήμα, που κάλυπτε γύρω στο μισό της επιφάνειάς του. Ο κατάλογος των χωριών του, που περιέχεται στη γενική στατιστική του σαλναμέ των Ιωαννίνων για το 1895, μας επιτρέπει να χαράξουμε την πορεία της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στο μουδιρλίκι των Κουρέντων και στην καθαυτό περιφέρεια των Ιωαννίνων. Ξεκινούσε από τη δεξιά όχθη του ποταμού Τύρια, ανάμεσα στα χωριά Κούρεντα και Χίνκα, και κατευθυνόταν προς τα βορειοανατολικά, αφήνοντας αριστερά της τα χωριά Γιουργάνιστα, Κοκκινόχωμα, Αραχοβίτσα/Λευκοθέα, Βελτοίστα/Κληματιά και Καρίτσα, ώσπου έφτανε στο ύψος της λοφοσειράς που χωρίζει τη λεκάνη του Άνω Καλαμά από εκείνη της Λαφίστας. Η πρώτη από αυτές βρισκόταν ολόκληρη μέσα στα όρια του μουδιρλικιού, με εξαίρεση τα χωριά Γαβρισιοί και Νεγράδες. Τα βόρεια όρια του μουδιρλικιού, προς την κατεύθυνση των χωριών του δυτικού Ζαγοριού, διατηρούσαν τη θέση των ορίων του παλιού ναχιγιέ²⁶⁹.

Στο σαλναμέ της Κωνσταντινούπολης για το έτος 1911, στον οποίο πρωτοεμφανίζονται και οι υπόλοιπες διοικητικές καινοτομίες του νεοτουρκικού καθεστώτος, όπως η ίδρυση του σαντζακιού της Τσαμουριάς, εμφανίζονται και πάλι ως ιδιαίτερα μουδιρλίκια το Μαλακάσι και η Τσαρκοβίστα, κάτι που θα σήμαινε επιστροφή στο διοικητικό σχήμα του 1867²⁷⁰. Δεν μαρτυρείται ωστόσο αν διορίστηκαν τελικά οι απαραίτητοι υπάλληλοι στις θέσεις αυτές.

Καζάς Μετσόβου

Η περιοχή των χωριών Μέτσοβο, Ανήλιο, Βουτονόσι, Μηλιά και Ντερβεντίστα/Ανθοχώρι της σημερινής επαρχίας Μετσόβου, μαζί με τα χωριά Μαλακάσι και Κουτσούφλιανη/Πλατανιστός της επαρχίας Καλαμπάκας, σχημάτιζε από την αρχή της Τουρκοκρατίας μία ενιαία «μοσπονδία» που υπαγόταν στο σαντζάκι και στον κα-

268. Στους σαλναμέδες της Κωνσταντινούπολης το μουδιρλίκι πρωτοεμφανίζεται το 1899. Ο μουδιρής Ζίτσας αναφέρεται και στη *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 146/21-7-1895, 460/4-1-1902 κ.λπ.

269. Βλ. τον κατάλογο των χωριών του μουδιρλικιού στο Επίμετρο, σελ. 503-504.

270. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγι-ι Οσμανιγιέ*, τ. 66 (Μ. 1327), σ. 806 και τ. 67 (Μ. 1328), σ. 818.

ζά των Τρικάλων²⁷¹. Κατά τον 18ο αιώνα, η «χώρα Μετζόβου ομού με μαχαλάδες» φέρεται να υπάγεται αρχικά ως «κατ' αποκοπή τιμάριο» στα αφιερώματα των ιερών πόλεων της Μέκκας και της Μεδίνας, και αργότερα στα χάσια της «βασιλομήτορος» ή βαλιδέ σουλτάνας. Η αυτονομία των Μετσοβιτών από τις γειτονικές τουρκικές αρχές και οι φορολογικές ελαφρύνσεις, που συνεπαγόταν η υπηρεσία τους στη φύλαξη των δερβενιών του Ζυγού, είχαν κατοχυρωθεί με αλληπάλληλα σουλτανικά φερμάνια. Η διοίκηση της κοινότητας ανήκε στους προεστούς της, που εκμίσθωναν τη συλλογή των φόρων σε ντόπιο βοϊβόδα ή «μποσταντζή»²⁷²: ειδικός οπλαρχηγός αναλάμβανε την τήρηση της τάξης. Κατά το 1795 η Ντερβεντίστα –που είχε, καθώς φαίνεται, αποσπαστεί από την ομοσπονδία– μετατράπηκε από τον Αλή πασά σε τοιφλίκι και προσαρτήθηκε στο ναχιγιέ του Μαλακασιού. Ταυτόχρονα ο Αλής, έχοντας μισθώσει το μουκατά του Μετσόβου για λογαριασμό του, ανέθεσε τη διοίκησή του σε ζαμπίτη διορισμένο από τον ίδιο²⁷³. Στο εξής το Μέτσοβο θα θεωρείται ως εξάρτημα του καζά των Ιωαννίνων, από ορισμένους μάλιστα εντάσσεται και αυτό στα χωριά του Μαλακασιού²⁷⁴. Η προσάρτηση της περιοχής στα Γιάννενα θα επικυρωθεί και τυπικά από τον Κιουταχή στα 1830²⁷⁵. Τα έξι χωριά που είχαν απομείνει ελεύθερα θ' αποτελέσουν χωριστές κοινότητες στη διάρκεια του 19ου αιώνα²⁷⁶, παραμένουν ωστόσο υπό ενιαίο διοικητικό καθεστώς: ο δερβέναγας ή «μουχαφούζης» του Μετσόβου, που αντικατέστησε το ζαμπίτη μετά το 1820, εκτελούσε παράλληλα χρέη διοικητικά και δικαστικά²⁷⁷, ενώ οι τοπικοί προεστοί παρέ-

271. Ήδη στο τουρκικό απογραφικό κατάστιχο της Θεσσαλίας του 1454, το Μέτσοβο με άλλους έξι συνοικισμούς ανήκει στο χάσι του σαντζάκιμπε Τρικάλων (M. Delilbaşı, προσωπική πληροφορία)· πρβλ. Σταυρινίδης 1975, σ. 262, Λαμπρίδης 1888γ, σ. 25. Κατά τον τελευταίο (σ. 35) και τον Π. Αραβαντινό (1856, τ. Β', σ. 108) το Μέτσοβο από το 1659 τυπικά προσαρτήθηκε «πολιτικώς εις τον νομόν [=σαντζάκι] Ευβοίας, δικαστικώς δέ εις τον Μεχκεμέν [=ιεροδικείο] Λεβαδείας»· το τελευταίο προβλέπεται ρητά σε φερμάνι του 1784 (Τρίτος 1993). Μυθολογίες είναι όσα γράφει ο Rouquerville (1820, τ. Β', σ. 159) και επαναλαμβάνει ο Λαμπρίδης, ότι οι Βλάχοι της Πίνδου παρέμειναν ανεξάρτητοι μετά την κατάκτηση της Ηπείρου και υποτάχθηκαν «αυθορμητώς» κατά το 1480 στην εξουσία της βαλιδέ σουλτάνας, και απίθανη οποιαδήποτε φορολογική τους σχέση με το παλιό βοϊβοδαλίκι της Πογδόριανης. Τέλος, αδικαιολόγητα ο Strauss (1992, σ. ix) περιλαμβάνει το Μέτσοβο στους καζάδες που αριθμεί ο Χατζή Κάλφας το 1649 στο σαντζάκι των Ιωαννίνων.

272. Λαμπρίδης 1888γ, σ. 33-34 και Πλατάρης 1982, σ. 213 κ.α., απ' όπου φαίνεται ότι εσφαλμένα αποκαλείται προηγουμένως στον Λαμπρίδη (σ. 31) «Θεωμανός υπάλληλος».

273. Βλάχος 1973, σ. 322 (για τη Ντερβεντίστα)· Leake 1835, τ. Α', σ. 294 και Λαμπρίδης 1888γ, σ. 25 (για το Μέτσοβο).

274. Rouquerville 1825, τ. Β', σ. 359 και Λαμπρίδης 1888β, σ. 7.

275. Βλάχος, ό.π. ειδικά για τη Ντερβεντίστα· ταυτόχρονα όμως, και κατά μείζονα λόγο, θα πρέπει να υποθέσουμε και μια ανάλογη πράξη για το ίδιο το Μέτσοβο. Ότι ο Κιουταχής επέβαλε «σύστημα νέον» στο Μέτσοβο αναφέρεται και σε έγγραφο του Πλατάρη (1982, σ. 116). Ωστόσο, ο κεφαλικός του φόρος εξακολούθησε να πληρώνεται στον πασά των Τρικάλων (ό.π., σ. 128).

276. Τελευταίοι αυτονομήθηκε το Ανήλιο· βλ. Πίνακα Β5, σελ. 242.

277. Λαμπρίδης 1888γ, σ. 26 και Πλατάρης 1982, σ. 111, 120, 133 κ.ε. για έγγραφα σχετικά με τον «Μέτζοβα μουχαφούζη». Σε μερικά απ' αυτά η περιφέρειά του αποκαλείται «ναχιγιές».

μειναν ανεξάρτητοι από εκείνους του Μαλακασιού. Διατηρήθηκε επίσης και η ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση της περιφέρειας²⁷⁸.

Γύρω στο 1850 ο ναχιγιές του Μετσόβου αναδείχθηκε σε κανονικό μουδιρλί-κι²⁷⁹, που προβιβάστηκε το 1867 σε καΐμακαμλίκι. Η ρύθμιση αυτή δεν ίσχυσε για πολύ, αφού στον πρώτο σαλναμέ των Ιωαννίνων (1288/1871) το Μέτσοβο αναφέρεται ως ναχιγιές και όχι ως καζάς –η διοίκησή του, όπως και του Ζαγοριού, είχε ανατεθεί σε μουδίρη υποκείμενο στον καζά των Ιωαννίνων²⁸⁰. Στους κωνσταντινουπολίτικους σαλναμέδες των ετών 1869-1871, που αντιγράφουν ο ένας τον άλλον, το Μέτσοβο εμφανίζεται ακόμη ως καζάς, για να εξαφανιστεί στη συνέχεια. Από αυτό θα μπορούσε κανείς να συναγάγει ότι η κατάργησή του χρονολογείται στα 1870-1871. Προσεκτικότερη όμως εξέταση δείχνει ότι και από τους τρεις αυτούς σαλναμέδες απουσιάζει ανεξήγητα το όνομα του καζά της Κόνιτσας, που ξαναπαίρνει τη θέση του στον κατάλογο μόνο από το 1289/1872, ταυτόχρονα με την εξαφάνιση του καζά του Μετσόβου. Φαίνεται ότι ο γραφέας του 1869 είχε διαγράψει κατά λάθος την Κόνιτσα αντί για το Μέτσοβο. Κατά συνέπεια το πρώτο καΐμακαμλίκι του Μετσόβου υποβιβάστηκε σε μουδιρλίκι ήδη από το 1868, ταυτόχρονα ίσως με την κατάργηση των τριών μουδιρλικιών Κουρέντων, Μαλακασιού και Τσαρκοβίστας. Το μουδιρλίκι του Μετσόβου προβιβάστηκε ξανά σε καΐμακαμλίκι το 1875, γιατί ενώ λείπει από τους καταλόγους του Γιαννιώτικου σαλναμέ του χρόνου αυτού, ο καΐμακάμης του μνημονεύεται στο σαλναμέ του επόμενου χρόνου και σε άρθρο της εφημερίδας *Ιωάννινα* τον Ιανουάριο του 1876²⁸¹.

Η έκταση της περιφέρειας Μετσόβου έφτανε αρχικά τα 298 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Μετά το 1881 η έκταση αυτή μειώθηκε στα 221 τετραγωνικά χιλιόμετρα, γιατί τα δύο ανατολικότερα χωριά του καζά, η Κουτσούφλιανη και το Μαλακάσι, προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα. Μετά τον πόλεμο του 1897 η Κουτσούφλιανη και ένα μεγάλο μέρος της κτηματικής περιοχής του Μαλακασιού επιστράφηκαν στην Τουρκία και προσαρτήθηκαν ξανά στον καζά του Μετσόβου. Η ίδια η Κουτσούφλιανη εγκαταλείφθηκε τότε από τους κατοίκους της, που μετανάστευσαν πέρα από τα ελληνικά σύνορα, ιδρύοντας το χωριό Νέα Κουτσούφλιανη στην περιοχή του ημιε-

278. Orhonlu 1990, σ. 158· πρβλ. όμως Λαμπρίδη, *ό.π.*, σ. 39-40 για την «απολάκτισιν» του σχετικού φιρμανιού από τους προεστούς του Μετσόβου.

279. Η χρονολογία στον Λαμπρίδη (*ό.π.*, σ. 26). Ίσως είναι κατά προσέγγιση, γιατί το 1846 ο πρόξενος Ιωαννίνων περιλαμβάνει κανονικά το Μέτσοβο στα πρώτα μουδιρλίκια του εγιαλειτού (βλ. *Επίμετρο*, σελ. 462).

280. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 1 (1288), σ. 43· πρβλ. *Ιωάννινα*, φ. 207/16-7-1873. Και ο Γιαννιώτικος σαλναμέ του 1892 (σ. 149) γράφει ότι το Μέτσοβο «αρχικά ήταν για ένα διάστημα καΐμακαμλίκι, και στη συνέχεια μετέπεσε στο καθεστώς του μουδιρλικιού». Αντίθετα ο Λαμπρίδης (*ό.π.*, σ. 26) αναφέρει απλώς την πρώτη σύσταση του καΐμακαμλικιού το 1867.

281. *Ιωάννινα*, φ. 327/14-1-1876. Σωστή και η χρονολογία Εγίρας 1291 στο σαλναμέ του 1892 (*ό.π.*), εφόσον ληφθεί ως έτος οικονομικό (1-3-1875 μέχρι 29-2-1876).

γκατελειμμένου θεσσαλικού οικισμού Λιμπόχοβο (το χωριό αυτό λέγεται σήμερα Παναγία²⁸²). Με τον τρόπο αυτό, η έκταση του καζά αυξήθηκε ξανά στα 270 τετραγωνικά χιλιόμετρα²⁸³.

Καζάς Γρεβενών

Όπως διαφαίνεται από τα στοιχεία που παρατέθηκαν στο Κεφάλαιο 2, η υπαγωγή των Γρεβενών στο σαντζάκι των Ιωαννίνων ανάγεται ήδη στον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Το ίδιο, άλλωστε, ισχύει και για τον μικρό γειτονικό καζά των Βεντσών, η τύχη του οποίου κατά τους επόμενους αιώνες είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με εκείνη των Γρεβενών. Ωστόσο, σε ορισμένες πηγές του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα οι δύο περιοχές υπάγονται στο σαντζάκι του πασά της Ρούμελης²⁸⁴· αν αυτή η ρύθμιση ίσχυε πράγματι για κάποιο διάστημα, τερατίστηκε την εποχή της κυριαρχίας του Αλή πασά²⁸⁵.

Οι δύο περιφέρειες Βεντσών και Γρεβενών παρέμειναν προσκολλημένες στο σαντζάκι των Ιωαννίνων μέχρι το 1862, οπότε αποσπάστηκαν ολότελα από το πασαλίκι και προσαρτήθηκαν στο εγιαλέτι της Ρούμελης. Τρία χρόνια αργότερα (1865), «κατά παράκλησιν των εν αυταίς εμβιούντων», οι δύο περιφέρειες ξαναγύρισαν στα Γιάννενα²⁸⁶. Κατά το 1867 ο καζάς των Γρεβενών προβιβάζεται κανονικά σε καϊμακαμλίκι, με το οποίο συνενώνεται από το 1873 και η περιφέρεια των Βεντσών· από το 1877 τα Βέντσα αναφέρονται ως ιδιαίτερο μουδιωλίκι υπαγόμενο στον καϊμακάμη των Γρεβενών²⁸⁷. Ως ναχιγιές των Γρεβενών αναφέρεται, όπως είπαμε, σε ορισμένους σαλναμέδες και η Σαμαρίνα, δεν συναντάμε ωστόσο καμία μνεία συγκεκριμένου μουδιώρη στη θέση αυτή, ούτε και είναι γνωστό αν υπάγονταν άλλα χωριά στη δικαιοδοσία του. Από το σαλναμέ της Κωνσταντινούπολης για το έτος 1303/1885 προκύπτει ότι την εποχή αυτή ο «ναχιγιές» της Σαμαρίνας δεν ήταν παρά απλή αστυνομική περιφέρεια, όπως και στην περίπτωση της Σαγιάδας²⁸⁸.

282. Για τη χάραξη των νέων συνόρων βλ. Χουλιαράκης 1973, τ. Α1', σ. 200-201. Για την εγκατάλειψη της Κουτσούφλιανης βλ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 281/15-5-1898 κ.ε. Το χωριό αργότερα εν μέρει ανασυνοικίστηκε· μετά την απελευθέρωσή του προσαρτήθηκε οριστικά (1920) στο νομό Τρικάλων.

283. Στην έκταση αυτή δεν περιλαμβάνεται το χωριό Ντερεβεντίστα, που εμφανίζεται ξανά στην επαρχία Μετσόβου κατά την απογραφή του 1913 (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 65). Το 1918 θα προστεθεί και η Χρυσοβίτσα (Χουλιαράκης 1973, τ. Β', σ. 128).

284. Ρητά το λέει ο Rouqueville (1820, τ. Β', σ. 440), μόνο για τα Βέντσα ο Hammer (1841, σ. 38)· ο Inciçyan (1973) παραλείπει τελείως τις δύο περιοχές από τους καταλόγους των καζάδων του, όπως και ο Κοσμάς Θεσπρωτός.

285. Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 135.

286. Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 54, 135. Και στο σαλναμέ του 1282/1865 οι δύο καζάδες λείπουν από το πασαλίκι.

287. Βλ. παρακάτω, σημ. 299 και 300.

288. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγιέ-ι Οσμανιγιέ*, τ. 41 (1303), σ. 39· πρβλ. και Wace-Thompson 1914,

Η οριστική απόσπαση της περιφέρειας Γρεβενών από την ηπειρωτική επικράτεια αποτελεί έμμεση συνέπεια της προσάρτησης της Θεσσαλίας στην Ελλάδα. Μετά τη σύσταση του ανεξάρτητου σαντζακιού των Σερβίων, ο καζάς των Γρεβενών συμπεριλήφθηκε στις περιφέρειες που επιλέχθηκαν για να δώσουν εδαφική υπόσταση στη νεοσύστατη διοικητική μονάδα. Μέχρι την εποχή των Βαλκανικών πολέμων τα Γρεβενά αποτελούσαν τμήμα του σαντζακιού των Σερβίων· γι' αυτό άλλωστε κι ενσωματώθηκαν κατόπιν στο νομό Κοζάνης (μέχρι το 1964).

Τα σύνορα του καθαυτού καζά των Γρεβενών, με τη μορφή που διατηρούσε μέχρι το 1873, αντιστοιχούσαν στο κομμάτι εκείνο του νομού Γρεβενών που βρίσκεται στη δεξιά (δυτική) όχθη του ποταμού Αλιάκμονα· τα χωριά της απέναντι όχθης υπάγονταν στην περιφέρεια των Βεντσών. Τα όριά του ήταν σε αρκετά σημεία στενότερα από τα όρια του σημερινού νομού²⁸⁹. Προς τα νότια ακολουθούσαν την παμπάλαιη οροθετική γραμμή των δύο σαντζακιών Ιωαννίνων και Τρικάλων, η οποία ταυτιζόταν με τα όρια των δύο μητροπόλεων Γρεβενών και Τρικάλων. Το μεσαιωνικό αυτό σύνορο²⁹⁰, που ίσχυσε αναλλοίωτο μέχρι το 1881, ξεκινούσε από την κοίτη του Αλιάκμονα ανάμεσα στα χωριά Αράπη/Δήμητρα και Ζημιάτσι/Παλιουριά και κατευθυνόταν προς τα νοτιοδυτικά, ακολουθώντας την κοίτη του παραποτάμου του Αλιάκμονα Σούτσα, και αφήνοντας έξω από τον καζά των Γρεβενών τα χωριά Ζημιάτσι, Σύνιτσα/Τριφύλλι, Τσαπουρνιά/Τρικοκκιά, Λουμπίνιστα/Βαλάνι και Κατάκαλη, καθώς και ολόκληρο το οροπέδιο της Δεσκάτης. Επίσης, έξω από τα όρια του καζά βρισκόταν το έρημο τώρα χωριό Καλαπόδι, τμήμα της σημερινής κοινότητας Διάκου, και μία ομάδα τεσσάρων χωριών στο νοτιοδυτικό τμήμα του νομού, με μεγαλύτερο το Μπάλτινο/Καλλιθέα. Τα χωριά αυτά ανήκαν όλα στον καζά Τρικάλων μέχρι το 1881, αλλά με την απόδοση της πόλης στην Ελλάδα προσαρτήθηκαν στα Γρεβενά²⁹¹. Στα βορειοδυτικά η κωμόπολη της Σαμαρίνας, που στον κατάλογο του Αραβαντινού (1846) ανήκε στον καζά της Κόνιτσας, είχε κατά το 1867 προσαρτηθεί στον καζά Γρεβενών, ενώ τα διπλανά χωριά Δοτσικό, Λούντσι/Καλλονή, Μάγερο/Δασύλλιο, Τριτσικό/Τρίκορφο, Μπίσοβο/Κυπαρίσσι και

σ. 69. Για το ναχιγιέ Σαγιάδας βλ. παρακάτω (Καζάς Φιλιατών).

289. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 342-345· Σχινάς 1886, τ. Α', σ. 50 κ.ε.· Σαλναμέ-ι Βιλαγιέ-ι Μανασίρ, 1310/1892· «Κατάλογος στατιστικής του ολικού πληθυσμού της επαρχίας Γρεβενών», ΑΥΕ 1900/α.α.κ./Στατιστική προξενείου Μοναστηρίου (=Χαλκιάς 1910, σ. 111-113)· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 33-35.

290. Η πρώτη αναφορά του απαντά στο βυζαντινό χρυσόβουλλο του 1336, όπου περιγράφονται τα όρια της επισκοπής Σταγών. Βλ. γενικά Σπανός 1990, σ. 50.

291. Με εξαίρεση τη Δεσκάτη, που ανήκε τότε στον καζά της Ελασσόνας· προσαρτήθηκε στα Γρεβενά μόλις το 1964. Δυστυχώς η μόνη ως τώρα εκτεταμένη εργασία για την ιστορία της επαρχίας Γρεβενών (Σαράντης 1988, σ. 245-246) είναι στο σημείο αυτό, όπως και σε πολλά άλλα, εντελώς παραπλανητική. Κάποια ακόμη παραμεθόρια σημεία προστέθηκαν στον καζά των Γρεβενών με τις συνοριακές ρυθμίσεις του 1897, κανένας όμως κατοικημένος τόπος.

Τσιράχι/Άγιος Κοσμάς ανήκαν σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στον καζά της Ανασελίτσας, αντίστοιχο με τη σημερινή επαρχία Βοΐου²⁹². Τα πέντε τελευταία περιλήφθηκαν στην επαρχία Γρεβενών κατά την ελληνική απογραφή του 1913 και, ελλείψει άλλων μαρτυριών, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η ενσωμάτωσή τους οφείλεται σε ρύθμιση των ελληνικών αρχών κατοχής²⁹³.

Η καθαυτό περιφέρεια των Γρεβενών χωριζόταν εθιμικά σε τρία μεγάλα «κόλια» ή περιοχές, με κάποιες διαφορές στη γεωγραφική και εθνολογική τους διαμόρφωση, αλλά χωρίς ιδιαίτερες διοικητικές αρχές κατά την εποχή που εξετάζουμε. Στα νότια της πόλης των Γρεβενών, μεταξύ Αλιάκμονα και Βενέτικου, διέκριναν την περιοχή των Χασίων, που γειτόνευε με το ομώνυμο κόλι των Τρικάλων. Στα δυτικά εκτεινόταν η περιοχή των Βλάχων, τα δυτικότερα και ορεινότερα χωριά της οποίας κατοικούνταν πράγματι από βλαχόφωνους πληθυσμούς. Στα βόρεια, τέλος, υπήρχε η περιοχή της Τσούρχλης, που έπαιρνε το όνομά της από το ομώνυμο χωριό (σήμερα Άγιος Γεώργιος)· στο τμήμα αυτό ζούσαν και οι περισσότεροι εξισλαμισμένοι πληθυσμοί του καζά (Βαλαχάδες). Ο Αραβαντινός, στη θέση του χαρακτηρισμού «περιοχή Τσούρχλης», έχει απλώς τον όρο «περιοχή Γρεβενών», υπάγοντας σε αυτήν και την πρωτεύουσα του καζά²⁹⁴.

Η έκταση του καζά των Γρεβενών στην αρχική του μορφή, και χωρίς να συμπεριλάβουμε την περιοχή της Σαμαρίνας, έφτανε τα 1.381 τετραγωνικά χιλιόμετρα· με την προσθήκη του χωριού αυτού αυξάνεται σε 1.478 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Μεταξύ 1873-1881, με την υπαγωγή του ναχιγιέ των Βεντσών, η επιφάνεια του καζά έφτασε τα 1.921 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Τέλος, η προσθήκη των 10 χωριών του καζά των Τρικάλων (1881) αύξησε το έδαφός του στα 2.091 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Καζάς Βεντσών

Ο καζάς των Βεντσών κατείχε όσα εδάφη του σημερινού νομού Γρεβενών βρίσκονται στην ανατολική όχθη του Αλιάκμονα. Επίσης, στην επικράτεια του ανήκε και ένα χωριό του σημερινού νομού Κοζάνης, το Σφίλτσι/Χρώμιον²⁹⁵. Το όνομα του καζά

292. Πρβλ. πρόχειρα Σχινάς 1886, τ. Γ', σ. 818-820· Krüger 1984 στα αντίστοιχα λήμματα· Χαλιόπουλος 1910, σ. 111. Κατ' εξαίρεση το Λούντσι αναφέρεται ως χωριό του καζά Γρεβενών σε αντίγραφο στατιστικής της μητροπόλεως Σιανίου και Σιατίστης [συνημμ. στο ΑΥΕ 1910/φ. Β 50 (Προξενεία Πρεβέζης-Σερβίων)/Προξενείο Σερβίων αρ. 624/7-11-1910].

293. Το Δοτσικό ενσωματώθηκε στα Γρεβενά πολύ αργότερα (το 1964).

294. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 342. Κατά την *Επετηρίδα του Ηπειρωτικού Φιλελευθέρου Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 197 η χριστιανική συνοικία της πόλης, όντας στα νότια του γρεβενιώτικου ποταμού, ανήκε στο «τμήμα Βλάχων», αλλά όπως και στην περίπτωση της Άρτας, οι κατατάξεις αυτές δεν έχουν καμία πραγματική σημασία.

295. Ο μόνος ιδιαίτερος κατάλογος των χωριών των Βεντσών είναι του Αραβαντινού (1856, τ. Β',

προερχόταν από το ομώνυμο χωριό (σήμερα Κέντρον), που αποτελούσε και την έδρα του τοπικού μουτεσελίμη ή μουδίρη, όσο αυτός υπήρχε. Το όνομα του καζά αρχίζει να μνημονεύεται από τον 17ο αιώνα, ταυτόχρονα με εκείνους της Πρέβεζας και του Πωγωνίου. Σε όλο το πρώτο μισό του 19ου αιώνα τα Βέντσα εξακολουθούσαν να αποτελούν χωριστή διοικητική ενότητα, όπως τεκμηριώνεται από τον Rouqueville, τον Hahn, τον Αραβαντινό και τους πρώτους κωνσταντινουπολίτικους σαλναμέδες²⁹⁶. Κατά τον Αραβαντινό, τα Βέντσα στην εποχή του ήταν έδρα διοικήσεως «προσαρτημένη μετ' εκείνης των Γρεβενών», με άλλα λόγια οι δύο περιφέρειες διατελούσαν σε μια κατάσταση «προσωπικής ενώσεως». Τούτο το γεγονός, καθώς και το ασήμαντο πληθυσμιακό και οικονομικό βάρος του μικρού και απόκεντρο καζά των Βεντσών, μπορεί να εξηγήσει την παραλείψη του σε ορισμένες λιγότερο συστηματικές πηγές της περιόδου²⁹⁷. Όπως και τα Γρεβενά, έτσι και τα Βέντσα προσαρτήθηκαν προσωρινά στο εγιαλέτι της Ρούμελης μεταξύ 1862-1865.

Με τη σύσταση του βιλαετιού των Ιωαννίνων (1867) ο καζάς των Βεντσών φαίνεται ότι καταργείται τελείως, ενώ λείπει ταυτόχρονα οποιαδήποτε μνεία της περιοχής στους σαλναμέδες της Κωνσταντινούπολης ή των Ιωαννίνων. Τούτη η αρνητική μαρτυρία μας πείθει ότι κατά το 1867 τα Βέντσα προσαρτήθηκαν στον καζά της Ανασελίτσας, τμήμα τότε του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης²⁹⁸. Αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1873, γνωρίζουμε ότι η περιοχή των Βεντσών αποσπάστηκε από τον καζά της Ανασελίτσας και συγχωνεύθηκε με τον καζά των Γρεβενών²⁹⁹, του οποίου πρωτοαναφέρεται ως ναχιγιές από το 1877³⁰⁰. Κατά το 1881 ο ναχιγιές των Βεντσών συμμερίστηκε την τύχη ολόκληρου του καζά των Γρεβενών και προσαρτήθηκε μαζί του στο σαντζάκι των Σερβίων. Ωστόσο, η υπαγωγή των Βεντσών στα Γρεβενά δεν διατηρήθηκε αναλλοίωτη μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας, αφού σε ορισμένες πηγές της δεκαετίας του 1890 τα συναντάμε ως ναχιγιέ του καζά της Κοζάνης³⁰¹.

Η έκταση της περιφέρειας των Βεντσών δεν φαίνεται να παρουσίασε διακυμάνσεις στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου· η επιφάνειά της μπορεί να υπολογιστεί σε 443 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

σ. 345-346) πρβλ. και τους συγκεντρωτικούς καταλόγους των Γρεβενών στη σημ. 289. Το Σφίλτσι προσαρτήθηκε στην Κοζάνη το 1933.

296. Rouqueville 1820, τ. Β', σ. 307· Hahn 1854, τ. Α', σ. 28· Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 32· βλ. και Πίνακα Β2 (σελ. 120). Μουδίρης Βεντσών αναφέρεται (1854) στον Σούρλα (1932, σ. 114). Λαθεμένα ο Strauss (1992, σ. ix) ερμηνεύει τα Βέντσα του Χατζή Κάλφα ως Βόνιτσα, ενώ το λήμμα Funiçe του Inciçyan (1973, σ. 82) συγχέει μεταξύ τους Βέντσα, Βόνιτσα, Κόνιτσα και Φοινίκη του Δελβίνου!

297. Ιδιαίτερα στον προξενικό κατάλογο του 1846 (Επίμετρο, σελ. 462). Αλλά και ο Rouqueville, που τα μνημονεύει, δεν έχει ιδέα που βρίσκονται.

298. Δεν συμπεριλήφθηκαν στα Γρεβενά, γιατί αυτά στο γιαννιώτικο σαλναμέ του 1871 (σ. 99) διατηρούν τον παλιό αριθμό των 79 χωριών (81 στον Αραβαντινό).

299. *Ιωάννινα*, φ. 215/10-9-1873.

300. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγέ-ι Οσμανιγέ*, τ. 32 (1294), σ. 447.

301. Krüger 1984, σ. 239 (1892)· Χλωρός 1899, τ. Β', σ. 2087 (χωριά Αγαλαίοι, Νασίνικο κ.λπ.)· *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγέ-ι Οσμανιγέ*, τ. 53 (1317/1899), σ. 642· Brancoff 1905, σ. 212.

Καζάς Παραμυθιάς

Απ' όσο γνωρίζουμε, η περιοχή της Παραμυθιάς μετατράπηκε σε καζά αμέσως μετά την κατάκτησή της από τους Τούρκους. Προσαρτήθηκε αρχικά στο σαντζάκι των Ιωαννίνων, κατόπιν στο Δέλβινο, μεταξύ 1846-1910 ξανά στα Ιωάννινα και τελικά στο σαντζάκι του Ρεσαδιέ. Στις τουρκικές πηγές, τόσο ο καζάς, όσο και η πρωτεύουσα του διατηρούν το όνομα «Αϊντονάτ», δηλαδή την ονομασία του μεσαιωνικού φρουρίου του Αγίου Δονάτου που δεσπόζει της πόλεως και αποτέλεσε τον πρώτο οικιστικό της πυρήνα. Η γεωγραφική έκταση του καζά παραμένει αναλλοίωτη σε όλες τις αναλυτικές πηγές του 19ου αιώνα: Περιλάμβανε ολόκληρη τη σημερινή επαρχία Σουλίου (πρώην Παραμυθιάς) του νομού Θεσπρωτίας, με μόνη εξαίρεση το χωριό Νουνεσατί, που προσαρτήθηκε σ' αυτήν το 1951. Επιπλέον, στον καζά της Παραμυθιάς ανήκε η προαναφερόμενη ζώνη των είκοσι περίπου χωριών της σημερινής επαρχίας Δωδώνης (σελ. 177), τα οποία εξακολούθησαν να ανήκουν στην επαρχία Παραμυθιάς μέχρι την ίδρυση του νομού Θεσπρωτίας το 1937. Συνυπολογίζοντας και αυτά τα χωριά, διαπιστώνουμε ότι ο καζάς της Παραμυθιάς καταλάμβανε μια έκταση 654 τετραγωνικών χιλιομέτρων, μεγαλύτερη δηλαδή κατά το 1/3 από τη σημερινή επαρχία Σουλίου³⁰².

Διαιρέση του καζά της Παραμυθιάς σε μικρότερες διοικητικές μονάδες δεν μαρτυρείται. Στο στατιστικό πίνακα του Αραβαντινού, τα χωριά της Παραμυθιάς χωρίζονται σε δύο «περιοχές», την Κάτω Σκάλα στα δυτικά και την Επάνω Σκάλα ή Δοσκάρα στα ανατολικά· γεωγραφικό τους όριο είναι η κορυφογραμμή των βουνών της Παραμυθιάς. Πρόκειται ωστόσο για ονομασίες άτυπες, χωρίς διοικητικό περιεχόμενο.

Καζάδες Μαργαριτιού, Πάργας και Ρεσαδιέ

Ο καζάς του Μαργαριτιού κατείχε την καρδιά του αλβανόφωνου θύλακα της Τσαμουριάς, και οι σχέσεις της περιφέρειας με την κεντρική εξουσία στάθηκαν πάντοτε πολυκύμαντες. Η κατάκτησή της από τους Οθωμανούς καθυστέρησε σημαντικά και επιτεύχθηκε μόνο μετά από πεισματική αντίσταση των ντόπιων αλβανικών φύλων και των Βενετών με τους οποίους συμμαχούσαν· η χρονική ακολουθία των σχετικών γεγονότων δεν έχει ακόμα διαλευκανθεί ικανοποιητικά από την έρευνα. Ένα ανέκδοτο φορολογικό κατάστιχο του σαντζακιού του Δελβίνου, που συντάχθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Σελίμ Β' ³⁰³, μας παρέχει και την πρώτη μνεία

302. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 351-354· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 193-197· «Στατιστικός πίναξ Παραμυθιάς», ΑΥΕ 1912/φ. Β 38 (Εκλογικά Ιωαννίνων)· Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 65-66· πρβλ. και Μπέτης 1987α, σ. 202-203.

303. Gökbilgin 1956, σ. 274.

του «ναχιγιέ Μαζαράκ», μιας ενότητας που υπήρξε ταυτόσημη, όπως μαρτυρούν και οι μεταγενέστερες πηγές, με τη διοικητική περιφέρεια που αντιστοιχούσε στο Μαργαρίτι. Αν το Μαζαράκι (σήμερα Μαζαρακιά) ήταν η έδρα της ισχυρότατης αρβανίτικης πατριάς των Μαζαρακαίων, το γειτονικό Μαργαρίτι, έξι χιλιόμετρα νοτιότερα, πρόσφερε ένα στήριγμα στις οθωμανικές αρχές με το μικρό του φρούριο³⁰⁴. Επίσημα ο καζάς διατήρησε μέχρι τον 19ο αιώνα την ονομασία «καζάς του Μαζαρακιού»³⁰⁵· στους πρώτους σαλναμέδες της Κωνσταντινουπόλεως συναντάται η εκδοχή «Μαζαράκι με το ναχιγιέ του Μαργαριτιού» (Μαζαράκ μαά ναχιγιέ-ι Μαργλίτς), και μόνο από το σαλναμέ του 1865 παγιώνεται η απλοποιημένη ονομασία «Μαργαρίτι»³⁰⁶.

Ο καζάς του Μαργαριτιού παρουσίασε αρκετές διακυμάνσεις στην έκτασή του κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε³⁰⁷. Η αρχική του διάθροση αποτυπώνεται στον κατάλογο των χωριών που παραθέτει ο Αραβαντινός στη Χρονογραφία του. Τα 41 χωριά που περιέχει αυτός ο κατάλογος αντιστοιχούν στη λοφώδη περιφέρεια που ήταν γνωστή στους ντόπιους Αλβανούς με την ονομασία «Ντάγι», και καλύπτουν το έδαφος των δύο σημερινών επαρχιών Μαργαριτίου και Θυάμιδος· περιλάμβαναν επίσης το Νουνεσάτι από τη σημερινή επαρχία Σουλίου και δύο χωριά του σημερινού νομού Πρεβέζης, την Αγία Κυριακή και το Λιβαδάρι³⁰⁸. Αντίθετα, δεν περιλάμβαναν τα δύο ανατολικότερα χωριά της σημερινής επαρχίας Μαργαριτίου Ποταμιά και Γλυκή, τα οποία υπάγονταν τότε, συνεπέστερα άλλωστε και προς την τοπογραφία τους, στην περιφέρεια του Φαναριού.

Μέχρι το 1835 τουλάχιστον το Φανάρι αποτελούσε ανεξάρτητο μουτεσελιμλική³⁰⁹. Τα είκοσι περίπου χωριά του κατείχαν ολόκληρη την πεδιάδα του Κάτω Αχέροντα, από τις εκβολές του μέχρι την αρχή των στενών του Σουλίου· όλα τους, εκτός από τη Γλυκή και την Ποταμιά, υπάγονται σήμερα στην επαρχία Νικοπόλεως και Πάργας του νομού Πρεβέζης. Διοικητικό τους κέντρο, για όσο διάστημα παρέμειναν ανεξάρτητη περιφέρεια, ήταν το χωριό Γορίτσα/Σταυροχώρι.

304. Soustal 1981, σ. 201· πρβλ. Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 663.

305. Βλ. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 101· Ζώτος 1878, σ. 58· Hammer 1841, σ. 9, 35· Strauss 1992, σ. ix.

306. Σε ορισμένες προξενικές πηγές συναντάμε επίσης την έκφραση «Διοίκησις Τσαμουριάς» (ΑΥΕ 1844/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 13/28-1-1844, 1854/φ. 4 IV Γ/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 73/26-2-1854).

307. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 347-350· Σαλναμέ-ι Βιλαγιέ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 290-294· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 64-65· πρβλ. και Μπέτης 1987α, σ. 204-205 και παρακάτω σημ. 311 και 315.

308. Αποσπάστηκαν από το Μαργαρίτι το 1946, ταυτόχρονα με την περιφέρεια της Πάργας.

309. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 172· πρβλ. σ. 347. Το Φανάρι το είχε αποσπάσει βίαια απ' το Μαργαρίτι ο Αλή πασάς (Leake 1835, τ. Δ', σ. 54).

Χωριστή περιφέρεια αποτέλεσε αρχικά και η πόλη της Πάργας. Όπως είναι γνωστό, η Πάργα ανήκε από το 1800 στα εξαρτήματα του προνομιούχου βοϊβοδαλικού της Πρέβεζας, όπου εντάχθηκαν οι ηπειρωτικές κτήσεις της άλλοτε βενετικής δημοκρατίας· αντίθετα όμως με την Πρέβεζα, κατόρθωσε από το 1807 να υποβληθεί πρώτα στη γαλλική και μετά στην αγγλική προστασία. Με την άρση της τελευταίας (1819) η πόλη, ολοκληρωτικά εγκαταλειμμένη από τους κατοίκους της, παραδόθηκε στον Αλή πασά. Ο τελευταίος την εποίκισε με ντόπιους αλβανόφωνους της Τσαμουριάς, στους οποίους ο Κιουταχής θα προσθέσει το 1831 αρκετές οικογένειες μουσουλμάνων προσφύγων της Πελοποννήσου. Από την εποχή αυτή, και με την προσθήκη των γειτονικών χωριών Αγιά και Ράπεζα/Ανθούσα, η Πάργα αποτελεί ανεξάρτητο μunteσελμλίκι του σαντζακίου του Δελβίνου³¹⁰. Στη συνέχεια θα περιληφθεί στο σαντζάκι των Ιωαννίνων (1846) και αργότερα στο σαντζάκι της Πρέβεζας (1864).

Αντίθετα με το Φανάρι, η Πάργα φαίνεται ότι διατήρησε την αυτοτελεία της σε όλο το διάστημα που μεσολάβησε μέχρι την εφαρμογή του νόμου των βιλαετιών. Επιπλέον, κατά τη μεταρρύθμιση του 1867 η περιφέρεια της Πάργας αναβαθμίστηκε, γιατί όχι μόνο προοιβάστηκε ο διοικητής της στο αξίωμα του καϊμακάμη, αλλά προστέθηκε στην περιφέρειά της και ολόκληρος ο ναχιγιές του Φαναριού. Τη μεταβολή αυτή οι οθωμανικές αρχές θα τη δικαιολογήσουν με γνώμονα τη «σπουδαιότητα» και την «ιστορική σημασία» της Πάργας³¹¹. Η ένωση της Πάργας με το Φανάρι εμφανίζεται εκ πρώτης όψεως ιδιαίτερα αξιοπερίεργη, αφού τα δύο γεωγραφικά τμήματα του καζά δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους από την πλευρά της ξηράς –τα χώριζε η στενή λουριδα γης που περιλάμβανε το λιμάνι της Αγίας Κυριακής και παρέμενε τμήμα του καζά του Μαργαριτιού. Αλλά οι ιδιαίτερες πολιτικές και οικονομικές επαφές της Πάργας με το Φανάρι χρονολογούνται από πολύ παλιότερα· με δεδομένη άλλωστε την ύπαρξη χριστιανικής πλειοψηφίας και στις δύο περιφέρειες, το Φανάρι προσφερόταν περισσότερο ως ενδοχώρα του νεοσύστατου καζά απ' ό,τι η γεωγραφικά πλησιέστερη περιφέρεια του Μαργαριτιού, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της οποίας ήταν αμφίβολο αν θα δέχονταν και τόσο ευνοϊκά την υποβάθμισή της³¹².

Όπως και αρκετές από τις διοικητικές ρυθμίσεις που επιβλήθηκαν το 1867, ο ενιαίος καζάς Πάργας και Φαναριού υπήρξε βραχύβιος. Η κατάργησή του πρέπει να έγινε το 1875, αφού αναφέρεται κανονικά στους πίνακες του σαλναμέ του 1292

310. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 208· πρβλ. 1984, τ. Α', σ. 53 και 136. Αργότερα αναφέρεται και μουνδής Πάργας (ΑΥΕ 1866/α.α.κ. Γ3/Υποπροξενείο Πάργας/13-10-1866).

311. *Ιωάννινα*, φ. 191/5-2-1873. Κατάλογος των χωριών του καζά Πάργας την εποχή αυτή υπάρχει στο φ. 253/26-6-1874.

312. Χαρακτηριστικά, την υποβάθμιση αυτή θα την επιδιώξει αργότερα η ελληνική κυβέρνηση, όταν το 1915 μεταφέρει προσωρινά την πρωτεύουσα της ενιαίας πια επαρχίας από το Μαργαρίτι στην Πάργα.

(1875), έχει όμως εξαφανιστεί στο σαλναμέ του επόμενου έτους. Με τα στοιχεία αυτά συμφωνεί και μία προξενική αναφορά του 1877, που αναφέρει την Πάργα ως «στερηθείσα καϊμακάμη προ διετίας»³¹³. Στο εξής η Πάργα, πάντοτε μαζί με τα χωριά Αγιά και Ράπεζα, αποτελούσε μουδιρλίκι του καζά του Μαργαριτιού, ενώ το Φανάρι πέρασε στην απευθείας δικαιοδοσία του καϊμακάμη Μαργαριτιού³¹⁴. Από το σαλναμέ του 1895 και ύστερα, το Φανάρι εμφανίζεται ως ξεχωριστό μουδιρλίκι με έδρα τη Γορίτσα, πάντοτε όμως υποκείμενο στον καζά του Μαργαριτιού.

Η τελευταία μεταβολή της επικράτειας του καζά του Μαργαριτιού έγινε το 1910, όταν η «αθλία κώμη Ηγουμενίτσα» προβιβάστηκε σε έδρα του ομώνυμου σαντζακιού και χρειάστηκε να πλαισιωθεί με την αντίστοιχη ενδοχώρα, στην οποία και θα εκτεινόταν η άμεση διοικητική δικαιοδοσία του μοντεσαρίφη. Σχηματίστηκε έτσι ο νέος καζάς της Ηγουμενίτσας ή Ρεσαδιέ, στον οποίο περιήλθαν γύρω στα 30 χωριά του βόρειου τμήματος του καζά του Μαργαριτιού³¹⁵. Η περιφέρεια αυτή αντιστοιχεί στη σημερινή επαρχία Θυάμιδος του νομού Θεσπρωτίας³¹⁶.

Η συνολική έκταση των τεσσάρων περιφερειών που κατά καιρούς αποτέλεσαν τμήμα του καζά του Μαργαριτιού μπορεί να υπολογιστεί σε 652 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Από αυτά, 444 αντιστοιχούν στο Ντάγι, δηλαδή στον κυρίως ναχιγιέ του Μαργαριτιού, 148 στο Φανάρι και 60 στην περιφέρεια της Πάργας. Ο καζάς του Ρεσαδιέ συγκροτήθηκε σε μία έκταση 259 τετραγωνικών χιλιομέτρων, γεγονός που σημαίνει ότι μετά το 1910 η έκταση του καζά του Μαργαριτιού περιορίστηκε στα 393 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Καζάς Φιλιατών

Οι γνωστές μέχρι σήμερα ιστορικές πηγές δεν μας επιτρέπουν να καθορίσουμε ούτε την ημερομηνία της ίδρυσης των Φιλιατών, ούτε τη στιγμή κατά την οποία μετατρέπονται σε διοικητικό κέντρο της περιφέρειας που εκτείνεται στη δεξιά όχθη του ποταμού Καλαμά και είναι γνωστή με την ονομασία «Παρακάλαμος». Κατά το 1431 η περιοχή υπαγόταν στο ναχιγιέ της Βαγενετίας· στους κατοπινούς αιώνες ο

313. ΑΥΕ 1877/φ. 78.1/Υποπροξενείο Πάργας/18-1-1877.

314. Το τελευταίο συνάγεται από τους κωνσταντινουπολιτικούς σαλναμέδες της δεκαετίας του 1890, που δίνουν στο ναχιγιέ της Πάργας μόνο τρία χωριά. Το Φανάρι εμφανίζεται τακτικά στους πίνακες των διοικητικών διαιρέσεων των σαλναμέδων των Ιωαννίνων, αυτό όμως, όπως και στην περίπτωση των ναχιγιέδων του καζά των Ιωαννίνων, δεν αποδεικνύει την ύπαρξη μουδιρλή.

315. Πρβλ. τη στατιστική των εγγεγραμμένων εκλογέων της «Υποδιοικήσεως» Ρεσαδιέ, συνημμ. στο ΑΥΕ 1912/φ. Β 38 (Εκλογικά Ιωαννίνων)/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 496/2-3-1912.

316. Σημειώνουμε πως η ελληνική κυβέρνηση συγχώνευσε προσωρινά (1915-1936) την περιφέρεια Ηγουμενίτσας με την επαρχία Φιλιατών. Ως το 1951 ανήκε σ' αυτήν και το χωριό Νουνεσάτι.

Παρακάλαμος αναφέρεται ως ναχιγιές του σαντζακιού του Δελβίνου, δίχως όμως ν' απαρτίζει ιδιαίτερο καθήλικο. Έτσι, η περιοχή ανήκε ιεροδικαστικά στον καζά του Μαζαρακιού³¹⁷, διοικητικά ωστόσο, από τις αρχές τουλάχιστον του 19ου αιώνα, αποτελούσε χωριστό μοντεσελμιλίκι³¹⁸. Η περιφέρεια προβιβάστηκε κανονικά σε μουδιρλίκι το 1846 και σε καΐμακαμλίκι το 1867. Από το 1874 ο καζάς, που ανήκε μέχρι τότε στο σαντζάκι του Αργυροκάστρου, θα περάσει στο σαντζάκι Ιωαννίνων³¹⁹, όπου παραμένει μέχρι τη σύσταση του σαντζακιού του Ρεσαδιέ το 1910.

Τα σύνορα της περιφέρειας Φιλιατών παρέμειναν αναλλοίωτα σε όλη τη διάρκεια της ύστερης Τουρκοκρατίας³²⁰. Περιλάμβαναν το σύνολο των χωριών της σημερινής ομώνυμης επαρχίας με εξαίρεση το χωριό Κουρεμάδι· περιλάμβαναν επίσης το χωριό Κούτσι/Βρυσούλα από τη σημερινή επαρχία Δωδώνης³²¹. Το έδαφος του καζά εκτεινόταν επίσης στο εσωτερικό της σημερινής Αλβανίας, όπου περιλάμβανε εννέα χωριά (τα επτά μουσουλμανικά) της σημερινής επαρχίας Αγίων Σαράντα· κυριότερο από αυτά ήταν η Κονίσπολη. Τα βόρεια όρια του καζά ακολουθούσαν την κοίτη του ποταμού Πόβλα, που τον χώριζε από τον καζά του Δελβίνου· αντίστοιχα, ο ποταμός Καλαμάς τον χώριζε προς τα νότια από τον καζά του Μαργαριτιού. Η συνολική του επιφάνεια έφτανε τα 752 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Το έδαφος του καζά δεν διακρινόταν σε μικρότερες διοικητικές υποδιαιρέσεις. Σε μερικούς κωνσταντινουπολίτικους σαλναμέδες της δεκαετίας του 1890 αναφέρεται ως ιδιαίτερος ναχιγιές του καζά των Φιλιατών ή Σαγιάδα· το πιθανότερο είναι ότι δεν πρόκειται για πραγματικό μουδιρλίκι, αλλά για αστυνομική περιφέρεια, όπως ρητά διευκρινίζει ο σαλναμές του 1885. Η αρχή αυτή θα έπαιζε το ρόλο τοπικού λιμεναρχείου. Παρόμοιο καθεστώς θα είχαν και άλλα παραλιακά μέρη που εμφανίζονται ως «ναχιγιέδες» στους σαλναμέδες των ετών 1299-1301, για να εξαφανιστούν στη συνέχεια (η Ηγουμενίτσα και ο Μούρτος)³²². Στο σαλναμέ του οικονομικού έτους 1327/1911 (σ. 806) η Σαγιάδα ξαναεμφανίζεται ως ναχιγιές, δεν υπάρχει όμως η παραμικρή ένδειξη για τα χωριά που τυχόν του ανήκαν. Αν ποτέ εγκαταστάθηκε στη Σαγιάδα διοικητικό κλιμάκιο σε επίπεδο μουδιρλικιού, θα ήταν ένα μουδιρλίκι «ειδικού προορισμού», χωρίς εδαφική υπόσταση, αντίστοιχο με την

317. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 101.

318. Rouqueville 1820, τ. Α', σ. 448· Παπαχαρίσης 1964, σ. 70· Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 175.

319. Στην επ. *Ιωάννινα*, φ. 263/4-9-1874, οι Φιλιάτες ανήκουν ακόμη στο Αργυρόκαστρο. Στο γιαννιώτικο σαλναμέ του επόμενου χρόνου βρίσκονται στα Γιάννινα. Ο σαλναμές κυκλοφόρησε τον Μάιο του 1875 (*Ιωάννινα*, φ. 297/28-5-1875), μα η ύλη του είχε κλείσει πολύ πρωύτερα, αφού αγνοεί το διορισμό του Χαΐρεντίν πασά στο Αργυρόκαστρο τον Νοέμβριο του 1874.

320. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 354-356· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 198-202· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 68-70 και Γενικόν Στρατηγείον Ελληνικού Στρατού 1919, σ. 19· πρβλ. Μπέτης 1987α, σ. 203-204. Αξιόπιστο είναι και αυτό ειδικά το τμήμα του καταλόγου που μνημονεύεται στη σημ. 212.

321. Το Κουρεμάδι προσαρτήθηκε το 1931, το Κούτσι αποσπάστηκε το 1937.

322. Πρβλ. και Κορνμπρφ 1984, σ. 124.

καλύτερα τεκμηριωμένη περίπτωση του ναχιγιέ των Αγίων Σαράντα (βλ. παρακάτω, Καζάς Δελβίνου).

Καζάς Πωγωνιού ή Παλαιοπωγωνιού

Το Πωγώνι πρωτοεμφανίζεται ως ιδιαίτερος καζάς μόλις τον 17ο αιώνα, όταν μνημονεύεται από τον Χατζή Κάλφα και τον Εβλιγιά Τσελεμπί ως υποδιαίρεση του σαντζακιού της Αυλώνας. Κατείχε πάνω-κάτω την περιοχή που καταγράφεται στο κατάστιχο του σαντζακιού της Αρβανιτιάς ως «ναχιγιές του Λαχανοκάστρου». Η πληροφορία του Εβλιγιά Τσελεμπί ότι το χωριό Ζαροβίνα/Λίμνη «αποτελεί το σύνορο του καζά του Πωγωνιού· πέρα απ' αυτό εκτείνεται προς τα νοτιοανατολικά ο καζάς των Ιωαννίνων»³²³ μαρτυρεί την αρχαιότητα των συνόρων του καζά στο σημείο αυτό, απ' το οποίο περνάει μέχρι σήμερα η οροθετική γραμμή των επαρχιών Πωγωνιού και Δωδώνης. Στην επικράτεια του καζά είχε προστεθεί πιθανότατα και η λεγόμενη περιφέρεια της Καραμουρατιάς, δηλαδή η κοιλάδα του ποταμού Βογιούσα γύρω από το Λεσκοβίκι, η οποία αποτελούσε τον 16ο αιώνα ναχιγιέ του καζά της Κόνιτσας³²⁴.

Κατά τα τέλη του 18ου αιώνα, με το διορισμό του Αλή πασά στη θέση του μουτσαρίφη Ιωαννίνων, το Πωγώνι πέρασε στη σφαίρα της επιρροής του, και πολλά από τα χωριά του μετατράπηκαν σε τσιφλίκια του τουρκαλβανού δυνάστη. Κατά την εποχή αυτή η Καραμουρατιά αποτελούσε στην πράξη ιδιαίτερο «βιλαέτι», ενώ το υπόλοιπο τμήμα του Πωγωνιού ελεγχόταν από χριστιανό αγιάνη με έδρα το χωριό Σωπική. Ο αγιάνης αυτός ήταν άμεσα υπόλογος στον πασά των Ιωαννίνων³²⁵. Ουσιαστικά, λοιπόν, το καθεστώς του Πωγωνιού δεν διέφερε από εκείνο των τεσσάρων ναχιγιέδων των Ιωαννίνων, και σαν τέτοιος θεωρείται συχνά από τις ελληνικές πηγές³²⁶. Τυπικά, όπως διαφαίνεται από τις οθωμανικές πηγές, το Πωγώνι παρέμενε τμήμα του σαντζακιού της Αυλώνας, ενώ η ιεροδικαστική του περιφέρεια είχε προσωρινά συγχωνευθεί με εκείνη της Κόνιτσας³²⁷. Οπωσδήποτε, από τις

323. Εβλιγιά Τσελεμπί 1928, σ. 683.

324. Leake 1835, τ. Δ', σ. 101· Λαμπρίδης 1888ε, σ. 123 και 1889α, σ. 7· το στηρίζει και η παρατήρηση του Εβλιγιά Τσελεμπί (1928, σ. 688), ότι το Πωγώνι εκτείνεται στα ΝΑ της Πιρμετής. Και η αρχιεπισκοπή της Πωγωνιανής αυτή τη ζώνη κατείχε.

325. Λαμπρίδης 1889α, σ. 47· αναφέρει για την περίοδο αυτή και μουτσελίμη, που είναι μάλλον αναχρονισμός.

326. Βλ. π.χ. τον κατάλογο των τσιφλικιών του Αλή πασά του Φιλητά στον Σ. Αραβαντινό 1895, σ. 602. Για τη διπλή υπαγωγή του Πωγωνιού σύγκρινε και Rouqueville 1820, τ. Α', σ. xx και 308 και Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 138.

327. Βλ. τις πηγές και τη σημείωση (ζ) του Πίνακα Β2· για τη συγχώνευση με την Κόνιτσα πρβλ. Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 106. Και στο κατάστιχο DBSM 9084 το Πωγώνι αποτελεί καζά της Αυλώνας, αλλά τα τσιφλίκια του αριθμούνται πλάι σ' εκείνα των Ιωαννίνων.

αρχές της εξεταζόμενης περιόδου το Πωγώνι αποτελούσε ιδιαίτερο μουτεσελιμλίκι, και τα ανατολικά του σύνορα σταθεροποιήθηκαν με την προσθήκη πέντε χωριών της Καραμουρατίας (Οστανίτσα, Διπαλίτσα, Μεσαριά, Βαλοβίστα και Βλάχοι).

Η έκταση του καζά του Πωγωνιού δεν αντιστοιχούσε παρά μόνο εν μέρει στην ομώνυμη σημερινή επαρχία, γιατί η παρεμβολή των ελληνοαλβανικών συνόρων του 1913 αλλοίωσε αρκετά το σχήμα και τις διαστάσεις του. Στην αρχική του μορφή ο καζάς παρουσίαζε περίπου σχήμα ισοσκελούς τριγώνου, η κορυφή του οποίου άγγιζε τον ποταμό Βογιούσα στο ύψος του χωριού Οστανίτσα/Αηδονοχώρι. Τα νοτιοανατολικά σύνορα του καζά, προς την πλευρά του καζά των Ιωαννίνων, ταυτίζονταν απολύτως με τα σύνορα των αντίστοιχων σημερινών επαρχιών. Τα δυτικά σύνορα του καζά ακολουθούσαν μία γραμμή που ξεκινούσε από το χωριό Κουρεμάδι και κατευθυνόταν προς τα βόρεια· ταυτιζόταν κατά διαστήματα με εκείνη των σημερινών ελληνοαλβανικών συνόρων, άφηνε όμως απέξω τα χωριά Κουσοβίτσα/Αγία Μαρίνα³²⁸, Ζάβροχο, Μαυρόπουλο, Χρυσόδολη και Αργυροχώρι, που υπάγονταν στον καζά του Αργυροκάστρου. Στην περιοχή του Μποζανίκου/Ορεινού, όπου η σημερινή μεθόριος τρέπεται ανατολικά, το σύνορο του καζά συνέχιζε κατά μήκος της βουνοσειράς του Μπουρέτου, για να περιλάβει στο Πωγώνι τα σημερινά αλβανικά χωριά Τσάτιστα, Μαυρόγερο, Σχωριάδες, Σωπική, Πολίτσανη και Σέλτσα. Φτάνοντας στο ύψος του φυσικού υδατοκρίτη βόρεια της Πολίτσανης, το σύνορο στρεφόταν ανατολικά, χωρίζοντας το Πωγώνι από τον καζά του Τεπελενιού· στη συνέχεια ακολουθούσε προς τα νοτιοανατολικά την κορυφογραμμή της Νεμέρτσικας, για να συναντήσει και πάλι την κοίτη της Βογιούσας ανάμεσα στα σημερινά αλβανικά χωριά Βαλοβίστα (ή Μπιοβίστα) και Ζέπα. Η ίδια η Βογιούσα χώριζε τον καζά του Πωγωνιού από τον καζά της Κόνιτσας. Τα χωριά Οστανίτσα/Αηδονοχώρι και Διπαλίτσα/Μολυβοσκέπαστη, που υπάγονται σήμερα στην επαρχία της Κόνιτσας, υπάγονταν τότε στον καζά του Πωγωνιού· το ίδιο συνέβαινε με το χωριό Κουρεμάδι της σημερινής επαρχίας Φιλιατών³²⁹. Με βάση αυτά τα δεδομένα, η έκταση του καζά έφτανε κατά την περίοδο αυτή τα 692 τετραγωνικά χιλιόμετρα³³⁰.

Πρωτεύουσα του Πωγωνιού ήταν μέχρι το 1846 το χωριό Κακόλακκος, έδρα του χριστιανού αγιάνη, στον οποίο, αν πιστέψουμε τις πληροφορίες του Ι. Λαμπρίδη, όφειλε υπακοή ακόμη και ο διορισμένος μωαμεθανός μουτεσελίμης³³¹. Κατά τη μεταρ-

328. Το σημερινό ελληνικό χωριό αντιστοιχεί σε τμήμα μόνο της αρχικής κοινότητας· ο παλιός οικιστικός του πυρήνας έχει μείνει στην Αλβανία.

329. Για το Κουρεμάδι βλ. σημ. 321. Αντίθετα δεν περιλαμβάνονταν στον καζά η Συκιά· πρβλ. και σημ. 350.

330. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 365-366· Λαμπρίδης 1889α, σ. 7-12· Σαλαμαμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 216-219· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 67-68, όπου ωστόσο περιέχονται και πολλά χωριά της Δρόπολης που είχαν προσωρινά προσαρτηθεί στην Ελλάδα· Γενικόν Στρατηγείον Ελληνικού Στρατού 1919, σ. 19.

331. Λαμπρίδης 1889α, σ. 43-44· εσφαλμένα ο Αραβαντινός (1856, τ. Β', σ. 238) θέτει την έδρα του στη Βοστίνα από το 1830.

ρύθμιση του 1846 η έδρα του μουδίου εγκαταστάθηκε στο διπλανό χωριό Βοστίνα/ Πωγωνιανή, το μοναδικό απ' όλα τα χωριά του καζά που διέθετε και μουσουλμάνους κατοίκους. Κατά τη μεταρρύθμιση του 1867 ο μουδίου του Πωγωνιού φαίνεται ότι προβιβάστηκε αρχικά σε καϊμακάμη, αλλά η θέση του καταργήθηκε σχεδόν αμέσως, με αποτέλεσμα η περιφέρειά του να μετατραπεί σε απλό ναχιγιέ του Αργυροκάστρου³³². Τον Φεβρουάριο του 1871 διορίστηκε και πάλι στη Βοστίνα ιδιαίτερος καϊμακάμης³³³. Η πολιτική σημασία όλων αυτών των παλινοδιών διακρίνεται από την αντίδραση του έλληνα αρθρογράφου στον *Ανατολικό Αστήρα* της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος απέδωσε την επανασύσταση του καϊμακαμλικιού, «ού η κατάργησις ην ωφελιμοτάτη», σε αφόρητες πιέσεις των Οθωμανών της Βοστίνας³³⁴.

Τα σύνορα του καζά δεν έμειναν αμετάβλητα. Το 1869, όπως μας πληροφορεί ο Λαμπρίδης, το απομακρυσμένο χωριό Σέλτσα, το μόνο αλβανόφωνο του καζά, αποσπάστηκε από το Πωγώνι και ενώθηκε με τον καζά του Αργυροκάστρου³³⁵. Το γεγονός επιβεβαιώνεται από τους κατοπινούς καταλόγους των χωριών του καζά. Σοβαρότερη ήταν η μεταβολή που σημειώθηκε το 1882 με τη συγκρότηση του σαντζακιού του Λεσκοβικιού, όταν τα έξι ανατολικότερα χωριά του καζά (Οσανίτσα, Διπαλίτσα, Μπουτσικό, Μεσαριά, Βαλοβίστα και Βλάχοι) αποσπάστηκαν για να προσαρτηθούν στον κεντρικό καζά του σαντζακιού· με τον τρόπο αυτό το ανατολικό σύνορο του καζά επέστρεψε στη γραμμή που ίσχυε κατά την εποχή του Αλή πασά. Η συνολική του επιφάνεια μετά τις απώλειες του 1869 και του 1882 μπορεί να υπολογιστεί σε 601 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Η επικράτεια του καζά του Πωγωνιού δεν διαιρέθηκε ποτέ σε ιδιαίτερες περιφέρειες. Η διαίρεση σε «βόρειο» και «νότιο» διαμέρισμα, την οποία υιοθετεί στα *Πωγωνικά* του ο Λαμπρίδης, είναι μια διαίρεση ιστορική, βασισμένη στη διαφορετική μοίρα που δοκίμασαν οι δύο περιοχές στα χρόνια του Αλή πασά. Οι υπόλοιπες διακρίσεις του ίδιου συγγραφέα δεν περιγράφουν παρά τη γεωμορφολογία του εδάφους.

Καζάς Κόνιτσας

Με εξαίρεση την ενσωμάτωσή της στο σαντζάκι του Λεσκοβικιού (1882-1888), η Κόνιτσα παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια της περιόδου ένας από τους καζάδες του

332. Οι σαλναμέδες του 1869-1870 δεν περιέχουν το Πωγώνι. Ο μουδίου του αναφέρεται στην εφ. *Ιωάννινα*, φ. 44/26-3-1870, όπου η περιοχή ωστόσο λέγεται ακόμη «καζάς», διαθέτοντας και «υπάλληλο επί της καταγραφής» του. Και ο Kierpert 1871 συγχωνεύει τα όρια Πωγωνιού και Αργυροκάστρου.

333. *Ιωάννινα*, φ. 88/15-2-1871.

334. *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 1063/2-3-1873.

335. Λαμπρίδης 1889α, σ. 43.

σαντζακιού των Ιωαννίνων. Στην επικράτεια της υπαγόταν μέχρι το 1882 και το ίδιο το Λεσκοβίκι, έδρα επί Αλή πασά του ιδιαίτερου βιλαετιού της Καραμουρατιάς³³⁶. Η υπαγωγή της Καραμουρατιάς στην Κόνιτσα ανάγεται στον 16ο αιώνα, οπότε και συναντάται στις οθωμανικές πηγές με το όνομα «ναχιγιές του Τζαΐμ»³³⁷. Θα διακοπεί προσωρινά, όπως είδαμε, με το σχηματισμό του καζά του Πωγωνίου τον 17ο αιώνα. Από τη δεκαετία του 1830 η Καραμουρατιά παύει να υφίσταται ως χωριστή διοικητική μονάδα, και όσα χωριά της βρίσκονται αριστερά της Βογιούσας ενσωματώνονται στον καζά του Πωγωνίου, ενώ τα υπόλοιπα προσαρτώνται στον καζά της Κόνιτσας.

Τα νότια όρια του καζά της Κόνιτσας κατά την εποχή αυτή ταυτίζονταν απόλυτα με τα σημερινά σύνορα των επαρχιών Κόνιτσας και Δωδώνης· στο μεγαλύτερο τμήμα τους ακολουθούσαν την κοίτη του ποταμού Βογιούσα³³⁸. Τα ανατολικά του όρια περιέκλειαν δύο επιπλέον προσκτήσεις σε σχέση με τα σημερινά όρια της επαρχίας: Την κωμόπολη της Σαμαρίνας, «κώμη αυτοδιοίκητον» κατά τον Αραβαντινό, η οποία, όπως είπαμε, φέρεται από το 1867 προσαρτημένη στον καζά των Γρεβενών και τα δύο σλαβόφωνα χωριά του Άνω Σαραντάπορου Σλάτινα/Χρυσή και Βίσατσκο/Πευκόφυτο, που σε άγνωστο χρόνο μεταπήδησαν στον καζά της Καστοριάς³³⁹. Η χάραξη του συνόρου του καζά στην περιοχή του Γράμμου προσκρούει σε επανειλημμένες αντιφάσεις των πηγών. Το χωριό Δέντσικο/Αετομηλίτσα αναφέρεται ως τμήμα του καζά της Κόνιτσας το 1846 και το 1895, και ως εξάρτημα του καζά της Κολώνιας το 1880, το 1900 και το 1905³⁴⁰. Τα ίδια ισχύουν και για τα γειτονικά χωριά Πληκάτι και Τούρναβο/Γοργοπόταμος, που επιπλέον μνημονεύονται ρητά ως τμήμα του καζά της Κολώνιας από τον Κοσμά Θεσπρωτό κατά το 1832³⁴¹. Λίγο δυτικότερα, τα χωριά Χιονάδες και Λεσκάτσι/Ασημοχώρι περιλαμβάνονται στον καζά της Κολώνιας σε όλες τις πηγές εκτός από εκείνες της δεκαετίας του 1890, που τα εντάσσουν στην Κόνιτσα³⁴². Η χάραξη των συνόρων του καζά του Λεσκοβικιού

336. Leake, *ό.π.* (σημ. 324): επίσης Rouqueville 1820, τ. Α', σ. 197 και 209 για μια περιγραφή των ορίων του, που δεν συμφωνεί με εκείνη του Λαμπριδίδη (1889α, σ. 7 κ.ε.) Κατά τον Ψαλίδα (Παπαχαρίσης 1964, σ. 64) ήταν μέρος της «επαρχίας Πρεμετής».

337. Το όνομα είναι μια από τις παραφθορές του ονόματος του Σαχίν μπέη (παραπάνω, σελ. 115). Βλ. κυρίως Barkan 1964, σ. 32, 97 και Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 138. Άδικα τον αποπαιρνει ο Λαμπριδίης (1888ε, σ. 122-125): το λάθος του Αραβαντινού είναι ότι στο «Ισαΐμ Βελαέτ» του εντάσσει και το καθαυτό Πωγωνί, δηλαδή τον παλιό ναχιγιέ του Λαχανοκάστρου.

338. Κατά την περίοδο 1820-1827 στον καζά της Κόνιτσας υπαγόταν διοικητικά και το χωριό του Ζαγοριού Επάνω Σουδενά (Λαμπριδίης 1889β, σ. 44-45: το επιβεβαιώνει και το κατάστιχο DBSM 9084 του 1824).

339. Πάντως το 1880 υπάγονται στη Χρούπιστα, μουνδριλίκι τότε της Καστοριάς (Λαμπριδίης 1880, τ. Β', σ. 185).

340. Λαμπριδίης 1880, *ό.π.*: Στατιστική σαντζακίων Μοναστηρίου και Κορυτσάς, ΑΥΕ 1900/α.α.κ./Στατιστική Προξενείου Μοναστηρίου· Γιαραλή-Παπαδοπούλου 1978, σ. 137, 139.

341. Παπαχαρίσης 1964, σ. 9.

342. Κυρίως: *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311) σ. 204 και 205, Λαμπριδίης 1888α, σ. 7

(1882) θα πρέπει να έγινε σε περίοδο που τα δύο αυτά χωριά υπάγονταν στην Κολώνια, γιατί αλλιώς δεν εξηγείται πώς δεν προσαρτήθηκαν στο νεοσύστατο καζά, ενώ συμπεριλήφθηκαν τα δύο χωριά Βούρμπιανη και Αρέζα που βρίσκονται ανατολικά και δυτικά τους. Η Χαρτογραφική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, που ανέλαβε στα μέσα της δεκαετίας του 1900 τη σύνταξη εκπαιδευτικών και εθνολογικών χαρτών των τουρκοκρατούμενων Βαλκανίων με βάση τις προξενικές στατιστικές που της υπέβαλε το Υπουργείο Εξωτερικών, στάθηκε ανήμπορη να διαλευκάνει την πραγματική διοικητική υπαγωγή των πέντε χωριών του Γράμμου, αφού οι προξενικές υπηρεσίες των Ιωαννίνων τα κατέτασαν στον καζά της Κόνιτσας, ενώ εκείνες του Μοναστηριού στον καζά της Κολώνιας³⁴³. Κατά συνέπεια οι χάρτες που πλαισιώνουν την ογκώδη έκδοση του *Ρουμελιωτικού ζητήματος (La questione Rumeliota)* από τον Ιταλό Amadori-Virgilj το 1908, χάρτες που σχετίζονται άμεσα με τις δραστηριότητες της προαναφερόμενης υπηρεσίας, παραλείπουν εντελώς τα χωριά αυτά. Η σύγχυση οφείλεται, προφανώς, σε μία σειρά αλληπάλληλων συνοριακών μικρομεταβολών των οποίων αγνοούμε την ακριβή ημερομηνία, μπορούμε ωστόσο με κάποια επιφύλαξη να αποκαταστήσουμε τη χρονολογική τους σειρά. Ανάμεσα στις πηγές που μπορούν να ληφθούν υπόψη είναι και οι διαδοχικές διακυμάνσεις του αριθμού των χωριών και του πληθυσμού του καζά, όπως εμφανίζονται στις συνοπτικές στατιστικές των Γιαννιώτικων σαλναμέδων. Έτσι, σε σχέση με την αναλυτική στατιστική του 1895, που περιλαμβάνει στην Κόνιτσα και τα πέντε χωριά του Γράμμου, ο αριθμός των χωριών στη συνοπτική στατιστική του 1888 παρουσιάζεται χαμηλότερος (31 αντί 34), και σ' εκείνες των ετών 1871-1876 υψηλότερος (62, από τα οποία μόλις 21 πέρασαν το 1882 στον καζά του Λεσκοβικίου). Επιπλέον, ανάμεσα στο 1875 και στο 1878 παρατηρείται στον πληθυσμό του καζά μία πτώση 4.000 περίπου αργένων (Παράρτημα Γ/Ι, σελ. 425): από αυτούς, οι 3.000 οφείλονται μάλλον, όπως θα δείξουμε, σε αντιγραφικό σφάλμα του συντάκτη της πρώτης πηγής, αλλά οι υπόλοιποι μπορεί να απηχούν την αφαίρεση των χωριών του Γράμμου. Στηριγμένοι στα προηγούμενα κάνουμε τις εξής υποθέσεις: Μεταξύ 1832-1846 τα χωριά Πληκάτι, Τούρναβο και Δέντσικο πέρασαν από την Κολώνια στην Κόνιτσα: τα ακολούθησαν ανάμεσα στο 1846 και το 1871 οι Χιονάδες και το Λεσκάτσι, ενώ η Σαμαρίνα πέρασε στα Γρεβενά: μεταξύ 1876-1878 φεύγουν από τον καζά η Σλάτινα, το Βίσαντσκο και τα πέντε χωριά του Γράμμου· τα τελευταία θα επιστρέψουν γύρω στο 1890, για να αποσπαστούν οριστικά μεταξύ 1895-1900.

και Χλωρός 1899, τ. Β', σ. 2986. Την υπαγωγή των τεσσάρων τελευταίων χωριών στην Κολώνια τονίζει και ο Σούρλας 1941β, σ. 170.

343. ΑΥΕ 1905/α.α.κ.ΙΕ/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 292/5-7-1905 και 1904/α.α.κ. ΚΑ' (αχρονολόγητο υπόμνημα προξενείου Μοναστηριού, που επαναλαμβάνει τα στοιχεία του 1900).

Από την πλευρά των δυτικών συνόρων του καζά η κατάσταση είναι καθαρότερη. Ύστερα από την ενσωμάτωση του βιλαετιού της Καραμουρατίας, η οροθετική γραμμή ξεκινούσε από την κορυφή Καμενίκος του Γράμμου και προχωρούσε προς τα δυτικά, αφήνοντας δεξιά της τα χωριά Άρτζα, Γερμένι και Σάλεσι του καζά της Πρεμετής, ώσπου έφτανε στο ύψος του χωριού Πόδα· από εκεί στρεφόταν απότομα προς τα νότια και ακολουθούσε την πορεία του χειμάρρου της Τσαρσόβας μέχρι τη συμβολή του με τη Βογιούσα. Από τα χωριά που βρίσκονταν στα δυτικά της Βογιούσας, στην Κόνιτσα υπαγόταν μόνο το εγκαταλειμμένο σήμερα χωριό Συκιά, στην περιοχή της τωρινής κοινότητας Τσαραπλανών/Βασιλικού του Πωγωνιού³⁴⁴. Με το σχηματισμό του καζά του Λεσκοβικιού το 1882, η Συκιά και το σύνολο των εδαφών που βρίσκονταν βόρεια και δυτικά του ποταμού Σαραντάπορου προσαρτήθηκαν στον καζά του Λεσκοβικιού· τρία από αυτά, η Βούρμπιανη, η Πυρσόγιαννη και η Στράτσανη, ξαναγύρισαν στον καζά της Κόνιτσας το 1903³⁴⁵.

Η έκταση του καζά της Κόνιτσας, σύμφωνα με τα όρια της στατιστικής του Αραβαντινού στα μέσα του 19ου αιώνα, έφτανε τα 1.192 τετραγωνικά χιλιόμετρα· με την αφαίρεση της Σαμαρίνας και την προσθήκη των χωριών Χιονάδες και Λεσκάτσι έπεσε στα 1.120 τετραγωνικά χιλιόμετρα (1871-1876), και με την απόσπαση των χωριών του Γράμμου και της περιφέρειας του Λεσκοβικιού (1882-1890 και 1900-1903) στα 810· η επανενσωμάτωση των χωριών του Γράμμου στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890 συνεισέφερε προσωρινά άλλα 114 τετραγωνικά χιλιόμετρα, και η έκταση του καζά έφτασε τα 878 τετραγωνικά χιλιόμετρα με την ένταξη της Βούρμπιανης, της Πυρσόγιαννης και της Στράτσανης.

Καζάς Λεσκοβικιού

Με την κατάργηση και τη διάσπαση του βιλαετιού της Καραμουρατίας η περιοχή του Λεσκοβικιού, όπως προαναφέρθηκε, πέρασε στη δικαιοδοσία του καζά της Κόνιτσας. Η οθωμανική εξουσία διατηρούσε ωστόσο συνείδηση της ιστορικής ιδιαιτερότητας της περιοχής, αφού στους παλαιότερους κωνσταντινουπολίτικους σαλναμέδες ο καζάς της Κόνιτσας απαντάται συστηματικά με την τυποποιημένη ονομασία «Κόνιτσα με το ναχιγιέ του Λεσκοβικιού» (Κόνιτσα μαά ναχιγιέ-ι Λεσκο-

344. Ο Λαμπριδής (1889α, σ. 7) υπάγει τη Συκιά στο Πωγώνι, επηρεασμένος ίσως από την εκκλησιαστική της υπαγωγή στο τμήμα Παλαιάς Πωγωνιανής (*Επετηρίς Ηπειρωτικού Συλλόγου*, τ. Β', σ. 236). Για την εγκατάλειψη του χωριού βλ. παρακάτω σημ. 350 και 506.

345. Βλ. παρακάτω, Καζάς Λεσκοβικιού. Κατάλογοι χωριών της Κόνιτσας: Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 339-341· Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 203-205· Φωνή της Ηπείρου, φ. 74/11-2-1894 (λειψός)· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 63-64, όπου έχουν όμως ενταχθεί και χωριά του Λεσκοβικιού.

βίκ). Στο σαλναμέ του 1868 απαντά και ιδιαίτερο μουνδιρλίκι Λεσκοβικιού, το οποίο εξαφανίζεται τα επόμενα χρόνια. Αναφέρεται ξανά το 1878 από τον Ζώτο Μολοσσό³⁴⁶, πηγή που δεν φημίζεται για την ακρίβεια των πληροφοριών της· ο ίδιος προσθέτει ότι ήταν ταυτόχρονα και «καδηλίκι», πληροφορία εντελώς ανυπόστατη.

Η ημερομηνία της ίδρυσης του καζά του Λεσκοβικιού είναι γνωστή με ακρίβεια, αφού συνδέεται με το σχηματισμό του ομώνυμου σαντζακίου το 1882. Η εδαφική του συγκρότηση έγινε με μία διαδικασία μάλλον σπάνια στα χρονικά των οθωμανικών διοικητικών μεταβολών: την απόσπαση επιλεγμένων εδαφών από τις περιφέρειες τριών διαφορετικών γειτονικών καζάδων (Κόνιτσας, Πωγωνιού και Πρεμετής). Η περιφέρεια του νέου καζά δεν αντιστοιχούσε απόλυτα στην έκταση του παλιού βιλαετιού της Καραμουρατιάς, αφού περιλάμβανε και μερικά από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας, που ποτέ δεν είχαν αποτελέσει τμήμα εκείνης της περιφέρειας. Τα νότια σύνορα του καζά ξεκινούσαν από τη γέφυρα της Μέρτζανης στα σημερινά ελληνοαλβανικά σύνορα, στη συμβολή Βογιούσας και Σαραντάπορου, και ακολουθούσαν την κοίτη του τελευταίου μέχρι την περιοχή του χωριού Πυρσόγιαννη· στο σημείο αυτό έστριβαν βορειοδυτικά, κατά μήκος του παραπόταμου του Σαραντάπορου Γοργολόταμου, και κατέληγαν στην κορυφογραμμή του Γράμμου νότια του χωριού Λεσκάτσι/Ασημοχώρι. Μπαίνοντας ύστερα στο έδαφος της σημερινής Αλβανίας, ακολουθούσαν μία κατεύθυνση δυτική και ύστερα βορειοδυτική, αγγίζοντας το βορινότερο σημείο τους στην περιοχή του χωριού Μπρέστανη, που ανήκε μέχρι τότε στον καζά της Πρεμετής. Από την Μπρέστανη στρέφονταν απότομα προς τα νότια, ώσπου συναντούσαν ξανά την κοίτη της Βογιούσας ανάμεσα στα χωριά Μέλιανη και Λιμπιβάνη. Στην αριστερή όχθη της Βογιούσας, ο καζάς περιλάμβανε μόνο τον προαναφερόμενο θύλακα των έξι χωριών που ανήκαν προηγουμένως στον καζά του Πωγωνιού, στα οποία πρέπει να προστεθεί και η Συκιά από τον καζά της Κόνιτσας. Από το κυρίως τμήμα του καζά, που βρισκόταν στη δεξιά όχθη της Βογιούσας, τα μισά περίπου χωριά προέρχονταν από τον καζά της Πρεμετής και τα υπόλοιπα, ανάμεσα στα οποία και η πρωτεύουσα του καζά, από τον καζά της Κόνιτσας³⁴⁷.

Η δυσαρέσκεια των ελλήνων κατοίκων του ανατολικότερου τμήματος του καζά για την υπαγωγή τους σε μία πόλη, στην οποία πλειοψηφούσαν συντριπτικά οι Τουρκαλβανοί, εκφράστηκε με κινητοποιήσεις που αποσκοπούσαν στην τροποποίηση των συνόρων του. Τον Ιούνιο του 1895, η εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* εξάγγειλε όχι μόνο την επιστροφή των χωριών Βούρμπιανη και Πυρσόγιαννη στον καζά της Κόνιτσας, αλλά και τη μετατροπή ολόκληρου του καζά σε απλό ναχιγιέ· οι ευσεβείς

346. Ζώτος 1878, σ. 119.

347. Κατάλογοι χωριών: *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 206-209· *Αγών*, φ. 397/26-10-1906· Γενικών Στρατηγείων Ελληνικού Στρατού 1919, σ. 14-15.

αυτοί πόθοι δεν πραγματοποιήθηκαν³⁴⁸. Λίγα χρόνια αργότερα, την εποχή της βαλκανίας του «φιλέλληνα» Οσμάν Φεβζή πασά, μια ανάλογη προσπάθεια των κατοίκων της Βούρμπιανης, της Πυρσόγιαννης και της Στράτσανης (σήμερα Πύργος) είχε μεγαλύτερη επιτυχία: Με ειδικό «ιραδέ» που εκδόθηκε από την οθωμανική κυβέρνηση τον Σεπτέμβριο του 1903, τα χωριά αυτά προσαρτήθηκαν στην Κόνιτσα³⁴⁹.

Η συνολική έκταση του καζά στην περίοδο 1882-1903 υπολογίζεται σε 542 τετραγωνικά χιλιόμετρα· με την απόσπαση των τριών χωριών που προαναφέρονται μειώθηκε στα 474 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Ύστερα από τη διανομή του μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας (1913), η περιφέρεια του Λεσκοβικιού κυριολεκτικά διαλύθηκε «στα εξ ων συνετέθη»: Τα ελληνικά της χωριά πέρασαν οριστικά στην επαρχία της Κόνιτσας³⁵⁰, ενώ τα αλβανικά μοιράστηκαν ανάμεσα στις επαρχίες Πρεμετής και Κολώνιας. Στην τελευταία υπάγεται και σήμερα η πόλη του Λεσκοβικιού.

Καζάδες Δελβίνου, Κουρβελεσιού και Χειμάρρας

Τμήμα κατά τον 15ο αιώνα του ναχιγιέ της Βαγενετίας, η περιοχή του Δελβίνου αποτελεί από το 1537 τον κεντρικό καζά του ομώνυμου σαντζακιού. Το γεωγραφικό του κέντρο το κατείχε ο αραιοκατοικημένος κάμπος του Βούρκου, με τα πολλά μικρά ιδιότητα χωριά που έδιναν στην περιοχή αυτή την ονομασία «Τσιφλίκια». Μεγαλύτερα χωριά συναντούσε κανείς στα ανατολικά του καζά, στις πλαγιές του Πλατοβουνιού, προς την πλευρά του Αργυροκάστρου. Όσα βρισκόνταν στα βόρεια του Δελβίνου διέθεταν κυρίως πληθυσμό μουσουλμανικό (Καλιάσα, Ζουλιάτι, Γαρδίκι).

Βορειότερα από τον καζά του Δελβίνου εκτεινόταν κατά τον 17ο και 18ο αιώνα ο καζάς του Κουρβελεσιού. Κέντρο του καζά αυτού φαίνεται πως ήταν το παλιό μεσαιωνικό φρούριο του Σοπωτού, όπου ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει την παρουσία βοϊβόδα υποκειμένου στο σαντζάκι του Δελβίνου³⁵¹. Πρέπει να υποθέσουμε ότι στην επικράτειά του ανήκε και η περιφέρεια της Χειμάρρας, τα επτά χωριά της οποίας, έχοντας εξασφαλίσει από νωρίς σημαντικά πολιτικά και φορολογικά προ-

348. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 142/30-6-1895· από τα φ. 149/11-8, 151/25-8 και 164/24-11-1895, όπως και από το γιαννιώτικο σαλνάμέ του 1895, προκύπτει ότι τα χωριά εξακολούθησαν να υπάγονται στον καζά του Λεσκοβικιού.

349. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 540/12-9-1900· πρβλ. και φ. 508/3-1-1903 για την υποβολή του αιτήματος. Και στη στατιστική του Αγώνα (σημ. 347) τα τρία χωριά λείπουν από το Λεσκοβίκι, αν και ο χάρτης αρ. 4 του Amadori-Virgilj (1908) αγνοεί τη μεταβολή.

350. Ήταν η Πλάβαλη/Αγ. Βαρβάρα, ο Ίσβορος/Αμάραντος, το Μπελθούκι/Πυξαριά, η Οστανίτσα/Αηδοχωρι, η Διπαλίτσα/Μολυβοσκέπαστη, το Κορσάτσικο/Προσήλιο, το Μπουτσικό/Πωγωνίσκος και η Συκιά· τα τρία τελευταία έχουν διαλυθεί. Τα εδάφη που αντιστοιχούσαν στη Συκιά και στο Μπουτσικό έχουν σήμερα προσαρτηθεί στην κοινότητα Τσαραπλανών (Βασιλικού) της επαρχίας του Πωγωνίου, ιδιαιτερότητα που συνυπολογίστηκε στην εμβαδομέτρηση των καζάδων.

351. Εβλιγιά Τσελεμπί 1928, σ. 670, όπου αποκαλείται «κάστρο του Γαλατά» (;)· βλ. και σημ. 41.

νόμια, ελάχιστα συναισθάνονταν την επικυριαρχία των τοπικών διοικητών. Τα χωριά αυτά παρέμειναν μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας χριστιανικά, ενώ το υπόλοιπο Κουρβελέσι συνυπολογίζεται στα χρόνια του Αλή πασά στην περιφέρεια της Λιαπουριάς, όπου εντάσσονταν και άλλα εξισλαμισμένα χωριά του καζά της Αυλώνας. Χωριστή *de facto* περιφέρεια αποτελούσε μέχρι την καταστροφή του από τον Αλή πασά και το Γαρδίκι, στα όρια των δύο καζάδων Δελβίνου και Αργυροκάστρου, μαζί με όσα χωριά διατελούσαν υπό την προστασία του³⁵².

Με τη διοικητική «τακτοποίηση» που ακολούθησε την πτώση του Αλή πασά και οι τρεις προηγούμενες περιφέρειες, Χειμάρρα, Κουρβελέσι και Γαρδίκι, ενσωματώθηκαν ουσιαστικά και τυπικά στον καζά του Δελβίνου· στην ίδια περιφέρεια εντάχθηκε και η άλλοτε βενετική στρατιωτική αποικία του Βουθρωτού, στα σύνορα των καζάδων Δελβίνου και Φιλιατών, η οποία περιήλθε στο οθωμανικό κράτος ταυτόχρονα με την Πρέβεζα και την Πάργα³⁵³. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε ένα εκτεταμένο μπουτεσελιμλίκι με αρκετά πολύπλοκη οριοθεσία³⁵⁴. Χονδρικά, ο καζάς του Δελβίνου αντιστοιχούσε εδαφικά στη σημερινή επαρχία των Αγίων Σαράντα· τα βόρεια σύνορά του όμως, που αποτελούσαν ταυτόχρονα και τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο σαντζακίων Δελβίνου και Αυλώνας, περνούσαν αρκετά πιο πάνω από τα σημερινά, αφήνοντας στον καζά του Δελβίνου και ορισμένα τμήματα των σημερινών επαρχιών Αυλώνας, Τεπελενιού και Αργυροκάστρου. Η διαχωριστική γραμμή ξεκινούσε από την Άσπη Ρούγα, την παραλιακή τοποθεσία που χώριζε την περιφέρεια της Χειμάρρας από το χωριό Δουκάτες στον καζά της Αυλώνας· ακολουθούσε ύστερα την κορυφογραμμή των Κεραυνίων ώσπου έφτανε πάνω από το χωριό Βράνιστα· στη συνέχεια στρεφόταν βορειοανατολικά, αφήνοντας στο Δέλβινο τον άνω ρου του ποταμού Σουσίτσα με τα χωριά Μπολένα, Καλαράτες και Βερμίκι, και κατέληγε στην κορυφή της Γκρίμπας δυτικά του Τεπελενιού³⁵⁵. Ανατολικότερα περιέκλειε ολόκληρη σχεδόν τη λεκάνη του ποταμού Μπέντζα, όπου ανήκαν τα χωριά Νιβίτσα-Λιόπεσι και Προγονάτι, φτάνοντας σε απόσταση πέντε μόλις χιλιομέτρων από το Τεπελένι. Στη συνέχεια στρεφόταν πάλι νοτιοανατολικά,

352. Rouqueville 1820, τ. Α', σ. 356 (μιλάει για 33 χωριά). Προηγουμένως, ο Εβλιγιά Τσελεμπή υπάγει την κομόπολη στο Αργυροκάστρο.

353. Κατά τον Αραβαντινό (1856, τ. Β', σ. 36) ανήκαν στην περιοχή του και τα χωριά Μουσιά και Τζάρα.

354. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 356-362· *Σαλναμέ-ι Βιλαγιέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 233-239· Γενικών Στρατηγείων Ελληνικού Στρατού 1919, σ. 12-14. Στους πρώτους σαλναμέδες ο καζάς αποκαλείται «Ντέλβινα μιά Ρίζα βε Κουρντελέν βε Κουρβελές», όπου η λέξη «Ρίζα» μάλλον υπαινίσσεται την περιφέρεια Γαρδικιού.

355. Αυτή τη χάραξη ακολουθεί για τα σύνορα των σαντζακίων Μπερατιού και Αργυροκάστρου και ο παλιός τουρκοκός χάρτης (Ερσιάν-ι χαμπιγιέ-ι ουμουγιέ, χ.χ.), όπως και οι χάρτες του Kierpert. Ο αυστριακός χάρτης του 1909 (φύλλο Valona) δίνει μια γραμμή βορειότερη από την παραδεδομένη, αφήνοντας στην πλευρά Αργυροκάστρου-Δελβίνου και τα χωριά Βράνιστα, Τεμπάτσι, Μπράταϊ, Λεπενίτσα και Ραμπίτσα· πρόκειται για σφάλμα.

αγγίζοντας την αριστερή όχθη του Δρίνου ανάμεσα στα χωριά Στέπεζι και Πιτσάρι. Ο Δρίνος αποτελούσε το ανατολικό όριο του καζά μέχρι τα περίχωρα σχεδόν του Αργυροκάστρου, νότια του χωριού Μασκολούρι, απ' όπου η οροθετική γραμμή έστριβε πάλι δεξιά και ανέβαινε ως την κορυφογραμμή του Πλατοβουνιού, την οποία και ακολουθούσε, ταυτιζόμενη στο εξής με το σημερινό σύνορο των επαρχιών Αγίων Σαράντα και Αργυροκάστρου. Φτάνοντας στα υψώματα της Μουργκάνας, προσπερνούσε το χωριό Τσαμαντά και περιέκλειε ένα και μοναδικό χωριό της σημερινής ελληνικής επικράτειας, την εγκαταλειμμένη τώρα Λίντισα³⁵⁶. Τα νότια σύνορα του καζά, προς την πλευρά των Φιλιατών, καθορίζονταν, όπως είπαμε, από την κοίτη του ποταμού Πόβλα. Η συνολική επιφάνεια του καζά με βάση τα προηγούμενα όρια έφτανε τα 1.585 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Η υπερτροφική αυτή διοικητική μονάδα δημιουργούσε αναμφίβολα προβλήματα στις αρχές του Δελβίνου, οι οποίες δυσκολεύονταν έτσι κι αλλιώς να επιβληθούν στους ληστόβιους κατοίκους του ορεινού Κουρβελεσιού και στην προνομιούχο ζώνη της Χειμάρρας. Με τη μεταρρύθμιση του 1867 η έκταση του καζά παρέμεινε αρχικά αμετάβλητη, στις βόρειες όμως περιοχές του δημιουργήθηκαν δύο μικρά μουνδιρλίκια, ένα στο Κουρβελέσι και ένα στο Μπρεγουδέτι. Το μουνδιρλίκι του Κουρβελεσιού³⁵⁷ περιέλαβε αρχικά 20 περίπου χωριά με έδρα το Προγονάτι. Αργότερα, τα χωριά αυτά θα περιοριστούν σε 14, γεγονός που πρέπει να οφείλεται στην ενσωμάτωση του Γαρδικιού, του Μασκολουριού και δύο-τριών μικρότερων χωριών της κοιλάδας του Δρίνου στον καζά του Αργυροκάστρου. Η τροποποίηση αυτή, με την οποία τα σύνορα των δύο καζάδων βρέθηκαν πλησιέστερα τόσο προς τη φυσική, όσο και προς τη σημερινή διοικητική τους διαίρεση, δεν μπορεί να χρονολογηθεί άμεσα, θα πρέπει όμως να τοποθετηθεί ανάμεσα στο 1876 και 1888, καθώς οι σαλναμέδες των Ιωαννίνων μας δείχνουν για τα χρόνια αυτά μια αύξηση των χωριών του καζά του Αργυροκάστρου από 62 σε 69. Με μεγαλύτερη επιφύλαξη μπορούμε να τη χρονολογήσουμε στα 1877-1878, βασισμένοι σε μία μνεία 14 μόνο χωριών στο Κουρβελέσι κατά την τελευταία χρονολογία³⁵⁸.

Το μουνδιρλίκι του Μπρεγουδετιού³⁵⁹ περιέλαβε, καθώς φαίνεται, τα επτά προνομιούχα χωριά της Χειμάρρας, και μαζί τους άλλα επτά παραλιακά χριστιανικά χωριά ανάμεσα στη Χειμάρρα και τους Αγίους Σαράντα (Λυκούρσι, Νιβίτσα-Μπού-

356. Βρισκόταν μεταξύ Πόβλας/Αμπελώνα και Τσαμαντά· μετονομάστηκε σε Ασπροκλήσι το 1927, προτού η κοινότητα μετακινηθεί στη σημερινή της θέση δυτικά των Φιλιατών (όπου το παλιό τουρκαλβανικό χωριό Λιόψι)· πρβλ. Soustal 1981, σ. 197-198.

357. Βλ. Πίνακα Β4 (σελ. 154)· Ζώτος 1878, σ. 77· ΑΥΕ 1876/φ. 99.2/Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 57/6-11-1876· Ανώνυμος 1878β, σ. 395. Μνείες του μουνδιρ του στην εφ. *Ιωάννινα*, φ. 79/7-12-1870 και 207/16-7-1873· πρβλ. και Πετρίδης 1980, σ. 208 (1885). Για «ναχιγιέ Προγονατιού» μιλάει ο γιαννιώτικος σαλναμές του 1871.

358. Ανώνυμος 1878β, σ. 395.

359. Από το αλβανικό «μπρέγκου-ι-ντέτιτ» (=ακροθαλάσσι).

μπαρι, Άγιος Βασίλειος, Χοντόστοβο, Λούκοβο, Πικέρνη, και πιθανότατα το γειτονικό μουσουλμανικό Σάσαϊ)³⁶⁰. Αμέσως ύστερα από τη σύστασή του το μουδιρλίκι αυτό φαίνεται ότι καταργήθηκε, ταυτόχρονα με εκείνα του καζά των Ιωαννίνων, γιατί δεν αναφέρεται καθόλου στους σαλναμέδες των ετών 1871-1876. Επανιδρύθηκε, κατά τον Ζώτο Μολοσσό, το 1876, και η έδρα του εγκαταστάθηκε στο κάστρο του Παλέριμου κοντά στο ομώνυμο λιμάνι³⁶¹. Τον Δεκέμβριο του 1877 η περιφέρεια της Χειμάρρας μετασηματίστηκε σε καζά με καϊμακάμη τον Μουσλή Γκιολέκα, γιο του περιβόητου κουρβελεσιώτη επαναστάτη του 1847³⁶².

Κατά το 1885, όπως φαίνεται, ο καζάς της Χειμάρρας έδωσε τη θέση του στον καζά του Κουρβελεσιού³⁶³. Σύμφωνα με το Γιαννιώτικο σαλναμέ του 1892, ο καζάς αυτός σχηματίστηκε από εδάφη που υπάγονταν προηγουμένως στον καζά του Δελβίνου. Ακριβέστερα, και όπως προκύπτει από τον κατάλογο των χωριών του στο επόμενο τεύχος (1895), στην επικράτειά του ενσωματώθηκαν δύο διαφορετικές διοικητικές περιφέρειες: το μέχρι τότε μουδιρλίκι του Κουρβελεσιού, όπως είχε διαμορφωθεί μετά την αφαίρεση του Γαρδικιού και των περιχώρων του, και τα επτά προνομιούχα χωριά της Χειμάρρας, που αποτέλεσαν ένα μικρό μουδιρλίκι με έδρα την ομώνυμη κωμόπολη³⁶⁴. Τα υπόλοιπα χωριά του καζά της Χειμάρρας προσαρτήθηκαν ξανά στον καζά του Δελβίνου, όπου και παρέμειναν μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας.

Τα σύνορα ανάμεσα στο νεοσύστατο καζά και τον καζά του Δελβίνου, ξεκινώντας από τις ακτές του Ιονίου ανάμεσα στα χωριά Πικέρνη και Μπόρσι, προχωρούσαν προς τα βόρεια κατά μήκος της λοφοσειράς που χώριζε την κοιλάδα του Μπόρσι από εκείνη του Γαρδικιού· ύστερα, αφήνοντας απ' έξω το χωριό Ζουλιάτι,

360. Για την ίδρυσή του βλ. Σούγλας 1937, σ. 140. Τα χωριά του δεν αριθμούνται πουθενά, είναι όμως 14 ή 15, παραλιακά και χριστιανικά κατά το ΑΥΕ 1876/φ. 99.2/Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 57/6-11-1876 και 1878/α.α.κ. Γ' Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 77/5-8-1878· πρβλ. Ανώνυμος 1878β (ό.π.). Ο Ζώτος (1878, σ. 75) τα θέλει 18.

361. Ζώτος 1878, σ. 77.

362. *Ιωάννινα*, φ. 422/21-12-1877· ΑΥΕ 1878, ό.π. (σημ. 360). Στους κωνσταντινουπολίτικους σαλναμέδες, αντίθετα, ο καζάς πρωτοεμφανίζεται το 1880. Ο Μουσλή ήταν προηγουμένως μουδιρλής Κουρβελεσιού (Ζώτος, ό.π.).

363. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 164, όπου η χρονολογία 1301 αντιστοιχεί στο 1885 αν ερμηνευθεί ως έτος οικονομικό, όπως και στην περίπτωση του Μετσόβου (σημ. 281). Πρβλ. Πετριδής 1899, σ. 502, όπου όμως φαίνεται να συγχέονται οι δύο μεταβολές του 1877 και του 1885.

364. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 240-242· *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 25/5-3-1893. Στο σαλναμέ του 1888 (βλ. Παράρτημα Γ/Ι) τα χωριά της Χειμάρρας φαίνεται ότι παραλείπονται στον αριθμό των χωριών και των οικογενειών του καζά, ενώ περιέχονται στο συνολικό πληθυσμό του. Κατά την προξενική στατιστική του 1888 (Μέρος Γ', σημ. 77) ο καζάς «Χειμάρρας» διέθετε τότε 57 χωριά και περίπου 34 χιλιάδες κατοίκους· πρόκειται για φαντασιώσεις. Πάντως οι εκφράσεις «καζάς Χειμάρρας» και «καζάς Κουρβελεσιού» είναι σχεδόν ισοδύναμες στις ελληνικές πηγές, όχι τελείως αναίτια, αφού και ο σαλναμές της Κωνσταντινούπολης του 1326/1908 (τ. 64, σ. 938) τις θεωρεί συνώνυμες.

έστριβαν ανατολικά και ακολουθούσαν την κοίτη του Γαρδικιώτικου ποταμού μέχρι τον καζά του Αργυροκάστρου. Η έδρα του καϊμακάμη εγκαταστάθηκε για ένα διάστημα στο Κούτσι, μεγάλη ορεινή κωμόπολη κοντά στο γεωγραφικό του κέντρο³⁶⁵. Ανάμεσα στο Κούτσι και στο Προγονάτι διακρίνεται μια κάποια αντιζηλία, που εκδηλώθηκε την άνοιξη του 1893, όταν έγινε απόπειρα να μεταφερθεί η πρωτεύουσα από το πρώτο στο δεύτερο. Τα παραλιακά χωριά αντέδρασαν, και η Χειμάρρα μαζί με το Μπόρσι ζήτησαν την επιστροφή τους στον καζά του Δελβίνου³⁶⁶. Ωστόσο, οι οπαδοί της μεταφοράς βρήκαν τον ίδιο Ιούνιο απρόσμενο σύμμαχο, όταν ένας σεισμός ισοπέδωσε το Κούτσι και κατέστρεψε τελείως το διοικητήριο του καζά. Δίχως άλλη καθυστέρηση η έδρα του καϊμακάμη μεταφέρθηκε στο Προγονάτι, όπου κάποιος προύχοντας πρόσφερε το σπίτι του για διοικητήριο³⁶⁷.

Νέα διοικητική τροποποίηση σημειώθηκε το 1900, όταν το μουδιρλίκι της Χειμάρρας καταργήθηκε και η κωμόπολη έγινε και πάλι έδρα του καζά. Το κίνητρο αυτής της μεταβολής φαίνεται πως ήταν η αποδεδειγμένη αδυναμία των τοπικών οθωμανικών αρχών να επεκτείνουν στην περιφέρεια της Χειμάρρας την καταγραφή των κτημάτων, που ήταν απαραίτητη για να επιβληθεί στην περιφέρεια ο έγγειος φόρος· η ρύθμιση αυτή, που καταστρατηγούσε ανοιχτά τα παραδοσιακά φορολογικά προνόμια της Χειμάρρας, είχε μείνει μέχρι τότε ανεφάρμοστη στα επτά προνομούχα χωριά³⁶⁸. Με απόφαση που εκδόθηκε στις αρχές Ιανουαρίου του 1900, ο καϊμακάμης του Κουρβελεσιού και όλοι του οι υπάλληλοι υποχρεώθηκαν να εγκατασταθούν στη Χειμάρρα, και οι υπάλληλοι του ομώνυμου μουδιρλικιού μετακόμισαν στο Προγονάτι³⁶⁹. Στη δικαιοδοσία του τελευταίου περιήλθαν τώρα τα εννέα ανατολικότερα χωριά του Κουρβελεσιού³⁷⁰, ενώ τα υπόλοιπα υπάγονταν άμεσα στον καϊμακάμη της Χειμάρρας. Το κολοβωμένο αυτό μουδιρλίκι, που διατήρησε το όνομα «ναχιγιές του Κουρβελεσιού», προσαρτήθηκε λίγο αργότερα, άγνωστο πότε, στον καζά του Αργυροκάστρου. Η μεταβολή πρέπει να είχε ολοκληρωθεί κατά το 1906, όταν ο καζάς του Αργυροκάστρου εμφανίζεται με δυσανάλογα αυξημένο τον πληθυσμό του στη συνοπτική στατιστική του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών³⁷¹.

365. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 24/26-2-1893· Πετρίδης 1899, σ. 502.

366. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 25/5-3 και 28/26-3-1893.

367. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 40/18-6, 42/2-7, 45/23-7 και 46/30-7-1893.

368. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 370/3-3, 399/13-10-1900· πρβλ. και την αναφορά των «ντουβατζιδών επαρχίας Χειμάρρας» της 12-3-1884 ενόψει της απογραφής του 1884 (σημ. 37 του Μέρους Γ΄).

369. *Ιωάννινα*, φ. 1436/26-1-1900· *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 383/14-1 (όπου εσφαλμένα αναφέρεται «καϊμακαμλίκι Κουτσίου») και φ. 399/13-10-1900.

370. Προγονάτι, Λεκιντούσι, Γκολέμι, Ρεσίνα, Γκουσμαρί, Βερμίκι, Νιβίτσα, Πιτσόρι, Κολώνια. Για το μουδιρλίκι πρβλ. και Μυστακίδης 1904γ, σ. 272, Ζάχος 1962, σ. 188.

371. Βλ. την αντίστοιχη στήλη στο Παράρτημα Γ/Γ· πρβλ. επίσης Amadori-Virgilj 1908, σ. 302, και τα σύνορα των καζάδων στο χάρτη του αρ. 4. Αντιφατικοί είναι οι κωνσταντινουπολίτικοι σαλναμέδες των ετών 1901-1908, όπου ο ναχιγιές «Κουρβελί» υπάγεται ακόμη στη Χειμάρρα, τα χωριά

Ένα ακόμα μουδιρλίκι λειτούργησε στο εσωτερικό του καζά του Δελβίνου ύστερα από τη μεταρρύθμιση του 1867: το μουδιρλίκι των Αγίων Σαράντα. Η ιδιορρυθμία της διοικητικής αυτής μονάδας ήταν ότι δεν υπαγόταν σ' αυτήν κανένα χωριό, παρά μόνο το λιμάνι των Αγίων Σαράντα, το οποίο παρέμεινε μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας απλός εμπορικός σταθμός, χωρίς μόνιμους κατοίκους και θεσμοθετημένη κοινοτική οργάνωση. Η τοποθέτηση του μουδιρλή έχει άμεση σχέση με την επιθυμία των οθωμανικών αρχών να αναβαθμίσουν αυτό το λιμάνι, μειώνοντας την οικονομική εξάρτηση της βορειότερης Ηπείρου από την Πρέβεζα και τα Γιάννενα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα έδειξε η Αυστρία, και το Αυστριακό Λόγυ διέθετε εκεί πρακτορείο ήδη από το 1871³⁷². Η πρώτη μνεία του «ναχιγιέ» των Αγίων Σαράντα βρίσκεται στον κωνσταντινουπολίτικο σαλναμέ του 1881, από κοινού με άλλους «ψευδοναχιγιέδες» που κατέγραφαν οι σχετικοί κατάλογοι, αλλά ο μουδιρλής του μαρτυρείται ρητά σε όλα τα κατοπινά τεύχη των γιαννιώτικων σαλναμέδων³⁷³.

Μετά την απόσπαση της περιφέρειας Γαρδικιού και του καζά του Κουρβελεσιού, η έκταση που απέμεινε στον καζά του Δελβίνου έφτανε τα 905 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Ο καζάς του Κουρβελεσιού στην αρχική του μορφή (1885-1900) έφτανε τα 580 τετραγωνικά χιλιόμετρα, τα οποία περιορίστηκαν σε 380 μετά την απόσπαση των εννέα χωριών του Προγονατιού. Μετά την ίδρυση του αλβανικού κράτους, τα εδάφη του διαμοιράστηκαν τελεσίδικα στις γειτονικές επαρχίες.

Καζάς Αργυροκάστρου

Από τους πλουσιότερους και πιο πυκνοκατοικημένους ηπειρωτικούς καζάδες, ο καζάς του Αργυροκάστρου θα διατηρήσει από το 1846 και ύστερα τον τίτλο του κεντρικού καζά του ομώνυμου σαντζακιού. Από τους τρεις ορεινούς ναχιγιέδες που βρίσκονταν στα βόρεια της πόλης και αποτελούσαν διοικητικά της εξαρτήματα κατά την προηγούμενη περίοδο, δηλαδή τη Ρίζα, τη Ζαγοριά και τη Λιντζουριά, οι δύο πρώτες βρέθηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1830 να εξαρτώνται από τον καζά του Τεπελενιού (βλ. παρακάτω). Το υπόλοιπο τμήμα του καζά το αποτελούσε ο ναχιγιές της Δρόπολης, με τα 50 περίπου κατά πλειοψηφία χριστιανικά και ελληνόφωνα χωριά που πλαισιώναν την ομώνυμη κοιλάδα από τις δύο πλευρές του

του όμως έχουν αφαιρεθεί από το συνολικό αριθμό των χωριών του καζά (αθροίζονται δηλαδή 13 χωριά αντί 22): μόνο ο σαλναμές του 1912 αναφέρει ναχιγιέ Κουρβελεσιού στο Αργυροκάστρο. Ασαφή και όσα λέει ο Μυστακίδης (1904γ, σ. 272).

372. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 1 (1288), σ. 132· πρβλ. Σούρλας 1937, σ. 146-147. Το λιμάνι «ηγεώχθη» το 1870 κατά την εφ. *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 778/30-5-1870, όπου μνημονεύεται και η κατασκευή του δρόμου που το ένωσε με τα Γιάννενα.

373. Επίσης πρβλ. Μυστακίδης 1904β, σ. 161 και εφ. *Αγών*, φ. 524/3-9-1910.

Μικρού Δρίνου. Σε ορισμένες πηγές, τα ανατολικότερα απαρτίζουν ξεχωριστή περιφέρεια με κέντρο το Λιμπόχοβο, μουσουλμανική κωμόπολη χτισμένη στους πρόποδες της βουνοσειράς του Μπουρέτου³⁷⁴. Με βάση τον κατάλογο των χωριών που παραθέτει ο Αραβαντινός, ο καζάς στην αρχική του μορφή καταλάμβανε μία επιφάνεια 562 τετραγωνικών χιλιομέτρων, το σύνολο σχεδόν της οποίας ανήκει σήμερα στην ομώνυμη αλβανική επαρχία. Από τους οικισμούς της σημερινής ελληνικής επικράτειας, στον καζά του Αργυροκάστρου ανήκαν πέντε χωριά της επαρχίας του Πωγωνιού (βλ. παραπάνω, Καζάς Πωγωνιού). Τα σύνορα του καζά με το Δέλβινο, τους Φιλιάτες και το Πωγωνί έχουν ήδη περιγραφεί, ενώ τα βορινά του όρια περνούσαν 5 με 10 χιλιόμετρα νοτιότερα από τη σημερινή τους θέση (βλ. παρακάτω, Καζάς Τεπελενιού).

Η έκταση του καζά του Αργυροκάστρου αυξήθηκε σταδιακά μετά την ανάδειξη του σε πρωτεύουσα του ομώνυμου καϊμακαμλικιού το 1846, ώσπου κατά τα τέλη της περιόδου πήρε τη μορφή με την οποία τον συναντάμε στην ελληνική στατιστική της Βορείου Ηπείρου κατά το 1913³⁷⁵. Κατά την εποχή αυτή στα όρια του καζά περιλαμβάνονται, εκτός από την αρχική επικράτεια του 1846, και τα ακόλουθα εδάφη: α. Το χωριό Σέλτσα, που αποσπάστηκε από τον καζά του Πωγωνιού, β. τα τέσσερα χωριά της ανατολικής Ρίζας Κάριανη, Κακόσι, Ερίντι και Γκιάτι, από τον καζά του Τεπελενιού, γ. τα πέντε χωριά της δυτικής Ρίζας Μασκολούρι, Παλιόκαστρο, Χουμελίτσα, Γαρδίκι και Πρόγχοι, από τον καζά του Δελβίνου³⁷⁶, και δ. τα εννέα χωριά του ανατολικού Κουρβελεσιού που αναφέρθηκαν προηγουμένως (σημ. 370). Με τις τέσσερις αυτές διαδοχικές προσκτήσεις η επιφάνεια του καζά αυξήθηκε στα 914 τετραγωνικά χιλιόμετρα³⁷⁷.

Η μόνη από αυτές τις τέσσερις εδαφικές μεταβολές για την οποία διαθέτουμε απόλυτη χρονολόγηση είναι η ενσωμάτωση της Σέλτσας κατά το 1869 (βλ. παραπάνω, Καζάς Πωγωνιού). Η σειρά ωστόσο των υπολοίπων μπορεί να εκτιμηθεί από μία συγκριτική μελέτη του αριθμού των χωριών που αποδίδονται στον καζά από τους συνοπτικούς στατιστικούς πίνακες των σαλναμέδων του βιλαετιού των Ιωαννίνων. Βλέπουμε έτσι ότι κατά το 1871 ο καζάς διέθετε 62 χωριά, πέντε περισσότερα απ' όσα δίνει ο κατάλογος του Αραβαντινού· αντίθετα, τα χωριά του Τεπελε-

374. Επίμετρο, σελ. 462· Β. 1853α, σ. 130· ΑΥΕ 1876/φ. 99.2/Προξενείο Αργυροκάστρο αρ. 57/6-11-1876.

375. Γενικόν Στρατηγείον Ελληνικού Στρατού 1919, σ. 10-12. Άλλοι κατάλογοι: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 362-364· Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 211-215· ΑΥΕ 1912/Β 38 (Εκλογικά Ιωαννίνων)/Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 260/10-4-1912.

376. Στην ίδια ζώνη συμπεριλαμβάνονται και οι συνοικισμοί Τσέπο και Πλεσάτι, που πρωτοεμφανίζονται το 1913.

377. Υπολογίζοντας 22 τ.χ. για τη Σέλτσα, 30 για τα χωριά του Τεπελενιού, 100 του Δελβίνου και 200 του Κουρβελεσιού.

νιού εμφανίζονται κατά την ίδια εποχή μειωμένα από 65 σε 61. Άρα τα 4 χωριά της ανατολικής Ρίζας προστέθηκαν μεταξύ 1846 και 1871. Μεταξύ 1876 και 1888 τα χωριά του Αργυροκάστρου έγιναν 69, γεγονός που εξηγείται, όπως είδαμε, με την προσθήκη των πέντε χωριών της δυτικής Ρίζας γύρω στο 1878. Τα εννέα χωριά του Κουρβελεσιού προσαρτήθηκαν μεταξύ 1900-1906, σχηματίζοντας και ιδιαίτερο ναχιγιέ με έδρα μουδίρη στο Προγονάτι (βλ. παραπάνω, Καζάς Δελβίνου).

Εκτός από το Κουρβελέσι, ιδιαίτερο μουδιρλίκι δημιουργήθηκε μετά το 1910 και στο Λιμπόχοβο³⁷⁸· η έκταση που καταλάμβανε είναι άγνωστη. Αβέβαιο είναι τόσο το διοικητικό καθεστώς όσο και η υπαγωγή του ναχιγιέ του Λαμπόβου, που αναφέρεται στους κωνσταντινουπολίτικους σαλναμέδες των ετών 1881-1883, δεδομένου ότι με το ίδιο όνομα υπήρχαν αξιόλογα χωριά τόσο στο Αργυρόκαστρο όσο και στο Τεπελένι.

Καζάς Πρεμετής

Η παλιά υπαγωγή της Πρεμετής στο σαντζάκι της Αυλώνας έμεινε αμετάβλητη μέχρι το 1866, οπότε η Πρεμετή εμφανίζεται ξαφνικά στους καταλόγους των σαλναμέδων της Κωνσταντινούπολης ως τμήμα του σαντζακιού των Ιωαννίνων. Το γεγονός ότι στη «στατιστική έκθεση» που υποβάλλει την ίδια χρονιά ο έλληνας πρόξενος στην Αυλώνα (Επίμετρο, σελ. 472) δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στον καζά της Πρεμετής, επιβεβαιώνει ότι την εποχή αυτή είχε ήδη αποσπαστεί από το σαντζάκι της Αυλώνας. Τον επόμενο χρόνο (1867), με την εφαρμογή του νόμου των βιλαετιών, η Πρεμετή προσαρτάται για πρώτη φορά στο σαντζάκι Αργυροκάστρου, όπου και θα παραμείνει ως το τέλος, με εξαίρεση την υπαγωγή της στο βραχύβιο σαντζάκι του Λεσκοβικιού μεταξύ 1882-1888.

Το έδαφος του καζά ανήκε εξ ολοκλήρου στο έδαφος της σημερινής Αλβανίας και αντιστοιχεί κατά προσέγγιση στην ομώνυμη σημερινή επαρχία. Ακολουθώντας την ταξινόμηση του Αραβαντινού, μπορούμε να διακρίνουμε την περιφέρεια του καζά σε τέσσερις ναχιγιέδες ή «περιοχές»: α. Ρίζα, που περιλάμβανε τη στενόμακρη λουρίδα γης στα δυτικά του καζά, ανάμεσα στην κοίτη της Βογιούσας και στην κορυφογραμμή της Νεμέρτσικας, στην οποία βρισκόταν και η ίδια η πόλη, β. Σκερία (Ισκερία), στα νοτιοανατολικά της πόλης, ανάμεσα στη Βογιούσα και στον παραπόταμο Λεγγαρίτσα³⁷⁹, γ. Τσερία, βορειοανατολικά της πόλης, και δ. Δαγκλή, στην οποία υπαγόταν η ορεινότερη και ανατολικότερη περιοχή του καζά με κέντρο

378. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγιέ-ι Οσμανιγιέ*, τ. 66 (Μ. 1327), σ. 806, όπου υπάρχει στον ίδιο καζά και ο αταύτιστος ναχιγιές «Σλαχιε»· *Ήπειρος*, φ. 148/6-5-1912 (μνεία μουδίρη Λιμπόχου).

379. Η λέξη «Σκερία» σημαίνει «χώρα Σλάβων», «Σλαβουριά» (Χριστοφορίδης 1904, σ. 395).

τη Φράσαρη. Από τις περιοχές αυτές, σπουδαιότερες ήταν η δεύτερη και η τέταρτη, με συνέπεια ολόκληρος ο καζάς της Πρεμετής να χαρακτηρίζεται από τον Κοσμά Θεσπρωτό «χωραρχία Νταγκλί και Σκερίας»³⁸⁰. Όλες τους ωστόσο δεν αποτελούσαν παρά άτυπες υποδιαιρέσεις που δεν συνεπάγονταν, τουλάχιστον στην περίοδο που μας ενδιαφέρει, την ύπαρξη αντίστοιχου διοικητικού κλιμακίου.

Στον πίνακα του Αραβαντινού εμφανίζεται και μία πέμπτη περιοχή, η Δεσνίτσα, που καταλάμβανε την κοιλάδα του ομώνυμου παραπόταμου της Βογιούσας στο βορειοδυτικότερο άκρο του καζά, ανάμεσα στους καζάδες του Σκραπαριού και του Τεπελενιού· κέντρο της ήταν η κομόπολη της Κλεισούρας. Αλλά το καθεστώς της Δεσνίτσας ήταν κάπως διαφορετικό απ' ό,τι το καθεστώς των υπόλοιπων τεσσάρων περιοχών. Η ιδιαιτερότητα αυτή συναντάται ήδη το 1431, όταν η Κλεισούρα αποτελούσε την έδρα ενός ομώνυμου βιλαετιού του σαντζακιού της Αρβανιτιάς, όπου ανήκαν κυρίως χωριά της περιφέρειας Τεπελενιού³⁸¹. Το καθεστώς της περιοχής Κλεισούρας παραμένει αδιευκρίνιστο στους επόμενους αιώνες, αλλά την εποχή του Αλή πασά συναντάμε τη Δεσνίτσα ως ιδιαίτερη διοικητική περιφέρεια με 22 χωριά³⁸². Οριστικά η Δεσνίτσα προσαρτήθηκε στον καζά της Πρεμετής μόλις το 1846· σύμφωνα με τον Αραβαντινό, προηγουμένως υπαγόταν για ένα διάστημα στον καζά του Τεπελενιού³⁸³.

Μεταξύ 1846 και 1876, οπότε ο καζάς της Πρεμετής κατείχε τη μεγαλύτερη έκτασή του, τα σύνορά του είχαν περίπου ως εξής: Προς τα δυτικά ακολουθούσαν την κορυφογραμμή της Νεμέρτσικας και της Τρεμπεσίνας, και συνέλιπταν απόλυτα με τα σημερινά όρια της αντίστοιχης επαρχίας· στα δυτικά της Νεμέρτσικας το χωριό Μαλέσοβο υπαγόταν, όπως και τώρα, στην περιφέρεια της Πρεμετής³⁸⁴. Τα βόρεια σύνορα του καζά, που τον χώριζαν από τον καζά του Σκραπαριού, ακολουθούσαν πορεία περισσότερο ανώμαλη απ' ό,τι σήμερα, και τέσσερα χωριά της κοιλάδας του χεμάρρου Λιουμνίτσα (Παγκρί, Οντρίτσανη, Ράμπανη, Μπορότσκα), μοιλονότι φυ-

380. Παπαχαρίσης 1964, σ. 9. Οι δύο αυτοί ναχιγιέδες αναφέρονται και στους κωνσταντινουπολίτικους σαλναμέδες του 1861-1864, όπου έχουν κατά λάθος αποσπαστεί από την Πρεμετή και ενταχθεί σε άλλο σαντζάκι (Αργυροκάστρου). Και ο Rouqueville (1820, τ. Α', σ. 209) χωρίζει τον καζά σε δύο μόνο κόλια, Βάλτου (κοιλάδα της Βογιούσας) και Δαγκλής.

381. Inalcik 1954, σ. 30 κ.ε.

382. Παπαχαρίσης 1964, σ. 19· 35 θέλει τα χωριά ο Rouqueville (1820, τ. Α', σ. 308).

383. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 44, 136, 165. Στη σ. 154 γράφεται ότι η Δεσνίτσα ανήκε «άλλοτε» στο Σκραπάρι, κι αυτό ίσως ίσχυε πράγματι για την ιεροδικαστική διαίρεση, αν ο καζάς «Iskarlar et Osliva» του Hammer (1841, σ. 34) διορθωθεί σε Iskrepar et Desnica. Και το προξενικό έγγραφο του 1845 (Επίμετρο, σελ. 455) συσχετίζει τη Δεσνίτσα με το Σκραπάρι. Ίσως η διοίκηση της μικρής αυτής επαρχίας να δινόταν κατά καιρούς ως «συμπλήρωμα» σε διάφορους γειτονικούς μουτεσελίμηδες, όπως στην περίπτωση των Βεντσών.

384. Ο Π. Αραβαντινός το έχει ταυτόχρονα και στο Τεπελένι (1856, τ. Β', σ. 369), όπου η μνεία 535 χριστιανικών οικογενειών είναι ωστόσο τυπογραφικό λάθος. Διόλου απίθανο κάποια σπίτια του εξαιρετικά διεσπαρμένου αυτού χωριού να βρισκόνταν, τυπικά, μέσα στα όρια του καζά του Τεπελενιού.

σική προέκταση της περιοχής Τσερίας, παρέμειναν σε όλο το διάστημα του 19ου αιώνα προσαρτημένα στην περιφέρεια του Σκραπαριού. Αντίθετα, υπήρχαν χωριά χτισμένα στα βόρεια του Μπερατινού ποταμού και υπαγόμενα σήμερα στις επαρχίες Σκραπαριού και Κορυτσάς, που ανήκαν τότε στον καζά της Πρεμετής (Ελμέσι, Γκραμπότσα, Παναρίτι, Λιουμπόνια). Τα ανατολικά σύνορα του καζά περιέκλειαν σημαντικό τμήμα της σημερινής επαρχίας Κολώνιας³⁸⁵, ενώ στα νοτιοανατολικά ο καζάς συνόρευε με τον καζά της Κόνιτσας κατά μήκος της γραμμής που ήδη περιγράψαμε. Ένας στενόμακρος θύλακας κατά μήκος του ποταμού Λεγγαρίτσα προεξέτεινε το έδαφος του καζά μέχρι το ύψος του Γράμμου, όπου βρισκόνταν τα χωριά Γερμένι, Άρζα και Σάλεσι. Με βάση τα προηγούμενα η επιφάνεια του καζά υπολογίζεται στα 1.255 τετραγωνικά χιλιόμετρα³⁸⁶.

Τα ανατολικά σύνορα του καζά της Πρεμετής τροποποιήθηκαν ριζικά ανάμεσα στα 1876, οπότε ο καζάς εμφανίζεται με 147 χωριά στο σαλναμέ του βιλαετιού των Ιωαννίνων, και στα 1888, οπότε απομένουν μόνο 101. Από τα χωριά που αφαιρέθηκαν, τα 22 –όλα σχεδόν από την περιοχή της Σκερίας– ξέρουμε ότι κατέληξαν στον καζά του Λεσκοβικιού, και η απόσπασή τους θα πρέπει να συμπίπτει με την ίδρυση του καζά αυτού την άνοιξη του 1882. Τα υπόλοιπα κατέληξαν στον καζά της Κολώνιας³⁸⁷, και η απόσπασή τους τοποθετείται μάλλον πριν από το 1878, γιατί στην τουρκική στατιστική του χρόνου αυτού (Παράρτημα Γ/Ι, σελ. 425) ο καζάς της Πρεμετής εμφανίζεται με μειωμένο τον πληθυσμό του κατά 2.000 άρρενες σε σχέση με το 1875. Κατά συνέπεια η αλλαγή των συνόρων μεταξύ Κολώνιας και Πρεμετής συνέπεσε με την αλλαγή των συνόρων Κολώνιας και Κόνιτσας (βλ. παραπάνω, Καζάς Κόνιτσας). Μετά τις δύο αυτές συνοριακές τροποποιήσεις, η επιφάνεια του καζά της Πρεμετής περιορίστηκε στα 832 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Μολοντί δεν υπάρχει καμία ξεκάθαρη μαρτυρία, ορισμένες ενδείξεις υποδηλώνουν ότι στα χρόνια των Νεοτούρκων ο καζάς της Πρεμετής υπέστη και νέα μείωση της επιφάνειάς του, αυτή τη φορά στο βορειοανατολικό του άκρο. Στο σαλναμέ του 1911 ο αριθμός των χωριών του καζά έχει μειωθεί στα 94, ενώ έχουν αυξηθεί αντίστοιχα τα χωριά του Σκραπαριού (από 101 σε 108³⁸⁸). Από τα χωριά εκείνα της Πρεμετής που βρισκόνταν στα σύνορα των δύο καζάδων, το Ελμέσι, η Μέλτσα και η Νικολάρα δεν εμφανίζονται καθόλου στην ελληνική πληθυσμιακή στατιστική του 1913· άλλα δύο, η Γκραμπότσα και η Παναρίτη, εμφανίζονται προσαρτημένα

385. Η περιφέρεια της Κολώνιας περιοριζόταν την εποχή αυτή στα χωριά του ομώνυμου υψιπέδου. Καταλόγους των χωριών της Κολώνιας αυτή την εποχή βλ. Παπαχαρίσης 1964, σ. 9, Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 90, Ζώτος 1878, σ. 121.

386. Κατάλογοι χωριών της Πρεμετής: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 370-377· *Σαλναμέ-ι Βιλαγιέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 220-227· Γενικόν Στρατηγείον Ελληνικού Στρατού 1919, σ. 16-18.

387. Βλ. καταλόγους του καζά αυτού στο Γενικόν Στρατηγείον Ελληνικού Στρατού 1919, σ. 9-10 και ΑΥΕ 1900/α.α.μ./Στατιστική Προξενείου Μοναστηρίου.

388. 104 τα θέλει την ίδια εποχή ο Εκρέμ Βλιώρας (Vloga 1911, σ. 30).

στον καζά της Κορυτσάς³⁸⁹. Τα πέντε αυτά χωριά είναι και τα μόνα που διέθετε μετά το 1882 ο καζάς από τη βόρεια πλευρά του Μπερατινού ποταμού. Πιθανότατα η παράλειψή τους στην ελληνική στατιστική δεν είναι αυθαίρετη, αλλά αποδίδει μια πραγματική διοικητική μεταβολή που έγινε γύρω στο 1910: Τα τρία δυτικότερα χωριά (Ελμέσι, Νικολάρα και Μέλτσκα) θα πρέπει να προσαρτήθηκαν στον καζά του Σκραπαριού, που δεν καταγράφεται καθόλου στην ελληνική στατιστική, ενώ τα υπόλοιπα δύο, η Γκραμπότσκα και η Παναρίτη, ενσωματώθηκαν στο διπλανό καζά της Κορυτσάς. Τα σύνορα που διαμορφώθηκαν με αυτό τον τρόπο διατηρούνται μέχρι σήμερα, ενώ η τελική έκταση του καζά της Πρεμετής στην περίοδο 1910-1913 έφτανε περίπου τα 800 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Μία ακόμη διοικητική καινοτομία εκδηλώθηκε στον καζά της Πρεμετής τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας: ο σχηματισμός ιδιαίτερου μουδιρλικιού στην περιοχή της Δαγκλής, με έδρα του μουδίκη του τη Φράσαρη. Για πρώτη φορά το νεοσύστατο μουδιρλίκι αναφέρεται στο γιαννιώτικο σαλναμέ του 1895, που περιέχει και τον κατάλογο των 28 χωριών που υπάγονταν σ' αυτό. Περιλαμβάνονται όλα τα χωριά της περιοχής Δαγκλής που αναφέρει ο Αρσβαντινός και είχαν παραμείνει στον καζά μετά τη συνοριακή τροποποίηση του 1882, εκτός από έξι, που απείχαν ελάχιστα από την πόλη της Πρεμετής (Βινάχι, Ζερέτσι, Τρενόβα, Νοβοσέλια, Τρεμίσι και Κοσόβα).

Καζάς Τεπελενιού

Χτισμένα στη διασταύρωση των τεσσάρων κεντρικών οδικών αρτηριών που ένωναν το βόρειο με το νότιο τμήμα της ηπειρωτικής επικράτειας, το φρούριο και η κωμόπολη του Τεπελενιού αποτελούν προϊόντα της οθωμανικής κατάκτησης. Σύμφωνα με το «Σεγιαχάτ-ναμέ» του Εβλιγιά Τσελεμπή, στα 1670 ο «ναχιγιές» του Τεπελενιού θεωρητικά περιλάμβανε 60 χωριά, αλλά «οι περισσότεροι είναι αντάρτες στα βουνά του Παγωνιού»³⁹⁰. Για μεγάλο διάστημα τα όρια της επιρροής του πολιτικού διοικητή του Τεπελενιού καθορίζονταν περισσότερο από τις πελατειακές σχέσεις των αρβανίτικων πατριών παρά από τις προδιαγραφές που θέσπιζε η οθωμανική κυβέρνηση. Την εποχή του Αλή πασά, η άμεσα υπαγόμενη στο Τεπελένι περιοχή απαρτιζόταν από τα 30 περίπου τόσκικα χωριά που ήταν χτισμένα στη δεξιά όχθη της Βογιούσας· η ζώνη αυτή, γνωστή απλώς ως «Τοσκηριά» στον Ψαλίδα, αναλύεται αργότερα στον Αρσβαντινό σε «Βιρή» (=Κάμπος), «Μαλεσή» (=Βου-

389. Βλ. παρακάτω σελ. 279 για τον τρόπο της σύνταξης αυτής της στατιστικής.

390. Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 685.

νίσια) και «Δερβέναση» (η περιοχή των στενών της Κλεισούρας)³⁹¹. Τα 10 περίπου λιάπικα χωριά που βρίσκονταν στην αριστερή όχθη της Βογιούσας, ανάμεσα στο ποτάμι και στην κορυφογραμμή της Γκρίμπας, συνυπολογίζονταν αρχικά με εκείνα της υπόλοιπης Λιαπουριάς, ενώ τα χριστιανικά χωριά στα νοτιοανατολικά του Τεπελενιού, τα οποία κατατάσσονταν στους τρεις ναχιγιέδες της Ρίζας, της Ζαγοριάς και της Λιντζουριάς, υπάγονταν όλα στη διοικητική δικαιοδοσία του Αργυροκάστρου³⁹². Ο Κοσμάς Θεσπρωτός, το 1832, είναι ο πρώτος που αποδίδει στον καζά του Τεπελενιού μία μορφή παρόμοια με την κατοπινή, όταν σημειώνει ότι «εις αυτήν την χωραρχίαν εμβαίνει και η Ρίζα και Ζαγοριά και μερικά χωριά Λιαπουριάς, Κούδεσι και Κουρβελέσι λεγόμενα»³⁹³. Η ασάφεια και η σύγχυση του συγγραφέα είναι φανερή (γιατί ούτε το Κουρβελέσι, ούτε και το Κούδεσι είναι δυνατόν να ανήκαν ποτέ στα Λιαποχώρια που προσαρτήθηκαν στο Τεπελένι) και έρχεται σε χτυπητή αντίθεση με την ακρίβεια των πληροφοριών που δίνει για τα 36 χωριά της καθαυτού «Τοσκηρίας», από τα οποία τα μισά σχεδόν τα παραθέτει ονομαστικά: Η διοικητική μεταβολή ήταν φαίνεται τόσο πρόσφατη, ώστε ο Κοσμάς δεν πρόλαβε να πληροφορηθεί για την ακριβή της έκταση.

Η έκταση του καζά του Τεπελενιού από την εποχή του Κοσμά Θεσπρωτού μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας παρέμεινε σχεδόν σταθερή³⁹⁴. Τα δυτικά, βόρεια και ανατολικά του όρια, από την πλευρά των καζάδων Αυλώνας, Μπερατιού, Σκραπαριού και Πρεμετής, ταυτίζονταν σχεδόν απόλυτα με τα όρια της αντίστοιχης σημερινής αλβανικής επαρχίας³⁹⁵. Το νότιο σύνορο, αντίθετα, διέφερε, αφού η κοιλάδα του ποταμού Μπέντζα, στην οποία βρίσκονται ορισμένα από τα μεγαλύτερα χωριά του Κουρβελεσιού (Προγονάτι, Νιβίτσα), έμενε έξω από τα σύνορα του καζά· ανατολικότερα, τα χωριά της Ρίζας Κάτω Λάμποβο, Τερμπούκι και Χουντουκούκι και ολόκληρο το υψίπεδο της Ζαγοριάς, που υπάγονται σήμερα στην επαρχία του Αργυροκάστρου, ανήκαν τότε στον καζά του Τεπελενιού. Η εξάρτηση αυτή κρινόταν ασύμφορη από τους χριστιανούς κατοίκους της Ζαγοριάς, οι οποίοι ζήτησαν το

391. Παπαχαρίσης 1964, σ. 50-51. Και ο Rouqueville (1820, τ. Α', σ. 308) περιορίζει τη δικαιοδοσία του Τεπελενιού σε 28 χωριά. Ο Κ. Θεσπρωτός (Παπαχαρίσης 1964, σ. 20-21) ξεχωρίζει την καθαυτού Τοσκηρία από τη Δερβέναση και το Τεπελένι· επίσης, το 1845 (Επίμετρο, σελ. 455) μνημονεύεται χωριστά η «Επαρχία Βεής Βασιάρης [χωριό της Βιής] μεθ' όλης της Επαρχίας των Τόσκηδων».

392. Rouqueville 1820, τ. Α', σ. 344-346· Mano 1826, σ. 458· Παπαχαρίσης 1964, σ. 65· Β. 1853α, σ. 130.

393. Παπαχαρίσης 1964, σ. 21.

394. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 367-370· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 228-232· Γενικόν Στρατηγείον Ελληνικού Στρατού 1919, σ. 15-16, σε συνδυασμό με το ΑΥΕ 1913/ανασχ. φ. 76/Υποδιοίκησις Τεπελενιού/6-7-1913 για το τμήμα του καζά που δεν περιήλθε το 1913 στην ελληνική κατοχή.

395. Μονάχα η περιοχή του χωριού Ντόριζα, που ήταν το δυτικότερο του καζά στην αριστερή όχθη της Βογιούσας, περιλαμβάνεται στους σύγχρονους χάρτες στην επαρχία Αυλώνας.

1893 να ενταχθούν στον καζά του Αργυροκάστρου· η αίτησή τους, απ' όσο γνωρίζουμε, δεν εισακούστηκε³⁹⁶. Τέσσερα ακόμη χωριά της Ρίζας, η Κάριανη, το Κακόσι, το Γκιάτι και το Ερίντι, τα οποία κατατάσσονται στον πίνακα του Αραβαντινού στα χωριά του Τεπελενιού, προσαρτήθηκαν αργότερα, όπως προαναφέρθηκε, στον καζά του Αργυροκάστρου. Η έκταση του καζά στην αρχική του μορφή υπολογίζεται σε 892 τετραγωνικά χιλιόμετρα· μετά την απόσπαση των τεσσάρων χωριών μειώθηκε στα 862 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Καζάς Αυλώνας

Με την κατάληψή της από τους Οθωμανούς και την ανάδειξή της σε έδρα του ομώνυμου σαντζακιού, η Αυλώνα απέκτησε και την ιδιαίτερη διοικητική της περιφέρεια, στην οποία ενσωματώθηκε και η κωμόπολη των Κανίνων με το ομώνυμο βιλαέτι του παλιού σαντζακιού της Αρβανιτιάς. Οι μόνες διοικητικές αλλαγές στον καζά της Αυλώνας κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει αφορούν τις εναλλαγές της έδρας του σαντζακιού ανάμεσα στην Αυλώνα και το Μπεράτι πριν από το 1867, στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως. Από το 1867 και ύστερα η Αυλώνα παρέμεινε απλός καζάς του σαντζακιού του Μπερατιού. Τα βόρεια και τα ανατολικά όρια του καζά ταυτίζονταν με τα σύνορα της αντίστοιχης σημερινής επαρχίας: Ακολουθούσαν την κοίτη της Βογιούσας από τις εκβολές της μέχρι την περιοχή του χωριού Ντόριζα, όπου ο ποταμός κάμπτεται προς τα ανατολικά· από το σημείο αυτό έστριβαν προς τα νότια και ακολουθούσαν την κατεύθυνση της κορυφογραμμής της Γκρίμπας. Τα νερά της Βογιούσας χώριζαν τον καζά της Αυλώνας από τον καζά του Μπερατιού³⁹⁷, και η Γκρίμπα από τα λιάπικα χωριά του καζά του Τεπελενιού. Τα νότια όρια δεν συνέπιπταν με τα σημερινά όρια της επαρχίας, στην οποία έχει σήμερα περιληφθεί και η περιοχή της Χειμάρρας· η πορεία τους έχει περιγραφεί παραπάνω. Η επιφάνεια του καζά μπορεί να υπολογιστεί στα 1.270 τετραγωνικά χιλιόμετρα³⁹⁸.

Με βάση την άτυπη παραδοσιακή διαίρεση που καταγράφει και ο Αραβαντινός, το έδαφος του καζά μοιραζόταν σε «Αγριόχωρα» ή «Λιαπόχωρα» στα νότια και σε

396. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 60/5-11-1893.

397. Τρία χωριά στα νότια των εκβολών της Βογιούσας (Ζούκα, Σέλι, Ζωνιαλή) ανήκαν στον καζά του Μπερατιού, γιατί το σύνορο ακολουθούσε μία παλιότερη κοίτη του ποταμού (ΑΥΕ 1907/α.α.κ./«Αλληλογραφία [Χαρτογραφικής Υπηρεσίας] μετά των προξενείων βιλαετίου Ιωαννίνων»/Προξενείο Αυλώνας αρ. 99/6-7-1905). Το ίδιο σύνορο, με κάποια αβεβαιότητα για τη Ζωνιαλή, ίσχυε για τα αντίστοιχα εκκλησιαστικά τμήματα (τις δύο ενορίες του Πόρου: Αλεξούδης 1868, σ. 64, 68).

398. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 377-380· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 256-260· «Στατιστική επαρχίας Αυλώνας τη 12 Μαΐου 1886», ΑΥΕ 1905/α.α.κ. ΙΔ'·

«Ημερόχωρα» στα βόρεια· η διαίρεση αυτή αντανάκλα την εποχή της αυτονομίας των Λιάπηδων κατά τον 18ο αιώνα³⁹⁹. Χωριστά ταξινομεί ο Αρβαντινός τα 11 μικρά πεδινά χωριά της Μουζακιάς, που βρίσκονταν στο βόρειο άκρο του καζά και γειτόνευαν με την ομώνυμη περιφέρεια του καζά του Μπερατιού. Παραφθορά του ονόματος ίσως να είναι και ο αταύτιστος ναχιγιές «Μ(ε)σαμπλ(ι)κ», που ο σαλναμές του 1911 προσγράφει στον καζά της Αυλώνας.

Καζάδες Μπερατιού και Λούσνιας

Γνωστή στις παλιότερες οθωμανικές πηγές με τη σλαβική μεσαιωνική ονομασία «Βελιγράδι» (Μπελιγράτ και συχνά Αρναούτ Μπελιγράτ, για να διακρίνεται από την ομώνυμη πόλη της Σερβίας), η πόλη του Μπερατιού υπήρξε κατά την ύστερη Τουρκοκρατία η έδρα ενός εκτεταμένου καζά, που περιλάμβανε τέσσερις διαφορετικές περιφέρειες με ιδιαίτερο γεωγραφικό και ιστορικό χαρακτήρα. Το ανατολικότερο και ορεινότερο τμήμα, που κατέχει την κοιλάδα του Μπερατινού ποταμού ανάμεσα στα βουνά Τομόρι και Σπιράγρι και αντιστοιχεί κατά προσέγγιση στην ομώνυμη σημερινή επαρχία, αποτελούσε τον καθαυτό ναχιγιέ του Μπερατιού, γνωστό ήδη στο κατάστιχο του σαντζακιού της Αρβανιτιάς (1431) με την ονομασία «βιλαέτι του Βελιγραδιού». Δυτικότερα, ο γόνιμος αλλά αραιοκατοικημένος κάμπος της Μουζακιάς αποτελούσε κατά το 1431 εξάρτημα του λεγόμενου «βιλαετιού του Παύλο Κουρτίκ»· από τις αρχές του 16ου αιώνα τον βρίσκουμε προσαρτημένο στο σαντζάκι της Αυλώνας, του οποίου αποτέλεσε ξεχωριστό καζά. Γεωγραφικά, η περιφέρεια της Μουζακιάς θα διακριθεί αργότερα σε δύο ναχιγιέδες, που χωρίζονταν μεταξύ τους από τον ποταμό Σεμένη: τη Μεγάλη ή Άνω Μουζακιά στα βόρεια, και τη Μικρή ή Κάτω Μουζακιά στα νότια. Οι περιοχές αυτές αντιστοιχούν κατά προσέγγιση στις δύο σημερινές επαρχίες της Λιούσνιας και του Φιέρι. Ανάμεσα στις δύο περιφέρειες του Μπερατιού και της Μουζακιάς εκτείνεται η λοφώδης περιοχή της Μαλακάστρας, χωρισμένη παραδοσιακά σε Άνω ή Άγρια (Μαλακάστρα Έγγρα) και Κάτω ή Ήμερη (Μαλακάστρα Μπούτα). Τα πολλά και πυκνά χωριά της περιοχής αυτής, που ανήκει σήμερα στην επαρχία του Φιέρι, εμφανίζονται από το 1431 προ-

«Στατιστική της περιφέρειας του Βασιλικού Προξενείου Αυλώνας κατά εθνότητας υποδιωρημένου» (δύο εκδοχές, 1904 και 1905), ΑΥΕ, ό.π. και 1912/φ. Β 53 («Στατιστικά Ηπείρου-Αλβανίας»). Στην έκταση του καζά δεν περιλαμβάνεται η επιφάνεια του ακατοίκητου νησιού Σάσωνα (Σαζάνι), το οποίο, θεωρητικά, διεκδικούσε από το 1864 και το ελληνικό κράτος.

399. Η Λιαπόχωρα χωριζόταν εθιμικά (Αρβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 361-363) σε Λογόρα (δυτικά) και Άρμπερι (ανατολικά)· η τελευταία ονομασία δήλωνε και ολόκληρη τη Λιαπουρία ή, κατά τον Rouqueville, την περιφέρεια του Γαρδικιού. Στο σαλναμέ της Κωνσταντινούπολης του 1879 αναφέρεται ναχιγιές «Λιαπ» (σ. 201).

σαρτημένα στο «βιλαέτι» του Μπερατιού. Αργότερα, κατά τον 17ο αιώνα, ένα τουλάχιστον μέρος της Μαλακάστρας και της Μικρής Μουζακιάς αποτέλεσε ιδιαίτερη διοικητική περιφέρεια με έδρα τη Φράκουλα, χωριό χτισμένο κοντά στο δρόμο Μπερατιού-Αυλώνας βόρεια της Βογιούσας⁴⁰⁰. Η περιοχή αυτή, γνωστή αργότερα με την επωνυμία «Ρέθι Μαλακάστρας»⁴⁰¹, είχε προσαρτηθεί από τα χρόνια του Αλή πασά στην περιφέρεια της Μουζακιάς. Κατά το 1836 θα συγχωνευθεί με τη Μουζακιά και το νοτιότερο τμήμα του καζά της Καβάγιας, γνωστό με την ονομασία «Καρατοπράκ»· με τον τρόπο αυτό τα σύνορά της θ' απλωθούν μέχρι τις εκβολές του ποταμού Σκούμπη (Γενούσου)⁴⁰². Ταυτόχρονα, όμως, ολόκληρη η περιφέρεια της Μουζακιάς θα ενταχθεί στον καζά του Μπερατιού⁴⁰³.

Τα σύνορα του καζά κατά την εποχή της μεγαλύτερης εξάπλωσής του (1840-1894) μπορούν να καθοριστούν με τη βοήθεια της αναλυτικής στατιστικής του Αραβαντινού και των μεταγενέστερων στατιστικών των δύο καζάδων του Μπερατιού και της Λιούσνιας⁴⁰⁴. Οι πηγές αυτές παρουσιάζουν μεταξύ τους ορισμένες μικρο-αποκλίσεις των οποίων η ερμηνεία δεν είναι πάντοτε εύκολη· κατά τ' άλλα, τα όρια του καζά στην περίοδο αυτή παρέμειναν σταθερά, και στο μεγαλύτερο μήκος τους ταυτίζονται με τα εξωτερικά σύνορα της περιφέρειας που συγκροτούν οι τρεις σημερινές επαρχίες του Μπερατιού, της Λιούσνιας και του Φιέρι. Νοτιοδυτικά η κοίτη της Βογιούσας χώριζε τον καζά του Μπερατιού από τον καζά της Αυλώνας⁴⁰⁵· νοτιοανατολικά ακολουθούσαν κατά σειρά τα όρια των καζάδων Τεπελενιού και Σκραπαριού· η κορυφογραμμή του Τομοριού οριοθετούσε προς τα βορειοανατολικά τα εδάφη της Τομορίτσας. Τα βόρεια όρια του καζά, που χώριζαν το Μπερατί από τις περιφέρειες Σουλιάβας, Ελμπασάν, Πεκίνης και Καβάγιας, ταυτί-

400. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 175. Η καθαυτό Μαλακάστρα, αντίθετα από την άποψη του Αραβαντινού, συνέχισε μάλλον να υπάγεται απευθείας στον καζά του Μπερατιού, όπου τη βρίσκουμε και στη δεκαετία του 1830 (Παπαχαρίσης 1964, σ. 22). Κατά τον Rouquerville 1820, τ. Α', σ. 308, η Μαλακάστρα αποτελούσε ξεχωριστό «καδηλίκι» με 30 χωριά, γεγονός αστήρικτο. Στα φορολογικά κατάστιχα η Μαλακάστρα αποτελεί ιδιαίτερη περιφέρεια ήδη από τον 15ο αιώνα, μα αυτό συμβαίνει και με άλλες πιο ασήμαντες περιοχές, όπως το Μπαργκούλιασι στα ΝΑ του Μπερατιού (Palogras, αταύτιστο στον Barkan 1964, σ. 87).

401. Βλ. Πίνακα Β4 (σελ. 154) και Patsch 1904, σ. 122. Κοινός και ο τύπος «Ρέθι Μουζακιάς» ή απλώς «Ρέθι».

402. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 73 και 1984, τ. Β', σ. 265. Το παλιότερο σύνορο έφτανε στο ύψος της λιμνοθάλασσας του Καραφασά (Rouquerville 1820, τ. Α', σ. 315), εκδοχή που διατηρείται αμετάβλητη στις διαδοχικές επανεκδόσεις του αυστριακού χάρτη των Βαλκανίων μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας!

403. «Εσχάτως» κατά τον Αραβαντινό (1856, τ. Β', σ. 175), και πάντως μετά το 1832 (Παπαχαρίσης 1964, σ. 23.). Η θέση του καδή είχε καταργηθεί νωρίτερα, αφού την αγνοεί ο Hammer (βλ. Πίνακα Β2).

404. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 380-393· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 243-252 (ο καζάς Λιούσνιας σ. 268-280)· «Πίναξ του πληθυσμού της επαρχίας Βερατίου πλην της εις αυτήν υπαγομένης υποδιοικήσεως Αυλώνας», ΑΥΕ 1907/α.α.κ./Εμπιστευτικά 1901-1907 (Στατιστικά Βερατίου κ.λπ.)/Προξενείο Βερατίου αρ. 57/23-7-1901 και αντίγραφο στο έτος 1906/α.α.κ. Ι'.

405. Βλ. και σημ. 397 για τα χωριά Ζούκα, Σέλκι, Ζωνιαλή.

ζονταν με τα εξωτερικά σύνορα του πασαλικιού των Ιωαννίνων. Σύμφωνα με την οθωμανική στατιστική του 1895 και την προξενική απαρίθμηση του 1901, η γραμμή τους ξεκινούσε από τη βορινή απόληξη του Τομοριού, στην περιοχή του χωριού Ντάρδα, και ακολουθούσε κατεύθυνση περίπου βορειοδυτική, κάπως δυτικότερα από τον υδατοκρίτη που χωρίζει τα νερά των ποταμών Μπερατινού και Δεβόλη φτάνοντας στο ύψος του χωριού Λιούζανη, έστριβε δυτικά και συναντούσε την κοίτη του Δεβόλη ανάμεσα στα χωριά Φράσαρι και Μόλασι. Από το σημείο αυτό συνέχιζε προς τα δυτικά και ύστερα βορειοδυτικά, αφήνοντας στην επικράτεια του καζά την ελώδη ζώνη της Κοζάρας και τις δύο κωμοπόλεις της Μεγάλης Μουζακιάς Καρμπουνάρα και Λιούσνια. Τέλος, ανατολικά του χωριού Τσέρμα συναντούσε τον ποταμό Σκούμπη, τον οποίο και ακολουθούσε μέχρι τις εκβολές του. Και εδώ, αν αγνοήσουμε τη μεταγενέστερη προσάρτηση της Ντάρδας και μερικών χωριών ανατολικά της Λιούσνιας, τα διοικητικά σύνορα συμφωνούσαν με τα σημερινά. Στον κατάλογο του Αραβαντινού δεν περιλαμβάνεται κανένα χωριό από την περιοχή της Κοζάρας, ενώ υποαντιπροσωπεύεται ιδιαίτερα και η απέναντι ορεινή ζώνη που βρίσκεται ανατολικά του Δεβόλη· αλλά οι ελλείψεις αυτές εξηγούνται μάλλον από τις ανεπάρκειες που παρουσιάζει στην περιοχή αυτή η πηγή του, παρά με οποιαδήποτε υποτιθέμενη συνοριακή αλλαγή⁴⁰⁶.

Η έκταση του καζά του Μπερατιού με βάση τα προηγούμενα σύνορα έφτανε περίπου τα 2.760 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Στο εσωτερικό του εξακολούθησαν να διακρίνονται οι τέσσερις κύριοι ναχιγιέδες του Μπερατιού, της Μαλακάστρας, του Ρέθι και της Μεγάλης Μουζακιάς, που διέθεταν πιθανότατα και κάποια κοινοτική αυτοτέλεια αντίστοιχη με τους τέσσερις ναχιγιέδες των Ιωαννίνων. Οι τρεις τελευταίοι φαίνεται ότι σχημάτισαν προσωρινά το 1867-1868 και ιδιαίτερα μουδιρλίκια, αφού αναφέρονται στον κατάλογο των ναχιγιέδων του αντίστοιχου σαλναμέ της Κωνσταντινούπολης (Πίνακας Β4). Ο ναχιγιές του Μπερατιού σε μερικές πηγές χωρίζεται σε δύο μικρότερους, της Καπινόβας στα δεξιά και του Πλιανισνίκ στα αριστερά του Μπερατινού ποταμού· αλλά οι περιοχές αυτές δεν φαίνεται να είχαν καμία διοικητική υπόσταση⁴⁰⁷. Για τη διαίρεση του καζά εμφανίζονται διάφορες εκδοχές στους σαλναμέδες των δεκαετιών του 1870 και του 1880, αλλά καμία συγκεκριμένη μνεία μουδιρίη⁴⁰⁸. Αντίθετα στο γιαννιώτικο σαλναμέ του 1892 συναντάμε

406. Βλ. για το θέμα αυτό παρακάτω, σελ. 323.

407. *Ιωάννινα*, φ. 27/2-7-1870 (τα τοπωνύμια σωστά μόνο στην τουρκική έκδοχή· η ελληνική έκδοση μεταγράφει «Κάβουβα» και «Μπελασίνη»)· «Πίναξ...», ό.π. (σημ. 404)· επίσης στους σαλναμέδες της Κωνσταντινούπολης (βλ. επόμενη σημείωση) και στη νεότερη έκδοση του αυστριακού χάρτη (φ. Elbasan, 1912).

408. Αναλυτικότεροι είναι οι σαλναμέδες της Κωνσταντινούπολης του 1891-1893, όπου συναντάμε τους ναχιγιέδες της Καπινόβας (48 χωριά), Πλιανισνίκ (31), Μαλακάστρας Πάνω (11) και Κάτω (84), Μεγάλης Μουζακιάς (142) και Ρέθι (127).

δύο μουνδριλίκια, της Μαλακάστρας και της Λιούσνιας⁴⁰⁹. Από το έδαφος του τελευταίου σχηματίστηκε λίγο αργότερα ο ομώνυμος καζάς.

Με την ενιαία μορφή του ο καζάς του Μπερατιού μαρτυρείται για τελευταία φορά στο σαλναμέ της Κωνσταντινουπόλεως για το έτος 1893· επίσης, η Μουζακιά αναφέρεται ως τμήμα του καζά του Μπερατιού σε σχετική μελέτη που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* τον Απρίλιο του 1894⁴¹⁰. Δεδομένου ότι στην τουρκική στατιστική του 1895 η περιοχή της Λιούσνιας ήδη αποτελεί αυτόνομο καζά, η απόσπασή της πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στο 1894. Η στατιστική του 1895 μας επιτρέπει να χαράξουμε και τα σύνορα του νέου καζά, ο οποίος χωριζόταν από τον καζά του Μπερατιού με μια γραμμή που ξεκινούσε από την όχθη της Βογιούσας, λίγο νοτιοδυτικά της Φράκουλας, και κατευθυνόταν βορειοανατολικά, αφήνοντας στον καζά του Μπερατιού τα υψώματα της Πέστανης και στον καζά της Λιούσνιας την κωμόπολη του Φίερι και τα πλησιέστερα περιχώρά του. Στη συνέχεια, διασχίζοντας το βάλτο της Σεκίστας, κατέληγε στον ποταμό Σεμένη· από εκεί και πέρα, όριο του καζά ήταν η κοίτη των ποταμών Σεμένη και Δεβόλη⁴¹¹. Το έδαφος του νέου καζά, αντίστοιχο με το σύνολο της Μεγάλης Μουζακιάς και το δυτικότερο τμήμα της Μικρής, ισοδυναμούσε με μία επιφάνεια 1.120 τετραγωνικών χιλιομέτρων· η έκταση που έμεινε υποκείμενη στον καζά του Μπερατιού έφτανε τώρα τα 1.640 τετραγωνι-

409. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 184. Δεν διευκρινίζεται πουθενά η έδρα του μουνδριή Μαλακάστρας.

410. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγέ-ι Οσμανιγέ*, τ. 49 (1311), σ. 825 και *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 83/15-4-1894. Στο απογραφικό κατάστιχο του Αυγούστου 1893 που δημοσιεύεται στον Καρπαί (1985, σ. 146) η ονομασία «Λιούσνια» αποδίδεται σε μία περιφέρεια που τα πληθυσμακά της στοιχεία (11.400 Μουσουλμάνοι και 319 Χριστιανοί) δείχνουν ότι είναι στην πραγματικότητα ο καζάς του Σκραπαριού· ο καζάς της Λιούσνιας, όταν εμφανίζεται αργότερα στις στατιστικές, διαθέτει πληθυσμό τριπλάσιο και κατά πλειοψηφία χριστιανικό. Μην ξεροντας πού οφείλεται η σύγχυση και τι είδους εκδοτικές επεμβάσεις έχει δεχτεί το κατάστιχο, δεν μπορούμε να το θεωρήσουμε ως απόδειξη ότι η Λιούσνια ήταν έδρα καζά από το 1893 (πρβλ. και σημ. 419).

411. Η χάραξη των ανατολικών συνόρων του καζά της Λιούσνιας έγινε αποκλειστικά με βάση τα στοιχεία των σαλναμέδων. Στον προξενικό «Πίνακα» του 1901 (σημ. 404) υπάγεται μηχανικά στον καζά της Λιούσνιας ολόκληρος ο ναχιγιές της Μικρής Μουζακιάς, με τα σύνορα περίπου που διέθετε και στον Αραβαντινό. Έτσι, γύρω στα 40 χωριά της αριστερής όχθης του Σεμένη, που η οθωμανική στατιστική τα εντάσσει στο Μπεράτι, εμφανίζονται εδώ ως τμήμα του καζά της Λιούσνιας. Σε εκκλησιαστικές και σχολικές στατιστικές του προξενείου του Μπερατιού, που υποβλήθηκαν μεταξύ 1904-1906 και σώζονται στους φακέλους ΑΥΕ 1906/α.α.κ. Ι', 1907/α.α.κ./Εμπιστευτικά 1901-1907 και 1912/Β 53 (Στατιστικά Ηπείρου Αλβανίας), υπάρχει πλήρης σύγχυση για τη διοικητική υπαγωγή αυτών των χωριών. Με το έγγραφο του Προξενείου Βερατίου αρ. 227/1-8-1907, στο φάκελο «Αλληλογραφία [Χαρτογραφικής Υπηρεσίας] μετά των προξενίων βιλαετιού Ιωαννίνων» (ΑΥΕ 1907), ζητείται γι' αυτό η «επιείκεια του Σεβαστού Υπουργείου... διότι ελλείπουν τα μέσα της συγκοινωνίας και διότι η λήψις πληροφοριών και η συνεννόησις μετά των αρμοδίων είναι δυσχερής εν τω τόπω τούτω». Επομένως, οι απόψεις των προξενικών πηγών θα πρέπει οπωσδήποτε ν' απορριφθούν, και μαζί τους η εσφαλμένη χάραξη των ορίων Μπερατιού και Λιούσνιας που συναντάμε στο χάρτη αρ. 4 του Amadori-Virgilj (1908) και στις πολλές κατοπινές του απομιμήσεις, αφού και τα στατιστικά στοιχεία του ιταλού μελετητή προέρχονται στην πραγματικότητα από τις υπηρεσίες του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών.

κά χιλιόμετρα. Το νοτιότερο τμήμα του καζά της Λιούσνιας αποτέλεσε μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας ιδιαίτερο μουνδριλίκι με έδρα το Φιερί⁴¹².

Καζάδες Σκραπαριού και Γκουσνίτσας

Περιοχή ορεινή και απομονωμένη στα νοτιοανατολικά του Μπερατιού, ανάμεσα στις δύο περιφέρειες Μπερατιού και Κολώνιας, το Σκραπάρι αποτέλεσε ένα από τα αρχικά βιλαέτια του σαντζακιού της Αρβανιτίας και στη συνέχεια καζά του σαντζακιού της Αυλώνας. Έδρα του καζά κατά την πρώτη Τουρκοκρατία ήταν το ομώνυμο κάστρο στην αριστερή όχθη του Μπερατινού ποταμού, στο οποίο αφιερώνει μία σύντομη περιγραφή και ο Εβλιγιά Τσελεμπή κατά τη διαδρομή του από το Τεπελένι στο Μπεράτι⁴¹³. Σε μεταγενέστερους χρόνους η θέση του πολιτικού διοικητή μεταφέρθηκε στην απέναντι όχθη του ποταμού, στην τοποθεσία Τσοροβόντα, όπου υπήρχαν νερόμυλοι και γινόταν το εβδομαδιαίο παζάρι της επαρχίας⁴¹⁴. Η Τσοροβόντα δεν αποτέλεσε ποτέ πραγματικό οικισμό στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας· στα 1871 περιείχε μονάχα το διοικητήριο, τρία χάνια και έξι μαγαζιά, και οι μοναδικοί μόνιμοι κάτοικοι ήταν οι κυβερνητικοί υπάλληλοι⁴¹⁵. Σήμερα έχει εξελιχθεί σε μικρή κωμόπολη, διατηρώντας και τη θέση της ως πρωτεύουσα της επαρχίας.

Η παρουσία του Σκραπαριού στις πηγές του πρώτου μισού του 19ου αιώνα είναι μονάχα αποσπασματική· ισχύουν πιθανότατα κι εδώ όσα είπαμε για τον καζά των Βεντσών⁴¹⁶. Με τη μεταρρύθμιση του 1867 το Σκραπάρι προβιβάστηκε κανονικά σε καϊμακαμλίκι, που παρέμεινε προσαρτημένο μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας στο σαντζάκι του Μπερατιού. Τα όριά του, όπως ίσχυαν μέχρι την οριστική συγχώνευσή του με την περιφέρεια της Τομορίτσας το 1893, μπορούν να αποκατασταθούν χάρη στο σχετικό κατάλογο χωριών του Αραβαντινού⁴¹⁷. Καταλάμβαναν το νότιο κομμάτι της ομώνυμης σημερινής επαρχίας· το βόρειο αντιστοιχούσε στην περιφέρεια της Τομορίτσας, από την οποία το Σκραπάρι χωριζόταν με τα νότια

412. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 160 και 8 (1319), σ. 165· Patsch 1904, σ. 141. Στο σαλναμέ της Κωνσταντινούπολης για το 1912 έχει προστεθεί και μουνδριλίκι Λιμπόφτσας (κοντά στο στόμιο του Σεμένη).

413. Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 287. Τη θέση του κάστρου κατέχει αργότερα το χωριό Καλάγια (=«κάστρο», «Σκραπάρ Κιαλιάη» στον Αραβαντινό· πρβλ. και Nicol 1984, σ. 109).

414. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 394· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 1 (1288), σ. 138. Οι νερόμυλοι διακρίνονται στον αυστριακό χάρτη του 1912 (φ. Elbasan).

415. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, ό.π.

416. Λείπει από τον Hahn 1854, τ. Α', σ. 28 και από τον προξενικό κατάλογο του 1846 στο Επίμετρο, σελ. 462.

417. Αραβαντινός, ό.π.· πρβλ. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 261-267 και ΑΥΕ 1907, όπως στη σημ. 404.

πρόβουνα του Τομοριού και τα υπόλοιπα τμήματα της χαμηλής λοφοσειράς που αποτελεί τον υδατοκρίτη ανάμεσα στις λεκάνες του Μπερατινού και του Δεβόλη. Τα ανατολικά σύνορα του καζά, από την πλευρά του καζά της Κορυτσάς, ακολουθούσαν, όπως και σήμερα, την κορυφογραμμή της Οστροβίτσας· το νότιο σύνορο, από την πλευρά της Πρεμετής, ακολουθούσε πορεία ελαφρά διαφορετική σε σχέση με τη σημερινή (βλ. παραπάνω, Καζάς Πρεμετής). Προς τα δυτικά, όπου γειτόνευε με τον καζά του Μπερατιού, τα σύνορα του καζά ήταν λίγο ευρύτερα από τα σημερινά: Περιλάμβαναν τα χωριά Σκρομπόνια, Τερόβα και Βοκοπόλια, που ελέγχουν την ορεινή δίοδο μεταξύ Μπερατιού και Κλεισούρας και ανήκουν σήμερα στην επαρχία του Μπερατιού⁴¹⁸. Μ' αυτά τα δεδομένα, η έκταση του καζά υπολογίζεται σε 550 περίπου τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Η συγχώνευση των δύο γειτονικών καζάδων Σκραπαριού και Τομορίτσας, η οποία είχε πιθανότατα επιβληθεί προσωρινά και στην περίοδο 1868-1869 (βλ. παρακάτω, Καζάς Τομορίτσας), έγινε πράξη οριστικά γύρω στο 1893. Η συγκεκριμένη ημερομηνία δεν είναι γνωστή με ακρίβεια· ο κωνσταντινουπολίτικος σαλναμές της χρονιάς αυτής αναφέρει ακόμη χωριστά τον καζά της Τομορίτσας, και η πρώτη θετική αναφορά στο νέο καθεστώς γίνεται στη μελέτη για το σαντζάκι του Μπερατιού που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* τον Απρίλιο του 1894⁴¹⁹. Από την πηγή αυτή φαίνεται ότι η κατάργηση του καζά της Τομορίτσας είναι χρονικά λίγο προγενέστερη από τη δημιουργία του καζά της Λιούσνιας. Στον καινούριο ενιαίο καζά δόθηκε αρχικά το όνομα «καζάς της Γκουσνίτσκας», προφανώς από το ομώνυμο χωριό του Σκραπαριού, που βρισκόταν κοντά στο πέρασμα που συνέδεε το Σκραπάρι με την Τομορίτσα⁴²⁰. Το σημείο αυτό αντιστοιχεί λίγο-πολύ με το γεωμετρικό κέντρο του νέου καζά, και πιθανότατα το κατά τα άλλα άσημο γειτονικό χωριό είχε αρχικά επιλεγεί ως πρωτεύουσά του. Ωστόσο, ήδη από το σαλναμέ του 1895 διαπιστώνουμε ότι η διοικητική έδρα του καζά της Γκουσνίτσκας έχει μεταφερθεί λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα, στο χωριό Βλιούσια⁴²¹. Στα κατοπινά χρόνια η ονομασία «Γκουσνίτσκα» ατονεί, και η ονομασία «Σκραπάρι» επανέρχεται για να δηλώσει το σύνολο του καζά, όπως συμβαίνει με την αντίστοιχη σημερι-

418. Στον κατάλογο του ΑΥΕ (ό.π.) περιλαμβάνονται και τα γειτονικά χωριά Παναρίτι του καζά Τεπελενιού και Τέμανι του καζά Μπερατιού, αλλά αυτό δεν επιβεβαιώνεται αλλού.

419. Βλ. σημ. 410. Στην οθωμανική στατιστική του 1893 (Karpat 1985, σ. 146) η περιφέρεια, που όπως προκύπτει από τα πληθυσμιακά της στοιχεία αντιστοιχεί στον καζά Τομορίτσας, βαπτίζεται Gosince, θυμίζοντας τον κατοπινό ενιαίο καζά της Γκουσνίτσκας, αλλά και την παλιά εσφαλμένη ανάγνωση της Τομορίτσας ως Gurindsche στον Hammer (1815, τ. Α', σ. 325). Ισχύουν κι εδώ όσα σημειώθηκαν για τον καζά της Λιούσνιας.

420. Σήμερα στους χάρτες γράφεται «Γκοστέντσκα»· ο τύπος «Γκουσνίτσκα» επικρατεί ωστόσο και στις ελληνικές πηγές (π.χ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 115/2-12-1894, Παγούνης 1904, σ. 36). Ο αυστριακός χάρτης του 1903 γράφει Gostanca ή Gosnicka.

421. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 261.

νή επαρχία. Όσο για την περιφέρεια της Τομορίτσας, υποβιβάστηκε σε απλό μουνδιρλίκι⁴²². Με τη νέα μορφή του, ο καζάς του Σκραπαριού έφτανε τα 880 τετραγωνικά χιλιόμετρα, έκταση μεγαλύτερη από εκείνη της σημερινής επαρχίας, γιατί εκτός από τις προαναφερόμενες μικροαποκλίσεις που παρουσίαζαν τα νότια σύνορα του καζά, περιλάμβαναν στα βόρεια και μία ομάδα χωριών του παλιού καζά της Τομορίτσας, η οποία έχει σήμερα ενσωματωθεί στην επαρχία του Γκράμισι. Τα μόνα χωριά της σημερινής επαρχίας που το 1895 δεν ανήκαν στον καζά του Σκραπαριού, η Μέλτσκα, το Ελμέσι και η Νικολάρα, φαίνεται ότι προσαρτήθηκαν σ' αυτόν γύρω στο 1910 (βλ. παραπάνω, Καζάς Πρεμετής), ανεβάζοντας την έκτασή του γύρω στα 900 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Καζάς Τομορίτσας

Η κοιλάδα του μικρού ποταμού Τομορνίτσα ή Τομορίτσα, παραποτάμου του Δεβόλη, υπήρξε από την αρχή της Τουρκοκρατίας ιδιαίτερο βιλαέτι του σαντζακίου της Αρβανιτιάς· στη συνέχεια μνημονεύεται άλλοτε ως καζάς και άλλοτε ως απλός ναχιγιές. Κατά τις αρχές του 19ου αιώνα η Τομορίτσα δεν εμφανίζεται πια στους καταλόγους των επίσημων καζάδων, διατηρείται ωστόσο ως αυτόνομο μunteσελιμλίκι. Με αυτό συναριθμεί ο Κοσμάς Θεσπρωτός και τη γειτονική περιοχή της Βέρτσας, η οποία υπαγόταν κανονικά στο σαντζάκι του Ελμπασάν⁴²³. Την εποχή του Αραβαντινού (1856) η Τομορίτσα είχε συγχωνευθεί με τον καζά του Μπερατιού· πιθανότατα αυτό συνέβη ταυτόχρονα με την ίδρυση των μουνδιρλικιών κατά το 1846, δεδομένου ότι στον κατάλογο της απογραφής του 1845-1846, τον οποίο δημοσιεύει ο Αραβαντινός, η Τομορίτσα αποτελεί ιδιαίτερη «Διοίκηση», παραλείπεται όμως στην αναγραφή των «διοικήσεων» της «νέας θεσμοθεσίας», δηλαδή των μουνδιρλικιών που προήλθαν από τη μεταρρύθμιση του 1846⁴²⁴. Ωστόσο, το αργότερο μέχρι το 1859 η Τομορίτσα ξαναγίνεται χωριστό μουνδιρλίκι⁴²⁵.

Μετά το 1867 η περιφέρεια της Τομορίτσας, αν πιστέψουμε τη μαρτυρία των κωνσταντινουπολιτικών σαλναμέδων, προάγεται σε καϊμακαμλίκι, το οποίο κατά τις επόμενες χρονιές περιλαμβάνεται κανονικά στις ετήσιες καταγραφές των καζάδων του σαντζακίου του Μπερατιού. Ωστόσο, από μία αναφορά της επίσημης εφημερίδας *Ιωάννινα* προκύπτει ότι για ένα διάστημα ο καζάς της Τομορίτσας είχε

422. Πρωτοεμφανίζεται στον κατάλογο αξιωματούχων του όγδοου γιαννιώτικου σαλναμέ (1901): πρβλ. και Patsch 1904, σ. 141.

423. Παπαχαρίσης 1964, σ. 25.

424. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 165 και 321. Λείπει και στις πηγές της σημ. 416.

425. Βλ. Επίμετρο, σελ. 466 και 473. Και στο σαλναμέ του 1861 η Τομορίτσα είναι ολότελα ξεχωριστή υποδιάρρηση.

καταργηθεί, ταυτόχρονα ίσως με τον καζά του Παγωνιού, και η ανασύστασή του «διενεργήθηκε» τον Ιούλιο του 1869⁴²⁶. Άγνωστο είναι το καθεστώς και η υπαγωγή της περιφέρειας κατά τη διάρκεια της κατάργησης του καζά. Κατά το 1893, όπως προαναφέρθηκε, η Τομορίτσα συγχωνεύθηκε με το Σκραπάρι σχηματίζοντας τον καζά της Γκουσνίτσκας. Από το 1900 περίπου μαρτυρείται η μετατροπή της σε ιδιαίτερο μουδιρλίκι, πάντοτε υποκείμενο στον ίδιο καζά Γκουσνίτσκας/Σκραπαριού.

Τα όρια της περιφέρειας Τομορίτσας, που ισοδυναμεί με το βόρειο τμήμα της σημερινής επαρχίας του Σκραπαριού, καθορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από τη γεωγραφική διαμόρφωση της ομώνυμης κοιλάδας. Δυτικά η περιοχή χωριζόταν από τον καζά του Μπερατιού με την κορυφογραμμή του Τομοριού, προς τα νότια από το Σκραπάρι με τη γραμμή του υδατοκρίτη που αναφέραμε προηγουμένως, και ανατολικά από τον καζά της Κορυστάς με την οροσειρά της Οστροβίτσας. Το βόρειο σύνορο του καζά ήταν ευρύτερο από το σημερινό επαρχιακό σύνορο, περικλείοντας και χωριά που ανήκουν σήμερα, όπως είπαμε, στην επαρχία του Γκράμισι. Η πορεία του είχε αναλυτικά ως εξής: Φτάνοντας στο βόρειο άκρο της κορυφογραμμής της Οστροβίτσας, δεν έστριβε δυτικά, όπως το σημερινό σύνορο, αλλά ανατολικά, αγγίζοντας την κοίτη του ποταμού Δεβόλη ανάμεσα στα χωριά Κιέτα και Σεμπερδένι· ακολουθούσε ύστερα τον ποταμό μέχρι τη σύμβολή του με το χείμαρρο της Τομορίτσας, όπου βρίσκεται το χωριό Νάρτα· κατόπιν, στρίβοντας προς τα νότια κατά μήκος της κοίτης του, έφτανε στο ύψος του χωριού Σωτήρα, όπου στρεφόταν πάλι προς τα δυτικά για να συναντήσει το σημερινό σύνορο των δύο επαρχιών Γκράμισι και Μπερατιού. Αφού περιέκλειε από τη σημερινή επαρχία του Μπερατιού το ορεινό χωριό Ντάρδα, στη συνέχεια έστριβε νότια και ακολουθούσε κανονικά την κορυφογραμμή του Τομοριού⁴²⁷. Με βάση τα προηγούμενα σύνορα, η έκταση της περιφέρειας Τομορίτσας έφτανε τα 330 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Για τον τόπο όπου ήταν εγκατεστημένος ο εκάστοτε διοικητής του καζά δεν υπάρχει στις πηγές ομοφωνία. Επί Αραβαντινού, η έδρα του μουδιέρη βρισκόταν

426. *Ιωάννινα*, φ. 7/3-7-1869· πρβλ. φ. 33/8-1-1870.

427. Κατάλογος χωριών στον Αραβαντινό (1856, τ. Β', σ. 394)· πρβλ. και τους κατοπινοὺς καταλόγους του ενιαίου καζά Γκουσνίτσκας (σημ. 417). Περιέργως εντάσσει ο Αραβαντινός στην Τομορίτσα και τα χωριά Ποτόμι και Σταραβέτσκα που βρίσκονται στο Σκραπάρι και μάλιστα στην αντίθετη, νοτιοανατολική του πλευρά. Ο σαλναμές του 1895 έχει ανάμεσα στα χωριά της Γκουσνίτσκας και τη Γκραμπόβα, χωριό στα βόρεια του Δεβόλη που ανήκε κανονικά στην περιφέρεια του Γκράμισι. Από το μικρό του πληθυσμό (147 άντρες και 87 γυναίκες) συνάγεται ότι δεν πρόκειται για το σύνολο του χωριού, αλλά μόνο για το χριστιανικό του τμήμα, που περιλαμβάνεται και στην προξενική στατιστική του 1901 με 350 κατοίκους. Ο Αλεξούδης (1868, σ. 70) το ονομάζει «Στάιι Γραμπόβας». Ο *Amadori-Virgilj* (1908) το έχει ταυτόχρονα και στους δύο καζάδες, Σκραπαριού/Γκουσνίτσκας και Γκράμισι, ενώ η προξενική στατιστική του 1901 εντάσσει στον πρώτο και το γειτονικό της Γκραμπόβας χωριό Σενεπερέμτε και τα χωριά της Κορυστάς Ντούσαρι και Πρωτόπαπα, αλλά διαφεύδεται από τις αντίστοιχες στατιστικές του προξενείου Μοναστηρίου (βλ. αχρονολόγητο υπόμνημα στο ΑΥΕ 1904/α.α.κ. ΚΑ').

στην Τσερίτσα, μικρό αλλά κεντρικό χωριό της περιφέρειας, στη δεξιά όχθη του χειμάρρου της Τομορίτσας. Ο σαλναμές του 1871 σημειώνει την ύπαρξη ιδιαίτερης τοποθεσίας «Τομορίτσα», η οποία «δεν είναι βέβαια χωριό, αλλά όπως και στο Σκραπάρι, έχει καθιερωθεί ως διοικητικό κέντρο χάρη στην καταλληλότητα της θέσης της, και τα κτίρια που βρίσκονται εκεί περιλαμβάνουν το διοικητήριο και πέντε-έξι μαγαζιά και καταστήματα που χρησιμεύουν και ως χάνια»⁴²⁸. Η θέση αυτή βρισκόταν στις όχθες του χειμάρρου της Τομορίτσας και σε μικρή απόσταση δυτικά της Τσερίτσας⁴²⁹. Και εδώ λοιπόν, όπως και στο Σκραπάρι, η έδρα του διοικητή μετακινήθηκε από υψηλότερο σε χαμηλότερο σημείο, προκειμένου να συμπέσει με το κέντρο των εμπορικών δοσοληψιών. Κατά τη διάρκεια της γαλλικής κατοχής (1921) ως έδρα του διοικητή αναφέρεται το χωριό Ντομπρένι⁴³⁰, αγνοούμε όμως αν η ρύθμιση αυτή ανάγεται έστω και στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας. Αντίθετα με ό,τι συνέβη στο Σκραπάρι, κανένα από τα τρία προηγούμενα σημεία δεν κατόρθωσε ποτέ να συγκεντρώσει έναν αξιόλογο πληθυσμό.

428. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 1 (1288), σ. 139.

429. Bourcart 1921, σ. 303 και Kais.-kön. Mil. Geogr. Inst. 1900-, φ. Elbasan (1912).

430. Bourcart, *ό.π.*

ΕΚΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι εκκλησιαστικές διαιρέσεις

Εισαγωγικά σχόλια

Σε σχέση με την οθωμανική διαίρεση της Ηπείρου, η μορφή και η εξέλιξη της εκκλησιαστικής της διαίρεσης, δηλαδή η ιστορία των μητροπόλεων, επισκοπών και εξαρχιών που λειτούργησαν στον ηπειρωτικό χώρο τόσο κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, όσο και κατά την προγενέστερη και μεταγενέστερη περίοδο, έχει ασφαλώς μελετηθεί πολύ καλύτερα⁴³¹. Εκείνο που λείπει μέχρι σήμερα είναι η μελέτη και αποτύπωση των ενότητων αυτών από καθαρά γεωγραφική σκοπιά, ώστε να γίνει επιφανής η σύγκριση και η διάκρισή τους από τις αντίστοιχες ενότητες της διοικητικής ιεραρχίας. Όπως προείπαμε οι δύο διαιρέσεις, διοικητική και εκκλησιαστική, συγχέονται συχνά στις πηγές της περιόδου, και οι ενότητες της μιας πολλές φορές περιγράφονται με βάση τα σύνορα της άλλης. Η σύγχυση αυτή είναι ως ένα σημείο φυσιολογική, αν σκεφτεί κανένας την αυξημένη πολιτική σημασία της εκκλησίας για τον υπόδουλο χριστιανισμό, για λογαριασμό του οποίου έτεινε να υποκαθιστά πολλές από τις πολιτικές και δικαστικές αρμοδιότητες του οθωμανικού κράτους, διατηρώντας παράλληλα την αποκλειστική εποπτεία όλων των πνευματικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ζητημάτων της χριστιανικής κοινότητας. Οι αντιπρόσωποι των τοπικών εφοροεπιτρόπων, που διαχειρίζονταν κάθε παρόμοιο ζήτημα στο επίπεδο της κοινότητας του χωριού, ήταν οργανωμένοι σε χωριστές επαρχιακές δημογεροντίες που αντιστοιχούσαν, όχι στους καζάδες και στα σαντζάκια της οθωμανικής διοικητικής διαίρεσης, αλλά στις εκκλησιαστικές ενότητες και στις τυχόν υποδιαιρέσεις τους. Η ανάδειξη και η δράση αυτών των δημογεροντιών συνήθως απασχολούσαν περισσότερο τα μέλη των χριστιανικών κοινοτήτων απ' ό,τι η τυπική συμμετοχή των εκπροσώπων τους στα σκιαώδη διοικητικά συμβούλια

431. Κυρίως βλ. Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 144-178, Γερμανός Σάρδεων 1937, Οικονόμου 1982, και ειδικότερα Σεραφείμ Βυζάντιος 1884 (Άρτα), Αλεξούδης 1868 (Βελέγραδα-Δυρράχιο), Μπέτης 1987α (Παραμυθιά), Μπαράς 1961, σ. 71-162 (Δέλβινο-Δρυϊνούπολη), Σαράντης 1988, σ. 271-286 (Γρεβενά).

των καζάδων⁴³². Και στο επίπεδο των γραπτών πηγών, οι σχολικές και εκκλησιαστικές στατιστικές, που συνθέτουν αξιόλογο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας, είναι σχεδόν πάντα συνταγμένες με βάση την εκκλησιαστική και όχι τη διοικητική διαίρεση.

Κατά κανόνα η εκκλησιαστική διαίρεση παρουσιάζει μεγαλύτερη γεωγραφική σταθερότητα από τη διοικητική, και οι λιγοστές της μεταβολές στη διάρκεια της περιόδου παρακολουθούνται με ασφάλεια, αφού προβλέπονται ρητά από πατριαρχικά σιγίλλια των οποίων το κείμενο έχει συχνά διασωθεί ολόκληρο. Κατά τη στιγμή της πτώσης του Αλή πασά, μέσα στα όρια του πασαλικιού των Ιωαννίνων λειτουργούσαν τέσσερις μητροπόλεις (Άρτης και Ναυπάκτου, Ιωαννίνων, Γρεβενών, Βελεγράδων), τέσσερις επισκοπές υποκείμενες στη μητρόπολη των Ιωαννίνων (Παραμυθιάς, Βελλάς και Κονίτσης, Δρυϊνουπόλεως, Δελβίνου και Χειμάρρας), μία υποκείμενη στο μητροπολίτη της Λάρισας (Ραδοβιζίου), μία αυτόνομη αρχιεπισκοπή (Παγωνιανής), και τρεις πατριαρχικές εξαρχίες (Μετσόβου, Πογδόριανης, Γηρομερίου). Ορισμένα από τα ανατολικά τμήματα του πασαλικιού υπάγονταν ακόμη στις μητροπόλεις Κορυτσάς (η αρχιερατική επιτροπεία Πρεμετής) και Καστοριάς (η περιοχή της Δαγκλής στα ανατολικά της Πρεμετής). Οι κατοπινές μεταβολές αφορούν κυρίως το καθεστώς αυτών των εκκλησιαστικών επαρχιών και όχι τη θέση των μεταξύ τους συνόρων. Η μητρόπολη της Άρτας, μετά την ανακήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας, χωρίστηκε αναγκαστικά από τη μητρόπολη Ναυπάκτου και περιορίστηκε στα τουρκοκρατούμενα μόνο εδάφη της· όταν πια πέρασε στην Ελλάδα και η ίδια η Άρτα (1881), τα εδάφη που απέμειναν σχημάτισαν τη μητρόπολη Νικοπόλεως και Πρεβέζης. Η επισκοπή Ραδοβιζίου καταργήθηκε γύρω στα 1830, και τα εδάφη της πέρασαν στην άμεση εξουσία του μητροπολίτη της Λάρισας. Η επισκοπή Δελβίνου και Χειμάρρας ενώθηκε (1832) με την επισκοπή Δρυϊνουπόλεως, η οποία και προβιβάστηκε λίγο αργότερα σε μητρόπολη (1835). Η αρχιεπισκοπή Παγωνιανής προσαρτήθηκε αρχικά στη μητρόπολη Κορυτσάς (1828-1834), ενώθηκε για ένα διάστημα με την επισκοπή Βελλάς σχηματίζοντας τη μητρόπολη Βελλάς και Παγωνιανής (1834-1842), και διαλύθηκε οριστικά το 1863, οπότε τα εδάφη της μοιράστηκαν μεταξύ της μητρόπολης Κορυτσάς και της επισκοπής Βελλάς· η τελευταία, αφού προσαρτήθηκε μεταξύ 1842-1863 στη μητρόπολη Ιωαννίνων, στη συνέχεια επανιδρύθηκε, για να προβιβαστεί οριστικά σε μητρόπολη το 1895. Επίσης

432. Βλ. ιδίως για τη δημογεροντία Ιωαννίνων τις μελέτες των Τζιόβα (1985) και Μπέτη (1987β). Ο θεσμός, βέβαια, της επαρχιακής δημογεροντίας αποτελούσε και αυτός μια πρόσφατη επινόηση, απόρροια των «εθνικών κανονισμών» που υποχρεώθηκε να καταρτίσει κατά το 1860 η εκκλησία της Κωνσταντινούπολης για να συμμορφωθεί με την πολιτική των μεταρρυθμίσεων (βλ. πρόχειρα Davison 1963, σ. 128-129 και Παπαστάθης 1991, σ. 141-143). Για μία γεύση του προηγούμενου καθεστώτος βλ. π.χ. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 259.

η εξαρχία του Γηρομερίου, που στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης συγκρότησε για ένα διάστημα ιδιαίτερη επισκοπή, ενσωματώθηκε στην επισκοπή της Παραμυθιάς, προσωρινά μεταξύ 1863-1867 και οριστικά μετά το 1895, οπότε σχημάτισαν από κοινού τη μητρόπολη Παραμυθιάς, Φιλιατών και Γηρομερίου. Κάτι αντίστοιχο φαίνεται ότι συνέβη και στη μικροσκοπική εξαρχία της Πογδοριανής, που προσαρτήθηκε στη μητρόπολη της Βελλάς, λείπουν ωστόσο οι άμεσες μαρτυρίες⁴³³. Η εξαρχία του Μετσόβου ήταν η μόνη που διατήρησε το καθεστώς της μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας.

Η μορφολογία της εκκλησιαστικής διαίρεσης, έτσι όπως τη συναντάμε τον 19ο αιώνα, παρουσιάζεται διαφορετική από εκείνη των οθωμανικών διοικητικών ενότητων. Ύστερα από την κατάργηση πολλών από τις μικρές επισκοπές και εξαρχίες που χαρακτήριζαν την εκκλησιαστική ιεραρχία της μεταβυζαντινής περιόδου, εκείνες που απέμειναν αντιστοιχούσαν συνήθως σε περισσότερους από έναν καζάδες και ναχιγιέδες. Οι διοικητικές ενότητες που περικλείονταν στο εσωτερικό μίας εκκλησιαστικής επαρχίας συνεπάγονταν και το χωρισμό της σε αντίστοιχα «τμήματα», τα οποία διέθεταν ενδεχομένως και ξεχωριστές δημογεροντίες. Τα όρια ωστόσο των εκκλησιαστικών περιφερειών της εποχής αυτής εμφανίζουν σε πολλές περιπτώσεις εξαιρετικά ανώμαλη διάταξη σε σχέση με εκείνη των διοικητικών συνόρων, συνέπεια των αλληπάλληλων αυθαίρετων ρυθμίσεων και προσαρτήσεων στις οποίες υποβάλλονταν οι εκκλησιαστικές περιφέρειες του τουρκοκρατούμενου χώρου, με γνώμονα όχι τόσο τα συμφέροντα του ποιμνίου τους, όσο την επωφελέστερη κατανομή του υπερπροϊόντος του μεταξύ των πνευματικών καθοδηγητών του. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου το χριστιανικό πλήρωμα ενός και μόνο καζά βρισκόταν μοιρασμένο σε δύο ή και τρεις διαφορετικές εκκλησιαστικές υποδιαιρέσεις. Η κατάσταση αυτή, αποτέλεσμα της διαρκώς αποκλίνουσας εξέλιξης ανάμεσα στην πολιτική και την εκκλησιαστική ιεραρχία κατά το διάστημα της Τουρκοκρατίας, αρχίζει να αντιστρέφεται από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα, όταν το Πατριαρχείο υιοθετεί ορθολογικότερα κριτήρια στη σύσταση και τη χάραξη των ορίων των μητροπόλεων του, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη του και την υπάρχουσα οθωμανική διοικητική διαίρεση. Έτσι, κατά την κατάργηση της αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής (1863) ορίστηκε ρητά ότι τα χωριά της θα προσαρτώνταν στην αντίστοιχη εκκλησιαστική αρχή του καζά όπου υπάγονταν. Αργότερα, το 1899, η περιοχή Σπαθίας του καζά του Ελμπασάν, προαιώνιο εξάρτημα της μητροπόλεως Βελεγράδων, προσαρ-

433. Τις σχετικές πληροφορίες συγκεντρώνουν οι Βρανούσης 1957, σ. 105 και Οικονόμου 1982, σ. 58-62, οι οποίοι δέχονται ότι η εξαρχία Πογδοριανής «διετηρήθη μέχρι των αρχών του παρόντος αιώνας», αλλά το στηρίζουν αποκλειστικά στη μαρτυρία του Λαμπρίδη, που ωστόσο πέθανε το 1891. Πάντως η εξαρχία υπήρχε ακόμη το 1888, αφού τα χωριά της λείπουν από το σχετικό κατάλογο της επαρχίας Βελλάς (Επίμετρο αρ. 5β).

τάται εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Δυρραχίου, προκειμένου τα όρια των δύο μητροπόλεων να συμπέσουν με τα όρια των βιλαετιών Ιωαννίνων και Μοναστηρίου.

Εντούτοις, κάμποσες ιδιαιτερότητες της παγιωμένης εκκλησιαστικής διαίρεσης, ανεξήγητες για τις συνθήκες του 19ου αιώνα, φαίνεται ότι διατηρούν σε μορφή απολιθωμένη παλιότερες πραγματικότητες της ηπειρωτικής πολιτικής γεωγραφίας, τις οποίες η σημερινή κατάσταση της έρευνας δεν μας αφήνει ακόμη να διακρίνουμε καθαρά. Έτσι, η ύπαρξη και τα όρια της αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής παραπέμπουν στο παλιό βιλαέτι της Καραμουρατιάς και στο σκιάδη «ναχιγιέ του Τζαΐμ» (βλ. παραπάνω, Καζάς Κόνιτσας)· η υπαγωγή του δυτικού τμήματος των Κουρέντων στην επισκοπή της Βελλάς, αντί για τη μητρόπολη των Ιωαννίνων, θυμίζει την προηγουμένη ύπαρξη του αυτοτελή καζά των Κουρέντων (βλ. παραπάνω, Καζάς Ιωαννίνων)· η ένταξη του χωριού Ντερβεντίστα/Ανθοχώρι στην εξουχία του Μετσόβου απηχεί την ενσωμάτωσή της στην αντίστοιχη τιμαριωτική περιφέρεια μεταξύ 15ου και 18ου αιώνα· και η ιδιόρρυθμη οροθετική γραμμή μεταξύ των μητροπόλεων Ιωαννίνων και Παραμυθιάς, αν πιστέψουμε τις πληροφορίες του Ι. Λαμπριδίδη, απεικονίζει καλύτερα την πορεία των παλιών συνόρων των αντίστοιχων καζάδων απ' ό,τι η διοικητική οροθεσία του 19ου αιώνα⁴³⁴. Ο συντηρητισμός της εκκλησιαστικής οροθεσίας διακρίνεται ανάγλυφα στην περίπτωση της μικροσκοπικής και αμφισβητούμενης ενορίας Σέκι Τώντου Κιώρε της μητροπόλεως Βελεγράδων, η οποία, εξαιτίας της μεταβολής της κοίτης του ποταμού Σκούμπη, είχε βρεθεί από τις αρχές του 19ου αιώνα στα βόρεια του ποταμού, που αποτελούσε το παραδοσιακό σύνορο μεταξύ των μητροπόλεων Βελεγράδων και Δυρραχίου. Παρά τις επεκτατικές διαθέσεις της τελευταίας, ο μητροπολίτης Βελεγράδων κατόρθωσε και στην περίπτωση αυτή να διατηρήσει αλώβητη την εξουσία του «εις τα όρια τα παλαιά όπου ευρέθησαν», αφηφώντας την πολιτική εξάρτηση της ενορίας από τον καζά της Καβάγιας⁴³⁵.

Επαρχίες Άρτας και Νικοπόλεως

Τα όρια της περιφέρειας του μητροπολίτη Άρτας δεν είχαν παρά ελάχιστη σχέση με εκείνα του αντίστοιχου καζά⁴³⁶. Από τους ναχιγιέδες του περιλάμβαναν μόνο τη Βρύση, τον Κάμπο, τον Καρβασαρά (χωρίς το Ανώγι και την Κλεισούρα) και τη

434. Βλ. όσα (ανεπιβεβαίωτα πάντως) λέει ο Λαμπριδίης (1888α, σ. 40) για την προέλευση του διοικητικού αυτού συνόρου.

435. Αλεξούδης 1868, σ. 60-62.

436. Κατάλογος χωριών στην *Επετηρίδα Ηπειρωτικού Φιλελευθετικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 174-178· πρβλ. και σημ. 221 και παρακάτω, σημ. 438, για τα χωριά της επαρχίας Νικοπόλεως.

Μεγάλη Λάκκα. Περιείχαν επίσης τα έξι πλησιέστερα χωριά των Τζουμέρκων που βρίσκονταν στη δυτική όχθη του Αράχθου (Γρεμενίτσα, Γρίμποβο, Βλαχέρνα, Μπρένιστα, Πιστιανά και Νησίστα) και τα έξι δυτικότερα χωριά του Ραδοβιζιού, τα λεγόμενα Ζυγοχώρια⁴³⁷. Το υπόλοιπο τμήμα των Τζουμέρκων υπαγόταν στη μητρόπολη των Ιωαννίνων, ενώ το Ραδοβίζι, από το 1830 και ύστερα, στη μακρινή μητρόπολη της Λάρισας· στην πράξη, βέβαια, ο μητροπολίτης Άρτας ασκούσε κι εδώ την επιρροή του. Ο καζάς της Πρέβεζας ανήκε ολόκληρος στην επαρχία της Άρτας, με εξαίρεση τη Ρουσάτσα/Πολυστάφυλο που υπαγόταν στη μητρόπολη Ιωαννίνων· αντί γι' αυτήν, ωστόσο, υπαγόταν εκκλησιαστικά στην Άρτα το χωριό Σερζιανά των Ιωαννίνων. Τα εδάφη της Πρέβεζας αποτελούσαν μέχρι το 1881 χωριστή «περιοχή» με ιδιαίτερο αρχιερατικό επίτροπο, που επέτρεπε τα «τμήματα» Λάμαρης, Τσαμοχωρίων και Λακκοπούλας. Στην «περιοχή» της Άρτας διέκριναν επτά τμήματα (Κάμπου, Βρύσης, Ποταμιάς, Λάκκας, Καρβασαρά, Τζουμέρκων και Ραδοβιζιού), τα τρία τελευταία όμως είχαν έκταση μικρότερη απ' όσην όταν εννοούνταν ως ναχιγιέδες του αντίστοιχου καζά. Κατά συνέπεια η απόσπαση της Άρτας, του Ραδοβιζιού και των Τζουμέρκων το 1881 δεν στέρησε από την έκταση της επαρχίας (εκτός από την έδρα του θρόνου της) παρά μόνο τα είκοσι περίπου χωριά της Βρύσης και των Ζυγοχωρίων· το υπόλοιπο κομμάτι αποτέλεσε νέα μητρόπολη, στην οποία δόθηκε το όνομα της «πάλαι διαλαμφάσης» μητροπόλεως Νικοπόλεως, για να μετατραπεί, με την προσθήκη του ονόματος της έδρας της, σε «Νικοπόλεως και Πρεβέζης»⁴³⁸.

Επαρχία Ιωαννίνων

Όπως και στην Άρτα, έτσι και στην περίπτωση των Ιωαννίνων η εκκλησιαστική οριοθεσία παρουσίαζε αρκετές παρεκκλίσεις σε σχέση με τη διοικητική⁴³⁹. Τα βόρεια σύνορα της επαρχίας, κατά μήκος του ποταμού Βογιούσα, και τα ανατολικά προς την πλευρά της Πίνδου ήταν σχεδόν ταυτόσημα· μόνη εξαίρεση αποτελούσε η υπαγωγή του γιαννιώτικου χωριού Ντερβεντίστα στην εξοχία του Μετσόβου. Τα νότια σύνορα, προς την πλευρά της Άρτας, ήταν, όπως προαναφέρθηκε, αρκετά ευρύτερα από τα διοικητικά, αφού περιέκλειαν επίσης τα χωριά Κλεισούρα και Ανώγι του Καρβασαρά⁴⁴⁰, Ρουσάτσα της Λακκοπούλας, και ολόκληρα σχεδόν τα Τζουμέρκα.

437. Χώσιανα/Φωτεινό, Δημαριό, Σπανοπέτρες/Πέτρα, Τσερκίστα/Κλειστό, Λιβίτικο/Ζυγός και Μαρκινιάδα.

438. Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 14, 234· *Βυζάντις*, φ. 2260/6-9-1881. Κατάλογοι χωριών: Χλωρός 1899, τ. Β', σ. 2093 και Επίμετρο αρ. 5δ. Ταυτόχρονα η μητρόπολη της Άρτας εξομοιώθηκε εδαφικά με τον ομώνυμο ελληνικό νομό.

439. Κατάλογοι χωριών: *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 155-173· Επίμετρο αρ. 5α· Χλωρός 1899, τ. Β', σ. 2089· Τζιόβας 1985, τ. 411, σ. 317· πρβλ. και σημ. 255.

440. Στην κοινοτική επικράτεια του Ανωγιού υπαγόταν και το σημερινό χωριό Φανερωμένη.

Επιπλέον, δεκαέξι χωριά του καζά της Παραμυθιάς, που βρίσκονταν ανατολικά της γραμμής Λιβίκιστα/Ζωτικό-Πετούσι-Ραδοβίζι, περιέχονταν και αυτά στα όρια της μητροπόλεως Ιωαννίνων⁴⁴¹. Από το Ραδοβίζι άρχιζαν τα σύνορα μεταξύ της επαρχίας Ιωαννίνων και του τμήματος Κουρέντων και Ζαγοριού της επαρχίας Βελλάς. Η πορεία των συνόρων ήταν αρκετά πολύπλοκη και δεν αντιστοιχούσε με κανένα ιδιαίτερο φυσικό σύνορο. Αρχικά κατευθύνονταν ανατολικά, προς την κατεύθυνση του χωριού Κοβίλιανη/Πολύλοφο, και στη συνέχεια έστριβαν βόρεια, αφήνοντας δεξιά τα χωριά Βελτσίστα/Κληματιά, Ζίτσα, Βλαχάτανο και Νεγράδες, που αποτελούσαν και τα ακραία σημεία της επαρχίας Ιωαννίνων στην περιοχή των Κουρέντων. Στη μητρόπολη Ιωαννίνων ανήκε και ολόκληρος ο ναχιγιές του Ζαγοριού, εκτός από τα εννέα βορειοδυτικότερα χωριά του, που συγκροτούσαν το ομώνυμο τμήμα της επαρχίας Βελλάς (βλ. παρακάτω). Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι μεταξύ 1843 και 1863 τα σύνορα αυτά είχαν πάψει να ισχύουν, εφόσον η επισκοπή της Βελλάς είχε ολοκληρωτικά προσαρτηθεί στη μητρόπολη των Ιωαννίνων⁴⁴².

Εδαφικά η μητρόπολη των Ιωαννίνων ήταν χωρισμένη σε πέντε τμήματα. Τέσσερα από αυτά (Ζαγοριού, Κουρέντων, Μαλακασιού και Τσαρκοβίστας) αντιστοιχούσαν στους τέσσερις ομώνυμους ναχιγιέδες του καζά· τα μεταξύ τους όρια παρέμεναν αμετάβλητα στην εκκλησιαστική όπως και στη διοικητική διαίρεση, η έκτασή τους όμως, όταν νοούνταν ως εκκλησιαστικά τμήματα, ήταν διαφορετική, γιατί επηρεαζόταν από τις αποκλίσεις ανάμεσα στα προαναφερόμενα όρια της μητροπόλεως και στα διοικητικά όρια του καζά. Όσα χωριά της μητροπόλεως Ιωαννίνων υπάγονταν διοικητικά στο ναχιγιέ του Καρβασαρά ή στον καζά της Παραμυθιάς κατατάσσονταν συνήθως στο τμήμα της Τσαρκοβίστας⁴⁴³. Κατά συνέπεια η Τσαρκοβίστα, νοούμενη ως ναχιγιές του καζά των Ιωαννίνων, περιελάμβανε 49 μόνο από τα 223 χωριά του, νοούμενη όμως ως τμήμα της μητροπόλεως Ιωαννίνων, περιελάμβανε 64 επί συνόλου 220⁴⁴⁴. Το πέμπτο τμήμα της επαρχίας, τα Τζουμέρκα, το αποτελούσαν αποκλειστικά χωριά του καζά της Άρτας⁴⁴⁵. Φυσικά, με την προσάρτηση της Άρτας στην Ελλάδα (1881) το τμήμα αυτό αποκόπηκε ολότελα από τα εδάφη της μητροπόλης· μικρή αναγκαστική τροποποίηση επήλθε και στα όρια του τμήματος του Μαλακασιού⁴⁴⁶. Τέλος, αξ σημειωθεί ότι από τα πέντε εδαφικά τμήματα της

441. Όλα εκτός από το Πετούσι έχουν σήμερα προσαρτηθεί και διοικητικά στα Γιάννενα.

442. Από σύγχυση ο Αραβαντινός (1856, τ. Β', σ. 341, 366) υπάγει στα Γιάννενα ορισμένα μόνο από τα χωριά της Βελλάς (Συκιά, Τσαραπλιανά, Ρουμπάτες): πρβλ. Λαμπριδής 1889α, σ. 42.

443. Κατ' εξαίρεση στο μοναστηριακό κτηματολόγιο Κουρέντων του 1865 (Βλάχος 1976, σ. 156) εντάσσονται και τα χωριά Ραδοβίζι, Σενίκο, Κεράσοβο, Δομολεσσά, Στριγανέτσι/Διχούνη.

444. Οι αριθμοί από τους Λιβαδά 1913 και Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 4.

445. Μαζί και με τα Άγναντα, που υπάγονταν διοικητικά στα γιαννιώτικα χωριά του Μαλακασιού (παραπάνω, σημ. 256).

446. Ενώθηκαν με τη μητρόπολη της Άρτας οι Καλαρίτες, το Ματσούκι και το Σκλούπου/Αμπελοχώρι, ενώ απορροφήθηκαν από το Μαλακάσι τα χωριά των Τζουμέρκων Βορδών, Ραψίστα, Τσου-

επαρχίας, το Ζαγόρι διέθετε για ένα διάστημα χωριστή δημογεροντία· το ίδιο ίσχυε μέχρι το 1909 και για την πόλη των Ιωαννίνων⁴⁴⁷.

Επαρχία Γρεβενών

Τα όρια της εκκλησιαστικής επαρχίας των Γρεβενών δεν παρουσίαζαν μέχρι το 1881 καμία ιδιαίτερη δυσκολία: ταυτίζονταν απόλυτα με το άθροισμα των δύο καζάδων Γρεβενών και Βεντσών. Επίσης, στο έδαφος της επαρχίας ανήκε από την αρχή και η κωμόπολη της Σαμαρίνας, που διοικητικά υπαγόταν για ένα διάστημα στον καζά της Κόνιτσας⁴⁴⁸. Τα τέσσερα «τμήματα» της μητρόπολης, Βλάχων, Τσούρχλης, Χασίων και Βεντσών, αντιστοιχούσαν στις ομώνυμες περιοχές του καζά. Όταν, λόγω της προσάρτησης της Θεσσαλίας (1881), η επιφάνεια του καζά των Γρεβενών αυξήθηκε με την προσθήκη δέκα ακόμη αλύτρωτων χωριών του πρώην καζά των Τρικάλων, οι κτήσεις της μητροπόλεως Γρεβενών δεν επεκτάθηκαν ανάλογα, γιατί εκκλησιαστικά τα χωριά αυτά προσαρτήθηκαν στη βραχύβια (1882-1896) μητρόπολη της Δεσκάτης. Με τη διάλυση ωστόσο της τελευταίας, όσα χωριά της υπάγονταν τότε διοικητικά στα Γρεβενά προσαρτήθηκαν στην ομώνυμη μητρόπολη, όπου και παραμένουν μέχρι σήμερα⁴⁴⁹.

Επαρχία Παραμυθιάς

Παρά την υποβαθμισμένη θέση της στην εκκλησιαστική ιεραρχία (αφού προβιβάστηκε σε μητρόπολη μόλις το 1895), η επαρχία της Παραμυθιάς κατείχε μία έκταση καθόλου αξιοκαταφρόνητη: Περιελάμβανε ολόκληρο τον καζά του Μαργαριτιού (μαζί με τις περιφέρειες του Φαναριού και της Πάργας), το μεγαλύτερο τμήμα του καζά της Παραμυθιάς, το μεγαλύτερο τμήμα του καζά Φιλιατών⁴⁵⁰, και μία ζώνη στο νότιο τμήμα του καζά του Δελβίνου, τα όρια της οποίας ξεκινούσαν από τη λιμνοθάλασσα του Βουθρωτού και κατέληγαν στην κορυφή της Μουργκάνας, περικλείοντας το ονομαστό μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου· τα κυριότερα

βίστα και Σκούπα (για τη διοικητική τους υπαγωγή βλ. παραπάνω, σημ. 240). Τα σύνορα αυτά διατηρούνται μέχρι σήμερα.

447. Συνοπτικά βλ. Μπέτης 1987β, σ. 322.

448. Κατάλογοι χωριών: *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 197-202· Σαράντης 1988, σ. 251-259· Χλωρός 1899, τ. Β', σ. 2087· πρβλ. και τους καταλόγους του καζά στη σημ. 289.

449. Αναλυτικά για τη μητρόπολη Δεσκάτης βλ. Σπανός 1973. Τα χωριά της και στον Χλωρό, *ό.π.*

450. Για τα εξαιρούμενα τμήματα βλέπε τις περιγραφές των ορίων των επαρχιών Ιωαννίνων και Βελλάς.

χωριά αυτής της περιοχής ήταν η Μουρσιά, το Σωπίκι, η Μάλτσανη⁴⁵¹. Τα τμήματα στα οποία διακρινόταν η επαρχία (Παραμυθιάς, Μαργαριτιού, Πάργας, Φιλιατών, Δελβίνου) αντιστοιχούσαν στα εδάφη των ομώνυμων καζάδων. Δεδομένου ότι μεγάλα τμήματα της επαρχίας είχαν κατά τον 19ο αιώνα μερικά ή ολικά εξισλαμιστεί, το πληθυσμιακό δυναμικό της εμφανίζεται σχετικά αναιμικό στις στατιστικές πηγές· έτσι, από τα 50 περίπου χωριά που ανήκαν μετά το 1867 στον καζά του Μαργαριτιού, μόνο τα 22 μνημονεύονται κατά τη στατιστική παρουσίαση του αντίστοιχου εκκλησιαστικού τμήματος στην *Επετηρίδα του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* (1874). Ακόμα και στην ίδια την έδρα της επισκοπής, την Παραμυθιά, η θέση των Χριστιανών ήταν τόσο μειονεκτική, ώστε κατά το 1866 βρισκόμαστε τον επίσκοπο να διαμένει μόνιμα στην Πάργα, προκειμένου να αποφύγει τις προκλήσεις των Μουσουλμάνων της πόλης⁴⁵². Το πληθυσμιακό δυναμικό της επαρχίας ενισχύθηκε το 1895 με την προσάρτηση των λίγων αλλά αξιόλογων χωριών της εξαρχίας Γηρομερίου, που αποτελούσαν μέχρι τότε ένα είδος θύλακα στο εσωτερικό της επισκοπής. Από τότε χρονολογείται και η προαγωγή της και η μετονομασία της σε μητρόπολη «Παραμυθιάς, Φιλιατών και Γηρομερίου»⁴⁵³. Τα νότια και νοτιοανατολικά όρια της σημερινής μητρόπολης, προς την πλευρά του Φαναριού και της Τσαρκοβίστας, αποδίδουν με πιστότητα τα όρια της επισκοπής την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ η βορειοανατολική της οριοθεσία, προς την κατεύθυνση των Κουρέντων και του Πωγωνιού, τροποποιήθηκε με το διαμελισμό της μητροπόλεως Βελλάς και Κονίτσης κατά το 1924. Δεκαπέντε περίπου χωριά της επαρχίας Παραμυθιάς υπάγονται από το 1913 στην Αλβανία.

Επαρχία Βελλάς και Κονίτσης

Παρά τη μικρή σχετικά έκτασή της, η εκκλησιαστική επαρχία Βελλάς ξεχώριζε ανάμεσα στις εκκλησιαστικές διαιρέσεις της Ηπείρου για την περίπλοκη και ετερόκλητη εδαφική της διάρθρωση: ύστερα από τη συγχώνευσή της με την αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής (1863), έφτασε να περιλαμβάνει τμήματα από τέσσερα διαφορετικά σαντζάκια και οκτώ διαφορετικούς καζάδες, από τους οποίους ωστόσο κανείς δεν υπαγό-

451. Κατάλογοι χωριών: Μπέτης 1987α, σ. 200-207· *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 179-183· *Αγών 1900* σποραδ. (βλ. παρακάτω σελ. 285)· Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 347-362. Η Μονή Θεολόγου πέρασε το 1898 στη μητρόπολη Δρυϊνούπολεως (Μαρτίνης 1910).

452. ΑΥΕ 1866/α.α.κ.Γ3/Υποπροξενείο Πάργας/13-10-1866.

453. Για την τελική ενσωμάτωση του Γηρομερίου βλ. Οικονόμου 1982, σ. 59 και *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 510/17-1-1903. Η ρύθμιση παρέμεινε για καιρό ανεφάρμοστη λόγω τοπικών αντιδράσεων, βλ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 623/13-5-1905.

ταν ολοκληρωτικά στη δικαιοδοσία της μέχρι το 1881. Στην αρχική της μορφή (πριν από το 1834) η επαρχία απαρτιζόταν από τις ακόλουθες εδαφικές υποδιαιρέσεις⁴⁵⁴:

α. Το «τμήμα της Κόνιτσας», όπου βρισκόταν και η πρωτεύουσα της επαρχίας, το αποτελούσαν οι ανατολικές περιοχές του ομώνυμου καζά, όσες δεν υπάγονταν στην αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής και στη μητρόπολη Καστοριάς. Εδώ εντάσσονταν και τα πέντε χωριά του Γράμμου (Δέντσικο, Πληκάτι, Τούρναβο, Χιονάδες και Λεσκάτσι), που ανήκαν κατά καιρούς στον καζά της Κολώνιας, και τα δύο μακεδονίτικα χωριά της επαρχίας Βίσαντοσκο και Σλάτινα, που υπάγονται μετά τα μέσα του 19ου αιώνα στον καζά της Καστοριάς.

β. Νοτιοδυτικά της προηγούμενης ομάδας, εννέα από τα δυτικότερα χωριά του Ζαγοριού (Πάπιγκο, Αρτσιόστα/Αρίστη, Άγιος Μηνάς, Βιτσικό/Βίκος, Μεσοβούνι, Μαυροβούνι, Άνω και Κάτω Ραβένια, Αληζότ Τσιφλίκι/Γεροπλάτανος) συγκροτούσαν το «τμήμα Ζαγοριού», που ανήκε διοικητικά στον καζά των Ιωαννίνων.

γ. Δυτικά του προηγούμενου ένα τμήμα του καζά του Πωγωνιού, με κυριότερα χωριά τη Βήσσανη, το Λαχανόκαστρο και τα Τσαραπλανά/Βασιλικό, αποτελούσε το «τμήμα Παλαιάς Πωγωνιανής», για το οποίο επικρατούσε η άποψη ότι σε προηγούμενους αιώνες ήταν προσαρτημένο στην αρχιεπισκοπή της Πωγωνιανής⁴⁵⁵. Παρ' όλο που απαντάται μετά το 1863 και με την απλούστερη ονομασία «τμήμα Πωγωνιανής», διακρίνεται πάντα σαφώς από την καθαυτό περιφέρεια της αρχιεπισκοπής, η οποία επίσης αποτέλεσε κατά καιρούς τμήμα της επαρχίας Βελλάς, όπως αναφέρεται αναλυτικότερα παρακάτω.

δ. Νότια των δύο προηγούμενων εκτεινόταν το τμήμα Κουρέντων, που το αποτελούσαν κατά πλειοψηφία χωριά του ομώνυμου ναχιγιέ του καζά των Ιωαννίνων· η γραμμή που το χώριζε από το αντίστοιχο τμήμα της μητροπόλεως Ιωαννίνων έχει περιγραφεί παραπάνω. Στο τμήμα αυτό κατατάσσονταν, λόγω της γεωγραφικής γειτονίας τους, και τα ακόλουθα χωριά της επισκοπής: Το Κρουνέρι του καζά Πωγωνιού, που ήταν εδαφικά αποκομμένο από τα υπόλοιπα πωγωνίτικα χωριά της επαρχίας· η Λεπτοκαρυά, η Μπράνια/Μαρίνα και το Κούτσι/Βρυσούλα του καζά των Φιλιτών· η Βροσίνα, το Μάξι/Πολύδωρο και η Γρανίτσα ή Κακογρανίτσα του καζά της Παραμυθιάς. Στο εσωτερικό του τμήματος βρισκόνταν και τα δύο χωριά της αυτόνομης εξαρχίας Σωσίνου.

ε. Η περιφέρεια της αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής αποτελούσε ολόκληρη, μεταξύ 1834 και 1842, τμήμα της μητροπόλεως Βελλάς και Πωγωνιανής. Τα όριά της περιγράφονται παρακάτω.

454. Κατάλογοι χωριών της επαρχίας Βελλάς: *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 190-197· Χλωρός 1899, τ. Β', σ. 2086· Επίμετρο αρ. 5β. Για τα χωριά των Κουρέντων βλ. και Λαμπριδής 1888α, σ. 60 (με λάθη) και του Πωγωνιού Λαμπριδής 1889α, σ. 40.

455. Λαμπριδής 1889α, σ. 39· Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 139, 365.

Με τη διάλυση της αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής και την ανασύσταση της επισκοπής Βελλάς και Κονίτσης (1863), τα βορειοδυτικά σύνορα της τελευταίας σταθεροποιήθηκαν κατά μήκος των τότε συνόρων των καζάδων Πρεμετής και Κόνιτσα/Πωγωνιού, δηλαδή δυτικά του Λεσκοβικιού· το μόνο χωριό του καζά της Κόνιτσας που παρέμεινε έξω από τα όρια της εκκλησίας της ήταν η Πόδα, που ανήκε από παλιά στη μητρόπολη της Καστοριάς. Τα χωριά της πρώην αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής, όσα δεν είχαν προσαρτηθεί στη μητρόπολη Κορυτσάς, εξακολουθούν ακόμη να κατατάσσονται από μερικές πηγές σε ιδιαίτερο «τμήμα Πωγωνιανής»· αργότερα όμως, από τη δεκαετία του 1880 και πέρα, η ονομασία αυτή χρησιμοποιείται περισσότερο για τα χωριά του τμήματος της Παλαιάς Πωγωνιανής. Τη θέση της παίρνει το «τμήμα Λεσκοβικιού», που σχηματίζεται μετά την ίδρυση του ομώνυμου καζά (1882).

Μετά την απελευθέρωση τα όρια της μητροπόλεως Βελλάς και Κονίτσης τροποποιήθηκαν ριζικά αφού, εκτός από την απώλεια δέκα περίπου χωριών της που περιήλθαν στην Αλβανία, ολόκληρο το τμήμα της Παλιάς Πωγωνιανής μεταβιβάστηκε στη νεοσύστατη μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως και Πωγωνιανής (1924), ενώ τα τμήματα Κουρέντων και Ζαγοριού διανεμήθηκαν μεταξύ των επαρχιών Ιωαννίνων, Δρυϊνουπόλεως και Παραμυθιάς⁴⁵⁶. Κατά το 1936 η μητρόπολη Βελλάς και Κονίτσης συγχωνεύθηκε με τη μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως και Πωγωνιανής, σχηματίζοντας τη σημερινή μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης.

Επαρχία Πωγωνιανής

Η αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής πήρε το όνομά της από την ομώνυμη υστεροβυζαντινή πόλη, που βρισκόταν ακριβώς πάνω στα σημερινά ελληνοαλβανικά σύνορα, στην περιοχή των χωριών Διπαλίτσα/Μολυβδοσκεπάστη και Μεσαριά (στο αλβανικό έδαφος)· καθεδρικός ναός της αρχιεπισκοπής ήταν η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων της Διπαλίτσας⁴⁵⁷. Κατά τον 19ο αιώνα, και για όσο διάστημα η αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής αποτελούσε ανεξάρτητη επαρχία, ο αρχιεπίσκοπος διέμενε μόνιμα στο Βουκουρέστι, ζώντας από τα έσοδα των εκεί κληροδοτημάτων της· τον αναπλήρωνε συνήθως ο ηγούμενος της μονής Μολυβδοσκεπάστου της Διπαλίτσας. Τα όρια της επαρχίας περιλάμβαναν εδάφη υποκείμενα στους καζάδες Κόνιτσας, Πωγωνιού και Πρεμετής⁴⁵⁸. Από τα χωριά της σημερινής ελληνικής επικράτειας ανήκαν στην αρχιε-

456. Η διανομή βασίστηκε στα διοικητικά σύνορα που ίσχυαν το 1924, χωρίς να παρακολουθήσει τις κατοπινές τους τροποποιήσεις. Λάθος τη χρονολογεί στα 1936 ο Οικονόμου (1982, σ. 101).

457. Γενικά βλ. Λαμπριόδης 1888δ, σ. 28-31 και 1889α, σ. 42, Soustal 1981, σ. 240· πρβλ. Οικονόμου 1982, σ. 53-55, όπου όμως υπάρχει πλήρης σύγχυση για τη γεωγραφική της υπόσταση.

458. Τα χωριά της απαριθμούνται στο συνοδικό τόμο του 1863 (Γερμανός Σάρδεων 1937, σ. 91),

πισκοπή η Διπαλίτσα/Μολυβοσκέπαστη, η Οστανίτσα/Αηδονοχώρι, το Μάζι, το Σανοβό/Αετόπετρα, η Μελισσόπετρα, η Πυροβίτσα/Καλόβρυση, το Μπελθούκι/Πυξεριά και τα εγκαταλειμμένα Μπο(γον)τσικό και Δερβένι. Επίσης, στα όρια της υπάγονταν και 24 χωριά της σημερινής Αλβανίας (τα 5 μουσουλμανικά), που κατείχαν την κοιλάδα της Βογιούσας μέχρι το ύψος των χωριών Λιάρα και Παλουμπάρι, καθώς και η κωμόπολη του Λεσκοβικιού. Σύμφωνα με το συνοδικό τόμο που αποφάσισε τη διάλυση της αρχιεπισκοπής (1863), τα δέκα βορειοδυτικότερα χωριά της, που υπάγονταν στον καζά Πρεμετής, προσαρτήθηκαν στη μητρόπολη της Κορυτσάς (αρχιερατική επιτροπεία Πρεμετής), ενώ τα υπόλοιπα στην επισκοπή Βελλάς και Κονίτσης. Μετά το 1882, τα περισσότερα από τα χωριά της πρώην αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής πέρασαν στη δικαιοδοσία του καζά του Λεσκοβικιού.

Επαρχίες Δρυΐνουπόλεως και Χειμάρρας

Η επισκοπή Δρυΐνουπόλεως οφείλει και αυτή το όνομά της στην ομώνυμη βυζαντινή πόλη, τα ερείπια της οποίας σώζονται μέχρι σήμερα κοντά στη Νετραβίτσα της ανατολικής Δρόπολης⁴⁵⁹· κατά την εποχή που εξετάζουμε, η έδρα της είχε προ πολλού μεταφερθεί στο Αργυρόκαστρο. Αν και από το 1832 τη βρίσκουμε συγχωνευμένη με την επισκοπή Χειμάρρας και Δελβίνου, τα παλιότερα όρια των δύο επαρχιών μπορούν να περιγραφούν αναδρομικά χάρη στα σύνορα με τα οποία εξακολουθούσαν να διακρίνονται τα αντίστοιχα εκκλησιαστικά τμήματα⁴⁶⁰. Η επαρχία Χειμάρρας και Δελβίνου αντιστοιχούσε σε δύο τμήματα, της Χειμάρρας (ή Μπρεγουδετίου) και του Δελβίνου· τα μεταξύ τους όρια διαφοροποιούνται στις στατιστικές πηγές, γιατί επηρεάζονται από τη διακύμανση των αντίστοιχων διοικητικών διαιρέσεων. Το τμήμα του Δελβίνου είχε έκταση μικρότερη από τον ομώνυμο καζά, επειδή το νοτιότερο τμήμα του υπαγόταν, όπως είπαμε, στην επισκοπή της Παραμυθιάς, ενώ μία ομάδα λίγων, αλλά σημαντικών χωριών στα νοτιοανατολικά της πόλης υπαγόταν απευθείας στο τμήμα της Δρόπολης (Μουζίνα, Κρόγγοι, Δρόβιανη, Λεονίτσα). Επίσης, παρ' όλο που υπάγονταν για ένα διάστημα στον ομώνυμο καζά, δεν περιλαμβάνονται ποτέ στο «τμήμα Δελβίνου» τα χωριά της δυτικής Ρίζας (Γαρδίκι, Ζουλιάτι, Μασκουλόρι, Χομελίτσα), τα οποία χώριζε από το Δέλβινο ο συμπαγής μουσουλμανικός πληθυσμός της περιοχής Κουρβελεσιού. Στην περιοχή της Χει-

στον Αραβαντινό 1856, τ. Β', σ. 341, 367, 371 (με λάθη) και στον Λαμπρίδη 1889α, σ. 42.

459. Soustal 1981, σ. 146-148.

460. Κατάλογοι χωριών: *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 184-190· ΑΥΕ 1894/α.α.κ. Α1(Παιδεία Ηπείρου)/συνημμ. στο Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 155/4-8-1894· Αγών, φ. 90/8-12-1900 έως 97/22-6-1901 (=Μπαράς 1966, σ. 341-345). Πρβλ. και τον κατάλογο εκκλησιών της επισκοπής Δρυΐνουπόλεως του 1788 (Πουλίτσας 1930, σ. 84-86).

μάργρας, τα όρια ανάμεσα στο ομώνυμο τμήμα και στη μητρόπολη των Βελεγράδων ήταν ταυτόσημα με τα αντίστοιχα διοικητικά.

Το υπόλοιπο κομμάτι της επαρχίας Δρυϊνουπόλεως, με άλλα λόγια ο αρχικός πυρήνας της επισκοπής, είχε ως κέντρο του την περιφέρεια του καζά Αργυροκάστρου, τα όριά του όμως ήταν προς κάθε σχεδόν κατεύθυνση ευρύτερα. Στα βόρεια, τα σύνορά του έφταναν μέχρι τα χωριά Στέπεζι και Χόρμποβο⁴⁶¹ της Ρίζας του Τεπελενιού και αγκάλιαζαν ολόκληρη την περιφέρεια της Ζαγοριάς, περικλείοντας έτσι το μεγαλύτερο τμήμα των χριστιανικών περιοχών του καζά του Τεπελενιού. Επίσης, στη μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως υπαγόταν και το μεγαλύτερο τμήμα του καζά του Πωγωνιού, τα χωριά του οποίου σχημάτιζαν το τμήμα της Παλιάς Πωγωνιανής, ομώνυμο με το αντίστοιχο τμήμα της επαρχίας Βελλάς και Κονίτσης⁴⁶². Τα υπόλοιπα τμήματα της περιφέρειας Δρυϊνουπόλεως, δηλαδή η καθαυτό Δρυϊνούπολη ή Δρόπολη, η Λιντζουριά, η Ρίζα και η Ζαγοριά, έπαιρναν τα ονόματά τους από τους αντίστοιχους ναχιγιέδες του Αργυροκάστρου και του Τεπελενιού.

Με τη χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων (1913) τα εδάφη της επαρχίας διασπάστηκαν· στο μικρό τμήμα που απέμεινε στην Ελλάδα, με την προσθήκη όλων των εδαφών της επαρχίας Πωγωνιού που υπάγονταν μέχρι τότε στη μητρόπολη Βελλάς, καθώς και αρκετών χωριών των Κουρέντων, δόθηκε το 1924 ο πομπώδης τίτλος της μητρόπολης Δρυϊνουπόλεως και Πωγωνιανής, αν και καμιά απ' αυτές τις δύο περιοχές δεν υπαγόταν στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη του. Αργότερα (1936) η περιφέρειά του συγχωνεύθηκε με τη μητρόπολη Βελλάς.

Επαρχία Βελεγράδων

Αν και πιο εκτεταμένη από κάθε άλλη εκκλησιαστική διαίρεση της Ηπείρου, η μητρόπολη «Βελεγράδων, Κανίνης και Σπαθίας», όπως ήταν η πλήρης ονομασία της, επέπτευε ένα σχετικά περιορισμένο χριστιανικό ποίμνιο, αφού οι Μουσουλμάνοι αποτελούσαν την απόλυτη πλειοψηφία του πληθυσμού σε μεγάλα τμήματα της δικαιοδοσίας της. Η οριοθεσία της ήταν απλή: Τα νότια και ανατολικά της σύνορα συνέπιπταν θεωρητικά με εκείνα του σαντζακιού του Μπερατιού, όπως διαμορφώθηκε μετά τη μεταρρύθμιση του 1867, περιέκλειαν δηλαδή τους καζάδες

461. Το Χόρμποβο αποτελούσε από την εποχή του Αλή πασά μουσουλμανικό χωριό, υπαγόταν όμως εξ αρχής στη μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως (Πουλίτσας, *ό.π.*, σ. 85): το ομώνυμο μοναστήρι ήταν «εις τα όρια» Δρυϊνουπόλεως και Πρεμετής σύμφωνα με αναφορά του 1911 (Μπαράς 1966, σ. 240-241), αλλά ο Amadori 1908 (χάρτης αρ. 4) το εντάσσει καθαρά στη μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως.

462. Στο τμήμα αυτό η στατιστική του 1874 προσθέτει και τα χωριά του Αργυροκάστρου Ζάβοροχο, Μαυρόπουλο, Ραντάτι και Σέχι στην περιοχή της Κακαβιάς.

του Μπερατιού (μαζί με τον κατοπινό καζά της Λιούσνιας), της Αυλώνας, του Σκραπαριού και της Τομορίτσας. Αλλά στο μεγαλύτερο τμήμα του το όριο αυτό δεν είχε καμία πρακτική υπόσταση, γιατί οι πληθυσμοί που κατοικούσαν στις ενδιάμεσες ορεινές περιοχές του Κουρβελεσιού, της Τοσκαριάς, της Μαλακάστρας και του Σκραπαριού είχαν προ πολλού στο σύνολό τους εξισλαμιστεί· και το μοναδικό χριστιανικό χωριό που επιζούσε απομονωμένο στο νότιο άκρο του καζά του Σκραπαριού, η Οντρίτσανη, υπαγόταν κατά τον 19ο αιώνα στη γειτονική αρχιερατική επιτροπεία της Πρεμετής⁴⁶³.

Βόρεια και βορειοανατολικά, τα σύνορα της επαρχίας προχωρούσαν πέρα από τα διοικητικά όρια του πασαλικιού των Ιωαννίνων: περιέκλειαν πρώτα τη σημερινή επαρχία του Γκράμισι, αντίστοιχη στους δύο παλιούς καζάδες Βέρτσας και Σουλιόβας, όπου επιβίωναν ακόμα μικροί χριστιανικοί κτηνοτροφικοί πληθυσμοί στις στάνες των χωριών Σουλιόβα, Γκορίτσα και Γκραμπόβα⁴⁶⁴· και ακόμη βορειότερα, όσα εδάφη των καζάδων του Ελμπασάν και της Πεκίνης βρισκονταν νότια του ποταμού Σκούμπη. Ο ποταμός αυτός αποτελούσε μέχρι το 1899 το σύνορο μεταξύ των δύο μητροπόλεων Βελεγράδων και Δυρραχίου· κοντά στις εκβολές του ωστόσο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το εκκλησιαστικό σύνορο παρουσίαζε μια μικρή απόκλιση προς τα βόρεια, ακολουθώντας την παλιότερη κοίτη του ποταμού, και περικλείοντας με τον τρόπο αυτό τρία χωριά του καζά της Καβάγιας.

Το μικροσκοπικό μέγεθος των περισσότερων χριστιανικών κοινοτήτων, ιδίως των περιοχών Αυλώνας και Μουζακιάς, είχε ως αποτέλεσμα τη συγχώνευσή τους σε έναν περιορισμένο αριθμό ενοριών, που περιείχαν κάποτε μέχρι και δέκα χωριά η καθεμία· σε πολλές από τις εκκλησιαστικές στατιστικές της ύστερης Τουρκοκρατίας η κυρίαρχη μονάδα δεν είναι το χωριό, αλλά η ενορία. Πέντε από τις ενορίες βρισκονταν στην έδρα της επαρχίας, την πόλη του Μπερατιού. Οι υπόλοιπες κατατάσσονταν σε έξι κύρια τμήματα: Αυλώνας, αντίστοιχο με τον ομώνυμο καζά· Ναχαγιές και Τοπαλτία⁴⁶⁵, δηλαδή ο κεντρικός ναχιγιές του Μπερατιού· Μικρής Μου-

463. Κατάλογοι χωριών της επαρχίας Βελεγράδων: Αλεξούδης 1868, σ. 49-73 (πληρέστατος)· *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλελευθέρου Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 209-216· Υπουργείον Στρατιωτικών 1880, σ. 121-136· σχολική και «εθνολογική» στατιστική της 17-11-1904 στο ΑΥΕ 1907/α.α.κ. («Εμπιστευτικά 1901-1907...»), απ' όπου πηγάζουν η «Στατιστική των Χριστιανών Αλβανοφώνων και Βλαχοφώνων κατοίκων της περιφέρειας Βερατίου υπαγομένων εις την πνευματικήν διοίκησιν της Μητροπόλεως Βελεγράδων εκτός του τμήματος Αυλώνος» της 1-8-1907 του ΑΥΕ 1912/φ. Β 53 («Στατιστικά Ηπείρου-Αλβανίας») και ο «Πίναξ πληθυσμού, αριθμού ελληνικών σχολείων αρρένων και θηλέων... της προξενικής περιφέρειας Βερατίου εκτός της του Αυλώνος» της 8-9-1905 (Προξενείον Βερατίου αρ. 110) στο ΑΥΕ, ό.π. (αντίγραφα και σε άλλους φακέλους). Μόνο οι ενορίες καταγράφονται στον επίσημο μητροπολιτικό κατάλογο του 1901 (Επίμετρο αρ. 5γ).

464. Αλεξούδης 1868, σ. 69-70. Για τη Γκραμπόβα βλ. παραπάνω σημ. 427. Επιπλέον στις περιοχές αυτές ξεκαλοκαίριαζαν εκατοντάδες Αρβανιτόβλαχοι της Μουζακιάς, αλλά και οι ευπορότεροι χριστιανοί του Μπερατιού, για χάρη των οποίων λειτουργούσε εποχιακά ειδική ενορία «Σωτήρας και Τομορίου».

465. Για το νόημα του όρου «Τοπ-αλί» βλ. παρακάτω, σημ. 485.

ζακιάς και Μαλακάστρας, αντίστοιχο με τους δύο ομώνυμους ναχιγιέδες (οι ελάχιστες χριστιανικές κοινότητες της Μαλακάστρας, εγκατεστημένες κατά πλειοψηφία στις δυτικές παρυφές της, υπάγονταν όλες σε ενορίες της Μικρής Μουζακιάς)· Μεγάλης Μουζακιάς και Καρατοπράκ, αντίστοιχο και πάλι με τους ομώνυμους ναχιγιέδες βόρεια του ποταμού Σεμένη· Άνω και Κάτω Σπαθίας, όπου υπάγονταν τα περισσότερα χωριά του καζά του Ελμπασάν. Τα ελάχιστα χριστιανικά χωριά των καζάδων Καβάγιας και Πεκίνης (Σέκι Τώντου Κιόρε, Ρέθι Ντούμο, Σέξι, Πεκίστι, Τσέραγα, Ράσα, Νταούλασι, Ντραγότι) υπάγονταν σε ενορίες της Μεγάλης Μουζακιάς, ενώ οι κοινότητες της Βέρτσας, της Σουλιόβας και η μικρή ενορία του Μόλασι στον καζά του Ελμπασάν, η οποία βρισκόταν στα νότια του Δεβόλη ποταμού και αποτελούσε γεωγραφικά προέκταση της Σουλιόβας, εντάσσονται από άλλες πηγές στη Σπαθία και από άλλες στο τμήμα του Ναχαγιέ. Για τις λεπτομέρειες των ορίων μεταξύ των τμημάτων, όπως και για τον αριθμό και τη δικαιοδοσία των διαφόρων ενοριών, υπάρχει σ' όλες τις πηγές μια γενικότερη ρευστότητα. Τέλος, ως σημειωθεί ότι με απόφαση του Πατριαρχείου, τον Ιούνιο του 1899, ολόκληρο το τμήμα της Σπαθίας περιήλθε στη δικαιοδοσία της μητροπόλεως Δυρραχίου⁴⁶⁶. η ρύθμιση αυτή φαίνεται ότι συμπαρέσυρε και όλους τους υπόλοιπους μικροσυννοικισμούς του Ελμπασάν, του Γκράμισι, της Πεκίνης και της Καβάγιας που βρισκόνταν μέχρι τότε διεσπαρμένοι στα διάφορα τμήματα της επαρχίας Βελεργράδων, γιατί κανείς τους δεν αναφέρεται στις εκκλησιαστικές στατιστικές της δεκαετίας του 1900. Στη μητρόπολη των Βελεργράδων απέμεινε μονάχα η Γκραμπόβα, που η χριστιανική της συννοικία είχε υπαχθεί στον καζά της Γκουσνίτσκας (σημ. 427). Έτσι, τα βόρεια όρια της επαρχίας ήρθαν και αυτά να συμπέσουν με τα διοικητικά σύνορα του σαντζακίου του Μπερατιού.

Αρχιερατική επιτροπεία Ραδοβιζίου

Από τις λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε για τα όρια της επισκοπής του Ραδοβιζίου, πριν από την κατάργηση και την ενσωμάτωσή της στη μητρόπολη της Λάρισας, γίνεται φανερό ότι αυτά δεν συνέπιπταν με τα όρια του ομώνυμου ναχιγιέ του καζά της Άρτας. Ενώ τα Ζυγοχώρια, όπως είπαμε, ανήκαν στη μητρόπολη της Άρτας, ο επίσκοπος Ραδοβιζίου σε αντιστάθμισμα κατείχε τα δυτικότερα χωριά του καζά των Αγράφων, δηλαδή το τμήμα εκείνο της αριστερής όχθης του Αχελώου που βρίσκεται μεταξύ των χωριών Λιάσκοβο/Πετροτώ και Ραφτόπουλο⁴⁶⁷. Η ζώνη

466. Νικολαΐδου 1978, σ. 15.

467. Leake 1835, τ. Δ', σ. 271· Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 32-33· Βασιλείου 1960, σ. 120· Κωτωώρης 1972, σ. 32-33, όπου η έδρα της επισκοπής τοποθετείται στο Δένδρο των Μικρών Βραγγα-

αυτή, όπως έχει προαναφερθεί, προσαρτήθηκε για ένα διάστημα και διοικητικά, μεταξύ 1867-1876, στον καζά Ραδοβιζιού και Πετρίλου. Ήδη όμως, από το 1830, η επισκοπή του Ραδοβιζιού είχε καταργηθεί, και τα ηπειρωτικά της εδάφη προσαρτήθηκαν στη μητρόπολη της Λάρισας· το ανατολικό του Αχελώου τμήμα της, μετά το διαμελισμό του καζά των Αγράφων από τη χάραξη των ελληνοτουρκικών συνόρων, φαίνεται ότι πέρασε μαζί με όλα τα υπολείμματα του τελευταίου στη δικαιοδοσία της μητροπόλεως Φαναριοφρασαλών.

Αρχιερατική επιτροπεία Πρεμετής

Μία αρκετά εκτεταμένη εκκλησιαστική περιφέρεια με κέντρο την πόλη της Πρεμετής υπαγόταν στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στη μητρόπολη της Κορυτσάς, παρ' όλο που δεν είχε καμία συνοχή με τα υπόλοιπα εδάφη της τελευταίας· την επόπτευε ιδιαίτερος αρχιερατικός επίτροπος με μόνιμη έδρα την Πρεμετή, η οποία, τυπικά, αποτελούσε και τη δεύτερη έδρα του μητροπολίτη Κορυτσάς⁴⁶⁸. Αρχικά, στο «τμήμα» της Πρεμετής υπάγονταν τα ακόλουθα εδάφη: α. Από τον καζά της Πρεμετής η Ρίζα, η Τσερία, η Δεσνίτσα και τα δυτικότερα χωριά της Σκερίας και της Δαγκλής, όσα δεν υπάγονταν στην αρχιεπισκοπή Πωγωνιανής ή στη μητρόπολη της Καστοριάς, β. από τον καζά του Σκραπαριού το μοναδικό του χριστιανικό χωριό, η Οντρίτσανη, και γ. από τον καζά του Τεπελενιού, όσα εδάφη βρισκόνταν στα βόρεια της γραμμής που όριζε τις κτήσεις της μητρόπολης Δρυϊνουπόλεως –μια περιοχή που αντιστοιχούσε τυπικά στα τρία τέταρτα του καζά, αλλά στην ουσία περιλάμβανε μονάχα τέσσερις χριστιανικές κοινότητες, δηλαδή το ίδιο το Τεπελένι και τα χωριά της Ρίζας Λέκλη, Κόντρα και Πέστανη⁴⁶⁹. Μεταξύ 1828 και 1834 τα όρια της επιτροπείας ήταν ευρύτερα, αφού είχε προστεθεί σ' αυτήν και η περιφέρεια της αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής, που είχε τότε συγχωνευθεί με τη μητρόπολη Κορυτσάς. Τέλος, με την οριστική διάλυση της αρχιεπισκοπής Πωγωνιανής (1863), οπότε τα

ών· Σπανός 1991, σ. 71-73 για έναν ατελή κατάλογο των χωριών της. Το θεσσαλικό της τμήμα, δηλαδή τα δυτικότερα χωριά της Αργιθέας, αποτελεί το «ναχιγιέ του Ραδοβιζιού» στο οθωμανικό κατάστιχο των Τριγάλων ΒΑ/ΜΜ 10 του 1454 (M. Delilbasi, προσωπική πληροφορία) και σε φορολογικές πηγές της ίδιας εποχής (Todorov-Velkov 1988, σ. 281· αποτυχημένες οι ταυτίσεις της σ. 307). Σε «Ραδοβίζι» πρέπει να διορθωθεί και ο «ναχιγιές Αργίδοβις» των δυτικών Αγράφων που μαρτυρείται παρεφθαρμένα σε έγγραφο του 1754 (Γιαννόπουλος 1971, σ. 70). Κατά παράδοξο τρόπο η Αβραμεία (1974, σ. 180· πρβλ. Soustal 1981, σ. 249) τοποθετεί την επισκοπή Ραδοβιζιού στην Ελασσόνα.

468. Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 172· «Στατιστικοί πίνακες και πληροφορίες περί της εκπαιδευτικής κινήσεως της εκκλησιαστικής περιφέρειας Πρεμετής», ΑΥΕ 1908/α.α.κ. ΚΒ'.

469. Κατάλογοι χωριών· ΑΥΕ, ό.π.: *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 208-209 (λειψός)· Καρμίτσης 1888, σ. 78 κ.ε.: *Αγών*, φ. 115/1-6-1901. Με πολλά λάθη οι κατάλογοι του Αραβαντινού (1856, τ. Β', σ. 367-377).

νοτιοανατολικά όρια της επιτροπείας εξισώθηκαν μ' εκείνα του καζά της Πρεμετής, περιήλθαν στη δικαιοδοσία της 10 ακόμη χωριά της Ρίζας και της Σκερίας, από τα οποία τα περισσότερα πέρασαν κατά το 1882 στον καζά του Λεσκοβικιού.

Κτήσεις της μητροπόλεως Καστοριάς

Ολόκληρος σχεδόν ο ναχιγιές της Δαγκλής και τα βορειότερα τμήματα του ναχιγιέ της Σκερίας υπάγονταν εκκλησιαστικά στη μητρόπολη της Καστοριάς, όπου ανήκε επίσης και η ενδιάμεση περιφέρεια του καζά της Κολώνιας. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην περιφέρεια της επιτροπείας Πρεμετής και στη μητρόπολη της Καστοριάς ξεκινούσε ανατολικά του χωριού Κοσόβα και προχωρούσε σχεδόν παράλληλα με την κοίτη της Βογιούσας, από την οποία απείχε σε ευθεία γραμμή γύρω στα πέντε χιλιόμετρα⁴⁷⁰. Με τον τρόπο αυτό, χωριά που βρισκόνταν σε απόσταση δύο μόλις ωρών από την Πρεμετή απείχαν από την έδρα του μητροπολίτη τους τουλάχιστον δύο ημέρες πορεία. «Πόσον παράλογος η εκκλησιαστική αυτή διαίρεσις», σημειώνει ο Ι. Λαμπρίδης· αλλά όλες οι προσπάθειες που έγιναν για να την αλλάξουν δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα, για λόγους που σχετίζονται ίσως με την ιδιάζουσα σημασία της μητροπόλεως Καστοριάς κατά την περίοδο της έξαρσης του Μακεδονικού αγώνα⁴⁷¹.

Στα εδάφη της μητροπόλεως της Καστοριάς ανήκε αρχικά και η βορειοδυτική γωνία του καζά της Κόνιτσας, όπου η μόνη χριστιανική κοινότητα ήταν εκείνη του χωριού Πόδα ή Μπότα· μετά το 1882 το χωριό αυτό, μαζί με αρκετά ακόμη χωριά της μητροπόλεως Καστοριάς που ανήκαν έως τότε στην Πρεμετή, προσαρτήθηκε στον καζά του Λεσκοβικιού. Συνολικά, μέχρι το 1876 μνημονεύονται στο εσωτερικό του πασαλικιού των Ιωαννίνων 35 περίπου χωριά υποκείμενα εκκλησιαστικά στο μητροπολίτη της Καστοριάς, από τα οποία δέκα περίπου, εξαιτίας της συνοριακής μεταβολής ανάμεσα στους καζάδες Πρεμετής και Κολώνιας, πέρασαν την προαναφερόμενη χρονιά στο βιλαέτι του Μοναστηριού⁴⁷². Ένα από τα χωριά της

470. Βλ. «Στατιστικός πίναξ του ορθοδόξου πληθυσμού της επαρχίας Καστοριάς» (αντίγραφο του πρωτότυπου πίνακα με υπογραφή του Γερμανού Καραβαγγέλη, 8-3-1902), ΑΥΕ 1900/α.α.κ./Στατιστικά Προξενείου Μοναστηρίου. Πρβλ. Λαμπρίδης 1880, τ. Β', σ. 235-236· Σούφλας 1929, σ. 221· και για τα χωριά του καζά Λεσκοβικιού, Αγών, φ. 397/26-10-1906. Χρήσιμος και ο χάρτης 4 του Amadori (1908).

471. Παρ' όλα αυτά η *Φωνή της Ηπείρου* (φ. 148/21-7-1895) θεωρούσε πως το Πατριαρχείο ενέκρινε το αίτημα των κατοίκων για την ίδρυση ιδιαίτερης επισκοπής Πρεμετής.

472. Από τα 62 χωριά που μετράει ο Π. Αραβαντινός (1856, τ. Β', σ. 372-376) μερικά εσφαλμένα υπάγονται στην Καστοριά, άλλα είναι μουσουλμανικά και η απαρίθμησή τους δεν έχει νόημα. Σύγχυση υπάρχει και στους πίνακες της «Περιγραφής της Ηπείρου» (1984, τ. Α', σ. 142). Τα 12 χωριά που ξέρει ο Λαμπρίδης (1880, τ. Β', σ. 235) είναι, φαίνεται, μόνο τα αμιγή χριστιανικά.

Σκερίας, τη Δελβίνα, η μητρόπολη της Καστοριάς το μοιραζόταν με τον αρχιερατικό επίτροπο της Προμετής⁴⁷³.

Οι εξαρχίες

Η εξαρχία Μετσόβου περιλάμβανε όλα τα χωριά του ομώνυμου καζά με την προσθήκη του χωριού Ντερβεντίστα/Ανθοχώρι. Όπως και ο καζάς, έτσι και η εξαρχία του Μετσόβου σχεδόν διχοτομήθηκε με τη χάραξη των νέων ελληνoturκικών συνόρων το 1881⁴⁷⁴.

Η εξαρχία Πογδοριανής ή Σωσίνου περιλάμβανε το ομώνυμο σταυροπηγιακό μοναστήρι και τα χωριά Πογδόριανη και Μαυρονόρος (το τελευταίο ιδρύθηκε μόλις το 1873), που βρίσκονταν στο εσωτερικό της επαρχίας Βελλάς και Κονίτσης. Έξαρχος της διοριζόταν συνήθως ο ηγούμενος της μονής Σωσίνου⁴⁷⁵.

Η εξαρχία Γηρομερίου περιλάμβανε την πόλη των Φιλιατών και 11 ή 12 χωριά του ομώνυμου καζά, χτισμένα στις λοφοσειρές που εκτείνονταν στα βόρεια της πόλης. Σε παλιότερες εποχές υπάγονταν ασφαλώς σε αυτήν και τα πεδινά χωριά ανάμεσα στους Φιλιάτες και στα ιονικά παράλια, αλλά τον 19ο αιώνα όλα αυτά, με εξαίρεση τη Σκουπίτσα, είχαν εντελώς εξισλαμιστεί⁴⁷⁶. Οι κτήσεις της εξαρχίας περιβάλλονταν ολοκληρωτικά από τα εδάφη της επισκοπής Παραμυθιάς.

473. Έτσι και ο Λαμπρίδης (1880, τ. Β', σ. 235)· η στατιστική του Αγώνα (σημ. 470) λέει ότι το κατείχε η μητρόπολη της Καστοριάς, αλλά το «διεκδικούσε» και η μητρόπολη Κορυτσάς.

474. Λαμπρίδης 1880, τ. Β', σ. 246-247 και 1888γ, σ. 40. Η Παλιά Κουτσούφλιανη (βλ. παραπάνω, Καζάς Μετσόβου) ξαναπέρασε το 1898 στο Μέτσοβο (όχι στα Γρεβενά, όπως λέει ο Σαράντης 1988, σ. 260).

475. Λαμπρίδης 1888α, σ. 6· Οικονόμου 1982, σ. 61 και γενικότερα Βρανούσης 1957, σ. 99 κ.ε.

476. Κατάλογοι χωριών: Αραβαντινός 1984, τ. Α', σ. 176· *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλελευθέρου Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 204-205· Λαμπρίδης 1880, τ. Β', σ. 247· και ιδίως τα σιγίλλια που παραθέτει ο Γερμανός Σάρδεων (1937, σ. 32-54· αυτό του 1759 αναφέρει ακόμα τη Βρυσέλα, μετέπειτα μουσουλμανικό χωριό στις όχθες του Καλαμά).

ΕΒΔΟΜΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το χωριό και η πόλη ως κύτταρο της διοικητικής ιεραρχίας

Η έννοια του χωριού

Σε όλη την προηγούμενη ανάλυση η δικαιοδοσία των διοικητικών και εκκλησιαστικών υποδιαιρέσεων προσδιορίστηκε με βάση τους καταλόγους των υποκείμενων χωριών τους, και τα όριά τους εξισώθηκαν συμβατικά με τα εδαφικά όρια των αντίστοιχων σημερινών κοινοτήτων. Χρειάζεται όμως να τονιστεί ότι τόσο η μορφή του οικιστικού πλέγματος, όσο και η νομική υπόσταση των συστατικών του στοιχείων, των πόλεων και των χωριών, ήταν εξίσου ευμετάβλητη με το καθεστώς και τα σύνορα των ευρύτερων επαρχιακών υποδιαιρέσεων. Η αντίληψη του οικισμένου χώρου που διαπνέει το σύγχρονο συγκεντρωτικό κράτος δεν αποτελεί καλό εφόδιο για την κατανόηση αυτών των μεταβολών. Σήμερα η έννοια του χωριού τείνει να συμψηφιστεί με τον «οικισμό», όρο που παραπέμπει σε μια απλή συστάδα σπιτιών, και δεν είναι επομένως παρά γνώρισμα του γεωγραφικού τοπίου· η ταξινόμηση αυτών των οικισμών και η ένταξή τους στο διοικητικό σύστημα επαφίεται στις πρωτοβουλίες της κεντρικής εξουσίας, που εκδίδει και τα απαραίτητα διατάγματα σύστασης, μεταβολής των ορίων ή κατάργησης και συγχώνευσης των εκάστοτε «κοινοτήτων». Από την άλλη μεριά, ο αριθμός και η εμβέλεια των διαφόρων «οικισμών» καθορίζονται από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία με κριτήρια, υποτίθεται, «αντικειμενικά», δηλαδή μορφοκρατικά. Έτσι, στην εισαγωγή των *Αποτελεσμάτων της Απογραφής του 1971* (σ. *24) διαβάζουμε ότι «ως αυτοτελής οικισμός... εθεωρήθη κάθε σύνολον γειτνιαζουσών οικοδομών, το οποίον απετελείτο είτε εκ δέκα τουλάχιστον κατοικιών νοικοκυριών, είτε εκ μιας συλλογικής κατοικίας (ξενοδοχείον, σανατόριον, μοναστήριον, στρατών κ.λπ.), δυναμένης να κατοικηθή κανονικώς υπό 50 τουλάχιστον ατόμων... Οικισμοί μικρότεροι ως και μεμονωμένα αγροικία μη πληρούσαι τας ανωτέρω προϋποθέσεις απεγράφησαν εις τα περὶχωρα του πλησιεστέρου διὰ βατῆς οδοῦ οικισμού... Ένα σύνολον οικοδομών εθεωρήθη ὅτι απετέλει συνέχειαν της αὐτῆς πόλεως ἢ του χωριού, οσάκις η μεταξύ των οικοδομών ἀπόστασις ἦτο (ἀπὸ κτιρίου εις κτίριον) μικροτέρα των 200 μέτρων...». Στην ουσία, κάθε παρόμοιος «αντικειμενικός» ορισμός της έννοιας του οικισμού ανοίγει το

δρόμο στην πλέον άκρατη μορφή υποκειμενισμού, αφού στην κοινή συνείδηση ή στη νομική πραγματικότητα υποκαθιστά την προσωπική ετυμηγορία ενός ανώνυμου απογραφέα. Αυτό το γεγονός, καθώς και οι διαρκείς μεταβολές των επιμέρους προδιαγραφών από τη μια απογραφή στην άλλη, αποτελούν την αιτία των απρόβλεπτων ταλαντεύσεων και διακυμάνσεων που παρουσιάζει σε κάθε απογραφή ο αριθμός των καταγραμμένων οικισμών σε πολλές περιοχές της Ελλάδας.

Αλλά οι αντιλήψεις στις οποίες στηρίζονται οι σημερινές πληθυσμιακές απογραφές απουσίαζαν από τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες, όπως άλλωστε απουσίαζαν και από το ελληνικό κράτος της βασιλείας του Όθωνα και του Γεωργίου. Για τον 19ο αιώνα οι λέξεις «χωριό» και «κοινότητα» ήταν ουσιαστικά ισοτίμες: η ελάχιστη οικιστική μονάδα ήταν κοινή τόσο στη γλώσσα της διοικητικής ιεραρχίας, όσο και στη γλώσσα των στατιστικών και απογραφικών πηγών που κυρίως απέβλεπαν στην εξυπηρέτησή της. Αν λοιπόν στο εσωτερικό μιας κοινότητας υπήρχαν –και υπήρχαν συχνά– περισσότεροι από ένας «οικισμοί», αν δηλαδή, στην ορολογία της εποχής, το χωριό διέθετε χωριστούς μαχαλάδες, κάποτε μάλιστα σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους, τούτο σπάνια προκύπτει από τους καταλόγους και τις αναλυτικές στατιστικές που το αναφέρουν. Κατά συνέπεια το χωριό της Τουρκοκρατίας δεν αντιστοιχεί με τον «οικισμό» της σύγχρονης στατιστικής ορολογίας, αλλά με την κοινότητα: δεν είναι οικισμένο σημείο, αλλά καθορισμένη γεωγραφική έκταση δεν είναι συστάδα σπιτιών, αλλά νομικό πρόσωπο. Για να κατανοήσουμε το καίριο αυτό σημείο, είναι ανάγκη να γνωρίσουμε λεπτομερέστερα με ποια διαδικασία συγκροτούνταν και τι ακριβώς περιείχε η κοινότητα ενός ηπειρωτικού χωριού στην ύστερη Τουρκοκρατία⁴⁷⁷.

Τρία ήταν ουσιαστικά τα γνωρίσματα που έπρεπε να συγκεντρώνει ένας οικισμός για να θεωρείται ξεχωριστό χωριό: α. Η κατοχή ιδιαίτερης εδαφικής έκτασης με συγκεκριμένη οριοθεσία, η ύπαρξη δηλαδή επίσημα αναγνωρισμένου *σινόρου* («σηνήρ» στις τουρκικές πηγές), β. Η παρουσία μόνιμα εγκατεστημένου *πληθυσμού* («νουφούς») στο εσωτερικό του σινόρου, και γ. Η αναγνώριση από την κεντρική εξουσία της *νομικής υπόστασης της κοινότητας* («καριγέ»). Μονάχα όσες κοινότητες διαθέτανε την αναγνώριση αυτή μπορούσαν να εμφανίζονται με ιδιαίτερη εγγραφή στα επίσημα φορολογικά, κτηματολογικά και πληθυσμιακά μητρώα, να εκλέγουν δημογέροντες και να εκπροσωπούνται ενώπιον της οθωμανικής εξουσίας, πρώτα μέσω των «μουχμπίρηδων» (κατά λέξη «αγγελιοφόρων»), και στη συνέχεια με τους αιρετούς τους μουχτάρηδες ή «σφραγιδοφύλακες»⁴⁷⁸.

477. Για τη νομική υπόσταση της κοινότητας χρήσιμα είναι ακόμα όσα γράφει ο Αντωνιάδης (1842, σ. 118 κ.ε.). Βλ. ακόμα Πολυχρονιάδης 1913, σ. 70-73, Λιβαδάς 1913, τ. 9-10 και γενικά Κοινοτομολογία 1982. Την παλαιότητα της διάκρισης χωριού και οικισμού υπογραμμίζει ο Στεργιόπουλος (1937, σ. 11-16).

478. Κατά το νόμο των βιλαετιών (§54) κάθε «ενορία» (τζεμαάτ: η σωστότερη μετάφραση θα

Μία βασική διάκριση γεννούσε στο εσωτερικό του συστήματος η διαφορά του γαιοκτητικού καθεστώτος. Τυπικά, με τον όρο «καριγέ» η οθωμανική εξουσία εννοούσε μονάχα τα ελευθεροχώρια, των οποίων η έκταση, το «σύνορο», αποτελούσε κοινόχρηστη γη των κατοίκων του· τα τσιφλίκια αντίθετα, οι γαίες των οποίων είχαν περιέλθει επίσημα στην κατοχή ενός και μόνο ιδιοκτήτη, διέπονταν από ιδιαίτερο νομικό καθεστώς, και η εσωτερική τους αυτοδιοίκηση ήταν κατά τα πρώτα στάδια από υποτυπώδης έως ανύπαρκτη. Η ρητή διαφοροποίηση ανάμεσα σε χωριά και τσιφλίκια αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των οθωμανικών γεωγραφικών και απογραφικών κειμένων του 19ου αιώνα. Ωστόσο, η θεσμική διαφοροποίηση ανάμεσα στα ελευθεροχώρια και τα τσιφλίκια έτεινε με το πέρασμα του χρόνου να χάνει κάπως το νόημά της. Στην οθωμανική νομοθεσία της περιόδου 1864-1876, που όριζε τον τρόπο της εκλογής και τη δικαιοδοσία των μουχτάρηδων των χωριών, μολοντί δεν υπάρχει καμία απόπειρα να οριστεί νομικά η έννοια του «χωριού», το καθεστώς των τσιφλικιών εξισώνεται σιωπηρά με εκείνο των ελευθεροχωριών⁴⁷⁹. Τέτοια εξίσωση, βέβαια, δεν επήλθε ποτέ σε ό,τι αφορά τις ιδιαίτερες οικονομικές υποχρεώσεις μικροϊδιοκτητών και κολλήγων, ούτε στον τρόπο με τον οποίο η έξωση του πληθυσμού ενός τσιφλικιού και η διαγραφή του από το χάρτη των αυτοτελών οικισμών παρέμενε δικαίωμα του ιδιοκτήτη του.

Κοινότητες και μαχαλάδες

Πρέπει να ομολογήσουμε ότι οι πηγές μας δεν ξεκαθαρίζουν πάντα με ακρίβεια ποιοι οικισμοί σχημάτιζαν ξεχωριστές κοινότητες και ποιοι όχι· και σχεδόν πάντοτε αγνοούμε τις χρονολογίες κατά τις οποίες συνέβησαν οι τυχόν μεταβολές στο οικιστικό ή νομικό καθεστώς ορισμένων χωριών. Θα μπορούσε κανείς να δηλώσει συνοπτικά, ότι με πιθανή εξαίρεση τον καζά του Μπερατιού και της Λιούσνιας –όπου επικρατούσαν, όπως θα δείξουμε παρακάτω, εντελώς ιδιόζουσες οικιστικές συνθήκες–, στις

ήταν «κάθε θρησκευτική κοινότητα») εξέλεγε χωριστούς μουχτάρηδες και αποτελούσε ιδιαίτερο νομικό πρόσωπο. Οι μουχτάρηδες πλαισιώνονταν από τους αντίστοιχους δημογέροντες. Αν και μόνο οι πρώτοι ήταν νομικά υπόλογοι απέναντι στην κεντρική εξουσία, τα κοινοτικά ζητήματα εξετάζονταν από το σύνολο των «μουχταροδημογερόντων». Στις χριστιανικές κοινότητες οι μουχταροδημογέροντες αφενός αντιπαραβάλλονταν και αφετέρου δέχονταν την ισχυρότατη επίδραση των «εφοροεπιτρόπων», δηλαδή του αντίστοιχου κλιμακίου της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Οι τελευταίοι όχι μόνο έλεγχαν (κατά κανόνα) τη διαχείριση των κοινοτικών πόρων, αλλά εκπροσωπούσαν και την ευπορότερη και ισχυρότερη κοινωνικά μερίδα του πληθυσμού, που έβρισκε το λειτουργημα του μουχτάρη «εξευτελιστικό» (Λιβαδάς, *ό.π.*: πρβλ. Νικολαΐδου 1987, σ. 526-527).

479. Κατά το άρθρο 4 του νόμου των βιλαετιών «ο δήμος [=καζάς] διαιρείται εις πλειονας κοινότητας [καριγέ], εκάστη των οποίων έχει ιδίαν δημοτικήν διαίρεσιν...» (Νικολαΐδης 1869, σ. 72). Κατά τον Bourcart (1921, σ. 278) μόνο στη βορειότερη Αλβανία είχαν απομείνει τσιφλικοχώρια χωρίς κοινοτική αυτοδιοίκηση.

υπόλοιπες περιοχές του πασαλικιού των Ιωαννίνων οι αναλυτικοί στατιστικοί κατάλογοι που συντάσσονται στη διάρκεια της ύστερης Τουρκοκρατίας περιλαμβάνουν λίγο-πολύ τα ίδια πάντοτε χωριά. Ωστόσο, σε κάθε περιοχή υπάρχουν και ορισμένοι οικισμοί που συναντώνται μονάχα σποραδικά στις πηγές, ή απουσιάζουν συστηματικά από κάποια ειδική τους κατηγορία (π.χ. τις εκκλησιαστικές στατιστικές). Ένα μέρος αυτών των αποκλίσεων οφείλεται ασφαλώς στον ανεπίσημο χαρακτήρα ορισμένων πηγών, άλλες όμως μας παραπέμπουν σε εγγενείς ασάφειες του διοικητικού συστήματος. Έτσι, πολλά τσιφλικοχώρια, που ήταν χωρισμένα σε δύο τσιφλικομερίδια με χωριστούς ιδιοκτήτες και ιδιαίτερες γαίες για το καθένα, μπορούσαν και να εκληφθούν ως χωριστές κοινότητες· δεδομένου μάλιστα ότι η οθωμανική νομοθεσία πρόβλεπε την εκλογή δύο μουχτάρηδων σε κάθε χωριό, όταν αυτό διέθετε πάνω από είκοσι νοικοκυριά, το κάθε μερίδιο μπορούσε να διαθέτει άτυπα και ιδιαίτερη κοινοτική αντιπροσώπευση⁴⁸⁰. Επίσης, σε περίπτωση που ιδρυόταν μία καινούρια κοινότητα, η δημιουργία ξεχωριστής μερίδας στα κτηματολόγια ή τα μητρώα του πληθυσμού της οθωμανικής διοίκησης μπορούσε να καθυστερήσει επί χρόνια, και στις πηγές με ανάλογη προέλευση τα στοιχεία του νέου χωριού να βρίσκονται συγχωνευμένα με εκείνα του χωριού από το οποίο προήλθε. Όταν, βέβαια, η πηγή έχει συνταχθεί με την απαιτούμενη ευσυνειδησία, η συνύπαρξη αυτή δηλώνεται και ρητά. Στην οθωμανική στατιστική του 1895 υπάρχουν 16 περιπτώσεις χωριών που δεν απαρτίζουν ιδιαίτερο λήμμα, αλλά συναριθμούνται με άλλα γειτονικά τους⁴⁸¹. Από αυτά, τρία μόνο (Μιρίτσα Τεπελενιού, Μοράβα Μπερατιού και Φίκθι Λιούσνιας) αποτελούν αυτοτελή λήμματα στην προηγούμενη αναλυτική στατιστική του Αραβαντινού (1846). Μολονότι δε γνωρίζουμε πολλά για την οικιστική προϊστορία των υπόλοιπων περιπτώσεων, φαίνεται πως η θεσμική τους επισήμοποίηση ήταν κατά το 1895 αρκετά πρόσφατη, ώστε η κεντρική διοίκηση να μην διαθέτει ιδιαίτερα στοιχεία για τον πληθυσμό τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι μαρτυρίες των τελευταίων χρόνων της Τουρκοκρατίας μας πείθουν ότι οι παραπάνω οικισμοί ανεξαρτητοποιήθηκαν εντελώς από τα χωριά με τα οποία συναριθμούνται το 1895.

Τα απτά παραδείγματα του Πίνακα Β5 θα φωτίσουν περισσότερο τους μηχανισμούς που οδηγούσαν στη σύσταση καινούριων κοινοτήτων σε χωριά της ύστερης

480. Έτσι, το χωριό Γιαγκοντίνα της Μικρής Μουζακιάς χωρίζεται στην οθωμανική στατιστική του 1895, και μόνο σ' αυτήν, σε δύο μερίδια (Γιαγκοντίνα Σαμπρή μπέη και Γιαγκοντίνα Μαλίκ πασά), αν και τοπογραφικά αποτελούσε ενιαίο συνοικισμό. Με ανάλογο τρόπο οι δύο θρησκευτικές κοινότητες του χωριού Σούμπινο Γρεβενών, χριστιανική και μουσουλμανική, αποτελούν στον πίνακα του Αραβαντινού (1856, τ. Β', σ. 342) χωριστά λήμματα, που έχουν παραφθαρεί αντίστοιχα σε «Σούβουνον» και «Σομπενίτορα» (γρ. «Σούμπινο Τούρκ[οι]»).

481. Είναι τα εξής: Μπεσιτά, Γορίτσα και Κωστίτσι των Ιωαννίνων (πρβλ. Πίνακα Β5), Τσούκα του Δελβίνου, Σταραβέτσι, Σέριανη, Μιρίτσα και Τσερίλα του Τεπελενιού, Μπράκουλα, Τέμανι, Σιράκι, Μοράβα, Μπελίτσα και Βελιαμπίστι του Μπερατιού, Φίκθι και Πέρβασι της Λιούσνιας.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β5

Σύσταση νέων κοινοτήτων στο πασαλίμι των Ιωαννίνων, 1805-2005 αι.

Όνομα χωριού και καζάς	Χρόνος σύστασης	Τρόπος σύστασης	Κοινότητα απ' όπου αποσπάστηκε	Πηγές-Παρατηρήσεις
Μονοδέντρι (Ιωαννίνων)	1763	διάσπαση κοινότητας	Βίτσα	Λαμπριδής 1870, σ. 50, 1889γ, σ. 43
Καλιτάκι (Ιωαννίνων)	περ. 1810	εποικισμός	Αρτσιότα-Τσεφβάρι-Δολιανά	Λαμπριδής 1889γ, σ. 74
Προσβάλα (Ιωαννίνων)	1822	διάσπαση κοινότητας	Συράκο	Λαμπριδής 1888γ, σ. 16
Βαλτσώρα (Ιωαννίνων)	1846	διάσπαση κοινότητας	Πλέσια	Λαμπριδής 1888β, σ. 24
Ανήλιο (Μετσόβου)	περ. 1850	διάσπαση κοινότητας	Μέτασοβο	λείπει από πίνακες Rouqueville-Αρφαβαντινού
Μικρή Γότιστα (Ιωαννίνων)	1864	διάσπαση κοινότητας	Γότιστα	Λαμπριδής 1888β, σ. 1
Μετζητιές (Παγωνίου)	περ. 1870	εγκατάσταση νομάδων	;	Λαμπριδής 1889α, σ. 13· πρβλ. Επίμετρο, σελ. 481
Παλιούφι-Συράκου (Ιωαννίνων)	περ. 1873	διάσπαση κοινότητας	Συράκο	Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 16
Μαυρονόρος (Ιωαννίνων)	1873	εποικισμός	Πογδόριανη	Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 247
Βροντισμένη (Ιωαννίνων)	περ. 1876	;	Ζαγόριανη(;)α	Υπουργείον Στρατιωτικών 1880, σ. 82 (πρώτη μνεία)· πρβλ. Επίμετρο σελ. 481
Ξέχωρο Μέμικο (Φιλιατών)	περ. 1880	διάσπαση κοινότητας	Άνω Ξέχωρο	τελευταία μνεία ως μαχαλάς: Λαμπριδής 1880, τ. Β', σ. 247
Μπεσιτιά (Ιωαννίνων)	περ. 1885	;	Μουκοβίνα	Λαμπριδής 1888α, σ. 17 (πρώτη μνεία)
Κωστίτσι (Ιωαννίνων)	περ. 1890	διάσπαση κοινότητας	Φορτόσι	τελευταία μνεία ως μαχαλάς: Λαμπριδής 1888β, σ. 9
Άνω Μουσωτίτα (Ιωαννίνων)	περ. 1900	;	Μουσωτίτα	πρώτη μνεία κοινότητας: 1909 (ως Μαχαλά Μουσωτίτα, Τζιόβας 1985, τ. 411)

α. Για το συσχετισμό της Βροντισμένης με τη Ζαγόριανη ή την Πογδόριανη βλ. παρακάτω, σελ. 350.

Τουρκοκρατίας. Τα στοιχεία του είδους αυτού αφορούν κυρίως το μεσημβρινό κομμάτι της Ηπείρου, όπου οι πηγές είναι πλουσιότερες και σαφέστερες.

Από τα ενδεικτικά στοιχεία του πίνακα προκύπτει ότι ο κύριος παράγοντας που οδηγεί στην εμφάνιση νέων κοινοτήτων κατά την περίοδο αυτή δεν είναι η καθαυτό μεταβολή του οικιστικού δικτύου, αλλά η κοινοτική αυτονόμηση παλιών «μαχαλάδων» που μέχρι τότε δεν απογράφονταν χωριστά στις στατιστικές πηγές. Όλα σχεδόν τα χωριά της κατηγορίας αυτής εντοπίζονται σποραδικά ως οικισμοί σε περιγηγνητικά ή γεωγραφικά κείμενα πολύ πριν από την οριστική τους ανεξαρτητοποίηση⁴⁸². Λεπτομερέστερη έρευνα αποδεικνύει ότι στην ηπειρωτική ύπαιθρο της ύστερης Τουρκοκρατίας υπήρχε πλήθος οικισμών μικρού ως μεσαίου μεγέθους, που ενώ θα μπορούσαν άνετα να θεωρηθούν, από τοπογραφική και πληθυσμιακή άποψη, ως ιδιαίτερα χωριά, δεν απέκτησαν ποτέ κοινοτική αυτοτέλεια μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας. Έτσι, στον καζά των Ιωαννίνων οι συνοικισμοί Μπάλα (Γιωργάνων), Γαρδίμι (Σκαμνελιού), Γορίτσα (Κουτσελιού), Λάζαινα (Κοτορτσίου), Βάξια (Κράψης), Γκούρα (Χουλιαράδων), Τσιφλικόπουλο (Σταυρακιού), Κακοσούλι (εποικισμένο από κατοίκους των Δεμβριζιάνων γύρω στο 1825), αν και γνωστοί στον Λαμπρίδη, δεν εμφανίζονται σε κανένα προγενέστερο ή μεταγενέστερο στατιστικό κατάλογο του καζά⁴⁸³. Αν εξαιρέσουμε ωστόσο τους δύο πρώτους, που εξαιτίας του μικρού τους μεγέθους δεν κατόρθωσαν ποτέ να θεωρηθούν ως «αυτοτελείς οικισμοί» με τα κριτήρια των σύγχρονων ελληνικών απογραφών, οι υπόλοιποι θα εμφανιστούν κανονικά στην πρώτη ελληνική «απαρίθμηση» του 1913, πιστοποιώντας την αλλαγή που συντελείται με την απελευθέρωση στον ορισμό της έννοιας του «χωριού», και θα συνεχίσουν να υπάρχουν μέχρι σήμερα, σχηματίζοντας κάποιες φορές και ιδιαίτερη κοινότητα.

Παρόμοιες περιπτώσεις θα συναντήσουμε και σε άλλες ηπειρωτικές επαρχίες⁴⁸⁴. Τα χωριά της Άρτας Ζερβό και Σκαμνιά, στις σπάνιες περιπτώσεις που εμφανίζονται σε στατιστικές πηγές, αποτελούν κατά κανόνα ενιαίο λήμμα με τα χωριά Μπουλμέτι και Βούλιανα αντιστοίχως, προφανώς γιατί συγκροτούσαν ενιαία κοινότητα. Οι προαστιακοί οικισμοί της Πρέβεζας Άγιος Θωμάς, Αγία Τριάδα, Σκαφιδάκι και Νεοχώρι, που αναπτύχθηκαν μέσα στα παλιά βενετικά όρια της δημοτικής της δικαιοδοσίας, δεν απέκτησαν ποτέ κοινοτική αυτοτέλεια, με συνέπεια η οθωμανική στατιστική του 1895 να μην τα αναφέρει ως «χωριά» (καριγιέ), αλλά ως απλές «το-

482. Εκτός από τις μαρτυρίες του Λαμπρίδη στον Πίνακα Β5, πρβλ. Rouqueville 1820, τ. Β', σ. 169 και 1826, τ. Β', σ. 359 για το Κωστίτσι, Αραβαντινός 1895, σ. 602 για τη Βροντισμένη («Βρουκομένη») και το Μαυρονόρος, Λαμπρίδης 1888α, σ. 70 για τον Μαχαλά Μουσωτίτσας.

483. Μονάχα το Τσιφλικόπουλο υπάρχει ως λήμμα χωριστό στον Αραβαντινό και στο κατάστιχο DBSM 9084. Για τη Γκούρα βλ. Σχινάς 1897, σ. 120.

484. Βλ. και τα παραδείγματα του Στεργιόπουλου 1937, σ. 3-7.

ποθεσίες» (μεβλί)· κάτι αντίστοιχο θα πρέπει να συνέβαινε με το Μαράτι και την Παναγία (σημερινή Ελεούσα) της Άρτας, στη θέση των οποίων η στατιστική έχει την ένδειξη «τοποθεσία Τοπ-αλί»⁴⁸⁵. Τα χωριά των δυτικών Τζουμέρκων Μπρένιστα, Πιστιανά, Νησίστα και Σκούπα απαρτίζονταν το καθένα από 3 με 9 μαχαλάδες⁴⁸⁶· σήμερα όλοι σχεδόν απογράφονται ως ξεχωριστοί οικισμοί, ενώ αποσιωπούνται αντίθετα στις στατιστικές πηγές του 19ου αιώνα. Στο Μαργαρίτι η Αρίλα, παραλιακός συνοικισμός του χωριού Αρπίτσα, μνημονεύεται από τον Κοκίδη το 1880 (ως «Δρίλια») με 280 κατοίκους, απουσιάζει ωστόσο από όλες τις υπόλοιπες στατιστικές της Τουρκοκρατίας⁴⁸⁷. Το Λιατοβούνι της Κόνιτσας εμφανίζεται αποκλειστικά στο άρθρο κάποιου εφημεριδογράφου το έτος 1894⁴⁸⁸· ο ίδιος παραθέτει για πρώτη φορά και τα ονόματα των τριών συνοικισμών του χωριού Μόλιστα (Μεσαριά, Γαναδιό και Μποτσιφάρι), που έχουν σήμερα εξελιχθεί σε χωριστές κοινότητες. Η Φουσαμπάρδα του Δελβίνου, μαχαλάς την εποχή εκείνη του χωριού Ζουλιάτι, εμφανίζεται με ιδιαίτερο λήμμα μόνο στην οθωμανική στατιστική του 1895, όπου διαθέτει το σεβαστό πληθυσμό των 646 κατοίκων. Βορειότερα, στον καζά της Αυλώνας, τα χωριά Κουτσούλι, Βάρμπα, Λουκοβέρδι και Μογίλα, αν και περιλαμβάνονται στην ελληνική προξενική στατιστική του 1904-1905, απουσιάζουν τόσο από τις υπόλοιπες σύγχρονες της πηγές, όσο και από τον αυστριακό χάρτη του 1900. Όταν ο πρόξενος κλήθηκε από τη Χαρτογραφική Υπηρεσία στην Αθήνα να δώσει μια εξήγηση του γεγονότος, διευκρίνισε ότι στην πραγματικότητα επρόκειτο για συνοικίες που υπάγονταν αντίστοιχα στα χωριά Τρεμπλιόβα, Μεκάτι, Κροπίστι και Νοβοσέλια⁴⁸⁹. Από την άλλη μεριά, τα χωριά Κούδεσι και Γορίστι, που εμφανίζονται στην ίδια στατιστική με υπέρογκους πληθυσμούς (2.500 και 1.150 άτομα), απαρτίζονταν στην πραγματικότητα από 15 ξεχωριστούς μαχαλάδες χτισμένους σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους. Οι μαχαλάδες αυτοί εμφανίζονταν στον αυστριακό χάρτη ως αυτοτελείς συνοικισμοί, αλλά η υπαγωγή τους σε ένα και μόνο «χωριό» επιβεβαιώνεται από όλους τους σχετικούς καταλόγους που γνωρίζουμε από την ύστερη Τουρκοκρατία.

485. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 281, 289. Η φράση «τοπ-αλί» (=κάτω από το κανόνι) σήμαινε αρχικά τη ζώνη κοντά στο κάστρο, και κατ' επέκταση την κοινοτική δικαιοδοσία της πόλης· πρβλ. Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 378, Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 231, Αλεξούδης 1868, σ. 52 για τη χρήση της στην Άρτα, τα Γιάννενα και το Μπεράτι. Η έλλειψη κοινοτικής αυτοτέλειας στο Σκαφιδάκι και το Νεοχώρι βεβαιώνεται και από την υπαγωγή των εκκλησιών τους σε επιτρόπους της Πρέβεζας (Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 240-262).

486. Σχινάς 1897, σ. 155, 158, 167-168.

487. Υπουργείον Στρατιωτικών 1880, σ. 79· ο Π. Αραβαντινός (1856, τ. Β', σ. 18) την έχει ως «θέσιν οικουμένην εξ ολίγων Χριστιανών».

488. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 74/11-2-1894.

489. ΑΥΕ 1907/α.α.κ./Άλληλογραφία μετά των προξενίων βιλαετίου Ιωαννίνων/Προξενείο Αυλώνας αρ. 136/17-8-1905.

Ωστόσο, οι πιο εύγλωττες μαρτυρίες για την πολυπλοκότητα του οικιστικού δικτύου προέρχονται από τα νοτιοανατολικά της Ηπείρου, από το Ραδοβίξι και τα Τζουμέρκα. Στις δύο αυτές περιοχές, όπως άλλωστε και στα γειτονικά εδάφη του Βάλτου και των θεσσαλικών Αγράφων, τα χωριά με τους πολλούς συνοικισμούς αποτελούν τον κανόνα, και η ίδια η ταυτότητα πολλών «συνοικισμών» ή «μαχαλάδων» γίνεται αρκετά δυσδιάκριτη αν εξετάσει κανείς τη μεγάλη διασπορά των σπιτιών τους στο χώρο. Τα καλύτερα παραδείγματα μας τα προσφέρουν τα δύο κεντρικά χωριά του Ραδοβιξίου Βελεντζικό και Σκουληκαριά. Για τον Σεραφείμ Βυζάντιο⁴⁹⁰, το Βελεντζικό απαρτιζόταν «εκ τεσσάρων συνοικιών, οίον· Διχομήρου, Καλεντίνης, Παλικουβίστης και του κυρίως Βελεντσικού, οικο[υ]μένων σποράδην υπό οικογενειών 200 ως έγγιστα· ο Νουχάκης⁴⁹¹ θα προσθέσει δύο ακόμα συνοικίες, τα Ρετσιανά και τον Ξηρόκαμπο. Αντίστοιχα, η Σκουληκαριά χωριζόταν σε τρεις συνοικίες, «Σκουλικαρίαν, Ριγκίστιανα και Κλίτσοβον». Για να γίνει αντιληπτός ο βαθμός διασποράς, αναφέρουμε ότι η μέση απόσταση των «συνοικιών» από τους δύο κεντρικούς οικισμούς ξεπερνά σε ευθεία γραμμή τα 6 χιλιόμετρα, ενώ η συνολική επιφάνεια των εδαφών που υπάγονταν στην κοινότητα του Βελεντζικού πλησίαζε τα 180 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Περισσότερο να προστεθεί ότι με μόνη εξαίρεση την Καλεντίνη (σημερινή Άνω Καλεντίνη), που υπάρχει και στην απογραφή του 1907, καμιά από τις «συνοικίες» δεν αναγράφεται ως ξεχωριστό λήμμα ούτε στις οθωμανικές, ούτε στις ελληνικές στατιστικές της Ηπείρου πριν από την απογραφή του 1920⁴⁹². Αλλά η έκδοση του βασιλικού διατάγματος της 19-8-1912, με την οποία καταργούνταν οι εκτεταμένοι αγροτικοί δήμοι του 19ου αιώνα και αναγνωριζόταν η θεσμική υπόσταση των κοινοτήτων Βελεντζικού, Καλεντίνης και Σκουληκαριάς, δημιουργούσε ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις για να διακριθούν και τυπικά οι τρεις κοινότητες από τους υφιστάμενους συνοικισμούς τους⁴⁹³. Έτσι, η απογραφή του 1920 απαριθμεί στο Βελεντζικό 9 συνοικισμούς (και δύο μοναστήρια), στην Καλεντίνη έναν και στη Σκουληκαριά τρεις, τους ίδιους ακριβώς με τον Σεραφείμ Βυζάντιο. Μεταξύ 1920 και 1940, τέσσερις από τους οικισμούς αυτούς θα αναδειχθούν σε χωριστές κοινότητες (το Διχομήρι του Βελεντζικού το 1924· η Πλακουβίτσα, ως «Διάσελο», το 1929· τα Ρετσιανά, που είχαν περιληφθεί ως τότε στο Διχομήρι, επίσης το 1929· και το Κλίτσοβο, ως «Κλειδί», το 1933). Τη θεσμική αυτή μετεξέλιξη ακολουθεί μια δεύτερη διαφοροποίηση του οικιστικού κριτηρίου: Στην απογραφή του 1940 εμφανίζονται ως υποκείμενοι στις 7 προηγούμενες κοινότητες 25 νέοι οικισμοί, που απουσιάζουν από κάθε προγενέστερη απογραφή! Στην τελευταία απο-

490. Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 35.

491. Νουχάκης 1901, σ. 298.

492. Υπενθυμίζεται ότι το Ραδοβίξι προσαρτήθηκε στην Ελλάδα το 1881, και τα χωριά του περιλαμβάνονται στις ελληνικές απογραφές των ετών 1881, 1889, 1897 και 1907.

493. Για τη μεταρρύθμιση του 1912 βλ. πρόχειρα Χουλιαράκης 1973, τ. Β', σ. 1-43.

γραφή του 1991, με την προσθήκη μερικών ακόμα ονομάτων, ο αριθμός των οικισμών που απογράφονται επίσημα στην περιφέρεια των αρχικών κοινοτήτων Βελεντζικού και Σκουληκαριάς φτάνει τους 41 (Πίνακας Β6). Είναι ευνόητο ότι αυτή η φαινομενική οικιστική έκρηξη μας αποκαλύπτει πολλά για την υποκειμενικότητα της έννοιας του οικισμού στην περιοχή του Ραδοβιζιού, αλλά σχεδόν τίποτα για την αληθινή οικιστική του εξέλιξη. Ουσιαστικά, ολόκληρο το Ραδοβίτσι διατηρεί μέχρι σήμερα την οικιστική μορφή που διέθετε όχι μονάχα κατά το 1881, αλλά και σε όλους πιθανότατα τους προηγούμενους αιώνες: ένα άθροισμα πολυάριθμων μικρο-συνοικισμών «σποράδην οικουμένων», που κατατάσσονται θεσμικά σε ένα καθορισμένο αλλά κατά καιρούς μεταβαλλόμενο δίκτυο κοινοτικών αρχών⁴⁹⁴.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β6

Οικιστική εξέλιξη των δύο αρχικών κοινοτήτων Βελεντζικού και Σκουληκαριάς του Ραδοβιζιού, βάσει τεσσάρων ελληνικών απογραφών της περιόδου 1881-1991

Έτος	Βελεντζικό ^α				Σκουληκαριά ^α			
	Κ	Ο	Σ.Π.	Π.Ο.	Κ	Ο	Σ.Π.	Π.Ο.
1881	1	[4] ^β	1289	1289	1	[3] ^β	657	657
1920	2	9	2296	445	1	31	121	335
1940	5	27	3318	163	2	91	646	384
1991	5	31	2954	73	2	101	427	381

Κ: αριθμός χωριστών κοινοτήτων.

Ο: αριθμός μνημονεύμενων οικισμών.

Σ.Π.: συνολικός πληθυσμός περιοχής.

Π.Ο.: πληθυσμός «κεντρικού» οικισμού (ο πολλαπλασιασμός των οικιστικών λημμάτων και η φαινομενική πληθυσμιακή κατάρρευση του κεντρικού οικισμού του Βελεντζικού οφείλονται σχεδόν αποκλειστικά στην τροποποίηση των απογραφικών κριτηρίων).

α. Για να καταστούν συγκρίσιμα τα στοιχεία ο οικισμός Κρεάστοβα/Λάκκα της σημερινής κοινότητας Διασέλου συνυπολογίστηκε με τους οικισμούς της Σκουληκαριάς, αφού υπαγόταν μέχρι το 1935 στην κοινότητα Κλειδιού. Επίσης, από τους οικισμούς του Βελεντζικού παραλείφθηκαν το 1920 οι Μελάτες, που προσαρτήθηκαν προσωρινά στην κοινότητα μεταξύ 1912-1924.

β. Η ύπαρξη των «οικισμών» δεν προκύπτει από την απογραφή του 1881, αλλά από τις πληροφορίες του Σεραφείμ Βυζάντιου (1884, σ. 35-36).

494. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο οθωμανικό απογραφικό κατάστιχο του 1564 η Καλεντίνη, η Πλακουβίτσα και τα Ρετσιανά θεωρούνται, όπως και σήμερα, χωριστές κοινότητες (πληροφορία Μ. Delilbaşı). Και άλλες ενδείξεις υποδηλώνουν μία αυξημένη κοινοτική κατάτμηση τον 15ο και τον 16ο αιώνα σε σύγκριση με μεταγενέστερες εποχές: το κατάστιχο των Τριχάλων για το 1454 αναφέρει την περίπτωση ενός χωριού των Αγράφων που έγινε «τρία κομμάτια» με πρωτοβουλία των ιδίων του των κατοίκων. Σημειώνουμε ωστόσο πως οι οθωμανικοί κανουνναμέδες, πιστοί στη θεω-

Βέβαια, το Ραδοβίζι και τα Τζουμέρκα δεν αποτελούν κατά τον 19ο αιώνα ούτε τη μοναδική, ούτε την αντιπροσωπευτικότερη μορφή οικιστικού δικτύου στον ηπειρωτικό χώρο· ίσως όμως να αντιπροσωπεύουν, σε μορφή απολιθωμένη, μία κατάσταση που ίσχυε παλιότερα σε μεγάλο τμήμα των ορεινών και ημιορεινών του εκτάσεων, στις οποίες βλέπουμε κατά τον 19ο αιώνα να κυριαρχούν κοινότητες με ενιαίους, συγκροτημένους και πολυάνθρωπους οικισμούς, που εποπτεύουν σχετικά εκτεταμένες κοινοτικές επικράτειες. Οι τοπικές παραδόσεις, η ακρίβεια των οποίων δύσκολα ελέγχεται, θεωρούν πολλά χωριά του Ζαγοριού ως προϊόντα «συνοικισμού» περισσότερων μικροοικισμών· αντίστοιχα δεδομένα έχουμε για την Κόνιτσα, το Πωγώνι, τον Ασπροπόταμο⁴⁹⁵. Συνήθως η προφορική παράδοση δεν είναι σε θέση να μας πληροφορήσει κατά πόσο η συγκρότηση ενός ενιαίου κεντρικού οικισμού συνέπεσε με την κατάργηση κοινοτήτων που προϋπήρχαν, ή οι εγκαταλειμμένοι μικροσυνοικισμοί αποτελούσαν από την αρχή τμήματα μιας ενιαίας κοινότητας, όπως συνέβαινε κατά τον 19ο αιώνα στο Ραδοβίζι. Η πληρέστερη μελέτη των οθωμανικών απογραφών του 15ου και του 16ου αιώνα θα δώσει ίσως πιο λεπτομερείς απαντήσεις σε παρόμοια ερωτήματα. Μεθοδολογικά, εκείνο που έχει σημασία είναι να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στις δύο διαφορετικές διαδικασίες: Στην «κοινοτική συσπείρωση», δηλαδή στην ύπαρξη εκτεταμένων κοινοτικών συσσωματώσεων, που τείνουν να καλύψουν όλο και μεγαλύτερη γεωγραφική έκταση και στην «οικιστική συσπείρωση», όταν όλοι οι κάτοικοι, οι οποίοι ζουν και εργάζονται στο εσωτερικό της κοινότητας, τείνουν να μεταφέρουν τις κατοικίες τους σε ένα και μόνο κεντρικό της σημείο. Στην περίπτωση του Δελβινακιού, που είναι ιδιαίτερα διδακτική, το δεύτερο αποτελούσε το επακόλουθο του πρώτου: Όταν το επισκέφτηκε το 1670 ο Εβλιγιά Τσελεμπή, δεν βρήκε ενιαίο οικισμό, αλλά «ομοσπονδία» συνοικισμών (ρουτιμπέ) που αποτελούσαν, όλοι μαζί, χάσι του Καπετάν πασά· κάποια στιγμή, προφανώς μέσα στον 18ο αιώνα, οι περιφερειακοί συνοικισμοί εγκαταλείφθηκαν και οι κάτοικοι συνοικίστηκαν στο σημείο όπου βρίσκεται σήμερα η κωμόπολη⁴⁹⁶. Τέτοιες «ομοσπονδίες» μπορούμε να ανιχνεύσουμε κατά καιρούς και

ρητική αρχή του «αναλλοίωτου» της διοικητικής ιεραρχίας, απαγόρευαν συχνά την αναγνώριση αυτοτέλειας σε χωριά που προήλθαν από παλιούς μαχαλάδες (βλ. πρόχειρα Κυρκίνη-Κούτουλα 1996, σ. 252).

495. Wace-Thompson 1914, σ. 145, 195 (Σαμαρίνα, Βοβούσα)· Λαμπρίδης 1889β, σ. 12, 27, 38 (Λιασκοβέτσι, Κάτω Σουδενά, Σκαμνέλλι) και 1889γ, σ. 40 (Πάπιγκο, Δοβρά)· Χατζηγάκης 1950, σ. 123 (Κλινοβός)· και γενικότερα Λαμπρίδης 1870, σ. 15-16 και Στεργιόπουλος 1937, σ. 8-9. Ας σημειωθεί ότι η κεντρική εξουσία συχνά ενθάρρυνε παρόμοιες κινήσεις για λόγους εσωτερικής ασφάλειας: σχετικές προσπάθειες αποδίδονται και στον Αλή πασά (π.χ. Λαμπρίδης 1888α, σ. 17). Κατά το 1859 ο μουδέρης του Ραδοβιζιού Ρετζέπ μπέης επεχείρησε να «συνοικίσει» τα χωριά της περιοχής του με τη βία, κατεδαφίζοντας τους περιφερειακούς μικρομαχαλάδες, γρήγορα όμως απομακρύνθηκε (ΑΥΕ 1859/φ. 2β/Υποποροξενείο Άρτας αρ. 30/2-2-1859 κ.ε.). Με μεγαλύτερη συστηματικότητα επιδιώχθηκε ο «συνοικισμός» των νομαδικών πληθυσμών, όπως των Αρβανιτόβλαχων του Μετζητιέ.

496. Εβλιγιά Τσελεμπή 1928, σ. 683. Στο ίδιο συμπέρασμα από άλλο δρόμο καταλήγει και ο Λαμπρίδης (1889α, σ. 9).

σε άλλες περιοχές, αλλά η εξέλιξή τους δεν ήταν πάντα η ίδια. Τα επτά, τότε, χωριά του Μετσόβου απογράφονται στο κατάστιχο του 1454 συγκεντρωτικά και φέρουν όλα το χαρακτηρισμό «υποκείμενο στο Μέτσοβο» (ταμπί-ι Μίτσοβα)⁴⁹⁷. κατά το 1781 οι «Αηλιώται, Μαλακασιώται, Κουτζουφλιανιώται και Μηλιώται» χαρακτηρίζονται ακόμη «μαχαλιώται» και διατελούν υπό την προστασία των προεστών του «χωριού Μέσοβον»⁴⁹⁸. ένας-ένας, ωστόσο, οι συνοικισμοί θα διακηρύξουν την κοινοτική τους αυτοτέλεια, και κατά τον 19ο αιώνα η περιφέρεια του Μετσόβου επιβιώνει όχι ως «ομοσπονδία» συνοικισμών, αλλά ως μονάδα ανώτερου κλιμακίου: εκκλησιαστική εξουσία, προνομιούχος ναχιγιές και στη συνέχεια καζάς. Την ίδια εποχή με το Μέτσοβο, «ομοσπονδία» φαίνεται να αποτελεί και το Κούδεσι, αφού ο Rouqueville το περιγράφει ως «καντόνι» με εννέα υποκείμενα χωριά⁴⁹⁹. τον 19ο αιώνα το Κούδεσι έχει γίνει, όπως είπαμε, ενιαία κοινότητα, παραμένει όμως, αντίθετα με το Δελβινάκι, εδαφικά διεσπασμένο –εντάσσεται δηλαδή στην ίδια οικιστική κατηγορία με το Βελεντζικό και τη Σκουληκαριά. Στις «ομοσπονδίες» του 18ου αιώνα μπορούμε να κατατάξουμε και το τετραχώρι του Σουλίου, του οποίου είναι γνωστή η κατοπινή τύχη.

Στα πεδινά του ηπειρωτικού χώρου δεν φαίνεται να επικρατούν οι τάσεις ούτε της οικιστικής, ούτε και της κοινοτικής συσπείρωσης. Τα χωριά της Άρτας, του Φαναριού, του κάμπου των Ιωαννίνων, των Τσιφλικιών του Δελβίνου και ιδιαίτερα της Μικρής και της Μεγάλης Μουζακιάς είναι πολύ πλησιέστερα το ένα στο άλλο απ' ό,τι τα χωριά των ορεινών περιφερειών. Κατά συνέπεια είναι, γενικά, μικρότερα –ήταν, τουλάχιστον, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπου η πυκνότητα του ορεινού πληθυσμού, και όταν δεν ήταν αισθητά μεγαλύτερη, δεν υστερούσε πάντως από εκείνη του πεδινού. Αλλά οι πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες που επικρατούσαν στον κάμπο ήταν διαφορετικές απ' ό,τι στα ορεινά. Πρώτα-πρώτα είχε ήδη ολοκληρωθεί, από πολύ νωρίς, η διαδικασία της τσιφλικοποίησης. Κατά την επίσκεψη του Εβλιγιά Τσελεμπί στα Γιάννενα το 1670, το τσιφλίκι ήταν ήδη η κυρίαρχη μορφή ιδιοκτησίας στον πεδινό τους περίγυρο. Βορειότερα, στο Δέλβινο και στη Μουζακιά, πολλοί οικισμοί θα πρέπει ήδη από τη σύστασή τους να αποτελούσαν τσιφλίκια μουσουλμάνων αγάδων, αν κρίνει κανείς από το τοπωνυμικό τους⁵⁰⁰. Η τύχη παρόμοιων οικισμών ήταν πάντα δεμένη με το κτηματικό καθεστώς τους, και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπήρχε κανένα κίνητρο για την κοινο-

497. Πρβλ. παραπάνω, σημ. 271. Γενικά για το κατάστιχο αυτό βλ. Beldiceanu-Nasturel 1983.

498. Πλατάρης 1982, σ. 81.

499. Rouqueville 1820, τ. Α', σ. 308· 14 αναφέρει στη σ. 275.

500. Για την ονομασία «Τσιφλίκια» βλ. παραπάνω, Καζάς Δελβίνου. Η συχνότητα στην περιοχή αυτή τοπωνυμίων που προέρχονται από ονόματα τσιφλικιάδων (Μεμούσμπη, Καραλήμπη, Χαντίραγα, Χότζα, Μπαμπαχότζα, Ομερεφέντη κ.λπ.) είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη από τις άλλες περιοχές της Ηπείρου, όπου τα τσιφλίκια προέρχονται κυρίως από απαλλοτριώσεις ελευθεροχωριών.

τική ή οικιστική συνένωσή τους. Σε πολλά σημεία της Μουζακιάς θα ήταν δύσκολο ακόμα και να διακριθούν αυτοτελείς συνοικισμοί: Τα σπίτια κάθε τσιφλικιού ήταν χτισμένα σκόρπια μέσα στα κτηματικά του όρια, το καθένα δίπλα στα χωράφια που δίνονταν για καλλιέργεια στους ενοίκους του⁵⁰¹.

Εξαφανίσεις χωριών

Όπως υπήρχαν οικισμοί που δεν συγκροτούσαν ιδιαίτερες κοινότητες, έτσι μπορούσαν να υπάρχουν και κοινότητες που ήταν ή έμοιαζαν ακατοίκητες. Μολονότι οι ορεινές κτηνοτροφικές κοινότητες της Πίνδου (Συράκο, Φούρκα, Σαμαρίνα) πιθανότατα δεν έφτασαν ποτέ επί Τουρκοκρατίας στο σημείο να εγκαταλείπονται ολότελα το χειμώνα, όπως γίνεται σήμερα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σημαντική μερίδα του καταγραμμένου πληθυσμού τους περνούσε λιγότερο από έξι μήνες το χρόνο μέσα στα όρια της κοινότητάς της. Υπάρχουν, σποραδικά, μαρτυρίες για αγροτικές κοινότητες που καλλιεργούνταν «απέξω», από κατοίκους των γειτονικών χωριών ή πόλεων, και ωστόσο εξακολουθούν να εμφανίζονται κανονικά στις στατιστικές μας πηγές⁵⁰². Πρόκειται, βέβαια, για καταστάσεις μεταβατικές και θνησιγενείς: κανονικά, η εγκατάλειψη του χωριού συνεπέφερε και τη διάλυση της κοινότητας, πάντοτε όμως, όπως και στην περίπτωση των νεοϊδρυμένων κοινοτήτων, μεσολαβούσε ένα διάστημα ασάφειας⁵⁰³.

Τέτοιες περιπτώσεις ολοκληρωτικής διάλυσης παλαιών ηπειρωτικών κοινοτήτων δεν είναι άγνωστες και στην περίοδο που μας ενδιαφέρει. Το παραδοσιακό οθωμανικό φορολογικό σύστημα ευνοούσε ιδιαίτερα αυτή τη διαδικασία, γιατί η καθιέρωση ενός σταθερού συντελεστή για τις φορολογικές υποχρεώσεις του κάθε χωριού, συντελεστή που έμενε αμετάβλητος στα πολυετή διαστήματα που παρεμβάλλονταν ανάμεσα σε δύο διαδοχικές απογραφές, σήμαινε ότι η οικονομική κατά-

501. Βλ. και τους Χάρτες 8α-ε για κάποια απότερα δείγματα της τυπολογίας των ηπειρωτικών κοινοτήτων.

502. Παπαχαρίσης 1964, σ. 103 (Συριά Κόνιτσας, ο μουχτάρης της οποίας λέγεται ότι κατοικούσε από το 1887 στα Τσαραπλιανά): Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 52-53 (Γλυκκόριζο Άρτας) British Parliament 1880, σ. 19 (Κακλεντζί Φαρσάλων Θεσσαλίας), κ.ά. Το φαινόμενο υπάρχει και σήμερα: Για παράδειγμα, η κοινότητα του ακατοίκητου χωριού Γράμμος Καστοριάς εδρεύει εδώ και χρόνια στην κωμόπολη του Άργους Ορεστικού.

503. Έτσι, τα χωριά του Δελβίνου Σούλιου και Μουτσοπελίτη εμφανίζονται στην οθωμανική στατιστική του 1895 με 3 χανέδες το καθένα, αλλά χωρίς πληθυσμό· από τις κατοπινές πηγές λείπουν τελείως. Οι Άρλοι του Μαλακασίου και το Βούδομάτι του Ζαγοριού, που υποτίθεται ότι «διασώζονταν» μέχρι το 1856 και 1861 αντίστοιχα (Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 19, Λαμπρίδης 1889β, σ. 44), λείπουν από τους πίνακες του Αραβαντινού, που ανάγονται στα 1846. Τα εγκαταλειμμένα τώρα χωριά της Άρτας, Τόσκεσι, Ματισιό, Τσικριτσιό και Ρουμπιάς, άλλοτε εμφανίζονται στις πηγές και άλλοτε όχι, κ.λπ.

σταση ενός χωριού επιδειωνόταν όλο και περισσότερο από τη στιγμή που άρχιζε η διαρροή των κατοίκων του προς τα έξω. Έτσι εξηγούνται οι πάμπολλες περιπτώσεις χωριών που αναφέρεται ότι διαλύθηκαν γιατί αδυνατούσαν να ανταπεξέλθουν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Σε περίπτωση που εγκαταλειπόταν από τους κατοίκους του ένα ελευθεροχώρι και η καλλιέργεια των γαιών του σταματούσε, οι τελευταίες περιέρχονταν αυτόματα στο δημόσιο και εκμισθώνονταν στον πλειοδότη· αν ο πλειοδότης αυτός συνέβαινε να είναι η κοινότητα ή ο ιδιοκτήτης ενός γειτονικού χωριού, τα εδάφη των δύο κοινοτήτων θα συγχωνεύονταν⁵⁰⁴. Από την άλλη, ένα εγκαταλειμμένο χωριό μπορούσε να μεταπέσει στην κατάσταση του τσιφλικιού (και αυτή ήταν η μόνη νόμιμη περίπτωση δημιουργίας τσιφλικιών που αναγνωριζόταν από την οθωμανική αγροτική νομοθεσία του 1858)· οι γαίες του θα μπορούσαν είτε να παραμείνουν εντελώς ακατοίκητες, οπότε η περιφέρεια συναντάται στο εξής ως απλό αγρόκτημα («μεζράα») ή λειβάδι («μεράα»), είτε να επαυποικιστούν με τη δημιουργία ενός νέου τσιφλικιοχωριού. Έτσι πρέπει να ερμηνευτούν οι περιπτώσεις ορισμένων χωριών, που ενώ απουσιάζουν από τις αναλυτικές μας πηγές για μεγάλο διάστημα, ή και μνημονεύεται ρητά η εγκατάλειψή τους, εμφανίζονται ξανά στο τέλος της Τουρκοκρατίας με καινούριους κατοίκους και με αναγεννημένη την κοινοτική τους υπόσταση⁵⁰⁵. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν και τσιφλίκια που εξαφανίζονται οριστικά από τον κατάλογο των αυτοτελών κοινοτήτων, γιατί με πρωτοβουλία των ιδιοκτητών τους μετατράπηκαν σε «λειβάδια». Σαφείς μαρτυρίες για την ύπαρξη μιας τέτοιας διαδικασίας συναντάμε κατά τα τέλη της Τουρκοκρατίας στην περιοχή της Πρέβεζας, όπου ήταν συγκεντρωμένα τα χειμαδιά πολλών από τους ηπειρώτες εποχιακούς κτηνοτρόφους⁵⁰⁶.

Η δεύτερη διαδικασία που μπορούσε να οδηγήσει στη διάλυση μιας κοινότητας και την εξαφάνισή της από τις στατιστικές πηγές, δηλαδή η μετατροπή του χωριού

504. Βλ. π.χ. Λαμπρίδης 1888α, σ. 9 για το Βριζιάσασο (ενσωματώθηκε στη Βοβούσα), 1889α, σ. 66 για την Οψάδα (στη Σωπική), 1889α, σ. 40 για την Τσίπιανη (στο Γρεβενίτι), Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 244 για τη Ζερελιά (στη Ζερμή).

505. Το Μελεντοικό/Μελανή των Βεντσών εγκαταλείφθηκε μεταξύ 1850-1890 [πρβλ. *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλελευθερικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 201]· η Βροντισμένη και το Μαυρονόρος μεταξύ 1830-1870 (Πίνακας Β5 και σημ. 482)· οι Κοπάνοι της Τσαρκοβίστας ερημώθηκαν το 1800 και ξαναποικίστηκαν το 1828 (Λαμπρίδης 1888α, σ. 17, 44)· η περιοχή τους αποτελούσε ενδιάμεσα εξάρτημα των Βαριάδων, όπως μαρτυρείται από τη μνεία «προεστού Κοπάνων και Βαριάδων» το 1822 (Λαμπρίδης, *ό.π.*) και «τσιφλικιού Βαριάδων και Κοπάνων» το 1824 (κατάστιχο DBSM 9084). Αλληπάλληλες προσπάθειες αποικισμού έγιναν και στο ημιεγκαταλειμμένο χωριό Πλησιοί της Άρτας (βλ. σημ. 506), όλες όμως αποτυχημένες.

506. Βλ. π.χ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 135/21-4-1895 για το Μάζι της Πρέβεζας· επίσης και τα χωριά της σημ. 39 του Μέρους Α', αν και αυτά δεν εγκαταλείφθηκαν τελείως. Ως πρώην χωριά που είχαν μεταβληθεί σε βοσκοτόπια μνημονεύει ο Σεραφείμ Βυζάντιος (1884, σ. 43, 164, 174-175) τους Πλησιούς, Ζαβάκα, Καλογερικό, Τσικρισί, Κακόβατο, Κοσμίτσιαν· επίσης για τα Τόσκει-Καράμους βλ. Τσούτσιανος 1962, τ. Γ', σ. 31: «πωλείται [=ενοικιάζεται] το την ονομασίαν των χωριών φέρων μέρος εις βοσκούς διά βοσκήν αιγών». Το ίδιο θα ισχύσει αργότερα για τα χωριά Λιμπόχοβο και Μαρτανιοί της Πρέβεζας.

σε μαχαλά μιας γειτονικής κοινότητας, χωρίς να προηγηθεί η εγκατάλειψή του από τους κατοίκους του, φαίνεται, στην εποχή που μας απασχολεί, να παρουσιάζει μικρότερη διάδοση. Από ένα δείγμα 33 χωριών της σημερινής ελληνικής Ηπείρου και των Γρεβενών, τα οποία, ενώ εμφανίζονται στην αναλυτική στατιστική του Αραβαντινού, εξαφανίζονται ολοκληρωτικά στις αναλυτικές στατιστικές πηγές πριν απ' τα τέλη του αιώνα, μόνο 10 θα ξαναφανούν ως οικισμοί στις ελληνικές απογραφές του μεσοπολέμου. Πέντε από αυτά (Παλιοκουτσάτι/Εικόνισμα Παραμυθιάς, Σκεπετός Μαργαριτιού, Πινιάρι/Ελάφι Γρεβενών, Λιμπόχοβο και Μαρτανιοί της Πρέβεζας) θα εξαφανιστούν αμέσως ύστερα, επιβεβαιώνοντας τη γενικότερη πτωτική τους πορεία: τέσσερα φυτοξωούν ακόμη ως μικροοικισμοί (Πετσάλι Κουρέντων Ιωαννίνων, Σφακάρη/Ασφάκα Παραμυθιάς, Σαντοβίτσα/Μικροκλεισούρα Γρεβενών, Τσιφλίκι Χασάν Μαλίν/Πύργος Άρτας) και μόνο η Ρωμιά της περιοχής Φιλιππιάδας κατόρθωσε να αναβιώσει ως αυτοτελής κοινότητα (το 1933). Τα υπόλοιπα 23 χωριά επιβιώνουν μονάχα ως αγροτικά τοπωνύμια, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις είναι δύσκολη ακόμη και η γεωγραφική τους ταύτιση⁵⁰⁷. Κατά συνέπεια οι εξαφανίσεις κοινοτήτων κατά τον 19ο αιώνα, τουλάχιστον στο μεσημβρινό κομμάτι της Ηπείρου, οφείλονται κατά συντριπτική πλειοψηφία σε πραγματική ερήμωση του αντίστοιχου οικισμού, ή τουλάχιστον σε μία τόσο μεγάλη πτώση του πληθυσμού που καθιστούσε αδύνατη την αυτοτελή λειτουργία τους. Για το βορειότερο κομμάτι της Ηπείρου είναι δυσκολότερος ο έλεγχος της τύχης των εξαφανισμένων χωριών, και σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να υποψιαστεί κανείς μια πιο πολύπλοκη διαδικασία. Έτσι, 10 από τα 110 χωριά που μνημονεύει η στατιστική του Αραβαντινού στους δύο όμορους καζάδες Σκραπαριού και Τομορίτσας «εξαφανίζονται» και στις δυο αναλυτικές στατιστικές που διαθέτουμε για την περιοχή από τα τέλη του 19ου αιώνα και όμως, έξι από αυτά σημειώνονται καθαρά στα αντίστοιχα φύλλα του αυστριακού στρατιωτικού χάρτη που συντάσσεται και κυκλοφορεί το 1912⁵⁰⁸. Κατά συνέπεια δεν είχαν ερημωθεί: απλώς είχαν πάψει να εμφανίζονται χωριστά στις στατιστικές, γιατί είχαν χάσει προφανώς την κοινοτική τους αυτοτέλεια.

Παρά τις μεμονωμένες αυτές περιπτώσεις, όλα δείχνουν ότι οι ποικίλοι δημογραφικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες, που μπορεί να συντελούσαν σε παλιότερους αιώνες αφενός στη διοικητική συγχώνευση των μικρών γειτονικών οι-

507. Είναι τα εξής: Ματισιό, Καβαλάρι, Κακόβατος, Τσικριτσιό και Σουλιοσακελλάριον Άρτας· Ζερέλια Πρέβεζας· Μιλιοτάδες Ιωαννίνων· Μπούσι, Αρμάρι, Αλποχώρι και Πεστυλιάπι Κόνιτσας· Καμίνια, Βαθύλακκος και Μπέλεσι Παραμυθιάς· Μεσοβούνι Μαργαριτιού· Ιμάρι Φιλιππιάδων· Πολιτσές, Χριστός, Ρουμπάρι, Μάνη, Κυρακαλίτσα και Πουλιτσάρι Γρεβενών· Μπούρινο Βεντσών.

508. Μποζούκι, Σταρόβα, Μπερσάκα, «Ντόρεσι»(=Ζόρεσι), «Οσόνια» (=Ουσίνια), «Σοκογιάτι» (=Σουχαγιάτι). Εδώ δεν έχουμε χαρτογραφικό αναχρονισμό, γιατί η περιοχή του Σκραπαριού είναι στους παλιότερους χάρτες σχεδόν λευκή· εξάλλου τα 4 τελευταία χωριά υπάρχουν και στον ιταλικό χάρτη του 1939.

κισμών, και αφετέρου στην ολική εγκατάλειψη πολλών από αυτούς, έχουν πάψει κατά τον 19ο αιώνα να λειτουργούν. Αν υπάρχει κάποια γενικότερη εξελικτική τάση που να χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο, βρίσκεται μάλλον προς την πλευρά της αύξησης και όχι της μείωσης των χωριών που απαρτίζουν ξεχωριστές κοινότητες. Είναι φανερό ότι από μόνο του το στοιχείο τούτο δεν αντιπροσωπεύει με κανένα τρόπο ένδειξη οικιστικής εξάπλωσης ή δημογραφικής ακμής· πρέπει ωστόσο να αναγνωρίσουμε ότι όταν αποκλειστεί η μονόπλευρη επίδραση γενικότερων πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, η διαδικασία της κοινοτικής αποκέντρωσης μπορεί να προχωρήσει ευκολότερα σε ένα χώρο δημογραφικά ακμαίο απ' ό,τι σ' έναν ο οποίος βρίσκεται σε μαρασμό. Κατά συνέπεια οι αυξομειώσεις του αριθμού των κοινοτήτων μπορούν, σε περίπτωση που λείπουν τα υπόλοιπα στοιχεία, να ληφθούν και ως έμμεση ένδειξη αντίστοιχων πληθυσμιακών διακυμάνσεων⁵⁰⁹.

Πόλεις και κωμοπόλεις

Ιδιαίτερα νομικά πρόσωπα, αντίστοιχα με τις κοινότητες των χωριών, σχηματίζονταν και στις πόλεις. Η διάκριση ανάμεσα σε πόλη και χωριό, μολονότι υπαρκτή στη συνείδηση των ανθρώπων της εποχής, είναι δύσκολο να υποταχθεί σε αδιαμφισβήτητα τυπολογικά κριτήρια. Από τους ποικίλους όρους με τους οποίους αποδίδουν οι πηγές την έννοια της πόλης ή της κωμόπολης (χώρα, κάστρο, κασαμπάς, βαρόσι, πόλις, κωμόπολις, κώμη, «πόλισμα»), κανείς δεν χρησιμοποιείται με ιδιαίτερη συνέπεια. Για την οθωμανική διοίκηση η μόνη ουσιαστική διάκριση γινόταν ανάμεσα στην πρωτεύουσα ενός καζά και στα υποκείμενα χωριά του. Κατά τον 19ο αιώνα η αρχαιοπρεπέστερη οθωμανική έκφραση «νεφς-ι...» («το ίδιο το...»), η οποία, ακολουθούμενη από το όνομα του καζά, δήλωνε το διοικητικό του κέντρο, σπάνια συναντάται στις πηγές· στην οθωμανική στατιστική του 1895 την αντικαθιστά ο όρος «κασαμπάς». Έτσι, με τον όρο «κασαμπάς του Πάγωνιου» δηλώνεται στην περίπτωση αυτή η Βοστίνα (Πάγωνιανή)· για διευκρίνιση έχει προστεθεί στην πηγή και η ένδειξη: «Η έδρα του καζά είναι στη Βοστίνα»⁵¹⁰. Η παλιά κοινοτική οργάνωση των πόλεων, βασισμένη στον αρχέγονο θεσμό του μουσουλμάνου «κεχαγιά της πόλης» (σεχίρ κετχουντασί), στους προεστούς των θρησκευτικών κοινοτήτων και στους εκπροσώπους των συντεχνιών, ατόνησε ολότελα μετά την εφαρμογή του θεσμού των βιλαετιών. Σύμφωνα με τον τροποποιημένο νόμο του 1871, σε κάθε έδρα βιλαετιού, σαντζακιού ή καζά θα έδρευε και μία δημαρχία («μπελεντιγέ») με ενιαίο δημοτικό

509. Βλ. στο Παράρτημα Γ/α τις διακυμάνσεις του αριθμού των χωριών στους καζάδες της Ηπείρου με βάση τους επίσημους οθωμανικούς καταλόγους.

510. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 216.

συμβούλιο, αποτελούμενο από έξι αιρετά μέλη, έναν διορισμένο πρόεδρο και δύο «συμβούλους». Οι διατάξεις αυτές αναθεωρήθηκαν επανειλημμένα, και ο αριθμός των μελών του δημοτικού συμβουλίου κατέληξε να εξαρτάται από τον πληθυσμό της κάθε πόλης⁵¹¹. Παράλληλα, σε κάθε αστική συνοικία εκλέγονταν και οι αντίστοιχοι μουχτάρηδες, όπως ακριβώς και στις κοινότητες των χωριών. Στις τέσσερις συνοικίες της Πρέβεζας, για παράδειγμα, εκλέγονταν το 1881 έντεκα μουχτάρηδες: δύο χριστιανοί από την καθεμία και από ένας μουσουλμάνος στις συνοικίες που θεωρούνταν μικτές⁵¹².

Όπως καταλαβαίνουμε η νομική διαφοροποίηση του «κασαμπά» από το «χωριό» και της «δημαρχίας» από τη «μουχταροδημογεροντία» δεν λάμβανε ως αφετηρία της το μέγεθος του αντίστοιχου οικισμού, αλλά επικεντρωνόταν στο ρόλο του ως διοικητικού κέντρου. Το σύμπτωτο των δύο κριτηρίων, πληθυσμιακού και διοικητικού, απέβαινε ιδιαίτερα έντονο στα βορινότερα και πιο υπανάπτυκτα τμήματα του βιλαετιού, όπου ως έδρες καζάδων διετέλεσαν κατά διαστήματα ακόμη και ακατοίκητες τοποθεσίες. Κατά συνέπεια η εδαφική κατανομή των «κασαμπάδων» της στατιστικής του 1895, και οποιασδήποτε άλλης παρόμοιας, δεν προσφέρεται από μόνη της για αντικειμενική μελέτη του βαθμού αστικοποίησης των διαφόρων περιοχών της Ηπείρου κατά την Τουρκοκρατία. Για το σκοπό αυτό χρειάζεται να γίνει μία σύνθεση τυπολογικών και δημογραφικών κριτηρίων, την οποία θα αποπειραθούμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο του επόμενου μέρους της εργασίας.

511. Στο νόμο των δημαρχιών του 1877 αναφέρεται γενικά η ίδρυση δημαρχιών στις «πόλεις και κωμοπόλεις»: στην πράξη εννοούνταν πάντα οι διοικητικές πρωτεύουσες (Πολυχρονιάδης 1913, σ. 65). Με ειδικό νόμο της 30-10-1886 (Νικολαΐδης 1890, τ. Γ', σ. 3072) προβλέφθηκε η σύσταση δημαρχιών «εν ταις έδραις δήμων (ναχηγέ) και τοις επιδεκτικοίς μεγάλης αναπτύξεως χωρίοις... κατόπιν εκθέσεως των Νομαρχιών». Το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε στο Τσαπέλοβο, για δημοσιονομικούς, καθώς λέγεται, λόγους (*Φωνή της Ηπείρου*, φ. 72/28-1-1894).

512. *Νεολόγος*, φ. 3699/20-7-1881.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΜΕΓΕΘΗ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι οθωμανικές καταμετρήσεις

Η παλαιότερη πρακτική

Από τον πρώτο κιόλας αιώνα της οθωμανικής κατάκτησης, η καταμέτρηση του υπόδουλου πληθυσμού και η εκτίμηση των παραγωγικών του δυνατοτήτων αποτελούσε θεμελιώδη προϋπόθεση για την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Σε όλα τα σαντζάκια της Ευρωπαϊκής Τουρκίας πραγματοποιήθηκαν κατά τον 15ο, 16ο και 17ο αιώνα αλληπάλληλες απογραφές, οι οποίες κατέληξαν στη σύνταξη πολυάριθμων τιμαριωτικών και φορολογικών καταστίχων. Τα κατάστιχα αυτά χωρίζονται σε αναλυτικά (ντεφτέρ-ι μουφασσάλ) και σε συνοπτικά (ντεφτέρ-ι ιτζμάλ). Τα πρώτα καταγράφουν ονομαστικά τους αρχηγούς των οικογενειών της κάθε πόλης ή χωριού, τις πηγές των εισοδημάτων τους και το φόρο που αναλογούσε στην καθεμία· τα δεύτερα παραθέτουν απλώς το συνολικό πληθυσμό και τα συνολικά εισοδήματα της κάθε κοινότητας. Τα χωριά και οι πόλεις παρουσιάζονται κατά κανόνα ταξινομημένα με βάση τα χάσια και τα τιμάρια στα οποία απέδιδαν τους φόρους τους. Για τους υπόχρεους του κεφαλικού φόρου και των «φόρων ιδιοκτησίας» (αβαρίζι κ.λπ.) οι αρμόδιες υπηρεσίες συνέτασσαν ειδικά κατάστιχα¹.

Έτσι, το σύστημα των καταμετρήσεων του πληθυσμού συνδέθηκε από την πρώτη στιγμή με τη φορολογική λειτουργία του κράτους. Τούτο σημαίνει ότι ο διοικητικός μηχανισμός επεδίωκε πάντοτε να διεξάγει απογραφές όσο το δυνατόν πληρέστερες, ενώ το ατομικό συμφέρον των υπηκόων του τους υπαγόρευε να αποφεύγουν την καταμέτρηση. Το τελευταίο ήταν, βέβαια, δυσκολότερο σε περιόδους ισχυρής συγκεντρωτικής διακυβέρνησης, ευκολότερο όμως στην κατάσταση της «φεουδαρχικής αναρχίας» στην οποία βυθίστηκαν μεγάλα τμήματα του τουρκικού κράτους κατά τον 18ο αιώνα. Κατά την εποχή αυτή το σύστημα των περιοδικών απογραφών φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε ολωσδιόλου, όχι μόνο γιατί ήταν δύσκολη και πολυδά-

1. Γενικά για τα τιμαριωτικά κατάστιχα βλ. Μουταφτσίεβα 1990, σ. 48-51. Τα κατάστιχα του κεφαλικού φόρου συγγεντρώνουν τελευταία αυξημένο ερευνητικό ενδιαφέρον (Todorov-Velkov 1988, Kiel 1990).

πανη η εφαρμογή του, αλλά γιατί δεν είχε πλέον καμία θετική λειτουργία να επιτελέσει. Ο θεσμός του μουκατά επέτρεπε στην Πύλη να εκμισθώνει την είσπραξη των επαρχιακών φόρων με βάση το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, μεταθέτοντας την ευθύνη της κατανομής του σε ολόενα και χαμηλότερα κλιμάκια: στους μπουτσαρίφηδες και βοϊβόδες των σαντζακιών και των καζάδων, στις συνελεύσεις των επαρχιακών προεστών και στις κοινότητες των μεμονωμένων χωριών. Οι «στίμες» που χρησιμοποιούνταν για το σκοπό αυτό μπορούμε να υποθέσουμε ότι διαιωνίζαν τις αναλογίες της τελευταίας απογραφής της κάθε περιοχής· κατά τις αρχές ωστόσο του 19ου αιώνα, η χρονολογία των απογραφών αυτών είχε κατά κανόνα λησμονηθεί². Ειδικότερα, κατά τη συγκέντρωση του κεφαλικού φόρου οι εντεταλμένοι «χαρατζήδες» εξακολουθούσαν να παραλαμβάνουν από τα κεντρικά ταμεία τις σχετικές ατομικές αποδείξεις (χαρατζοχάρτια), αλλά ο αριθμός τους δεν αντιστοιχούσε αναγκαστικά με τον πραγματικό αριθμό των υποχρέων. Η γενικευμένη αυτή φοροδιαφυγή δεν ενοχλούσε μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα το σουλτανικό ταμείο, που συνήθιζε να την αναπληρώνει με συνεχείς αναπροσαρμογές του φορολογικού συντελεστή. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν μία γεωγραφική περιοχή προικιζόταν για κάποιους λόγους με ιδιαίτερα φορολογικά προνόμια, ή όταν γινόταν κατάφωρη η αδυναμία της να ανταποκριθεί στις καθιερωμένες υποχρεώσεις της, ο φορολογικός της συντελεστής μπορούσε να τροποποιηθεί· αλλά η νέα τιμή του καθοριζόταν ευκολότερα με τις δοκιμασμένες μεθόδους του μπαξισιού και του παζαρέματος, παρά με την επίκληση αμφισβητήσιμων πληθυσμιακών καταγραφών. Όσο για τα παραδοσιακά τιμαριωτικά εισοδήματα (σπέντζα και δεκάτη), είχαν προ πολλού αντικατασταθεί, τουλάχιστον στην περιοχή που μας απασχολεί, με σταθερές εισφορές που κατέβαλλαν οι κοινότητες. Εννοείται ότι οι προεστοί του κάθε χωριού, που αναλάμβαναν την τελική διανομή των καταβλητέων ποσών, γνώριζαν πολύ καλά σε πόσα νοικοκυριά και σε ποιους υπόχρεους θα έπρεπε να τα μοιράσουν· δεν υπήρχε ωστόσο προϊστάμενη διοικητική αρχή που να ασχολείται συστηματικά με τη συλλογή τέτοιων στοιχείων. Έτσι, ακόμη και για την περίοδο του Αλή πασά, κατά την οποία ασφαλώς δεν έλειπαν οι δυνατότητες για την πραγματοποίηση μιας αξιόπιστης πληθυσμιακής καταμέτρησης, τα στοιχεία που διαθέτουμε για τον πληθυσμό της Ηπείρου και γενικότερα της ελληνικής χερσονήσου είναι φτωχά, χοντροκομμένα και αλληλοαναιρούμενα.

2. Για την Πελοπόννησο ο Rouqueville αναφέρει μια γενική καταμέτρηση στα 1780 (1820, τ. Ε', σ. 6) ή στα 1762 (τ. Γ', σ. 560). Δεν εντοπίζω αντίστοιχη πληροφορία για την Ήπειρο. Ασαφής και αναξιόπιστη είναι όσα γράφει το 1828 ο Αθ. Ψαλίδας για «καταγραφήν γενομένην εις τους 1819 από τον Αλή πασά», που έβγαλε δήθεν στην Ήπειρο 540.000 Χριστιανούς και κάπου 55.000 Τούρκους· αλλού ο χρόνος γίνεται 1815, και οι Χριστιανοί ένα εκατομμύριο μαζί με αυτούς της Θεσσαλίας (Βρανούσης 1952, σ. 141, 145). Για μία τοπική απογραφή στα Γιάννενα (1817) βλ. Παπαγεωργίου 1982, σ. 83.

Η συστηματικότερη προσπάθεια για τον υπολογισμό του πληθυσμού κατά την εποχή αυτή έγινε από τον Rouqueville, που περιγράφει ως εξής τις προθέσεις του και τις πηγές που χρησιμοποίησε:

Προσεγγίζοντας τη σύγχρονη εποχή δεν βρήκα στους ιστορικούς τίποτε που να εξυπηρετεί το σκοπό μου. Επίσης απέτυχα και όταν δοκίμασα ν' αναζητήσω κάποιο φως στα αρχεία των δικαστηρίων των καδήςδων, όπου έλπιζα να βρω ίχνη της καταμέτρησης που επιβλήθηκε με τον κανονισμό του Σουλεϊμάν [του Μεγαλοπρεπούς]. Τελικά αναγκάστηκα να περιοριστώ στη γνωριμία της σημερινής κατάστασης του πληθυσμού, που αποτέλεσε ιδιαίτερο αντικείμενο των εργασιών μου, γιατί στόχος μου είναι να γνωστοποιήσω τη σύγχρονη κατάσταση της Ελλάδας. Υιοθέτησα έτσι τις εκτιμήσεις που προέκυπτan από τον υπολογισμό του χαρατσιού και κατέχοντας αυτή τη βάση καταπιάστηκα να τη συγκρίνω με τους καταλόγους των μητροπόλεων και το κατάστιχο (cadastre) όπου αριθμούνται οι οικογένειες των πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών³.

Σε ό,τι αφορά την απαρίθμηση των «χαρατζόχαρτων», οι περιορισμοί της, σαφείς με βάση όσα προαναφέρθηκαν, έχουν ήδη τεκμηριωθεί από τον Σακελλαρίου⁴. Για τις εκκλησιαστικές απαριθμήσεις και τα προβλήματα τους θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο. Ήδη, πάντως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι και οι δύο προηγούμενες πηγές αναφέρονται αποκλειστικά στο χριστιανικό πληθυσμό, γεγονός που αποτελεί σημαντικό μειονέκτημα όταν επιδιώκει κανείς να μελετήσει την πληθυσμιακή κατάσταση μιας περιοχής όπως η Ήπειρος, όπου οι Μουσουλμάνοι αποτελούσαν σχεδόν το μισό πληθυσμό. Όσο για τα «κατάστιχα» που αναφέρει ο Rouqueville, αν κρίνουμε από τα δείγματα που παραθέτει σποραδικά στις σελίδες του έργου του (Ζαγόρι, Μαλακάσι, Ξηρόμερο, Άργος, Καρύταινα κ.λπ.), δεν είναι παρά απλοί κατάλογοι των χωριών της κάθε περιφέρειας, όπου ο αριθμός των οικογενειών υπολογίζεται τις περισσότερες φορές κατά προσέγγιση. Δεν είναι απόλυτα σαφές ποιος συνέθεσε αυτούς τους καταλόγους, αν δηλαδή δόθηκαν έτοιμοι στον Rouqueville από κάποιους εγγράμματους ντόπιους, ή τους κατάρτισε ο ίδιος με βάση περισσότερους πληροφοριοδότες. Φαίνεται ωστόσο απίθανο να αποτελούσαν επίσημα έγγραφα.

Καταλόγους του τύπου αυτού είχαν υπόψη τους και άλλοι παρατηρητές της περιόδου. Σε χρονολόγητο χειρόγραφο του Αρχείου Ψαλίδα (αρ. 81) περιέχεται ο αριθμός των οικογενειών των χωριών της κοιλάδας του Αργυροκάστρου (Δρόπο-

3. Rouqueville 1820, τ. Γ', σ. 439. Τα μόνα στατιστικά στοιχεία που παραθέτει ο συγγραφέας στο σημείο αυτό είναι συνοπτικά: 373.000 ψυχές σε ολόκληρη την Παλαιά Ήπειρο, αριθμός μάλλον υπερβολικός (αν και ο μισός σχεδόν από αυτόν του Ψαλίδα).

4. Σακελλαρίου 1939, σ. 276-278 (αν και εκεί η αναξιοπιστία της μεθόδου υπερβάλλεται, γιατί ο αριθμός των «χαρατζόχαρτων» του 1780 συγκρίνεται με τον πληθυσμό του 1815, ενώ στο μεταξύ τα πράγματα είχαν αλλάξει αισθητά): πρβλ. Karpat 1985, σ. 36 και Kiel 1990, σ. 89.

λη, Ρίζα και Λιντζουριά). Αντίστοιχα δεδομένα για το Πωγώνι και για τμήμα του Ζαγοριού διαθέτουμε από ένα τοπογραφικό σχεδιάγραμμα του Κοσμά Θεσπρωτού⁵. Οι πληθυσμοί των τεσσάρων ναχιγιέδων των Ιωαννίνων, έτσι όπως δίνονται από τον Leake (παρακάτω, σελ. 346), προέκυψαν πιθανότατα από την άθροιση παρόμοιων αναλυτικών στοιχείων. Και οι δύο αυτές πηγές δίνουν στοιχεία, αν όχι εντελώς αντιφατικά, πάντως διαφορετικά από εκείνα του Rouquerville⁶. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για την ελληνική στατιστική των χωριών της Άρτας, που γράφτηκε το 1828 από τους εξόριστους προκρίτους της για λογαριασμό του Καποδίστρια, όταν συνέτασσε την απάντησή του στα λεγόμενα «είκοσι οκτώ ερωτήματα» των ευρωπαϊκών δυνάμεων για την κατάσταση της Ελλάδας⁷. Πρόκειται και εδώ για ανεπίσημα στοιχεία, συνταγμένα ειδικά για την περίπτωση από ανθρώπους που διέθεταν μια καλή ιδέα του μεγέθους του κάθε χωριού, δεν είχαν ωστόσο την ευκαιρία να προβούν στην ακριβή του καταμέτρηση. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι αποκλείεται η στατιστική τους αξιοποίηση, ούτε μειώνει την αξία που έχουν για τον έλεγχο των κατοπινών επίσημων καταμετρήσεων.

Η απογραφή του 1831

Η απογραφή αυτή ξεκίνησε στην πραγματικότητα το 1828, διακόπηκε όμως εξαιτίας του Ρωσοτουρκικού πολέμου και δεν ολοκληρώθηκε παρά ύστερα από τρία χρόνια. Κάλυψε το μεγαλύτερο τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατέληξε στη σύνταξη ενός μεγάλου συνοπτικού καταστίχου, που εκδόθηκε το 1943 από τον E. Z. Karal⁸. Η απογραφή απέβλεπε στη διόρθωση των ανισοτήτων που είχαν συσσωρευτεί με τα χρόνια ανάμεσα στις φορολογικές υποχρεώσεις των διαφόρων επαρχιών, και ταυτόχρονα επεδίωκε να καταγράψει το σύνολο του ανδρικού μουσουλμανικού πληθυσμού, προκειμένου να επιτευχθεί η εφαρμογή της υποχρεωτικής στρατολογίας. Στη μορφή με την οποία δημοσιεύτηκε, η απογραφή περιέχει τον αριθμό των αρρένων του κάθε καζά κατά θρησκευτικές κοινότητες, διακρίνοντας τους Μουσουλμάνους σε ομάδες ηλικίας και τους ραγιάδες σε κατηγορίες εισοδήματος. Από τις ηπειρωτικές πηγές που αναφέρονται παρακάτω γίνεται φανερό ότι οι οικογένειες, οι «χανέδες», αποτελούσαν και αυτές μονάδα της απογραφής: ο υπολογισμός τους ήταν απαραίτητος για να προσδιοριστούν οι συντελεστές του

5. Παπαχαρίσης 1964, χάρτης Ε' εκτός κειμένου.

6. Για τον πληθυσμό του Μαλακασιού συναντάμε αντίφαση ακόμα και μεταξύ των δύο εκδόσεων του Rouquerville (1820, τ. Β', σ. 181-182 και 1826, τ. Β', σ. 359).

7. Διαμάντης 1961 (ελληνής έκδοση) και 1962· το πρωτότυπο βρίσκεται στα ΓΑΚ, Γενική Γραμματεία φ. 134 (1-3 Οκτ. 1828).

8. Karal 1943· Karpat 1985, σ. 18-21· Τοντόρωφ 1986, σ. 428-429.

φόρου ιδιοκτησίας. Τέλος, η απογραφή του 1831, όπως άλλωστε και οι κατοπινές, δεν απέβλεπε απλώς στην καταγραφή του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας σε μία δεδομένη στιγμή, αλλά στη σύνταξη ενός μόνιμου πληθυσμιακού μητρώου, το οποίο θα ενημερωνόταν τακτικά με βάση τις καταχωρίσεις των γεννήσεων, των μεταναστεύσεων και των θανάτων. Στο στόχο αυτό είναι βέβαιο πως η Πύλη απέτυχε, γιατί αλλιώς θα είχε γίνει περιττή η πραγματοποίηση μιας νέας και ταυτόσημης απογραφής μία δεκαπενταετία αργότερα (1846).

Τα δημοσιευμένα στοιχεία της απογραφής του 1831 είναι ελλιπή. Από τις περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Τουρκίας δεν υπάρχει καμία ένδειξη για τον πληθυσμό της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και ολόκληρης της Αλβανίας (συμπεριλαμβάροντας και την Κορυτσά), καθώς και της Βοσνίας. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν πραγματοποιήθηκε πληθυσμιακή καταμέτρηση στις περιοχές αυτές. Για την περιφέρεια Κορυτσάς ο Κοσμάς Θεσπρωτός, γράφοντας κατά το 1832, αναφέρει ρητά ότι «κατά την βασιλική απαρίθμησην την αυτόθι γενομένην» είχαν βρεθεί περίπου 2.400 «σπίτια» και 22.000 ψυχές⁹. Λεπτομερέστερες πληροφορίες δίνει ο Π. Αραβαντινός για τον καζά των Ιωαννίνων: 7.025 χριστιανικές και 212 εβραϊκές οικογένειες ή «καπνοί», μονάδα που είναι, βέβαια, ταυτόσημη με τα «σπίτια» του Θεσπρωτού· παραλείπονται ωστόσο τα στοιχεία των Μουσουλμάνων, και δεν δίνεται καμία πληροφορία για τον αριθμό των ατόμων. Οποσδήποτε παρόμοια καταμέτρηση πραγματοποιήθηκε σε όλη την έκταση της Ηπείρου, χρονολογείται δε, κατά τον Αραβαντινό, το φθινόπωρο του 1831¹⁰.

Με την απογραφή του 1831 σχετίζονται ίσως οι δύο συνοπτικοί πληθυσμιακοί πίνακες που δημοσιεύτηκαν το 1853 στην ελληνογαλλική επιθεώρηση *Spectateur de l'Orient*¹¹. Περιλαμβάνουν τον πληθυσμό της Παλαιάς Ηπείρου (παραλείπεται δηλαδή η Λιαπουριά και ολόκληρο σχεδόν το σαντζάκι Αυλώνας) κατά θρησκείματα και «φυλές». Βασική τους μονάδα είναι ο ναχιγιές (στο πρωτότυπο «arrondissement»)· οι διάφοροι ναχιγιέδες κατατάσσονται σε districts, μονάδα που έχει κάποια συνάφεια, αλλά όχι απόλυτη, με τους επίσημους οθωμανικούς καζάδες. Οι πόλεις καταγράφονται ξεχωριστά. Αν και ο συντάκτης δεν εξηγεί πώς ακριβώς κατέληξε στους αριθμούς που παραθέτει, αναφέρει ως βασικό του πληροφοριοδότη κάποιο «φίλο», που «είχε την καλοσύνη να μας προμηθεύσει ένα αυθεντικό αντίγραφο της απογραφής που διενεργήθηκε στα 1828 με διαταγή του πασά των Ιωαννίνων, καθώς και άλλες ακριβέστατες πληροφορίες που συνεχίζει να συγκεντρώνει για την επαρχία αυτή». Ίσως ο ανώνυμος «φίλος» να μην ήταν άλλος από τον Αραβαντινό, η *Χρονογραφία* του οποίου κυκλοφόρησε τρία χρόνια αργότερα. Ωστόσο, οι πίνακες

9. Παπαχαρίσης 1964, σ. 14.

10. Αραβαντινός 1856, τ. Α', σ. 391 και τ. Β', σ. 287.

11. Β. (=Βασιλείου) 1853α.

του 1853 δεν έχουν καμία σχέση με τις στατιστικές της *Χρονογραφίας*. Η διοικητική τους διάρθρωση εμφανίζει αρχαϊκό χαρακτήρα (η περιοχή της Πρέβεζας συγγέεται με αυτήν της Άρτας, και η περιοχή του Τεπελενιού με αυτήν του Αργυροκάστρου): αυτό μας δείχνει ότι τα στοιχεία τους θα πρέπει να είναι πράγματι «παλιά», αλλά η χρονολογία 1828 μοιάζει υπερβολικά πρώιμη. Τίποτα δεν μας πείθει ότι στην αναρχούμενη Ήπειρο του καιρού εκείνου υπήρχαν οι προϋποθέσεις να διεξαχθεί έστω και στοιχειώδης καταμέτρηση του πληθυσμού. Λογικότερο φαίνεται να είχε στην κατοχή του ο «φίλος» ένα αντίγραφο της γνωστής απογραφής του 1831, και απλώς να μπέρδεψε τις χρονολογίες¹². Οι πληθυσμοί που μας δίνουν οι πίνακες για τους τέσσερις ναχιγιέδες των Ιωαννίνων δεν παρουσιάζουν προφανή εξάρτηση από τον αριθμό των οικογενειών που ο Αραβαντινός αποδίδει στην απογραφή του 1831, αλλά η απογραφή αυτή κατέγραφε ξεχωριστά και τον αριθμό των αρρένων. Σε κάθε περίπτωση η στατιστική του 1853 κάθε άλλο παρά «αυθεντικό αντίγραφο» της τουρκικής απογραφής μπορεί να θεωρηθεί. Η διάκριση κατά «φυλές», που γίνεται με πρόχειρο τρόπο, οφείλεται σίγουρα σε μεταγενέστερη επεξεργασία. Δεδομένου ότι οι επίσημες καταμετρήσεις δεν κατέγραφαν την εποχή αυτή τις γυναίκες, οι υπόλοιποι αριθμοί της στατιστικής προέρχονται, στην καλύτερη περίπτωση, από διπλασιασμό και στρογγυλοποίηση των αρρένων. Ωστόσο η εργασία αυτή έχει γίνει με τρόπο πλημμελή και ανεύθυνο, που οδηγεί σε μια απαράδεκτη εξόγκωση του χριστιανικού πληθυσμού (βλ. παρακάτω, σελ. 317-320). Συμπερασματικά, η στατιστική του 1853 μπορεί να στηρίζεται πράγματι σε μια παλιότερη επίσημη καταμέτρηση, αλλά στην περίπτωση αυτή οι εκδοτικές επεμβάσεις που δέχτηκε την έχουν, κυριολεκτικά, καταντήσει αγνώριστη.

Η απογραφή του 1845-1846

Η απογραφή αυτή παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με την προηγούμενη. Κι εδώ ο στόχος ήταν διπλός: η διόρθωση των φορολογικών συντελεστών που επέβαλαν στην ενδιάμεση δεκαπενταετία οι περιφερειακές αυξομειώσεις του πληθυσμού, και η πλήρους καταγραφή των μουσουλμάνων αρρένων, ενόψει της οριστικής εφαρμογής του νέου συστήματος στρατολογίας. Για την απογραφή αυτή, εκτός από κάποιες συνολικές εκτιμήσεις που παραθέτει ο γάλλος γεωγράφος Ubicini, δεν διαθέτουμε καθόλου συγκεντρωτικά αποτελέσματα¹³. Μπορούμε όμως να εντοπίσουμε αρκετά στοιχεία για το χρόνο, τη μέθοδο και τα αποτελέσματα του εγχειρήματος στην Ήπειρο.

12. Τα στοιχεία που δίνονται για την Πάργα (βλ. σελ. 320) ενισχύουν την άποψη ότι η πηγή δεν είναι παλαιότερη από τον εποικισμό του 1831 (Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 208).

13. Karpat 1985, σ. 23-24· Davison 1963, σ. 414-415· Shaw 1977, σ. 117, όπου δίνεται από άλλη πηγή ο αριθμός των μουσουλμάνων αρρένων· πρβλ. Stanford 1877, σ. 21 και Θωμάς-Παλαιολόγος

Όπως και το σύνολο σχεδόν των ρυθμίσεων της πρώτης φάσεως του Τανζιμάτ, έτσι και το μέτρο της απογραφής του πληθυσμού, για λόγους που αναπτύχθηκαν ήδη στο προηγούμενο μέρος, καθυστέρησε αισθητά να εφαρμοστεί στο δυτικότερο τμήμα των Βαλκανίων. Κατά τα τέλη Αυγούστου-αρχές Σεπτεμβρίου του 1845, ο Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς συγκάλεσε στην Κορυτσά συνέλευση των μουσουλμάνων προκρίτων της «Κάτω Αλβανίας», και αφού εφοδιάστηκε με την κατάλληλη στρατιωτική προστασία, τους δήλωσε την πρόθεσή του «να συστήση ανυπερθέτως και εφαρμογή εφ' όλην την Αλβανίαν το Τερζιμάτ Χαριέ». Αυτό, βέβαια, σήμαινε καθιέρωση της υποχρεωτικής στρατολογίας, και η στρατολογία προϋπέθετε την ύπαρξη καταλόγου των μουσουλμάνων υπηκόων ή τουλάχιστον των οικογενειών του κάθε χωριού, ώστε να τηρηθεί ανάμεσα τους η σωστή αναλογία νεοσυλλέκτων. Αν και οι ακροατές του έσπευσαν να παραδώσουν στον Ρεσίτ πασά σχετικό κατάλογο που περιελάμβανε σχεδόν σαράντα χιλιάδες «οικίες», εκείνος δήλωσε ότι «η ποσότης αυτή αναντιρρήτως δεν φέρει την αλήθειαν, ούτε σχεδόν του ημίσιους, και επομένως θέλει ενεργήση ο ίδιος ακριβή καταγραφήν, και λαβών τας υπογραφάς των επί του αντικειμένου τούτου διέλυσε την συνεδρίασιν»¹⁴.

Η απογραφή ξεκίνησε σχεδόν ταυτόχρονα στην περιοχή του Μπερατιού και στον καζά των Ιωαννίνων, και αφορούσε αρχικά μονάχα τους Μουσουλμάνους. Σχετικές οδηγίες διαβιβάστηκαν από τον Ρεσίτ πασά στο βαλή των Ιωαννίνων Χοσρέφ πασά και σε όλους τους «υπό την δικαιοδοσίαν του διοικητάς πόλεων και χωριών και δερβenaγάδες των αποκέντρων μερών». Από μία αναφορά του προξενείου της Πρέβεζας μαθαίνουμε ότι όσοι Τουρκαλβανοί βρισκόνταν στην πόλη προσωρινά διατάχθηκαν να επιστρέψουν και να απογραφούν στα χωριά τους, ενώ απαγορεύθηκε αυστηρά η έξοδός τους από το πασαλίκι ή η μετακίνησή τους σε άλλες επαρχίες. Για να εμποδιστούν όσοι θα ήθελαν να φύγουν από τη θάλασσα, μία μοίρα του τουρκικού στόλου διατάχθηκε να περιπολεί στις ακτές του Ιονίου. Παρ' όλες τις προφυλάξεις αυτές, όταν τελείωσε λίγες ημέρες αργότερα η απογραφή της πόλης των Ιωαννίνων, ο ίδιος ο Χοσρέφ πασάς τη θεώρησε αποτυχημένη και διέταξε να επαναληφθεί. Ωστόσο, οι πρόκριτοι της οθωμανικής κοινότητας δεν έδειξαν καμία διάθεση να τον συνδράμουν¹⁵.

Λίγο αργότερα ο Χοσρέφ πασάς απομακρύνθηκε από τη θέση του και αντικαταστάθηκε από τον έμπιστο του Ρεσίτ πασά Μεχμέτ Ζιγιά. Ταυτόχρονα το έργο της απογραφής αφαιρέθηκε από τους ντόπιους προκρίτους και μουτεσελίμηδες και

1879, σ. 93. Για τους στόχους της απογραφής βλ. τη διαταγή που δημοσιεύει ο Βασδραβέλλης (1954, σ. 386), και για μια δειγματοληπτική επεξεργασία των αναλυτικών στοιχείων μίας περιοχής της Βουλγαρίας (ναχιγιές Κογιούντεπε στη Φιλιππούπολη) βλ. Güran 1980, σ. 7 κ.ε.

14. ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 207/13-9-1845 (=Επίμετρο, σελ. 456 κ.ε.).

15. ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 213/26-9-1845 (=Επίμετρο, σελ. 459 κ.ε.) και φ. 36.8/Προξενείο Πρέβεζης αρ. 177/14-9-1845.

ανατέθηκε στους «40 νέους πεπαιδευμένους Οθωμανούς από τα εν Κωνσταντινουπόλει σχολεία», με τη βοήθεια των οποίων ο Ρεσίτ πασάς θα επιβάλει οριστικά στις αρχές του επόμενου χρόνου τη διοικητική μεταρρύθμιση του πασαλικιού. Το έγγραφο που παρέχει τη σχετική πληροφορία διευκρινίζει ότι τώρα θα απογράφονταν τόσο οι μουσουλμάνοι, όσο και οι χριστιανοί υπήκοοι του πασαλικιού¹⁶.

Τα αποτελέσματα της απογραφής μας είναι εν μέρει γνωστά από το στατιστικό πίνακα του Π. Αραβαντινού (1856, τ. Β΄, σ. 320-394· τα δεδομένα του συνοψίζονται στο Παράρτημα Γ/Ι). Ότι η βάση των στοιχείων που παραθέτει ο ηρωϊκώτης λόγιος ανάγεται στο χειμώνα του 1845-1846, και επομένως προέρχεται από την προαναφερόμενη καταμέτρηση, αποδεικνύεται ως εξής:

α. Η διάταξη των καζάδων και των σαντζακιών ακολουθεί την «παραδοσιακή» διαίρεση του πασαλικιού, όπως ίσχυε μέχρι το διορισμό των πρώτων καϊμακάμηδων τον Απρίλιο του 1846. Επίσης, στον κατάλογο των χωριών του Πωγωνιού εμφανίζεται πρώτος στη σειρά ο Κακόλακκος, που έπαιξε όμως να αποτελεί την πρωτεύουσα του καζά από το 1846. Από την άλλη μεριά, η ένταξη της Μουζακιάς στο Μπεράτι και της Δεονίτσας στην Πρεμετή δείχνουν ότι ο κατάλογος δεν πρέπει να είναι παλιότερος απ' αυτή τη χρονολογία.

β. Ο ίδιος ο Αραβαντινός (σ. 399) δηλώνει αόριστα ότι τα στοιχεία του είναι «εξηγμένα εκ των κυβερνητικών καταλόγων», αλλά παρακάτω γράφει ειδικά για το μουσουλμανικό στοιχείο ότι «τον αριθμόν των οικογενειών αυτού ουκ ενεγράψαμεν εκ της ελλειπούς απογραφής της γενομένης εν τη εφαρμογή του στρατολογικού νόμου κατά το 1846, αλλ' εκ πληροφοριών Χριστιανών και Οθωμανών ειδότην ακριβώς τον αριθμόν των ενοικούντων εν εκάστη επαρχία και κοινότητι». Έμμεσα, λοιπόν, προκύπτει ότι οι «κυβερνητικοί κατάλογοι», από τους οποίους ο Αραβαντινός αντέγραψε τον αριθμό των χριστιανικών του οικογενειών, θα πρέπει να ανάγονται στο 1846¹⁷.

Η αντίθεση ανάμεσα στις δύο ομάδες στοιχείων, στα «κυβερνητικά» και σε εκείνα που προέρχονται από «πληροφορίες», γίνεται φανερή ιδίως στην Κόνιτσα και στους καζάδες της Τσαμουριάς, όπου τα στοιχεία των μουσουλμανικών χωριών είναι σχεδόν παντού στρογγυλοποιημένα, ενώ για τα χριστιανικά χωριά δίνεται ένας φαινομενικά επακριβής αριθμός «οίκων» και «στεφάνων». Αλλού ωστόσο η ει-

16. ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 232/4-11-1845. Τα έξοδα της απογραφής επιβάρυναν τον καταγραφόμενο πληθυσμό· βλ. Αραβαντινός 1856, τ. Β΄, σ. 287.

17. Οι απόψεις της βιβλιογραφίας για το θέμα είναι μάλλον ασαφείς. Ο Χασιώτης, αντιγράφοντας αργότερα τον Αραβαντινό (1887, σ. 149), θεωρεί τον πίνακά του «συνταγμένο το 1853». Το ελληνικό υπόμνημα του 1878 για την πόλη των Ιωαννίνων (παρακάτω, σημ. 23), παραλλάσσοντας μονάχα ελαφρά τα στοιχεία του Αραβαντινού, τα χρονολογεί στο 1852· στηριγμένος σ' αυτό, ο Παπαγεωργίου (1982, σ. 139) μιλάει για «απογραφή του 1852», αλλά τέτοια απογραφή δεν αναφέρεται άμεσα σε καμιά πηγή.

κόνα είναι πιο πολύπλοκη, και η διάκριση ανάμεσα σε στοιχεία «κυβερνητικά» και στοιχεία «διορθωμένα» καθόλου εύκολη. Ένας πίνακας θα μας δείξει το μέγεθος του προβλήματος:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ1

Τυπολογικός χαρακτήρας των πληθυσμιακών στοιχείων του Αραβαντινού (1856, τ. Β', σ. 320-394) κατά καζά και θρήσκειμα κατοίκων

Καζάδες	Αγροτικός πληθυσμός		Αστικός ^α πληθυσμός	Αρίθμηση στεφάνων
	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί		
Ιωαννίνων	—	επακριβή	στρογγυλά	ναι
Άρτας	—	επακριβή	στρογγυλά	όχι
Πρέβεζας	—	συνοπτικά	στρογγυλά	όχι
Μετσόβου	—	στρογγυλά	επακριβή	ναι
Γρεβενών/Πρεμετής	επακριβή ^β	επακριβή	επακριβή	όχι
Κόνιτσας/Παραμυθιάς	στρογγυλά	επακριβή	Χριστιανοί: επακριβή Μουσουλμάνοι: στρογγυλά	ναι
Πωγωνιού/Φιλιατών/ Μαργαριτιού/Πάργας	στρογγυλά	ανάμικτα	στρογγυλά	ναι
Δελβίνου/Αργυροκάστρου	στρογγυλά	ανάμικτα	στρογγυλά	όχι
Τεπελενιού	στρογγυλά	στρογγυλά	στρογγυλά	όχι
Μπερατιού/Αυλώνας	ανάμικτα	επακριβή	στρογγυλά	όχι
Σκραπαριού/Τομορίτσας	συνοπτικά ^γ	—	—	—

α. Έδρες καζάδων με πάνω από 200 οικογένειες.

β. «Επακριβή» λέγονται τα στοιχεία που δεν έχουν υποστεί στρογγυλοποίηση· ο χαρακτηρισμός δεν υπαινίσσεται αυξημένη αξιοπιστία.

γ. Δεν δίνονται στοιχεία κατά χωριά, παρά στρογγυλοποιημένες γενικές εκτιμήσεις.

Είναι φανερό ότι οι πίνακες του Αραβαντινού αποτελούν ένα μωσαϊκό στοιχείων συνταγμένων με διαφορετικά κατά περίπτωση κριτήρια. Σε ό,τι αφορά τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η επέμβαση του εκδότη είναι μονάχα τμηματική και αφορά τις περιοχές που γνώριζε καλύτερα, ιδίως τον αστικό πληθυσμό¹⁸· γιατί αποκλείεται ο Αραβαντινός να διέθετε ιδιαίτερες και επακριβείς πληροφορίες για τις δεκάδες μικροσκοπικών μουσουλμανικών χωριών της Πρεμετής και του Μπερατιού, όταν για την πόλη των Ιωαννίνων περιορίστηκε σε μία χοντρική εκτίμηση 850 μουσουλμανικών οικογενειών. Κατά συνέπεια θα πρέπει, εάν δεχτούμε την άποψη του Αραβαντινού για τη γενικότερη «ατέλεια» των κυβερνητικών στοιχείων, να περιμένουμε στους πληθυσμούς των βορειότερων πε-

18. Για τις πόλεις του Μαργαριτιού και της Πρεμετής ο Αραβαντινός δίνει δύο αντιφατικές εκδοχές (βλ. σελ. 321), απ' τις οποίες η μικρότερη ίσως να ήταν η επίσημη.

ριοχών μία σχετική υποαντιπροσώπηση των Μουσουλμάνων. Σε γενικές γραμμές, η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τη σύγκριση των στοιχείων του Αραβαντινού με τις κατοπινές πηγές, αλλά το ζήτημα της διόρθωσής τους θα θεθεί με συνολικότερο τρόπο στα επόμενα κεφάλαια. Όσο για τους στρογγυλοποιημένους χριστιανικούς πληθυσμούς που εμφανίζονται σε ορισμένα τμήματα της στατιστικής και ιδιαίτερα στον αστικό πληθυσμό, πιστεύω ότι αντιπροσωπεύουν συμβατικές εκτιμήσεις που υιοθέτησαν οι τουρκικές αρχές σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η αναλυτική καταγραφή των κατοίκων προσέκρουε σε τεχνικά ή θεσμικά προβλήματα. Στα Γιάννενα, για παράδειγμα, ξέρουμε ότι για μεγάλο μέρος του 19ου αιώνα παρέμενε άλυτο το πρόβλημα της κοινοτικής υπαγωγής εκατοντάδων παρεπιδήμων επαρχιωτών, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στην πόλη, δεν γίνονταν όμως αποδεκτοί ή αρνούνταν να εγγραφούν ως ισότιμα μέλη της χριστιανικής της κοινότητας.

Όπως και η απογραφή του 1831, έτσι και εκείνη του 1846 υποτίθεται ότι θα κατέληγε στη δημιουργία μόνιμων μητρώων πληθυσμού. Η ύπαρξη τέτοιων μητρώων μαρτυρείται σποραδικά από τις πηγές, ήταν όμως τόσο αναξιόπιστα, ώστε είναι αμφίβολο αν ποτέ χρησιμοποιήθηκαν για τη διόρθωση της «στίμας» που προέκυψε από την απογραφή του 1846¹⁹. Αργότερα, το 1866, ο έλληνας πρόξενος στην Αυλώνα θα τονίσει ότι «το σύστημα της στατιστικής παρά τοις διοικουσί τον τόπον τούτον είναι εντελώς εις αχρησίαν» (Επίμετρο, σελ. 469). Ωστόσο, τον ίδιο χρόνο ο συνάδελφός του στα Γιάννενα Χ. Φραγκούδης θα προσπαθήσει να αριθμήσει τις οικογένειες των καζάδων της Ηπείρου, έχοντας ως βασική πηγή του «τα βιβλία, εις α κρατώνται καταγραφαί του πληθυσμού των κατοίκων». Οι αριθμοί του Φραγκούδη βρίσκονται πολύ κοντά στα δεδομένα του Αραβαντινού, είναι όμως περισσότερο στρογγυλοποιημένοι και ελαφρά μεγαλύτεροι. Το ποσοστό των Μουσουλμάνων εμφανίζεται εδώ λιγάκι χαμηλότερο²⁰.

Η «νέα καταγραφή» (1859-1880)

Η ιστορία της καταγραφής αυτής συνδέεται στενά με τη μετάβαση από το σύστημα του «μακτού» στο σύστημα του καθαυτού έγγειου φόρου. Για το σκοπό αυτό χρει-

19. Κατά το 1856 οι παπάδες της Άρτας υποχρεώθηκαν να συντάξουν συγκεντρωτικό κατάλογο όλων όσων είχαν γεννηθεί, πεθάνει και μεταναστεύσει μετά το 1846 (ΑΥΕ 1856/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 143/16-7-1856). Παρόμοια «απογραφή» ή, σωστότερα, αναπροσαρμογή των καταλόγων του 1846 ίσως να έγινε μετά και στα Γιάννενα, ενόψει της εφαρμογής του στρατολογικού νόμου του 1856 (Παπαγεωργίου 1982, σ. 163· πρβλ. Davison 1963, σ. 94). Επίσης, με νόμο του 1860 (Νικολαΐδης 1869, σ. 723) οι κοινότητες των χωριών και των πόλεων έπρεπε να υποβάλλουν κάθε χρόνο τους καταλόγους της διανομής των φόρων για να θεωρηθούν από το διοικητικό συμβούλιο του καζά τους. Για ένα δείγμα τέτοιου καταλόγου, που μπορεί να θεωρηθεί και ως είδος περιодικής «απογραφής», βλ. Σαλαμάγκας 1958, σ. 8-9.

20. Βλ. Επίμετρο, σελ. 462-463.

ζόταν να γίνει συνολική καταγραφή και εκτίμηση της αξίας της γης, των σπιτιών και της αποδοτικότητας των εμπορικών και βιοτεχνικών καταστημάτων· ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκε σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία νέα γενική απογραφή του πληθυσμού, η οποία σκόπευε αρχικά να καταγράψει το συνολικό πληθυσμό, ανδρικό και γυναικείο, όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων. Ο σχετικός «κανονισμός περί απογραφής πληθυσμού και κτημάτων» εκδόθηκε στις 17-12-1860²¹. Ο νόμος πρόβλεπε αρχικά την υποχρεωτική αντικατάσταση των μουχτάρηδων στις περιοχές που θα υποβάλλονταν στην καταγραφή «διά τιμών και αξιοχρέων πολιτών», επειδή στους συνηθισμένους μουχτάρηδες, «γνωστού όντος ότι εκλέγονται μεταξύ των ενδεών», δεν μπορούσε κανείς να έχει εμπιστοσύνη σε περιουσιακά ζητήματα! Οι νέοι μουχτάρηδες θα συνεργάζονταν με τις εντεταλμένες απογραφικές επιτροπές (ταχρίρ-ι εμλάκ κομισιονού), που θα αποτελούνταν από ειδικό κτηματογράφο (εραζί κιατιμπί) και ληξίαρχο (νουφούς μουκαγιντί). Η καταγραφή θα ξεκινούσε από τα σπίτια της κάθε πόλης και του κάθε χωριού, στα οποία θα δινόταν ένας αριθμός μητρώου. Στο εξής, έξω από κάθε σπίτι θα υπήρχε κρεμασμένη ειδική ταμπέλα με τον αριθμό του. Κάθε άντρας κάτοικος θα παρουσιαζόταν υποχρεωτικά στην απογραφική επιτροπή, που του έδινε ως απόδειξη ειδικό δελτίο (νουφούς τεζκερεσί)· η παρουσίαση του δελτίου θα του ήταν απαραίτητη στο μέλλον, προκειμένου να του χορηγηθεί διαβατήριο ή να παρουσιαστεί ως μάρτυρας σε δικαστήριο. Στην περίπτωση αυτή το απογραφικό δελτίο λειτουργούσε όπως περίπου το παλιό «χαρατζόχαρτο». Οι γυναίκες έπαιρναν και αυτές απογραφικό δελτίο, καταγράφονταν όμως «δι' αντιπροσώπου». Με βάση τα αποτελέσματα της απογραφής θα ανοίγονταν πληθυσμιακά μητρώα, όπου θα καταγράφονταν περιοδικά οι θάνατοι και οι γεννήσεις· και όλα τα πληθυσμιακά δεδομένα, σε αντίθεση με τη μέχρι τότε πρακτική, θα κοινοποιούνταν δημόσια. Όποιος συνεργούσε στην απόκρυψη ατόμων από την απογραφή, θα καταδικαζόταν σε τριετή κάθειρξη.

Με μεταγενέστερο κανονισμό, που εκδόθηκε στις 6-4-1874, η εργασία της απογραφής του πληθυσμού αποσυνδέθηκε από εκείνη της κτηματογράφησης²². Συνειδητοποιώντας, φαίνεται, πως η σωστή καταγραφή των γυναικών ήταν για την ώρα ανέφικτη, οι τουρκικές αρχές περιόρισαν το έργο των επιτροπών στην απαρίθμηση των αρρένων. Τα στοιχεία που θα καταγράφονταν ήταν το όνομα, η ημερομηνία γέννησης και τα φυσικά γνωρίσματα του κάθε απογραφόμενου. Ο κανονισμός όριζε τον τρόπο της συμπλήρωσης των απογραφικών βιβλίων και καθιστούσε αρμόδια για τη φύλαξή τους τα διοικητικά συμβούλια των καζάδων· αντίγραφα τους θα υποβάλλονταν στις ενδιαφερόμενες υπηρεσίες. Στη συνέχεια οριζόνταν με αρκετή σαφήνεια τα σχετικά με την απογραφή των απόντων, των μεταναστών, των ξένων υπη-

21. Νικολαΐδης 1869, σ. 707 κ.ε.· πρβλ. Shaw 1977, σ. 88.

22. Karpat 1985, σ. 29 και Επίμετρο, σελ. 472 κ.ε.

κών, των στρατιωτικών και των αναπήρων. Γενική αρχή ήταν να καταχωρούνται όλοι στον τόπο όπου «κατοικοῦσι σταθερώς», ανεξάρτητα από το πού γεννήθηκαν ή σε ποιο σημείο τύχαινε να τους βρει η απογραφική επιτροπή.

Φαίνεται ότι ο καζάς των Ιωαννίνων είχε διαλεχτεί από την Πύλη ως πεδίο πειραματικής εφαρμογής του καινούριου συστήματος, γι' αυτό και οι εργασίες της καταγραφής ξεκίνησαν προτού ακόμη δημοσιευτεί ο σχετικός κανονισμός. Τον Ιανουάριο του 1860 ο γάλλος πρόξενος Bertrand έγραφε στον προϊστάμενό του (Επίμετρο, σελ. 459):

Σε ό,τι αφορά την πόλη των Ιωαννίνων οι εργασίες αυτής της επιτροπής έχουν ήδη τελειώσει, και επιφυλάσσομαι να γνωστοποιήσω στην Εξοχότητά σας το αποτέλεσμά τους μόλις ολοκληρωθεί η στατιστική ολόκληρης της επαρχίας. Κρίνοντας απ' όσα έγιναν εδώ κάτω απ' τα μάτια μου, η απογραφή του πληθυσμού, η απαρίθμηση των ηγεμονικών και ιδιωτικών κτημάτων, και των εμπορικών και βιοτεχνικών καταστημάτων, είναι όσο ακριβείς μπορεί κανείς να τις περιμένει από τους αυτοσχέδιους στατιστικούς της Τουρκίας· αλλά όσο για την εκτίμηση του κεφαλαίου που αντιπροσωπεύουν τα ακίνητα, το εμπόριο και η βιομηχανία, οι αριθμοί που συνέλεξε η επιτροπή... βρίσκονται πολύ μακριά από την αλήθεια.

Αυτό που μας ενδιαφέρει κυρίως εδώ είναι ότι ο Bertrand, παρ' όλη την αρνητική του προκατάληψη, θεωρεί τις πληθυσμιακές καταγραφές γενικά αξιόπιστες. Η υπόλοιπη αλληλογραφία του προξενείου για το θέμα δεν μου είναι προσιτή, αλλά ένα μεταγενέστερο υπόμνημα (1878) μας δίνει τους εξής αριθμούς: Στην πόλη μετρήθηκαν 7.920 άρρενες (4.387 Χριστιανοί, 2.018 Μουσουλμάνοι, 1.515 Εβραίοι), ενώ στην ύπαιθρο 34.445²³. Τα ίδια ακριβώς στοιχεία θα περάσουν και στο Γιαννιώτικο σαλναμέ του 1875.

Στις υπόλοιπες επαρχίες του πασαλικιού η καταγραφή ακολούθησε το ρυθμό της χελώνας, κυρίως εξαιτίας των αντιδράσεων και των διαφωνιών που σημειώθηκαν στην εκτίμηση των περιουσιακών στοιχείων²⁴. Δώδεκα χρόνια μετά την έναρξη της καταγραφής, ο Γιαννιώτικος σαλναμές του 1871 σχολίαζε ως εξής την κατάσταση:

Σε ορισμένους καζάδες και κασαμπάδες του βιλαετιού των Ιωαννίνων ήδη διενεργείται απογραφή και μπορεί να γνωστοποιηθεί το μέγεθος του ανδρικού πληθυσμού τους, αλλά το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού των χωριών έχει να

23. Τσιροπανλής 1981, σ. 23· British Parliament 1879, σ. 160· αντίγραφο και στο ΑΥΕ 1878/φ. 99.2. Το υπόμνημα, που αποδίδεται στο γιο του Αραβαντινού Κωνσταντίνο, χρονολογεί τα στοιχεία στα 1866 [όχι «1856» όπως λέει ο Παπαγεωργίου (1982, σ. 189)], χρονολογία κατά την οποία τελείωσε ίσως η καταγραφή ολόκληρου του καζά, αφού για το Ζαγόρι ο Λαμπριδής (1870, σ. 143) χρονολογεί την έναρξή της στα 1861. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι τον ίδιο καιρό (1865) συντάσσεται αναλυτικό μοναστηριακό κτηματολόγιο στα Κούρεντα (Βλάχος 1976).

24. Κυρίως βλ. Σούρλας 1937, σ. 138.

καταγραφεί από το έτος 1262 [1845-1846] και οι [ληξιαρχικές] μεταβολές δεν καταχωρίζονταν όπως έπρεπε· επίσης, από τον πληθυσμό μερικών καζάδων έχουν εξακριβωθεί οι άντρες και οι γυναίκες, από άλλους όμως μόνο οι άντρες. Έτσι, θεωρούμε αναπόφευκτα την ποσότητα των 712.370 ατόμων που εμφανίζει ο σχετικός πίνακας αρκετά ελλιπή, και εκτιμούμε κατά προσέγγιση τον ανδρικό και γυναικείο πληθυσμό του βιλαετιού γύρω στο ένα εκατομμύριο²⁵.

Τα δεδομένα του πίνακα, στον οποίο παραπέμπει ο συντάκτης του σαλναμέ, έχουν συνοψιστεί (με εξαίρεση τους καζάδες της Θεσσαλίας) στο Παράρτημα Γ/Ι. Πρόκειται, όπως και στην περίπτωση του Αραβαντινού, για ένα μωσαϊκό στρογγυλοποιημένων και μη στοιχείων, που χρειάζεται για να αξιοποιηθεί κάποιες διορθώσεις²⁶. Παρατηρούμε αρχικά μία υπερεπάρκεια αριθμών που λήγουν σε ζυγό ψηφίο, πράγμα που σημαίνει, ότι εφαρμόζοντας μια πρακτική πολύ διαδεδομένη κατά τον 19ο αιώνα, οι συντάκτες του προσπάθησαν να προσεγγίσουν το ύψος του συνολικού πληθυσμού διπλασιάζοντας στοιχεία που αφορούσαν αρχικά μόνο τους άρρενες. Τέτοιες είναι όλες ανεξαιρέτως οι καταγραφές του πληθυσμού της Θεσσαλίας, όπου επιπλέον τα νούμερα παρουσιάζονται αφύσικα χαμηλά και θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν στην «ατελή» απογραφή του 1846²⁷. Στο υπόλοιπο τμήμα της, αν εξαιρέσουμε κάποια ανωμαλία με τον πληθυσμό της Άρτας (φαίνεται ότι, αντίθετα με την πρακτική άλλων στατιστικών της περιόδου, έχει αφαιρεθεί ο πληθυσμός του νεοσύστατου καζά Ραδοβιζιού και Πετρίλου), η στατιστική του 1871 δεν αποκλίνει και τόσο από τα μεταγενέστερα δεδομένα. Οπωσδήποτε η εκτίμηση του ενός εκατομμυρίου για το σύνολο του βιλαετιού μοιάζει υπερβολική.

Στα επόμενα χρόνια η απογραφική διαδικασία εντατικοποιείται. Το 1872 είχε ήδη ολοκληρωθεί η «νέα καταγραφή» στα χωριά του Αργυροκάστρου, και λίγο αργότερα αναφέρεται ταυτόχρονη καταγραφή κτημάτων και πληθυσμού στην Πρέβεζα, το Μαργαριτι και την Πάργα²⁸. Η πρόοδος αντανακλάται στη στατιστική του γιαννιώτικου σαλναμέ του 1875 (Παράρτημα Γ/Ι, σελ. 425), όπου για όλους τους καζάδες εκτός από το Σκρπαρί σημειώνεται ο επακριβής αριθμός των κατοίκων, με την έννοια που δίνεται στη λέξη αυτή στον Πίνακα Γ1. Το ονομαστικό άθροισμα

25. Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια, τ. 1 (1288), σ. 140.

26. *Ο.π.*, σ. 98. Τα στοιχεία, που διακρίνουν τους κατοίκους και κατά θρήσκευμα, έχουν αναδημοσιευθεί με μικρές αριθμητικές παρεκκλίσεις από τους Synvet (1877, σ. vii), Παπαγεωργίου [1984, σ. 4 (από αυστριακή προξενική έκθεση του 1874)], Ritter zur Helle (1877, σ. 47-49), Ubicini (1876, σ. 20) κ.ά. Οι περισσότεροι αντιγραφείς τους, όπως άλλωστε και ο Τοντόρωφ (1986, τ. Β', σ. 445) τα έχουν εκλάβει ως στατιστικές των *αρρένων* του βιλαετιού, καταλήγοντας στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι ο συνολικός πληθυσμός του πλησίαζε το ενάμισο εκατομμύριο!

27. Για τους αριθμούς αυτούς βλ. Κοκολάκης 1990, σ. 59-60, 73.

28. *Ανατολικός Αστήρ*, φ. 928/10-11-1871 κ.ε.: *Ιωάννινα*, φ. 180/18-12-1872. Τον ίδιο χρόνο (1872) ξεκίνησε και η κτηματογράφηση των περισσότερων καζάδων της Θεσσαλονίκης, όπως προκύπτει από το σχετικό αρχείο (Παππά 1991, σ. 314).

των στοιχείων αυτών, με την προσθήκη του σαντζακιού των Τρικήλων, φτάνει τα 412.407 άτομα. Αν και αυτό δεν σημειώνεται πουθενά, είναι φανερό από τη σύγκριση με τους προγενέστερους και μεταγενέστερους αριθμούς, καθώς και με το υπόμνημα του 1878, ότι τα στοιχεία του 1875, υπακούοντας στους καινούριους κανονισμούς, αφορούν μονάχα τον αρσενικό πληθυσμό. Η χρονολόγησή τους είναι βέβαια συμβατική, αφού σε ορισμένες περιοχές η καταγραφή ανάγεται στην προηγούμενη δεκαετία. Τα ίδια στοιχεία θα περάσουν και σε ορισμένες ανταποκρίσεις των ελληνικών προξενείων στην Ήπειρο²⁹.

Τα τελευταία στοιχεία για τους αριθμούς της «νέας καταγραφής» προέρχονται από ένα συγκεντρωτικό κατάλογο των βιλαετιών που περιέχεται στον κωνσταντινουπολίτικο σαλναμέ του 1880³⁰. Αναφέρεται εκεί ότι τα εδάφη του βιλαετιού των Ιωαννίνων είναι στο σύνολό τους «καταγραμμένα» (γιαζιλμής), και ότι καταχωρήθηκαν σ' αυτό 389.251 άρρενες, 1.177.451 κτηματικές εγγραφές και 147.147 χανέδες. Αφαιρώντας τον πληθυσμό του σαντζακιού των Τρικήλων, που δίνεται και ξεχωριστά σε άλλο σημείο του πίνακα, φτάνουμε σ' ένα σύνολο 266.068 αρρένων και 97.890 χανέδων στους καζάδες της Ηπείρου³¹. Τα δεδομένα αυτά, λιγάκι χαμηλότερα από αυτά του 1875, είναι μολαταύτα σωστότερα, γιατί στη στατιστική του 1875 υπάρχει μια πλασματική προσθήκη 35.000 περίπου ατόμων, που προέκυψαν από σύγχυση μεταξύ ανδρικού και συνολικού πληθυσμού στις εγγραφές ορισμένων καζάδων (βλ. παρακάτω, σελ. 324).

Η απογραφή του 1884-1886

Αν στην Ήπειρο η καταγραφή που προβλέφθηκε με τους κανονισμούς του 1860 και του 1874 ολοκληρώθηκε, ο σαλναμές του 1880 μας πληροφορεί ότι αυτό δεν είχε γίνει κατορθωτό σε όλες τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, κατά την τετραετία 1878-1882 η ρωσοτουρκική σύγκρουση, οι αποσπάσεις πολλών εδαφών από την Αυτοκρατορία, οι συνακόλουθες προσφυγικές μετακινήσεις και η γενική πολιτική κρίση γρήγορα απορύθμισαν το σύστημα της παρακολούθησης του

29. Βλ. στο επόμενο Κεφάλαιο, σελ. 288. Στα στοιχεία της «νέας καταγραφής» βασίζεται, κατά τον ισχυρισμό του συντάκτη της, και η στατιστική του καζά της Άρτας που δημοσιεύθηκε το 1881 στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ωρα* και στον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης (φ. 3699/20-7-1881 κ.ε.).

30. *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγι-ι Οσμανιγιέ*, τ. 36 (1298), σ. 365. Αντίθετα είναι εκτός τόπου και χρόνου η πρόχειρη στατιστική του τεύχους 32, που αναδημοσιεύεται στον *Kağrat* (1985, σ. 118), και δίνει σε ολόκληρη την Ηπειροθεσσαλία μόνο 187.513 κατοίκους, καθώς και του επόμενου, που διορθώνει σε 368.052 (ο τελευταίος αριθμός και στους *Θωμά-Παλαιολόγο* 1879, σ. 69, όπου θεωρείται ως αριθμός αρρένων).

31. Ελάχιστα διαφορετικό (266.824, από τους οποίους 104.239 Μουσουλμάνοι και 160.678 Χριστιανοί) είναι το άθροισμα μίας επίσημης στατιστικής του 1878 που παραθέτει ο *Mile* (1986, αρ. 248)· βλ. *Παράρτημα Γ/Ι*, σελ. 425.

πληθυσμού. Κατά συνέπεια έγινε επιτακτική η διεξαγωγή μιας νέας απογραφής, οι προδιαγραφές της οποίας καθορίστηκαν με το λεγόμενο νόμο περί «μητρών πληθυσμού» (σιτζίλ-ι νουφούς) στις 23-6-1881. Η σύσταση των απογραφικών επιτροπών, η συγκέντρωση των στοιχείων και η επεξεργασία τους από τους υπαλλήλους των καζάδων και των βιλαετιών ακολουθούσε τα πρότυπα του 1874· στα ερωτήματα προστέθηκε και το επάγγελμα του απογραφόμενου. Για μια ακόμη φορά δόθηκαν οδηγίες για την καταχώριση των ληξιαρχικών μεταβολών που θα επέτρεπαν στο εξής τη διαρκή παρακολούθηση της πορείας του πληθυσμού. Η καταγραφή των γυναικών γινόταν υποχρεωτική, ενώ η κατοχή απογραφικού δελτίου (νουφούς τεζκερεσί) γινόταν απαραίτητη για κάθε είδους δικαιοπραξία· όποιος δεν είχε φροντίσει να εφοδιαστεί με τέτοιο δελτίο, θα φυλακίζόταν³².

Οι εργασίες της απογραφής ξεκίνησαν πολύ αργότερα, στις αρχές του έτους 1884³³. Την 1η Αυγούστου άρχισε επίσημα η απογραφή του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης, και λίγο αργότερα η εφημερίδα *Νεολόγος* δημοσίευε τμηματικά αποτελέσματα από τη Θεσσαλονίκη, τη Σκόδρα, τα Άδανα και άλλα βιλαέτια. Κατά τον Φεβρουάριο του 1885 η απογραφή είχε τελειώσει στα περισσότερα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, ενώ τα τελικά αποτελέσματα της Κωνσταντινούπολης δημοσιεύθηκαν τον επόμενο Αύγουστο³⁴. Σε άλλα βιλαέτια οι εργασίες συνεχίστηκαν για ένα ή και περισσότερα χρόνια ακόμα· κατά τον Κ. Καρpat, «μας είναι αυτή τη στιγμή αδύνατο να δηλώσουμε με ακρίβεια πότε τελείωσε το απογραφικό εγχείρημα που ξεκίνησε το 1881-1882, αν, βέβαια, τελείωσε πράγματι κάποτε»³⁵.

Σποραδικές πληροφορίες από τα Γιάννενα πιστοποιούν ότι η απογραφή ξεκίνησε το αργότερο την άνοιξη του 1884 και συνεχίστηκε ολόκληρο το καλοκαίρι του χρόνου αυτού. Ο έλληνας πρόξενος των Ιωαννίνων διαμαρτυρήθηκε τον Απρίλιο ότι «οι επί της γιγνομένης απογραφής υπάλληλοι» περιέλαβαν κατά βούληση στα βιβλία τους και εκείνους που δήλωναν ελληνική ιθαγένεια, καταχωρώντας απλώς την αξίωσή τους στο σχετικό βιβλίο· η ενέργεια αυτή, στην πραγματικότητα, ήταν απόλυτα σύμφωνη με τους επίσημους κανονισμούς³⁶. Οι κάτοικοι της Χειμάρρας αρνήθηκαν να απογραφούν, γιατί υποστήριζαν ότι αυτό θα οδηγούσε σε καταστρατήγηση του προνομιακού καθεστώτος τους· το επεισόδιο αυτό σχετίζεται ίσως με

32. Καρpat 1985, σ. 31-32.

33. *Βυζαντίς*, φ. 2706/15-12-1883 («Η απογραφή των κατοίκων του Οθωμανικού κράτους θέλει αρχίσει οσονούπω εν ταις επαρχίαις»).

34. *Νεολόγος*, φ. 4565/17-7, 4581/7-8, 4583/9-8 («συνεχίζεται» η απογραφή στα Γιάννενα) και 4648/29-10-1884· *Βυζαντίς*, φ. 2933/23-2 (τελικά νησιών), 2940/12-3 (Θεσσαλονίκης) και 3008/22-8-1885 (Κωνσταντινούπολης).

35. Καρpat 1985, σ. 33, όπου και περισσότερες πληροφορίες για τη χρονολόγηση της απογραφής στα βιλαέτια της Ανατολής.

36. ΑΥΕ 1884/φ. Α 5/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 227/27-4-1884 και συνημμένα. Για το ζήτημα των ξένων υπηκόων βλ. αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο 3.

την απόλυση του καϊμακάμη και την κατάργηση του καζά της Χειμάρρας τον επόμενο χρόνο, φαίνεται όμως ότι τελικά επιτεύχθηκε κάποιος συμβιβασμός³⁷. Από ένα συνοπτικό κατάστιχο του καζά της Αυλώνας, που αντιγράφηκε μεταγενέστερα από τον έλληνα πρόξενο και φέρει την ημερομηνία 12 Μαΐου 1886, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τότε περίπου ολοκληρώθηκε η καταγραφή του πληθυσμού στο βιλαέτι των Ιωαννίνων³⁸.

Κατά το 1893 τα μέχρι τότε συγκεντρωτικά αποτελέσματα της απογραφής περάστηκαν σε ένα γενικό κατάστιχο, που υποβλήθηκε στον Σουλτάνο στις 5 Αυγούστου. Το κατάστιχο αυτό δημοσιεύτηκε το 1985 από τον Κ. Καργατ· περιλάμβανε τους αριθμούς ανδρών και γυναικών κατά καζά και θρησκευτική κοινότητα για όλα τα σαντζάκια και τους καζάδες της Αυτοκρατορίας. Οι συνολικοί αριθμοί των κατοίκων για τους 19 καζάδες της Ηπείρου δίνονται στο παράρτημα Γ/Ι (σελ. 425-426). Στα σχόλια του καταστίχου διαβεβαιώνεται ότι η απογραφή στο βιλαέτι Ιωαννίνων είχε ολοκληρωθεί, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε άλλες γειτονικές περιφέρειες (Σκόδρα, Δίβρα και Ελμπασάν). Ότι τα στοιχεία του καταστίχου δεν ανάγονται στο 1893, αλλά απευθείας στη χρονολογία κατά την οποία ολοκληρώθηκε η απογραφή σε κάθε βιλαέτι, αποδεικνύεται από τους αριθμούς των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, που ταυτίζονται με εκείνους τους οποίους δημοσίευσε το 1885 η εφημερίδα *Βυζαντίς*. Στο ίδιο συμπέρασμα παραπέμπει και η σύγκυση που υπάρχει στο κατάστιχο για την υπαγωγή των καζάδων του Πωγωνιού και της Πρεμετής, η οποία δείχνει ότι ο συντάκτης του καταστίχου αντέγραφε κάποιο πρωτότυπο γραμμένο πριν από την κατάργηση του σαντζακίου του Λεσκοβικίου (1888)³⁹. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η συνοπτική «εθνολογική» στατιστική που δημοσιεύει ο Γιαννιώτικος σαλναμές του 1892 (βλ. παραπάνω, Πίνακας Α10) προέρχεται από κοινή πηγή με το κατάστιχο του 1893, και η διαφορά που παρουσιάζουν στο τελικό εξαγόμενο (512.812 στο σαλναμέ, 516.477 στο κατάστιχο) οφείλεται στην επισώρευση αθροιστικών λαθών και στην παράλειψη των ξένων υπηκόων από την πρώτη πηγή. Η συγγένεια των δύο πηγών θα φανεί αν παραθέσουμε συ-

37. ΑΥΕ ό.π./Πρόξενείο Ιωαννίνων/23-3-1884 και συνημμένη αναφορά των «ντουβατζίδων επαρχίας Χειμάρρας»· πρβλ. *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 399/13-10-1900. Στην τουρκική στατιστική του 1895 τα χωριά της Χειμάρρας εμφανίζονται με στρογγυλούς αριθμούς χανέδων, αλλά επακριβείς συνολικούς πληθυσμούς (τα στοιχεία και στη *Φωνή της Ηπείρου*, ό.π.). Για ένα παρόμοιο επεισόδιο στην επίσης προνομοιούχο Σύμη της Δωδεκανήσου βλ. *Βυζαντίς*, φ. 3007/20-8-1885.

38. Βλ. σημ. 398 του Μέρους Β' (σε συνημμένο αχρονολόγητο σχέδιο διαβιβαστικού αναφέρεται ότι έγινε «βάσει της τελευταίας απογραφής»). Δυστυχώς τα αθροίσματα του καταστίχου, που συγκαταλέγει μόνο τους άρρενες (11.835 Μουσουλμάνους και 2.053 Χριστιανούς) είναι χαμηλότερα από εκείνα που βρίσκουμε στις δημοσιευμένες στατιστικές. Μια εξήγηση γι' αυτό θα μπορούσε να είναι ότι το κατάστιχο παραλείπει το νομαδικό πληθυσμό.

39. Για τη σύγκυση αυτή βλ. παραπάνω, Μέρος Β', σημ. 202. Και ο McCarthy (1983, σ. 173), με βάση τα πληθυσμιακά δεδομένα του βιλαετιού του Αΐδινίου, χρονολογεί τα στοιχεία του καταστίχου στα 1886-1887· ο Shaw (1977, σ. 117) προτιμάει τη χρονολογία 1882, αλλά χωρίς επαρκή αιτιολόγηση.

γκριτικά τους αριθμούς τους κατά θρήσκειμα:

	Ορθόδοξοι	Μουσουλμάνοι	Εβραίοι	Καθολικοί
1892	285.317	223.885	3.517	93
1893	286.304	225.415	3.677	83

Η περίπτωση αυτή δείχνει ξεκάθαρα με πόση ευκολία από την ίδια σειρά δεδομένων μπορεί να προκύψουν δύο στατιστικές φαινομενικά διαφορετικές μεταξύ τους.

Υπάρχουν ωστόσο για την περίοδο 1888-1900 και άλλες οθωμανικές απαριθμήσεις του ηπειρωτικού πληθυσμού, η συγγένεια των οποίων είναι λιγότερο άμεση. Τα στοιχεία που δημοσιεύουν οι σαλναμέδες του 1888 και του 1895 (Παράρτημα Γ/Ι, σελ. 425-427), παρ' ότι βρίσκονται σε προφανή *στατιστική συνάφεια* με τα στοιχεία της απογραφής, δεν παρουσιάζουν καμία φανερό *αριθμητική εξάρτηση* ούτε από αυτά, ούτε και μεταξύ τους⁴⁰. Πρόκειται πιθανότατα για στοιχεία αναθεωρημένα, που κατάρτισαν οι ληξιαρχικές υπηρεσίες του βιλαετιού αφού συνυπολόγισαν και τις ενδιάμεσες μεταβολές (γεννήσεις, θανάτους, μεταναστεύσεις). Στην ίδια οικογένεια αριθμών ανήκουν και ορισμένα συνοπτικά στοιχεία των επόμενων χρόνων· όλα μαζί συνοψίζονται παρακάτω:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ2

Σύνοψη του καταγραμμένου πληθυσμού της Ηπείρου σε μερικές οθωμανικές πηγές της περιόδου 1886-1901

Έτος	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Δείκτης Αρρένων
1886	516.477	271.069	245.408	110,5
1888	503.124	259.664	243.460	106,7
1895	502.004	256.747	245.257	104,7
1896	511.913	261.051	250.862	104,1
1897	516.681	261.383	255.298	102,4
1899	517.274	—	—	—
1901	527.120	—	—	—

Πηγές: 1886, 1896, 1897, 1899: Karpat 1985, σ. 146-160.

1888: *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 5 (1306), σ. 134-135.

1895: *Ο.π.*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 177-295.

1901: *Ο.π.*, τ. 8 (1319), σ. 199.

40. Η στατιστική του 1888 αντιγράφηκε από τον ιταλό γεωγράφο Baldacci (*Bollettino della Società Geografica Italiana*, 1900· βλ. Amadori-Virgilj 1908, σ. 299· Baldacci 1930, σ. 203 και Bartl 1968, σ. 75 κ.ε.), που «διόρθωσε» τα αθροιστικά της λάθη προσθέτοντας άλλα δικά του και της χάρισε την ψευδεπίγραφη ονομασία «Στατιστική του 1900», με την οποία έμεινε γνωστή στη βιβλιογραφία. Η στατιστική του 1895 συνοψίζεται στη *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 341/23-7-1899 και (με στρογγυλεμένα τα στοιχεία της) στον *Ηπειρωτικό Αστέρα* του 1904 (σ. 35-36)· πρβλ. επίσης και Μπαράς 1966, σ. 5, όπου όμως παραποιείται η διοικητική διαίρεση του πρωτοτύπου.

Η τελευταία στήλη φωτίζει το πιο ενδιαφέρον ίσως γνώρισμα αυτής της ομάδας στοιχείων: Η αναθεώρηση επηρέαζε με τρόπο συστηματικά ανόμοιο τα μεγέθη των δύο φύλων, οδηγώντας σε διαρκή πτώση της φαινομενικής αναλογίας αρρένων. Για τη σημασία του γεγονότος αυτού θα μιλήσουμε διεξοδικότερα στο Κεφάλαιο 3.

Η απογραφή του 1905

Μολονότι το σύστημα της παρακολούθησης του πληθυσμού που θεμελιώθηκε με την απογραφή του 1884-1886 φάνηκε αυτή τη φορά να λειτουργεί σχετικά ομαλά, στα 1905 βλέπουμε τις οθωμανικές αρχές να προβαίνουν στη διεξαγωγή μιας νέας απογραφής. Το κύριο ερεθίσμα γι' αυτή την απογραφή φαίνεται ότι προέκυψε από την κρίση του Μακεδονικού ζητήματος, και ιδιαίτερα από την ανάγκη να βρεθεί μια λύση στο ζήτημα της οριοθεσίας της βουλγαρικής εξαρχίας. Τα δεδομένα που διέθετε μέχρι τότε η Πύλη ήταν τελείως ανεπαρκή για να καθορίσουν σε ποιες περιφέρειες της Μακεδονίας πλειοψηφούσαν οι «Ρωμιοί» (Πατριαρχικοί) και σε ποιες οι «Βούλγαροι» (Εξαρχικοί). Επιπλέον, η επίσημη αναγνώριση ξεχωριστής βλαχικής εθνικής κοινότητας τον Μάιο του 1905 έθετε το ζήτημα της καταμέτρησης των μελών της. Γενικότερα, η Πύλη ήθελε να έχει στα χέρια της ένα επίσημο ντοκουμέντο που να προβάλλει πειστικά τη δική της άποψη για τα εθνολογικά προβλήματα της Αυτοκρατορίας. Για το λόγο αυτό, στην απογραφή του 1905 δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην «εθνολογική» πλευρά του πληθυσμού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ξεκαθαρίστηκαν εντελώς τα κριτήρια της ταξινόμησής του⁴¹.

Τον Απρίλιο του 1905 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ιωάννινα* η επίσημη βεζιρική διαταγή που προέβλεπε τη διεξαγωγή της απογραφής⁴². Η έναρξή της όμως, που ορίστηκε για την Ήπειρο να γίνει από το σαντζάκι του Μπερατιού, καθυστέρησε για αρκετούς μήνες. Μόλις κατά τα τέλη Αυγούστου συστήθηκε απογραφική επιτροπή στην πόλη του Μπερατιού. Όπως θα συμβεί κατόπιν και στις υπόλοιπες

41. Πλήρης σύγκυση υπάρχει στην ελληνική βιβλιογραφία για το χρόνο, χώρο, στόχο και το αποτέλεσμα της απογραφής του 1905. Συγγέεται κατά κανόνα με την πληθυσμιακή έρευνα που πραγματοποίησε τον προηγούμενο χρόνο (1904) στη Μακεδονία ο έκτακτος επιθεωρητής των βιλαετιών της Ρούμελης Χιλμή πασάς, και τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ασίρ* της Θεσσαλονίκης. Η στατιστική αυτή, παρά τη μεγάλη διάδοση που βρήκε στα ευρωπαϊκά μέσα ενημέρωσης και την πρόσφατη υπεράσπισή της από τον Λιθοξόου (1991, σ. 37-53), είναι πιθανότατα κατασκευασμένη (bon pour l'Occident, θα λέγαμε), μια και είναι ολότελα ασύμφωνη με τις υπόλοιπες επίσημες καταμετρήσεις (βλ. το συγκριτικό πίνακα του Shaw (1977, σ. 208)). Το άρθρο της Γιαραλή-Παπαδοπούλου (1978) παρέχει διαφωτιστικά στοιχεία για την προετοιμασία και την εκτέλεση της απογραφής του 1905, αλλά ο τίτλος του είναι διπλά παραπλανητικός, γιατί ούτε τα γεγονότα που περιγράφει έχουν σχέση με τη στατιστική του Χιλμή πασά, ούτε οι περιοχές όπου έγιναν (Κολώνια και Σαμαρίνα) υπάγονταν τότε διοικητικά στην Ήπειρο.

42. Γιαραλή-Παπαδοπούλου 1978, σ. 123, 131.

περιφέρειες, την αποτελούσαν υπάλληλοι και μουσουλμάνοι πρόκριτοι με τη συμμετοχή ενός και μόνο χριστιανού. Οι εργασίες της ξεκίνησαν στις 15 Σεπτεμβρίου και συνεχίστηκαν τουλάχιστον μέχρι τον Οκτώβριο. Στην Αυλώνα η απογραφή κράτησε από τις 19 Σεπτεμβρίου μέχρι τα τέλη Οκτωβρίου, ενώ στα Γιάννενα η απογραφική επιτροπή συγκροτήθηκε στις αρχές Σεπτεμβρίου και τελείωσε τις εργασίες της κατά τα μέσα Νοεμβρίου⁴³. Τηρήθηκε επομένως το χρονοδιάγραμμα που είχε καθορίσει από την αρχή η Πύλη, και το οποίο καθόριζε τη διάρκεια της απογραφής σε ένα τρίμηνο⁴⁴.

Οι επιτροπές συντάξαν, κατά τα καθιερωμένα, τα απογραφικά τους βιβλία και προχώρησαν στην αντικατάσταση των ατομικών απογραφικών δελτίων. Η αρχική επιθυμία του μεγάλου βεζίρη Φερίτ πασά να κατατάξει τους Χριστιανούς με βάση τη «φυλή» ή τη γλώσσα τους σε Έλληνες, Βούλγαρους, Αλβανούς κ.λπ. συνάντησε ανυπέροβλεπτες δυσκολίες, λόγω ιδίως της αντίδρασης της ελληνικής πλευράς και του Πατριαρχείου, που επέμεινε στον πατροπαράδοτο γενικό χαρακτηρισμό «Ρωμιοί Ορθόδοξοι» (Ρουμ Ορτοτόξ). Η ελληνική θέση υποστηρίχθηκε φανερά στην Ήπειρο και από το βαλή Οσμάν Φεβζή πασά. Αν τελικά, όπως δηλώνεται σε ορισμένες πηγές⁴⁵, καταχωρήθηκε στα απογραφικά βιβλία και η γλώσσα των απογραφόμενων δεν είναι καθόλου βέβαιο, γιατί τίποτα σχετικό δεν περιλαμβάνεται στα δημοσιευμένα αποτελέσματα. Αντίθετα, καταγράφηκαν χωριστά όσοι τόλμησαν να δηλώσουν ότι ανήκαν στη βλαχική *εθνότητα* (μιλλέτ) ή, για τα μακεδονικά εδάφη, στη βουλγαρική. Είναι όμως βέβαιο ότι οι απογραφικές επιτροπές δεν σεβάστηκαν πάντα αυτές τις δηλώσεις, είτε γιατί τις θεώρησαν ως προϊόντα βίας, είτε γιατί απέβλεπαν σε άλλες σκοπιμότητες. Η πρακτική αυτή περισσότερο ευνόησε παρά ζημίωσε την ελληνική πλευρά⁴⁶. Πλήρες χάος βασίλευε και στα ατομικά απογραφικά δελτία, όπου κάτω από την ένδειξη «μιλλέτ» οι επιτροπές σημείωναν άλλοτε το θρήσκευμα (Χριστιανός), άλλοτε το δόγμα (Ορθόδοξος), άλλοτε την εθνότητα (Ρωμιοί ή Βλάχοι), άλλοτε κάτι ενδιάμεσο.

Σε ό,τι αφορά τα αποτελέσματα της απογραφής, οι ηπειρωτικές πηγές τηρούν μια περιέργη σιωπή. Το συνοπτικό κατάστιχο του 1906 που δημοσιεύεται στον Καρ-

43. ΑΥΕ 1905/α.α.κ. ΙΔ' Προξενείο Αυλώνας αρ. 166/20-9 και 192/3-11-1905· ό.π. ΙΕ' Προξενείο Βερατίου αρ. 61/27-8 και 174/13-10-1905· ΑΥΕ 1906/α.α.κ. Ι' Προξενείο Βερατίου αρ. 120/5-10-1905· *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 636/23-9, 637/30-9 και 643/11-11-1905 (πρβλ. και φ. 634/16-9-1905 για τα γεγονότα της Σαμαρίνας)· *Αγών*, φ. 339/15-9 και 341/29-9-1905.

44. Καρpat 1985, σ. 35.

45. Γιαραλή-Παπαδοπούλου 1978, σ. 136· ΑΥΕ 1905/α.α.κ. ΙΕ' Προξενείο Βερατίου αρ. 74/13-10-1905 και ΙΗ' Προξενείο Ελασσόνας, σποραδικά· πρβλ. και σημ. 47.

46. ΑΥΕ 1905, ό.π. και 1907/α.α.κ./Αναφοραί Προξενείων Ιωαννίνων/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 266/9-4-1907 (οι «παραχειμάζοντες» στο Μαργαρίτι είχαν γραφτεί στα βιβλία ως Βλάχοι, με επέμβαση του προξένου Ξαναγιάννη Ρωμιοί). Στη Μακεδονία η σχέση Ρωμιών και Βουλγάρων ανέβηκε από 1:1,31 το 1884-1886, οπότε η Πύλη ακολουθούσε τακτική εξευμενισμού των Βουλγάρων, σε 1:1,01 (Shaw 1977, σ. 208).

pat (1985, σ. 167), και το οποίο υποτίθεται ότι περιέχει τα αποτελέσματα της απογραφής στο σύνολο της οθωμανικής επικράτειας, για το βιλαέτι των Ιωαννίνων επαναλαμβάνει απλώς τα στοιχεία του 1886. Κατά τον έλληνα πρόξενο στο Μπεράτι, η απογραφή στο σαντζάκι αυτό έδωσε πληθυσμό 39.812 Χριστιανών και (περίπου;) 112.000 Μουσουλμάνων, σύνολο 151.812⁴⁷. Τα στοιχεία αυτά είναι λίγο χαμηλότερα από του 1886 και πλησιάζουν περισσότερο σε αυτά του 1908, που αναφέρουμε παρακάτω. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ορισμένα αντίγραφα των αναλυτικών καταστάσεων της απογραφής του 1905, που διασώθηκαν μέχρι σήμερα σε χωριά της Ηπείρου. Το κατάστιχο της Αρτσίστας του Ζαγοριού, που αντέγραψε «εκ του επισήμου κυβερνητικού υπό ημερομηνίαν 18 Οκτωβρίου 1905» ο τότε μουχτάρης του χωριού Ι. Μ. Πέτσας, περιέχει τα ονόματα 859 κατοίκων, που αντιστοιχούσαν σε 157 οικογένειες· οι ενδείξεις του θα μας φανούν χρήσιμες στο Κεφάλαιο 3, όταν θα εξετάσουμε το πρόβλημα της σχέσεως σπιτιών και οικογενειών⁴⁸. Παρόμοια κατάστιχα διασώθηκαν στο Συράκο, στην Πυρσόγιαννη της Κόνιτσας, και πιθανότατα και σε άλλα χωριά της σημερινής ελληνικής Ηπείρου⁴⁹.

Η πλησιέστερη πηγή για τη γνωριμία των απογραφικών δεδομένων του 1905 παραμένει η στατιστική των αρρένων του βιλαετιού, την οποία δημοσίευσαν οι τοπικές αρχές το 1908, κατά την προετοιμασία των εκλογών για την ανάδειξη των μελών του νεοτουρκικού κοινοβουλίου. Οι αριθμοί αυτοί, πολλαπλασιασμένοι επί δύο προκειμένου να καλυφθεί η έλλειψη του γυναικείου πληθυσμού, χρησιμοποιήθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση στο υπόμνημα που εξέδωσε το 1913 για τη διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου, και παρέμειναν γνωστοί στη βιβλιογραφία ως «απογραφή του 1908»⁵⁰. Η λεπτομερέστερη και αυθεντικότερη εκδοχή τους βρίσκεται σε ανυπόγραφο σημείωμα του Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, το οποίο παραθέτουμε στο Επίμετρο· ορισμένοι όμως από αυτούς επαναλαμβάνονται σποραδικά στην υπόλοιπη προξενική αλληλογραφία της περιόδου 1908-1912, που πιστοποιεί ότι συγκεντρώθηκαν για λογαριασμό των αρχών του βιλαετιού από τις ληξιαρχικές υπηρεσίες των κατά τόπους καζάδων⁵¹. Τα στοιχεία του 1908 διακρίνονται από

47. ΑΥΕ 1906/α.α.κ. Ι' Προξενείο Βερατίου αρ. 82/14-6-1906. Ο στρογγυλός αριθμός 152.000 αναφέρεται και στη δημοσιευμένη έκθεση του Μπατιστάτου (1911, σ. 18), που ωστόσο παραποιεί τις αναλογίες των θρησκειμάτων, αφού αναφέρει γύρω στις 55.000 Χριστιανούς. Σύμφωνα με αμφίβολης πιστότητας «αντίγραφο των βιβλίων του ενταύθα 'νοφούς καλεμη' / γραφείου επί της απογραφής των κατοίκων» (ΑΥΕ 1907/α.α.κ./Στατιστική Βερατίου/Προξενείο Βερατίου αρ. 293/2-10-1907) υπήρχαν 102.900 Μουσουλμάνοι, 25.980 Χριστιανοί Αλβανόφωνοι και 8.130 Βλαχόφωνοι· το σύνολο είναι πολύ χαμηλό (137.010) και ο δείκτης αρρένων αφύσικος (118).

48. Κώδικας Ι. Μ. Πέτσα, σ. 201-238 και Πέτσας-Σαράλης 1982, σ. 169-174 και 253.

49. Κανταντζόγλου-Ναούμη 1985, σ. 32 και Μ. Μαροπούλου, προφορική επικοινωνία.

50. Βλ. κυρίως Vellay 1913, σ. 20-22 και 207-208· Cassavetes 1919, σ. 41· Baldacci 1930, σ. 204.

51. ΑΥΕ 1908/α.α.κ. ΚΕ' Προξενείο Βερατίου αρ. 227/15-9-1908, όπου όμως τα νούμερα είναι λίγο ψηλότερα (80.862 στο σαντζάκι του Μπερατιού)· 1912/Β 38 (Εκλογικά)/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 83/12-1 και 85/13-1-1912, Προξενείο Πρεβέζης αρ. 101/29-1-1912, Προξενείο Αργυροκάστρου

εκείνα της περιόδου 1886-1901, πρώτα επειδή παρουσιάζουν αξιόλογη και ασύμμετρη αύξηση του πληθυσμού ορισμένων περιφερειών (ιδιαίτερα των Χριστιανών του Λούρου και της Πρέβεζας), και ύστερα γιατί ακολουθούν μια πιο πολύπλοκη διάκριση σε εθνότητες απ' ό,τι συνηθίζονταν στην προηγούμενη δεκαετία, καταγράφοντας χωριστά τους «Βλάχους» και τους «Αλβανούς Σαρακατσαναίους».

Τα στοιχεία του 1908 βρίσκονται σε στενή συνάφεια με εκείνα που δημοσιεύτηκαν, αμέσως μετά την απελευθέρωση, στη γιαννιώτικη εφημερίδα *Ήπειρος* (φ. 25/31-8-1913). Πηγή τους θεωρούνται «τα βιβλία της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου [=βιλαετιού Ιωαννίνων] του 1912». Αφορούν ολόκληρο τον πληθυσμό, αντρικό και γυναικείο, αφήνουν όμως έξω το σαντζάκι του Μπερατιού (βλ. Παράρτημα Γ/Ι, σελ. 426-427)⁵². Στο πρωτότυπο γίνεται και πάλι η καθιερωμένη διάκριση σε θρησκείματα, που θεωρείται από τον εκδότη μεροληπτική· έτσι, ένας δεύτερος πίνακας παρέχει μία «διόρθωση» των στοιχείων του χριστιανικού πληθυσμού με βάση τις πληροφορίες των μητροπολιτικών αρχών. Οι διορθωμένοι αυτοί αριθμοί, τους οποίους παραλείπουμε εδώ, είναι χαμηλότερης αξιοπιστίας· στις περισσότερες περιπτώσεις προέρχονται από την προσθήκη ενός στρογγυλού αριθμού στα επίσημα δεδομένα. Έτσι στον καζά του Αργυροκάστρου, κατά την άποψη της μητρόπολης, οι 20.928 Χριστιανοί της στατιστικής έπρεπε να γίνουν 22.928⁵³.

Οι πρώτες ελληνικές απογραφές (1881 και 1913)

Τυπικά οι απογραφές της ελληνικής διοίκησης δεν έχουν θέση σ' αυτό το κεφάλαιο, επειδή όμως τα στοιχεία τους θα χρησιμοποιηθούν παρακάτω σε αντιπαραβολή με τα στοιχεία των οθωμανικών καταμετρήσεων, χρειάζεται να ειπωθούν δυο λόγια για το ιστορικό τους.

αφ. 449/26-5-1912 (όπου κάποιες μικροδιαφορές στον αριθμό των Μουσουλμάνων): *Ήπειρος*, φ. 138/19-2 και 143/25-3-1912.

52. Παρόμοιοι είναι και οι αριθμοί της «Νεοτουρκικής στατιστικής» του 1910 που χρησιμοποίησε ο Baldacci (*L'Albania*, 1930, σ. 200· βλ. Πίνακα Α5), δίνοντας όμως τον πληθυσμό μονάχα κατά σαντζάκια. Το σύνολο των κατοίκων φτάνει εδώ τις 544.400.

53. Παρ' όλ' αυτά, στις αρχές του 1912 οι ιεράρχες της Ηπείρου είχαν κάνει μια προσπάθεια χωριστής «απογραφής» του ποιμνίου τους με την ενθάρρυνση του ελληνικού προξενείου. Σε εγκύκλιο του μητροπολίτη Ιωαννίνων Γερβασιού (11-1-1912) καλούνταν οι μουχτάρηδες να συντάξουν νέους καταλόγους όλων των αρρένων κατοίκων, «αδιαφόρως αν είναι εις το χωρίον ή εις το ταξίδι». Όσο απίθανο κι αν φαίνεται, η ελληνική πλευρά έλπιζε να επιβάλει τα πορίσματα της «απογραφής» ως επίσημο πληθυσμό του βιλαετιού, στη θέση της στατιστικής του 1908, και ένας από τους δηλωμένους της στόχους ήταν να ανεβάσει τον πληθυσμό αρρένων του σαντζακιού των Ιωαννίνων από 68.000 άτομα σε 75.000, ώστε το σαντζάκι να εκπροσωπηθεί στις εκλογές του οθωμανικού κοινοβουλίου, κατά τον εκλογικό νόμο, από 2 βουλευτές αντί για 1 (ΑΥΕ 1912/Β 38 (Εκλογικά)/Προξενείο Ιωαννίνων αφ. 83/12-1-1912). Η προσπάθεια αυτή απέτυχε (ό.π., αφ. 449/28-2 και 511/6-3-1912).

Η έκτακτη απογραφή του 1881 κάλυψε τη Θεσσαλία και την Άρτα, το τμήμα δηλαδή του βιλαετιού των Ιωαννίνων που προσαρτήθηκε τη χρονιά αυτή στην Ελλάδα. Ξεκίνησε στις αρχές Σεπτεμβρίου από την Άρτα και επεκτάθηκε τον επόμενο μήνα στη Θεσσαλία. Τα αποτελέσματά της εκδόθηκαν αρχικά, για μεν την Άρτα στο φύλλο της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως* της 27-11-1881, για δε τη Θεσσαλία σε ειδικό παράρτημα που συνόδευε το φύλλο αυτό και είναι σήμερα εξαιρετικά δυσεύρετο. Ξανατυπώθηκαν τρία χρόνια αργότερα σε ειδικό τεύχος (Υπουργείον Εσωτερικών 1884), όπου οι συνοικισμοί εμφανίζονται πλέον καταταγμένοι με την ελληνική διαίρεση κατά δήμους, που καθιερώθηκε το 1883. Περιλαμβάνεται ο αριθμός αντρών και γυναικών ανά χωριό και στο τέλος, συνοπτικά κατά επαρχία, οι κάτοικοι κατά θρήσκευμα, επάγγελμα και ηλικία και ο αριθμός οικογενειών, οικοδομών, εκκλησιών κ.λπ., σε μια διάταξη που θυμίζει έντονα τους γιαννιώτικους σαλναμέδες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι όπως και επί Τουρκοκρατίας οι κάτοικοι, ιδιαίτερα οι στρατεύσιμες ηλικίες, θα προτιμούσαν να αποφύγουν την καταμέτρηση, και ο *Αστήρ της Θεσσαλίας* προειδοποιούσε ότι η απογραφή «θα καταλήξει εις ένα μεγάλο πουφ»⁵⁴. Η αιτία γι' αυτό αποδίδεται στην υπονομευτική στάση του κλήρου, που προσπαθούσε με την αντιπατριωτική του δημαγωγία να περιφρουρήσει τα κεκτημένα του προνόμια! Ωστόσο, τα δημοσιευμένα αποτελέσματα (31.178 κάτοικοι στην Άρτα, 262.815 στη Θεσσαλία) δείχνουν μια αύξηση του πληθυσμού σε σχέση με τις τουρκικές καταμετρήσεις, αύξηση που γίνεται ακόμη σημαντικότερη αν αναλογιστούμε ότι αρκετοί από τους ντόπιους Μουσουλμάνους είχαν ήδη αποχωρήσει.

Η απογραφή του 1913 πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά τον Β΄ Βαλκανικό πόλεμο και κάλυψε το σύνολο των τότε «νέων χωρών» (Ήπειρο, Μακεδονία και Κρήτη), εκτός από τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, όπου η διεξαγωγή της δεν κρίθηκε σκόπιμη. Στην Ήπειρο η απογραφή πραγματοποιήθηκε στις αρχές Οκτωβρίου· η διεξαγωγή της ανατέθηκε σε επιτροπές ντόπιων προκρίτων που συγκρότησαν σε κάθε υποδιοίκηση (καζά) οι προσωρινοί διοικητικοί επίτροποι. Από ένα σχόλιο της εφημερίδας *Ήπειρος* πληροφορούμαστε την εμπέλεια της απογραφής: Καταγράφηκαν μονάχα οι παρόντες κάτοικοι και αγνοήθηκαν οι απόντες, οι στρατιώτες και οι κρατούμενοι⁵⁵. Τα αποτελέσματα κατά πόλη και χωριό, με διάκριση του πληθυσμού κατά φύλο, κυρώθηκαν το 1915 με βασιλικό διάταγμα και δημοσιεύθηκαν σε ειδικό τεύχος (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915).

Πρέπει εδώ να παρατηρηθεί ότι η απογραφή πραγματοποιήθηκε σε περίοδο κατά την οποία τα ελληνοαλβανικά σύνορα δεν είχαν ακόμη καθοριστεί επίσημα, και

54. *Αστήρ της Θεσσαλίας*, φ. 13/23-10-1881.

55. *Ήπειρος*, φ. 59/10-10-1913 (πρβλ. και Νικολαΐδου 1987, σ. 538-539). Πρβλ. ακόμα την εξαγγελία της απογραφής στο φ. 51/1-10-1913 και την έκθεση του Δημητριάδη-Τσελεπή (1913) για τα καμποχώρια της Φιλιππιάδας, απ' όπου προκύπτει ότι οι απογραφείς [αντίθετα με την εικόνα που δίνει ο Χουλιαράκης (1973, τ. Β΄, σ. 424)] δεν περιορίστηκαν σε απλή «απαρίθμηση» των κατοίκων, αλλά συγκέντρωναν και αναλυτικές πληροφορίες για την οικονομία και την παραγωγή.

ο ελληνικός στρατός εξακολουθούσε να κατέχει εκτεταμένες περιοχές της βόρειας Ηπείρου (καζάδες Δελβίνου, Αργυροκάστρου, Λεσκοβικιού, Χειμάρρας και, εν μέρει, Πρεμετής, Τεπελενιού και Σκραπαριού). Τα απογραφικά στοιχεία των περιοχών αυτών δεν δημοσιεύθηκαν επίσημα· στο τεύχος του 1915 περιέχονται μονάχα τα χωριά της νότιας Δρόπολης, τα οποία η Ελλάδα είχε προσαρτήσει τον προηγούμενο χρόνο κατά παράβαση του Πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας (Μέρος Α', σημ. 137). Τα χωριά αυτά, που υπάγονταν κανονικά στον καζά του Αργυροκάστρου, εμφανίζονται το 1915 προσαρτημένα στην υποδιοίκηση Πωγωνιού. Για το υπόλοιπο τμήμα του σαντζακίου του Αργυροκάστρου αναφέρεται συνολικά ένας αριθμός 83.258 κατοίκων, ενώ για το διπλανό σαντζάκι της Κορυτσάς 80.104⁵⁶. Οι αριθμοί αυτοί μοιάζουν πολύ χαμηλοί και ίσως να μην περικλείουν το σύνολο της κατεχόμενης περιοχής.

Η έλλειψη αναλυτικών απογραφικών στοιχείων για τη βορειότερη Ήπειρο αναπληρώνεται από τη λεγόμενη *Εθνολογική Στατιστική της Βορείου Ηπείρου το 1913*, που εκδόθηκε από το Ελληνικό Γενικό Στρατηγείο το 1919, συνοδευόμενη από σχετικούς χάρτες. Η στατιστική αυτή, όπου συμπεριλαμβάνεται και το σαντζάκι της Κορυτσάς, παρουσιάζει κατά πόλεις και χωριά τον αριθμό «Ελλήνων» και «Αλβανών»· οι τίτλοι αυτοί σημαίνουν βέβαια, στην περίπτωσή μας, «Χριστιανοί» και «Μουσουλμάνοι». Τα στοιχεία της στατιστικής, όπως φαίνεται από τα προαναφερόμενα χωριά του τριγώνου της Δρόπολης, που περιέχονται και στα δύο φυλλάδια με διαφορετικούς πληθυσμούς, δεν έχουν καμία σχέση με την καθαυτό απογραφή του 1913. Οι αριθμοί της παρουσιάζουν μια περίεργη ανομοιογένεια: Άλλοτε εμφανίζονται σχολαστικά επακριβείς και άλλοτε στρογγυλοποιημένοι, όπως στις περιφέρειες Δελβίνου, Χειμάρρας, Κουρβελεισιού και γενικότερα στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Κατά τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που τα χρησιμοποίησε για να υποστηρίξει τις ελληνικές θέσεις στη διεθνή επιτροπή για το διακανονισμό των αλβανικών συνόρων (1919), πρόκειται για στοιχεία «που συγκέντρωσε η ελληνική κυβέρνηση όταν κατέλαβε τη Βόρειο Ήπειρο μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, διασταυρωμένα με εκείνα που κατάρτισε η [αυτόνομη Βορειοηπειρωτική] Κυβέρνηση που δημιουργήθηκε μετά το Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας»⁵⁷. Η στατιστική τους συνάφεια με τα οθωμανικά στοιχεία του τέλους της Τουρκοκρατίας είναι μάλλον μέτρια, χωρίς ωστόσο να ευνοείται μονόπλευρα ο χριστιανικός πληθυσμός. Τα στοιχεία λοιπόν της στατιστικής δεν ανάγονται σε οθωμανικές πηγές, ούτε και προέκυψαν από επιτόπια απογραφή, αλλά είναι ανάλογα με τις πρόχειρες πληθυσμιακές έρευνες που διενεργήθηκαν λίγο μετά την απελευθέρωση από τις προσωρινές διοικητικές αρχές των Ιωαννίνων και της Κοζάνης⁵⁸. Ένα σφάλμα και ένα γεωγρα-

56. Σταυράκης 1916, σ. 53 και Χουλιαράκης, *ό.π.*, όπου αποδίδονται σε μία «απογραφή του έτους 1916», ανύπαρκτη κατά τη γνώμη μου.

57. Papadakis 1935, σ. 67· πρβλ. και σ. 60.

58. Για τα Γιάννινα βλ. Λιβαδάς 1913· τα στοιχεία του συνοψίζονται παρακάτω (Πίνακες Γ22

φικό χάσμα που έχουν παρεισφύσει στη στατιστική επιβεβαιώνουν ότι αντιπροσωπεύει περισσότερο «δουλειά γραφείου» παρά «δουλειά πεδίου»: Στον καζά του Λεσκοβικιού εμφανίζονται δύο χωριά ονόματι Βαλοβίστα και Μπισβίσδα (σωστότερα «Μπισοβίσδα»), με πληθυσμό 220 κατοίκους το πρώτο και 240 κατοίκους το δεύτερο· πρόκειται όμως για το ίδιο χωριό που έχει συνυπολογιστεί δύο φορές, μία με την ελληνική του ονομασία και μία με την αλβανική⁵⁹. Επίσης, από τη στατιστική λείπουν τελείως τα τέσσερα ή πέντε νοτιότερα χωριά του καζά Σκραπαριού (Οντρίτσανη, Παγκρί, Ράμπανη κ.λπ.), τα οποία είχαν καταληφθεί προσωρινά από τον ελληνικό στρατό ταυτόχρονα με τα γειτονικά τους χωριά του καζά Πρεμετής. Παρ' όλα αυτά ο συντάκτης της στατιστικής δεν είχε, καθώς φαίνεται, πρόσβαση στα πληθυσμιακά στοιχεία αυτών των χωριών, που υπάγονταν διοικητικά στο σαντζάκι του Μπερατιού.

και Γ23, και σημ. 104). Για την Κοζάνη σώζεται σχετική έκθεση του διοικητικού επιτρόπου με ημερομηνία 17-4-1913 στο ΑΥΕ 1913/φ. 95. Παραθέτω το συνολικό πληθυσμό της έκθεσης για κάθε καζά του σαντζακιού των Σερβίων σε σύγκριση με τον πληθυσμό της απογραφής του 1905, όπως δίνεται από την ίδια έκθεση, και της ελληνικής απογραφής του Οκτωβρίου· η σύγκριση είναι ιδιαίτερα διδακτική για την αξιολογία αυτών των εκτιμήσεων:

	1905 (απογραφή)	1913 (εκτίμηση)	1913 (απογραφή)
Κοζάνη	30.909	36.370	33.433
Σέρβια	20.615	19.480	19.002
Ελασσόνα	32.433	27.975	31.425
Γρεβενά	43.180	42.701	42.347
Ανασελίτσα	37.710	43.015	40.018
Σύνολο	164.847	169.541	166.225

Μολονότι ο επίτροπος διέγινωσεν με επιτυχία τις επιμέρους *τάσεις* του πληθυσμού (αυξητική σε Κοζάνη-Ανασελίτσα, ελαφρά πτωτική στα υπόλοιπα μέρη), δεν μπόρεσε να εκτιμήσει σωστά το μέγεθος των μεταβολών. Έτσι στην Κοζάνη, στην Ανασελίτσα και στην Ελασσόνα οι αριθμοί του απέχουν σημαντικά από εκείνους της απογραφής του Οκτωβρίου, που βρίσκεται κοντύτερα στην τουρκική απογραφή παρά στις εκτιμήσεις του επιτρόπου.

59. Είναι η *Biovicha* του Rouqueville (1820, τ. Α', σ. 200).

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Άλλες στατιστικές πηγές

Οι εκκλησιαστικές στατιστικές

Δεν υπάρχει καμία απολύτως ένδειξη ότι οι εκκλησιαστικές αρχές του ηπειρωτικού χώρου κρατούσαν την εποχή αυτή ακριβείς καταγραφές των χριστιανικών οικογενειών που υπάγονταν σε κάθε ενορία. Όλες ωστόσο οι επισκοπές και μητροπόλεις συνέτασσαν κάποια στοιχειώδη κατάστιχα, στα οποία σημειωνόταν ο αριθμός των οικογενειών του κάθε χωριού, με βάση τον οποίο καθοριζόταν και το ποσοστό της συμμετοχής του στην ετήσια αρχιερατική επιχορήγηση. Στα περισσότερα κατάστιχα του είδους αυτού ο αριθμός των οικογενειών των μεγαλύτερων χωριών (από 30-40 οικογένειες και πάνω) δίνεται κατά προσέγγιση, δηλαδή στρογγυλοποιημένος. Στα μικρότερα χωριά οι αριθμοί είναι συνήθως επακριβέστεροι και πλησιέστεροι ίσως προς την αλήθεια.

Παρακάτω σχολιάζονται οι κυριότερες σωζόμενες πηγές της κατηγορίας αυτής, όσες έχουν γίνει μέχρι σήμερα προσιτές.

α. *Κατάστιχα επισκοπής Παραμυθιάς (1827-1848)*. Παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, πρώτα γιατί ανήκουν σε μία περίοδο για την οποία οι υπόλοιπες πηγές σπανίζουν, και ύστερα γιατί καλύπτουν μία συνεχή ακολουθία ετών και όχι μόνο μία ορισμένη χρονική στιγμή. Σώζονται τουλάχιστον δύο κατάστιχα, ένα των ετών 1827-1833, που κατέληξε για κάποιο λόγο στο αρχείο της μητροπόλεως Ιωαννίνων και τα στοιχεία του συνοψίζονται από τον Σ. Μπέτη (1987), και ένα των ετών 1834-1837 και 1844-1848, που εντοπίστηκε και φωτογραφήθηκε στη διάρκεια ειδικής αποστολής του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας⁶⁰. Πρόκειται στην ουσία για κατάστιχα εσόδων-εξόδων· οι αριθμοί των «σπιτιών» αναγράφονται χω-

60. Ευχαριστώ την κ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου για την υπόδειξη της πηγής και για τα αντίγραφα που μου χορήγησε. Να σημειωθεί μια χρονολογική λεπτομέρεια: Το κατάστιχο Μπέτη συνεχίζεται κατά τον εκδότη του μέχρι το 1834, αλλά τα στοιχεία που δίνει για τη χρονιά αυτή διαφέρουν κάπως από εκείνα του καταστίχου του ΜΙΕΤ· χωρίς να έχω δει το πρωτότυπο δεν μπορώ να είμαι σίγουρος, αλλά νομίζω ότι πρόκειται για στοιχεία του 1833, και μόνο η συλλογή των δοσιμάτων που τους αντιστοιχούσαν μπορεί να συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά.

ριστά για κάθε χωριό, και αφού πολλαπλασιαστούν με τον κατάλληλο συντελεστή, ο οποίος διαφέρει από χωριό σε χωριό, δίνουν το τακτικό ετήσιο «δόσιμο». Οι αριθμοί των σπιτιών δεν αντιπροσωπεύουν στην περίπτωση αυτή κάποια ενιαία «στίμα», αλλά ποικίλλουν ελαφρά από χρόνο σε χρόνο, ανάλογα, προφανώς, με τις εκτιμήσεις των προσώπων που αναλάμβαναν τη συγκέντρωση της επιχορήγησης. Στον Πίνακα Γ3 παρουσιάζονται ενδεικτικά οι μεταβολές των σπιτιών σε δύο αντιπροσωπευτικές ομάδες χωριών με βάση τα στοιχεία των καταστίχων: Στην πρώτη περιέχονται 6 χωριά της Πάνω Σκάλας της Παραμυθιάς (τα λεγόμενα «Σκαπετοχώρια»), στη δεύτερη 6 χωριά της περιφέρειας Μουργκάνας του καζά Φιλιατών. Για σύγκριση δίνεται και ο αριθμός των οικογενειών τους στη στατιστική του Αραβαντινού. Στη δεύτερη ομάδα, όπου τα σπίτια καταμετρούνται κατά προσέγγιση, είναι φανερό ότι τα στοιχεία του Αραβαντινού συσχετίζονται άμεσα με εκείνα των εκκλησιαστικών καταστίχων: στην πρώτη, αντίθετα, οι αριθμοί του Αραβαντινού εμφανίζονται γενικά χαμηλότεροι.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ3

Αριθμοί σπιτιών σε 12 χωριά της Θεσπρωτίας, 1827-1856

	Ομάδα Α					Αραβαντινός	Ομάδα Β					Αραβαντινός
	1827	1834	1837	1845	1848		1827	1834	1837	1845	1848	
(α)	30	46	50	50	50	36	140	150	150	130	135	128
(β)	70	89	90	80	80	42	70	83	80	80	90	90
(γ)	16	24	27	25	26	19	100	108	110	120	120	120
(δ)	14	24	26	24	25	21	34	40	40	40	40	40
(ε)	13	18	18	18	22	15	76	80	80	80	80	80
(ς)	10	14	16	21	20	14	47	60	60	41	41	41

Ομάδα Α. (α): Λευτεροχώρι, (β): Πόποβο, (γ): Κορύστιανη, (δ): Τσαγγάρι, (ε): Κουκουλιόι, (ς): Γλαβίτσα.

Ομάδα Β. (α): Τσαμαντά, (β): Μπαμπούρι, (γ): Λια, (δ): Λίστα, (ε): Γλούστα, (ς): Λύκου.

Πηγές: Μπέτης 1987α: Κώδικας Μητροπόλεως Παραμυθιάς (= Φωτογραφικό Αρχείο ΜΙΕΤ, αρ. φωτ. 0410-0492): Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 353-356.

β. *Κατάστιχο μητροπόλεως Γρεβενών (1858)*. Συνοψίζεται από τον Σαράντη (1988, σ. 251-259). Περιλαμβάνει 95 χωριά με συνολικό πληθυσμό 3.682 οικογενειών, έναντι 103 χωριών και 5.062 οικογενειών που έχει ο Αραβαντινός (συμπεριλαμβάνοντας τον καζά των Βεντσών και τη Σαμαρίνα από τον καζά της Κόνιτσας· δεν υπολογίζονται εδώ τα 4 αμιγή μουσουλμανικά χωριά του καζά Γρεβενών). Η διαφορά είναι σημαντική και μάλιστα κατ' αντίστροφη φορά απ' ό,τι στην περίπτωση του προηγούμενου

καταστίχου. Η μείωση των χωριών ήταν ως ένα σημείο πραγματική, ορισμένα όμως από τα μικτά χωριά που αναφέρονται ακόμη με μερικούς χριστιανούς κατοίκους στον Αρβαντινό εξαφανίζονται ύστερα από τους καταλόγους, γιατί μετατράπηκαν σε αμιγή μουσουλμανικά (Βριάστινο, Τόριστα, Βέντσα).

γ. *Στατιστική επαρχίας Άρτας του Σεραφεΐμ Βυζάντιου (1884)*. Στα γεωγραφικά κεφάλαια του βιβλίου του αρτινού μητροπολίτη δίνεται κατά προσέγγιση ο αριθμός των οικογενειών για κάθε χωριό της επαρχίας του. Το σύνολο των οικογενειών για τα καθαυτό χωριά της μητρόπολης, παρ' όλο που ο ίδιος δεν τις αθροίζει, φτάνει τις 5.974, αριθμό ψηλότερο από εκείνον που είχε δώσει ο Σεραφεΐμ δέκα χρόνια πρωτύτερα στη στατιστική του Ηπειρωτικού Συλλόγου (παρακάτω, σελ. 286). Πληθυσμικά στοιχεία, εν μέρει παρμένα από την ίδια στατιστική, δίνονται και για τα χωριά των ναχιγιέδων της Άρτας που ανήκαν σε άλλες εκκλησιαστικές επαρχίες (Λάρισσας και Ιωαννίνων).

δ. *Στατιστικές Ιωαννίνων και Βελλάς (1888)*. Πρόκειται για ανυπόγραφους και αχρονολόγητους στατιστικούς πίνακες που έχουν διασωθεί στο αρχείο του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών. Παραθέτονται αυτούσιοι στο Επίμετρο της εργασίας αυτής (σελ. 481-491), όπου δίνονται και τα επιχειρήματα με βάση τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν στα 1888. Τα χωριά διακρίνονται εδώ με βάση τη γλώσσα των κατοίκων τους, αν και η τοποθέτηση του Συράκου ή της Μουσωτίστας στα ελληνόφωνα προκαλεί κάποιες αμφιβολίες για την αντικειμενικότητα των κριτηρίων του συντάκτη. Μεταφέρουμε εδώ τα τελικά ονομαστικά αθροίσματα, που είναι 15.009 οικογένειες στην επαρχία των Ιωαννίνων και 8.391 στην επαρχία της Βελλάς. Στο επίπεδο του χωριού, οι αριθμοί παρουσιάζουν και εδώ την ανάμιξη στρογγυλών και επακριβών στοιχείων, που αποτελεί πάγιο χαρακτηριστικό των εκκλησιαστικών στατιστικών του τύπου αυτού. Από τους «επακριβείς» αριθμούς, πολλοί παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ομοιότητα με εκείνους που εμφανίζονται δεκαοκτώ χρόνια πρωτύτερα στα *Ζαγορικά* του Λαμπρίδη (1870). Έτσι έχουμε: Βραδέτο 44 οικογένειες (1870)/54(1888), Δόλιανη 89/89, Καβαλλάρι 36/36, Μπάγια 151/181, Παλιοχώρι Λάιστας 58/68, Σκαμνέλλι 184/184, Στολοβό 51/51, Φραγκάδες 118/138. Είναι φανερό ότι οι πίνακες του 1888 δεν αντιπροσωπεύουν αυτοτελή καταμέτρηση, αλλά μία τμηματική αναπροσαρμογή παλαιότερων δεδομένων, αντίστοιχη με αυτή που παρατηρήσαμε στα κατάστιχα της Παραμυθιάς. Η αναπροσαρμογή αυτή θα μπορούσε να γίνει και με την απλή προσθήκη ενός στρογγυλού αριθμού, όπως στην περίπτωση της Μπάγιας και των Φραγκάδων. Ωστόσο, οι μεταβολές που παρουσιάζονται στα στοιχεία του 1888, αν τα συγκρίνουμε με τις παλιότερες πηγές, φαίνεται ότι δεν ανταποκρίνονται στις πραγματικές τάσεις του πληθυσμού, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από μια προσεκτική μελέτη των δεδομένων για τα χωριά του καζά των Ιωαννίνων (Παράρτημα Γ/II, σελ. 428-435).

ε. *Στατιστική επαρχίας Κορυτσάς του Χ. Καρμίτση (1888)*. Στο εγχειρίδιο αυτό

(σ. 78-80) περιέχονται δύο στατιστικοί κατάλογοι, ένας που δείχνει το συνολικό αριθμό των κατοίκων των χωριών του καζά της Κορυτσάς και ένας που δείχνει το χριστιανικό πληθυσμό ολόκληρης της μητρόπολης, υπολογισμένο σε στέφανα. Στην αρχιερατική επιτροπεία της Πρεμετής καταγράφονται 42 συνοικισμοί με 1.635 στέφανα. Για την ίδια ζώνη οι ανέκδοτοι «Στατιστικοί πίνακες... της εκκλησιαστικής περιφερείας Πρεμετής» του 1908 (βλ. σημ. 468 του Μέρους Β΄) δίνουν και εκτιμήσεις του αριθμού των κατοίκων.

ζ. *Στατιστικές επαρχίας Βελεγράδων*. Το εγχειρίδιο του Αλεξούδη (1868) και η επίσημη εκκλησιαστική στατιστική του 1901 (βλ. Επίμετρο, σελ. 491) δίνουν τους αριθμούς των οικογενειών κατά ενορία. Και εδώ οι αριθμοί είναι μόνο εν μέρει ανεξάρτητοι μεταξύ τους: Στις περισσότερες ενορίες του ναχιγιέ του Μπερατιού (Βοκοπόλια, Βορτόπι, Σαντοβίτσα, Πετροχοντί κ.ά.) ο αριθμός των οικογενειών μένει φαινομενικά απαράλλαχτος στα 33 χρόνια που μεσολάβησαν! Τα στοιχεία του 1868 ταυτίζονται στην ουσία με εκείνα της στατιστικής του Ηπειρωτικού Συλλόγου του 1874 (βλ. παρακάτω).

ζ. *Στατιστική επαρχίας Νικοπόλεως-Πρεβέζης (1910)*. Και αυτή σώζεται στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, όπου υποβλήθηκε από το προξενείο της Πρέβεζας το 1910 (Επίμετρο, σελ. 494). Αντίθετα με όλες τις προηγούμενες, δεν περιέχει αριθμούς οικογενειών, αλλά τον επακριβή αριθμό των κατοίκων. Μαζί με τους 29.902 Χριστιανούς («Έλληνες») αριθμούνται οι Εβραίοι και οι Μουσουλμάνοι, «Τούρκοι» και Αλβανοί.

Η στατιστική του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1874)

Πρόκειται στην ουσία για μία συγκεντρωτική εκκλησιαστική στατιστική των επαρχιών της Ηπείρου, με τη διαφορά ότι εκτός από τα πληθυσμιακά στοιχεία περιέχει και εξαντλητική απαρίθμηση των σχολείων, των δασκάλων και των μαθητών που υπήρχαν στην καθεμία, καθώς και των δαπανών που καταβάλλονταν για τη λειτουργία τους. Συντάχθηκε με βάση τις ειδικές εκθέσεις των προϊσταμένων μητροπολιτών και επισκόπων που υποβλήθηκαν κατά τα έτη 1873-1874 στην Εκπαιδευτική Επιτροπή του Συλλόγου. Τα στοιχεία των εκθέσεων παρατίθενται αναλυτικά στο δεύτερο τόμο της *Επετηρίδας* του Συλλόγου (σ. 155-216) και συνοψίζονται δύο φορές, μία στη στομφώδη εισαγωγή του Γ. Χασιώτη (σ. 115-154) και μία στους ειδικούς «Στατιστικούς Πίνακες» (σ. 219-264). Και οι δύο αυτές εκδοχές μαστίζονται από αθροιστικά σφάλματα, με αποκορύφωμα την περίπτωση της μητροπόλεως Βελεγράδων, οι κάτοικοι της οποίας μετατράπηκαν στα τελικά εξαγόμενα από 26.130 σε 64.080. Άλλες αδυναμίες της στατιστικής είναι η παράλειψη πληθυσμιακών στοιχεί-

ων για τις περιφέρειες Πρεμετής και Ραδοβιζιού και η χρήση διαφορετικών μονάδων μέτρησης (σύνολο κατοίκων στην επαρχία Ιωαννίνων, άρρενες κάτοικοι στην επαρχία Γρεβενών, οικογένειες και κάτοικοι στην Κορυτσά, μόνο οικογένειες στις άλλες επαρχίες). Ανεξάρτητα από αυτές τις αδυναμίες, η στατιστική του 1874 δίκαια αναγνωρίστηκε στην εποχή της ως σπουδαία πηγή πληροφοριών και χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα στη σύνταξη συνοπτικότερων πληθυσμιακών και «εθνολογικών» στατιστικών. Η μεγάλη της διάδοση είχε ως αποτέλεσμα τα στοιχεία της στατιστικής να διασπαστούν σε αλληλοαναιρούμενες εκδοχές, ανάλογα με τις διαφορές στην άθροιση, στους οικογενειακούς συντελεστές που υιοθετούνταν, στις συμπληρώσεις που γίνονταν ή δεν γίνονταν για τις περιοχές που έλειπαν, και στην επιλεκτική στρογγυλοποίηση των ποσών που επέβαλλε ο κάθε αντιγραφείας.

Στον πίνακα της επόμενης σελίδας δίνεται αρχικά το άθροισμα των οικογενειών της κάθε επαρχίας, όπως προκύπτει από τις αντίστοιχες στήλες των στατιστικών πινάκων· οι αριθμοί αυτοί, αν πενταπλασιαστούν, δίνουν το θεωρητικό πληθυσμό της κάθε επαρχίας, όπως παρουσιάζεται στην επόμενη στήλη. Επίσης δίνονται για σύγκριση και τα εσφαλμένα ονομαστικά αθροίσματα που σημειώνονται στα «τελικά εξαγόμενα» των στατιστικών πινάκων (σ. 264). Οι αριθμοί αυτοί για μας δεν έχουν ασφαλώς καμιά στατιστική αξία, αναπόφευκτα όμως ενσωματώθηκαν και αυτοί στη γραπτή στατιστική παράδοση του 19ου αιώνα· αποτελούν για παράδειγμα, σε στρογγυλοποιημένη μορφή, τη βάση των αριθμητικών στοιχείων που παραθέτει ο Λαμπρίδης στο δεύτερο τόμο των *Ηπειρωτικών Αγαθοεργημάτων* του⁶¹. Μια συνολικότερη κριτική επεξεργασία των δεδομένων της στατιστικής θα απαιτούσε υπέρογκο χρόνο και κόπο, γιατί θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί και το θέμα των διαφορετικών πληθυσμών με τους οποίους φέρονται ορισμένα χωριά στις αναλυτικές εκθέσεις και στους στατιστικούς πίνακες (βλέπε όμως παρακάτω, σημ. 135, ειδικά για τα χωριά του καζά των Ιωαννίνων).

Σχολικές στατιστικές αντίστοιχες με εκείνη του 1874 συγκροτήθηκαν και στα μεταγενέστερα χρόνια, συνήθως όμως δεν παρέχουν αξιολογες πληθυσμιακές πληροφορίες. Σημειώνω μόνο τις στατιστικές που δημοσίευσε τμηματικά η εφημερίδα *Αγών* κατά το 1900-1901. Για τη μητρόπολη Δρυϊνουπόλεως και την περιφέρεια Πρεμετής σημειώνονται και εκτιμήσεις του πληθυσμού του κάθε χωριού· στα μικτά χωριά δίνεται και ο αριθμός των Μωαμεθανών. Τα στοιχεία είναι βέβαια αρκετά χονδροειδή⁶².

61. Λαμπρίδης 1880, τ. Β', σ. 4, 150, 153, 176 κ.λπ. Στο έπακρο έχουν εκμεταλλευθεί τα στοιχεία του Ηπειρωτικού Συλλόγου ο Κοκίδης (Υπουργείον Στρατιωτικών 1880, σ. 57-136), ο Χασιώτης (1887, σ. 49-57, 129 κ.ε., με μικροαλλαγές στους πληθυσμούς των χωριών ώστε να μην είναι, φαίνεται, ορατή η αντιγραφή από τα αθροίσματα!), ο Σπνβτ (1877, σ. 39-45 και 1878, σ. 60-69) κ.ά. Το 1906-1907 η εφημερίδα *Πύρρος* (φ. 1897-12-1906 κ.ε.) αναδημοσίευσε και πάλι τα στοιχεία του 1874, αποσιωπώντας την πηγή τους και αφήνοντας να εννοηθεί ότι πρόκειται για την τελευταία λέξη των ηπειρωτικών στατιστικών ερευνών!

62. Έχουν αναδημοσιευθεί από τον Μπαρά (1966, σ. 341-345).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ4

Συνολικοί πληθυσμοί των εκκλησιαστικών επαρχιών της Ηπείρου
με βάση τους πίνακες της Επετηρίδας του εν Κωνσταντινουπόλει
Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1874)

Επαρχία ^α	Αριθμός συνοικισμών ^β	Αριθμός οικογενειών	Κάτοικοι (σωστό άθροισμα)	Κάτοικοι (άθροισμα σ. 264)	Πληθυσμός έδρας
Ιωαννίνων	222	— ^γ	100.096	105.096	7.181
Άρτας	110 ^δ	5.344 ^δ	26.720 ^δ		4.000
Παραμυθιάς	111	4.716	23.580	23.600	1.000
Δρυϊνουπόλεως	158	6.885	34.425	40.375	1.250
Βελλάς-Κονίτσης	113	8.129	40.645	37.889	1.715
Γρεβενών	92	— ^ε	31.496	24.791	2.000
Βελεγράδων	357	5.226	26.130	64.080	3.500
Εξαρχία Μετσόβου	7	1.390	6.950		4.250
Εξαρχία Γηρομερίου	10 ^ς	928 ^ς	4.640 ^ς		450
Γενικό Σύνολο	1.180	(32.618)	294.682		

- α. Παραλείπονται οι επαρχίες Κορυτσάς και Δυρραχίου που βρίσκονται έξω από τα όρια της εργασίας αυτής· τα στοιχεία και των δύο είναι άλλωστε ελλιπή.
- β. Περιλαμβάνονται πόλεις, χωριά και (στην επαρχία Βελεγράδων) βλάχικες στάνες, που σημειώνονται ξεχωριστά. Δεν αριθμούνται ορισμένα χωριά που σημειώνονται ως ακατοίκητα ή τα στοιχεία τους συμπύκθηκαν στην απαρίθμηση με άλλα γειτονικά (ιδίως στην επαρχία Άρτας).
- γ. Οι εκθέσεις δίνουν αριθμό κατοίκων και όχι οικογενειών.
- δ. Θα πρέπει να προστεθούν τα 3 χωριά της Λάμαρης Καμαρίνα, Λούρος και Παλιορόφορος με 230 οικογένειες (1.150 κατοίκους), που από λάθος παραλείπονται ολότελα στους στατιστικούς πίνακες.
- ε. Οι εκθέσεις δίνουν μόνο αριθμό αρρένων, τον οποίο οι στατιστικοί πίνακες διπλασιάζουν.
- ς. Παραλείπεται η κωμόπολη των Φιλιατών που σημειώνεται και στην επαρχία Παραμυθιάς.

Η δεύτερη στατιστική του Αραβαντινού (1866/1869)

Ο πλήρης τίτλος της στατιστικής αυτής είναι «Στατιστικός Πίναξ κατά φυλήν και θρήσκειμα των εν τη Παλαιά και Νέα Ηπείρω εμβιούντων Οθωμανών υπηκόων εις άτομα και ψυχάς λογιζομένων», και περιλαμβανόταν στη χειρόγραφο «Περιγραφή της Ηπείρου» που υπέβαλε το 1866 ο Αραβαντινός ως συμμετοχή στο Ζωγράφειο διαγώνισμα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Πρωτοδημοσιεύθηκε ανώνυμα στον 16ο τόμο της *Πανδώρας* (1869-1870), συμπληρωμένη με στοιχεία για τις επαρχίες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Το πρωτότυπο χειρόγραφο του 1866, που εκδόθηκε το 1984 από την Ε. Νικολαΐδου (τ. Α', σ. 199-203), παρουσιάζεται υπερβολικά πρωτόλειο σε σχέση με τη δημοσίευση, και τα αθροίσμα-

τα των διαφόρων στηλών του συχνά δεν συμπίπτουν. Στο Παράρτημα Γ/Ι (σ. 426) παραθέτω μονάχα τους διορθωμένους αριθμούς του 1869· οι ποσοστιαίες διαφορές είναι πάντως ασήμαντες.

Η στατιστική του 1866 διαφέρει από εκείνη που ο ίδιος συγγραφέας είχε ενσωματώσει στη *Χρονογραφία της Ηπείρου* του 1856. Τα στοιχεία της είναι μονάχα συνοπτικά (κατά καζάδες και όχι κατά χωριά) και δεν αφορούν τον αριθμό των οικογενειών, αλλά το συνολικό πληθυσμό. Όλα τα ποσά είναι στρογγυλεμένα. Η διάκριση «κατά φυλή» είναι αρκετά λεπτομερής: Απαριθμούνται Έλληνες, «Ελληναλβανοί», Αλβανοί, Βλάχοι και Τσιγγάνοι· οι αριθμοί κατά θρήσκευμα δίνονται χωριστά. Τα στοιχεία δεν περιορίζονται στο πασαλίκι των Ιωαννίνων, αλλά περιέχουν και ολόκληρη την περιοχή της σημερινής Αλβανίας. Η διοικητική διαίρεση που υιοθετείται είναι όμως αναχρονιστική: δεν αποδίδει στην πραγματικότητα το καθεστώς του 1866, αλλά του 1845.

Ο Αραβαντινός δεν λείπει τίποτε για τις πηγές απ' όπου άντλησε τα στοιχεία του. Αριθμητικά οι «φυχές» του 1866 δεν εξαρτώνται άμεσα από τις «οικογένειες» του 1856, ανάμεσά τους όμως εμφανίζονται κάποιες αναλογίες που δεν πρέπει να είναι τυχαίες. Στο μουσουλμανικό πληθυσμό, για παράδειγμα, η σχέση των δύο αριθμών κυμαίνεται για όλους τους καζάδες των δύο παλιών σαντζακιών Δελβίνου και Αυλώνας γύρω στο 4,5, ενώ στο σαντζάκι των Ιωαννίνων γύρω στο 5,5. Για το χριστιανικό πληθυσμό τα στοιχεία του 1856, αν πολλαπλασιαστούν με 6,5 για τα σαντζάκια Ιωαννίνων και Δελβίνου και με 5,5 για το σαντζάκι Αυλώνας, προσεγγίζουν με αρκετή ακρίβεια τα στοιχεία του 1866· τα παραπάνω δεν ισχύουν όμως για τους καζάδες Ιωαννίνων, Μετσόβου και Άρτας, όπου παρατηρούμε μεγαλύτερες αυξήσεις. Από αυτά συνάγεται ότι στη στατιστική του 1866 βγαίνει αδικημένο το σαντζάκι της Αυλώνας, και ιδιαίτερα οι καζάδες Μπερατιού και Πρεμετής, όπου παρουσιάζεται κραυγαλέα αντίφαση ανάμεσα στα δεδομένα του Αραβαντινού και στις σύγχρονες μ' αυτά πληροφορίες του έλληνα προξένου Ευγενίδη (Επίμετρο, σελ. 473) ή του γιαννιώτικου σαλναμέ του 1871.

Τα στοιχεία των προξενικών εκθέσεων

Όλα τα Υπουργεία Εξωτερικών της Ευρώπης, ιδιαίτερα όμως το ελληνικό, πίεζαν φορτικά τους προξένους τους στα Βαλκάνια να συγκεντρώνουν στοιχεία για το μέγεθος και τις εθνολογικές παραμέτρους του πληθυσμού με τον οποίο έρχονταν σε επαφή. Επειδή τα προξενικά αρχεία είναι κατά κανόνα πληρέστερα και προσιότερα από τα διοικητικά, κοινοτικά ή εκκλησιαστικά αρχεία της περιόδου, μεγάλο μέρος των στοιχείων που χρησιμοποιούνται στις σχετικές μελέτες (όπως άλλωστε και στην παρούσα) προέρχονται από τέτοιου είδους πηγές. Δημιουργείται έτσι

καμιά φορά η πλαστή εντύπωση ότι οι ξένες προξενικές υπηρεσίες κατά κάποιον τρόπο γνώριζαν περισσότερα για τον πληθυσμό μιας χώρας απ' ό,τι οι άνθρωποι που τη διοικούσαν, κάτι που είναι, φυσικά, παράλογο. Στην πραγματικότητα οι πιο αξιόλογες προξενικές στατιστικές πληροφορίες είναι συνήθως όσες στηρίζονται άμεσα σε επίσημα κατάστιχα και καταλόγους όπως αυτοί που περιγράφηκαν παραπάνω, και μάλιστα σε βαθμό μεγαλύτερο απ' όσο είναι καμιά φορά διατεθειμένοι να παραδεχτούν οι συντάκτες τους. Έτσι ο έλληνας πρόξενος των Αγίων Σαράντα, προλογίζοντας τη συνοπτική στατιστική του σαντζακιού Αργυροκάστρου που κοινοποίησε στους προϊστάμενους του τον Φεβρουάριο του 1876, αναφέρει ότι τη συνέταξε «βάσει της επισήμου στατιστικής της Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου του 1875 και ιδιαιτέρων πληροφοριών ανθρώπων της εμπιστοσύνης μου»⁶³. Αυτοί οι μυστηριώδεις «άνθρωποι εμπιστοσύνης» είναι, φαίνεται, επινόηση του προξένου, γιατί όταν κοιτάξουμε τα στοιχεία του, βρίσκουμε πως είναι απλή αντιγραφή από το γιαννιώτικο σαλναμέ του 1875, και μάλιστα με λάθη. Ωστόσο, τέτοιες περισπούδαστες διατυπώσεις τις ξαναβρίσκουμε σε πολλά προοίμια προξενικών αναφορών, πλάι σε στατιστικά στοιχεία αναξιόπιστα και χοντροκομμένα.

Συνοπτική στατιστική για ολόκληρη την Ήπειρο συνέταξε τον ίδιο χρόνο (1876) και ο πρόξενος των Ιωαννίνων Λόντος· τα συνολικά της αθροίσματα δίνονται στο Παράρτημα Γ/Ι. Ως πηγές του δίνει, όπως και ο συνάδελφός του των Αγίων Σαράντα, «το κατ' έτος εκδιδόμενον Οθωμανικόν ημερολόγιον, αλλά και πληροφορίας ζητηθείσας από τα γραφεία των αρχιερέων και ιδιώτας εν γνώσει στατιστικών πληροφοριών». Στους περισσότερους καζάδες του σαντζακιού Ιωαννίνων ο Λόντος έχει απλώς διπλασιάσει τους αριθμούς των αρρένων του σαλναμέ του 1875, αλλά τα λάθη του αλλοιώνουν αισθητά το τελικό αποτέλεσμα, με αποκορύφωμα τον καζά της Κόνιτσας, όπου οι 14.429 άρρενες Χριστιανοί διπλασιάζονται σε 38.848 αντί 28.858. Σε άλλους καζάδες τα στοιχεία του Λόντου είναι φαινομενικά κατ' εκτίμηση, αλλά ο αφύσικα εξογκωμένος πληθυσμός του καζά του Τεπελενιού (55.200 κάτοικοι) θυμίζει τον επίσης εξογκωμένο πληθυσμό του σαλναμέ (22.186 άρρενες), τον οποίο ο τούρκος γραφέας παρέλαβε κατευθείαν από τον πρώτο σαλναμέ του 1871, λησμονώντας ότι η στατιστική του τεύχους αυτού καταμετρούσε το *συνολικό* πληθυσμό! Κατά συνέπεια ο Λόντος δεν διέθετε καμία συγκεκριμένη πληροφορία για τον πληθυσμό του Τεπελενιού· βασιζόταν στα δεδομένα του σαλναμέ, πρόσθετε όμως σιωπηρά και κάποιο επιπλέον ποσοστό για να καλύψει ίσως μια ενδεχόμενη υποκαταμέτρηση. Οι ενδεικτικές αυτές παρατηρήσεις θέτουν σε αμφιβολία την αξιοπιστία ολόκληρης της εργασίας του προξένου και ιδιαίτερα την υπεραισιόδοξη συνολική του εκτίμηση (727.620 κάτοικοι σε όλη την έκταση της ηπειρωτικής επικράτειας)⁶⁴.

63. ΑΥΕ 1876/φ. 49.2/Υποπροξενείο Αγίων Σαράντα αρ. 12/29-2-1876.

64. ΑΥΕ 1876/φ. 49.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 32/20-2-1876. Αντίγραφο της στατιστικής του

Συστηματικότερες έρευνες για τα πληθυσμιακά πράγματα της Ηπείρου, αλλά και ολόκληρης της Βαλκανικής χερσονήσου, ανέλαβε το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών γύρω στα 1900. Τη φορά αυτή οι πρόξενοι υποχρεώθηκαν να υποβάλουν αναλυτικούς καταλόγους των χωριών της περιφέρειάς τους, να σημειώσουν, με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη προσέγγιση, το χριστιανικό και μουσουλμανικό πληθυσμό τους, να γνωστοποιήσουν τη διοικητική και εκκλησιαστική τους υπαγωγή, να μετρήσουν τα σχολεία, τους δασκάλους και τους μαθητές, και να προβούν σε μία πρόχειρη χαρτογράφηση με βάση τα νεότερα αντίτυπα του αυστριακού χάρτη 1:200.000 που τους έστειλε το Υπουργείο. Οι εκθέσεις των προξένων υποβλήθηκαν κατόπιν στη Χαρτογραφική Υπηρεσία του Στρατού, που ανέλαβε την ταξινόμηση και την αξιοποίησή τους. Η σχετική αλληλογραφία κλιμακώνεται σε δύο «κύματα», ένα στα χρόνια 1900-1901 και ένα μεταξύ 1904-1906· τα τελικά αποτελέσματα της εργασίας, ή τουλάχιστον ένα μέρος τους, διοχετεύθηκαν στη δημοσιότητα μέσω του γαλλόφωνου ενημερωτικού δελτίου *Bulletin d'Orient*, της *Εθνολογικής Στατιστικής* του Χαλκιάπουλου (1910) και του ιταλικού συγγράμματος του Amadori-Virgilj (1908). Παρά τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα των δημοσιεύσεων αυτών, η σύγκρισή τους με το χειρόγραφο αρχειακό υλικό δεν φανερώνει συνειδητές παραποιήσεις στοιχείων, πέρα από τα συνηθισμένα αντιγραφικά λάθη⁶⁵.

Σε ό,τι αφορά την Ήπειρο, τα προξενικά πληθυσμιακά στοιχεία αθροίστηκαν το 1906 σε ένα συγκεντρωτικό στατιστικό πίνακα⁶⁶, οι αριθμοί του οποίου συνοψίζονται στο Παράρτημα Γ/Ι· τα συνολικά του στοιχεία κατά γλώσσα και κατά θρήσκευμα παρατέθηκαν ήδη στους Πίνακες Α4-Α6 (σελ. 50-54). Σε σύγκριση με τη στατιστική αρρένων του 1908, τα στοιχεία του 1906 υποδηλώνουν έναν κάπως μεγαλύτερο πληθυσμό, και μάλιστα το ποσοστό των Μουσουλμάνων εμφανίζεται ψηλότερο στην ελληνική παρά στην τουρκική στατιστική.

Λόντου φαίνεται ότι κοινοποιήθηκε στην αγγλική πρεσβεία στην Αθήνα, για να καταλήξει δημοσιευμένο με πάμπολλα σφάλματα ως «επίσημη τουρκική εκτίμηση» (!) στη βρετανική Κινανή Βίβλο για τις «διαπραγματεύσεις περί των ελληνικών συνόρων» (British Parliament 1879, σ. 109· πρβλ. και Stanford 1877, σ. 39). Να σημειωθεί πως οι αριθμοί της στατιστικής αντιφάσκουν με την κατοπινή συνολτική εκτίμηση του Λόντου που παραθέτει ο Κόντης (1977, σ. 388).

65. Σχετικά με τη Μακεδονία βλ. κυρίως τον ογκώδη φάκελο με τις στατιστικές του προξενείου Μοναστηρίου στο ΑΥΕ 1900/α.α.κ. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι περίφημοι σχολικοί και εθνολογικοί χάρτες του Γεωγραφικού Ινστιτούτου Αγκοστίνι που πλαισιώνουν το σύγγραμμα του Amadori είναι καθαρά ελληνικής προέλευσης, και μονάχα η εκτύπωσή τους έγινε στη Ρώμη.

66. ΑΥΕ 1912/Β 53/Στατιστικά Ηπείρου-Αλβανίας (υπάρχει ελληνικό και γαλλικό αντίγραφο). Ο πίνακας έχει δημοσιευθεί, αλλά χωρίς τη διάκριση σε γλωσσικές ομάδες (μόνο σε θρησκευόμενα), στον Amadori-Virgilj (1908, σ. 302). Οι στρογγυλοί αριθμοί που δημοσιεύει ο τελευταίος για το βιλαέτι Ιωαννίνων στο υπόμνημα του έγχρωμου χάρτη αρ. 1 αποτελούν συνδυασμό του πίνακα αυτού και του «αντιγράφου των βιβλίων του νοφούς καλεμή» (παραπάνω, σημ. 47) για το σαντζάκι του Μπερατιού. Ένας άλλος πίνακας, που φαίνεται ότι συνδυάζει τα στοιχεία του 1906 με αυτά της τουρκικής στατιστικής του 1908, έχει εντοπιστεί από τον Σπ. Λουκάτο (1988).

Τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών παρέχουν πλούσιο υλικό για τον τρόπο που συντάχθηκε αυτή η στατιστική, αν και οι σχετικοί φάκελοι κυρίως περιορίζονται στα προξενεία Μπερατιού και Αυλώνας. Για το Μπεράτι, η κύρια πηγή ήταν ο σωζόμενος «Πίναξ πληθυσμού της επαρχίας Βερατίου...» του 1901, που συνέταξε ο τότε πρόξενος Α. Νομικός. Περιλαμβάνει τους πληθυσμούς των χωριών της περιφέρειάς του με διάκριση κατά θρησκεία. Στο προοίμιό του διεκτραγωδεί τις συνθήκες υπό τις οποίες εργάστηκε:

Μη λαβών παρ' ουδενός, ως προς το ζήτημα τούτο κυρίως, αρωγήν, ουδέ παρ' αυτού του Μητροπολίτου, οριστικώς και κατηγορηματικώς αρνηθέντος μοι εκ φόβου μη προδοθή εις τας Αρχάς ως τοιαύτας ζητών πληροφορίας, ηναγκάσθην να περιορισθώ εις μόνας τας ατομικάς προσπάθειάς μου. Λαμβανομένου δ' υπ' όψει ότι ώφειλον να εργασθώ μετά πάσης προφυλάξεως απέναντι της εν πάσιν υπόπτου εγχωρίου Αρχής, όπως μη προκαλέσω την προσοχήν και τας υπονοίας αυτής εν ταις σημεριναίς ιδίως περιστάσεσι, συνάμα δ' ότι... υπό τοιαύτας μάλιστα συνθήκας δεν ήτο πολύ εύκολος απογραφή του πραγματικού πληθυσμού υπερπεντακοσίων χωριών, περί ου ελάμβανον εκάστοτε τας αντιφατικώτερας των πληροφοριών, τολμώ να ελπίζω ότι το Υπουργείον... θέλει παρίδη πάσαν επί του προκειμένου ακουσίαν παράλειψιν⁶⁷.

Από τους λεπτομερείς καταλόγους του Νομικού προκύπτει ότι τα αρχικά του στοιχεία ήταν μάλλον κατά οικογένειες, αλλά έχουν πολλαπλασιαστεί με διαφορετικούς κατά περίπτωση συντελεστές. Έτσι, για το ναχιγιέ του Μπερατιού όλες σχεδόν οι πληθυσμιακές εγγραφές των χριστιανικών χωριών είναι πολλαπλάσια του 6, για τη Μαλακάστρα του 8, για τη Μεγάλη Μουζακιά του 7 και για τη Μικρή του 10· για το μουσουλμανικό πληθυσμό ανιχνεύουμε αντίστοιχα συντελεστές 9, 8, 10 και 10 (ο τελευταίος έχει χρησιμοποιηθεί και στο Σκραπάρι). Η χρήση των υψηλότερων αυτών συντελεστών εξηγεί γιατί ο πληθυσμός του σαντζακιού εμφανίζεται στον πίνακα του 1906 τόσο εξογκωμένος (206.630 κάτοικοι, έναντι 75.869 αρρένων το 1908). Κατά τ' άλλα οι απώτερες πηγές του Νομικού παραμένουν αίνιγμα: τα λάθη του όμως σχετικά με τα σύνορα των καζάδων (βλ. σημείωση 411 του Μέρους Β') φανερώνουν ότι δεν πρέπει να ήταν επίσημες. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αντικαταστάτες του στο προξενείο την περίοδο 1904-1906, παρ' όλο που δέχτηκαν από την Αθήνα αρκετές πιέσεις για το ζήτημα, δεν κατόρθωσαν να συντάξουν νέα αναλυτική στατιστική του σαντζακιού. Περιορίστηκαν να στείλουν καταλόγους των χριστιανικών μονάχα οικογενειών, στις οποίες, ωστόσο, διέκριναν αυτή τη φορά τους κατοίκους σε αλβανόφωνους και βλαχόφωνους⁶⁸. Οι αρμόδιοι του Υπουργείου έλαβαν, φαίνε-

67. ΑΥΕ 1907/α.α.κ./Στατιστική Βερατίου κ.λπ./Προξενείο Βερατίου αρ. 57/23-7-1901. Για τα αντίγραφα του «Πίνακα» βλ. τη σημ. 404 του Μέρους Β', και για τις αντίστοιχες στατιστικές του προξενείου Αυλώνας τη σημ. 398.

68. Βλ. Μέρος Β', σημ. 463.

ται, υπόψη τους αυτά τα στοιχεία για να καθορίσουν την αναλογία των δύο γλωσσών στο χριστιανικό πληθυσμό, δεν τόλμησαν όμως να τροποποιήσουν τα αρχικά στοιχεία που παρείχε ο Νομικός για το σύνολο αυτού του πληθυσμού.

Για τις εργασίες των προξένων στα υπόλοιπα σαντζάκια του πασαλικιού δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες. Από μία σειρά σημειωμάτων της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας, που χρονολογούνται στο 1907 και αναφέρουν τα χωριά για τα οποία έπρεπε να ζητηθούν από τους προξένους περισσότερες διευκρινίσεις⁶⁹, πληροφορούμαστε την ύπαρξη μιας αναλυτικής στατιστικής του σαντζακιού της Πρέβεζας, η οποία υποβλήθηκε το 1900, και μίας των Ιωαννίνων, που υποβλήθηκε στις 29-1-1905. Από την αρίθμηση που συνοδεύει τα χωριά γίνεται φανερό ότι σε 3 τουλάχιστον καζάδες (Πρέβεζας, Μαργαριτιού και Λεσκοβικιού) χρησιμοποιήθηκε ως υπόβαθρο ένας κατάλογος με λήμματα καταταγμένα κατά τη σειρά του οθωμανικού αλφαβήτου. Ωστόσο, οι κατάλογοι αυτοί δεν φαίνεται να είχαν σχέση με την έντυπη οθωμανική στατιστική του 1895. Για το Λεσκοβίκι και για όλους τους υπόλοιπους καζάδες του σαντζακιού των Ιωαννίνων, οι συνοπτικοί αριθμοί της στατιστικής του 1906 προέρχονται από τον πενταπλασιασμό των στοιχείων ενός πίνακα των οικογενειών τους, ο οποίος διασώζεται στο ίδιο αρχείο⁷⁰.

Παρέθεσα αρκετές λεπτομέρειες για τον τρόπο με τον οποίο φαίνεται να συγκροτήθηκαν οι δύο κυριότερες ελληνικές προξενικές στατιστικές της Ηπείρου, ώστε να φανεί η φιλότιμη πρόθεση των υπεύθυνων συντακτών τους, αλλά και η μεθοδολογική προχειρότητα και ετερογένεια των πηγών στις οποίες βασίζονται. Στατιστικές του ίδιου τύπου συντάχθηκαν βέβαια, με μικρότερη ίσως λεπτολογία, και από τα ξένα προξενεία που έδρευαν κατά καιρούς στον ηπειρωτικό χώρο. Οι περισσότερες από αυτές είναι άχρηστες για τους δικούς μας σκοπούς. Στις δύο πολυσέλιδες εκθέσεις που συνέταξε ειδικά για το ζήτημα του πληθυσμού της Ηπείρου ο γάλλος υποπρόξενος Ιωαννίνων Βιέ το 1880-1881, όλα σχεδόν τα στοιχεία είναι παρμένα από τις πηγές που έχουμε ήδη περιγράψει: Αραβαντινός, ελληνικά προξενικά υπομνήματα του 1877-1878, σαλναμέδες του 1871-1875 και στατιστική του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (μέσω του «γαλλικού» εθνογραφικού χάρτη του Synvet): δίνονται επίσης κάποιες συνολικές εκτιμήσεις των προκατόχων του για τον πληθυσμό των «φυλών» της Ηπείρου, πάντα όμως με προσέγγιση αρκετών μηδενικών⁷¹. Η στατιστική του άγγλου προξένου Λόγγκουωρθ (1878), που έχει αναδημοσιευθεί και στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*⁷², κινείται σε επί-

69. ΑΥΕ 1907/α.α.κ./Αλληλογραφία Προξενείων Βιλαετίου Ιωαννίνων, σημειώματα της 28-4-1907.

70. «Γενικός Στατιστικός Πίναξ των οικογενειών του σαντζακιού Ιωαννίνων συγκειμένου εκ καζάδων (υποδιοικήσεων) εξ», ΑΥΕ 1907/α.α.κ./Στατιστική Βερατίου κ.λπ. (χωρίς χρονολογία).

71. Οι εκθέσεις βρίσκονται στον Mile 1986 (αφ. 168 και 248).

72. Κόντης 1977, σ. 388· πβλ. και Πίνακα Α4.

πεδα αξιοπιστίας ανάλογα με της στατιστικής του Λόντου: Προφανείς υπερβολές παρουσιάζονται στους Χριστιανούς των Ιωαννίνων (106.000) και του Μετσόβου (11.000), ενώ στο σαντζάκι του Αργυροκάστρου οι περισσότερες εγγραφές είναι προϊόν καθαρής φαντασίας. Σπανιότερες αλλά πολύ πιο χρήσιμες είναι οι αναφορές που παρουσιάζουν αναλυτικά στοιχεία κατά χωριό για μια συγκεκριμένη περιοχή. Θ' αναφέρω εδώ τις δημοσιευμένες στατιστικές του (έλληνα) υποπροξένου της Ρωσίας για τον καζά της Άρτας το 1877 (6.526 οικογένειες⁷³) και ακόμη, παρ' όλο που βρίσκεται έξω από τα όρια της εργασίας μου, τη διεξοδικότατη στατιστική του άγγλου προξένου της Θεσσαλονίκης το 1879, Τζ. Μπλαντ, για τέσσερις καζάδες της Θεσσαλίας (Αλμυρού, Φαρσάλων, Καρδίτσας και Τρικάλων), η οποία έχει μείνει άγνωστη και αναξιοποίητη από τους ερευνητές της περιφέρειας αυτής. Πρέπει, βέβαια, να τονιστεί ότι τα στοιχεία του προξένου δεν προέρχονται από αυτοψία, αλλά αξιοποιούν «ιθαγενείς πηγές και τουρκικά αρχεία»⁷⁴.

Γεωγραφικά και περιγητικά συγγράμματα

Η κατηγορία αυτή των πηγών, θεμελιώδης για την έρευνα της περιόδου πριν από την πτώση του Αλή πασά, χάνει ύστερα το ενδιαφέρον της, όχι γιατί μειώνεται η ποσότητα των σχετικών δημοσιεύσεων, αλλά γιατί η έλλειψη των άμεσων πηγών είναι μικρότερη. Τα διάφορα «οδοπορικά» και οι «δρομοδείκτες», όπως του Ζώτου (1878), του Υπουργείου των Στρατιωτικών (1880) και ιδίως του Σχινά (1897), παρέχουν κατά προσέγγιση το μέγεθος των χωριών και των πόλεων, κάποτε μάλιστα δίνουν και συγκεντρωτικούς πληθυσμιακούς πίνακες των περιοχών που μνημονεύουν⁷⁵. Από τα πολυάριθμα γενικά συγγράμματα που κυκλοφόρησαν στη δεκαετία του 1870 για τον πληθυσμό και την εθνολογία της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, ελάχιστα δίνουν πρωτότυπες πληροφορίες για τον πληθυσμό της Ηπείρου. Η στατιστική των αλβανικών καζάδων, που δημοσιεύθηκε το 1872 με το όνομα του Γερμανού Γ. Λένερτ, διακρίνεται κυρίως για την εκπληκτική παραμόρφωση των πληθυσμιακών δεδομένων των καζάδων Πρεμετής, Σκραπαριού και Τομορίτσας⁷⁶. Οι στατιστικές του Ιταλού Baldacci, οι οποίες

73. Αρχείο Ρωσικού Υποπροξενείου (Σύλλογος «Σκουφάς», Άρτα) και Τσούτσινος 1961· η έκδοσή του είναι ελλιπής, αφού παραλείπει τα στοιχεία της Λάκκας (740 οικογένειες) και του Καρβασαρά (773), «επειδή δεν αφορούν τη σημερινή περιοχή της Άρτας».

74. British Parliament 1880, σ. 15-29.

75. Βλ. ιδίως Ζώτος 1878, σ. λ' -λα' και Σχινάς 1897, σ. 111-112 (Χουλιαροχώρια), σ. 196-201 (Κάμπος Άρτας), καθώς και 1886, σ. 50 κ.ε. (Γρεβενά). Δεν εντόπισα πουθενά το υποτιθέμενο σύγγραμμα *Στρατιωτική Γεωγραφία* του Νικολαΐδη (1851), απ' όπου αντλήθηκαν ορισμένα συγκριτικά στατιστικά στοιχεία που υπέβαλε στην αγγλική κυβέρνηση ο Δηλιγιάννης τον Απρίλιο του 1879 (British Parliament 1879, σ. 168-169).

76. «Zur Kenntniss von Süd-Albanien», *Mitteilungen des geogr. Ges. in Wien*, τ. 15 (1872), σ. 441-

έχουν κατά κόρο χρησιμοποιηθεί στην «εθνολογική» φιλολογία της εποχής του, ανάγονται, όπως είδαμε, σε γνωστές τουρκικές πηγές. Αντίθετα, η λεγόμενη «απαρίθμηση του 1888», που φέρεται ως ανακάλυψη του ιταλού γεωγραφιστή Αντόνιο ντε Σαν Τζουλιάνο, είναι στην πραγματικότητα αντίγραφο μιας πρόχειρης στατιστικής έρευνας του ελληνικού προξενείου Ιωαννίνων, το κείμενο της οποίας διασώζεται στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών στην Αθήνα⁷⁷. Η χυδαιότερη εκδοχή της ψευδο-στατιστικής παραφιλολογίας που προωθούσαν οι «εθνολογικές» ανησυχίες της εποχής βρίσκεται στα τουρκικά λεξικογραφικά εγχειρίδια της Κωνσταντινούπολης⁷⁸, που ενημέρωναν τους εύπιστους αναγνώστες τους πως η συντριπτική πλειοψηφία του βιλαετιού των Ιωαννίνων ανήκε στο Ισλάμ, ενώ στην πρωτεύουσά του ζούσαν κάπου 20.000 Αλβανοί Μουσουλμάνοι και 10.000 Χριστιανοί διαφόρων εθνοτήτων!

471 (βλ. Bartl 1968, σ. 76 κ.ε. και Ritter zur Helle 1876, σ. 49).

77. «Αντίγραφον εκθέσεως του παρά τω Γενικώ Προξένω Ιωαννίνων Διερχομένου» (Ν. Μαυρέα) στο ΑΥΕ 1888/φ. 44.2 (ημερομ. 30-11-1888): βλ. τα συνοπτικά της αθροίσματα παραπάνω στους Πίνακες Α4-Α6. Τα στοιχεία του Σαν Τζουλιάνο (*Lettere sull' Albania*, Ρώμη 1903) επαναλαμβάνονται στον Bartl (ό.π.) και στη *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 530/16-5-1903. Για άλλες συνοπτικές στατιστικές του ίδιου τύπου βλ. και τις παραπομπές του Πλουμίδα (1977, σ. 357).

78. Strauss 1986, σ. 7 και Hoca 1975, σ. 359.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Μερικά τεχνικά ζητήματα των καταμετρήσεων

Μόνιμος ή νόμιμος πληθυσμός;

Οι περισσότεροι μελετητές διακρίνουν σήμερα τρεις αποχρώσεις στην έννοια του πληθυσμού. Υπάρχει ο παρών ή πραγματικός πληθυσμός, δηλαδή όλοι οι άνθρωποι που βρέθηκαν παρόντες τη στιγμή της απογραφής· ο διαμένων ή μόνιμος πληθυσμός, δηλαδή όσοι έχουν εκεί τη συνηθισμένη τους κατοικία· και ο νόμιμος πληθυσμός, δηλαδή οι δημότες που βρίσκονται καταγεγραμμένοι στα τοπικά κοινοτικά ή δημοτικά μητρώα, ανεξάρτητα από τον τόπο όπου βρίσκονται ή ζουν τον καιρό της απογραφής.

Η έννοια του πραγματικού πληθυσμού είναι σήμερα η βασική κατηγορία που χρησιμοποιεί η ελληνική Στατιστική Υπηρεσία για τη σχεδίαση και επεξεργασία των απογραφών πληθυσμού. Επί Τουρκοκρατίας όμως η έννοια αυτή ήταν ολόκληρα άγνωστη, για να μην πούμε άχρηστη, πρώτα επειδή η στρατολογική και φορολογική χρησιμότητα των επίσημων καταμετρήσεων θα μειωνόταν σημαντικά αν οι αρχές ταξινομούσαν τους υπηκόους τους με βάση τις τυχαίες μετακινήσεις τους τη στιγμή της απογραφής, και ύστερα γιατί καμιά απογραφή δεν μπορούσε να καταγράψει την κατάσταση του πληθυσμού σε μία και μόνη χρονική στιγμή, όταν οι εργασίες των απογραφικών επιτροπών διαρκούσαν επί μήνες ή και χρόνια ακόμη. Ως κριτήριο λοιπόν χρησίμευε η σταθερή διαμονή του πληθυσμού. Η λεπτομερέστερη διατύπωση των σχετικών προδιαγραφών βρίσκεται, όπως προαναφέραμε, στον απογραφικό κανονισμό του 1874 (Επίμετρο, σελ. 476 κ.ε.). Όσοι κάτοικοι απουσίαζαν στη διάρκεια της απογραφής θα έπρεπε να καταγράφονται στα απογραφικά βιβλία «ως παρόντες»· προκειμένου να είναι εφικτός ο έλεγχός τους, η απογραφική επιτροπή του τόπου όπου βρίσκονταν θα τους κατέγραφε ξεχωριστά και θα έστελνε μετά τα στοιχεία τους στις αρχές του τόπου διαμονής τους. Οι στρατιώτες καταγράφονταν πάντοτε στις πατρίδες τους, και ποτέ στον τόπο της υπηρεσίας τους. Από τις περιγραφικές μαρτυρίες γίνεται φανερό ότι οι ίδιες πάνω-κάτω αρχές εφαρμόστηκαν σε όλες τις οθωμανικές απογραφές του 19ου αιώνα. Στην απογραφή του 1845 μάλιστα, όπως προαναφέραμε, οι αρχές προσπάθησαν να

απαλλαγούν εκ των προτέρων από την κατηγορία των «προσωρινά απόντων» με αστυνομικές μεθοδεύσεις.

Ύστερα από την ολοκλήρωση της απογραφής, τα σχετικά βιβλία μεταβιβάζονταν στα ληξιαρχεία των καζάδων και χρησιμοποιεuan ως αφητηρία για τη σύνταξη των μητρώων του πληθυσμού. Στα μητρώα αυτά σημειώνονταν κατόπιν οι γεννήσεις, οι θάνατοι και οι μεταναστεύσεις, και από την περιοδική τους άθροιση προέκυπταν κατόπιν οι μεταβολές του πληθυσμού. Κατά συνέπεια δεν υπήρχε θεωρητικά καμία διάκριση μεταξύ μονίμου και νομίμου πληθυσμού: ο δεύτερος υποτίθεται ότι απηχούσε τον πρώτο. Θα πρέπει ωστόσο να τονιστεί –κι εδώ εντοπίζεται η πρώτη αντίφαση του συστήματος– ότι η εγγραφή των κατοίκων στον τόπο της μόνιμης διαμονής τους ερχόταν σε αντίθεση με την παραδοσιακή πρακτική των τοπικών ελληνικών κοινοτικών αρχών. Ξέρουμε πως η ελληνική κοινότητα των Ιωαννίνων, οι «βαρσολήδες», δεν δεχόταν στους κόλπους της οποιονδήποτε κάτοικο της πόλης, αλλά μόνο όσους αποτελούσαν «γέννημα και θρέμμα» της· οι άλλοι εξακολουθούσαν να χαρακτηρίζονται Συρακιώτες, Ζαγορίσιοι, και λοιπά. Και ενώ η οθωμανική εξουσία καθόριζε τις φορολογικές υποχρεώσεις της πόλης με βάση ολόκληρο τον πληθυσμό που η ίδια κατέγραφε, η διανομή του φόρου αυτού, η οποία γινόταν με βάση τους ιδιαίτερους καταλόγους των προεστών της, ήταν μια άλλη υπόθεση. Το στοιχείο αυτό εξηγεί εν μέρει τις μεγάλες διαφορές που παρουσιάζονται κατά τις πρώτες δεκαετίες στην εκτίμηση του χριστιανικού πληθυσμού της πόλης (παρακάτω, Κεφάλαιο 5). Σε μικρότερη κλίμακα, το φαινόμενο θα πρέπει να υπήρχε και στην ύπαιθρο: Το 1889, από τις 153 οικογένειες των Κάτω Σουδενών αναφέρεται ότι οι 10 ανήκαν σε «μετοίκους, πολιτικών δικαιωμάτων στερούμενους»⁷⁹. Η αρχή του «γέννημα και θρέμμα» θα εκτοπιστεί από την κοινοτική αυτοδιοίκηση κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, κάτω από την πίεση της πολιτικής και νομικής πραγματικότητας.

Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι και οι οθωμανικές αρχές ήταν πάντοτε συνεπείς στα κριτήριά τους. Πέρα από την ασάφεια που περικλείεται στους ίδιους τους όρους «σταθερός» και «προσωρινός», είναι απολύτως βέβαιο ότι η εγγραφή των μεταναστεύσεων στα ληξιαρχικά μητρώα γινόταν με πλημμελέστατο τρόπο, ή δεν γινόταν καθόλου. Να τι λέει σχετικά το 1888 ο υπάλληλος του προξενείου Ιωαννίνων Ν. Μαυρέας:

Εν τη επισήμω απογραφή υπάρχουσιν εγγεγραμμένοι ως κάτοικοι και εκείνοι, οίτινες διαφόρων λόγων ένεκεν αναχωρήσαντες προ ετών, εγκατέστησαν εις άλλα μέρη, εκπατρισθέντες τέλεον, και τους οποίους η Τουρκική κυβέρνησις θεωρεί ως προσωρινώς αποδημήσαντας, ίνα μη στερηται των φόρων αυτών, ούς

79. Λαμπρίδης 1889β, σ. 9.

*εξακολουθεί εισπράττουσα τακτικώς παρά των κοινοτήτων των χωριών των εσαεί εγκαταλειψάντων τας πατρίδας αυτών*⁸⁰.

Η παρατήρηση αυτή δεν λείπει ολόκληρη την αλήθεια. Η θέση που εκφράζεται στην έκθεση του Μαυρέα είναι ότι τα τουρκικά στοιχεία πάσχουν κατά βάση από υπερκαταμέτρηση, και ότι οι αριθμοί τους είναι γενικά ανώτεροι από εκείνους των άλλων πηγών, όπως ήταν τα εκκλησιαστικά κατάστιχα. Η άποψή του έρχεται ωστόσο σε σύγκρουση με το σωζόμενο στατιστικό υλικό. Για παράδειγμα, ο Μαυρέας αναφέρει την περίπτωση «κώμης τινός» που εμφανιζόταν με 215 οικογένειες στα εκκλησιαστικά κατάστιχα, ενώ στην «επίσημη απογραφή» με 300. Στα εκκλησιαστικά κατάστιχα των επαρχιών Ιωαννίνων και Βελλάς-Κονίτσης που παρατίθενται στο Επίμετρο, και τα οποία μάλλον ανήκουν στην ίδια χρονιά με την έκθεση του Μαυρέα, υπάρχουν δύο χωριά με 215 οικογένειες, η Αρτσίστα και το Δρεστενίκο· αλλά στην τουρκική στατιστική του 1895 τα χωριά αυτά έχουν αντίστοιχα 183 και 190 οικογένειες. Στην περίπτωση αυτή η σύγκριση με τις υπόλοιπες αριθμητικές μαρτυρίες μας πείθει πως η υπερκαταμέτρηση ή, μάλλον, η υπερεκτίμηση βαρβαίνει αποκλειστικά και μόνο την εκκλησιαστική πηγή. Ανεξάρτητα από αυτό, οι πηγές των τελευταίων χρόνων της Τουρκοκρατίας μας διαβεβαιώνουν ότι η διαγραφή των αποδήμων από τα ληξιαρχικά μητρώα ήταν μια σχεδόν καθιερωμένη πρακτική, δεν γινόταν όμως με δήλωση της αποδημίας, αλλά με την έκδοση πλαστών πιστοποιητικών θανάτου από τους μουχτάρηδες των χωριών⁸¹. Παρατυπίες γίνονταν επίσης και στη δήλωση των γεννήσεων, αλλά για την έκτασή τους είναι δύσκολο να γίνουν εκτιμήσεις.

Πρέπει να τονιστεί ότι οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούν κυρίως τα αναθεωρημένα στοιχεία που τηρούνταν στα ληξιαρχεία. Για τους αρχικούς αριθμούς των απογραφών, αν λάβουμε υπόψη και τον τρόπο με τον οποίο διεξάγονταν, φαίνεται βάσιμο να υποθέσουμε ότι η απαρίθμηση απηχούσε ακριβέστερα τον αληθινό πληθυσμό του χωριού ή της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ανεπεξέργαστα στοιχεία της απογραφής του 1884-1886 δίνουν για όλους σχεδόν τους καζάδες της Ηπείρου πληθυσμούς μεγαλύτερους από τις κατοπινές αναθεωρήσεις τους, ενώ η τάση των αριθμών, αν συνεξετάσουμε και τα στοιχεία του 1908, εμφανίζεται αυξητική. Προτού ωστόσο προχωρήσουμε σε μια λεπτομερέστερη εκτίμηση του βαθμού υποκαταμέτρησης, χρειάζεται να δούμε ειδικότερα τις ανισότητες που παρατηρούνται στην καταγραφή των δύο φύλων.

80. «Αντίγραφον εκθέσεως...» (παραπάνω, σημ. 77). Κατά τη *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 172/19-1-1896, ορισμένα άτομα ήταν γραμμένα στους απογραφικούς καταλόγους δύο διαφορετικών επαρχιών, με αποτέλεσμα να πληρώνουν διπλό φόρο.

81. ΑΥΕ 1912/Β 38 (Εκλογικά...)/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 83/12-1-1912.

Ποσοστά αρρένων

Η καταγραφή των γυναικών άρχισε, όπως είδαμε, στο οθωμανικό κράτος από τη δεκαετία του 1860, συστηματικότερα όμως εφαρμόστηκε κατά την απογραφή του 1884-1886. Δεν είναι καθόλου παράξενο ότι το ποσοστό των γυναικών εμφανίζεται τον πρώτο καιρό αφύσικα χαμηλό. Σε ορισμένες περιοχές, κυρίως μουσουλμανικές (Κοσσυφοπέδιο και Ιράκ), δεν μετρήθηκαν καθόλου οι γυναίκες κατά την απογραφή αυτή. Από την άλλη μεριά θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε αντίθεση με τους άντρες, για τις γυναίκες δεν υπήρχε κανένα υλικό κίνητρο απόκρυψής τους, αφού ούτε στρατολογούνταν ούτε πλήρωναν προσωπικό φόρο. Από τη στιγμή που ο νεωτερισμός καθιερώθηκε, το ποσοστό των καταγεγραμμένων γυναικών αυξάνεται, και ο δείκτης αρρένων (ο αριθμός των αντρών που αντιστοιχούν σε 100 γυναίκες) πλησιάζει όλο και περισσότερο στον ιδανικό αριθμό 100.

Πλήρη σειρά δεικτών αρρένων κατά καζά μπορούμε να καταρτίσουμε για την απογραφή του 1886 και τις αναθεωρήσεις της, καθώς και για τις ελληνικές απογραφές του 1881 και του 1913. Έμμεσα μπορούμε να τους προσεγγίσουμε για την απογραφή του 1905, αν συγκρίνουμε τις δύο αναθεωρήσεις του 1908 και του 1912. Μερικά από αυτά τα στοιχεία συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ5

Δείκτες αρρένων στα 4 σαντζάκια της Ηπείρου με βάση τα επίσημα στοιχεία, 1886-1913
(X=Χριστιανοί, M=Μουσουλμάνοι, Σ=Σύνολο)

Σαντζάκια ^α	1886			1895	1908/1912			1913
	X	M	Σ	Σ	X ^β	M	Σ	Σ
πόλη Ιωαννίνων	-	-	-	109,8	-	-	-	123,9
σ. Ιωαννίνων	107,3	121,6	109,7	106,7	103,1	110,5	104,1	98,7
σ. Πρέβεζας	114,6	123,8	118,6	112,9	112,7	115,9	114,1	106,0
σ. Αργυροκάστρου	102,2	108,7	105,4	101,6	105,3	95,8	100,9	-
σ. Μπερατιού	114,0	113,2	113,4	102,8	-	-	-	-
Σύνολο Ηπείρου	107,8	113,5	110,5	104,7	-	-	-	-

α. Τα όρια των σαντζακιών εξισώθηκαν παντού με αυτά του 1895. Ειδικά για την ελληνική απογραφή του 1913 λείπει από το σαντζάκι των Ιωαννίνων ολόκληρος σχεδόν ο καζάς του Λεσκοβικίου και η περιοχή της Κονίσπολης (καζάς Φιλιατών), ενώ συμπεριλαμβάνονται τα χωριά της Ηγουμενίτσας από το σαντζάκι της Πρέβεζας· η διαφορά αυτή ίσως να ανεβάζει ελαφρά το δείκτη στο πρώτο σαντζάκι.

β. Στους άρρενες του 1908 αγνοήθηκαν οι «Βλάχοι» και οι Σαρακατσάνοι, που παραλείπονται, νομίζω, από τα στοιχεία του 1912.

Πηγές: Βλ. Παράρτημα Γ/Ι

Από τα στοιχεία του Πίνακα Γ5 φαίνεται καθαρά η γενική πτωτική τάση του δείκτη, αλλά και οι σημαντικές τοπικές αποκλίσεις που παρουσιάζει: οι αποκλίσεις αυτές θα ήταν ακόμη πιο ευδιάκριτες, αν παρουσιάζαμε χωριστά τους δείκτες σε κάθε καζά. Η πτώση του ποσοστού μεταξύ 1886-1895 οφείλεται αποκλειστικά σχεδόν στη μείωση του ονομαστικού αριθμού αρρένων· η αύξηση των θηλέων παρουσιάζεται αργότερα και σταδιακά. Οι Μουσουλμάνοι γενικά παρουσιάζουν υψηλότερο δείκτη από τους Χριστιανούς, αλλά η ανισότητα αυτή χαρακτηρίζει κυρίως τα δυο νοτιότερα σαντζάκια, όπου μεγάλο ποσοστό των Μουσουλμάνων ανήκε στον αστικό πληθυσμό. Στην πόλη των Ιωαννίνων παρατηρούμε μεγαλύτερο ποσοστό αντρών απ' ό,τι στην ύπαιθρο, και το φαινόμενο αυτό εντείνεται στην ελληνική απογραφή του 1913, που μετράει, υπενθυμίζουμε, τον παρόντα πληθυσμό της πόλης. Αν μάλιστα επαναλαμβάναμε τους ίδιους υπολογισμούς για τις υπόλοιπες πρωτεύουσες των καζάδων, θα διαπιστώναμε πάλι το ίδιο φαινόμενο, αν και σε μικρότερη έκταση.

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτές τις διακυμάνσεις; Δύο είναι κατά τη γνώμη μου οι βασικές συνιστώσες, μια υποκειμενική και μια αντικειμενική.

Το υποκειμενικό στοιχείο είναι η γενική υποεκτίμηση των γυναικών. Το ποσοστό της είναι δύσκολο να το προσεγγίσουμε, αλλά η αναλογία του δεν πρέπει να ποίκιλλε τοπικά σε μεγάλο βαθμό. Αν υποθέσουμε για το 1886 έναν ιδεατό δείκτη αρρένων ίσο με 100, αυτό θα σήμαινε ότι λείπουν από την απογραφή 25.661 γυναίκες, δηλαδή το 9,5% του συνόλου. Το ποσοστό αυτό θα ανέβει ψηλότερα, σε περίπτωση που αποφασίσουμε ότι και ο αριθμός των ανδρών είναι ελαττωματικός. Μεγαλύτερη προσέγγιση του δείκτη δεν μπορούμε να επιτύχουμε. Τα στοιχεία που έχουμε από την ίδια εποχή για άλλες γειτονικές περιφέρειες της Ελλάδας, της Τουρκίας ή των άλλων βαλκανικών κρατών δεν προσφέρονται για σύγκριση, γιατί παρουσιάζουν και αυτά το ίδιο ακριβώς πρόβλημα⁸². Πολύ περισσότερο δεν μπορούμε να λάβουμε υπόψη μας την αναλογία αρρένων (95,8) που επικρατεί σήμερα στην ερημωμένη και γεροντοκρατούμενη πριερωτική ύπαιθρο. Θα μπορούσαμε ίσως να πλησιάσουμε κάπως στο στόχο μας, αν διαθέταμε στοιχεία για τη διακύμανση της αναλογίας των φύλων κατά ηλικίες: αλλά η μόνη πηγή που διαθέτουμε για το σκοπό αυτό, η συνοπτική οθωμανική στατιστική του 1894, δίνει μια εικόνα εντελώς απίθανη και ασύμφωνη με τα στοιχεία των Γιαννιωτικών σαλναμέδων⁸³.

82. Υπουργείο Εσωτερικών 1909, τ. Α', σ. νδ'· Τοντόρωφ 1986, τ. Β', σ. 496· Σιάμπος 1973, σ. 67· McCarthy 1983, σ. 4, 176-177· Παναγιωτόπουλος 1985, σ. 198-201. Πάντως, στη βιβλιογραφία δεν υπάρχει ομοφωνία για το βαθμό στον οποίο οι υψηλοί δείκτες αρρένων του 19ου αιώνα μπορεί εν μέρει να αντανakλούσαν μια πραγματική δημογραφική κατάσταση.

83. Karpat 1985, σ. 212-213. Τα δεδομένα του, που είναι στρογγυλεμένα, δίνουν συνολικά στο βιλαέτι Ιωαννίνων 272.838 άρρενες και 234.162 θήλειες, άρα δείκτη αρρένων 116,5, πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι στις λοιπές επίσημες πηγές (βλ. Πίνακα Γ2). Το ποσοστό ατόμων κάτω από 20 χρονών είναι μόνο 27% στους άντρες και 26% στις γυναίκες, και η πολυπληθέστερη ομάδα ηλικιών είναι μεταξύ 30 και 40 χρονών. Οι αριθμοί αυτοί, αν ήταν έστω και κατά προσέγγιση σωστοί, θα έδειχναν έναν πληθυσμό απίστευτα γερασμένο, κάτι που ασφαλώς δεν συνέβαινε.

Το δεύτερο και βασικότερο μάλλον στοιχείο είναι η διαταραχή που προξενεί στους αριθμούς το φαινόμενο της μετανάστευσης. Η αγροτική έξοδος του τέλους του 19ου αιώνα επηρεάζει κατά κύριο λόγο τους νέους και άγαμους άντρες· οι περιοχές όπου η έξοδος αυτή είναι ισχυρότερη, και ιδίως οι άλλοτε προνομιακές και τώρα φθίνουσες ορεινές ζώνες του Ζαγοριού, του Πωγωνιού, του Κουρβελεισιού παρουσιάζουν σταθερά μικρότερο δείκτη αρρένων. Οι άντρες που φεύγουν οριστικά από τα χωριά τους καταγράφονται είτε στην πόλη των Ιωαννίνων, είτε στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αυτοκρατορίας όπως η Θεσσαλονίκη και η Κωνσταντινούπολη⁸⁴, είτε εξαφανίζονται τελείως από τις απαριθμήσεις. Η ελληνική απογραφή του 1913 παρουσιάζει εντονότερα το φαινόμενο αυτό απ' ό,τι τα τουρκικά στοιχεία του 1908/1912, όχι γιατί είναι αναγκαστικά πληρέστερη, αλλά γιατί απογράφει όλους τους κατοίκους στη θέση όπου πράγματι βρίσκονταν, ενώ τα τουρκικά στοιχεία επηρεάζονται ακόμη από τη διάκριση μεταξύ «αποδήμων» και «προσωρινά απόντων».

Για να επιβεβαιώσω αυτές τις σκέψεις, θα παραθέσω ορισμένους αριθμούς που προκύπτουν από την επεξεργασία των απογραφικών στοιχείων του καζά Ιωαννίνων (Παράρτημα Γ/II). Στο σύνολο των χωριών του καζά παρατηρείται ανάμεσα στην τουρκική στατιστική του 1895 και στην πρώτη ελληνική απογραφή μία αύξηση των γυναικών με ταυτόχρονη μείωση των ανδρών, που οδηγεί σε κάθετη πτώση το δείκτη αρρένων (από 104 γίνεται 91). Στην πραγματικότητα, το φαινόμενο αποτελεί τη συνισταμένη μιας ευρύτερης ποικιλίας εξελικτικών τάσεων, που συσχετίζονται όμως στατιστικά με το αρχικό επίπεδο του δείκτη αρρένων, όπως καταγράφεται σε κάθε χωριό κατά το 1895.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ6

Κατάταξη των χωριών του καζά Ιωαννίνων με βάση την αναλογία αρρένων και μέση μεταβολή του πληθυσμού τους κατά φύλο, 1895-1913

Δείκτες αρρένων 1895	Μέσος όρος	Αριθμός χωριών	Μέση μεταβολή	
			Άντρες	Γυναίκες
Πάνω από 120	138	43	+28,9%	+78,1%
110,0 -120	116	30	+13,8%	+50,1%
100,0 -110	105	53	+13,9%	+27,9%
90,0 -100	96	56	-9,7%	+6,9%
Από 90 και κάτω	83	39	-1,3%	-2,6%
Σύνολο χωριών	107	221	+8,2%	+30,1%
Συνάφεια δείκτη αρρένων-μεταβολής (γ)			0,22	0,62

Πηγές: Βλ. Παράρτημα Γ/II.

84. Μεταξύ 1882-1906, οπότε ο καταγραφόμενος πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης υπερεδι-

Όπως είναι επόμενο, οι δείκτες αρρένων του 1895 παρουσιάζουν ισχυρή συνάφεια με τον κατοπινό βαθμό αύξησης των γυναικών, δείχνοντας ότι όσα χωριά εμφανίζουν φαινομενικά μία χαμηλή αναλογία γυναικών, τείνουν ύστερα να την αναπληρώσουν. Στα ίδια ωστόσο χωριά, μία μικρότερη τάση αύξησης παρουσιάζεται και στους άντρες, ένδειξη ότι η πληθυσμιακή τους άνοδος δεν είναι μόνο φαινομενική, αλλά και πραγματική. Τα χωριά όμως που είχαν εξαρχής λιγότερους άντρες από γυναίκες όχι μόνο δεν μπορούν να βρουν την ισορροπία τους, αλλά παρουσιάζουν παραπέρα μείωση των αντρών τους, και στη χειρότερη περίπτωση ακόμα και των γυναικών τους. Είναι τα χωριά που έχουν αρχίσει να ερημώνονται από την αποδημία. Επειδή η κατηγορία αυτή αποτελείται κυρίως από χωριά σχετικά μεγάλα σε μέγεθος (περιλαμβάνει, ας πούμε, τα περισσότερα Ζαγοροχώρια), η επίδρασή της είναι δυσανάλογη σε σχέση με τον αριθμό των μελών της. Έτσι εξηγείται γιατί το σύνολο των ανδρών παρουσιάζει μείωση σε απόλυτους αριθμούς, ενώ τα στοιχεία του Πίνακα Γ6 δείχνουν τάση ανοδική στα περισσότερα χωριά.

Μεγέθη των οικογενειών

Μέχρι τη δεκαετία του 1870 η συνηθέστερη μονάδα των καταμετρήσεων δεν είναι ούτε το άτομο, ούτε ο άρρενας κάτοικος, αλλά ο χανές. Η λέξη αυτή μπορεί να μεταφραστεί και «σπίτι», αλλά και «οικογένεια» και στη γραπτή παράδοση βρίσκουμε πράγματι και τις δύο εκδοχές, καθώς επίσης και τον «καπνό», την «εστία», το «σπιτικό», τη «φαμελιά»⁸⁵. Σαφέστερη θα ήταν ίσως η λέξη «νοικοκυριό», που είναι και σήμερα σε χρήση από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία. Πράγματι, ο χανές δεν εκφράζει ούτε τη θεωρητική «μονοεστιακή» οικογένεια της κοινωνικής ανθρωπολογίας, ούτε και το σπίτι ως οικοδόμημα. Για την πρώτη περίπτωση υπάρχει ο όρος «στέφανο» ή «ανδρόγυνο», που είναι όμως μάλλον σπάνιος στις δικές μας πηγές⁸⁶. Η διάκριση μεταξύ του σπιτιού ως οικοδομήματος και του σπιτιού ως χώρου συγκατοίκησης μπορεί να φαίνεται δευτερεύουσα σε μια κοινωνία που δεν ήξερε την έννοια της πολυκατοικίας, αλλά αυτό δεν είναι τελείως σωστό. Στο κατάστιχο της Αρτσίστας (1905), όπου δίνεται για κάθε οικογένεια και ο «αριθμός οικίας», εμφανίζονται 24 «οικίες» με δύο ή παραπάνω οικογένειες· σε μια απ' αυ-

πλασιάζεται (από 380.804 σε 782.227), ο δείκτης αρρένων ανεβαίνει από 139 σε 150 (Karpat 1985, σ. 163, 207). Ασφαλώς τα ποσοστά αυτά, πολύ πιο υψηλά από εκείνα της υπαίθρου, δεν οφείλονται σε υποκαταμέτρηση των γυναικών.

85. Καλό παράδειγμα της χαλαρότητας με την οποία χρησιμοποιούνται όλοι αυτοί οι όροι, και της ισοδυναμίας που τους διακρίνει στις πηγές, βρίσκουμε στον Rouqueville (1820, τ. Α', σ. 152), όπου στην ίδια σελίδα απαριθμούνται feux (=καπνοί) στα Σουδενά, maisons (=σπίτια) στη Βίτσα, familles (=φαμελιές) στο Σοπωτσέλι, όλα όμως αθροίζονται ως familles στο συγκεντρωτικό του πίνακα (1826, τ. Α', σ. 209).

86. Βλ. γενικά Amadori-Virgilj 1908, σ. 213· Synvet 1878, σ. 5.

τές μένουν και οι 16 Γύφτοι του χωριού, χωρισμένοι σε τρεις οικογένειες. Συμβίωση οικογενειών παρατηρείται και στην πόλη των Ιωαννίνων· ήδη ο Leake, το 1809, σημειώνει:

Τα Ιωάννινα περιέχουν γύρω στα 1.000 μουσουλμανικά σπίτια, 2.000 γραικικά και 200 εβραϊκά. Οι μουσουλμανικές οικογένειες δεν είναι περισσότερες από τα σπίτια, αλλά στους Γραικούς θεωρείται πως αντιστοιχούν σχεδόν 3.000 οικογένειες, και στους Εβραίους τουλάχιστον τέσσερις σε κάθε σπίτι κατά μέσο όρο⁸⁷.

Θα αντιπαρέλθουμε το πολυσυζητημένο θέμα της έννοιας και του μεγέθους του χανέ στους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, εφόσον για την εποχή που εξετάζουμε τα στοιχεία είναι πολύ περισσότερα και πολύ πιο αξιόπιστα. Αν ρίξουμε πρώτα μια ματιά στο ελληνικό βασίλειο, διαπιστώνουμε ότι το μέσο μέγεθος της οικογένειας, η οποία οριζόταν με κριτήρια απολύτως αντίστοιχα με τα προαναφερόμενα, υπολογίστηκε σε 4,53 το 1832, 4,38 το 1870 και 4,62 το 1879. Ο συντελεστής του 1879 είναι υψηλότερος στις επαρχίες που συνορεύουν με την Ήπειρο (Βάλτου 4,62, Βονίτσης 4,76, Ευρυτανίας 4,95)⁸⁸. Στη Θεσσαλία η απογραφή του 1881 μας οδηγεί σε συντελεστή 4,69, ενώ στην Άρτα 4,40· ωστόσο, οι βορειότερες περιοχές παρουσιάζουν γενικά τιμές υψηλότερες (Τρίκαλα 5,30, Καλαμπάκα 4,97). Στην αγγλοτουρκική στατιστική της Θεσσαλίας του 1879 (παραπάνω, σημ. 74), αν και τα σύνολα του πληθυσμού είναι μικρότερα, οι οικογενειακοί συντελεστές παρουσιάζονται ακόμα πιο ψηλοί, γεγονός που δείχνει ότι στην πράξη η αντίληψη της οικογένειας ίσως να ήταν ευρύτερη για τους τούρκους απογραφείς⁸⁹. Για τα ενδότερα της Βαλκανικής χερσονήσου ο Βουέ (1840) υποστήριζε πως ο συντελεστής κυμαινόταν κατά περιοχές από 4 μέχρι 8, ενώ ο Β. Τέπλωφ (1877) τον υπολόγιζε σε 7 μέχρι 9 για τους Χριστιανούς και 5 για τους Μουσουλμάνους. Για τον πληθυσμό της Σερβικής Ηγεμονίας τα επίσημα στοιχεία έδιναν συντελεστή γύρω στο 6, ενώ μια αγγλική στατιστική στην περιοχή της Φιλιππούπολης κατέληξε στον αριθμό 5,007⁹⁰.

Για την Ήπειρο οι εκτιμήσεις των συγχρόνων βρίσκονται επίσης σε υψηλότερα επίπεδα απ' ό,τι στη νότιο Ελλάδα, είναι όμως αντιφατικές. Ο Κοσμάς Θεσπρωτός χρησιμοποιεί συντελεστή 6 για το Σκραπάρι, 8 για την Πρεμετή, τη Δεσνίτσα και την Κολώνια, 9 για την Όσαρη⁹¹. Η στατιστική του Ηπειρωτικού Συλλόγου (1874) υιο-

87. Leake 1835, τ. Δ', σ. 139. Κάπως αντίστοιχα και ο Rouqueville 1820, τ. Α', σ. 126.

88. Υπουργείον Εσωτερικών 1859, σ. 30 και 1881, σ. 24, 106 κ.ε.

89. Στους τέσσερις καζάδες της στατιστικής, αν διπλασιάσουμε τον αριθμό των αρρένων που δίνει ο συντάκτης της Μπλαντ, βρίσκουμε οικογενειακό συντελεστή 5,28. Ο ίδιος ο Μπλαντ ισχυρίζεται, ασφαλώς λαθεμένα, ότι οι πηγές του παραλείπουν τους ανήλικους, και προτείνει τον πολλαπλασιασμό των αρρένων Μουσουλμάνων επί 3 και των Χριστιανών (που έχουν «περισσότερα παιδιά») επί 4,5· η φόρμουλα αυτή μας δίνει τον απαράδεκτο συντελεστή 11,4.

90. Βουέ 1840, τ. Β', σ. 4· Τοντόρωφ 1986, τ. Β', σ. 443-444, 458· Karpat 1985, σ. 9-10.

91. Παπαχαρίσης 1964, σ. 9, 13, 18-20.

θετεί ένα στρογγυλό συντελεστή 5, ο Κοκίδης όμως τον μετατρέπει σε 6· την ίδια συνταγή ακολούθησε στο πρώτο του φυλλάδιο (1877) και ο Synvet, αλλά τον επόμενο χρόνο άλλαξε γνώμη, δηλώνοντας ότι στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία ο ελάχιστος δυνατός συντελεστής ήταν 9 ή 10⁹²! Τέτοιες τιμές, όπως είδαμε, χρησιμοποιήσε και ο πρόξενος του Μπερατιού το 1901, αλλά οι υπόλοιπες προξενικές στατιστικές συνήθως προτιμούν τον αριθμό 5. Ο Αραβαντινός, τονίζοντας και αυτός την ιδιαιτερότητα της ηπειρωτικής οικογένειας, υιοθετεί έναν πιο πολύπλοκο κανόνα:

Ένεκεν του καπνολογίου [φόρου ιδιοκτησίας, που χρεωνόταν βάσει των χανέδων, βλ. παραπάνω σελ. 72], και ένεκεν της αγαθής και φιλοσυγγενούς καρδιάς του Ηπειρώτου, οι αδελφοί και εν τούτοις οι εξάδελφοι συζώσι σχεδόν μέχρι γήρους εν τη πατρική στέγη και τούτο θεωρείται ακολουθούμενον εις διαφόρους κόμας και χωρία, εκ τούτου δε και τα στέφανα απέναντι των οικογενειών εισί δυσανάλογα. Υπάρχουσιν οικογένειαι συζώσαι, ώστε έχουσι 40-50 ψυχάς της αυτής καταγωγής... Σημειωτέον ότι αι καταλεχθείσαι οικογένειαι, ως εξηγημένοι εκ των κυβερνητικών καταλόγων, εισίν επαισθητώς μείζονες [γρ. ελάσσονες] του πραγματικού, διά λόγους ετέρους, και δι' όν εξεθέμεθα... Ίνα δέ προσεγγίσωμεν εις την ακρίβειαν του πληθυσμού των Χριστιανών της Ηπείρου, ληφθείτω η διαφορά των στεφάνων και των εστιών, και προστεθείτω αυτή εις τον αριθμόν των καταγεγραμμένων οικογενειών· λ.χ. η επαρχία των Ιωαννίνων φέρει οικογενείας 9.657 και στέφανα 14.651... εξάγεται ότι ενοικουσίεν αυτοίσε οικογένειαι 12.154, αίτινες υπολογιζόμεναι προς πέντε ψυχάς εκάστη απαριθμούσι ψυχάς ή άτομα 60.770⁹³.

Η μέθοδος του Αραβαντινού δεν μας βοηθάει ιδιαίτερα, γιατί προϋποθέτει για να εφαρμοστεί τη γνώση δύο μεταβλητών, των χανέδων και των στεφάνων. Σταθμίζοντας ωστόσο τα δεδομένα του με βάση τα εξαγόμενα του καζά των Ιωαννίνων, ο Αραβαντινός καταλήγει σ' ένα συντελεστή 6,3. Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, ο συντελεστής αυτός αποτελεί συνδυασμό οικογενειακού συντελεστή και συντελεστή διόρθωσης των σφαλμάτων της καταμέτρησης, κατά συνέπεια δεν έχει γενικότερη αξία. Επιπλέον, μπορεί να εφαρμοστεί μονάχα στο χριστιανικό πληθυσμό. Για τους Μουσουλμάνους, ο Αραβαντινός υποδεικνύει την ανάγκη ενός μικρότερου συντελεστή, «διότι οι αδελφοί νυμφευόμενοι σπανίως μετά των αυταδέλφων συζώσι, και διότι παρά τοις Αλβανοίς τοσαύτη εστίν η προς την πολυγαμίαν απέχθεια, ώστε μόλις μία δεκάς αυτών συνοικεί μετά δύο ή τριών γυναικών».

Ευτυχώς, τα δεδομένα των γιαννιωτικών σαλναμέδων μας δίνουν για το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα πλήρη στοιχεία για τον υπολογισμό του οικογενειακού συντελεστή κατά επαρχία και οικισμό. Από την πηγή αυτή προκύπτουν τα ακόλουθα:

92. Synvet 1878, σ. 7.

93. Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 249 και 399.

α. Το μέσο μέγεθος του ηπειρωτικού νοικοκυριού κυμαίνεται γύρω στο 5,5.

β. Στις περισσότερες περιφέρειες, τα χριστιανικά νοικοκυριά είναι λίγο μεγαλύτερα από τα μουσουλμανικά.

γ. Μολταυτά οι βορειότερες περιοχές, που παρουσιάζουν και τη μεγαλύτερη αναλογία εξισλαμισμένου πληθυσμού, χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερα νοικοκυριά, με αποτέλεσμα η τελική διαφορά των συντελεστών ανάμεσα στις δύο κοινότητες να είναι αμελητέα.

Παρακάτω, στον Πίνακα Γ7, συνοψίζονται οι οικογενειακοί συντελεστές των καζάδων της Ηπείρου και των πρωτευουσών τους με βάση τις στατιστικές του πληθυσμού και των οικογενειών στους σαλναμέδες του 1875, του 1888 και του 1895. Η κατασκευή του πίνακα παρουσιάζει δυσκολίες μονάχα στη στήλη της στατιστικής του 1875, που παρουσιάζει αρκετές ελαττωματικές εγγραφές. Στη στατιστική αυτή ο αριθμός των χανέδων έχει αντιγραφεί από το σαλναμέ του 1871, με τη διαφορά ότι έχουν γίνει ουσιαστικές αναθεωρήσεις στους 4 καζάδες του σαντζακιού της Πρέβεζας· επιπλέον δίνεται μόνο ο αριθμός των αρρένων κατοίκων, που για τους υπολογισμούς μας χρειάζεται να διπλασιαστεί. Φαινομενικά θα ήταν σωστότερο και πρακτικότερο να δουλέψει κανείς με τους αριθμούς του 1871. Πειραματίστηκα με αυτά τα στοιχεία, γρήγορα όμως πείστηκα ότι μας οδηγούν σε απaráδεκτες αποκλίσεις που δεν δένουν εύκολα με την κατοπινή εικόνα των πηγών (π.χ. στην Πρέβεζα ο συντελεστής ανεβαίνει στο 7,17, στο Μαργαρίτι σε 9,51, ενώ στην Πάργα κατεβαίνει αντίθετα στο 4,23 κ.λπ.). Με τον τρόπο αυτό διαφαίνεται και η σχετική αναξιοπιστία αυτών των στοιχείων, που δεν αντανακλούν, όπως προείπαμε, συγκεκριμένη καταμέτρηση. Και η στατιστική του 1875 δίνει ανακριβείς συντελεστές σε ορισμένους καζάδες, αλλά αυτές οι παρεκκλίσεις έχουν συγκεκριμένες αιτιολογίες, τις οποίες θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Μία πλήρης διόρθωση των στοιχείων του Πίνακα Γ7 θα κατέβαζε πιθανότατα το γενικό συντελεστή του 1875 και του 1888 στο ίδιο επίπεδο με του 1895, και κατά συνέπεια η μικρή φαινομενική διακύμανση του συντελεστή αυτού δεν έχει καμιά σημασία.

Περισσότερο ενδιαφέρουσες είναι οι μεταβολές που παρατηρούνται στον κάθε καζά χωριστά. Γενικεύοντας, θα παρατηρούσαμε ότι οι καζάδες Ιωαννίνων, Πρέβεζας, Μαργαριτιού, Μπερατιού, Αυλώνας και Σκραπαριού ξεκινούν με υψηλούς συντελεστές που τείνουν να μειωθούν, ενώ στους Φιλιάτες, το Δέλβινο, το Πωγωνί, την Παραμυθιά και την Προμετή συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο. Μου είναι ωστόσο άγνωστο τι ακριβώς σημαίνουν αυτές οι μεταβολές· δεν μοιάζουν πάντως να συσχετίζονται ούτε με γεωγραφικούς παράγοντες, ούτε με άλλες δημογραφικές παραμέτρους.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ7

Οικογενειακοί συντελεστές στην Ήπειρο με βάση τις επίσημες καταμετρήσεις

Καζάς	Σύνολο καζά			Έδρα
	1875	1888	1895	1895
Άρτας/Λούρου	4,84	5,03	4,75	3,85
Πρέβεζας	5,11	4,32	4,36	3,67
Ιωαννίνων	5,45	5,17	5,08	5,30
Μετσόβου	{8,86}	4,31	4,68	4,81
Γρεβενών	5,07	–	–	–
Παραμυθιάς	5,15	5,44	5,56	4,28
Πάργας	5,26	–	–	–
Μαργαριτιού	5,06	4,62	4,58	4,08
Φιλιατών	4,62 ^α	4,86	4,90	4,97
Παγωνιού	5,51	6,12	6,29	5,05
Κόνιτσας	{7,09}	4,52	5,51	4,64
Λεσκοβικιού	–	4,75	5,25	4,83
Δελβίνου	{4,31} ^α	5,09	5,46	5,27
Κουρβελειού	–	{9,34}	4,86	5,27
Αργυροκάστρου	5,85	5,25	5,87	5,96
Τεπελενιού	5,23 ^α	5,42	5,33	6,36
Πρεμετής	4,54	5,35	5,43	3,99
Αυλώνας	5,80	5,10	4,95	5,11
Μπερατιού	6,83	6,50	5,76	5,68
Λιούσνιας	–	–	6,92	6,77
Σκραπαριού	{2,34} ^α	5,59	5,37	6,50
Τομορίτσας	{9,71}	5,85	–	–
Σύνολο Ηπείρου	5,43	5,44	5,36	–

α. Ο αριθμός που δίνει στους καζάδες αυτούς ο σαλναμές του 1875 έχει αντιγραφεί από το τεύχος του 1871, αφορά όλο τον πληθυσμό και δεν χρειάστηκε να διπλασιαστεί.

Πηγές: Βλ. Παράρτημα Γ/Ι. (Σε αγύλες περικλείονται οι τιμές που προκύπτουν από εσφαλμένες εγγραφές του πρωτοτύπου).

Δυστυχώς οι σαλναμέδες δεν διακρίνουν τους χανέδες κατά θρήσκευμα. Μπορούμε ωστόσο να κάνουμε μερικές προσεγγίσεις με βάση τα στοιχεία των προξενικών και εκκλησιαστικών στατιστικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ8

Οικογενειακοί συντελεστές στους Χριστιανούς (X), τους Μουσουλμάνους (M) και το συνολικό πληθυσμό (Σ) των σαντζακιών Ιωαννίνων και Μπερατιού

Σαντζάκι Ιωαννίνων	X	M	Σ	Σαντζάκι Μπερατιού	X	M	Σ
καζάς Ιωαννίνων	5,2	8,1	5,5	καζάς Μπερατιού	5,6	5,8	5,8
καζάς Παραμυθιάς	6,5	5,4	6,2	καζάς Λιούσνιας	8,3	5,4	6,9
καζάς Φιλιατών	6,1	4,8	5,6	καζάς Αυλώνας	4,1	5,1	4,9
καζάς Κόνιτσας	6,2	4,2	6,0 ^α	καζάς Σκραπαριού	7,8	5,3	5,4
καζάς Λεσκοβικιού	4,4	5,7	4,7 ^α				
καζάς Μετσόβου	5,7	-	5,7				
Σύνολο	5,58	5,44	5,54		6,53	5,54	5,75

α. Πιθανότατα ο πίνακας του 1906 εντάσσει κατά λάθος στο Λεσκοβίκι περίπου 800 οικογένειες της Βούρμπιανης, Πυρσόγιαννης και Στράτσας (όπως και ο Amadori-Virgil το 1908· βλ. τη σημ. 349 του Μέρους Β'), οπότε οι δείκτες Κόνιτσας και Λεσκοβικιού θα πρέπει να διορθωθούν σε 4,8 και 7,1 για τους Χριστιανούς και 4,8 και 6,5 για το σύνολο.

Πηγές: Για το πρώτο σαντζάκι, το διπλάσιο των αρχών της τουρκικής στατιστικής του 1908 και ο «Γενικός Στατιστικός Πίναξ...» του 1906 (παραπάνω σημ. 70)· για το δεύτερο η στατιστική του 1895, σταθμισμένη με βάση τις αναλογίες θρησκευμάτων του 1908, και η εκκλησιαστική στατιστική του 1901 (Επίμετρο, σελ. 491-493).

Όπως υπαινίσσονται και οι παρατηρητές της περιόδου, υπάρχει πράγματι μια τάση να είναι μεγαλύτερες οι χριστιανικές οικογένειες· αλλά οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν είναι τόσο ετερογενείς, ώστε η εικόνα παραμένει θολή. Εάν περιοριστούμε στη στατιστική του 1895 και επεξεργαστούμε χωριστά τα χριστιανικά και τα μουσουλμανικά χωριά του κάθε καζά, προκύπτουν αποτελέσματα εν μέρει αντίθετα απ' ό,τι στον προηγούμενο πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ9

Οικογενειακοί συντελεστές κατά ομάδες ομόθρησκων χωριών σε 7 καζάδες της Ηπείρου, βάσει της στατιστικής του 1895

Χωριά	Καζάδες						
	Παραμυθιάς	Φιλιατών	Λεσκοβικιού	Αργυροκάστρου	Δελβίνου	Κουρβελεσιού	Τεπελεσιού
Χριστιανικά	6,03	4,81	6,37	6,29	5,79	4,01	6,08
Μικτά	5,39	3,82	5,48	4,78	-	3,20	5,28
Μουσουλμανικά	5,35	5,09	4,45	5,02	4,88	5,44	5,12
Πρωτεύουσα	4,28	4,97	4,83	5,96	4,57	5,27	6,36
Σύνολο	5,56	4,90	5,25	5,87	5,46	4,86	5,53

Πηγή: Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ. 1311)· η ταξινόμηση των χωριών με βάση κυρίως τον Αρβανιτικό.

Όταν περάσουμε στο επίπεδο του μεμονωμένου χωριού, οι διαφορές γίνονται πιο χτυπητές. Για το σκοπό αυτό θα εργαστούμε και πάλι, ενδεικτικά, με τα στοιχεία του καζά Ιωαννίνων από το Παράρτημα Γ/II. Τα πιο εύχρηστα είναι πάλι εκείνα που προσφέρει η αναλυτική στατιστική του σαλναμέ του 1895, όπου δίνεται για κάθε χωριό ταυτόχρονα ο αριθμός των κατοίκων και των οικογενειών του. Οι συντελεστές που προέκυψαν με τον τρόπο αυτό μεταφέρθηκαν στον Χάρτη αρ. 10, όπου διακρίνονται πράγματι εντονότερες τοπικές αποκλίσεις. Παρουσιάζονται δύο μεγάλες ζώνες με οικογενειακό συντελεστή ανώτερο του κανονικού: Οι λοφώδεις περιοχές των κεντρικών και δυτικών Κουρέντων, και τα νότια, αλβανόφωνα χωριά της Τσαρκοβίστας. Η δεύτερη αυτή περιοχή είναι συνεχόμενη εδαφικά με μία άλλη ζώνη υψηλών συντελεστών, το επίσης αλβανόφωνο βορινό τμήμα του καζά της Πρέβεζας⁹⁴. Αντίθετα, οι χαμηλότεροι συντελεστές παρουσιάζονται στο Ζαγόρι, ιδίως στα νοτιότερα χωριά του, και στον κάμπο των Ιωαννίνων. Οι αποκλίσεις είναι, λοιπόν, τοπικού και κατά κάποιο τρόπο «εθνογραφικού» χαρακτήρα. Αντίθετα, δεν παρουσιάζουν παρά ασήμαντο συσχετισμό με καθαρά δημογραφικές παραμέτρους, όπως είναι ο δείκτης αρρένων, το μέγεθος του χωριού και ο ρυθμός της αύξησης του πληθυσμού.

Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στους πίνακες του Αραβαντινού. Εκεί δεν δίνεται βέβαια συνολικός πληθυσμός, δίνεται όμως για κάθε χωριό ο αριθμός των στεφάνων και των χανέδων. Η σχέση των δύο μονάδων ποικίλλει βέβαια από χωριό σε χωριό, έχει όμως μια ελαφρή συνάφεια ($r=0,13$) με την κατανομή του οικογενειακού συντελεστή στη στατιστική του 1895. Για να φτάσει στον αληθινό πληθυσμό του καζά, ο Αραβαντινός, όπως είδαμε, χρησιμοποιεί ισότιμα τους δύο παράγοντες:

$$\text{Πληθυσμός} = 2,5 \times \text{Χανέδες} + 2,5 \times \text{Στέφανα}$$

Φυσιολογικά, ωστόσο, η έννοια του «στεφάνου» συσχετίζεται στενότερα με την πραγματική τιμή του πληθυσμού απ' ό,τι ο χανές, το μέγεθος του οποίου διαμορφώνεται κατά κύριο λόγο από κοινωνικο-ανθρωπολογικούς παράγοντες. Προϋποθέτοντας ότι η κατανομή του πληθυσμού το 1895 απηχεί, κατά ένα μέρος, την κατάσταση που επικρατούσε κατά το 1850, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μια ανάλυση πολλαπλής αναγωγής για να αξιολογήσουμε αντικειμενικότερα τη συμμετοχή των χανέδων και των στεφάνων στη διαμόρφωση του συνολικού πληθυσμού. Καταλήγουμε έτσι στον ακόλουθο τύπο:

$$\text{Πληθυσμός}^* = 0,4 \times \text{Χανέδες} + 5,2 \times \text{Στέφανα} + 40,17 \quad (r = 0,86)$$

Αν υποθέσουμε πως ο αριθμός των στεφάνων συσχετίζεται αμεσότερα με το ύψος του συνολικού πληθυσμού, πόσα άτομα θα πρέπει κατά μέσο όρο να υπολογίζουμε

94. Τα αλβανόφωνα χωριά της Πρέβεζας είχαν μέσο συντελεστή 6,4, ενώ τα ελληνόφωνα 4,8 (Κοκολάκης 1989).

ανά στέφανο; Η ελληνική απογραφή του 1879 δίνει 5,96 κατοίκους ανά στέφανο αν υπολογιστούν μονάχα τα πλήρη αντρόγυνα, αλλά 4,24 αν συνυπολογιστούν οι χήροι και οι χήρες. Αν δεχτούμε, όπως φαίνεται πιο σωστό, ότι τα στέφανα των ηπειρωτικών στατιστικών περιλαμβάνουν και τις χήρες⁹⁵, και μεταφέρουμε σ' αυτά τον καινούριο συντελεστή μας, μπορούμε να υπολογίσουμε το συνολικό πληθυσμό τους με τρόπο κάπως πιο αξιόπιστο απ' ότι ο Αραβαντινός. Έτσι, για τον καζά των Ιωαννίνων προκύπτει ένας πληθυσμός 62.120 Χριστιανών, με συντελεστή 6,43 ατόμων ανά νοικοκυριό. Αν επαναλάβουμε τον υπολογισμό αυτό για όλα τα αμιγή χριστιανικά χωριά των καζάδων, στους οποίους ο Αραβαντινός δίνει τον αριθμό των στεφάνων, μπορούμε, θεωρητικά, να ανιχνεύσουμε τις μεταβολές στο μέγεθος του νοικοκυριού ανάμεσα στο 1846 και στο 1895:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ10

Μέσο μέγεθος νοικοκυριού στα αμιγή χριστιανικά χωριά 7 καζάδων της Ηπείρου, 1846-1895 (τα στοιχεία έχουν αναχθεί στα σύνολα του 1895)

Καζάς	1846	1895	Διαφορά
Ιωαννίνων	6,96	5,14	-1,82
Μαργαριτιού	5,61	4,76	-0,85
Παραμυθιάς	5,95	6,03	+0,08
Φιλιατών	5,77	4,81	-0,96
Παγωνιού	5,69	6,40	+0,71
Κόνιτσας	7,32	5,72	-1,60
Μετσόβου	6,27	4,68	-1,59
Σύνολο	6,53	5,34	-1,19

Πηγές: Π. Αραβαντινός 1856, σ. 320-367 και Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ. 1311).

Στην πραγματικότητα οι δύο στήλες δεν είναι συγκρίσιμες μεταξύ τους. Είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι μέσα σε 50 περίπου χρόνια το μέγεθος του χριστιανικού χανέ σημείωσε πτώση ανάλογη με αυτήν που παρατηρούμε στον προηγούμενο πίνακα. Ωστόσο, το δείγμα που χρησιμοποιήσαμε είναι τόσο μεγάλο (ξεπερνάει το 25% του συνόλου του ηπειρωτικού πληθυσμού), ώστε το αποτέλεσμα δεν γίνεται να είναι τυχαίο. Κατά συνέπεια τα στοιχεία μας επηρεάζονται από συστηματικό σφάλμα. Τέτοιο σφάλμα θα μπορούσε να προέλθει από τους εξής παράγοντες:

α. Το μέγεθος του στεφάνου στην Ήπειρο να ήταν αρκετά μικρότερο από το 4,24 που δεχτήκαμε παραπάνω, κάτι που μοιάζει απίθανο.

95. Πρβλ. Καυταντζόγλου-Ναούμη 1985, σ. 44.

β. Οι χανέδες της στατιστικής του Αραβαντινού να έχουν υποεκτιμηθεί.

γ. Οι οικογενειακοί συντελεστές του 1895 να είναι κάπως μικρότεροι από τους κανονικούς, λόγω της υποκαταμέτρησης των γυναικόπαιδων.

Νομίζω ότι και οι δύο τελευταίοι παράγοντες ευθύνονται εξίσου για την ανισορροπία που παρατηρήθηκε. Η αποκατάστασή της δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο με τη χρήση διορθωτικών συντελεστών, θέμα που θα συζητηθεί αναλυτικότερα στη συνέχεια. Διορθώνοντας τα στοιχεία μας με τον τρόπο που υιοθετείται στο επόμενο κεφάλαιο, βλέπουμε ότι το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού στο δείγμα του Πίνακα Γ10 φτάνει το 6,04 στα 1846 και το 5,93 το 1895. Οι τιμές αυτές προσεγγίζουν κατά τη γνώμη μου το μέγεθος του ηπειρωτικού χανέ σε μια υποθετικά ασφαλή διαστημική καταμέτρηση.

Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι

Ένα συνηθισμένο παράπονο της εθνοκεντρικής ελληνικής βιβλιογραφίας είναι ότι οι τουρκικές πηγές υποτιμούν το χριστιανικό πληθυσμό για να εξυπηρετήσουν στόχους προπαγανδιστικούς· αντίστοιχα, η τουρκική και φιλοτουρκική βιβλιογραφία δεν παύει να υποστηρίζει ότι οι Μουσουλμάνοι αδικούνται από τις καταγραφές, επειδή ήταν φτωχοί, μετακινούμενοι, κρύβονταν για να μη στρατευθούν κ.λπ. Για τον πρώτο ισχυρισμό μπορούμε, θεωρητικά, να απαντήσουμε ότι οι τουρκικές στατιστικές δεν προορίζονταν για δημόσιες σχέσεις, αλλά για εσωτερική χρήση των κρατικών υπηρεσιών· ότι η ιδέα της απόκρυψης των μειονοτήτων ήταν ξένη για την παραδοσιακή οθωμανική αντίληψη, η οποία αντίθετα κολακευόταν διαπιστώνοντας πόσοι άπιστοι είχαν σκύψει το κεφάλι μπροστά στο ξίφος του Οσμάν· ότι η κύρια αφορμή αυθαιρεσιών και αμφισβητήσεων στις απογραφές της Θράκης και της Μακεδονίας, δηλαδή η εξακρίβωση της επιρροής της βουλγαρικής εξουσίας, δεν υπήρχε στην Ήπειρο· και ότι το πρόβλημα εδώ δεν ήταν η εύρεση του ποσοστού των διαφόρων θρησκειωμάτων, αλλά η ερμηνεία του: Από άποψη «εθνολογική», οι ελληνόφωνοι Μουσουλμάνοι της Κόνιτσας ήταν άραγε Έλληνες, Τούρκοι ή Αλβανοί; Αντίστοιχα, οι Αρβανιτόβλαχοι της Μουζακιάς ήταν Έλληνες, Αλβανοί, ή μήπως Ρουμάνοι; Σε αυτά οι επίσημες στατιστικές δεν έδιναν απαντήσεις· αλλά η τουρκική προπαγάνδα, όπως είδαμε ήδη στο πρώτο μέρος της εργασίας αυτής, ήταν πάντοτε σε θέση να απατά με οποιονδήποτε τρόπο θεωρούσε πως τη συνέφερε.

Όσο για το δεύτερο ισχυρισμό, μπορεί να ευσταθεί για κάποια από τα ενδότερα μικρασιατικά υψίπεδα, σίγουρα όμως όχι για τα Βαλκάνια, όπου οι κάθε είδους «περιθωριακές» ομάδες ήταν στην πλειοψηφία τους χριστιανικές· γι' αυτές θα μιλήσουμε παρακάτω. Κατά τον Αραβαντινό, η απογραφή των Μουσουλμάνων του 1846 ήταν πράγματι «ελλιπής», αλλά αυτό δεν μπορούμε να το ελέγξουμε, αφού δεν δια-

θέτουμε την αρχική της μορφή. Για τα μεταγενέστερα χρόνια μπορούμε να κάνουμε ένα συγκριτικό έλεγχο μεταξύ «τουρκικών», «ελληνικών» και «ευρωπαϊκών» στατιστικών, για να δούμε αν πράγματι παρουσιάζονται συστηματικές αποκλίσεις στην αναλογία των Μουσουλμάνων. Δειγματοληπτικά θα περιοριστούμε σε 5 καζάδες του σαντζακιού του Αργυροκάστρου, όπου τα ποσοστά είναι περισσότερο μοιρασμένα και οι διεκδικήσεις οξύτερες.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ11

*Αριθμός Μουσουλμάνων επί 100 Χριστιανών, βάσει
6 στατιστικών του 19ου και 20ού αιώνα*

Καζάα ^α	1886	1888	1900	1906	1908	1913
	T	E	A	E	T	E
Δελβίνου	43	23	55	28	33	27
Κουρβελεισιού	199	134	228	*242	*156	*179
Αργυροκάστρου	64	117	70	*73	*69	*72
Πρεμετής	180	179	171	144	158	*142
Τεπελενιού	333	208	312	257	300	- β

T= τουρκικές στατιστικές

E= ελληνικές

A= αυστριακή

α. Οι συντελεστές υπολογίστηκαν με βάση τα σύνορα του 1886. Όπου τα σύνορα είχαν τροποποιηθεί, οι αριθμοί διορθώθηκαν ανάλογα (περιπτώσεις με αστερίσκο).

β. Το τμήμα που λείπει από τη στατιστική είναι τόσο μεγάλο, ώστε δεν μπορεί να γίνει αντικειμενικά η αποκατάστασή του.

Πηγές: 1886: Karpat 1985, σ. 146.

1888: ΑΥΕ (βλ. σημ. 77).

1900: Detailbeschreibung von Albanien, Βιέννη (Bartl 1968, σ. 76-86).

1906: ΑΥΕ (βλ. σημ. 66).

1908: βλ. Επίμετρο, σ. 513.

1913: *Εθνολογική Στατιστική της Βορείου Ηπείρου*, βλ. σελ. 279.

Στο Δέλβινο, το Τεπελένι και την Πρεμετή οι ελληνικές στατιστικές δίνουν κάπως χαμηλότερο ποσοστό Μουσουλμάνων από τις τουρκικές: στο Αργυροκάστρο, που είναι και ο πιο πυκνοκατοικημένος από τους πέντε καζάδες, συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο, ενώ στο Κουρβελείσι οι ελληνικές πηγές βρίσκονται σε σύγχυση. Η εύνοια των τουρκικών καταγραφών στους Χριστιανούς του Αργυροκάστρου εξηγείται πιθανότατα από την ύπαρξη μεγάλου ποσοστού αποδήμων. Σε άλλους καζάδες, και ιδιαίτερα στην Τσαμουριά, οι ελληνικές στατιστικές του 1888 και του 1906 δίνουν και πάλι υψηλό ποσοστό Μουσουλμάνων, πράγμα που οφείλεται στο γεγονός ότι

αγνοήθηκε η διαφορά των οικογενειακών συντελεστών ανάμεσα στις δύο κοινότητες. Όσο για την αυστριακή στατιστική, δίνει ποσοστά παρόμοια ή και μεγαλύτερα από τις τουρκικές πηγές. Η μαρτυρία της όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα αξιόπιστη, γιατί η πηγή από την οποία προέρχεται είναι ολοφάνερα στρατευμένη στην υπηρεσία του αλβανικού εθνικού κινήματος. Έτσι, τόσο οι χριστιανικοί όσο και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί υφίστανται εδώ μια βάνανυση «αλβανοποίηση» με τη μέθοδο του χαρακτηρισμού των ελληνόφωνων ως «εξελληνισμένων Αλβανών»⁹⁶.

Με τα στοιχεία αυτά είναι δύσκολο να μετρήσει κανείς την «αντικειμενικότητα» των στατιστικών. Γενικότερα, πάντως, η κυρίαρχη τάση της μείωσης των Μουσουλμάνων εικονογραφείται καλύτερα στις οθωμανικές στατιστικές παρά στις υπόλοιπες εκτιμήσεις, που πάσχουν από εσωτερική ασυνέπεια. Επιπλέον, σε ορισμένες ελληνικές στατιστικές το ποσοστό των Μουσουλμάνων έχει ελαττωθεί ενσυνείδητα. Στην κατηγορία αυτή μπορούμε να υπαγάγουμε τη γνωστή στατιστική του Χασιώτη (1887, σ. 57-59), που συγκρίνει για τα δύο θρησκευόμενα ανόμοιες περιφέρειες: Οι Χριστιανοί των μητροπόλεων Κορυτσάς και Δυρραχίου έχουν περιληφθεί στη στατιστική, όχι όμως και οι Μουσουλμάνοι των αντίστοιχων σαντζακιών!

Μειονότητες

Αφήνοντας κατά μέρος τη σημερινή και σχεδόν καταχρηστική σημασία του, θα δηλώσουμε με τον όρο αυτό τις ομάδες εκείνες που ήταν έξω από την κυρίαρχη μορφή κοινωνικής οργάνωσης και είτε δεν καταγράφονταν καθόλου στις στατιστικές, είτε καταγράφονταν σε ιδιαίτερες υποδιαιρέσεις. Τέτοιες ομάδες μαρτυρούνται στην Ήπειρο οι εξής:

α. *Εβραίοι*. Φυσικά αυτοί δεν ήταν καθόλου περιθωριακή ομάδα, απλώς ήταν πολύ μικρό το μέγεθός της και για το λόγο αυτό «ξεχνιέται» κάποτε στους στατιστικούς πίνακες. Από το πρόβλημα αυτό πάσχει ολόκληρη η στατιστική του 1871 και εν μέρει αυτή του 1875, όπου οι Εβραίοι της Λάρισας και της Πρέβεζας, αν και υπαρκτοί, λείπουν από τις σχετικές στήλες.

β. *Γύφτοι*. Όσοι ήταν μόνιμα εγκατεστημένοι και φορολογούνταν καταγράφονταν τακτικά στις οθωμανικές απογραφές, αλλά οι δευτερογενείς πηγές δεν είναι πάντα βέβαιο ότι τους αθροίζουν. Η κατηγορία των μουσουλμάνων Γύφτων, που ήταν και η μειοψηφία, παύει από τα μέσα του αιώνα να εμφανίζεται, γιατί συγχωεύεται με εκείνη των καθαυτό Μουσουλμάνων. Για τους μη Μουσουλμάνους η

96. Π.χ. Bartl 1968, σ. 81 (Αργυρόκαστρο), σ. 83 (Φιλιάτες-Παραμυθιά), σ. 84 (Πρέβεζα). Ο μυθώδης χαρακτήρας των στοιχείων του αυστριακού εντύπου φαίνεται και από τη μεία 3.300 Αλβανών Καθολικών στα Γιάννενα και στην Πρέβεζα!

απογραφή του 1886, ενώ τους καταμετρά σε άλλα βιλαέτια, τους παραλείπει στα Γιάννενα. Εμφανίζονται όμως το 1908 με 2.742 άρρενες (1% του πληθυσμού) –και πάλι υπάρχει ένα ύποπτο κενό στο σαντζάκι του Μπερατιού (βλ. Επίμετρο, σελ. 513). Με δεδομένη τη μεγάλη γεωγραφική διασπορά τους, είναι πάρα πολύ δύσκολο να αποφανθούμε αν στις υπόλοιπες στατιστικές λείπουν τελείως, ή περιλαμβάνονται στην κατηγορία των Χριστιανών. Στη στατιστική του Αραβαντινού οι χαμηλοί πληθυσμοί (19 και 12 οικογένειες) των Χριστιανών του Μαργαριτιού και των Μουσουλμάνων της Πρεμετής, όπου οι Γύφτοι κυριαρχούσαν στις αντίστοιχες μερίδες⁹⁷, δείχνει μάλλον ότι παραλείπονται. Οι αντίστοιχοι πληθυσμοί του 1888 είναι 621 και 1.235, άρα οι Γύφτοι έχουν τώρα προστεθεί. Αλλά στην καθαυτό απογραφή του 1886 δίνεται μόνο ο συγκεντρωτικός πληθυσμός του καζά και η σύγκριση δυσκολεύει. Μπορούμε απλώς να πούμε ότι στις παλιότερες απογραφές υπάρχει η τάση της παράλειψης των Γύφτων, και είναι κι αυτός ένας από τους λόγους για τους οποίους οι αριθμοί τους θα πρέπει να διορθωθούν προς τα πάνω.

γ. *Αρβανιτόβλαχοι και Σαρακατσάνοι*. Αναφέρονται στις πηγές μονάχα σποραδικά. Ο Λαμπριδής, για παράδειγμα, αναφέρει στον καζά των Ιωαννίνων 35 αρβανιτοβλάχικες και 3 σαρακατσάνικες οικογένειες· ο Σεραφείμ Βυζάντιος μετράει 40 οικογένειες «βλαχοποιημένων» που ξεχειμώνιαζαν στους Πλησιούς της Άρτας· η στατιστική του 1895 μνημονεύει στο Μαργαρίτι (αλλά πουθενά αλλού) ένα «βλάχικο ταϊφά» με 56 άτομα⁹⁸. Οι ομάδες αυτές είναι σίγουρο ότι δεν καταγράφονται στον επίσημο πληθυσμό των χωριών που τους φιλοξενούσαν. Ωστόσο, από τους καθαυτό Αρβανιτόβλαχους πολλοί απογράφονται μετά το 1870 ως κάτοικοι του νεοσύστατου χωριού Μετζητιέ (1.321 ψυχές το 1895). Στη στατιστική του 1908 εμφανίζονται ως ιδιαίτερη κατηγορία οι «Αλβανοί Σαρακατσαναίοι» (sic), στους οποίους, φαντάζομαι, θα υπάγονται και οι δύο προαναφερόμενες ομάδες. Στα τρία νοτιότερα σαντζάκια οι τελευταίοι αριθμούν μονάχα 1.183 άρρενες (ποσοστό 0,6%), τους πιο πολλούς στην Πρέβεζα και στο Μαργαρίτι. Πολύ περισσότεροι (4.343 ή 5,7%) υπάρχουν στο σαντζάκι του Μπερατιού, κάτι που συμφωνεί άλλωστε με την εικόνα των τοπικών πηγών: Η εκκλησιαστική στατιστική του 1901 (Επίμετρο, σελ. 493) γράφει ότι «το ήμισυ περίπου των βλαχοφώνων των χωριών» (επομένως κάπου 350 οικογένειες) διαβιούσι πανέστιοι το θέρος ανά τα όρη». Στη στατιστική του Ηπειρωτικού Συλλόγου (1874) οι νομαδικοί αυτοί πληθυσμοί δεν καταγράφονται σε χωριά, αλλά σε «στάνες», στις οποίες έμεναν συνολικά 610 οικογένειες. Στη στατιστική του Αραβαντινού και σε εκείνην του 1895 οι στάνες αυτές, εκτός από μια-δυο εξαιρέσεις, δεν

97. Για την Πρεμετή βλ. τις παραπομπές της σημ. 62 του Μέρους Α΄ για το Μαργαρίτι μεταξύ άλλων και Μπέτης (1987α, σ. 205), όπου καταγράφονται (1827) 15 ντόπια σπίτια και άλλα 20 «Ρωμέων Αιγυπτίων».

98. Λαμπριδής 1888γ, σ. 18-19· Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 40· *Σαλναμέ-ι Βιλαγέ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 295.

υπάρχουν. Ωστόσο, η συγκριτική μελέτη των τριών στατιστικών δείχνει μάλλον ότι οι περισσότεροι ένοικοι των στανών έχουν συμπεριληφθεί στον πληθυσμό των γειτονικών χωριών. Κατά συνέπεια, η φαινομενική απουσία ιδιαίτερης εγγραφής των νομάδων του Μπερατιού και της Μουζακιάς στις παλιότερες στατιστικές δεν επηρεάζει αναγκαστικά τη συγκρισιμότητά τους. Πολύ μεγαλύτερο πρόβλημα δημιουργεί στη στατιστική του Αραβαντινού η απουσία πολλών δεκάδων χωριών στις προαναφερόμενες περιοχές, αλλά γι' αυτήν θα μιλήσουμε παρακάτω.

δ. *Μέλη της βλαχικής «εθνότητας»*. Η κατηγορία αυτή, δημιούργημα της απογραφής του 1905, καλύπτει άτομα που μέχρι τότε απογράφονταν ως Ρωμιοί· επομένως η έλλειψή της προηγούμενης δεν δημιουργεί κανένα πρόβλημα συγκρισιμότητας. Αντίθετα, τα μέλη της μπορεί να λείπουν από την ελληνική στατιστική του 1912, αλλά έτσι κι αλλιώς ήταν ελάχιστα στην Ήπειρο (παραπάνω, σελ. 93).

ε. *Ξένοι υπήκοοι*. Σε θέματα υπηκοότητας επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία γενική αταξία, και στην Ήπειρο ακόμη περισσότερο. Κυρίως το πρόβλημα αφορούσε τους Έλληνες υπηκόους. Αυτοί ήταν τριών κατηγοριών: i. Καθαυτοί Ελλαδίτες, που είχαν έρθει στη χώρα για ν' ασχοληθούν, συνήθως, με το εμπόριο. ii. Επτανήσιοι (κυρίως στην Πάργα και στην Πρέβεζα), που απέκτησαν αυτόματα την ελληνική υπηκοότητα το 1864. iii. Ντόπιοι που είχαν ζήσει για ένα διάστημα στην Ελλάδα και επέστρεψαν στον τόπο τους ως Έλληνες υπήκοοι. Οι τελευταίοι συνήθως επεδίωκαν να κρατήσουν την ελληνική τους ιδιότητα, αλλά την αποκήρυσσαν σε περιόδους ελληνοτουρκικών κρίσεων⁹⁹. Έτσι κι αλλιώς οι αρχές σπανίως αναγνώριζαν το καθεστώς τους επειδή, κατά το σχετικό νόμο, μόνο «δι' αδείας του κράτους» μπορούσε να εγκαταλείψει κανείς την οθωμανική υπηκοότητα¹⁰⁰. Οι υπόλοιποι καταγράφονταν από το 1874 και ύστερα σε ειδικούς απογραφικούς καταλόγους, από τους οποίους εκείνος του 1886 περιλάμβανε στην Ήπειρο 998 άτομα, κυρίως στους καζάδες Ιωαννίνων, Πρέβεζας, Μαργαριτιού (Πάργα) και Δελβίνου (Χειμάρα;). Κατά καιρούς, βέβαια, οι προξενικές υπηρεσίες αναφέρουν και μεγαλύτερο αριθμό ελλήνων υπηκόων. Έτσι, στην Πρέβεζα η απογραφή του 1905 βρήκε 488 Έλληνες υπηκόους, έναντι συνόλου 199 ξένων το 1886. Η αύξηση αυτή απηχεί λιγότερο τις πραγματικές εξελίξεις και περισσότερο την επιρροή του Έλληνα προξένου στο τοπικό ληξιαρχείο¹⁰¹. Τα παιχνίδια αυτά των στοιχείων δεν

99. ΑΥΕ 1857 φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 90/9-3-1857 και 1907/α.α.κ /Αναφ. προξ. Ιωαννίνων/Προξενείο Πρέβεζας αρ. 266/9-4-1907.

100. Βλ. το σχετικό νόμο: Νικολαΐδης 1890, τ. Β', σ. 1554.

101. Βλ. ΑΥΕ 1907, ό.π. Άλλες στατιστικές πληροφορίες για τους Έλληνες υπηκόους: ΑΥΕ 1850/φ. 36.2/Προξενείο Πρέβεζας/30-11-1850 (πάνω από 200 στην Άρτα), 1853/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 26/28-3-1853 (97 στον καζά του Δελβίνου), 1864/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 130/12-7-1864 (πάνω από 200 οικογένειες στο σαντζάκι του Αργυροκάστρου) και 182/14-5-1864 (90 Επτανήσιοι στα Γιάννενα και τα «πέριξ», 200 στην Πάργα), 1866/φ. 36.2/Υποπροξενείο Πάργας/29-3-1866 (300 στην Πάργα μαζί με τους Επτανήσιους), 1876/φ. 49.2/Υποπροξενείο Άρτας/17-2-1876

επηρεάζουν βέβαια τα συνολικά μεγέθη του ηπειρωτικού πληθυσμού, αποκτούν ωστόσο κάποια σημασία όταν θελήσει να εξετάσει κανείς χωριστά τους κατοίκους των πόλεων της Άρτας, της Πρέβεζας και της Πάργας.

Ποσοστά υποκαταμέτρησης

Είναι γενικά αποδεκτό απ' όσους μελετούν τη δημογραφία του οθωμανικού κράτους κατά τον 19ο αιώνα ότι οι επίσημες καταμετρήσεις, παρ' όλες τις προφυλάξεις τους και παρ' όλη τη σημασία που τους απέδιδε η κεντρική κυβέρνηση, μια και η επιτυχία τους ήταν απαραίτητη (σε αντίθεση με ό,τι ισχύει σήμερα!) για την ομαλή λειτουργία των φορολογικών και στρατολογικών υπηρεσιών, παραλείπουν κάποιο ποσοστό του πληθυσμού· και αυτό δεν αφορά μονάχα τις γυναίκες και τις περιθωριακές ομάδες, αλλά σε μικρότερη ίσως αναλογία και το συνολικό πληθυσμό. Ποια είναι όμως αυτή η αναλογία;

Στο βιλαέτι της Τραπεζούντας, ο έλληνας πρόξενος πρότεινε (1882) την προσθήκη ενός ποσοστού 25% στις επίσημες εκτιμήσεις· αντίστοιχα ποσοστά υιοθετήθηκαν την ίδια εποχή από τα μέλη της βρετανικής διπλωματικής αποστολής στην Αρμενία για τα γειτονικά βιλαέτια του Βαν και του Ερζερούμ¹⁰². Για την Ήπειρο το ποσοστό αυτό θα ήταν μάλλον υπερβολικό. Το ελληνικό υπόμνημα του 1878 (βλ. σημ. 23) προτείνει για τον καζά των Ιωαννίνων ποσοστό 10%. Ο Λόντος, διορθώνοντας τα ίδια στοιχεία το 1876, προσθέτει γύρω στο 15%, ενώ στους υπόλοιπους καζάδες τα ποσοστά του γίνονται ακόμη μεγαλύτερα, φτάνοντας το 42% στο Σκραπάρι. Αν λάβουμε υπόψη μας τις εκτιμήσεις του Ηπειρωτικού Συλλόγου (1874), το προστιθέμενο ποσοστό για τον καζά Ιωαννίνων ξεπερνάει το 16%, δίνοντας ένα τελικό ποσοστό υποκαταμέτρησης ίσο με 13,8%. Στις υπόλοιπες περιφέρειες η στατιστική αυτή υπολογίζει τον πληθυσμό κατά οικογένειες, και οι συγκρίσεις γίνονται δυσκολότερες. Στο Πωγώνι και στην Πρέβεζα, οι οικογένειες του Ηπειρωτικού Συλλόγου (2.663 και 1.712) είναι λιγότερες από εκείνες του σαλναμέ του 1875. Στην Άρτα, η στατιστική του ρωσικού υποπροξενείου για το 1877 δικαιώνει μάλλον το σαλναμέ, αλλά ο Σεραφείμ Βυζάντιος δίνει αριθμούς λίγο μεγαλύτερους· ακόμη μεγαλύτερους (39.687 ψυχές για το σύνολο του καζά και χωρίς τα Καλαντζοχώρια) δίνει η στατιστική της εφημερίδας *Νεολόγος* (βλ. σημ. 29). Η ελληνική απογραφή του 1881 επιβεβαιώνει αυτήν τη φαινομενικά πρόχειρη στατιστική, γιατί στο τμήμα του καζά που προσαρτήθηκε στην Ελλάδα καταμετρά 27.732 κατοίκους, οι οποίοι

(117 οικογένειες με 363 ψυχές στην Άρτα), *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 22Α/26-1-1890, σ. 88 (1.210 στην Ήπειρο, 208 στην «Αλβανία»).

102. ΑΥΕ 1882/φ. 42.1/Προξενείο Τραπεζούντας/4-4-1882· Karpas 1985, σ. 54.

αντιστοιχούν σε περίπου 6.400 οικογένειες¹⁰³, δηλαδή 70% περισσότερες απ' όσες καταγράφονται στους αντίστοιχους ναχιγιέδες κατά τη στατιστική του ρωσικού υποπροξενείου! Δεδομένου ότι οι τουρκικές πηγές δεν διακρίνουν το θρήσκευμα των οικογενειών, η σύγκριση των σαλναμέδων με τις εκκλησιαστικές πηγές είναι ανέφικτη σε περιοχές με μικτό πληθυσμό. Από την άλλη μεριά, η συνολική εκτίμηση του προξένου Αυλώνας για τον πληθυσμό του σαντζακίου του Μπερατιού το 1866 (Επίμετρο, σελ. 473) βρίσκεται πολύ κοντά στα επίσημα νούμερα του 1875. Συνεκτιμώντας όλες τις πηγές, νομίζω ότι ένα ποσοστό υποκαταμέτρησης ίσο με 12% είναι το ανώτερο που μπορεί να δεχτεί κανείς για τις καταγραφές αρρένων της Ηπείρου στη δεκαετία του 1870. Φυσικά το ποσοστό αυτό ποίκιλλε κατά περιοχές, και αυτό αποτελεί την κύρια αιτία των ασυμφωνιών που περιγράψαμε.

Από την άλλη μεριά, ένα τέτοιο ποσοστό είναι δύσκολο να υιοθετηθεί για τις πηγές του τέλους της Τουρκοκρατίας, όπου η πληρότητα των επίσημων καταμετρήσεων μοιάζει να παρουσιάζει ραγδαία βελτίωση. Πράγματι, οι τουρκικές στατιστικές του 1908 και του 1912, αν συγκριθούν με την ελληνική απογραφή του 1913, δίνουν ένα αποτέλεσμα περίπου παραπλήσιο για το σύνολο της μεσημβρινής Ηπείρου· οι αποκλίσεις που παρουσιάζονται σε ορισμένους καζάδες (μείωση γύρω στο 5% στα Γιάννενα και στο Μέτσοβο, αύξηση σχεδόν 25% στον καζά της Φιλιππιάδας) μπορούν να εξηγηθούν με βάση τα διαφορετικά κριτήρια των δύο απογραφών και τη μεσολάβηση των πολεμικών γεγονότων¹⁰⁴. Επίσης, στα ίδια επίπεδα βρίσκονται τα αθροίσματα των τουρκικών στατιστικών με εκείνα της ελληνικής Εθνολογικής Στατιστικής της Βορείου Ηπείρου. Η εικόνα αυτή είναι τελείως διαφορετική από εκείνη που παίρνουμε, όταν συγκρίνουμε στην Άρτα και στη Θεσσαλία τα τουρκικά στοιχεία του 1875 με τα ελληνικά του 1881. Έτσι, για τη δεκαετία του 1900 φαίνεται περιττό να επιβάλουμε οποιοδήποτε διορθωτικό συντελεστή στα στοιχεία μας. Για την ενδιάμεση απογραφή του 1886 και τις αναθεωρήσεις της μπορούμε τώρα, νομίζω, να δεχτούμε ένα μέσο ποσοστό υποκαταμέτρησης των αρρένων γύρω στο 6%. Για τις γυναίκες, αν πάρουμε υπόψη μας τη μαρτυρία των δεικτών αρρένων, το ποσοστό θα πρέπει να κυμαίνεται γύρω στο 10-15%. Οι εκτιμήσεις αυτές

103. Χωρίς τον πληθυσμό των χωριών Ματσούκι, Άγναντα, Καλαρίτες και Σκλούπου, που πρωτύτερα ανήκαν στα Γιάννενα.

104. Στα Γιάννενα η πτώση των αρρένων είναι αρκετά μεγαλύτερη, αλλά αναπληρώνεται από την άνοδο των θηλέων (σ. 299-300)· πρβλ. και Κοκολάκης 1993, σ. 131. Φανερά εξογκωμένες είναι αντίθετα οι εκτιμήσεις που δίνουν το 1913 για τον ίδιο καζά ο Λιβαδάς [99.801, βλ. Πίνακες Γ22-Γ23· σε λαθεμένη βάση οι υπολογισμοί της Νικολαΐδου (1987, σ. 532), που τον ανεβάζει σε 140.000] και η «εκκλησιαστική» εκδοχή στη στατιστική της εφημερίδας *Ήπειρος* (105.606, βλ. σελ. 277). Οι υπερβολές της τελευταίας εξηγούνται εύκολα, αν υποθέσουμε ότι αποτελεί κατάλοιπο της ανεπίσημης «απογραφής» που επιχειρήθηκε την άνοιξη του 1912 (βλ. σημ. 53).

ενισχύονται, αν συγκρίνουμε τον πληθυσμό του καζά Ιωαννίνων στην τουρκική στατιστική του 1895 και στα *Ηπειρωτικά Μελετήματα* του Λαμπριδής¹⁰⁵.

105. Σύγκρινε τον ανεπεξέργαστο πληθυσμό του Παραρτήματος Γ/II (71.240 κάτοικοι χωρίς την πόλη των Ιωαννίνων) με τα στοιχεία του 1887 στον Πίνακα Γ23 (περίπου 80.000 αν αφαιρεθούν και τα χωριά του Μετσόβου). Να σημειωθεί ότι στον αριθμό των χανέδων οι δύο πηγές ταιριάζουν σχεδόν απόλυτα, αλλά τα στοιχεία του Λαμπριδής δίνουν πιο μεγάλο οικογενειακό συντελεστή (5,76 έναντι 5,20).

Μια πιο πολύπλοκη μέθοδος για την εύρεση του ποσοστού υποκαταμέτρησης προτείνεται από τον McCarthy (1983), που βασίζεται στις πυραμίδες ηλικιών της προβληματικής στατιστικής του 1894 (παραπάνω, σημ. 83) και για κάθε βιλαέτι επιχειρεί να συμπληρώσει τις ηλικίες που λείπουν βάσει προκαθορισμένων προτύπων δημογραφικής συμπεριφοράς. Με τον τρόπο αυτό προκύπτουν για τα βιλαέτια της Μικράς Ασίας ποσοστά υποκαταμέτρησης από 2,3% (Τραπεζούντα) μέχρι 24% (Μπιτλός). Μία τέτοια εργασία προϋποθέτει τις ακόλουθες παραδοχές: α. Ότι η στατιστική βασίζεται σε αυθεντικά απογραφικά δεδομένα, β. Ότι η υποκαταμέτρηση αφορά συγκεκριμένες μονάχα ομάδες (παιδιά και γυναίκες), γ. Ότι τα στοιχεία δεν επηρεάζονται αποφασιστικά από μεταναστευτικές κινήσεις, και δ. Ότι η ποιότητα των στατιστικών δεν παρουσιάζει χρονικές διακυμάνσεις. Και οι τέσσερις αυτές προϋποθέσεις είναι αμφισβητήσιμες, ιδιαίτερα όμως οι δύο τελευταίες που φαίνονται εκτός πραγματικότητας, τουλάχιστον για τα βιλαέτια της Ευρωπαϊκής Τουρκίας.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η γενική εξέλιξη του πληθυσμού

Αποκατάσταση και διόρθωση των στοιχείων

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστεί η γεωγραφική κατανομή και η γενική εξέλιξη του πληθυσμού της Ηπείρου από την πτώση του Αλή πασά μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους, με βάση, όσο είναι δυνατόν, τις επίσημες οθωμανικές καταμετρήσεις. Η ανάλυση θα περιοριστεί σε μεγάλες εδαφικές περιφέρειες του επιπέδου του καζά και του σαντζακιού. Επιπλέον, θα εξεταστούν οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται στη δημογραφική συμπεριφορά της χριστιανικής και της μουσουλμανικής κοινότητας και ο ιδιαίτερος ρόλος των αστικών κέντρων. Στο επόμενο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε ειδικότερα με το μεγαλύτερο και αντιπροσωπευτικότερο ίσως καζά του πασαλίκιου, τον καζά των Ιωαννίνων, όπου θα μπορέσουμε, περνώντας πλέον στο επίπεδο του χωριού, να εμβαθύνουμε περισσότερο σε ορισμένα πληθυσμιακά φαινόμενα.

Στον Πίνακα Γ15 (σελ. 326) δίνεται ο πιθανός πληθυσμός του κάθε ηπειρωτικού καζά σε πέντε διαδοχικές χρονικές στιγμές (1830, 1850, 1870, 1890, 1910). Οι χρονολογίες είναι συμβατικές. Οι πηγές στις οποίες βασίζονται τα στοιχεία είναι στην πραγματικότητα οι πίνακες του *Spectateur de l'Orient* του 1853, η στατιστική του Αραβαντινού (1856), ο πίνακας του γιαννιώτικου σαλαμέ του 1875, το απογραφικό κατάστιχο του 1893 και η στατιστική αρρένων του 1908. Όπως προσπάθησα να δείξω στο αντίστοιχο κεφάλαιο, τα απώτερα πρότυπα των πέντε αυτών στατιστικών θα πρέπει αντίστοιχα να αναζητηθούν στις τουρκικές απογραφές του 1831, του 1845-1846, του 1859-1880, του 1884-1886 και του 1905. Επειδή όμως ούτε οι απογραφές αυτές ολοκληρώθηκαν όλες στη διάρκεια μίας και μόνης χρονιάς, ούτε είναι πάντοτε απόλυτα ξεκαθαρισμένος ο ρόλος των κατοπινών υπηρεσιακών ή εκδοτικών παρεμβάσεων στη διαμόρφωση των αριθμών που διαθέτουμε σήμερα, η χρήση στρογγυλών χρονολογιών φαίνεται ασφαλέστερη. Εξάλλου, οι διορθώσεις στις οποίες χρειάζεται να υποβληθούν τα στοιχεία μας προκειμένου να καταστούν συγκρίσιμα είναι τόσο ριζικές, ώστε οι «αποκατεστημένοι» πληθυσμοί του Πίνακα Γ15 απομακρύνονται σημαντικά από τους «ονομαστικούς» πληθυσμούς των πρω-

τότυπων στατιστικών. Οι τελευταίοι συνοψίζονται ξεχωριστά για κάθε πηγή στους πίνακες του Παραρτήματος Γ/Ι.

Η έλλειψη συγκρισιμότητας ανάμεσα στις πρωτότυπες στατιστικές οφείλεται στους ακόλουθους τέσσερις παράγοντες: α. χρήση διαφορετικών μονάδων (χανέδες, άρρενες, σύνολο κατοίκων), β. άνιση ακρίβεια των καταμετρήσεων, γ. αθροιστικά και αντιγραφικά σφάλματα, και δ. αλλαγές στην έκταση των απογραφικών περιφερειών. Παρακάτω αναπτύσσονται οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν ώστε να απαλλαγούν τα στοιχεία από τις συνέπειες των τριών πρώτων παραγόντων. Με τις ανισότητες που προκαλούνται ανάμεσα στις διαδοχικές στατιστικές λόγω συνοριακών αλλαγών στους καζάδες και στα σαντζάκια θ' ασχοληθούμε στο επόμενο υποκεφάλαιο, όπου θα προσπαθήσουμε να χαράξουμε μια ενιαία αυξητική καμπύλη για το συνολικό πληθυσμό της Ηπείρου και των κύριων γεωγραφικών της υποδιαίρεσεων στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Μία σχετικά καλή προσέγγιση της πραγματικής εξελικτικής τάσης στο σύνολο της Ηπείρου και σε κάθε καζά χωριστά μας δίνουν στον Πίνακα Γ15 οι μεταβολές στη στήλη της πυκνότητας των κατοίκων (κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο έκτασης). Οι πυκνότητες αυτές υπολογίστηκαν με βάση την πραγματική έκταση των καζάδων κατά τη στιγμή της απογραφής: τα δεδομένα και η μέθοδος με την οποία εκτιμήθηκε η έκταση έχουν ήδη αναπτυχθεί στο δεύτερο μέρος του βιβλίου αυτού.

α. *Στοιχεία του 1830.* Η στατιστική του *Spectateur de l'Orient*, που αποτελεί την κύρια πηγή για τη στήλη αυτή, θα ήταν σε άλλες περιστάσεις απαράδεκτη για τους σκοπούς μας: Η ασάφεια στην προέλευση και τη χρονολόγηση των στοιχείων, οι ανακρίβειες στα ζητήματα της διοικητικής ορολογίας και του αριθμού των χωριών, η αυθαίρετη παράλειψη των «πέραν του Αώου» εδαφών και η προφανέστατη υπερεκτίμηση του χριστιανικού πληθυσμού θυμίζουν τις χειρότερες στιγμές των «εθνολογικών» στατιστικών της δεκαετίας του 1870. Επειδή ωστόσο, για να έχουμε μια πλήρη εικόνα της εξέλιξης του ηπειρωτικού πληθυσμού κατά τον 19ο αιώνα, είναι απαραίτητο να αποκτήσουμε μια γένση, έστω και ατελή, της κατάστασης που επικρατούσε κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο, αμέσως μετά το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης, γι' αυτό θα προσπαθήσω να συμπληρώσω και να διορθώσω τα στοιχεία της στατιστικής με βάση μερικές πηγές αποσπασματικότερες αλλά φαινομενικά πιο αξιόπιστες.

Σε ό,τι αφορά τους Χριστιανούς, θεωρώ πως η στατιστική έχει προβεί σε *συστηματικό διπλασιασμό* του αριθμού των κατοίκων. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε βέβαια να οφείλεται και σε υστεροβουλία, ίσως όμως ν' απηχεί απλώς μια σύγχυση ανάμεσα στις έννοιες του ανδρικού και του συνολικού πληθυσμού, αντίστοιχη με αυτήν που βρίσκουμε μεταγενέστερα σε συγγραφείς που αξιοποιούν τα στοιχεία των σαλαμέδων. Μπορούμε πάντως να το αποδείξουμε με αρκετή βεβαιότητα ως εξής:

Γράφοντας γύρω στο 1832, ο Κοσμάς Θεσπρωτός μας δίνει έναν πίνακα του αριθμού των οικογενειών κατά εκκλησιαστικές υποδιαιρέσεις. Μολονότι τα στοιχεία του είναι πολύ χοντρικά, μπορούν να συγκριθούν απευθείας με εκείνα της στατιστικής του Ηπειρωτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1874). Διαπιστώνουμε ότι ο χριστιανικός πληθυσμός των νοτιότερων περιοχών είναι κατά το 1832 περίπου ο μισός απ' ότι κατά το 1874, ενώ στις βορειότερες τείνει να εξισωθεί. Όπως θα δούμε, η τάση αυτή συμβαδίζει απόλυτα με τα στοιχεία που προκύπτουν για το μερικότερο διάστημα 1850-1870, αν συγκρίνουμε τη στατιστική του Αραβαντινού με τα στοιχεία των πρώτων γιαννιώτικων σαλναμέδων και το δεδομένο αυτό καθιστά ιδιαίτερα αξιόπιστες τις εκτιμήσεις του Κοσμά Θεσπρωτού.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ12

*Εξέλιξη του αριθμού των οικογενειών
στις εκκλησιαστικές επαρχίες της Ηπείρου, 1832-1874*

<i>Επαρχία</i>	<i>1832</i>	<i>1874</i>	<i>Μεταβολή</i>
Άρτας	2.500	5.574 ^α	+123%
Ιωαννίνων	9.000	18.366 ^β	+104%
Βελλάς-Κονίτσης	5.000	7.544 ^γ	+51%
Παραμυθίας	4.000	4.716	+18%
Δρυϊνουπόλεως και Δελβίνου	7.000	6.885	-2%
Βελεγράδων	5.000 και κάτι	5.226	-
Σύνολο	32.500	48.311	+ 49%

α. Διορθωμένα στοιχεία [βλ. σημείωση (δ) του Πίνακα Γ4].

β. Με οικογενειακό συντελεστή 5,45 (από την πρώτη στήλη του Πίνακα Γ7).

γ. Αφαιρέθηκε το τμήμα Πωγωνιανής που ανήκε το 1832 στη μητρόπολη Κορυτσάς.

Πηγές: Παπαχαρίσης 1964, σ. 24 και 70, και Πίνακας Γ4.

Οι αριθμοί του Κοσμά Θεσπρωτού δεν είναι άμεσα συγκρίσιμοι με αυτούς της στατιστικής του 1853, γιατί οι τελευταίοι δίνονται κατά διοικητικές και όχι κατά εκκλησιαστικές ενότητες. Ωστόσο, οι εκκλησιαστικές περιφέρειες του Πίνακα Γ12 αντιστοιχούν κατά προσέγγιση στις έξι βασικές υποδιαιρέσεις ή ζώνες της διοικητικής γεωγραφίας της Ηπείρου, τις οποίες θα ορίσουμε επακριβέστερα παρακάτω (Χάρτης 9α). Ο ακριβής πληθυσμός αυτών των ζωνών κατά το 1870 θα υπολογιστεί στη συνέχεια με βάση τα στοιχεία του σαλναμέ του 1875. Υιοθετώντας χωριστά για κάθε ζώνη την αντίστοιχη αυξητική τάση, όπως προκύπτει από τον προηγούμενο πίνακα, μπορούμε να αποκαταστήσουμε *αναδρομικά* το χριστιανικό της πληθυσμό κατά το 1830. Όλοι οι υπολογισμοί περιέχονται στον Πίνακα Γ13:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ13

Στοιχεία για τη διόρθωση του χριστιανικού πληθυσμού στη στατιστική του 1831/1853

Ζώνη ^α	Αποκατεστημένος πληθυσμός		Στατιστική 1853	Διαφορά
	1870	1830 ^β		
Νότια	45.500	20.400	42.700	+109%
Νοτιοανατολική	94.500	46.300	91.360	+97%
Βορειοανατολική ^γ	44.400	29.400	52.880	+80%
Νοτιοδυτική	34.700	29.400	59.300	+102%
Βορειοδυτική	46.700	47.700	65.130	+37%

- α. Τα όρια των 6 ζωνών ορίζονται παρακάτω (σελ. 329-330). Για τη βορειότερη ζώνη (σαντζάκι του Μπερατιού) η στατιστική του 1853 δεν δίνει στοιχεία.
- β. Υιοθετήθηκαν τα ποσοστά μεταβολής του Πίνακα Γ12 ως εξής: στη νότια περιοχή, της μητροπόλεως Άρτας· στη νοτιοανατολική, της μητροπόλεως Ιωαννίνων κ.ο.κ.
- γ. Παραλείπεται ο καζάς Πρεμετής, όπου η στατιστική του 1853 δεν δίνει στοιχεία.

Όπως προκύπτει από την τελευταία στήλη του Πίνακα Γ13, η στατιστική του 1853 δίνει παντού αριθμό Χριστιανών περίπου διπλάσιο απ' αυτόν που υπολογίσαμε με αφετηρία τα στοιχεία του Κοσμά Θεσπρωτού. Αντιφατικό είναι το αποτέλεσμα στην τελευταία μόνο ζώνη· εδώ, ο αδύνατος κρίκος στην αλυσίδα των υπολογισμών φαίνεται πως είναι η στατιστική του 1874, που μάλλον υποτιμά τον αριθμό των οικογενειών στην περιφέρεια της μητρόπολης Δρυϊνουπόλεως.

Και άλλες όμως πηγές μαρτυρούν τον εξογκωμένο χαρακτήρα του πληθυσμού στους πίνακες του 1853. Για τον καζά των Ιωαννίνων η αυθεντική απογραφή του 1831, απ' ό,τι μας λέει ο Αραβαντινός, έδωσε 7.025 χριστιανικούς χανέδες· με τους πιο γενναιόδωρους υπολογισμούς οι χανέδες αυτοί δεν αντιστοιχούν σε περισσότερους από 45.000 κατοίκους, ενώ οι πίνακες του 1853 αναφέρουν 85.360. Για τους ναχιγιέδες της Δρόπολης και της Λιντζουριάς το ανέκδοτο κατάστιχο του Αρχείου Ψαλίδα δίνει αντίστοιχα 1.423 και 335 οικογένειες, δηλαδή κάπου 9.000 άτομα για την πρώτη και 2.000 για τη δεύτερη· οι πίνακες όμως έχουν 15.740 και 5.200¹⁰⁶. Για τις περιοχές Άρτας και Πρέβεζας η κυβέρνηση Καποδίστρια υπολόγιζε το 1828 22.000 παρόντες Χριστιανούς και 4.200 πρόσφυγες¹⁰⁷, ενώ οι πίνακες δίνουν 42.700. Ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Πάργας, όπου ο Κοσμάς Θεσπρωτός, σε απόλυτη συμφωνία με τον Αραβαντινό, δίνει 150 χριστιανικές οικογένειες

106. Βλ. παραπάνω, σελ. 259. Ειδικά για τη Λιντζουριά ο Pouqueville (1820, τ. Α', σ. 346-349) έχει μόνο 1.458 άτομα· για το άθροισμα Ρίζας-Ζαγοριάς έχει 6.480, έναντι 12.600 της «απογραφής».

107. «Situation collective des districts de la Grèce occidentale», Καποδιστριακό Αρχείο Κέρκυρας, φ. 578/1. Τα στοιχεία του πίνακα αυτού συνοψίζονται στο γνωστό υπόμνημα του Καποδίστρια προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις (Μάμουκας 1852, σ. 245).

και ισάριθμες μουσουλμανικές· κατά τους πίνακες του 1853 ωστόσο οι Χριστιανοί ήταν διπλάσιοι, 1.300 έναντι 630.

Κατά συνέπεια, οι Χριστιανοί της στατιστικής του 1853 θα πρέπει να μειωθούν στο μισό, αλλά οι Μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι όχι. Στην πραγματικότητα τα νούμερα των Μουσουλμάνων εμφανίζονται λίγο χαμηλότερα από τα αναμενόμενα: στην Άρτα και στην Πρέβεζα ο Καποδίστριας έδινε 1.900 άτομα, ενώ η στατιστική 1.100. Θα έπρεπε ίσως το σύνολο του πληθυσμού της στατιστικής, μετά την αφαίρεση του 50% των Χριστιανών, να αναπροσαρμοστεί ελαφρά προς τα πάνω. Στους υπολογισμούς μου όμως δεν το τόλμησα, γιατί δεν ξέρω τίποτε για τον τρόπο με τον οποίο αξιοποίησε τις πηγές του ο συντάκτης της στατιστικής, και συνεπώς για τους παράγοντες που θα μπορούσαν να τον οδηγήσουν σε ενδεχόμενη υποκαταμέτρηση. Μία μεμονωμένη επέμβαση χρειάστηκε να γίνει στον καζά της Παραμυθιάς, όπου ο υπέρογκος πληθυσμός των Χριστιανών στο πρωτότυπο (30.000) είναι τελείως έξω από την κλίμακα του πληθυσμού των υπόλοιπων πηγών. Η διόρθωση του 30 σε 20 είναι φιλολογικά ευκολότατη και εξομαλύνει αρκετά την αυξητική καμπύλη αυτού του καζά.

Με τον υποδιπλασιασμό των Χριστιανών και τη διόρθωση της εγγραφής του καζά της Παραμυθιάς, ο συνολικός πληθυσμός της στατιστικής μειώνεται από 373.935 κατοίκους σε 213.250. Στον αριθμό αυτό δεν περιλαμβάνονται οι περιφέρειες Πρεμετής, Δεσνίτσας, Αυλώνας, Σκραπαριού, Μουζακιάς, Μπερατιού και Τομορίτσας, καθώς και τα Λιάπικα χωριά του Κουρβελεσιού (καζάδες Τεπελενιού και Δελβίνου). Για τις τέσσερις πρώτες χρησιμοποιήθηκαν οι στρογγυλοί αριθμοί οικογενειών που μνημονεύει ο Κοσμάς Θεσπρωτός¹⁰⁸, πολλαπλασιασμένοι με τους ίδιους συντελεστές που χρησιμοποιήθηκαν και για τους αριθμούς του Αραβαντινού (βλ. παρακάτω). Για τη Μουζακιά και το Μπεράτι τα δεδομένα του Κοσμά είναι πολύ συγκεχυμένα: προτιμήθηκαν οι αριθμοί που δίνει ο Μαρσώ (1826, σ. 449-450): 8.000 στη Μαλακάστρα και 90.000 στη «Μουζακιά», που όμως περιλαμβάνει, κατά την ορολογία του Rouqueville, και το Μπεράτι με το Σκραπάρι: αν αφαιρεθούν 13.700 για το τελευταίο, απομένουν 84.300. Για την Τομορίτσα δεν βρήκα για την εποχή αυτή κανένα αξιόπιστο στοιχείο· υπέθεσα έναν πληθυσμό ίσο με τα 16/19 του πληθυσμού του γειτονικού Σκραπαριού, δηλαδή το ποσοστό που βρίσκουμε στον Αραβαντινό. Με ανάλογο τρόπο συμπληρώθηκαν και οι ελλείψεις της στατιστικής στην περιοχή του Κουρβελεσιού. Στην ουσία, όμως, το στοιχείο που τεκμηριώνει την αξιοπιστία των παραπάνω υπολογισμών δεν είναι τόσο η μεθοδολογική τους βάση, όσο ο βαθμός στον οποίο τα αποτελέσματά τους ταιριάζουν και επιβεβαιώνουν τις γενικότερες τάσεις του ηπειρωτικού πληθυσμού, όπως φανερώνονται στις πηγές των μεταγενέστερων χρόνων.

108. Νταγκλί και Σκερία (=Πρεμετή): 5.000 σπίτια (Παπαχαρίσης 1964, σ. 12)· Δεσνίτσα: 1.000 (ό.π., σ. 20)· Σκραπάρι: 2.300 (ό.π., σ. 19)· Αυλώνα: 4.000 (ό.π., σ. 76).

β. *Στοιχεία του 1850*. Για τη στήλη αυτή χρησιμοποιήθηκε η στατιστική της *Χρονογραφίας του Αραβαντινού* (1856), τα στοιχεία της οποίας, όπως είπαμε, είναι κατά οικογένειες. Για τη μετατροπή τους σε κατοίκους χρησιμοποιήθηκε, χωριστά σε κάθε καζά, ο αντίστοιχος συντελεστής του 1895 (Πίνακας Γ7, σελ. 304). Για τις πρωτεύουσες των καζάδων χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτεροι συντελεστές, γιατί σε ορισμένους καζάδες (ιδιαίτερα της Πρέβεζας, της Παραμυθιάς, της Κόνιτσας και της Πρεμετής) ο οικογενειακός συντελεστής στην πόλη και στην ύπαιθρο εμφανίζεται το 1895 τόσο άνισος, ώστε η χρήση ενιαίου συντελεστή στα δεδομένα του 1850 θα οδηγούσε σε τελείως εσφαλμένα συμπεράσματα για το μέγεθος του αστικού πληθυσμού στις περιφέρειες αυτές. Αντίθετα, η χρήση ενός διαφοροποιημένου συντελεστή για τον αστικό πληθυσμό θα μας επιτρέψει αργότερα να συγκρίνουμε απευθείας το μέγεθος των πόλεων στις στατιστικές του Αραβαντινού και του 1895. Θα πρέπει εδώ να προστεθεί ότι σε τρεις περιπτώσεις (Μαργαρίτι, Δέλβινο και Πρεμετή) τα στοιχεία που δίνουν οι πίνακες του Αραβαντινού για τον πληθυσμό των πόλεων έρχονται σε σύγκρουση με όσα γράφει ο ίδιος στα αντίστοιχα λήμματα του γεωγραφικού του ευρετηρίου. Η σύγκριση με άλλες πηγές υποδηλώνει ότι και στις τρεις περιπτώσεις το λάθος βρίσκεται στους πίνακες και όχι στο ευρετήριο· διορθώθηκε λοιπόν ανάλογα¹⁰⁹.

Οι διοικητικές αλλαγές που μεσολάβησαν ανάμεσα στις δύο στατιστικές μας δημιουργούν πρόβλημα σε ορισμένους καζάδες. Για την Άρτα και τα Γρεβενά, που λείπουν από το πασαλίκι το 1895, υιοθετήθηκε, από κοινού για την πόλη και για την ύπαιθρο, ο συντελεστής του 1875. Ο συντελεστής των Γρεβενών εφαρμόστηκε και στα Βέντσα. Για τους Μουσουλμάνους των καζάδων Κόνιτσας και Δελβίνου, που στην πλειοψηφία τους ανήκαν το 1895 στους νέους καζάδες Λεσκοβικίου και Κουρβελεισιού, χρησιμοποιήθηκαν οι συντελεστές των δύο αυτών καζάδων, ενώ για τους Χριστιανούς διατηρήθηκαν αντίστοιχα οι συντελεστές των καζάδων Κόνιτσας και Δελβίνου· η σύμβαση αυτή μας επιτρέπει να αμβλύνουμε σε μεγάλο βαθμό το σφάλμα που προκύπτει από την ανισότητα ανάμεσα στα μεγέθη της χριστιανικής και της μουσουλμανικής οικογένειας, ανισότητα που έφτανε στις περιοχές αυτές στο αποκορύφωμά της.

Αν, ωστόσο, η παρέμβασή μας στους αριθμούς του Αραβαντινού περιοριζόταν στον πολλαπλασιασμό του αριθμού των οικογενειών με τους συντελεστές του 1895, είναι απολύτως βέβαιο ότι θα παίρναμε έναν πληθυσμό αρκετά χαμηλότερο από τον πραγματικό. Αυτό οφείλεται σε δύο ξεχωριστούς παράγοντες, τους οποίους ήδη αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο: Πρώτα, ότι οι συντελεστές του 1875 και του 1895 υπολογίστηκαν με βάση τον ονομαστικό πληθυσμό των στατιστικών αυ-

109. Η ίδια διόρθωση έχει γίνει και στους πληθυσμούς του Χάρτη αρ. 2 (σελ. 374).

τών, χωρίς να ληφθεί υπόψη η ενδεχόμενη υποκαταμέτρηση, η οποία, με βάση τις προηγούμενες εκτιμήσεις μας, κυμαίνεται την περίοδο αυτή γύρω στο 10%. Επιπλέον, φαίνεται σίγουρο ότι η απογραφή του 1846, στην οποία στηρίζεται ο Αραβαντινός, υποτιμά από μόνη της τον αριθμό των οικογενειών σε βαθμό μεγαλύτερο απ' ό,τι οι κατοπινές της στατιστικές. Αυτό το δέχεται, όπως είδαμε, και ο ίδιος ο Ηπειρώτης λόγιος, προκύπτει όμως και από τη διασταύρωση της στατιστικής του με άλλες σύγχρονες πηγές, και ιδιαίτερα με τα εκκλησιαστικά κατάστιχα της Παραμυθιάς (παραπάνω, Πίνακας Γ3). Προκειμένου να θεραπευθεί και αυτό το ελάττωμα, ανέβασα το θεωρητικό ποσοστό υποκαταμέτρησης στο 20%. Με τον τρόπο αυτό κατέληξα, για το χριστιανικό τουλάχιστον πληθυσμό, σε οικογενειακούς συντελεστές αρκετά κοντινούς με εκείνον που προτείνει και ο Αραβαντινός, παίρνοντας υπόψη του και τον αριθμό των στεφάνων (6,13 στον καζά των Ιωαννίνων, έναντι 6,30 του Αραβαντινού).

Δυστυχώς και τώρα δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτη συνέπεια. Κι αυτό γιατί τα στοιχεία του Αραβαντινού, όπως ήδη υποστήριξα, δεν αντανακλούν μια ενιαία καταμέτρηση, αλλά ένα συνδυασμό καταμέτρησης και θεωρητικής εκτίμησης. Τόσο η λογική, όσο και το παράδειγμα των άλλων στατιστικών που προέρχονται από κωδικοποιήσεις θεωρητικών εκτιμήσεων (όπως είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα εκκλησιαστικά κατάστιχα), δείχνουν ότι σε παρόμοια στοιχεία δεν μπορούν να υπολογιστούν ιδιαίτεροι συντελεστές υποκαταμέτρησης. Για το λόγο αυτό, σε όσες εγγραφές του Αραβαντινού παρουσιάζονται ισχυρές τάσεις στρογγυλοποίησης, και κατά συνέπεια έχουν συνταχθεί κατ' εκτίμηση, κράτησα το ποσοστό υποεκτίμησης στο 10%. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται όλοι ουσιαστικά οι πληθυσμοί των πόλεων, ο μουσουλμανικός πληθυσμός, καθώς και οι Χριστιανοί των καζάδων των ιονικών παραλιών και της βόρειας Ηπείρου, με εξαίρεση το ναχιγιέ του Φαναριού και τον καζά της Πρεμετής. Η διάκριση αυτή κινδυνεύει, βέβαια, αντί να λύσει τις αντιφάσεις της αρχικής πηγής, να επιβαρύνει τους αριθμούς μας με συστηματικό σφάλμα. Ωστόσο, η σύγκριση των στοιχείων με εκείνα των μεταγενέστερων πηγών επιβεβαιώνει την ορθότητά της. Για παράδειγμα, ενώ ο πληθυσμός που απέδωσα στον καζά της Πρεμετής κατά το 1850 είναι 7,6 φορές μεγαλύτερος από τον αριθμό των οικογενειών που δίνει ο Αραβαντινός, στο γειτονικό Τεπελένι ο συντελεστής διατηρήθηκε στο 5,9· αλλά η ανισότητα αυτή δεν δημιουργεί κανένα πρόβλημα στην καμπύλη του πληθυσμού των δύο καζάδων: Τα στοιχεία του 1875 δείχνουν και πάλι στην Πρεμετή μια αύξηση ελαφρά μεγαλύτερη απ' ό,τι στο Τεπελένι, και το συγκριτικό αυτό πλεονέκτημα θα παρακολουθεί τον καζά της Πρεμετής μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας¹¹⁰.

110. Η άποψη πως ο Αραβαντινός υποτιμά τον πληθυσμό της Πρεμετής σε σχέση με το Τεπελένι ενισχύεται και από τη σύγκριση των οικογενειών του με εκείνες του σαλναμέ του 1871, καθώς και με τις φορολογικές υποχρεώσεις των δύο καζάδων που καταγράφει ο ίδιος στη σ. 396 της Χρο-

Τέλος, στα στοιχεία που αφορούν τον καζά του Μπερατιού χρειάστηκε να γίνει ειδικός χειρισμός. Οι 11.999 οικογένειες που δίνει για τον καζά αυτό ο Αραβαντινός στο συνοπτικό του πίνακα ανταποκρίνονται κατά προσέγγιση στο άθροισμα του αναλυτικού του καταλόγου, αλλά ο κατάλογος αυτός έχει ένα ελάττωμα: Περιέχει μονάχα 301 χωριά, σε μια περιοχή για την οποία οι εκτιμήσεις των άλλων πηγών και η αναλυτική στατιστική του 1895 δίνουν πάνω από 400. Τα χωριά που λείπουν, όπως προκύπτει από μια προσεκτική σύγκριση με τον κατάλογο του 1895 και με την προξενική στατιστική του 1901, βρίσκονται όλα σχεδόν σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική ζώνη, που καλύπτει το ανατολικότερο τμήμα του ναχιγιέ του Μπερατιού (εκεί όπου οι μεταγενέστερες πηγές τοποθετούν το ναχιγιέ της Καπινόβας), τη βορειοανατολική γωνία της Μικρής Μουζακιάς και το κύριο τμήμα της Μεγάλης. Στις περιοχές αυτές ο Αραβαντινός δεν παραλείπει όλα τα χωριά, αλλά ένα ποσοστό γύρω στο 50%. Οι συνηθισμένοι παράγοντες που θα μπορούσε να επικαλεστεί κανείς για να εξηγήσει τις παραλείψεις αυτές (αλλαγές στο οικιστικό δίκτυο, μεταβολές στα όρια των απογραφικών περιφερειών, συμπτύξεις των μικρών χωριών σε ενιαία λήμματα κ.λπ.) στην περίπτωση αυτή δεν αρκούν. Φαίνεται ότι στον καζά του Μπερατιού, η στατιστική του Αραβαντινού είναι απλούστατα ελλιπής. Η σύγκριση των στοιχείων του με εκείνα του σαλναμέ του 1871 και με τη στατιστική του Αλεξούδη (1868) οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα. Για παράδειγμα, στο ναχιγιέ της Μεγάλης Μουζακιάς ο Αραβαντινός απαριθμεί μονάχα 550 χριστιανικές οικογένειες, έναντι 1.549 που της αναλογούν με βάση τα στοιχεία του Αλεξούδη. Ο τριπλασιασμός του χριστιανικού πληθυσμού μέσα σε 20 περίπου χρόνια είναι αδιανόητος, πολύ περισσότερο όταν στους υπόλοιπους ναχιγιέδες, όπου ο κατάλογος του Αραβαντινού μοιάζει πληρέστερος, η τάση των αριθμών είναι πτωτική.

Πώς θα υπολογίσουμε όμως πόσες οικογένειες παραλείπει ο Αραβαντινός; Μία πρόχειρη λύση είναι να θεωρήσουμε τον αριθμό τους ανάλογο με τον αριθμό των χωριών που λείπουν, αρχή που μας οδηγεί στους υπολογισμούς του Πίνακα Γ14 (σελ. 324). Με την προσθήκη των αριθμών που προκύπτουν από την τελευταία στήλη αυτού του πίνακα, ο συνολικός αριθμός των χανέδων στον καζά του Μπερατιού φτάνει τους 14.414. Σε ό,τι αφορά την αναλογία των θρησκευμάτων, η αναλογία των Μουσουλμάνων γίνεται τώρα ψηλότερη, γιατί οι ανατολικές περιοχές του καζά, στις οποίες εντοπίζονται κυρίως οι ελλείψεις του καταλόγου του Αραβαντινού, συγκέντρωναν μεγαλύτερο αριθμό Μουσουλμάνων από τις δυτικές. Η προξενική στατιστική του 1901 μας δείχνει ότι ο πληθυσμός των χωριών που λείπουν ήταν κατά 80% μουσουλμανικός. Περισσότερη ακρίβεια είναι ανέφικτη, εξαι-

νογραφίας. Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για άλλα ζευγάρια γειτονικών καζάδων, από τους οποίους ο ένας συμβαίνει να εμφανίζεται στη στατιστική του Αραβαντινού με στρογγυλοποιημένο τον πληθυσμό του (Αρτα-Πρέβεζα, Παραμυθιά-Φιλιάτες, Κόνιτσα-Παγώνι).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ14

Στοιχεία για τη συμπλήρωση των ελλείψεων της στατιστικής του Αραβαντινού στον καζά του Μπερατιού

Ναχιγιέδες	Χωριά		Χανέδες	
	υπάρχουν	λείπουν	υπάρχουν	λείπουν
Μπεράτι	47	22	3.126	1.463
Μικρή Μουζακιά	104	11	1.326	140
Μεγάλη Μουζακιά	56	48	947	812
Σύνολο ^α	207	81	5.399	2.415

α. Παραλείπονται οι ναχιγιέδες Μαλακάστρας και Καρατοπράκ, όπου η απαρίθμηση δεν κρίνεται ελλιπής.

τίας τόσο των αδυναμιών της τελευταίας αυτής στατιστικής, όσο και της γενικότερης ρευστότητας που παρουσιάζουν οι πηγές της περιόδου σε ό,τι αφορά την ακριβή απαρίθμηση και τα συγκριτικά μεγέθη των χωριών της Μουζακιάς. Κατά τη μετατροπή των οικογενειών σε κατοίκους χρησιμοποιήθηκε στη Μουζακιά ο οικογενειακός συντελεστής του κατοπινού καζά της Λιούσνιας (6,92), στους άλλους ναχιγιέδες ο συντελεστής του υπόλοιπου τμήματος του καζά (5,76).

γ. Στοιχεία του 1870. Ως βάση τους έχει ληφθεί η τουρκική στατιστική αρρένων του 1875 (Παράρτημα Γ/Ι, σελ. 425). Οι αριθμοί της διπλασιάστηκαν και υιοθετήθηκε ποσοστό υποκαταμέτρησης 12%. Σε μερικούς καζάδες, ωστόσο, τα αρχικά στοιχεία χρειάστηκε να διορθωθούν. Πρώτα-πρώτα στους καζάδες Τεπελενιού, Δελβίνου, Φιλιατών και Σκραπαριού τα στοιχεία του 1875 έχουν αντιγραφεί από την προηγούμενη στατιστική του 1871¹¹¹ και κατά συνέπεια δεν αφορούν τους άρρενες, αλλά το συνολικό πληθυσμό. Οι αριθμοί αυτοί δεν διπλασιάστηκαν. Ειδικά στο Σκραπάρι (αλλά και στη γειτονική Τομορίτσα) ο πληθυσμός του 1875, που δεν προέρχεται μάλλον από επακριβή καταμέτρηση, φαίνεται αφύσικα μικρός, ανωμαλία που επαναλαμβάνεται και στον αριθμό των οικογενειών τους. Κατά τη σύνταξη του Πίνακα Γ15 οι αριθμοί αυτοί αγνοήθηκαν τελείως, και στη θέση τους χρησιμοποιήθηκε για τους καζάδες Σκραπαριού και Τομορίτσας ο μέσος όρος των πληθυσμών του 1850 και του 1890. Από την άλλη μεριά, εξογκωμένος φαίνεται στη στατιστική του 1875 ο πληθυσμός της Κόνιτσας. Το πρόβλημα αφορά αποκλειστικά τους Χριστιανούς, που υπολογίζονται σε 14.429, δίνοντας (με την προσθήκη του ποσοστού

111. Η μικρή αύξηση που εμφανίζεται στο Παράρτημα Γ/Ι στα στοιχεία του Σκραπαριού οφείλεται στην τροποποίηση των στοιχείων της μικρής χριστιανικής κοινότητας (192 το 1871, 210 το 1875) και στη λαθεμένη αντιγραφή των Μουσουλμάνων (6.700 το 1871, 6.800 το 1875).

υποκαταμέτρησης) ένα συνολικό πληθυσμό γύρω στις 32.800. Ωστόσο οι άλλες πηγές της εποχής, δηλαδή ο σαλναμές του 1871, η στατιστική του 1878 (σημ. 31), η στατιστική του Ηπειρωτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως και ο πίνακας του Λόνγκουωρθ (σελ. 291-292) συμφωνούν ότι οι Χριστιανοί της Κόνιτσας κυμαίνονταν γύρω στις 23 με 25 χιλιάδες. Θεώρησα λοιπόν ότι οι 14.429 άρρενες είναι στην πραγματικότητα 11.429. Η σύγκριση ανάμεσα στα οθωμανικά ψηφία 1 και 4 παρουσιάζεται ξανά στην εγγραφή του μουσουλμανικού πληθυσμού του καζά του Δελβίνου: Εδώ ο σαλναμές μας δίνει 17.554 Χριστιανούς και 14.240 Μουσουλμάνους, αλλά αθροίζει σε 28.794 άτομα, δηλαδή 3.000 λιγότερο από το κανονικό. Ανατρέχοντας στο σαλναμέ του 1871 βρίσκουμε για τους Μουσουλμάνους τον αριθμό 11.240. Όμως η σύγκριση με τις άλλες πηγές μας πείθει ότι η σωστή εκδοχή είναι 14.240 και κατά συνέπεια το άθροισμα πρέπει να διορθωθεί σε 31.794.

δ. *Στοιχεία του 1890.* Το απογραφικό κατάστιχο του 1893 παρέχει όχι μόνο τον αριθμό των αρρένων, αλλά και των θηλέων. Επειδή όμως για το 1870 και για το 1910 δεν διαθέτουμε αριθμό θηλέων, κι επειδή ο αριθμός των θηλέων εμφανίζεται εδώ, περισσότερο από κάθε άλλη επίσημη απαρίθμηση, αφύσικα χαμηλός, προτίμησα και πάλι να διπλασιάσω τον αριθμό των αρρένων. Το ποσοστό υποκαταμέτρησης ορίστηκε στο 6%. Στο κατάστιχο αυτό, «ύποπτα» στοιχεία διακρίνουμε στον καζά του Μαργαριτιού, όπου το σύνολο του πληθυσμού συμφωνεί ικανοποιητικά με τις άλλες πηγές, αλλά το ποσοστό των Μουσουλμάνων εμφανίζεται κάπως υποβαθμισμένο (58,7%, έναντι 64,3% στην αναθεώρηση του 1888) και στο σαντζάκι του Μπερατιού, όπου όλες οι εγγραφές είναι ψηλότερες απ' ό,τι στις υπόλοιπες πηγές, προγενέστερες και μεταγενέστερες, απηχώντας ίσως κάποια τοπική απόκλιση στο φαινόμενο της υποκαταμέτρησης. Μια και δεν έχω κανένα στοιχείο για τις αφορμές αυτών των ανωμαλιών, δεν προσπάθησα να τις διορθώσω.

ε. *Στοιχεία του 1910.* Χρησιμοποιήθηκαν αυτούσια τα δεδομένα της στατιστικής του 1908 (σελ. 513). Εδώ, πέρα από το διπλασιασμό των αρρένων, δεν χρειάστηκε καμία άλλη διόρθωση.

Παραθέτω τώρα στον επόμενο Πίνακα Γ15 τα συνοπτικά εξαγόμενα της παραπάνω εργασίας. Περιορίζομαι για την ώρα στο σύνολο των κατοίκων, στρουγυλοποιώντας τους αριθμούς στην πλησιέστερη εκατοντάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ15

Αποκατεστημένος πληθυσμός σε χιλιάδες (X) και η πυκνότητά του ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο (Π) στους καζάδες της Ηπείρου, 1830-1910

Καζάς	1830		1850		1870		1890		1910	
	X	Π	X	Π	X	Π	X	Π	X	Π
Άρτας/Λούρου	22,8	9	26,4	12	39,4	16	18,4	20	22,1	24
Πρέβεζας	α	–	8,0	18	11,9	27	13,7	31	15,7	36
Ιωαννίνων	49,7	15	66,1	21	96,3	31	93,6	32	97,3	33
Μετσόβου	α	–	6,6	22	7,5	25	5,8	27	6,0	22
Γρεβενών	β	–	28,0	20	28,5	19	–	–	–	–
Βεντσών	β	–	5,8	13	–	–	–	–	–	–
Παραμυθιάς	14,0	21	11,5	18	15,0	23	17,1	26	17,4	27
Πάργας	α	–	2,2	37	6,3	30	–	–	–	–
Μαργαριτιού	18,4	28	14,8	25	20,0	45	28,3	43	30,2	46
Φιλιατών	13,0	17	18,4	24	25,2	34	27,1	36	29,7	39
Πωγωνιού	11,4	16	14,4	21	22,1	33	22,3	37	22,3	37
Κόνιτσας	17,9	15	24,9	21	31,9	28	18,7	28	19,3	26
Λεσκοβικιού	–	–	–	–	–	–	20,2	37	13,9	29
Δελφίνου	42,3	27	36,0	23	36,1	23	21,8	24	22,0	24
Κουρβελ./Χεμ.	–	–	–	–	–	–	16,8	29	12,0	32
Αργυροκάστρου	29,4	36	32,4	58	34,1	56	32,9	46	42,2	46
Τεπελενιού	12,6	20	26,8	27	25,2	29	28,9	33	23,4	27
Πρεμετής	30,2	24	34,4	27	42,4	34	32,1	39	30,2	38
Αυλώνας	22,0	17	29,2	23	28,6	23	34,6	27	31,8	25
Μπερατιού	84,3	31	96,5	35	108,9	39	121,1	44	65,8	40
Λιούσνιας	–	–	–	–	–	–	–	–	34,1	30
Σκραπαριού	13,7	25	11,4	21	12,2	22	13,0	24	19,9	22
Τομορίτσας	11,6	35	9,5	29	9,1	28	8,8	27	–	–
Σύνολο	393,3	21	500,8	24	597,0	29	575,4	33	555,3	32

α. Η Πρέβεζα, το Μέτσοβο και η Πάργα καταγράφονται μονάχα ως πόλεις και όχι ως περιοχές· τα στοιχεία τους συγχωνεύθηκαν με εκείνα των καζάδων Άρτας, Ιωαννίνων και Μαργαριτιού.

β. Τα Γρεβενά και τα Βέντσα παραλείπονται από τη στατιστική του 1831/1853 και ο πληθυσμός τους δεν μπορεί να αποκατασταθεί.

Πηγές : Βλ. παραπάνω, σελ. 316-325.

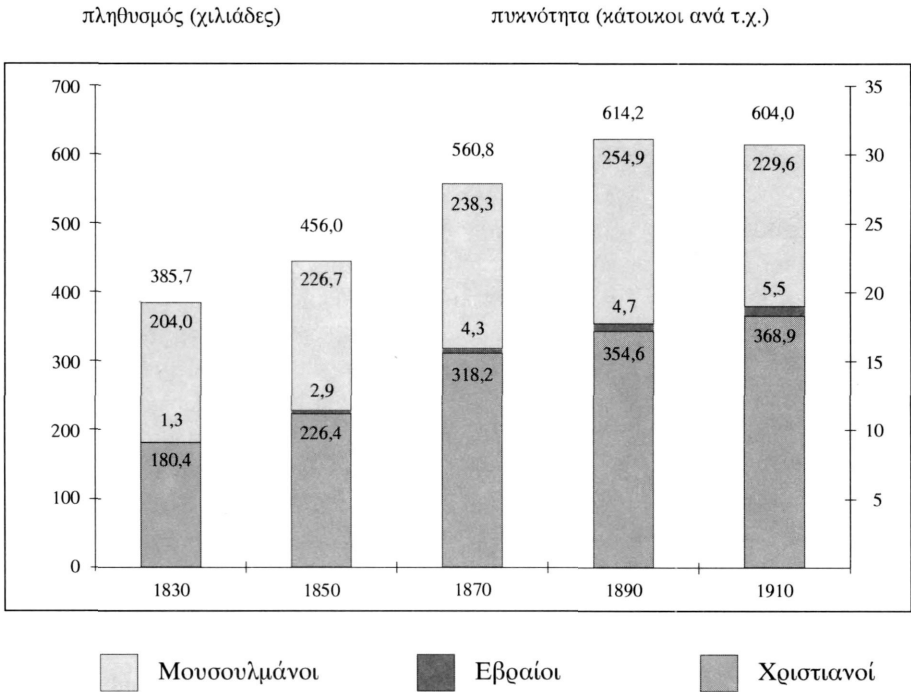
Ο ρυθμός της αύξησης του πληθυσμού

Τα τελικά αθροίσματα του Πίνακα Γ15 αποτελούν μια καλή προσέγγιση του αληθινού πληθυσμού του πασαλικιού των Ιωαννίνων (εκτός της Θεσσαλίας) κατά τις αντίστοιχες χρονολογίες. Δεν μπορούν ωστόσο να συγκριθούν μεταξύ τους, γιατί η έκταση του πασαλικιού άλλαξε στο μεταξύ επανειλημμένα. Για να αποκαταστήσουμε λοιπόν τον πραγματικό ρυθμό της αύξησης του πληθυσμού, χρειάζεται να λάβουμε ως βάση μια σταθερή εδαφική έκταση και να αναπροσαρμόσουμε ανάλογα τα στοιχεία μας. Για το σκοπό αυτό διαλέχθηκαν τα σύνορα του πασαλικιού όπως είχαν κατά τη δεκαετία του 1890. Τα σύνορα αυτά μπορούν να καθοριστούν με απόλυτη σαφήνεια και σιγουριά από την τουρκική στατιστική του 1895 και έχουν το πλεονέκτημα να είναι πιο σύμφωνα με τα φυσικά ανατολικά σύνορα της Ηπείρου, κατά μήκος της κορυφογραμμής της Πίνδου, αλλά και με τα σημερινά διοικητικά της όρια, απ' ό,τι, ας πούμε, τα σύνορα της εποχής του Αραβαντινού. Χρειάστηκε, ωστόσο, να προστεθεί στους αριθμούς του 1890 και του 1910 και ο πληθυσμός του ελληνικού νομού της Άρτας, τα εδάφη του οποίου συγκροτήθηκαν εξ ολοκλήρου από τμήματα των καζάδων Άρτας και Ιωαννίνων. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν οι ελληνικές απογραφές του 1889 και του 1907, και μάλιστα όχι ο πραγματικός, αλλά ο νόμιμος πληθυσμός τους, που βρίσκεται πλησιέστερα στην έννοια του πληθυσμού των οθωμανικών απογραφών. Η συνολική έκταση που οριοθετείται με αυτό τον τρόπο φτάνει τα 18.656 τετραγωνικά χιλιόμετρα και εικονίζεται στον Χάρτη 9α (σελ. 447). Για να προσαρμοστούν σ' αυτά τα όρια τα στοιχεία των παλαιότερων εγγραφών του πίνακα Γ15 (1830, 1850 και 1870) αρκεί να αφαιρεθούν από αυτά οι πληθυσμοί που αναλογούν στις εξής περιφέρειες: α. Στους καζάδες Γρεβενών και Βεντσών, β. Στα χωριά Σαμαρίνα, Βίσαντο και Σλάτινα του αρχικού καζά της Κόνιτσας, γ. Στα χωριά του Πετρίλου που υπάγονταν το 1870 στην Άρτα, δ. Στα χωριά Κουτσούφλιανη και Μαλακάσι που προσαρτήθηκαν το 1881 στην επαρχία Καλαμπάκας, ε. Στα 25 χωριά της Πρεμετής που ενώθηκαν μετά το 1876 με την Κολώνια. Επιπλέον, σε όλες σχεδόν τις στήλες χρειάζεται να γίνουν ορισμένες προσθήκες στον πληθυσμό του καζά της Κόνιτσας, για να καλυφθούν οι αυξομειώσεις της επιφάνειάς του στην περιοχή των χωριών του Γράμμου. Ο πληθυσμός όλων των χωριών που συγκροτούν τους παραπάνω θύλακες δίνεται αναλυτικά από τον Αραβαντινό· για τις στατιστικές του 1830 και του 1870 μπορεί να εκτιμηθεί αναλογικά.

Οι αριθμοί που προκύπτουν από τη διορθωτική αυτή διαδικασία συνοψίζονται στο επόμενο διάγραμμα. Σε κάθε μία από τις πέντε στήλες δίνεται και η κατανομή του πληθυσμού κατά θρήσκευμα. Διακρίνεται εδώ καθαρά η συστηματική ανισότητα στη δημογραφική συμπεριφορά της χριστιανικής και της μουσουλμανικής κοινότητας, για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω διεξοδικότερα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ16

Εξέλιξη του συνολικού πληθυσμού της Ηπείρου, 1830-1910

Πηγές: Βλ. παραπάνω, Πίνακας Γ15· τα στοιχεία του έχουν αναχθεί εδώ στα σύνορα του 1890.

Ένα από τα αποτελέσματα της αναγωγής αυτής είναι ότι η φαινομενική πτωτική τάση, που εμφάνιζε ο Πίνακας Γ15 μεταξύ 1870-1890, μετατρέπεται εδώ σε αυξητική: Πράγματι, η πτώση αυτή ήταν καθαρά συμπτωματική και οφείλεται αποκλειστικά στην αφαίρεση της Άρτας, των Γρεβενών και του ανατολικού τμήματος του καζά Πρωμετής. Ωστόσο, το διάγραμμα μας δείχνει καθαρά ότι οι πιο αξιόλογες αυξήσεις παρατηρούνται στην αρχή της περιόδου, και προς το τέλος της καθίστανται όλο και πιο αναιμικές, ωστόσο μηδενίζονται στην τελευταία εικοσαετία της Τουρκοκρατίας. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρούμε μείωση του πληθυσμού κατά 1,7%. Ωστόσο, η μείωση αυτή προέρχεται σχεδόν στο σύνολό της από το μουσουλμανικό πληθυσμό: Οι Χριστιανοί της Ηπείρου, παρ' όλη την επίδραση του ρεύματος της αποδημίας, εξακολουθούν και κατ' αυτή την περίοδο να αυξάνονται, αν και με αργό ρυθμό (4,03%). Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στη μείωση του συνολικού πληθυσμού της τελευταίας περιόδου αποφασιστικό ρόλο παίζει η απότομη πτώση

που παρατηρείται στο σαντζάκι του Μπερατιού, μία πτώση που μπορεί εν μέρει, όπως είπαμε, να οφείλεται σε ασυνέπειες των καταμετρήσεων.

Η σχετική αύξηση του συνολικού πληθυσμού ανάμεσα στο 1830 και στο 1910 φτάνει το 57%, δίνοντας ένα μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης γύρω στο 0,56%. Αν, ωστόσο, χωρίσουμε το διάστημα αυτό σε δύο υποπεριόδους, 1830-1870 και 1870-1910, παίρνουμε για την πρώτη υποπερίοδο ετήσιο δείκτη αύξησης 0,94%, ενώ για τη δεύτερη μόλις 0,19%. Αν ανατρέξουμε, για λόγους σύγκρισης, στα στοιχεία των απογραφών του ελληνικού κράτους, διαπιστώνουμε ότι στην περίοδο 1840-1870 ο πληθυσμός της Παλιάς Ελλάδας αυξανόταν με ετήσιο ρυθμό 1,21%, που στην περίοδο 1870-1907 έφτασε το 1,28%. Ακόμη μεγαλύτερη ήταν η ετήσια αύξηση της Θεσσαλίας μετά την προσάρτησή της (1,41%). Ανάλογους ρυθμούς παρατηρούμε κατά τη δεκαετία του 1900 και στα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη: Στη Σερβία, 1,37%· στη Βουλγαρία, 1,74%· στη γειτονική Ιταλία είναι κάπως χαμηλότερος: 0,70%¹¹². Όλες αυτές οι χώρες, ιδιαίτερα όμως η Ελλάδα και η Ιταλία, είχαν αποβεί κατά τα τέλη του 19ου αιώνα κέντρα εξαγωγής μεταναστών, πουθενά ωστόσο δεν παρατηρείται αυτή η δημογραφική «κόπωση» που συναντάμε στην Ήπειρο.

Όσο για την τελική πυκνότητα του πληθυσμού κατά το 1910, βρισκόταν σε επίπεδα αισθητά χαμηλότερα απ' ό,τι στο ελληνικό βασίλειο (32,4 έναντι 42,5)¹¹³. Η διαφορά αυτή αποτελεί προϊόν των διαφορετικών ρυθμών αύξησης των δύο περιοχών: Κατά το 1830, η Ήπειρος ήταν στην πραγματικότητα περισσότερο πυκνοκατοικημένη από τη νότιο Ελλάδα (20,6 έναντι 15,9)· κατά τη δεκαετία του 1880 η πυκνότητα και των δύο κυμαίνεται γύρω στο 30, αλλά στη συνέχεια οι απελευθερωμένες περιοχές θα πάρουν το προβάδισμα. Και η Θεσσαλία όμως, που εμφανίζεται τη στιγμή της προσάρτησής της πιο αραιοκατοικημένη από την Ήπειρο (πυκνότητα 21,9 στην απογραφή του 1881), την έχει φτάσει ως το 1907 (31,5). Η άνοδος αυτή της Θεσσαλίας σε σχέση με την Ήπειρο γίνεται ακόμη εντυπωσιακότερη, αν σκεφτεί κανείς ότι συνδυάστηκε με τη μαζική αποχώρηση του τουρκικού πληθυσμού της.

Οι κύριες τοπικές διαφοροποιήσεις

Μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε σε μια λεπτομερέστερη σπουδή των εξελικτικών τάσεων του πληθυσμού κατά τόπους, σε συνάρτηση πάντοτε με την εδαφική του πυκνότητα. Για το σκοπό αυτό η ενιαία ηπειρωτική επικράτεια, έτσι όπως ορίστηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, χωρίστηκε σε έξι βασικές γεωγραφικές ζώνες, που αντιστοιχούν ως ένα σημείο στα όρια των σαντζακιών που λειτούργησαν στο

112. Υπουργείον Εσωτερικών 1909, τ. Α', σ. νβ'· πρβλ. Σιάμπος 1973, σ. 24.

113. Τα στοιχεία για την Ελλάδα είναι από τη *Στατιστική Επετηρίδα* του 1930 (σ. 23-24).

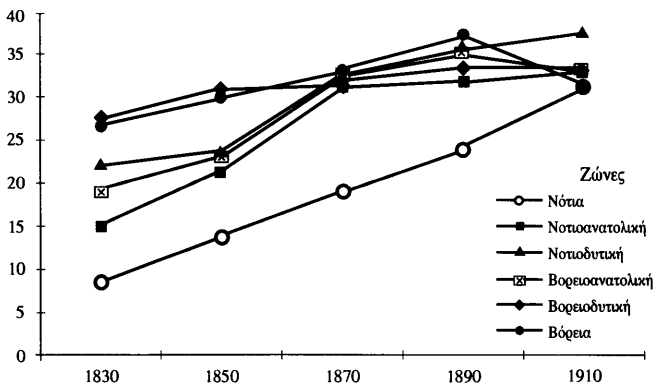
έδαφος της κατά την τελευταία πενήταετία της Τουρκοκρατίας. Τα σύνορα των 6 ζωνών διακρίνονται και αυτά στον Χάρτη 9α. Στην πρώτη, «νότια» ζώνη εντάχθηκαν οι δύο καζάδες Άρτας και Πρέβεζας· στη «νοτιοανατολική» τα Γιάννενα και το Μέτσοβο· στη «νοτιοδυτική» οι καζάδες της Τσαμουριάς· στη «βορειοανατολική» η Κόνιτσα, η Πρεμετή, το Πωγώνι και το Λεσκοβίκι, δηλαδή οι τέσσερις καζάδες που σχημάτισαν στη δεκαετία του 1880 το σαντζάκι του Λεσκοβικιού· στη «βορειοδυτική» οι υπόλοιποι καζάδες του σαντζακιού του Αργυροκάστρου· και στη «βόρεια» το σαντζάκι του Μπερατιού. Η ταξινόμηση αυτή μπορεί να μοιάζει χοντροκομμένη, αλλά μια προσεκτική εξέταση του Πίνακα Γ15 δείχνει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι καζάδες που περιέχονται σε κάθε μία από τις παραπάνω ενότητες δεν παρουσιάζουν μόνο κοινά γεωγραφικά και εθνολογικά γνωρίσματα, αλλά και παρόμοιες δημογραφικές τάσεις. Από την άλλη μεριά, η συγχώνευση των 23 καζάδων του πίνακα σε 6 μεγάλες γεωγραφικές περιοχές θα μας επιτρέψει να μελετήσουμε με μεγαλύτερη άνεση τα φαινόμενα που μας ενδιαφέρουν, χωρίς να παρασυρόμαστε από μεμονωμένες και τυχαίες αποκλίσεις, και χωρίς να είμαστε υποχρεωμένοι κάθε τόσο να διορθώνουμε τα στοιχεία των πηγών μας, προκειμένου να λάβουμε υπόψη τις δεκάδες μικρομεταβολές που σημειώθηκαν κατά καιρούς στα σύνορα των καζάδων (ιδιαίτερα μάλιστα στο εσωτερικό της «βορειοδυτικής» και της «βορειοανατολικής» περιφέρειας).

Θα παραλείψουμε αυτή τη φορά τις ενδιάμεσες φάσεις της εργασίας και θα περιοριστούμε στα στοιχεία ενός και μόνο διαγράμματος:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ17

Εξέλιξη της πληθυσμιακής πυκνότητας στις έξι κύριες γεωγραφικές ζώνες της Ηπειρωτικής επικράτειας

πυκνότητα (κάτοικοι ανά τ.χ.)

Πηγές: όπως και στον Πίνακα Γ16.

Στον Πίνακα Γ17 διακρίνεται, για κάθε μία από τις έξι προαναφερόμενες ενότητες, η εξέλιξη της πυκνότητας του πληθυσμού ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Η εικόνα του πίνακα αυτού είναι αποκαλυπτική. Το πρώτο που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι η έντονη ανισότητα που εμφανίζεται στην αρχή της περιόδου ανάμεσα στις πληθυσμιακές πυκνότητες των έξι γεωγραφικών ζωνών: Η βόρεια και η βορειοδυτική περιοχή διαθέτουν την υψηλότερη πυκνότητα, ενώ η μεγαλύτερη συγκέντρωση πληθυσμού παρατηρείται γύρω από το Αργυρόκαστρο. Στη χειρότερη κατάσταση βρίσκονται οι νοτιότερες περιοχές (Άρτα, Πρέβεζα και σε μικρότερο βαθμό τα Γιάννενα). Από τις δύο «μεταβατικές» ζώνες, νοτιοδυτική και βορειοανατολική, η μεγαλύτερη πυκνότητα παρατηρείται στους καζάδες με αμιγή αλβανικό πληθυσμό (Πρεμετή και Μαργαρίτι). Τα δεδομένα αυτά συμφωνούν απόλυτα με τη γενική εντύπωση των ευρωπαϊών περιηγητών της εποχής του Αλή πασά, που τονίζουν την αντίθεση ανάμεσα στον πυκνοκατοικημένο αλβανικό βορρά και τον αραιοκατοικημένο ελληνικό νότο¹¹⁴. Κατά το 1830 η ανισορροπία αυτή έχει λάβει μια μορφή ακόμα πιο δραματική, γιατί τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης και τα λυσσαλέα αντίποινα των τουρκαλβανών ατάκτων επέτειναν την ερήμωση των νοτιότερων περιοχών¹¹⁵. Γύρω στο 1850 οι πληγές της επανάστασης μοιάζουν να έχουν επουλωθεί: Στη νότια και στη νοτιοανατολική ζώνη ο πληθυσμός βρίσκεται τώρα στα ίδια περίπου επίπεδα, όπως και στον καιρό του Αλή πασά· η ανισότητα ωστόσο παραμένει: 28,2 είναι η μέση πυκνότητα στις τρεις βορειότερες περιοχές, αλλά 19,3 στις τρεις νοτιότερες.

Μέχρι το 1870 οι περισσότερες περιοχές της Ηπείρου εξακολουθούν να παρουσιάζουν αύξηση του πληθυσμού τους, ο ρυθμός δεν είναι όμως ενιαίος. Η ταχύτερη αύξηση παρουσιάζεται στις καθαρά ελληνόφωνες περιοχές (Άρτα, Πρέβεζα, Γιάννενα, Πωγώνι)· μετά το 1850 ανάλογους ρυθμούς συναντάμε και στην Τσαμουριά. Στα υπόλοιπα διαμερίσματα η αύξηση είναι αργότερη, και στο βορειοδυτικό, το πιο πυκνοκατοικημένο απ' όλα κατά το 1830, τείνει σχεδόν να μηδενιστεί. Αυτό που βλέπουμε επομένως στον πληθυσμό της Ηπείρου κατά την περίοδο αυτή είναι πάνω απ' όλα μια διαδικασία *βαθμιαίας εξισορρόπησης των ανισοτήτων* που κληροδότησε η προηγούμενη περίοδος. Το ίδιο ακριβώς φαινόμενο θα το ξανασυναντήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο και στο εσωτερικό του καζά των Ιωαννίνων, όπου τα παλιά προνομιούχα χωριά του Ζαγοριού χάνουν σιγά-σιγά το προβάδισμά τους προς όφελος των ερημωμένων μέχρι τότε κοιλάδων της Λάκκας και της Τσαρκοβίστας. Σε μια πρώτη προσέγγιση, οι εξελίξεις αυτές εναρμονίζονται με τις καινούριες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται την εποχή του Τανζιμάτ: Καταστολή της τουρκαλβανικής ληστοκρατίας και του συστήματος των αγαλικιών, υπα-

114. Holland 1815, σ. 113· Hobhouse 1813, σ. 176· πρβλ. Hahn 1854, σ. 17 και 132-133.

115. Βλ. παραπάνω, σημ. 107.

γωγή των Μουσουλμάνων στο θεσμό της υποχρεωτικής στρατολογίας, κατάργηση των τοπικών πολιτικών και φορολογικών προνομίων, εφαρμογή πιο φιλελεύθερης πολιτικής στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, αλλά και παρακμή των παραδοσιακών βιοτεχνικών ενασχολήσεων που εξασφάλιζαν την οικονομική αυτάρκεια αρκετών ορεινών αλλά πυκνοκατοικημένων περιοχών στο εσωτερικό της χώρας.

Προς τα τέλη του αιώνα οι αυξητικές τάσεις στους περισσότερους καζάδες ανακόπτονται. Η πιο απότομη αλλαγή εμφανίζεται στη νοτιοανατολική ζώνη (Γιάννενα και Μέτσοβο), όπου στην εικοσαετία 1850-1870 είχε σημειωθεί αύξηση ίση με 43%· στην επόμενη εικοσαετία η αύξηση περιορίζεται στο 6%. Κατά την τελευταία περίοδο (1890-1910) οι μόνες περιοχές που εξακολουθούν να παρουσιάζουν αναμφισβήτητη αύξηση είναι δύο, η νότια και η νοτιοδυτική: Άρτα, Πρέβεζα και Τσαμουριά. Αύξηση παρουσιάζουν κατά την εποχή αυτή και δύο καζάδες βορειότεροι, το Δέλβινο και η Χειμάρα. Από την άλλη μεριά η Παραμυθιά, που αποτελεί κατά κάποιο τρόπο «μεταβατική» περιφέρεια ανάμεσα στην Τσαμουριά και τα Γιάννενα, αρχίζει τώρα να εμφανίζει συμπτώματα καθυστέρησης: Η αύξηση του πληθυσμού της στην περίοδο 1890-1910 είναι αμελητέα, και στα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης (1913-1920) μετατρέπεται παροδικά σε πτώση. Αντίθετα, οι δύο παραλιακοί καζάδες Μαργαριτιού και Φιλιατών συνεχίζουν απρόσκοπτα την αύξησή τους μέχρι τα χρόνια των Βαλκανικών πολέμων, οπότε οι πυκνότητές τους (46,3 και 39,5) είναι πιθανότατα υψηλότερες απ' ό,τι σε ολόκληρη την προηγούμενη ή κατοπινή ιστορία τους.

Η τάση λοιπόν που φαίνεται να επικρατεί στην Ήπειρο τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας είναι να συνεχίζεται η αύξηση του πληθυσμού στις παραλιακές περιοχές και να ανακόπτεται στις υπόλοιπες. Στα εισαγωγικά κεφάλαια της μελέτης αυτής αναφερθήκαμε ήδη στους λόγους για τους οποίους οι παραλιακές περιοχές διέθεταν εκείνα τα χρόνια αυξημένες δυνατότητες συσσώρευσης αγροτικού εισοδήματος. Από την άλλη μεριά είναι συζητήσιμο κατά πόσο η αύξηση του πληθυσμού των παραλιακών ζωνών ισοδυναμεί με μια εντατικότερη εκμετάλλευση των πεδιάδων τους. Στην Άρτα και στην Πρέβεζα η αύξηση μπορεί άνετα να εξηγηθεί από το γεγονός ότι οι καζάδες αυτοί, παρά τις προόδους των προηγούμενων δεκαετιών, εξακολουθούσαν να είναι τόσο αραιοκατοικημένοι, ώστε βρίσκονταν ακόμη πολύ μακριά από το φαινόμενο του σχετικού υπερπληθυσμού που έπληττε τις βορειότερες επαρχίες. Με την ευκαιρία μιας ειδικότερης έρευνας για τον καζά της Πρέβεζας¹¹⁶ διαπιστώθηκε ότι το μεγαλύτερο τμήμα της πληθυσμιακής του αύξησης στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας δεν χρεώνεται στα πεδινά ή στα παραλιακά του χωριά, αλλά στους κτηνοτροφικούς συνοικισμούς της ημιορεινής ενδοχώρας.

116. Κοκολάκης 1989.

Αντίστοιχα ο κάμπος του Φαναριού, που υπαγόταν την εποχή αυτή στο Μαγαρίτι, δεν παρουσιάζει ρυθμό αύξησης αισθητά υψηλότερο από το μέσο όρο του καζά αυτού. Είναι ενδιαφέρον ότι ακόμα και στο απελευθερωμένο τμήμα του καζά της Άρτας, όπου η αύξηση του πληθυσμού στην περίοδο 1890-1910 εμφανίζεται ελαφρά υψηλότερη απ' ό,τι στο τουρκοκρατούμενο κομμάτι (25% έναντι 20%), η περιογή που ωφελείται περισσότερο δεν είναι ο παραλιακός κάμπος, αλλά το υποβαθμισμένο μέχρι τότε Ραδοβίτσι¹¹⁷:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ18

Νόμιμος πληθυσμός του νομού Άρτας, 1889-1907

Περιοχή ^α	Πυκνότητα	Πληθυσμός	Πληθυσμός	Διαφορά
	1889	1889	1907	1889/1907
Πόλη Άρτας	360,0	7.048	5.998	-14,9%
Βρύση	44,2	5.305	6.237	+17,6%
Ραδοβίτσι	11,5	6.416	9.348	+45,7%
Τζουμέρκα	28,3	15.562	20.952	+34,6%
Μαλακάσι	23,6	1.768	2.240	+26,7%
Όλος ο νομός	27,3	36.079	44.975	+24,6%

α. Η επίσημη ελληνική διαίρεση διακρίνει τους ακόλουθους δήμους: Αρταίων και Πέτα (=Βρύση)- Ηρακλείας και Τετραφυλίας (=Ραδοβίτσι)- Αγνάντων, Πραμάντων και Θεοδωρίας (=Τζουμέρκα)- Καλαρρυτών (=Μαλακάσι).

Πηγή: Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως 22Α/26-1-1890 και Υπουργείον Εσωτερικών 1909, τ. Α', σ. 25.

Η αύξηση του πληθυσμού στις νότιες περιοχές θα συνεχιστεί με ρυθμούς εντονότερους μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Στο διάστημα 1913-1920, οι επαρχίες Πρέβεζας και Φιλιππιάδας είναι οι μόνες απ' όλη την ελεύθερη Ήπειρο που εξακολουθούν να παρουσιάζουν αύξηση του πληθυσμού τους, τόσο του νόμιμου, όσο και του πραγματικού. Κατά την απογραφή του 1920 η σχετική πυκνότητα της ζώνης Άρτας-Πρέβεζας (32,6) έχει πλέον ξεπεράσει εκείνη των Ιωαννίνων (29,8). Από το

117. Στους υπολογισμούς αυτούς χρησιμοποίησα και πάλι την έννοια του «νόμιμου» πληθυσμού, αφού ο «πραγματικός» πληθυσμός των ελληνικών απογραφών επηρεάζεται αποφασιστικά από τις εποχιακές μετακινήσεις των κατοίκων του ορεινού χώρου. Αυτό σημαίνει ότι στις απογραφές που έτυχε να γίνουν το μήνα Οκτώβριο (1896, 1907, 1940) εμφανίζεται μόνιμα υψηλότερο ποσοστό ορεινού πληθυσμού απ' ό,τι τον Απρίλιο ή τον Μάιο, μια και η κάθοδος των κτηνοτρόφων στα χειμαδιά δεν έχει ακόμα αρχίσει. Η άγνοια των φαινομένων αυτών έχει επανειλημμένα παραπλανήσει τους μελετητές της ιστορίας του πληθυσμού της Ελλάδας: βλ. π.χ. την άποψη των Doopt κ.ά. (1987, σ. 51) για τα φαινόμενα «παλιννόστησης» στην ορεινή Αιτωλία μεταξύ 1928-1940.

μεσοπόλεμο και ύστερα η εξαγορά των τσιφλικιών, η βελτίωση των καλλιεργητικών μεθόδων, η καταπολέμηση της ελονοσίας που μάστιζε μέχρι τότε τις πεδινές τοποθεσίες, η εντεινόμενη περιθωριοποίηση των βορινών μεθοριακών περιοχών (Φιλιατών, Πωγωνιού και Κόνιτσας) και η εκδίωξη της τουρκαλβανικής κοινότητας από την περιοχή της Τσαμουριάς θα οδηγήσουν σε μια πλήρη αντιστροφή της παλαιότερης κατανομής του πληθυσμού, ευνοώντας τη συσσώρευση του σε όσα μέρη προσφέρονταν περισσότερο στην εντατική γεωργική εκμετάλλευση¹¹⁸.

Αστικός και αγροτικός πληθυσμός

Η καθιερωμένη διάκριση του πληθυσμού σε αστικό, ημιαστικό και αγροτικό, με μόνο κριτήριο το μέγεθος των οικισμών όπου κατοικεί, είναι στην καλύτερη περίπτωση μια διάκριση συμβατική. Σ' εμάς, η εμμονή στο ποσοτικό κριτήριο μπορεί να οδηγήσει σε παραπλανητικά συμπεράσματα, γιατί το μέγεθος των οικισμών στην Ήπειρο συχνά δεν συμβάδιζε με το ρόλο τους ως διοικητικών, εμπορικών ή στρατιωτικών κέντρων. Για να το δείξουμε αυτό, αρκεί να παραθέσουμε τον πίνακα των δώδεκα μεγαλύτερων οικισμών της Ηπείρου, όπως προκύπτουν από τα στοιχεία του Αρβαντινού και της τουρκικής στατιστικής του 1895 (Πίνακας Γ19). Εφαρμόστηκαν κι εδώ για την αποκατάσταση του πληθυσμού οι συντελεστές υποκαταμέτρησης που μνημονεύθηκαν παραπάνω.

Και από τους δύο καταλόγους λείπουν αρκετές πρωτεύουσες καζάδων με σημαντική προϊστορία ως διοικητικά κέντρα (Παραμυθιά, Μαργαρίτι, Τεπελένι), καθώς και δύο από τα κυριότερα λιμάνια του πασαλικιού (Αυλώνα και Πάργα). Εμφανίζονται αντίθετα απομονωμένοι ορεινοί οικισμοί με ισχυρό ποσοστό ημινομαδικού

118. Ανάλογα φαινόμενα θα συναντήσουμε στο μεσοπόλεμο και στο αλβανικό κομμάτι της Ηπείρου, τα οποία παρουσιάζουν, θα λέγαμε, κατοπτρική συμμετρία με τα συμβαίνοντα στην Ελλάδα (ο πληθυσμός κινείται όχι προς τα νοτιοανατολικά, αλλά προς τα βορειοδυτικά). Παραθέτω τις πυκνότητες του πληθυσμού των αλβανικών επαρχιών κατά το 1910 (από τον Πίνακα Γ15) και το 1955 [*Anuari Statistikor i Republikës Popullore te Shqipërisë*, τ. Α' (1958), σ. 22].

	1910	1955
Αργυρόκαστρο	46	35
Πρεμετή	38	26
Τεπελένι	27	30
Σκρσάρι	22	29
Δέλβινο	24	37
Αυλώνα	25	52
Μπεράτι	40	67
Λιούσνια-Φιέρι	30	72

Η χειρότερη εξέλιξη παρουσιάζεται στα ορεινά και παραμεθόρια, η καλύτερη στα πεδινά και παραθαλάσσια. Βέβαια οι αριθμοί είναι μονάχα ενδεικτικοί, γιατί ορισμένοι από αυτούς επηρεάζονται και από μεταβολές των διοικητικών ορίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ19

Οι δώδεκα πρώτοι οικισμοί της Ηπείρου κατά το 1850 και 1895:
Χανέδες (X) και αποκατεστημένος πληθυσμός (Π) σε χιλιάδες

1850	X	Π	1895	X	Π
1. Ιωάννινα	3.473	20,5	1. Ιωάννινα	3.314	19,5
2. Αργυρόκαστρο	2.250	14,9	2. Μπεράτι	1.649	10,5
3. Μπεράτι	1.290	8,1	3. Αργυρόκαστρο	1.140	9,3
4. Άρτα	1.110	6,0	4. Άρτα ^α	–	7,0
5. Μέτσοβο	854	5,1	5. Πρέβεζα	1.235	5,0
6. Λιμπόχοβο	580	4,2	6. Μέτσοβο	835	4,4
7. Πρεμετή	900	3,9	7. Λιμπόχοβο	454	3,3
8. Πρέβεζα	920	3,8	8. Πράμαντα ^α	–	3,2
9. Κόνιτσα	579	3,2	9. Κόνιτσα	595	3,1
10. Λεσκοβίκι	525	2,9	10. Λεσκοβίκι	554	3,0
11. Δέλβινο	450	2,3	11. Συράκο	485	3,0
12. Ζουλιάτες	320	2,1	12. Κούδεσι	689	2,8

α. Ο πληθυσμός της Άρτας και των Πραμάντων υπολογίστηκε από την ελληνική απογραφή του 1889 (ο «πραγματικός» πληθυσμός της απογραφής αναπροσαρμόστηκε με βάση το νόμιμο πληθυσμό του αντίστοιχου δήμου).

Πηγές: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 320-394 και Σαλναμέ-ι Βιλαγιέ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 177-295.

πληθυσμού (Συράκο, Πράμαντα, εν μέρει και το Μέτσοβο¹¹⁹) και δύο από τις «ομοσπονδίες» χωριών της Λιαπουριάς (Ζουλιάτες και Κούδεσι), που αντιστοιχούν σε μία εντελώς διεσπαρμένη κατοίκηση του χώρου. Θα ήταν αφέλεια να χαρακτηρίζαμε τις κατηγορίες αυτές «αστικό» ή «ημιαστικό» πληθυσμό. Στην ανάλυση λοιπόν που ακολουθεί δεν θα περιοριστούμε στο ποσοτικό κριτήριο, αλλά θα προσθέσουμε και δύο ποιοτικά: Θα θεωρήσουμε ως «πόλεις», ονομάζοντας τον πληθυσμό τους «αστικό», όσους συνοικισμούς διέθεταν στις καταγραφές παραπάνω από 200 χανέδες, ανεξάρτητα από τον ακριβή αριθμό των κατοίκων, και εκπλήρωναν μία από τις εξής προϋποθέσεις: α. Αποτελούσαν την πρωτεύουσα ενός καζά, και β. Διέθεταν οργανωμένο παζάρι που εξυπηρετούσε μια ευρύτερη αγροτική περιφέρεια¹²⁰. Η τελευταία αυτή προϋπόθεση θα μας επιτρέψει να εντάξουμε στις πόλεις το Λιμπό-

119. Ακόμη πιο ακραίο παράδειγμα είναι η Σαμαρίνα (700 χανέδες το 1850): βρίσκεται όμως έξω από τα σύνορα του 1895, στα οποία και περιορίστηκε αυτή η ανάλυση.

120. Για το παζάρι ως απαραίτητο συστατικό στοιχείο της πόλης βλ. ενδεικτικά Faroqhi 1990, σ. 140-141.

χοβο και το Λεσκοβίκι, από τα οποία το πρώτο δεν έγινε ποτέ έδρα καζά, ενώ το δεύτερο ανήκε μέχρι το 1882 στον καζά της Κόνιτσας. Τις πόλεις αυτές μπορούμε συμβατικά να τις διαιρέσουμε σε κωμοπόλεις (201-400 χανέδες), μικρές πόλεις (401-800), μεσαίες (801-1600) και μεγάλες (πάνω από 1.600 χανέδες)¹²¹. Από αυτές τις κατηγορίες, μόνο η τελευταία αντιστοιχεί ουσιαστικά στην έννοια του «αστικού πληθυσμού», όπως χρησιμοποιείται σήμερα από την ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (κέντρα με πάνω από 10.000 κατοίκους), ενώ οι μεσαίες και οι μικρές πόλεις εντάσσονται στον «ημιαστικό» (2.000-10.000 κάτοικοι) και οι κωμοπόλεις στον «αγροτικό»· αλλά μια τέτοια ταξινόμηση θα ήταν μάλλον αναχρονιστική για την εποχή που εξετάζουμε.

Σύμφωνα με αυτά, η μόνη ουσιαστικά μεγάλη πόλη της Ηπείρου κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν τα Γιάννενα· για την πληθυσμιακή συγκρότησή της θα μιλήσουμε παρακάτω. Δύο ακόμη πόλεις, το Αργυρόκαστρο και το Μπεράτι, ταλαντεύονταν ανάμεσα στη «μεγάλη» και τη «μεσαία» κατηγορία. Στην τελευταία ανήκαν επίσης η Άρτα, η Πρέβεζα και το Μέτσοβο. Με βάση τον πληθυσμό του Αραβαντινού (900 οικογένειες) θα έπρεπε να προσθέσουμε εδώ και την Πρεμετή, αλλά ο αριθμός του φαίνεται στην περίπτωση αυτή κάπως εξογκωμένος.

Μικρότερες πόλεις μπορούν, εκτός από την Πρεμετή, να χαρακτηριστούν και η Κόνιτσα, το Λεσκοβίκι, το Λιμπόχοβο, το Δέλβινο, το Μαργαρίτι, και μετά τα μέσα του αιώνα η Παραμυθιά και η Αυλώνα. Απλές κωμοπόλεις αντίθετα, με πληθυσμό κάτω από 400 χανέδες και μικρότερο από 2.000 κατοίκους, παρέμειναν οι Φιλιάτες, το Τεπελένι, η Λιούσνια και το Προγονάτι, έδρα κατά το 1895 του καζά του Κουρβελεσιού. Η πρωτεύουσα του Πωγωνιού, η Βοστίνα, μόλις κατά το δεύτερο μισό της περιόδου αποκτά τον αριθμό των κατοίκων που χρειάζεται για να θεωρηθεί κωμοπολη. Στις βορειότερες περιοχές, και ιδιαίτερα στις ορεινές εκείνες περιφέρειες όπου κυριαρχούσαν τα ελευθεροχώρια και δεν είχε αναπτυχθεί ισχυρή τάξη μουσουλμάνων γαιοκτημόνων, οι πόλεις θα σημειώσουν και τη μικρότερη ανάπτυξη, κάποτε μάλιστα εμφανίζονται μικρότερες από τα χωριά της περιφέρειάς τους: Η Αυλώνα το 1895 παρουσιάζεται μικρότερη από το Κούδεσι, η Βοστίνα μικρότερη από τη Σωπική και τη Βήσασνη, ενώ στον καζά του Τεπελενιού βρισκόμαστε 18 χωριά μεγαλύτερα από την πρωτεύουσά του.

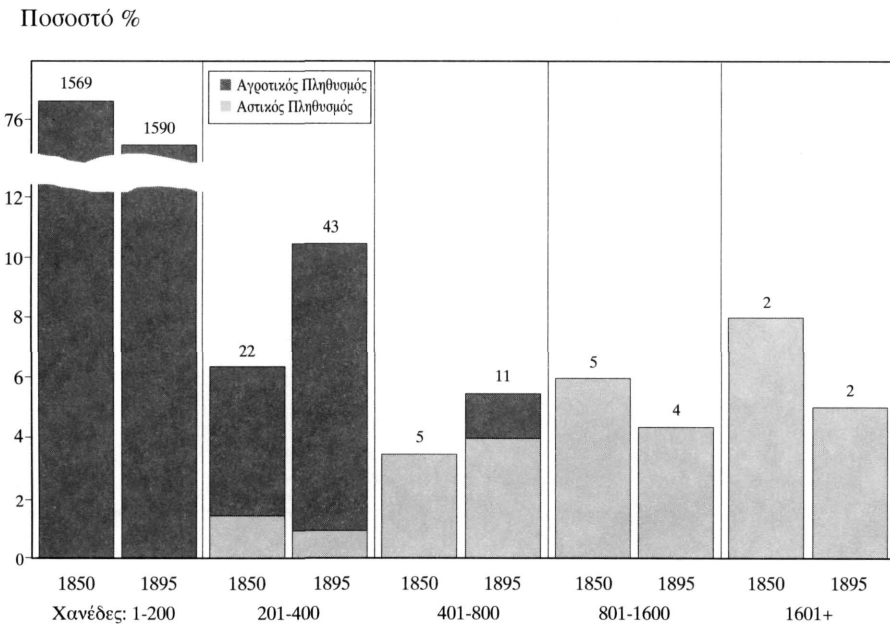
Αυτή η σχετική υπανάπτυξη των πόλεων, αντί να εξαλείφεται, μοιάζει με το πέρασμα του χρόνου να γίνεται όλο και εντονότερη στην Ήπειρο. Στον Πίνακα Γ20

121. Από τους μελετητές των οθωμανικών πόλεων τις ίδιες αριθμητικές κατηγορίες χρησιμοποιεί και ο Τοντόρωφ (1986, τ. Α', σ. 58-59) με τη διαφορά ότι αποκαλεί «μικρές πόλεις» τις δικές μας κωμοπόλεις και «μεσαίες» τις δύο επόμενες κατηγορίες. Η Fargoqhi (ό.π.), που προτιμά ως κριτήριο το συνολικό αριθμό των «φορολογικών μονάδων» κατά το αρχαίο οθωμανικό φορολογικό σύστημα, ορίζει την κατηγορία των «μικρών πόλεων» (towns) σε επίπεδα παρόμοια με τα δικά μας, και δεν προβλέπει κατηγορία αντιστοιχία με τις δικές μας κωμοπόλεις. Δεν νομίζω ότι οι διαφορές αυτές στην ορολογία έχουν ιδιαίτερη σημασία.

διακρίνεται για τα χρόνια 1850 και 1895 η ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού κατά μεγέθη οικισμών (οι πέντε στήλες) και κατά αστικό και αγροτικό πληθυσμό, με βάση την έννοια που δώσαμε παραπάνω. Μολονότι οι μεσαίες στήλες του πίνακα (οικισμοί με 201-800 χανέδες) εμφανίζουν τη μεγαλύτερη αύξηση, αυτή οφείλεται αποκλειστικά στη διόγκωση του αγροτικού πληθυσμού, χάρη στην οποία γύρω στα 30 χωριά που διέθεταν προηγουμένως κάτω από 200 χανέδες παίρνουν τώρα τη θέση τους δίπλα στις παλιές κομποπόλεις. Τα περισσότερα είναι ορεινά και χριστιανικά (μεταξύ τους είναι το Συράκο, το Προσγόλι, η Λάιστα, ο Τσαμαντάς, η Πυρσόγιαννη) από τα παλιά κεφαλοχώρια της Λιαπουριάς, μόνο το Κούδεσι εμφανίζει αξιοσημείωτη αύξηση (από 300 χανέδες σε 689). Απεναντίας, το παραδοσιακό αστικό «δίκτυο» της Ηπείρου πουθενά δεν φανερώνει αξιόλογες τάσεις ανάπτυξης: Από τις 17 πόλεις που συναντάμε στον κατάλογο του Αραβαντινού, οι 5 (Γιάννενα, Πρεμετή, Αργυροκάστρο, Τεπελένι, Λιμπόχοβο) παρουσιάζουν μια μείωση των χανέδων τους, και από τις υπόλοιπες, αύξηση αισθητά ανώτερη από το μέσο όρο αύξησης του

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ20

Κατανομή του ηπειρωτικού πληθυσμού κατά τύπους και μεγέθη οικισμών

Σημείωση: Στην κορυφή κάθε στήλης δίνεται ο αριθμός των οικισμών.

Πηγές: Βλ. Πίνακα Γ19.

πληθυσμού (34%) παρατηρούμε μόνο στην Παραμυθιά (69%) και στους Φιλιάτες (38%). Στους αριθμούς αυτούς δεν πρέπει να έχει κανείς απόλυτη εμπιστοσύνη, αφού ο πληθυσμός των πόλεων δίνεται στον Αραβαντινό μονάχα κατ' εκτίμηση. Οπωσδήποτε, το συνολικό ποσοστό του αστικού πληθυσμού το 1895, παρ' όλο που έχουν τώρα προστεθεί στον υπολογισμό η Λιούσνια, η Βοστίνα και το Προγονάτι, εμφανίζεται μειωμένο (14,4 έναντι 18,6%). Η μείωση αυτή ισχύει για όλες της περιοχές της Ηπείρου εκτός από το σαντζάκι του Μπερατιού, που παρουσιάζει ωστόσο και το χαμηλότερο ποσοστό αστικού πληθυσμού (6,9% το 1850, 8,9% το 1895).

Η στασιμότητα του αστικού πληθυσμού στην Ήπειρο δεν είναι και τόσο παράξενη, αν αναλογιστεί κανείς την παραγωγική της καθυστέρηση και τη συνεχιζόμενη παρακμή του μουσουλμανικού πληθυσμού, που αποτελούσε μέχρι τότε την πλειοψηφία στις περισσότερες πόλεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι τρεις από τις πέντε πόλεις όπου σημειώνεται πτώση του πληθυσμού (Αργυρόκαστρο, Λιμπόχοβο και Πρεμετή) ανήκουν στον τύπο του μουσουλμανικού συνοικισμού γαιοκτημόνων και εισοδηματιών, που περιβάλλεται από τα χριστιανικά τσιφλίκια τα οποία εκμεταλλεύεται. Περισσότερο μυστηριώδης είναι η στασιμότητα της πρωτεύουσας του πασαλίκιου, των Ιωαννίνων. Όπως θα δούμε λεπτομερέστερα παρακάτω, η στασιμότητα αυτή δεν οφείλεται στην παρακμή του μουσουλμανικού πληθυσμού, το ποσοστό του οποίου στο σύνολο των κατοίκων της πόλης, αν και δεν αυξάνεται, δεν φαίνεται ωστόσο να μειώνεται συστηματικά. Αν σκεφτούμε και τα κέρδη που θα πρέπει ν' αποκόμισε ο πληθυσμός των Ιωαννίνων από το κύμα αστυφιλίας που μαρτυρείται στις πρώτες δεκαετίες της περιόδου, τότε η μόνη λογική εξήγηση της στασιμότητάς του είναι ότι ο αστικός πληθυσμός έπασχε από χαμηλή γεννητικότητα (ή υψηλή θνησιμότητα) σε σχέση με τον αγροτικό. Η υπόθεση αυτή, καθόλου παράδοξη με τα δεδομένα των προβιομηχανικών κοινωνιών, δεν μπορεί ωστόσο να τεκμηριωθεί περισσότερο στο πλαίσιο των πηγών που χρησιμοποιούμε εδώ, γι' αυτό θα τη διαφυλάξουμε ως απλή εικασία. Στασιμότητα του χριστιανικού πληθυσμού παρουσιάζεται και στην Πρέβεζα, τη μόνη απ' όλες τις πόλεις της Ηπείρου όπου το μουσουλμανικό στοιχείο καταφέρνει να αυξάνει σταθερά το ποσοστό του ως το τέλος της περιόδου¹²².

Αν λάβουμε υπόψη μας τη στασιμότητα των πόλεων, αντιλαμβανόμαστε πως η αύξηση του πληθυσμού της υπαίθρου κατά την περίοδο 1850-1890 είναι κάπως ταχύτερη από το συνολικό μέσο όρο, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω στους Πίνακες Γ15 και Γ16. Η μεγαλύτερη απόκλιση παρουσιάζεται στη βορειοδυτική ζώνη της Ηπείρου (Αργυρόκαστρο και Δέλβινο), όπου η μικρή συνολική αύξηση (8%) κρύβει μια αύξηση του αγροτικού πληθυσμού σχετικά αξιόλογη (19%). Αλλά και στις νοτιότερες περιοχές (Αρτα, Γιάννενα, Πρέβεζα) η αύξηση του πληθυσμού γίνεται πιο

122. Από 11% το 1828 σε 34% το 1912 (Κοκολάκης 1989).

εντυπωσιακή, όταν αφαιρέσει κανείς από το σύνολο τον πληθυσμό των πόλεων. Κατά συνέπεια οι διαφοροποιήσεις που επισημάναμε προηγουμένως στην πορεία των έξι μεγάλων γεωγραφικών ζωνών της Ηπείρου δεν ανατρέπονται. Η δυναμική του αγροτικού πληθυσμού διακρίνεται λεπτομερέστερα στους Χάρτες 9γ και 9δ, όπου για κάθε καζά υπολογίστηκε χωριστά το μέγεθος της πρωτεύουσάς του και η πυκνότητα του αγροτικού πληθυσμού του.

Η παρακμή του μουσουλμανικού στοιχείου

Τόσο οι πηγές της εποχής, όσο και η νεότερη βιβλιογραφία έχουν επισημάνει τη δημογραφική καθυστέρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού σε ολόκληρη σχεδόν την έκταση της Αυτοκρατορίας κατά τον 19ο αιώνα¹²³. Είναι ωστόσο πάρα πολύ δύσκολο, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1880, να τεκμηριώσουμε τη διαφορά αυτή με αριθμούς, γιατί τα διαθέσιμα στοιχεία για το σύνολο του πληθυσμού δεν είναι ούτε αξιόπιστα ούτε συγκρίσιμα μεταξύ τους. Για παράδειγμα, το ποσοστό των Μουσουλμάνων στα Βαλκάνια κατά την απογραφή του 1831 (37,5%) δεν μπορεί να συγκριθεί μ' εκείνο της απογραφής του 1884-1886 (54%), αφού από την πρώτη λείπει ολόκληρη η Αλβανία, περιοχή κατεξοχήν μουσουλμανική, ενώ από τη δεύτερη λείπουν η Βουλγαρία και η Ανατολική Ρωμυλία¹²⁴. Κατά τον Κ. Καρπιάτ, η πιο έντονη ανισότητα ανάμεσα στην αύξηση των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων παρατηρείται στα χρόνια 1830-1850 και οφείλεται εν μέρει στη μεγαλύτερη θνησιμότητα των τελευταίων στις αρρώστιες, και ιδίως στις επιδημίες της χολέρας που χαρακτηρίζουν αυτή την περίοδο. Σύμφωνα με αυτά η περίοδος του Αβδούλ Χαμίτ, εποχή γενικής βελτίωσης των βιοτικών και υγειονομικών συνθηκών, θα έπρεπε να συνοδεύεται από ανάκαμψη του ποσοστού των Μουσουλμάνων. Ωστόσο, τα επίσημα στοιχεία που ο ίδιος συγγραφέας παραθέτει για το 1906 εμφανίζουν το ποσοστό των Μουσουλμάνων στα τουρκοκρατούμενα Βαλκάνια (49,8%) μικρότερο απ' ό,τι το 1886, και το ποσοστό αυτό θα μειωθεί ακόμη περισσότερο, αν διορθώσουμε τα αναχρονιστικά στοιχεία με τα οποία εκπροσωπείται στο σχετικό κατάστιχο το βιλαέτι των Ιωαννίνων. Αντίθετα, στη Μικρασία το ποσοστό των Μουσουλμάνων αυξάνεται (81% το 1886, 83% το 1906). Η αύξηση αυτή δεν οφείλεται σε τυχόν υψηλότερη μουσουλμανική γονιμότητα, αλλά εξηγείται αφενός με τους διωγμούς των Αρμενίων, και αφε-

123. Βλ. τις παραπομπές της σημ. 114 του Μέρους Α΄· επίσης Λαμπρίδης 1889α, σ. 19, Stojanovich 1960, σ. 250, Kiel 1990, σ. 84-88 και Καρπιάτ 1985 σ. 11 (ο οποίος όμως αντιστρέφει σχεδόν τη θέση του στη σ. 55, δείχνοντας τη γενικότερη αμηχανία της τουρκικής εθνικιστικής ιστοριογραφίας γύρω από το θέμα).

124. Τα συνοπτικά στοιχεία στον Shaw (1977, σ. 117), όπου η αύξηση των Μουσουλμάνων αποδίδεται ανενδοίαστα σε «χείμαρρο» Τατάρων και Τσερκέζων προσφύγων!

τέρου με τη συρροή προσφύγων από τη Βουλγαρία, την Κριμαία και τον Καύκασο. Στην Ήπειρο, όπου το ποσοστό αποδημίας πιθανότατα είναι μεγαλύτερο στο χριστιανικό απ' ό,τι στο μουσουλμανικό στοιχείο, μοιάζει εύλογο να υποθέσουμε ότι η γονιμότητα των Χριστιανών εξακολούθησε μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας να είναι μεγαλύτερη από εκείνη των Μουσουλμάνων· και η διαφορά που εντοπίσαμε προηγουμένως στο μέγεθος των οικογενειών τους ενισχύει αυτή την υπόθεση.

Και στις έξι γεωγραφικές ζώνες της Ηπείρου το ποσοστό των Μουσουλμάνων πέφτει σταθερά στη διάρκεια της περιόδου (Πίνακας Γ21). Στο συνολικό πληθυσμό οι Μουσουλμάνοι, που κατέχουν αρχικά την απόλυτη πλειοψηφία, θα την παραχωρήσουν στους Χριστιανούς γύρω στο 1850. Τη χρονιά αυτή οι δύο κοινότητες εμφανίζονται περίπου ισάριθμες, χωρίς αυτό να σημαίνει και κάτι ιδιαίτερο: Αν θέταμε τα όρια της περιοχής μελέτης μας λίγο νοτιότερα ή λίγο βορειότερα, θα παίρναμε αντίστοιχα μικρότερο ή μεγαλύτερο ποσοστό μουσουλμανικού πληθυσμού· τα συμπεράσματά μας όμως, σε ό,τι αφορά τις μακροχρόνιες τάσεις του πληθυσμού, δεν θ' άλλαζαν ιδιαίτερα. Από τις έξι περιοχές, η μικρότερη απόκλιση ανάμεσα σε Χριστιανούς και Μουσουλμάνους παρουσιάζεται στην Τσαμουριά, όπου η αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού γίνεται ευδιάκριτη μονάχα προς τα τέλη του αιώνα. Όπως και οι Χριστιανοί, έτσι και οι Μουσουλμάνοι παρουσιάζουν μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού τους στις νοτιότερες παρά στις βορειότερες ζώνες, παρ' όλο που

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ21

Αριθμός Μουσουλμάνων ανά 100 Χριστιανούς και συνολική αύξηση του πληθυσμού τους στις 6 ζώνες του Πίνακα Γ16 (1830-1910)

Ζώνη	1830	1850	1870	1890	1910	Αύξηση (1830-1910)	
						Μουσ.	Χριστ.
Νότια	5	6	5	6	4	+154%	+251%
Νοτιοανατολική	7	8	5	6	5	+ 67%	+118%
Νοτιοδυτική	83	93	92	83	80	+ 67%	+ 73%
Βορειοανατολική	61	74	47	43	39	+ 26%	+ 97%
Βορειοδυτική	157	126	104	110	96	- 6%	+ 55%
Βόρεια ^α	451	424	333	284	299	+ 6%	+ 59%
Σύνολο Ηπείρου	113	100	75	72	62	+13%	+114%

α. Για το 1830 το ποσοστό των Μουσουλμάνων στους καζάδες της βόρειας ζώνης, ελλείπει στοιχεία, καθορίστηκε αντίστοιχο με του 1850· η απόκλιση μεταξύ των δύο στηλών προκύπτει από τη μείωση του ειδικού βάρους των δύο αμιγών μουσουλμανικών καζάδων Σκραπαριού και Τομορίτσας.

Πηγές: Όπως και στον Πίνακα Γ15.

στα μέρη αυτά ο μουσουλμανικός πληθυσμός είναι κυρίως αστικός. Ένα τμήμα αυτής της αύξησης οφείλεται ασφαλώς σε εσωτερικές μετακινήσεις, όπως είναι η εγκατάσταση Τσάμηδων προυχόντων στην πόλη της Πρέβεζας και τουρκαλβανών προσφύγων από την Πελοπόννησο στην περιοχή της Πάργας¹²⁵. Ωστόσο, η αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού της υπαίθρου υπερέκρασε κι εδώ τις μικρές μουσουλμανικές συγκεντρώσεις των πόλεων.

Κάτι ακόμη που αξίζει να τονιστεί είναι ο εντυπωσιακός ρυθμός με τον οποίο αυξάνεται η εβραϊκή κοινότητα. Τα 1.300 άτομα που συναντάμε το 1830, περιορισμένα σε δύο μόνο πόλεις, την Άρτα και τα Γιάννενα, κατά το 1910 έχουν τετραπλασιαστεί, δημιουργώντας ταυτόχρονα παρακλάδια στην Πρέβεζα, στην Πάργα και στους Φιλιάτες. Η μέση ετήσια αύξηση της εβραϊκής κοινότητας για το σύνολο της περιόδου φτάνει το 1,82%, είναι δηλαδή διπλάσια από της χριστιανικής και έντεκα φορές μεγαλύτερη απ' ό,τι της μουσουλμανικής.

125. Για την Πάργα βλ. παραπάνω σελ. 189. Κατά τον Ζώτο (1878, σ. 52), η Πρέβεζα «έχει οικίας 200 Τουρκαλβανών εξορίστων εκ Τσιαμουργιάς, με πολιτικόν σκοπόν να κατοικηθή από πλουσίους Μωαμεθανούς, τους επισημοτέρους των χωρίων, ίνα γίνη τουρκόπολις η ελληνίς Ακτίας».

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το παράδειγμα του καζά των Ιωαννίνων

Θα συμπληρώσουμε την εικόνα που δίνουν οι προηγούμενες συγκεντρωτικές αναλύσεις με μία ειδικότερη έρευνα για την οικιστική εξέλιξη του καζά των Ιωαννίνων. Χάρη στη μεγάλη του έκταση και τη γεωγραφική ποικιλία του, ο καζάς αυτός μπορεί να θεωρηθεί αρκετά αντιπροσωπευτικός για τις διάφορες δημογραφικές τάσεις που επικρατούσαν την εποχή αυτή, αν όχι στο σύνολο της Ηπείρου, τουλάχιστον στο νοτιότερο τμήμα της. Επιπλέον, η αξιολογη βιβλιογραφία που διαθέτουμε γι' αυτή την περιοχή και ιδιαίτερα τα πολύτιμα *Μελετήματα* του Λαμπρίδη, η προβληματική των οποίων συμπλέει συχνά με τους στόχους αυτής της μελέτης, μπορούν να μας διαφωτίσουν για την πραγματική σημασία ορισμένων στατιστικών διαπιστώσεων. Ωστόσο, στην ανάλυση αυτή υπάρχει και μια ειδική δυσκολία που δεν συναντάται στο προηγούμενο κεφάλαιο: Από τη στιγμή που αφήνουμε το επίπεδο του καζά για να περάσουμε στο επίπεδο του ναχιγιέ και του απλού χωριού, οι γνωστές και επίσημες οθωμανικές απογραφές δεν αρκούν για διαχρονικές συγκρίσεις· χρειάζεται να επιστρατεύσουμε τη βοήθεια άλλων πηγών (εκκλησιαστικές πηγές, ελληνική απογραφή του 1913 κ.λπ.) που έχουν καταρτιστεί με διαφορετικά κριτήρια και προβαίνουν σε απρόβλεπτες υπερεκτιμήσεις ή υποεκτιμήσεις του συνολικού πληθυσμού. Για το λόγο αυτό θα δώσουμε εδώ μικρότερη σημασία στις απόλυτες μεταβολές του πληθυσμού, με τις οποίες ασχοληθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και μεγαλύτερη στην έννοια του ποσοστιαίου πληθυσμού, δηλαδή στην αναλογία που αντιπροσωπεύει κατά τις στατιστικές ο κάθε οικισμός στο σύνολο του ονομαστικού πληθυσμού του καζά.

Η πόλη

«Μάντσεστερ και Παρίσι της Ρούμελης» αποκάλεσε για την οικονομική και μορφωτική σημασία τους τα Γιάννενα ο άγγλος διπλωμάτης David Urquhart, όταν τα επισκέφτηκε στη διάρκεια του ταραγμένου χρόνου 1830¹²⁶. Μα όσο απείχε η ηπειρωτι-

126. Urquhart 1838, σ. 198.

κή ενδοχώρα από τη βιομηχανική Αγγλία και Γαλλία σε οικονομικό και τεχνολογικό δυναμισμό, άλλο τόσο απείχε και η κατοπινή πληθυσμιακή πορεία των Ιωαννίνων από τον αστικό γιγαντισμό αυτών των μεγαλουπόλεων. Το τεκμηριώνουν τα στοιχεία του Πίνακα Γ22.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ22

Πληθυσμός της πόλεως των Ιωαννίνων και ποσοστό του στο σύνολο του καζά, 1828-1913

Έτος ^α	Χανέδες	%	Πληθυσμός		%
			ονομαστικός	αποκατεστημένος ^β	
1828	3.000	–	–	–	–
1830*	–	–	18.000	11.000	23,6 ^ς
1831	1.013 ^γ	–	–	5.965 ^γ	14,0
1844	3.600	–	18.000	–	–
1850*	3.473 ^δ	32,3	–	20.452	30,8 ^ς
1870*	2.029	13,0	7.920 ^ε	18.000	18,7
1871	–	–	16.084	18.277	18,7
1888	–	–	16.456	18.557	20,0 ^η
1895	3.314	19,5	17.564	19.515	19,8 ^η
1901	3.292	–	17.914	19.904	–
1913A	–	–	18.878	–	18,9 ^η
1913B	–	–	16.804	–	18,9 ^η

α. Οι χρονιές με αστερίσκο είναι συμβατικές χρονολογίες απογραφών: βλ. παραπάνω, σελ. 316.

β. Για τη μέθοδο της αποκατάστασης βλ. σελ. 317 κε.

γ. Παραλείπονται οι Μουσουλμάνοι (περίπου το 1/4 του πληθυσμού).

δ. Βλ. τη σημ. (ς) στο Παράρτημα Γ/II.1 (σελ. 435).

ε. Πληθυσμός αρρένων.

ς. Ποσοστό 22,1% αν συμπεριλάβουμε στον καζά (όπως κάνει η πηγή) και το Μέτσοβο.

ζ. Ποσοστό υπολογισμένο με βάση τη μέθοδο των σελ. 321-322· αν χρησιμοποιήσουμε για τους Χριστιανούς τον αριθμό των στεφάνων, προκύπτουν 17.201 κάτοικοι και ποσοστό 25%.

η. Το ποσοστό μετά το 1881 εμφανίζεται αυξημένο περίπου κατά 1%, γιατί έχουν αποσπαστεί από τον καζά τα Άγναντα και οι Καλαρίτες.

Πηγές: 1828: Α. Ψαλίδας, Βρανούσης 1952, σ. 144.

1830, 1850, 1870: όπως και στον Πίνακα Γ15.

1831: Αραβαντινός 1856, τ. Β', σ. 287.

1844: Mile 1986, σ. 342.

1871, 1888, 1895, 1901: οι αντίστοιχοι Γιαννιώτικοι σαλναμέδες.

1913A: Λιβαδάς 1913, τ. 11/14-8-1913.

1913B: Απογραφή του 1913, Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 59.

Για την περίοδο 1830-1870 οι αριθμοί είναι εν μέρει αντιφατικοί. Τόσο οι εκτιμήσεις του 1828 και του 1844, όσο και τα στοιχεία του Αραβαντινού (3.473 χανέδες),

τα οποία χρησιμοποιήσαμε και πρωτίτερα, δίνουν πληθυσμό σημαντικά μεγαλύτερο από εκείνο των απογραφών. Αντίθετα τα δεδομένα των κοινοτικών αρχών, για λόγους που έχουν ήδη εξηγηθεί, δίνουν αριθμούς ακόμη χαμηλότερους: Η στατιστική του Ηπειρωτικού Συλλόγου (1874) απαριθμεί μονάχα 7.181 χριστιανούς κατοίκους¹²⁷. Για το 1850, η εκτίμηση που προκύπτει για το συνολικό πληθυσμό με βάση τα στέφανα (17.200 κάτοικοι) αντιπροσωπεύει μία πειστική μέση λύση. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η εκτίμηση του ίδιου του Αραβαντινού, βασισμένη σε υψηλότερο οικογενειακό συντελεστή (6), φτάνει τους 22.000 μόνιμους κατοίκους, στους οποίους προσθέτει άλλους 4.000 «ανεπίστους και παρεπιδήμους». Επιπλέον, γράφει ο Αραβαντινός, «προβαίνει ο πληθυσμός των μονίμων κατοίκων εις επαύξησιν, καταφευγόντων εις την πόλιν ταύτην πολλών τυχοδιωκτών, και ενδεεστάτων τινών οικογενειών εκ των πέριξ περιοχών και επαρχιών». Κατά την εποχή του Αραβαντινού δεν υφίσταται ακόμη ρεύμα αποδημίας από την πόλη των Ιωαννίνων προς άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· η κατάσταση όμως αυτή, σύμφωνα με μια προξενική αναφορά, αρχίζει ν' ανατρέπεται κατά το 1865¹²⁸. Το βέβαιο είναι ότι η ελαφρά αυξητική τάση, που παρουσιάζεται στον πληθυσμό της πόλης ύστερα από το 1870, είναι της ίδιας περίπου τάξης με αυτήν που βλέπουμε στον αγροτικό πληθυσμό του καζά: Αν λάβουμε υπόψη μας και τη μεταβολή των ορίων του κατά το 1881, βρίσκουμε ότι το ποσοστό του αστικού πληθυσμού σε όλο αυτό το διάστημα παραμένει αξιοσημείωτα σταθερό. Κατά συνέπεια η διαπίστωση που κάναμε προηγουμένως για τη στασιμότητα του αστικού πληθυσμού δεν διαψεύδεται.

Οι αναλογίες των δύο μεγαλύτερων θρησκευτικών κοινοτήτων της πόλης (Χριστιανών και Μουσουλμάνων) δεν παρουσιάζουν έντονες διακυμάνσεις. Το 1830 έχουμε 64% Χριστιανούς και 27% Μουσουλμάνους· το 1870, 55% Χριστιανούς και 25% Μουσουλμάνους· το 1888, 53% Χριστιανούς και 28% Μουσουλμάνους· το 1912, 51% Χριστιανούς και 25% Μουσουλμάνους¹²⁹. Η βαθμιαία πτώση και των δύο αντανακλά τη θεαματική άνοδο του ποσοστού των Εβραίων: Από 9% το 1830 φτάνει το 1912 σε 24%. Στην πραγματικότητα, η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων είναι πιθανότατα η μόνη που παρουσιάζει αύξηση σε απόλυτους αριθμούς μετά το 1870. Αλλά η δοκιμασία των Βαλκανικών πολέμων και η προσάρτηση στην Ελλάδα είχαν, όπως ακριβώς και στην περίπτωση της Άρτας το 1881, άμεση επίπτωση στη σύσταση του πληθυσμού της πόλης: Στην απογραφή του 1913, πλάι στους 11.842

127. Λαθεμένα ο Synvet (1878, σ. 60) τους διπλασιάζει σε 14.362, θέλοντας προφανώς να πιστεύει ότι ο αριθμός του πρωτοτύπου αφορά μόνο τους άρρενες. Σύμφωνα με κοινοτικό έγγραφο του 1861, οι (χριστιανικοί) φορολογήσιμοι χανέδες των Ιωαννίνων δεν ξεπερνούσαν τους 700 (Παπαγεωργίου 1982, σ. 166).

128. ΑΥΕ 1865/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 341/22-4-1865.

129. Για το 1912 τα ποσοστά βγαίνουν έμμεσα: Από το συνολικό αριθμό των κατοίκων της πόλης, όπως μας τον δίνει ο Λιβαδάς (18.878), αφαιρούνται οι Εβραίοι (4.596) και οι Μουσουλμάνοι (4.752) που δίνει για το σύνολο του καζά η στατιστική της εφημερίδος *Ήπειρος* (σ. 334).

Χριστιανούς (72%), βρίσκουμε μονάχα 2.184 Μουσουλμάνους (13%) και 2.502 Εβραίους (15%) – αριθμούς αισθητά χαμηλότερους απ' ό,τι στις πηγές της δεκαετίας του 1900¹³⁰.

Οι ναχιγιέδες

Οι τέσσερις ναχιγιέδες του καζά των Ιωαννίνων, Κούρεντα, Ζαγόρι, Μαλακάσι και Τσαρκοβίστα, αντιστοιχούν σε περιοχές με διαφορετικές γεωφυσικές συνθήκες, αλλιώτικο βιοτικό και κοινωνικό επίπεδο, και ανόμοιες δημογραφικές πραγματικότητες. Ο βορειότερος ναχιγιές, το Ζαγόρι, με έδαφος ορεινό και κλίμα ψυχρό, αποτελούσε τον καιρό του Αλή πασά την πιο πυκνοκατοικημένη από τις τέσσερις περιοχές: Ο πληθυσμός του, μοιρασμένος σε 40 περίπου ελευθεροχώρια και μόλις 5 πεδινά τσιφλίκια στο βορειοδυτικό του άκρο, είχε κατορθώσει όχι μόνο ν' αξιοποιήσει στο έπακρο τις παραγωγικές δυνατότητες της περιοχής, αλλά και να επιδοθεί με επιτυχία σε εμπορικές, φοροεισπρακτικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις που τα δίκτυά τους εκτεινονταν πολύ μακρύτερα από την πατρική του γη. Διαφορετική ήταν η εικόνα των Κουρέντων, με τα πολλά μικρά τσιφλίκια που είχαν αναπτυχθεί στο γόνιμο αλλά εύθραυστο έδαφος των κοιλάδων τους, κατά μήκος των παραποτάμων του Καλαμά. Ο νοτιότερος ναχιγιές, η Τσαρκοβίστα, φιλοξενούσε έναν πληθυσμό κυρίως κτηνοτροφικό, σκορπισμένο σε 50 περίπου χωριά στις πλαγιές του Ολύτσικα και στις μικρές κοιλάδες του Άνω Αχέροντα· η φτώχεια και η «αθλιότητα» που μάστιζαν αυτή την περιοχή, εν μέρει αλβανόφωνη, αποτελούν κοινό τόπο στις ελληνικές πηγές του 19ου αιώνα. Τέλος, το διπλανό Μαλακάσι συνδύαζε περιοχές με αντιφατικά γνωρίσματα: Το βορειοδυτικό του τμήμα αποτελούσε τη νοτιότερη και πλέον υπανάπτυκτη προέκταση του κάμπου των Ιωαννίνων· στα ανατολικά, παράλληλα με τις κορυφογραμμές της Πίνδου, εκτεινόταν μια σειρά από μεγάλα και διεσπαρμένα κτηνοτροφικά χωριά, οι ρίζες των οποίων ανάγονται ίσως στις αλβανικές επιδρομές του 14ου-15ου αιώνα (Δεμάτι, Γότιστα, Προσόλι, Κράψη)· νοτιότερα, τα βλαχόφωνα ελευθεροχώρια Συράκο και Καλαρίτες, που την εποχή του Αλή πασά θεωρούνταν εξίσου «κοσμοπολίτικα» με εκείνα του Ζαγοριού, είχαν, μετά την ολοκληρωτική καταστροφή του 1821, μεταπέσει περισσότερο στην κατηγορία του εποχιακού κτηνοτροφικού συνουκισμού, αν και στο Συράκο επιβίωνε ακόμη μία τοπική βιοτεχνία μάλλινων υφασμάτων. Την εικόνα συμπλήρωνε η συστάδα των Κατσανοχωριών στα νοτιοδυτι-

130. Οι αριθμοί από την εφημερίδα *Ήπειρος*, φ. 59/10-10-1913. Το σύνολο (9.031 άντρες και 7.497 γυναίκες) υστερεί από τα επίσημα συγκεντρωτικά νούμερα της απογραφής (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1915, σ. 59) κατά 268 άντρες και 8 γυναίκες. Δεν ξέρω τι αντιπροσωπεύει αυτό το «έλλειμμα»· ίσως ν' αφορά τους ξένους υπηκόους, αν βέβαια είχαν απομείνει τέτοιοι στην πόλη μετά τα γεγονότα του 1912-1913.

κά, απέναντι στα ημι-ομώνυμά τους «Κατσαουνοχώρια» της Τσαρκοβίστας. Οι κάτοικοί τους, όταν δεν επιδίδονταν σε κηπευτικές καλλιέργειες ή στη μικρή τοπική τους κτηνοτροφία, μετατρέπονταν σε γυρολόγους, αγωγιάτες και μικρέμπορους¹³¹.

Ο Πίνακας Γ23 δίνει την εξέλιξη του ποσοστιαίου πληθυσμού των τεσσάρων ναχιγιέδων, με βάση ορισμένες αντιπροσωπευτικές πηγές της περιόδου:

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ23

Αγροτικός πληθυσμός του καζά των Ιωαννίνων και ποσοστιαία κατανομή του σε ναχιγιέδες, 1809-1913

(K=Κούρεντα, Z=Ζαγόρι, M=Μαλακάσι, T=Τσαρκοβίστα)

Έτος ^α	Χανέδες					Κάτοικοι				
	Σύνολο	K	Z	M ^β	T	Σύνολο	K	Z	M ^β	T
1809	8.180 ^γ	23	43	29	6	-	-	-	-	-
1830*	-	-	-	-	-	35.680 ^ε	24	40	27	9
1831	6.224	32	40	16	12	-	-	-	-	-
1850*	7.253	30	37	21	11	50.498 ^ς	29	38	22	11
1874	-	-	-	-	-	83.879	27	34	25	15
1887	14.191 ^δ	25	37	24	15	81.738 ^δ	27	33	22	18
1895	13.706	25	39	23	13	79.155 ^ς	31	33	22	15
1913A	-	-	-	-	-	80.923	33	24	25	18
1913B	-	-	-	-	-	72.629	34	21	25	19

α. Βλ. Πίνακα Γ22 σημ. (α)

β. Τα ποσοστά του Μαλακασίου μετά το 1881 είναι μικρότερα από τα πραγματικά κατά 4 ως 5%, λόγω της απόσπασης των Αγνάντων και των Καλαριτών.

γ. Οι αριθμοί του Leake (1809) παραλείπουν μάλλον από την Τσαρκοβίστα τα χωριά της Λάκκας (κάπου 1/3 του πληθυσμού της).

δ. Ο Λαμπρίδης (1887) περιλαμβάνει στο Μαλακάσι και τον καζά του Μετσόβου· από το σύνολό του αφαιρέθηκε το ίδιο το Μέτσοβο, για το οποίο δίνει χωριστά στοιχεία (835 οικογένειες και 4.029 ψυχές), απομένουν όμως τα χωριά Ανήλιο, Βουτονόσι, Μηλιά (313 χανέδες το 1895), που εξογκώνουν το ποσοστό του ναχιγιέ περίπου κατά 1%.

ε. Αποκατεστημένος πληθυσμός (παραπάνω, σελ. 320). Το ποσοστό του Μαλακασίου πρέπει να είναι κι εδώ εξογκωμένο κατά 4-5% λόγω της προσθήκης των χωριών Βουτονόσι, Μηλιά, Κουτσούφλιανη, Μαλακάσι (449 στέφανα το 1850).

ς. Εκτίμηση βάσει συντελεστή 4,24 ανά στέφανο.

ζ. Αποκατεστημένος πληθυσμός με βάση ποσοστό υποκαταμέτρησης 10%.

Πηγές: 1809: Leake 1835, τ. Δ', σ. 165.

1874: Στατιστική Ηπειρωτικού Συλλόγου (βλ. Παράρτημα Γ/II).

1887: Λαμπρίδης 1887α, σ. 57.

Τα λοιπά όπως στον Πίνακα Γ22.

131. Βλ. γενικά Λαμπρίδης 1888α-γ και 1889β.

Από τα στοιχεία του πίνακα προκύπτει ότι ο ναχιγιές του Ζαγοριού παρουσιάζει διαρκή πτώση του ποσοστού του στο σύνολο του αγροτικού πληθυσμού του καζά· οι δύο νοτιότεροι ναχιγιέδες (Μαλακάσι και Τσαρκοβίστα) παρουσιάζουν άνοδο, μολονότι για το Μαλακάσι αυτό θα γίνει φανερό μόνο όταν ληφθούν υπόψη και οι διορθώσεις που υποδεικνύονται στις σημειώσεις του πίνακα. Παρατηρούμε ακόμη ότι στο Μαλακάσι, που δοκίμασε τις μεγαλύτερες καταστροφές στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, το ποσοστό του πληθυσμού κατά το 1913 έχει απλώς επιστρέψει στα επίπεδα του 1809, ενώ στην Τσαρκοβίστα τα έχει κατά πολύ ξεπεράσει. Φυσικά, σε απόλυτους αριθμούς η αύξηση του πληθυσμού είναι μεγάλη και στους δύο ναχιγιέδες. Η κάπως αντιφατική εικόνα του ναχιγιέ των Κουρέντων αντανακλά τις μεγάλες διαφορές ανάμεσα στους οικογενειακούς συντελεστές που εμφανίζονται στις πηγές μας. Αν περιοριστούμε ωστόσο στο δεξιό τμήμα του πίνακα, βλέπουμε πως η αύξηση του πληθυσμού είναι κι εδώ εξίσου σημαντική.

Στον επόμενο Πίνακα Γ24 γίνεται μια προσπάθεια να αποκατασταθεί η πυκνότητα του πληθυσμού στους τέσσερις ναχιγιέδες κατά τις ίδιες πέντε συμβατικές χρονικές στιγμές που χρησιμοποιήθηκαν παραπάνω για την επεξεργασία του συνολικού πληθυσμού της Ηπείρου. Για το σκοπό αυτό οι συνολικοί ονομαστικοί πληθυσμοί του Πίνακα Γ23 είναι ακατάλληλοι: Είναι φανερό ότι η εκκλησιαστική στατιστική του 1874 υπερτιμά τον πληθυσμό σε σχέση με τις τουρκικές πηγές, ενώ η ελληνική απογραφή του 1913, συνταγμένη καθώς είναι με διαφορετικά κριτήρια, τον υποτιμά. Για να καταλήξουμε λοιπόν σε μια πιθανή αυξητική καμπύλη για καθέναν από τους τέσσερις ναχιγιέδες, χρειάζεται να συνδυάσουμε τον ποσοστιαίο πληθυσμό των Πινάκων Γ22 και Γ23 με τον αποκατεστημένο συνολικό πληθυσμό του καζά, όπως καθορίστηκε ήδη στον Πίνακα Γ15.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ24

*Αποκατεστημένος πληθυσμός σε χιλιάδες (X) και πυκνότητα ανά τ.χ. (Π)
στους τέσσερις ναχιγιέδες των Ιωαννίνων, 1830-1910*

	1830		1850		1870		1890		1910	
	X	Π	X	Π	X	Π	X	Π	X	Π
Σύνολο πληθυσμού	49,7	14	67,7	22	96,3	31	93,6	32	97,3	33
Αγροτικός πληθυσμός	35,7	11	50,5	16	78,3	25	74,9	25	78,9	27
Κούρεντα (757 τ.χ.)	8,7	11	14,8	20	20,8	28	23,2	31	26,8	35
Ζαγόρι (1023 τ.χ.)	14,1	14	19,0	19	26,6	26	24,7	24	16,6	16
Μαλακάσι ^α	9,5	11	11,0	15	19,3	26	16,5	26	19,7	32
Τσαρκοβίστα (550 τ.χ.)	3,3	6	5,7	10	11,7	21	11,2	20	15,0	27

α. Η έκταση του Μαλακασίου είναι 898 τ.χ. για το 1830, 741 για το 1850-1870 και 623 για το 1890-1910.

Πηγές: Βλ. Πίνακες Γ15, Γ22, Γ23.

Η αριθμητική βάση του παραπάνω Πίνακα Γ24 είναι επομένως η ίδια με του Πίνακα Γ15 σε όλες τις στήλες εκτός από εκείνη του 1850, όπου ο πληθυσμός των Χριστιανών δεν υπολογίστηκε με βάση τους χανέδες της στατιστικής του Αραβαντινού, αλλά με βάση τα στέφανα. Η διαφορά στον υπολογισμό του συνολικού πληθυσμού του καζά είναι σχεδόν αμελητέα, αλλά η δύναμη του αγροτικού πληθυσμού εμφανίζεται γενικά αυξημένη. Οι τελικοί αριθμοί του πίνακα, καθώς προέρχονται από συνδυασμό ανομοιογενών πηγών, πρέπει να θεωρηθούν απλώς ενδεικτικοί. Ωστόσο, η εικόνα που μας δίνουν είναι απόλυτα πειστική: Απρόσκοπτη αύξηση μεταξύ 1830-1870, αλλά με ρυθμό ταχύτερο στην Τσαρκοβίστα και αργότερο στο Ζαγόρι· στη συνέχεια, μια περίοδος στασιμότητας που σχετίζεται αναμφίβολα με τις αναστατώσεις της περιόδου 1878-1884· κατόπιν, η αύξηση του πληθυσμού συνεχίζεται στους τρεις ναχιγιέδες με ρυθμούς αργότερους, το Ζαγόρι όμως παρακαμάζει οριστικά. Τα συμπεράσματα αυτά, μολονότι διαφωτιστικά, αγνοούν τις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται στο εσωτερικό του κάθε ναχιγιέ, οι οποίες, όπως θα δούμε, μπορούν να μας οδηγήσουν σε ουσιαστικότερα συμπεράσματα.

Τα χωριά

Πέντε κυρίως πηγές μας δίνουν αναλυτικές πληροφορίες για τον πληθυσμό των χωριών του καζά των Ιωαννίνων κατά την ύστερη Τουρκοκρατία: Η στατιστική του Αραβαντινού, οι πίνακες του Ηπειρωτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (1874), τα εκκλησιαστικά κατάστιχα του 1888 (Επίμετρο αρ. 5), ο κατάλογος του γιαννιώτικου σαλναμέ του 1895, και η ελληνική απογραφή του 1913. Τα ανεπεξέργαστα στοιχεία τους συνοψίζονται στο Παράρτημα Γ/ΙΙ. Από αυτές, τα κατάστιχα του 1888 μπορούν χωρίς πολλές συνέπειες να αγνοηθούν: Τα στοιχεία τους είναι πρόχειρα, μονάχα κατά οικογένειες, και ο συγκριτικά εξογκωμένος πληθυσμός που καταγράφουν στις περιοχές Ζαγοριού και Κουρέντων δείχνει ότι βασίζονται σε αναχρονιστικές μαρτυρίες. Οι υπόλοιποι τέσσερις κατάλογοι αντιστοιχούν κατά προσέγγιση σε τέσσερις από τις πέντε συμβατικές χρονολογίες, με βάση τις οποίες κατατάξαμε το αναλυτικό μας υλικό στα προηγούμενα κεφάλαια (1850, 1870, 1890 και 1910). Είναι δυστύχημα ότι για την κρίσιμη χρονολογία 1830 δεν διαθέτουμε καμιά πηγή που να μπορεί να συγκριθεί μ' αυτές, μολονότι η παραπέρα αρχαιακή αναζήτηση δεν αποκλείεται καθόλου να μας χαρίσει κάποια αντίγραφα της χαμένης απογραφής του 1831.

Οι πηγές είναι άνιση αξίας και έχουν συνταχθεί με ανόμοια κριτήρια. Η χειρότερη είναι αναμφίβολα ο κατάλογος του 1874, όπου τα πληθυσμιακά στοιχεία για την εκκλησιαστική επαρχία Ιωαννίνων είναι συνήθως κατά προσέγγιση (και μάλλον εξογκωμένα), ενώ της επαρχίας Βελλάς δίνονται μόνο κατά οικογένειες. Στον κατά-

λογο του Παραρτήματος Γ/Π παράθεσα τον πληθυσμό αυτών των τελευταίων χωριών όπως προκύπτει από τη χρήση ενός οικογενειακού συντελεστή 5, ακολουθώντας το παράδειγμα της πηγής· αλλά η τιμή αυτή είναι πιθανότατα πολύ χαμηλή και θα οδηγούσε σε μείωση του ποσοστιαίου πληθυσμού στο βόρειο τμήμα των Κουρέντων, όπου ανήκουν τα χωριά της επαρχίας Βελλάς. Για το λόγο αυτό, στην ανάλυση που ακολουθεί υιοθετήθηκε για τα χωριά αυτά ο οικογενειακός συντελεστής με τον οποίο το καθένα τους εμφανίζεται στο σαλναμέ του 1895. Από την τελευταία αυτή στατιστική έλαβα υπόψη το συνολικό πληθυσμό (άθροισμα ανδρών και γυναικών)· το ίδιο έκανα και στην απογραφή του 1913. Από τον κατάλογο του Αραβαντινού χρησιμοποιήθηκαν μόνο οι αριθμοί των στεφάνων.

Η απογραφή του 1913 δημιουργεί κάποια ιδιαίτερα προβλήματα, δεδομένου ότι πρόκειται για απογραφή του «πραγματικού» και όχι του μόνιμου πληθυσμού. Ευτυχώς διενεργήθηκε σε μια εποχή του χρόνου (αρχές Οκτωβρίου) κατά την οποία ο εποχιακός πληθυσμός των ορεινών χωριών βρισκόταν ακόμη στις εστίες του, στις οποίες τον απέγραφαν συνήθως και οι τουρκικές αρχές. Έτσι στο Συράκο, για το οποίο γνωρίζουμε ότι στην απογραφή του 1905 μετρήθηκαν 2.848 άτομα, απόντες και παρόντες¹³², το αποτέλεσμα του 1913 είναι λίγο μόνο χαμηλότερο (2.620). Ασφαλώς η ελληνική απογραφή, όντας απαλλαγμένη από το πρόβλημα της υπερκαταμέτρησης των αποδήμων, τείνει να μειώσει δυσανάλογα τον πληθυσμό των περιοχών με μεγάλο ρεύμα αποδημίας, όπως το Ζαγόρι· από τον Πίνακα Γ23 προκύπτει ότι κατά τη συγκεντρωτική εκτίμηση του γραμματέα της νομαρχίας Ιωαννίνων Π. Λιβαδά, τον Αύγουστο του 1913, ο ποσοστιαίος πληθυσμός του Ζαγοριού ήταν υψηλότερος απ' ό,τι φαίνεται στην απογραφή. Ωστόσο η διαφορά αυτή δεν σημαίνει πως η απογραφή παραμορφώνει ριζικά τις εξελικτικές τάσεις του πληθυσμού· οξύνει απλώς τη φαινόμενη ένταση ορισμένων μεταβολών, οι οποίες θα χρειάζονταν περισσότερο χρόνο για να παρατηρηθούν, αν μπορούσαμε να στηριχθούμε σε μία σειρά απογραφών καταρτισμένων με ομοειδή κριτήρια.

Ένα ακόμη πρόβλημα που επηρεάζει τη συγκρισιμότητα των πηγών είναι οι απουσίες χωριών από ορισμένες πηγές. Από τα 241 χωριά που περιλαμβάνονταν στον καζά των Ιωαννίνων με βάση τους καταλόγους του Παραρτήματος Γ/Π, τα 28 δεν εμφανίζονται σε όλες τις στατιστικές. Μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής περιπτώσεις:

α. *Παραλείψεις χωριών λόγω μεταβολής των ορίων του καζά το 1881.* Εδώ υπάγονται τα τέσσερα χωριά του Μαλακασίου Αγναντα, Καλαριτές, Ματσούκι και Σκλούπου, που προσαρτήθηκαν τη χρονιά αυτή στην Ελλάδα. Για τα τέσσερα αυτά χωριά, στις στήλες του 1890 και του 1910 χρησιμοποιήθηκαν αντίστοιχα τα στοιχεία των

132. Καυταντζόγλου-Ναούμη 1985, σ. 37.

ελληνικών απογραφών του 1889 και του 1907, επεξεργασμένα με τον τρόπο που χρησιμοποιήθηκε στον Πίνακα Γ19 για την Άρτα και για τα Πράμαντα.

β. *Διαφορές λόγω διασπάσεων και συγχωνεύσεων χωριών.* Εδώ υπάγονται τα χωριά Γαρδικόπουλο, Πετσάλι, Σελίτσανα και Τσιφλικόπουλο των Κουρέντων, Βάξια, Γκούρα, Γορίτσα, Καλύβια Τσώρας, Κωστίτσι, Λάζαινα, Λουχάνιστα, Μικρή Γότιστα, Μικρό Προσόγλι, Μιλιωτάδες, Μπραντοβάρι και Παλιοχώρι του Μαλακασιού, Άνω Μουσωτίτσα και Μπεσιτιά της Τσαρκοβίστας. Από αυτά τα περισσότερα αναφέρονται ρητά σε ορισμένες πηγές ως μαχαλάδες γειτονικών τους χωριών (βλ. παραπάνω, σελ. 243, και στις υποσημειώσεις των καταλόγων του Παραρτήματος Γ/Π)· για ορισμένα (Γαρδικόπουλο, Καλύβια Τσώρας, Μιλιωτάδες, Μπραντοβάρι) λήφθηκε υπόψη η σημερινή κοινοτική τους υπαγωγή, και για ένα (Λουχάνιστα) η γεωγραφική του θέση. Με βάση τα κριτήρια αυτά, οι πληθυσμοί των παραπάνω χωριών ενοποιήθηκαν στην ανάλυση με εκείνους των χωριών Ζέλοβα, Κούρεντα, Γκρίμποβο, Σταυράκι, Κράφη, Χουλιαράδες, Κουτσελιό, Γιάννιστα, Φορτόσι, Κοτόρτσι, Κράφη, Μεγάλη Γότιστα, Μεγάλο Προσόγλι, Δεμάτι, Βασταβέτσι, Συράκο, Κάτω Μουσωτίτσα και Μουκοβίνα.

γ. *Νεοσύστατοι συνοικισμοί.* Εδώ ανήκουν τα χωριά των Κουρέντων Μαυρονόρος και Βροντισμένη, που ιδρύθηκαν στη δεκαετία του 1870 (βλ. Πίνακα Β5). Τα στοιχεία του πρώτου συγχωνεύονται φυσιολογικά με τα στοιχεία της Πογδόριανης, στην εξουχία της οποίας υπαγόταν και η περιοχή του. Το δεύτερο, μολονότι συσχετίζεται επίσης με την Πογδόριανη ως απογραφική μονάδα στο σαλναμέ του 1895 (βλ. Επίμετρο, σελ. 504), γεωγραφικά βρίσκεται πλησιέστερα στη Ζαγόριανη/Χρυσοράχη, με την οποία συσχετίζεται ως φορολογική μονάδα από τον Λαμπριόδη (1888α, σ. 50)· την εκδοχή αυτή έχω ακολουθήσει κι εδώ.

δ. *Σφάλματα των πηγών και αυθαίρετες παραλείψεις.* Στην κατηγορία αυτή φαίνεται να ανήκουν τέσσερις περιπτώσεις: Κατ' αρχήν, τα χωριά των Κουρέντων Ντόμπρου, Γαρδίκι και Γκρίμπιανη λείπουν αντίστοιχα από τον Αραβαντινό, τη στατιστική του Ηπειρωτικού Συλλόγου και την απογραφή του 1913, χωρίς να υπάρχει γι' αυτό καμία φανερή εξήγηση. Και τα τρία χωριά εμφανίζονται κανονικά στις προγενέστερες και μεταγενέστερες πηγές, και η παράλειψή τους πρέπει να οφείλεται σε σφάλμα. Επίσης, στον κατάλογο του σαλναμέ του 1895 δεν υπάρχει ως απογραφική μονάδα το Νησί της λίμνης των Ιωαννίνων, αν και στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να έχει συγχωνευθεί με τον πληθυσμό της πόλης¹³³. Κανένα από αυτά τα χωριά δεν μπορεί λοιπόν να ενοποιηθεί με γειτονική του μονάδα· ο πληθυσμός του αποκαθίσταται ενδεικτικά με βάση την κατάσταση που εμφανίζουν οι υπόλοιπες, χρονικά πλησιέστερες στατιστικές πηγές. Ειδικά για τη Γκρίμπιανη θα

133. Όπως και στη στατιστική του κεφαλικού φόρου στον Αραβαντινό 1856, τ. Β', σ. 249.

πρέπει να σημειωθεί ότι τα στοιχεία της εμφανίζονται αντιφατικά και στις υπόλοιπες πηγές της περιόδου, με αποτέλεσμα η τυπολογική της κατάταξη στο Χάρτη αρ. 11 (ανήκει στον τύπο Η) να είναι καθαρά συμβατική.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι τα χωριά της Τουρκοκρατίας δεν αντιμετωπίζονται στην ανάλυση αυτή ως απομονωμένα σημεία, αλλά ως συνεχόμενες ζώνες με συγκεκριμένα όρια και έκταση, σύμφωνα με όσα έχουν ήδη ειπωθεί στο σχετικό κεφάλαιο. Η αντίληψη αυτή αξιοποιείται στο χάρτη της τυπολογικής τους κατάταξης (σελ. 449).

Για τη στατιστική μεθοδολογία στην οποία στηρίχτηκε αυτή η κατάταξη θα σημειωθούν μονάχα τα απολύτως απαραίτητα. Βάση της εργασίας αποτέλεσε ο ποσοστιαίος πληθυσμός του κάθε χωριού –ακριβέστερα, το ποσοστό του στο σύνολο του αγροτικού (όχι του συνολικού) πληθυσμού του καζά– στις τέσσερις στατιστικές του 1856, του 1874, του 1895 και του 1913. Στους πίνακες που ακολουθούν, στη θέση αυτών των ενδείξεων θα χρησιμοποιούνται συμβατικά οι στρογγυλοποιημένες χρονολογίες 1850, 1870, 1890 και 1910. Η ταξινομική μέθοδος που εφαρμόστηκε είναι η λεγόμενη «ανάλυση στοιχειωδών συνδέσεων» (elementary linkage analysis)¹³⁴. Η μέθοδος αυτή στηρίζεται στη δημιουργία δικτύων ανάμεσα σ' εκείνες τις μεταβλητές, που παρουσιάζουν μεταξύ τους τον υψηλότερο βαθμό συνάφειας (r^2): τα μέλη του κάθε δικτύου συγκροτούν έναν ιδιαίτερο ταξινομικό τύπο. Στην προκειμένη περίπτωση, για την κατάταξη του κάθε χωριού λήφθηκαν υπόψη μόνο οι τρεις πλησιέστερες σ' αυτό μεταβλητές. Το πλεονέκτημα της μεθόδου σε σύγκριση με άλλα ταξινομικά συστήματα είναι ότι ακόμη και μεταβλητές με εντελώς αποκλίνουσες τιμές μπορούν με ευχέρεια να καταταγούν στον τύπο με τον οποίο συμβαίνει να παρουσιάζουν κάποια συνάφεια· έτσι περιορίζονται κάπως οι επιπτώσεις των «ατυχημάτων» που προξενούνται στα στοιχεία μας από τα σφάλματα των πηγών¹³⁵.

Η αρχική επεξεργασία των στοιχείων κατέληξε στη συγκρότηση 11 τύπων χωριών, από τους οποίους όμως οι 4 ήταν πολύ μικροί (κάτω από 10 μέλη ο καθένας): οι τύποι αυτοί εκ των υστέρων συγχωνεύθηκαν μ' εκείνους, με τους οποίους

134. Βλ. Dollar-Jensen 1973, σ. 223-225. Για μια ανάλογη τυπολογική επεξεργασία πληθυσμιακών δεδομένων, αλλά με άλλες μαθηματικές προδιαγραφές, βλ. Doorn κ.ά. 1987, σ. 47-52.

135. Προφανέστερα σφάλματα είναι τα εξής: Στον Αρβαρντινό, μερικά χωριά (ιδίως η Ζόργια-νη και η Χρυσοβίτσα) παρουσιάζουν ανισορροπία μεταξύ χανέδων και στεφάνων· στη στατιστική του 1895, το Τσερβάρι και το Γκρίμποβο παρουσιάζουν ανισορροπία μεταξύ χανέδων και συνολικού πληθυσμού, αλλά εδώ το λάθος είναι μάλλον στους χανέδες (βλ. παρακάτω, σελ. 435 σημ. ιβ-ιδ)· στην απογραφή του 1913, το χωριό Πεστά παρουσιάζει μεγάλη και αδικαιολόγητη πτώση του πληθυσμού του (72 κάτοικοι, έναντι 380 το 1895 και 340 το 1920). Στην ανάλυση οι αριθμοί αυτοί έμειναν όπως είχαν. Επίσης, στη στατιστική του 1874 υπάρχουν σε ορισμένα χωριά αποκλίσεις ανάμεσα στους στατιστικούς πίνακες και στα πρωτότυπα κείμενα των εκθέσεων, αλλά η αληθοφανέστερη εκδοχή, αντίθετα απ' ό,τι θα μας δίδασκαν οι κανόνες της φιλολογικής κριτικής, συνήθως βρίσκεται στους πίνακες· μόνη εξαίρεση αποτελεί η Αρτσίστα, όπου η εκδοχή της έκθεσης (212 οικογένειες) είναι σίγουρα σωστότερη από εκείνη του πίνακα (80) και υιοθετήθηκε στην ανάλυση.

παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη στατιστική συγγένεια. Για κάθε έναν από τους 7 τελικούς τύπους καθορίστηκε και μία πρότυπη μεταβλητή, που αντιπροσωπεύει το χωριό εκείνο, το οποίο παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συνάφεια με το σύνολο των υπολοίπων. Στην πράξη, αυτό σημαίνει ότι η πληθυσμιακή καμπύλη της πρότυπης μεταβλητής αντιπροσωπεύει τη μέση εξελικτική τάση του κάθε τύπου. Η μέση συνάφεια της πρότυπης μεταβλητής με τα υπόλοιπα χωριά του τύπου της μας δίνει ένα πρόχειρο μέτρο της ομοιογένειάς του.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ25

*Τυπολογική κατάταξη των χωριών του καζά Ιωαννίνων,
με βάση την εξελικτική καμπύλη του πληθυσμού τους (1850-1910)*

Τύπος	Αριθμός χωριών	Ποσοστό συνολικού πληθυσμού ^α	Συνολική μεταβολή (1850-1910)	Πρότυπη μεταβλητή ^β	Μέση συνάφεια πρότυπης μεταβλητής
A	32 (14%)	16,6%	- 21,2%	Ζερίστα (Κ)	0,904
B	25 (11%)	20,3%	+ 15,5%	Λεσινίτσα (Ζ)	0,824
Γ	27 (12%)	15,8%	+ 40,5%	Βατατάδες (Κ)	0,633
Δ	49 (22%)	21,5%	+ 265,0%	Δραγοβέτσι (Τ)	0,922
E	23 (10%)	6,9%	+ 130,0%	Βλαχάτανο (Κ)	0,958
Z	39 (18%)	11,5%	+ 133,1%	Ντοβίστιανα (Μ)	0,802
H	26 (12%)	7,4%	+ 35,4%	Πογδορά (Κ)	0,833

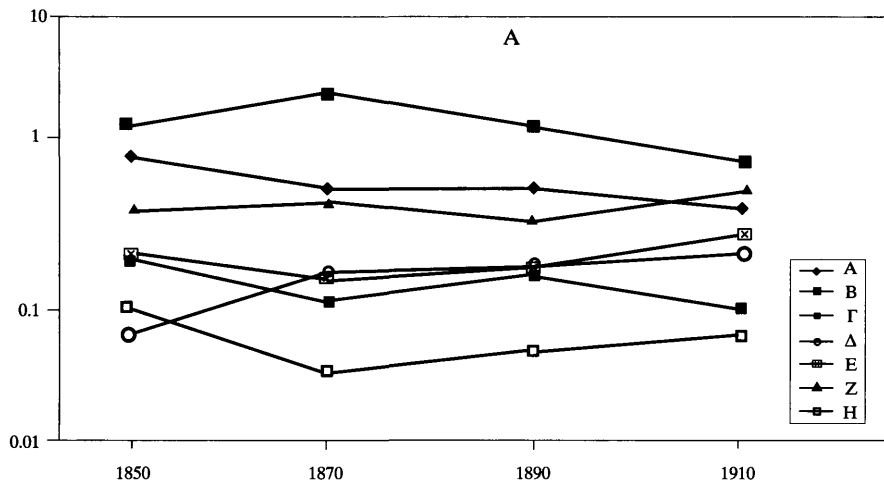
α. Μέσος όρος 1850-1910.

β. Τα κεφαλαία γράμματα δείχνουν το ναχιγιέ.

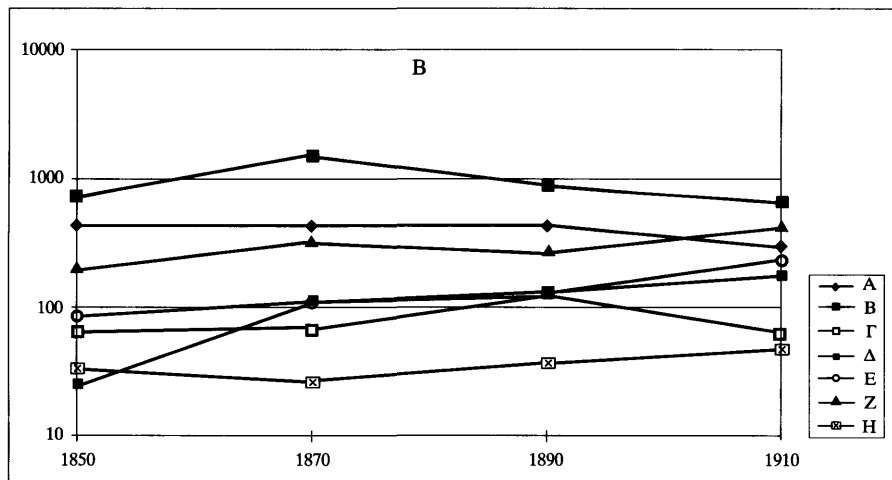
Η μεσαία στήλη του παραπάνω πίνακα έχει καταρτιστεί σε συνδυασμό με τη συνολική αυξητική καμπύλη του αποκατεστημένου αγροτικού πληθυσμού (Πίνακας Γ24) και δίνει μια ιδέα των τεράστιων τοπικών ανισοτήτων στην εξέλιξή του: Την ίδια εποχή που τα 49 χωριά του τύπου Δ είχαν σχεδόν τριπλασιάσει τον πληθυσμό τους, τα 32 χωριά του τύπου Α, σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων τα περισσότερα, εμφάνιζαν μείωση κατά 20%. Η γεωγραφική κατανομή των επτά τύπων δίνεται, όπως είπαμε, στον Χάρτη αρ. 11· τα παρακάτω διαγράμματα δείχνουν την εξέλιξη των πρότυπων μεταβλητών τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ26

Ποσοστό %

Πληθυσμός

- A. Εξέλιξη του ποσοστιαίου πληθυσμού επί αντιπροσωπευτικών χωριών (πρότυπων μεταβλητών) του καζά των Ιωαννίνων, 1850-1910.
 B. Εξέλιξη του αποκατεστημένου πληθυσμού των ίδιων χωριών
 (A=Ζελίστα, B=Λεσινίτσα, Γ=Βατατάδες, Δ=Δραγοβέτσι, E=Βλαχάτανο, Z=Ντοβίστιανα, H=Πογδορά)

Σημείωση: Και οι δύο πίνακες έχουν σχεδιαστεί σε κλίμακα λογαριθμική.

Στον τύπο Α περιλαμβάνονται χωριά που χαρακτηρίζονται από παρατεταμένη στασιμότητα του πληθυσμού τους, η οποία μετατρέπεται κατά το τέλος της περιόδου σε πτώση. Αν και η πρότυπη μεταβλητή του τύπου αυτού (Ζελίστα) βρίσκεται στα Κούρεντα, τα περισσότερα χωριά του ανήκουν στο ναχιγιέ του Ζαγοριού και μάλιστα σε συγκεκριμένες περιοχές του: Περιλαμβάνουν 6 ή 7 χωριά του κεντρικού Ζαγοριού, που είχαν σημειώσει τη μεγαλύτερη ακμή τους στην περίοδο του Αλή πασά (Νεγάδες, Φραγκάδες, Κουκούλι, Βραδέτο, Καπέσοβο), και μία μεγάλη ομάδα χωριών του δυτικού Ζαγοριού, που αποτελούσαν ωστόσο, κατά την άποψη των συγχρόνων τους, τα πιο εύπορα και προοδευμένα χωριά ολόκληρου του ναχιγιέ (Βίτσα, Δοβρά, Αρτσίστα, Πάπιγκο)¹³⁶. Άλλες εστίες πληθυσμιακής παρακμής εντοπίζονται γεωγραφικά στο βόρειο τμήμα των Κουρέντων (κοιλάδα του Καλαμά) και στα Κατσανοχώρια του Μαλακασιού. Για τα τελευταία ο Λαμπρίδης μας δίνει μία γέυση των διαδικασιών που μπορούσαν να οδηγήσουν στη βαθμιαία εγκατάλειψή τους: «Οι μεν άνδρες... αποδημούν από παιδικής αυτών ηλικίας συνήθως εις Βόνιτσαν, Καρβασαράν, Αστακόν, Πάτρας, ένθα και πρώτοι ούτοι εις ανέγερσιν οικοδομών εν ταις νέαις Πάτραις προέβησαν, Λαμίαν κ.τ.λ... και παν είδος εμπορίου μετέρχονται, ίνα προοδεύσασιν». Όσο για τις γυναίκες, «γεωργούσι το άφορον και αχάριστον έδαφος μετ' αρχαίας Ζαγοριανής φιλοπονίας», όχι όμως όλες: «Πολλών οικογενειών τα κοράσια αρπάζονται εκ συνεννοήσεως το πλείστον υπό νεανιών των Κατσανοχωριών [των γειτονικών χωριών της Τσαρκοβίστας] διά τε τον σχετικόν αυτών πολιτισμόν, την οικιακήν οικονομίαν και φρόνησιν». Οι «νεανίες» της Τσαρκοβίστας, πέρα από το θράσος τους, διέθεταν όμως και ένα προσόν που τους έκανε ανταγωνιστικότερους από τους ντόπιους γαμπρούς: Οι απαιτήσεις τους σε προίκα ήταν πολύ μικρότερες¹³⁷. Και με τους δύο αυτούς τρόπους, ο σχετικός «πολιτισμός» των Κατσανοχωριτών απέβαινε σε βάρος της δημογραφικής ανάπτυξης των χωριών τους. Χωριό με ιδιαίτερα μεγάλο ρεύμα αποδημίας, κατά τη ρητή μαρτυρία του Λαμπρίδη, αποτελούσε και η Χίνκα, που βρίσκεται απομονωμένη από τα υπόλοιπα χωριά του τύπου Α στα σύνορα των καζάδων Ιωαννίνων και Παραμυθιάς: Οι κάτοικοί της γίνονταν «ξενοδόχοι, αρτοποιοί και οινοπώλαι»¹³⁸.

Τα χωριά του τύπου Β (πρότυπη μεταβλητή: Λεσινίτσα) χαρακτηρίζονται από μεγάλη ανάπτυξη του πληθυσμού τους στην περίοδο 1850-1870, την οποία διαδέχεται μια πτώση εξίσου μεγάλη. Γεωγραφικά, τα χωριά αυτά αναπτύσσονται στις

136. Η πρόχειρη στατιστική των Ζαγορίσιων χωριών που περιέχεται στη δεύτερη έκδοση του Rouqueville (1826, τ. Α', σ. 209) υπογραμμίζει τη διαφορετική προέλευση των δύο υποομάδων: Τα κεντρικά χωριά (Νεγάδες κ.λπ.) περιέχον τον κατάλογο του Rouqueville πολύ μεγαλύτερο πληθυσμό από κάθε άλλη κατοπινή πηγή: τα δυτικότερα, τουλάχιστον από την άποψη του ποσοστιαίου πληθυσμού, βρίσκονται πιο χαμηλά από το 1850, οπότε και τοποθετείται το απόγειό τους.

137. Λαμπρίδης 1888β, σ. 33-34.

138. Λαμπρίδης 1888α, σ. 55.

παρυφές της ζώνης που καλύπτουν τα χωριά του τύπου Α. Τα περισσότερα ανήκουν στο ανατολικό Ζαγόρι, που υπέφερε ιδιαίτερα από την κρίση της περιόδου 1878-1884¹³⁹. Αντίθετα όμως με τον τύπο Ζ, όπου επίσης παρουσιάζεται πτώση του πληθυσμού στα χρόνια αυτά, τα χωριά του τύπου Β δεν κατορθώνουν να αναπληρώσουν τις απώλειές τους μετά τη λήξη της κρίσης, προφανώς γιατί η αποδημία έχει πλέον καταστεί και σ' αυτά τα χωριά γενικός κανόνας.

Ο τύπος Γ (πρότυπη μεταβλητή: Βατατάδες) προέρχεται από τη συγχώνευση τριών μικρότερων τύπων και κατά συνέπεια η στατιστική του ομοιογένεια είναι μάλλον χαμηλή. Ό,τι κυρίως χαρακτηρίζει τον τύπο αυτό είναι πως η αύξηση του πληθυσμού του ανακόπτεται γύρω στο 1890, αργότερα δηλαδή απ' ό,τι στον προηγούμενο τύπο. Και εδώ τα περισσότερα χωριά συγκεντρώνονται στις παρυφές της ζώνης που καλύπτει ο τύπος Α. Οι έδρες των δύο μουνδριλικιών Κουρέντων και Ζαγορίου, δηλαδή η Ζίτσα και το Τσεπέλοβο, ανήκουν σ' αυτόν τον τύπο.

Ο τύπος Δ είναι ο μεγαλύτερος απ' όλους: Περιλαμβάνει 49 χωριά, τα περισσότερα από τα οποία χαρακτηρίζονται από απρόσκοπτη αύξηση· ωστόσο στα βορειότερα απ' αυτά (Πογδόριανη, Χρυσοβίτσα, Ντερβεντίστα) η αύξηση περιορίζεται δραστικά στο τέλος της περιόδου, και τα χωριά αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως μεταβατικά ανάμεσα στον τύπο αυτό και στον προηγούμενο. Τα υπόλοιπα χωριά του τύπου αναπτύσσονται σε τρεις κυρίως ζώνες: Η πρώτη περιλαμβάνει τα νοτιότερα χωριά της Τσαρκοβίστας (κυρίως τον παλιό ναχιγιέ της Λάκκας), όπου εντοπίζεται τόσο η πρότυπη μεταβλητή (το μικρό χωριό Δραγοβέτσι) όσο και η μεγαλύτερη συνολική αύξηση (στο χωριό Δερβίζιανα, ο πληθυσμός του οποίου αυξάνεται περίπου 15 φορές!). Η δεύτερη ζώνη σχηματίζεται στα δυτικά της πόλης των Ιωαννίνων και ταυτίζεται εν μέρει με τη συστάδα των Γραμμενοχωριών (παρ' όλο που το επώνυμο χωριό αυτής της ομάδας, το Γραμμένο, ανήκει στον τύπο Β): είναι αξιοσημείωτο ότι οι γυναίκες της περιοχής χαρακτηρίζονται από τον Λαμπρίδη «πολύτοκοι»¹⁴⁰. Τέλος, χωριά του τύπου Δ βρίσκουμε και στην κτηνοτροφική περιφέρεια του ανατολικού Μαλακασιού (Συράκο, Προσβάλα, Κράψη, Προσγόλι).

Ο τύπος Ε περιλαμβάνει μόλις 23 χωριά, τα περισσότερα μικρά και μάλλον πεδινά (πρότυπη μεταβλητή: Βλαχάτανο). Στατιστικά και γεωγραφικά παρουσιάζουν στενό συσχετισμό με τον προηγούμενο τύπο, αλλά η αύξησή τους έρχεται πιο καθυστερημένα. Σε σχέση με τον τύπο Δ, τα χωριά του τύπου Ε τείνουν να εμφανίζονται στο σαλναμέ του 1895 με μικρότερο οικογενειακό συντελεστή, κάτι που σημαίνει ίσως και χαμηλότερη γεννητικότητα.

139. Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη πτώση που παρουσιάζουν τα Βλαχοχώρια του ανατολικού Ζαγορίου και στην περίοδο 1820-1850, αν συγκρίνουμε τα στοιχεία του Αραβαντινού με εκείνα του Rouqueville. Θα έλεγε κανείς ότι πρόκειται για χωριά που παρουσιάζουν ιδιαίτερη ευπάθεια σε όχες κρίσεων.

140. Λαμπρίδης 1888α, σ. 48.

Ο τύπος Ζ παρουσιάζει, όπως και οι δύο προηγούμενοι, ισχυρές αυξητικές τάσεις, με τη διαφορά ότι επηρεάζεται δυσανάλογα από την πληθυσμιακή κρίση της περιόδου 1870-1890. Ορισμένα περιθωριακά χωριά του τύπου Δ (Συράκο, Προσβάλα, Κούρεντα, Κοσόλιανη) παρουσιάζουν και αυτά το ίδιο φαινόμενο σε μικρότερη έκταση. Τα χωριά του τύπου Ζ συσχετίζονται γεωγραφικά με εκείνα του τύπου Δ, τα οποία και περιβάλλουν. Αρκετά απ' αυτά (ανάμεσά τους και η πρότυπη μεταβλητή, τα Ντοβίστιανα) βρίσκονται δίπλα στα ελληνοτουρκικά σύνορα του 1881, και η ανώμαλη εξέλιξή τους οφείλεται ίσως σε μια παροδική μετανάστευση των κατοίκων τους στην Ελλάδα.

Τέλος, τα χωριά του τύπου Η (πρότυπη μεταβλητή: Πογδορά) χαρακτηρίζονται από αντιφατική εξέλιξη - πτώση του πληθυσμού μεταξύ 1850-1870, την οποία ακολουθεί αξιόλογη βελτίωση. Όπως και στον τύπο Ε, πρόκειται συνήθως για χωριά πεδινά και συχνά μικροσκοπικά. Τα περισσότερα βρίσκονται στο δυτικό τμήμα των Κουρέντων (ιδιαίτερα στην κοιλάδα του ποταμού Σμολίτσα, περιοχή που δοκιμάστηκε ιδιαίτερα στην εξέγερση του 1854) και ορισμένα ανήκουν στο νοτιότερο τμήμα του κάμπου των Ιωαννίνων (Μπάρτζι, Κολωνιάτι, Μουζακιοί, Μπαρκουμάδι). Για την περιοχή του τελευταίου αυτού χωριού ο Λαμπρίδης γράφει ότι «ου μόνον προώρως αποθνήσκουσι, μάλιστα αι γυναίκες, υπό του καύσωνος και των κωνώπων κατατρυχόμεναι, αλλά και πάντες νωθροί και κεκμηρότες εισίν»· κατά τον ίδιο, το Μπάρτζι και τα γύρω χωριά «μαστιίζονται υπό πυρετών και δυσεντεριών»¹⁴¹. Η έλλειψη όμως αποδημητικού ρεύματος στα χωριά αυτά (όλα σχεδόν παρουσιάζουν το 1895 υψηλό δείκτη αρρένων) εξηγεί και τη σχετική τους ανάκαμψη στα τέλη του 19ου αιώνα.

Συνοψίζοντας τα προηγούμενα δεδομένα, θα μπορούσαμε να περιγράψουμε ως εξής την πορεία του αγροτικού πληθυσμού στον καζά των Ιωαννίνων: Η ταχύτερη ανάπτυξη παρατηρείται στις ημιορεινές και ορεινές περιοχές της Λάκκας, του ανατολικού Μαλακασιού και των νοτίων Κουρέντων (τύποι Δ και Ζ)· η μεγαλύτερη καθυστέρηση παρατηρείται αρχικά στις πυκνοκατοικημένες περιοχές του κεντρικού Ζαγοριού και της κοιλάδας του Καλαμά (τύπος Α), για να επεκταθεί μετά το 1870 και σε άλλες γειτονικές περιφέρειες, ιδιαίτερα στα ορεινά χωριά της βόρειας Πίνδου (τύποι Β και Γ). Οι νοτιότερες ζώνες επηρεάζονται μόνο παροδικά (τύπος Ζ), ενώ οι πεδινές γεωργικές περιοχές του κάμπου των Ιωαννίνων και των δυτικών Κουρέντων ξεπερνούν βαθμιαία την αρχική τους δημογραφική στασιμότητα (τύποι Ε και Η). Αν θέλαμε να σχηματοποιήσουμε ακόμα περισσότερο, θα λέγαμε ότι το κέντρο έλξης του πληθυσμού του καζά¹⁴² μετατοπίζεται μέχρι το 1870 από τα βορει-

141. Λαμπρίδης, *ό.π.* και 1888β, σ. 30.

142. Για την έννοια του κέντρου έλξης (βαρυνκεντρικού μέσου της εδαφικής κατανομής) βλ. Καραδήμας 1978, σ. 42.

οδυτικά προς τα νοτιοανατολικά, και στη συνέχεια από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά. Αλλά η εξέλιξη αυτή δεν είναι παρά η μικρογραφία μιας γενικότερης τάσης, που χαρακτηρίζει αυτή την εποχή το σύνολο της Ηπείρου (παραπάνω, σελ. 331-332).

Πληθυσμός και βιοτικό επίπεδο

Σε παλιότερους καιρούς το θεωρούσαν αυταπόδεικτο πως η πτώση του πληθυσμού μιας περιοχής αποτελεί δείγμα φτώχειας και καθυστέρησης, ενώ η άνοδος του προδίδει αφθονία και ευημερία. Ήδη θα έχει γίνει φανερό, ότι τουλάχιστο στην Ήπειρο της ύστερης Τουρκοκρατίας τα πράγματα δεν έχουν ακριβώς έτσι. Βέβαια, η μέτρηση του πλούτου μιας αγροτικής κοινότητας δεν είναι εύκολη υπόθεση. Με εξαίρεση ορισμένα σκόρπια στοιχεία για την εκμίσθωση της δεκάτης και του μόρου στα κρατικά τσιφλίκια¹⁴³, δεν έχουν γίνει γνωστά επίσημα δεδομένα για την παραγωγή και τη φορολογία των χωριών της Ηπείρου κατά τον 19ο αιώνα. Έχουμε ωστόσο σαφείς και κατηγορηματικές μαρτυρίες των συγχρόνων, που επισημαίνουν την ύπαρξη μεγάλων τοπικών ανισοτήτων στο βιοτικό και οικονομικό επίπεδο του αγροτικού πληθυσμού. Οι μαρτυρίες αυτές είναι ίσως πιο αξιόπιστες από οποιοδήποτε φορολογικό δεδομένο, γιατί παίρνουν υπόψη τους και παράγοντες που δεν επηρεάζουν την επίσημη εκτίμηση του αγροτικού εισοδήματος, όπως είναι τα έσοδα από εμβάσματα και δραστηριότητες των αποδήμων, ο ρόλος μερικών οικογενειακών παραγωγικών εργασιών (κήποι, περιβόλια, πουλερικά, οικόσιτη βιοτεχνία, δασικές εργασίες), και οι διαφορές στο καθεστώς της διανομής του εισοδήματος των τσιφλικιών μεταξύ ιδιοκτητών και παραγωγών.

Αν ξεκινήσουμε από το ναχιγιέ της Τσαρκοβίστας, που παρουσιάζει και την ταχύτερη αύξηση στο σύνολο του καζά, διαπιστώνουμε πως η οικονομική κατάσταση των κατοίκων του περιγράφεται από τους συγχρόνους με τα μελανότερα χρώματα. Η έκθεση του μητροπολίτη Ιωαννίνων στην *Επετηρίδα* του Ηπειρωτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως τονίζει ιδιαίτερα τη φτώχεια των χωριών Βαριάδες, Ζόριστα, Δραγοβέτσι, Τσερίτσανα· ο Σεραφείμ Βυζάντιος προσθέτει και το Άρδοσι¹⁴⁴. Ο Λαμπρίδης επιφυλάσσει το σκληρότερο χαρακτηρισμό στο Κουκλέσι: Οι κάτοικοί του είναι «πτωχοί, αμαθείς, σκηνοί και βάρβαροι»¹⁴⁵. Όλα αυτά τα χωριά, εκτός από τα Τσερίτσανα, ανήκουν στον τύπο Δ και παρουσιάζουν μεταξύ 1850-1910

143. Κατάστιχο DBSM 9084 (1824)· *Ιωάννινα*, φ. 237/6-3-1873 κ.ε.· Λαμπρίδης 1888α, σ. 50.

144. *Επετηρίς Ηπειρωτικού Φιλεκαπαιδευτικού Συλλόγου*, τ. Β' (1874), σ. 170-171· Σεραφείμ Βυζάντιος 1884, σ. 66.

145. Λαμπρίδης 1888α, σ. 53.

υψηλότερη συνολική αύξηση (πάνω από 200% με βάση την καμπύλη του αποκατεστημένου πληθυσμού): χαμηλότερη είναι η αύξηση των Κατσαουνοχωριών, που θεωρούνται από τον Λαμπρίδη περισσότερο «εύπορα» (Τέροβο, Πεστά, Βαρλαάμ).

Γυρνώντας τώρα στο Ζαγόρι, διαπιστώνουμε ότι ο Λαμπρίδης θεωρούσε ως φτωχότερα το 1890 τα χωριά Νεγάδες, Τσεπέλοβο, Καπέσοβο, Τσερνέσι, Μακρίνου και Κουκούλι¹⁴⁶. Είναι αλήθεια πως αυτά τα χωριά (εκτός απ' το Τσεπέλοβο) ανήκουν στον τύπο Α και παρουσιάζουν πτώση του πληθυσμού τους, το Κουκούλι μάλιστα τη μεγαλύτερη σε όλο τον καζά (61% με βάση τον αποκατεστημένο πληθυσμό). Στην αντίληψη όμως του Λαμπρίδη δεν είναι η φτώχεια αυτών των χωριών που προκαλεί την αποδημία τους, αλλά ακριβώς το αντίστροφο: Η απογύμνωση του πληθυσμού από τα ζωτικότερα στοιχεία του που οδηγεί μακροπρόθεσμα και στην υλική παρακμή των εστιών τους. Να τι έγραφε, άλλωστε, ο ίδιος πριν είκοσι χρόνια για το «φτωχό» Κουκούλι:

Η κωμόπολις αύτη... έχει οδούς και οικίας λαμπράς. Πρώτον οι κάτοικοι ταύτης εισήγαγον μικρόν κατά μικρόν την συκαμηνοφυτείαν και προσπαθούσι να εξευγενισθώσιν, ως οι Τσεπελοβίται, διά της αλλαγής του εγχωρίου ενδύματος και της παραιτήσεως εκ των αναγκαίων εργασιών. Ενταύθα έρχεται εις την μνήμην μου το ρητόν τούτο:

*Της αρετής ιδρώτα θεοί προπάροισεν έθηκαν...
ρηδίη δ' έπειτα πέλει, χαλεπή περ εούσα*¹⁴⁷.

Για τον Σουδενιώτη λόγιο, η ιδανική μορφή ανάπτυξης ήταν εκείνη κατά την οποία οι απόδημοι ενός χωριού παρέμεναν στα ξένα για τόσο μόνο διάστημα, όσο τους ήταν αναγκαίο να εξασφαλίσουν την προκοπή της οικογένειας και του χωριού τους, ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά τους έπρεπε να συντηρούν την παραγωγική του βάση διοχετεύοντας την παραδοσιακή φιλοπονία τους στην καλλιέργεια της πατρικής τους γης. Αλλά το ιδανικό αυτό στην ουσία αντέβαινε τόσο στις κοινωνικές συνθήκες του 19ου αιώνα, όσο και στην ίδια την ανθρώπινη φύση, όπως κατέληγε να παραδεχτεί κι ο ίδιος:

Από δε τον 1850-1855 ου μόνον η αποδημία των Ζαγορισίων γενικός του τμήματος τούτου κατέστη κανών, αλλά και αι γυναίκες των κεντρικωτέρων ιδίως χωριών των συνήθων αυτών εργασιών, υπερπλουτισάντων των συζύγων αυτών, παρητήθησαν! Η εμφάνισις πολλών αναγκών και υποχρεώσεων ηνάγκασε πάντα Ζαγορίσιον να ταξιδεύη και να διαμένη εν τη αλλοδαπή εμπορευόμενος, εν κακουχίαις συνήθως και στερήσεσιν, επί πολλά έτη... Διότι η ίδια ημών και χα-

146. Λαμπρίδης 1889β, σ. 29.

147. Λαμπρίδης 1870, σ. 106.

*ρακτηριστική αγωγή σώζει ημάς εν τη πατρίδι, εν δε τη αλλοδαπή προσκόπται και καταστρέφει τους αποδημούντας*¹⁴⁸.

Κατά συνέπεια, η ένταση του φαινομένου της αποδημίας δεν έχει σχέση με το καθαυτό βιοτικό επίπεδο, αλλά μ' αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «απώλεια της αντάρκειας». Στα κτηνοτροφικά χωριά της Λάκκας, όπου η εξαθλίωση αποτελούσε ενδημικό φαινόμενο, οι κάτοικοι έφταναν κάποτε να «στερούνται και του άρτου»¹⁴⁹, χωρίς αυτό να επηρεάζει μακροπρόθεσμα την άνοδο του πληθυσμού της περιοχής τους· στο Ζαγόρι, όπου η λύση της αποδημίας ήταν έτοιμη και δοκιμασμένη, κάτι τέτοιο δεν γινόταν ανεκτό. Αλλά ούτε και η εντατικοποίηση της γεωργίας μπορούσε να συμβαδίζει επ' άπειρο με τις αυξημένες «ανάγκες και υποχρεώσεις» στις οποίες είχε συνηθίσει το ξεπεσμένο αρχοντολόι του Καπεσόβου και των Νεγάδων. Σε σύγκριση με τις υπόλοιπες περιφέρειες του καζά των Ιωαννίνων, το δύσβατο έδαφος και ο σχετικός υπερπληθυσμός καθιστούσαν ασύμφορη την πραγματοποίηση νέων αγροτικών επενδύσεων.

Απομένει να εξεταστεί ο ρόλος του ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Στις αρχές του 19ου αιώνα είναι φανερό ότι υφίσταται άμεση σχέση ανάμεσα στο ιδιοκτησιακό καθεστώς ενός οικισμού και στο μέγεθός του: Τα μεγαλύτερα χωριά του καζά, δηλαδή τα Ζαγοροχώρια, η Ζίτσα, το Συράκο και οι Καλαρίτες, είναι όλα ελευθεροχώρια. Με εξαίρεση όμως το Συράκο, όλα τα υπόλοιπα έχουν παρακμάσει προς το τέλος της Τουρκοκρατίας. Ωστόσο, παρακμή των μεγάλων χωριών συναντάμε και στα τσιφλικοχώρια: Από τα 11 τσιφλίκια που εμφανίζονται με περισσότερα από 100 στέφανα στον κατάλογο του Αραβαντινού, μόνο το Προσγόλι ανήκει στον τύπο Δ· η πληθυσμιακή καμπύλη των υπολοίπων (ιδιαίτερα του Γραμμένου, της Μόσιαρης και του Λοξετσιού) είναι σχεδόν πάντοτε χειρότερη από εκείνη των μικρών χωριών που τα περιτοιχίζουν. Η στασιμότητα του πληθυσμού των μεγάλων χωριών θυμίζει το αντίστοιχο φαινόμενο που διαπιστώσαμε στον πληθυσμό των πόλεων. Και στους δύο τύπους οικισμού υπήρχαν κάποια όρια μεγέθους τα οποία φαίνεται ότι δεν μπορούσαν εύκολα να ξεπεράσουν, όσο αδυνατούσαν να μεταβάλουν την παραγωγική τους βάση.

Όπως έχουμε αναφέρει, το ιδιοκτησιακό καθεστώς των χωριών δεν παρέμενε πάντοτε σταθερό. Ύστερα από τις πωλήσεις δημοσίων γαιών της περιόδου 1878-1879, 16 από τα κρατικά τσιφλίκια του καζά των Ιωαννίνων, που ανήκαν παλαιότερα στον Αλή πασά, μετατράπηκαν σε ελευθεροχώρια και αναφέρονται ονομαστικά από τον Λαμπρίδη¹⁵⁰. Από αυτά, μόνο το Βλαχάτανο των Κουρέντων και οι Δρα-

148. Λαμπρίδης 1889β, σ. 30 και 74.

149. ΑΥΕ 1864/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων/16-4-1864.

150. Δολιανά, Ζελίστα, Κρετσούνιστα, Ριζό, Μοσπίνα, Βλαχάτανο, Λιγοπά, Πρωτόπαπα

μεσιοί της Τσαρκοβίστας, που ανήκουν αντίστοιχα στους τύπους Ε και Η, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ωφελήθηκαν πληθυσμιακά από τη μεταβολή. Είναι λοιπόν πολύ αμφίβολο αν η ελεύθερη κατοχή αγροτικής γης αποτελούσε αυτή την εποχή αξιόλογο αντίδοτο στο φαινόμενο της αποδημίας.

(Κουρέντων), Πεστά, Σκλίβανη, Τσαρκοβίστα, Δραμεσιοί (Τσαρκοβίστας), Γότιστα, Δεμάτι, Γκοβριτσά, Λιάπου (Μαλακασιού· Λαμπριδής 1888α, σ. 73 και 1888β, σ. 46).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Ήπειρος της ύστερης Τουρκοκρατίας βρίσκεται στο μεταίχμιο δύο αντίπαλων κόσμων. Από τη μια αντιμετωπίζει την εμπορική και πολιτιστική διείσδυση της Δυτικής Ευρώπης, που επηρεάζει αποφασιστικά τις συνθήκες παραγωγής, τα καταναλωτικά πρότυπα και τις κοινωνικές αντιλήψεις. Περισσότερο ίσως από άλλες, κεντρικότερες επαρχίες του οθωμανικού κράτους, η ηπειρωτική επικράτεια αποδεικνύεται ανίκανη να ενταχθεί ως ισότιμος εταίρος στην ενοποιημένη ευρωπαϊκή αγορά, και περιορίζεται στο ρόλο του παθητικού αποδέκτη. Η παραγωγική βάση της χώρας όχι μόνο δεν διευρύνεται, αλλά χαρακτηρίζεται από στασιμότητα ή οπισθοδρόμηση, καθώς ο άνισος ανταγωνισμός των ευρωπαϊκών χωρών μετατρέπει βαθμιαία τους τοπικούς βιοτέχνες σε απλούς μεταπράτες, τους γαιοκτήμονες σε μισθοσυντήρητους αξιωματούχους και τους καλλιεργητές σε ανειδίκευτους εργάτες. Η οικονομική καχεξία των παραδοσιακών δραστηριοτήτων αντιμετωπίζεται ωστόσο με τη μέθοδο της προσωρινής μετανάστευσης. Για όσο διάστημα τα σύνορα της Αυτοκρατορίας παραμένουν ανέπαφα, η κίνηση των κεφαλαίων και του εργατικού δυναμικού στο εσωτερικό της γίνεται χωρίς ουσιαστικά προβλήματα, γεγονός που επιτρέπει τη μαζική μεταφορά οικονομικών πόρων από άλλες επαρχίες της στην Ήπειρο.

Το θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο εξακολουθεί και την περίοδο αυτή να καθορίζεται από τις πραγματικότητες του ετοιμόρροπου οθωμανικού κόσμου. Μέσα στο χώρο αυτό, η Ήπειρος αποτελεί από κάθε άποψη μονάδα περιθωριακή. Η διατήρηση της οθωμανικής εξουσίας βασίζεται σε μία εύθραυστη ισορροπία συμφερόντων ανάμεσα στις αντιμαχόμενες εθνικές της ομάδες. Οι μεγάλες ιδεολογικές συγκρούσεις που συγκλονίζουν τα κεντρικότερα τμήματα της Αυτοκρατορίας, η εξάπλωση του Πανσλαβισμού και του Παντουρκισμού, ακούγονται στην Ήπειρο σαν μακρινός απόηχος. Οι διάφορες εκσυγχρονιστικές πρωτοβουλίες στις οποίες προβαίνει κατά τον 19ο αιώνα η κεντρική εξουσία διαδίδονται συνήθως με αρκετή καθυστέρηση. Οι δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις σε τομείς υποδομής είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Άλλωστε, ο παραμεθόριος χαρακτήρας της περιοχής και η διαρκής αβεβαιότητα για το πολιτικό της μέλλον αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες για την ανάπτυξη της. Η εισροή του μεταναστευτικού κεφαλαίου εξαντλείται στην κάλυψη καταναλωτικών αναγκών, στην αποπληρωμή χρεών και φόρων και στην πολυδάπανη εξαγορά αγροτικής γης με μάλλον περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες.

Τα φαινόμενα του πληθυσμού στην Ήπειρο εμφανίζονται και αυτά έναν αντίστοιχα διττό χαρακτήρα. Η βαθμιαία αύξηση που συναντάμε σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της περιόδου δεν αποτελεί, βεβαίως, τοπική ιδιορρυθμία: Είναι για τον 19ο αιώνα ένα φαινόμενο πανευρωπαϊκό, παγκόσμιο ίσως, οι αιτίες του οποίου αποδίδονται συνήθως στη βαθμιαία υποχώρηση των μεγάλων επιδημιών, στον εκσυγχρονισμό των καλλιιεργειών και στη ραγδαία βελτίωση των συγκοινωνιών· η τελευταία περιορίζει σημαντικά τις συνέπειες των περιοδικών τοπικών λιμών, απ' τους οποίους έπασχαν οι παραδοσιακές κλειστές οικονομίες. Ωστόσο, η αύξηση του πληθυσμού στην Ήπειρο, λόγω κυρίως του φαινομένου της μετανάστευσης, εμφανίζεται μάλλον αναιμική σε σχέση με τις επιδόσεις άλλων περιοχών των Βαλκανίων, για τις οποίες συμβαίνει να διαθέτουμε αξιόπιστα στοιχεία.

Η κατανομή των πληθυσμιακών αυξήσεων στην Ήπειρο του 19ου αιώνα εμφανίζει χαρακτηριστικά ασυμβίβαστα με τις κλασικές μορφές οικιστικής εξέλιξης, τις οποίες συναντάμε σε περιοχές που αναπτύχθηκαν με περισσότερο «ορθόδοξο» τρόπο. Μολονότι βρίσκουμε ενδείξεις για την ύπαρξη ενός ρεύματος αστυφιλίας, στις αρχές ιδίως της περιόδου, η τάση αυτή δεν οδηγεί στην εξόγκωση του πληθυσμού των πόλεων σε βάρος του πληθυσμού της υπαίθρου· αντίθετα, σε αρκετές περιοχές βλέπουμε τον αγροτικό πληθυσμό να αυξάνει με ταχύτερο ρυθμό απ' ό,τι ο αντίστοιχος αστικός. Ο εποίκισμός των πεδινών περιοχών από κατοίκους των ορεινών, που αποτελεί κυρίαρχο μοτίβο της πρόσφατης δημογραφικής ιστορίας του ελληνικού κράτους, είναι ουσιαστικά ανύπαρκτος στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο. Αντίθετα, η μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού εμφανίζεται συχνότατα σε ορεινές ή ημιορεινές περιφέρειες με μεγάλο ποσοστό απασχολούμενων στην κτηνοτροφία (Λάκκα, Τζουμέρκα, ορεινό Μαλακασί). Αν κατά τα τέλη της περιόδου ορισμένοι από τους κάμπους της Ηπείρου εμφανίζουν κάποια αύξηση της πληθυσμιακής τους πυκνότητας, αυτό οφείλεται κυρίως στην ανυπαρξία σοβαρών τάσεων αποδημίας.

Αλλά η μελέτη της εξέλιξης του πληθυσμού στο επίπεδο του χωριού, όπως επιχειρήθηκε στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας αυτής, δείχνει ότι οι παράγοντες της φυσικής γεωγραφίας (υψόμετρο, εδαφικό ανάγλυφο, δρόμοι επικοινωνίας κ.λπ.) δεν αποτελούν επαρκή εφόδια για την περιγραφή και την ερμηνεία των τοπικών πληθυσμιακών αποκλίσεων. Αν σκοπός μας είναι να ανιχνεύσουμε κάποια γενικότερη τάση στην εξέλιξη του ηπειρωτικού πληθυσμού, θα τη βρούμε στη βαθμιαία *ομοιογενοποίηση* της κατανομής του, με άλλα λόγια στην τάση να διακινείται το πληθυσμιακό περίσσειμα προς εκείνες τις περιοχές, οι οποίες παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη ερήμωση και υπανάπτυξη στις ανώμαλες συνθήκες των προηγούμενων περιόδων. Με βάση την αρχή αυτή ερμηνεύεται θεωρητικά μία ολόκληρη σειρά πληθυσμιακών φαινομένων, που παρατηρήσαμε στα δύο τελευταία κεφάλαια του προηγούμενου μέρους: Οι υψηλότεροι αυξητικοί ρυθμοί που εμφανίζονται στις νοτιότερες περιοχές (Αρτα, Πρέβεζα, Τσαμουριά, Τσαρκοβίστα) σε σχέση με τις βορειότερες· η δη-

μογραφική καχεξία των παλιών αστικών κέντρων σε σχέση με τον αγροτικό πληθυσμό, και των μεγάλων χωριών σε σχέση με τα μικρά· η πτώση του πληθυσμού στο δυτικό Ζαγόρι κατά την ίδια εποχή (1850-1870) που το ανατολικό και πιο καθυστερημένο τμήμα του εμφανίζει αξιόλογη αύξηση. Τα φαινόμενα αυτά, που μπορεί με την πρώτη εντύπωση να ξαφνιάζουν, δεν είναι ωστόσο παρόξενα για μία περιοχή όπου επικρατούσε σχετική ηρεμία και όπου οι φραγμοί στις εσωτερικές μετακινήσεις ήταν περιορισμένοι, αλλά απουσίαζαν οι αναπτυξιακές διαδικασίες που θα μπορούσαν να μετατρέψουν ορισμένες περιοχές σε πόλους έλξης του πληθυσμού.

Από όλες τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η εξέλιξη του πληθυσμού στην Ήπειρο της περιόδου αυτής, ίσως η πιο περιέργη για το σύγχρονο παρατηρητή είναι η δημογραφική καθυστέρηση του μουσουλμανικού στοιχείου. Τα τελευταία χρόνια η συρροή μεταναστών από χώρες της Βόρειας Αφρικής και της Νότιας Ασίας και η άνοδος του ποσοστού των Μουσουλμάνων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, σε συνδυασμό ίσως με την πολιτική τους ριζοσπαστικοποίηση, ώθησε τα δυτικά μέσα ενημέρωσης να καλλιεργήσουν συστηματικά την εντύπωση πως η υπέρτερη γονιμότητα των μουσουλμανικών πληθυσμών αποτελεί ένα είδος αναλλοίωτης παγκόσμιας σταθεράς, μία μορφή «φυσικού χαρίσματος» των πληθυσμών αυτών. Τόσο η ίδια η θεωρία, όσο και οι «ερμηνείες» που τη συνοδεύουν κατά καιρούς («ισλαμικός συντηρητισμός», «κοινωνική καθυστέρηση», «πολυγαμία») δεν αντέχουν σε σοβαρή κριτική. Στην πραγματικότητα, η αύξηση του ποσοστού των Μουσουλμάνων σε χώρες όπως η πρώην Γιουγκοσλαβία και η πρώην Σοβιετική Ένωση αποτελεί φαινόμενο των τελευταίων μόλις δεκαετιών, και φυσικά οι συνθήκες στις οποίες παρουσιάστηκε δεν έχουν την παραμικρή ομοιότητα με εκείνες που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ακόμα και στην Ελλάδα, όπου επιμελημένα καλλιεργήθηκε ο μύθος της υπέρτερης αύξησης του μουσουλμανικού στοιχείου των μειονοτικών ζωνών μετά τη λήξη της Τουρκοκρατίας, τα διαθέσιμα στοιχεία διαψεύδουν αυτή την άποψη. Φυσικά, η παρούσα έρευνα δεν είναι δυνατόν να εντοπίσει πότε ακριβώς θα πρέπει να τοποθετηθεί η ενδεχόμενη αντιστροφή της εξελικτικής τάσης που παρατηρούμε στον 19ο αιώνα, και αν οφείλεται σε πραγματική αύξηση της γονιμότητας ή πτώση της θνησιμότητας του μουσουλμανικού πληθυσμού, ή απλώς στη μείωση της γονιμότητας των χριστιανών γειτόνων του· τα ηπειρωτικά δεδομένα, όμως, υποδηλώνουν ότι τέτοια τάση αντιστροφής δεν είχε ακόμη εμφανιστεί στις αρχές του αιώνα μας.

Διδακτικότερες είναι οι σημερινές εξελίξεις σε ό,τι αφορά την πολιτική σημασία παρόμοιων πληθυσμιακών μεταβολών. Πράγματι, ένας από τους λόγους που χρησιμοποιήθηκαν για να εξηγήσουν την πρόσφατη διάσπαση των δύο μεγάλων ομοσπονδιακών κρατών της Ανατολικής Ευρώπης είναι η ασύμμετρη αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού σε ορισμένες στρατηγικές τους περιφέρειες. Αντίστοιχα, η μελέτη της αποσύνθεσης του οθωμανικού κράτους κατά τον 19ο αιώνα δεν θα πρέπει ν' αγνοήσει τον παράγοντα των δημογραφικών μεταβολών που επήλθαν κατά

την περίοδο αυτή στις βαλκανικές επαρχίες της. Η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία έχει επισημάνει και υπογραμμίσει τον κυρίαρχο ρόλο τέτοιων μεταβολών στην πορεία της απελευθέρωσης της Κρήτης, όπου η μουσουλμανική κοινότητα εμφανίζεται στα τέλη του 18ου αιώνα να κατέχει την απόλυτη πλειοψηφία του πληθυσμού, για να μετατραπεί βαθμιαία ως τη στιγμή της Ένωσης σε μικρή μειονότητα (8% το 1913). Βέβαια, στην περίπτωση της δημογραφικής αυτής «επανάστασης», η οποία προχωρεί παράλληλα με τις ένοπλες κινητοποιήσεις του χριστιανικού πληθυσμού, ο ρόλος μίας ενδεχόμενης υπογεννητικότητας των Τουρκοκρητικών δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί, αφού επισκιάζεται από άλλα πιο ευδιάκριτα φαινόμενα (μεγάλη θνησιμότητα στους Μουσουλμάνους πρόσφυγες των πόλεων μεταξύ 1821-1830 και 1866-1869, αποδημίες στη Συρία, Ρόδο και Μικρασία, ομαδικές αλλαξοπιστίες). Η βαθμιαία μείωση του ποσοστού των Μουσουλμάνων στην Ήπειρο, αν και λιγότερο δραματική, είναι ίσως πιο αξιοσημείωτη επειδή, απ' ό,τι δείχνουν τα πράγματα, δεν οφείλεται παρά στη συστηματική απόκλιση ανάμεσα στους δείκτες φυσικής αύξησης των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων. Επιπλέον, και αντίθετα απ' ό,τι στην Κρήτη, η βελτίωση της δημογραφικής εικόνας του χριστιανικού πληθυσμού δεν συνοδεύεται από ουσιαστική πολιτική και θεσμική του χειραφέτηση.

Οι εξηγήσεις που δίνονται από τους παρατηρητές του 19ου αιώνα για τη στασιμότητα του μουσουλμανικού πληθυσμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (κακές συνθήκες υγιεινής, στρατολογικές υποχρεώσεις, πολεμικές καταστροφές, οικονομική εξαθλίωση) δεν είναι ίσως απόλυτα επαρκείς. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία των πινάκων που καταρτίσαμε, η μείωση του ποσοστού των Μουσουλμάνων δεν συσχετίζεται ιδιαίτερα με περιόδους στρατιωτικών ή οικονομικών κρίσεων, όπως η οικονομική 1870-1890· επιπλέον, η αναλυτική μελέτη του καζά των Ιωαννίνων δείχνει ότι ο συσχετισμός ανάμεσα στην αύξηση του πληθυσμού και στο βιοτικό επίπεδο είναι μάλλον αρνητικός. Το φαινόμενο αυτό έχει ανιχνευθεί επανειλημμένα και σε παγκόσμια κλίμακα από τους ειδικούς της δημογραφίας, και για την ερμηνεία του έχουν προταθεί ειδικές θεωρίες. Σύμφωνα με την αντίληψη της «κοινωνικής άνωσης» του Α. Ντυμόν, εκεί όπου οι κοινωνικές συνθήκες αποθαρρύνουν την προσπάθεια του ατόμου για επιβολή και αναγνώριση, οι πληθυσμοί χαρακτηρίζονται από υψηλή γεννητικότητα· αντίθετα, όπου είναι ευκολότερη η πρόσβαση στην κοινωνική και οικονομική καταξίωση, αποφεύγεται και η ανάληψη των υλικών βαρών που απαιτούνται για τη συντήρηση μιας πολυμελούς οικογένειας. Σε μία κοινωνία με αυστηρή ταξική κατάταξη και περιορισμένη εσωτερική κινητικότητα, η δράση ενός παρόμοιου μηχανισμού επιλογής θα οδηγήσει μοιραία τα κυρίαρχα στρώματα σε πληθυσμιακό μαρασμό. Οι σκέψεις αυτές διατυπώνονται εδώ ενδεικτικά και μόνο· ωστόσο, η εισαγωγή παρόμοιων θεωρήσεων στη μελέτη των πληθυσμιακών φαινομένων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα μπορούσε να την οδηγήσει σε γονιμότερα μονοπάτια απ' ό,τι η εμμονή σε στατικές και συμβαντολογικές αντιλήψεις.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ

<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: Χάρτες</i>	369
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β/Ι: Αλφαβητικό ευρετήριο διοικητικών διαιρέσεων</i>	385
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β/ΙΙ: Χρονολογικός κατάλογος των βαλήδων των Ιωαννίνων (1820-1910)</i>	396
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β/ΙΙΙ: Χρονολογικοί κατάλογοι διοικητών σαντζακιών</i>	405
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β/ΙV: Αλφαβητικό ευρετήριο διοικητών των Ιωαννίνων και των υποκείμενων σαντζακιών</i>	417
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ/Ι: Συνοπτικά πληθυσμιακά στοιχεία για τους καζάδες της Ηπείρου</i>	421
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ/ΙΙ: Αναλυτικά στοιχεία για τον καζά των Ιωαννίνων</i>	428

ΧΑΡΤΕΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Χάρτες

ΧΑΡΤΗΣ 1. Ήπειρος: Όρια και φυσικό ανάγλυφο.

Πηγές: Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού 1976 και 1973· Ndërtimaja κ.λπ. 1988.

ΧΑΡΤΗΣ 2. Ήπειρος: Γλωσσικές και θρησκευτικές ομάδες στα μέσα του 19ου αιώνα.

Πηγές: Για την κατανομή Μουσουλμάνων και Χριστιανών, Αραβαντινός 1856, τ. Β΄, σ. 320-394. Κάποιες μικροδιορθώσεις έγιναν βόρεια της Κόνιτσας, στις πόλεις Δέλβινο και Πρεμετή, και γύρω στις εκβολές της Βογιούσας, βάσει των άλλων πηγών που αναφέρονται στη σημ. 65 του Μέρους Α΄· υπόψη ότι ο πίνακας του Αραβαντινού αγνοεί τους λεγόμενους «κρυπτοχριστιανούς» της Λιαπουριάς. Ως «πόλεις» θεωρήθηκαν όσες πρωτεύουσες καζάδων αναφέρονται με πάνω από 200 οικογένειες, είτε στον ίδιο τον πίνακα, είτε στο ευρετήριο που προηγείται (η περίπτωση του Μαργαριτιού). Ανάλογα με τον πληθυσμό τους οι πόλεις απεικονίζονται με κύκλους μικρούς (200-400 οικογένειες), μεσαίους (400-1.000) και μεγάλους (πάνω από 1.000 οικογένειες). Για τα γλωσσικά όρια αξιοποιήθηκαν οι πηγές των σημειώσεων 52-54 του Μέρους Α΄.

ΧΑΡΤΗΣ 3. Ήπειρος: Τσιφλίκια και μουατζέλια κατά τα μέσα του 19ου αιώνα.

Πηγή: Αραβαντινός, ό.π.

ΧΑΡΤΗΣ 4. Η διοικητική διαίρεση του πασαλικιού των Ιωαννίνων στα 1845/1846.

Κύρια πηγή: Αραβαντινός 1856, τ. Β΄, σ. 320-394.

ΧΑΡΤΗΣ 5. Η διοικητική διαίρεση του πασαλικιού των Ιωαννίνων στα 1867/1868.

Κύρια πηγή: Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγέ-ι Οσμανιγέ, τ. 23 (1285), σ. 173 και τ. 24 (1286), σ. 196.

ΧΑΡΤΗΣ 6. Η διοικητική διαίρεση του πασαλικιού των Ιωαννίνων στα 1895/1896.

Κύρια πηγή: Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια, τ. 7 (Μ.1308), σ. 177-295.

ΧΑΡΤΗΣ 7. Η εκκλησιαστική διαίρεση του πασαλικιού των Ιωαννίνων γύρω στο 1865.

ΧΑΡΤΕΣ 8 (α-ε). Δείγματα της οικιστικής τυπολογίας των ηπειρωτικών και θεσσαλικών κοινοτήτων.

- α. Πεδινές διεσπαρμένες κοινότητες (Μεγάλη Μουζακιά).
- β. Πεδινές μονοπυρηνικές κοινότητες (Κάμπος Τρικάλων).
- γ. Ημιορεινή πολυπυρηνική κοινότητα (Σκουληκριαρά Ραδοβιζιού). Διακρίνονται τρεις ξεχωριστοί μαχαλάδες, χωρισμένοι σε οικιστικές συστάδες.
- δ. Ορεινή μονοπυρηνική κοινότητα με ευρύτατη εδαφική δικαιοδοσία (Σαμαρίνα Πίνδου): ακραία περίπτωση ταυτόχρονης κοινοτικής και οικιστικής σύμπτυξης.
- ε. Μικτός τύπος (Μπόρσι Κουρβελεισιού): Κοινότητα αποτελούμενη από τρεις ή τέσσερις συνεχόμενους μαχαλάδες, που απαρτίζουν ουσιαστικά ενιαίο οικιστικό σύμπλεγμα, και από δύο ξεχωριστούς (Κάστρο και Σκάλα Σοπωτού), που αντιστοιχούν στην άλλοτε αυτόνομη κοινοτική περιφέρεια της ομώνυμης μεσαιωνικής κωμόπολης.

Σχεδιαστικό υπόβαθρο: (α, ε) Instituti Gjeografik 1939, φ. Fieri, Piqerasi· (β) Χαρτογραφική Υπηρεσία 1908, φ. Τρίκαλα· (γ) Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού 1970, φ. Πέτας· (δ) Wace-Thompson 1914, σ. 178. Όλες οι αποτυπώσεις έχουν αναχθεί στην ίδια κλίμακα.

ΧΑΡΤΕΣ 9 (α-δ). Εδαφική κατανομή του πληθυσμού στην Ήπειρο.

- α. Όρια των έξι εδαφικών ζωνών του Πίνακα Γ17 και αύξηση του πληθυσμού τους μεταξύ 1830-1910.
- β. Οικογενειακοί συντελεστές στους καζάδες της Ηπείρου κατά το σαλναμέ του 1895.
- γ. Μεγέθη των πόλεων και πυκνότητα του αποκατεστημένου αγροτικού πληθυσμού κατά καζάδες γύρω στο 1850.
- δ. Μεγέθη των πόλεων και πυκνότητα του αποκατεστημένου αγροτικού πληθυσμού κατά το 1895 (για τους τέσσερις ναχιγιέδες των Ιωαννίνων η πυκνότητα δίνεται χωριστά).

Πηγές: Πρβλ. τους Πίνακες Γ15, Γ19 και Γ24.

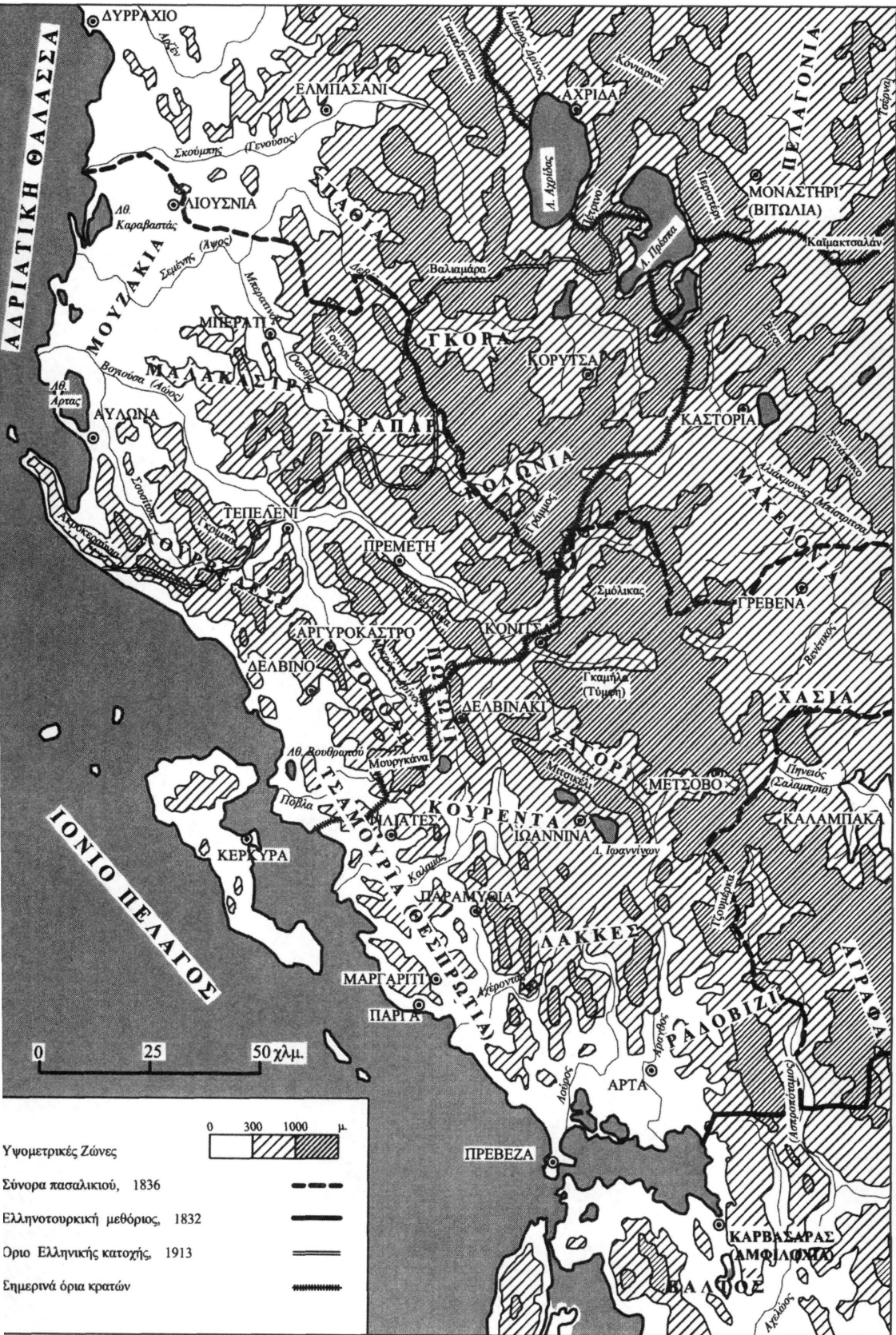
ΧΑΡΤΗΣ 10. Αριθμοί χανέδων και οικογενειακοί συντελεστές στα χωριά του καζά των Ιωαννίνων κατά το σαλναμέ του 1895.

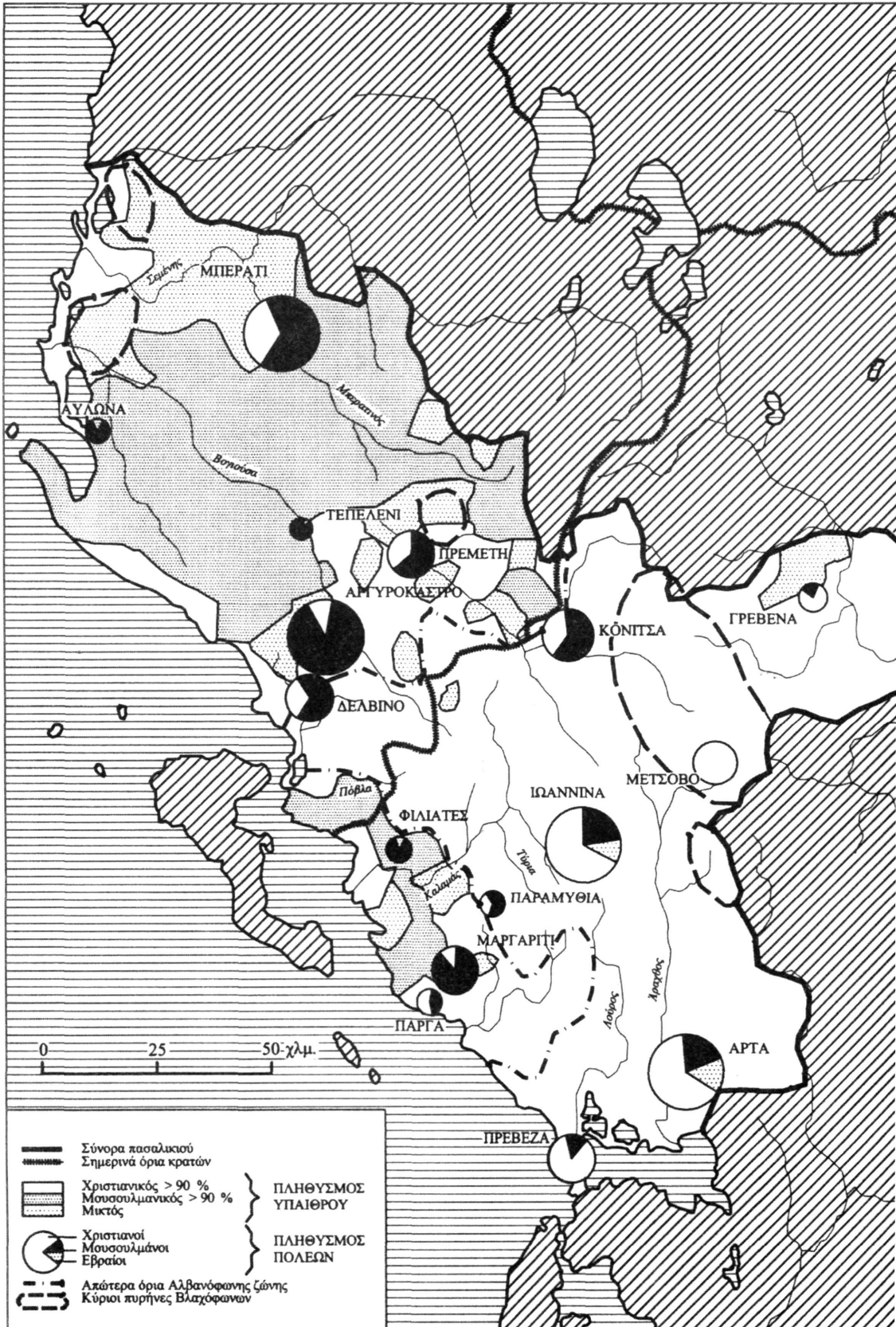
Πρβλ. Επίμετρο αρ. 6· οι αριθμοί των χωριών παραπέμπουν στα λήμματα του Παραρτήματος Γ/II. Για το Γκρίμποβο, την Γκρίμπιανη και το Τσερβάρι τα στοιχεία έχουν διορθωθεί, βλ. σελ. 436, σημ. (ιβ)-(ιδ). Προστίθενται ενδεικτικά και τα τέσσερα χωριά του καζά που είχαν προσαρτηθεί από το 1881 στην Ελλάδα, όπου το τετράγωνο δείχνει απλώς την τάξη μεγέθους.

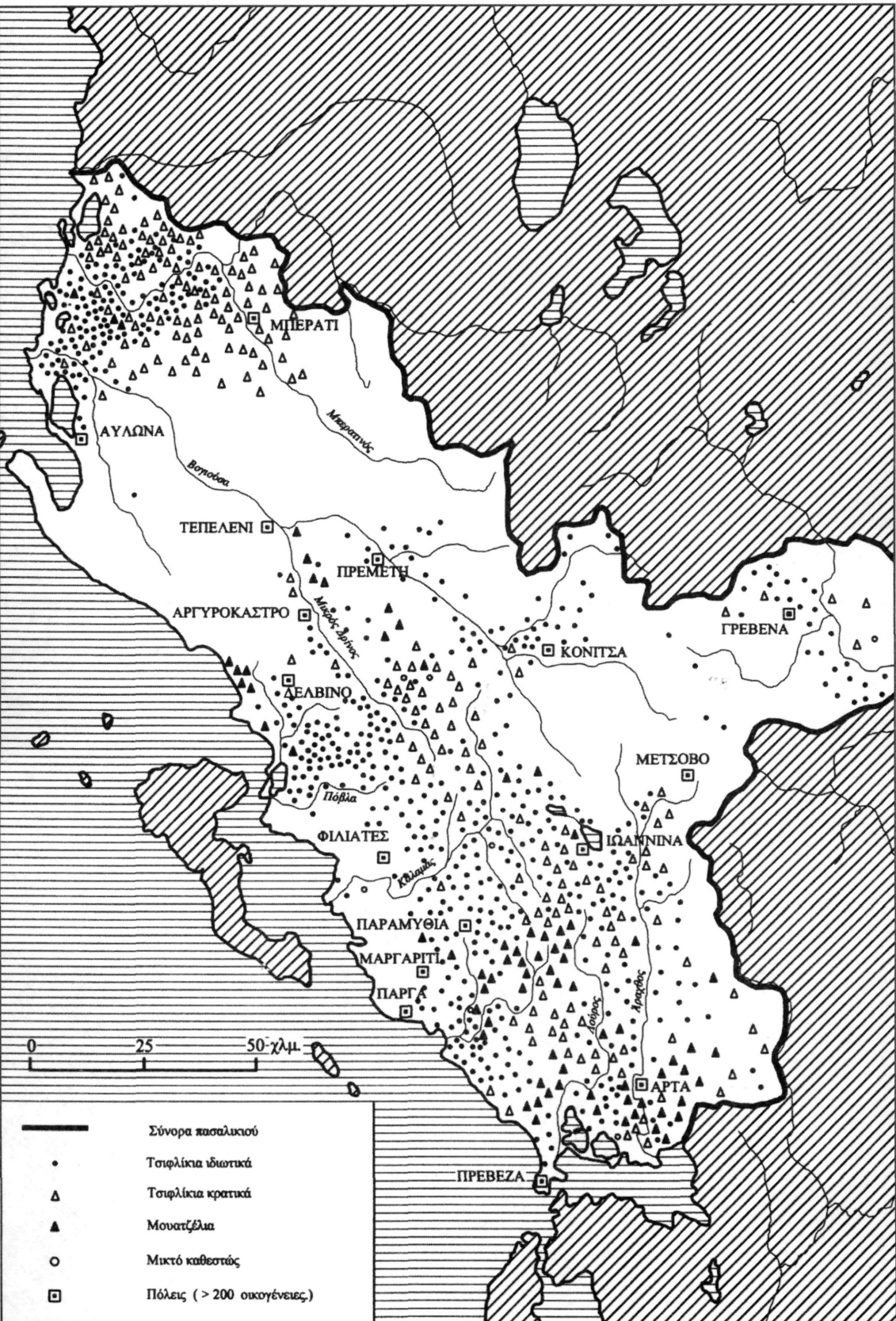
ΧΑΡΤΗΣ 11. Κατανομή των χωριών του καζά των Ιωαννίνων κατά τον τύπο της πληθυσμιακής τους εξέλιξης (1850-1910).

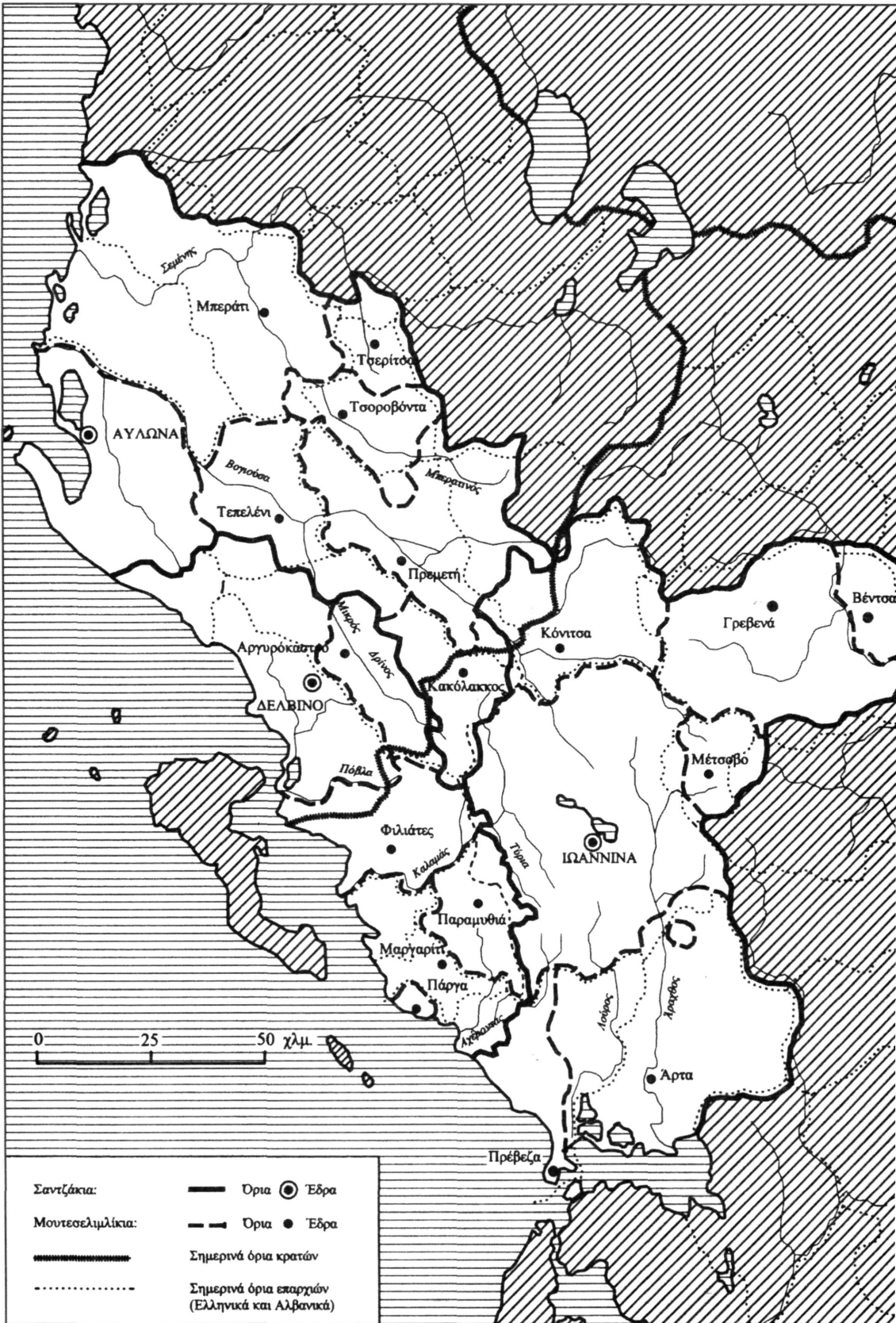
Πρβλ. τους Πίνακες Γ25-Γ26.

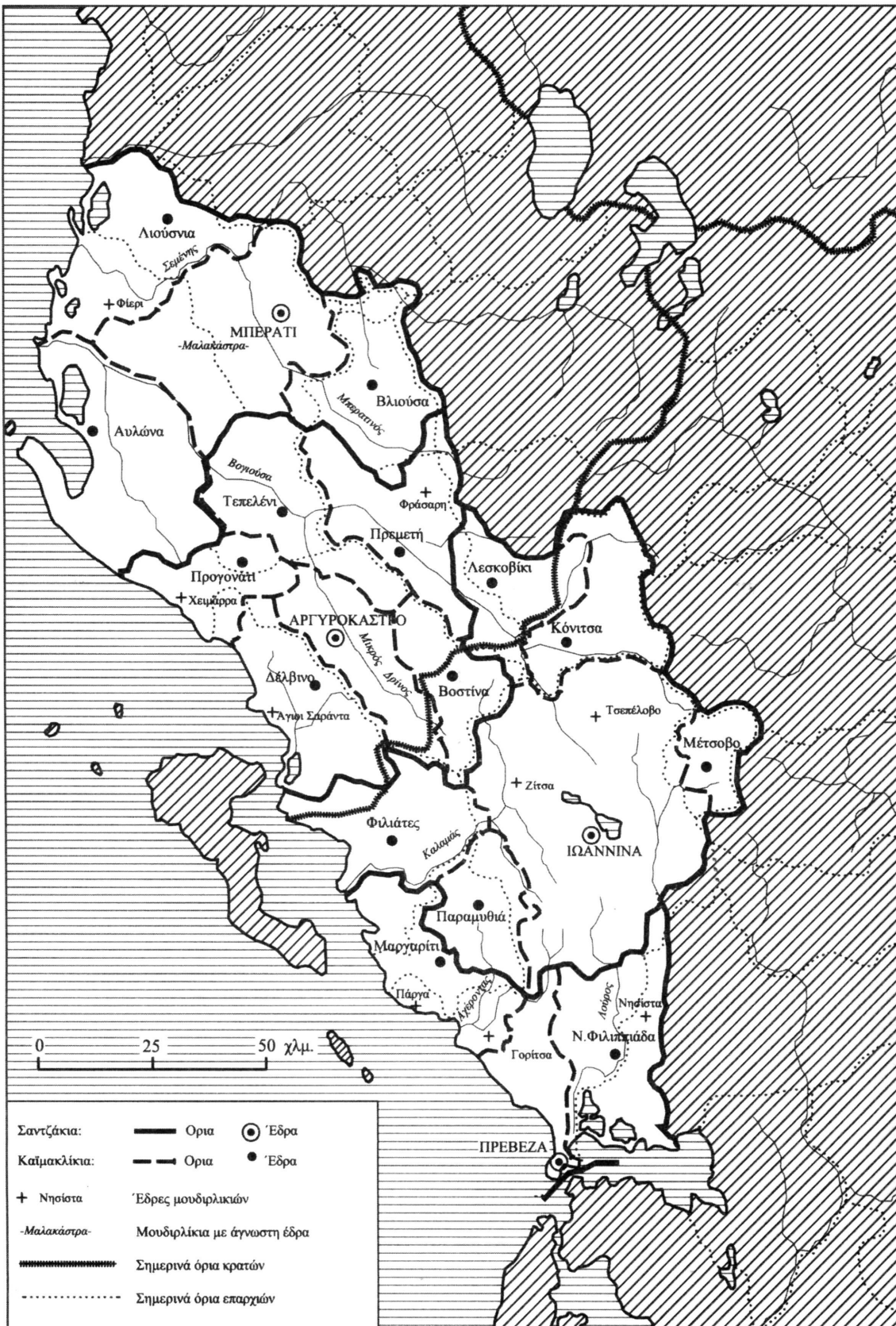
ΧΑΡΤΗΣ 1

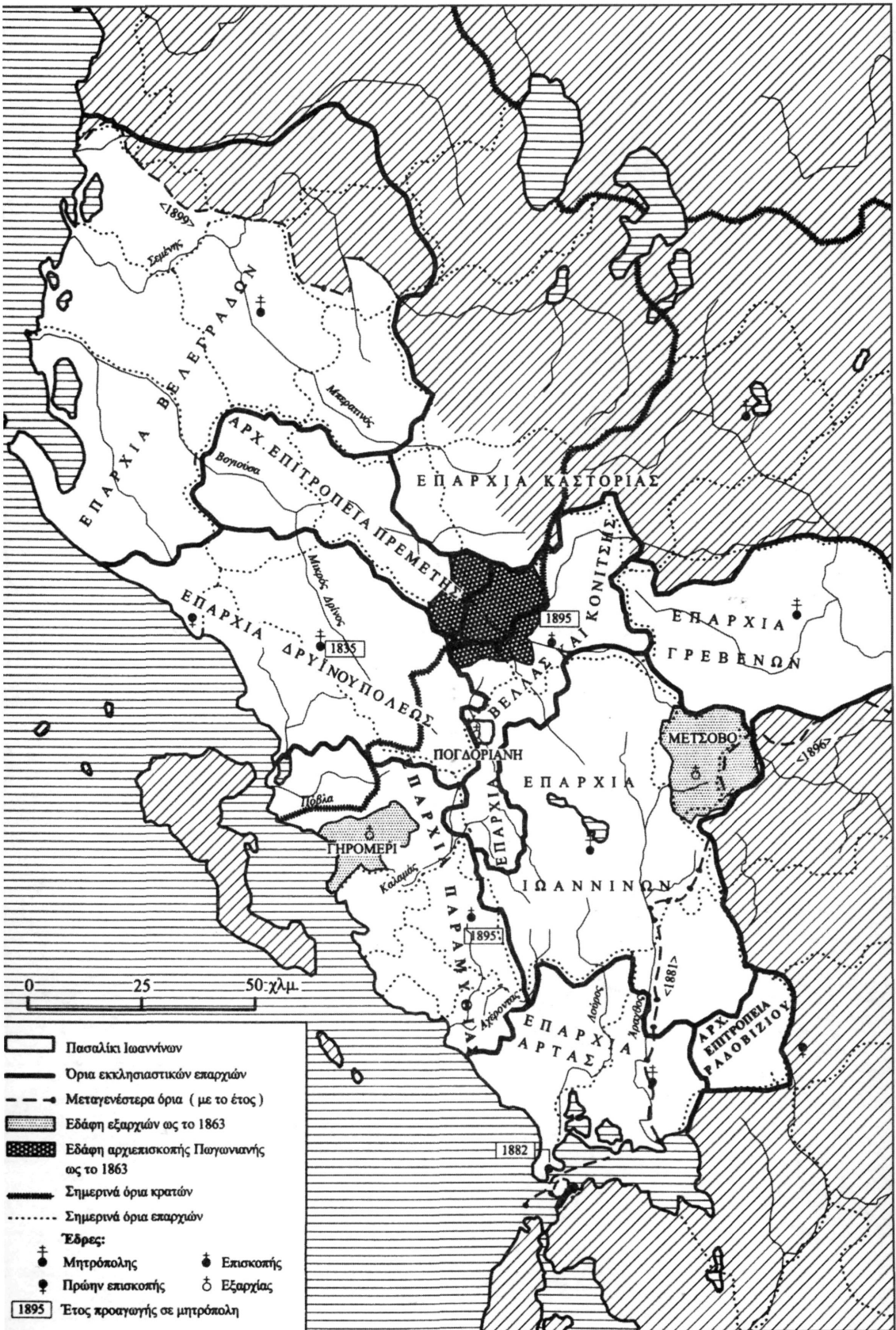

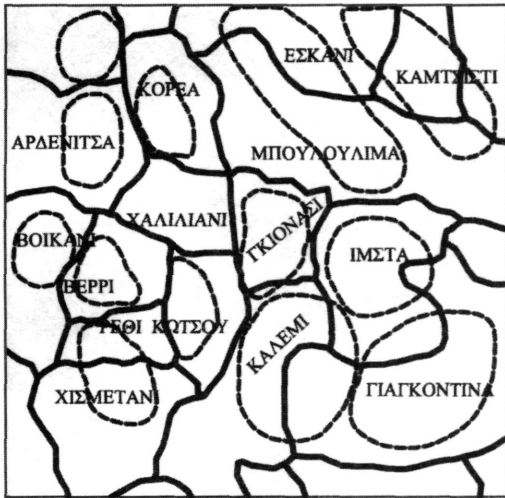

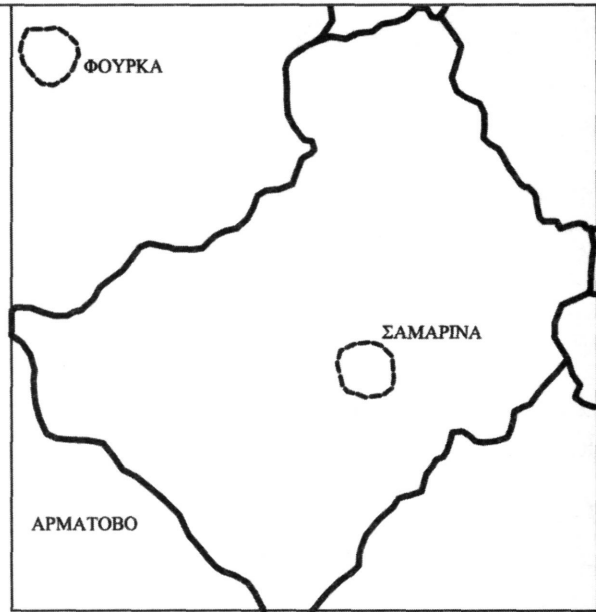

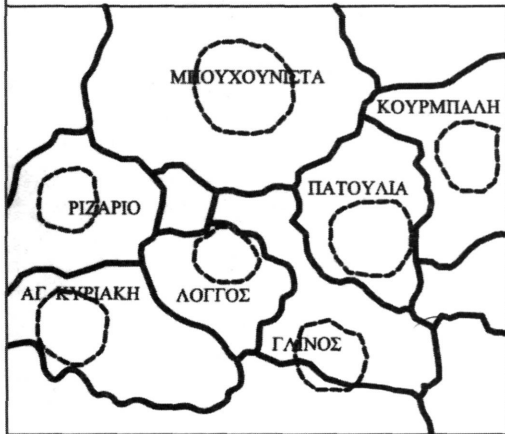

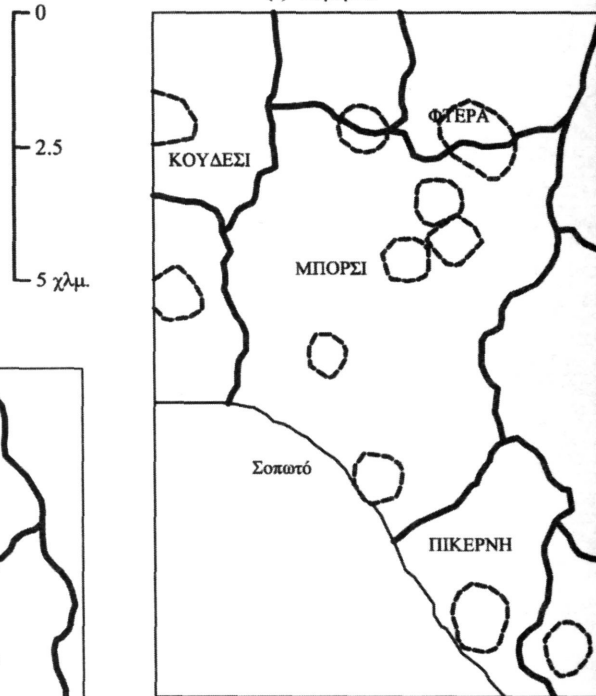
(α) Μεγάλη Μουζακιά

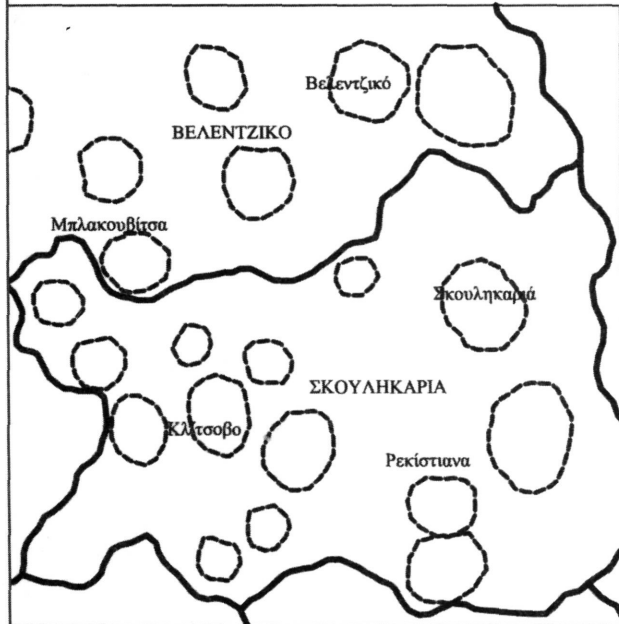
(δ) Σαμαρίνα

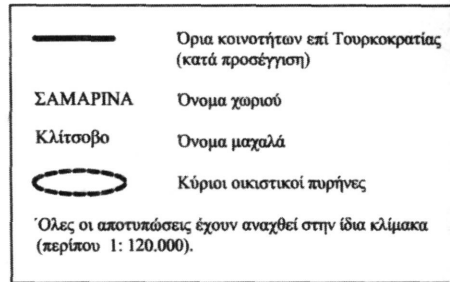
(β) Κάμπος Τρικάλων

(ε) Μπόρσι

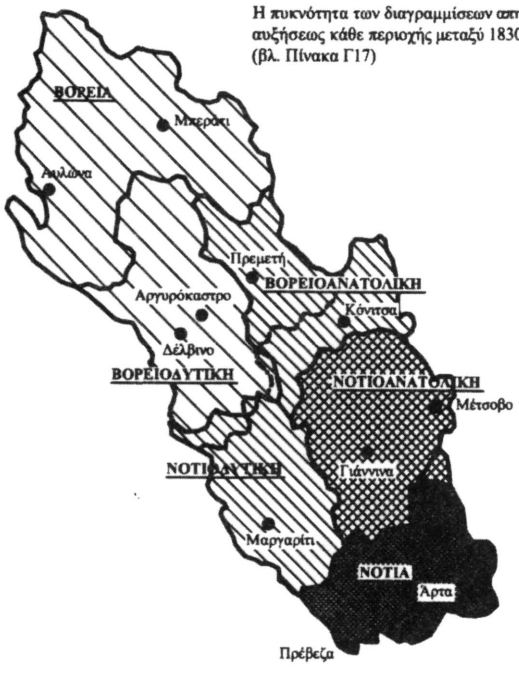

(γ) Σκουληκαρία

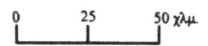
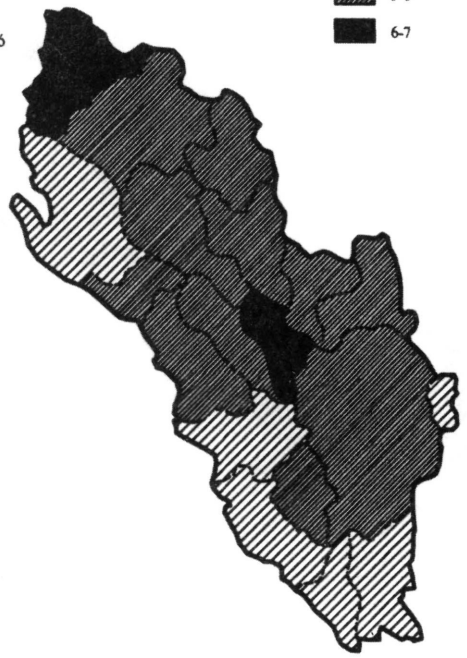
α Αύξηση πληθυσμού

— Ορια περιχώρων
 — Ελληνοτουρκικά σύνορα 1881-1913
 — Σημερινά Ελληνοαλβανικά σύνορα
 Η πυκνότητα των διαγραμμίσεων απεικεί το ρυθμό αύξησης κάθε περιοχής μεταξύ 1830-1910 (βλ. Πίνακα Γ17)

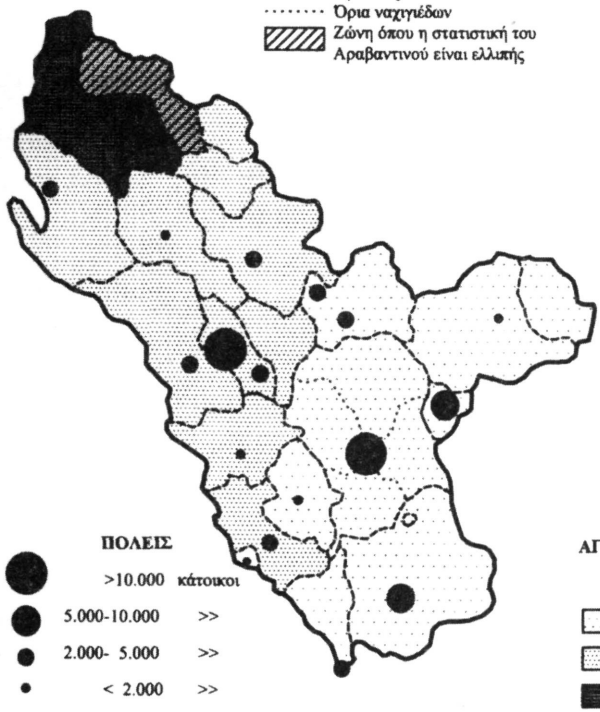
β Οικογενειακοί συντελεστές

▨ 4-5
 ▩ 5-6
 ■ 6-7

γ Πυκνότητα πληθυσμού (1850)

— Σύνορα πασαλίκιου
 - - - Ορια καζάδων
 ····· Ορια ναχιγιέδων
 ▨ Ζώνη όπου η στατιστική του Αραβαντινού είναι ελλιπής

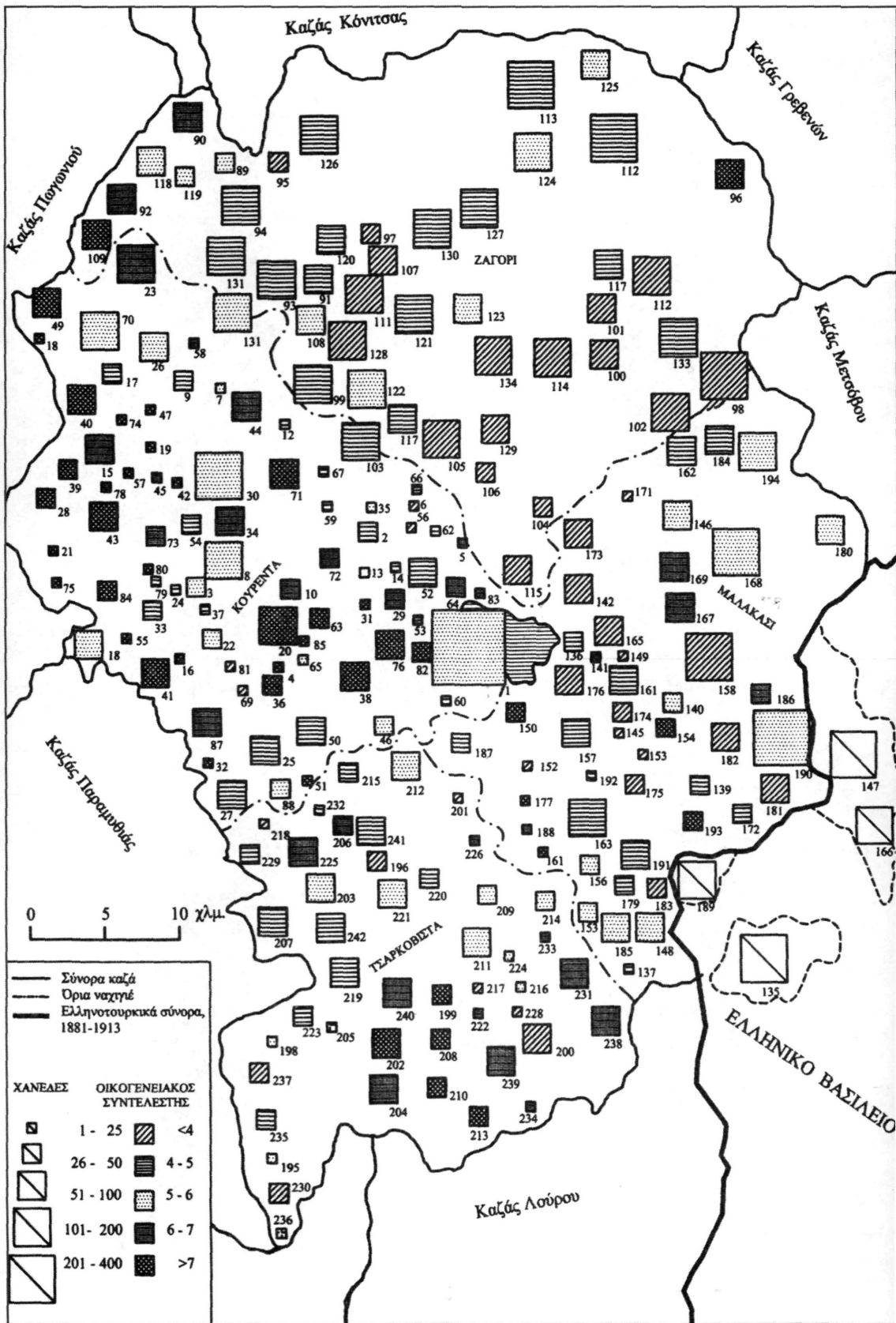

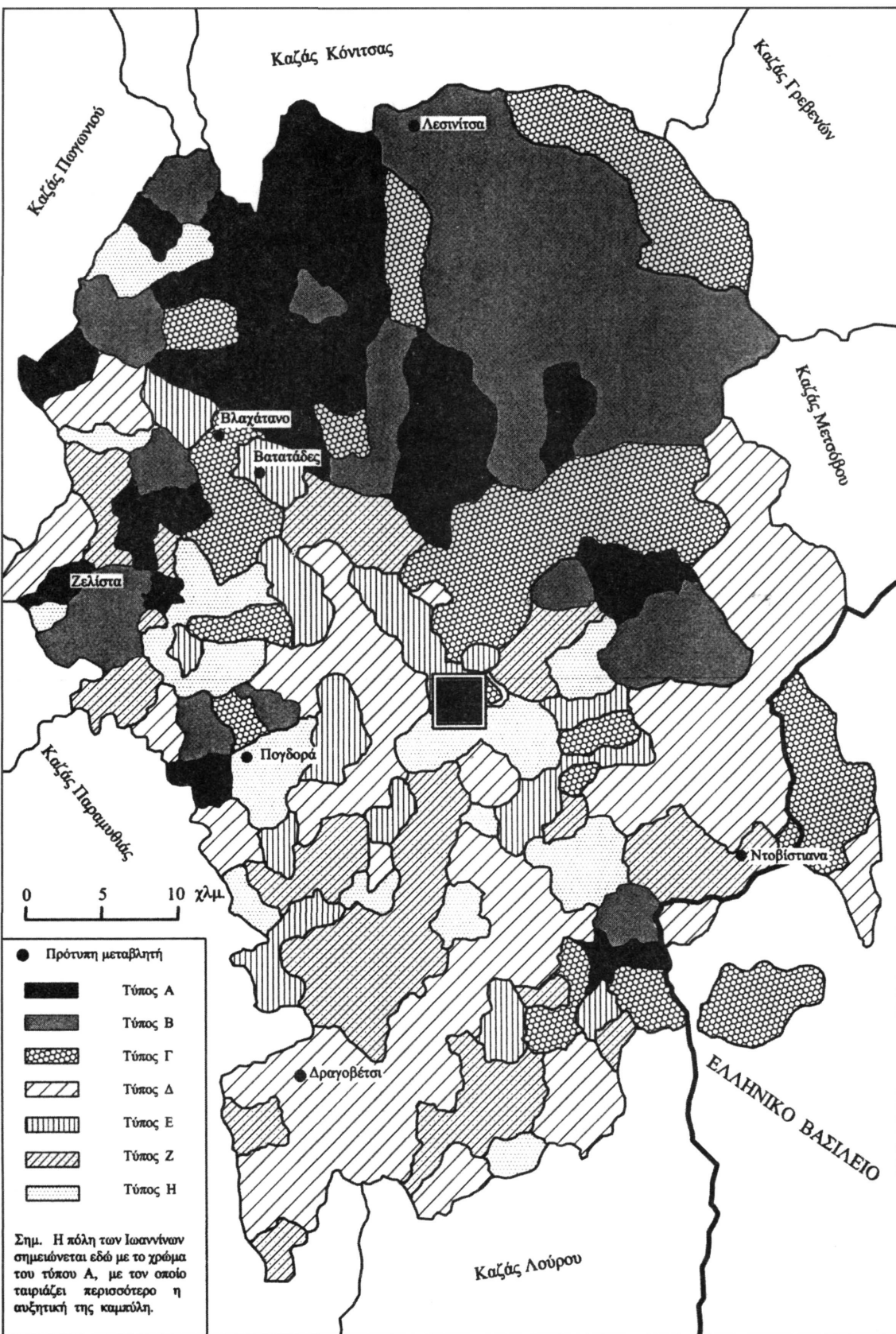
ΠΟΛΕΙΣ
 ● >10.000 κάτοικοι
 ● 5.000-10.000 >>
 ● 2.000- 5.000 >>
 ● < 2.000 >>

δ Πυκνότητα πληθυσμού (1895)

ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
 □ <20 κάτοικοι ανά τ.χλμ.
 ▨ 20-30 >> >>
 ■ >30 >> >>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β/Ι

Αλφαβητικό ευρετήριο διοικητικών διαιρέσεων

Στον πίνακα που ακολουθεί περιλαμβάνονται μονάχα όσες περιφέρειες, από την πτώση του Αλή πασά μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους, μνημονεύονται ως επίσημες διοικητικές μονάδες υποκειμένες στο πασαλίκι των Ιωαννίνων –όσες, δηλαδή, κυβερνήθηκαν από μουτεσελίμηδες, μουδίρηδες, καΐμακάμηδες ή άλλους αξιωματούχους διορισμένους είτε από τον ίδιο το βαλή, είτε απευθείας με διάταγμα της οθωμανικής κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη.

Το ακριβές καθεστώς της κάθε επαρχίας, με βάση τη διοικητική βαθμίδα του προϊσταμένου της, διευκρινίζεται χωριστά για τις τρεις κύριες περιόδους της διοικητικής ιστορίας της εποχής (1820-1846, 1846-1867, 1867-1913): ακολουθεί η ένδειξη της αμέσως προϊστάμενης διοικητικής διαίρεσης στην οποία υπάγονταν. Όταν το καθεστώς της περιφέρειας παρουσιάζει ενδιάμεσα τροποποιήσεις, αυτό μνημονεύεται και παρατίθεται η σχετική χρονολογία. Οι περιφέρειες που λειτούργησαν ως διοικητικά κλιμάκια για μέρος μόνο της αντίστοιχης περιόδου παρακολουθούνται, σε ό,τι αφορά την προηγούμενη ή την κατοπινή διοικητική τους υπαγωγή, με βάση τα στοιχεία που βρίσκονται σε αγκύλες. Υπενθυμίζεται ότι ως *μουτεσελίμλίκια* μνημονεύονται μέχρι το 1846 οι καζάδες και οι ομόλογές τους περιφέρειες: ως *μουτσαριφλίκια* τα σαντζάκια (μέχρι το 1867 μόνο όσα ήταν ανεξάρτητα από το βαλή του αντίστοιχου εγιαλετιού): ως *καΐμακαμλίκια* αρχικά τα υποκείμενα στο βαλή σαντζάκια (1846-1867), στη συνέχεια οι καζάδες: ως *μουδιρλίκια* οι καζάδες (1846-1867), κατόπιν οι αυτοτελείς ναχιγιέδες. Σε όσες περιφέρειες συνιστούσαν και επίσημα καζάδες κατά την πρώτη περίοδο, με βάση την παραδοσιακή ιεραρχική ιεραρχία, οι παραπάνω ενδείξεις εμφανίζονται υπογραμμισμένες. Η ανάδειξη μιας περιφέρειας σε καΐμακαμλίκι, μουτσαριφλίκι, εγιαλέτι ή βιλαέτι, όπου υπάγονταν περισσότεροι από έναν καζάδες, εξυπακούει και την παρουσία του ομώνυμου «κεντρικού καζά», στον οποίο εκτεινόταν η άμεση εξουσία του προϊσταμένου της διοικητή: εάν κατά καιρούς διορίζονταν στις αντίστοιχες περιφέρειες και ιδιαίτεροι διοικητές χαμηλότερου κλιμακίου (π.χ. μουτσαριφίηδες στα Γιάννενα μεταξύ 1867-1871), τα σχετικά στοιχεία δεν περιλαμβάνονται στον παρακάτω πίνακα. Να θυμίσουμε ότι κατά την πρώτη περίοδο τα δύο μουτσαριφλίκια Δελβίνου

και Αυλώνος παρέμεναν ανενεργά, αφού η περιφέρειά τους είχε προσαρτηθεί στη δικαιοδοσία του μουτσαρίφη των Ιωαννίνων· με τον ίδιο τρόπο, σε χαμηλότερο διοικητικό κλιμάκιο, δύο ή περισσότερα μουτσελεμιλίκια μπορούσαν κατά καιρούς να υπάγονται σε έναν μόνο διοικητή, αλλά οι ρυθμίσεις αυτές δεν λαμβάνονται υπόψη στον παρακάτω πίνακα. Οι καζάδες και οι ναχιγιέδες της Θεσσαλίας μνημονεύονται μόνο για την περίοδο 1867-1878, οπότε το σαντζάκι των Τρικάλων υπαγόταν τυπικά και ουσιαστικά στο βιλαέτι Ιωαννίνων και οι πηγές για τη διοικητική ιστορία των δύο περιφερειών είναι λίγο-πολύ κοινές. Οι δεύτερες ονομασίες ορισμένων περιφερειών, καθώς και οι ονομασίες των πόλεων ή των χωριών που χρησίμευσαν ως πρωτεύουσές τους, εφόσον το όνομά τους είναι διαφορετικό από το επίσημο όνομα της περιφέρειας, ευρετηριάζονται επίσης, αλλά ο αναγνώστης παραπέμπεται στη μορφή που χρησιμοποιήθηκε στο κείμενο του βιβλίου. Τέλος, παραλείπονται τα διάφορα «κόλια» και οι κάθε είδους αβέβαιοι ή «ανεπίσημοι» ναχιγιέδες, για τους οποίους δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι διοικήθηκαν άμεσα από μουδίρηδες ή άλλους παρόμοιους αξιωματούχους.

Όνομα περιφέρειας	1820-1846	1846-1867	1867-1913
1. Αιγιά	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	καΐμακαμλίκι (Λάρισας) 1868-: μουδιφλίκι [1881-: στο ελληνικό κράτος] [στο Δέλβινο] 1881 (περ.)-: μουδιφλίκι (Δελβίνου)
2. Άγιοι Σαράντα	[στο Δέλβινο]	[στο Δέλβινο]	
3. Άγριαφα (βλ. Πετρίλο, Ρεντίνα, Φανάφι)			
4. Αϊδονάτ (βλ. Παραμυθιά)			
5. Αλμυρός	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	καΐμακαμλίκι (Τρικάλων) 1868-: μουδιφλίκι (Βόλου) 1870-: καΐμακαμλίκι (Τρικάλων) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
6. Αργυροκάστρο	<u>μουτσεσελμλίκι</u> (Ιωαννίνων)	καΐμακαμλίκι (Ιωαννίνων)	μουτσεσερφαλίκι (Ιωαννίνων)
7. Άρτα	<u>μουτσεσελμλίκι</u> (Ιωαννίνων)	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) 1849-: καΐμακαμλίκι 1865-: μουδιφλίκι (Πρόβεζας) 1866-: καΐμακαμλίκι (Ιωαννίνων)	καΐμακαμλίκι (Πρόβεζας) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
8. Ασπροπόταμος	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μουδιφλίκι (Τρικάλων) [1875 (περ.)-: καταργείται]
9. Αυλώνα	<u>μουτσεσερφαλίκι</u> (στη δικαιοδοσία του μουτσεσαόφιρη Ιωαννίνων από το 1822)	μουδιφλίκι (Μπερσπιού) 1864-: καΐμακαμλίκι (Ιωαννίνων) 1866-: μουδιφλίκι (Μπερσπιού) 1867-: καΐμακαμλίκι (Ιωαννίνων)	καΐμακαμλίκι (Μπερσπιού)
10. Βελεντζικό (βλ. Καλέντινη Βελεντζικού)			
11. Βελεσίτιο	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μουδιφλίκι (Βόλου) [1881-: στο ελληνικό κράτος]

	1820-1846	1846-1867	1867-1913
Όνομα περιφέρειας			
12. Βέντσα	<u>Μουτσελεμλίκι</u> (Ιωαννίνων)	•μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) [στο εγχαλέτι Ρουμέλης από 1862-1865]	[1867-: στο βιλιάτι Μοναστηρίου 1873-: συγχωνεύτηκε με τα Γρεβενά] 1876 (περ.)-: μουδιφλίκι (Γρεβενών)
13. Βλιούσια (πρωτεύουσα της Γκουσνίτσκας, βλ. λ.)			καϊμακαμλίκι (Τρικάλων) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
14. Βόλος	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	
15. Βοστίνα (πρωτεύουσα στην δεύτερη και τρίτη περίοδο του Παγωνιού, βλ. λ.)			
16. Βουργαέλι (εποχιακή πρωτεύουσα μέχρι το 1866 Ραδοβίλιου και Τζουμέρκων, βλ. λ.)			
17. Γενισχίτζ (βλ. Λάρισα)			
18. Γενιτζέ (βλ. Αγιά)			
19. Γκουσνίτσκα	[περιφέρειες Σκραπάρι και Τομορίτσα]	[περιφέρειες Σκραπάρι και Τομορίτσα]	[περιφέρειες Σκραπάρι και Τομορίτσα] 1893-: καϊμακαμλίκι (Μπερατιού)
20. Γορίτσα (πρωτεύουσα του Φαναριού, βλ. λ.)			
21. Γρεβενά	<u>Μουτσελεμλίκι</u> (Ιωαννίνων)	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) [στο εγχαλέτι Ρουμέλης από 1862-1865]	καϊμακαμλίκι (Ιωαννίνων) [1881-: στο σαντζάκι Σεββίων]
22. Δελέβιο	<u>Μουτσεσαιοφλίκι</u> (στη δικαιοδοσία μουτσεαρίφη Ιωαννίνων από το 1822)	μουδιφλίκι (Αργυροκάστρου)	καϊμακαμλίκι (Αργυροκάστρου)
23. Δερελί	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μουδιφλίκι (Λάρισας) [1881-: στο ελληνικό κράτος]

24. Δεσνίτσα	μουτεσελμλίκι (Αυλώνας)	[συγγένευση με Πριμεττή]	[συγγένευση με Πριμεττή]	[συγγένευση με Πριμεττή] καϊμακαμλίκι (Τρικάλων) 1868-: μονιφιλίκι (Φαρσάλων) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
25. Δομοκός	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	καϊμακαμλίκι (Τρικάλων) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
26. Ελασσόνα	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μονιφιλίκι (Βόλου) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
27. Ζαγορά	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μονιφιλίκι (Ιωαννίνων)
28. Ζαγόρι	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	μονιφιλίκι (Ιωαννίνων)
29. Ζάφκος	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μονιφιλίκι (Τρικάλων) [1868-: καταργείται]
30. Ζίτσα (πρωτεύουσα των Κουρέντων, βλ. λ.)				
31. Ηγουμενίτσα (βλ. Ρεσαδιέ)				
32. Ιωάννινα	<u>μουτεσαφιφλίκι</u>	εγιαλέτι		βλαέτι
33. Κακόλακκος (πρωτεύουσα στην πρώτη περίοδο του Παγωνιού, βλ. λ.)				
34. Καλαμπάκα	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μονιφιλίκι (Τρικάλων) [1868-: καταργείται]
35. Καλαφίτες και Συράκο (βλ. Μαλακιάσι)				
36. Καλεντινή Βελεντζικιά (πρωτεύουσα από το 1866 Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων, βλ. λ.)				
37. Καρδίτσα	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	καϊμακαμλίκι (Τρικάλων) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
38. Κλεισούρα (πρωτεύουσα της Δεσνίτσας, βλ. λ.)				

Όνομα περιφέρειας	1820-1846	1846-1867	1867-1913
39. Κόνιτσα	<u>μουτεσελιμλίκι</u> (Ιωαννίνων)	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων)	καϊμακαμλίκι (Ιωαννίνων) 1882-: (Λεσκοβιτσιού) 1888-: (Ιωαννίνων)
40. Κουφελέα	[ναχιγιές Δελβίνου]	[ναχιγιές Δελβίνου]	μουδιφλίκι (Δελβίνου) 1885-: καϊμακαμλίκι (Αργυροκάστρου) 1900-: μουδιφλίκι
41. Κούφεντα	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) [1868-1888: καταργείται]
42. Κούτσι (προτελευταία από 1885-1893 του Κουφελεισιού, βλ. λ.)			
43. Κράψη (προτελευταία το 1868 του Μαλακασιού, βλ. λ.)			
44. Λάκκα και Τσαφκοβίστα (βλ. Τσαφκοβίστα)			
45. Λάρισα	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μουτεσαφιλίκι (τυπικά «Τρικάλων») (Ιωαννίνων) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
46. Λειβάδι	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μουδιφλίκι (Ελασσόνας) [1868-: καταργείται]
47. Λεσκοβίκι	[συχώνευση με Κόνιτσα]	[συχώνευση με Κόνιτσα]	μουδιφλίκι (Κόνιτσα) [1868-1878: καταργείται] 1882-: μουτεσαφιλίκι (Ιωαννίνων) 1888-: καϊμακαμλίκι
48. Λιάσκοβο (προτελευταία Ραδοβιζιού και Πετρίλου, βλ. λ.)			
49. Λιμπόφτσα	[στη Μουζακιά, μετά στο Μπεράτι]	[στο Μπεράτι]	[στο Μπεράτι, μετά στη Λιούσνια] 1910 (περ.)-: μουδιφλίκι (Λιούσνιας)
50. Λιμπόχοβο	[στο Αργυροκάστρο]	[στο Αργυροκάστρο]	[στο Αργυροκάστρο] 1910 (περ.)-: μουδιφλίκι (Αργυροκάστρο)

51. Λιούσνια	[βλ. Μουζασιά]	[βλ. Μουζασιά]	[βλ. Μουζασιά] 1890 (περ.):- μουδιφλίκι (Μπερατιού) 1894:- καϊμακαμλίκι
52. Λοζέστι (πρωτεύουσα το 1867 του Μαλακασιού, βλ. λ.)			
53. Λούρος	[στην Άρτα]	[στην Άρτα]	[στην Άρτα] 1881:- καϊμακαμλίκι (Πορβεζάς)
54. Μαλακάσι	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) [1868-1910: καταργείται]
55. Μαλακάστρα	[ναχιγιές Μπερατιού]	[ναχιγιές Μπερατιού]	μουδιφλίκι (Μπερατιού) [1868-1890: καταργείται]
56. Μαργαρίτι	<u>μουτεσελιμλίκι</u> (Δελβίνου)	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) 1864:- (Πορβεζάς)	καϊμακαμλίκι (Πορβεζάς) 1910:- (Ρεσαδιέ)
57. Μέτσοβο	[εξάρτημα των Ιωαννίνων]	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) [από το 1850 (:)]	καϊμακαμλίκι (Ιωαννίνων) 1868:- μουδιφλίκι 1875:- καϊμακαμλίκι
58. Μουζασιά	μουτεσελιμλίκι (Αυλώνας) [1840 (περ.):- συγχώνευση με το Μπεράτι]	[ναχιγιές Μπερατιού] 1864 (περ.): μουδιφλίκι (:) (Αυλώνας)	μουδιφλίκι (Μπερατιού) [1868:- συγχώνευση με Μπεράτι 1890:- βλ. Λιούσνια]
59. Μπεράτι	<u>μουτεσελιμλίκι</u> (Αυλώνας)	καϊμακαμλίκι (Ιωαννίνων) 1864:- μουδιφλίκι (Αυλώνας) 1866:- καϊμακαμλίκι (Ιωαννίνων)	μουτεσαφιφλίκι (Ιωαννίνων)
60. Μπουλμπουλιτζέ (βλ. Τρίκερι)			
61. Μπρεγουδέτι (βλ. Χεμάρρα)			
62. Νέα Φιλιππιάδα ή Νέος Λούρος (πρωτεύουσα του Λούρου, βλ. λ.)			

Όνομα περιφέρειας	1820-1846	1846-1867	1867-1913
63. Νησία (πρωτεύουσα από το 1881 των Τζουμέρκων, βλ. λ.)			
64. Ολυμπος (βλ. Δεφελί)			καϊμακαμλίκι (Ιωαννίνων) 1910-: (Ρεσάδιέ)
65. Παλιόρμιο (πρωτεύουσα μέχρι το 1885(:) της Χειμάφρας, βλ. λ.)			καϊμακαμλίκι (Πρέβεζας) 1875-: μουνδρλίκι (Μαργαριτιού)
66. Παλιοπωγόνι (βλ. Πογώνι)		μουνδρλίκι (Ιωαννίνων)	[βλ. Ραδοβίτσι και Πετρίλο] 1876-: μουνδρλίκι (Καφάιτσας) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
67. Παλιοχώρι Μπότσαρη (πρωτεύουσα το 1867 της Τσαρκοβίτσας, βλ. λ.)		μουνδρλίκι (Ιωαννίνων) 1864-: (Πρέβεζας)	μουτεσαρφλίκι (Ιωαννίνων)
68. Παράμυθιά μουτεσελμλίκι (Δελβίνου)		[στο πασαλίκι Τρικάλων]	
69. Πάφρα μουτεσελμλίκι (Δελβίνου)		μουνδρλίκι (Ιωαννίνων) 1849-: (Αρτας)	
70. Πετρίλο [στο πασαλίκι Τρικάλων]			
71. Πρέβεζα μουτεσελμλίκι (Ιωαννίνων) (χωρίς ενδοχώρα πριν από το 1830)		μουνδρλίκι (Ιωαννίνων) 1864-: καϊμακαμλίκι (Ιωαννίνων)	
72. Πρεμετή μουτεσελμλίκι (Αυλώνας)		μουνδρλίκι (Μίτραστιού) 1866-: (Ιωαννίνων)	καϊμακαμλίκι (Αργυροκάστρου) 1882-: (Λεσκοβικισού) 1888-: (Αργυροκάστρου)
73. Προγονάτι (πρωτεύουσα από 1867-1885 και 1893 κ.ε. του Κουφβελεσιού, βλ. λ.)			
74. Πογώνι μουτεσελμλίκι (Αυλώνας)		μουνδρλίκι (Αργυροκάστρου)	καϊμακαμλίκι (Αργυροκάστρου) 1868-: μουνδρλίκι 1871-: καϊμακαμλίκι 1882-: (Λεσκοβικισού) 1888-: (Αργυροκάστρου)

75. Ραδοβίζι και Πετρίλο	βλ. Ραδοβίζι και Τζουμέρκα-Πετρίλο	βλ. Ραδοβίζι και Τζουμέρκα-Πετρίλο	μουδιφλίκι (Άρτας) 1870-: καϊμακαμλίκι (Παρέβζας) 1872-: μουδιφλίκι (Άρτας) [1876-: βλ. Ραδοβίζι και Τζουμέρκα-Πετρίλο]
76. Ραδοβίζι και Τζουμέρκα	[ναχιγιέδες της Άρτας]	[ναχιγιέδες Άρτας] 1858-: μουδιφλίκι (Άρτας) 1865-: (Παρέβζας) 1866-: (Άρτας)	[βλ. Ραδοβίζι και Πετρίλο-Τζουμέρκα] 1876-: καϊμακαμλίκι (Παρέβζας) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
77. Ρέθι (Μαλακάστρας)	[στη Μουζασιά, μετά στο Μπεράτι]	[στο Μπεράτι] (βλ. και Μουζασιά)	μουδιφλίκι (Μπερατιού) [1868-: καταργείται 1894-: βλ. Φίεου]
78. Ρεντίνα	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μουδιφλίκι (Καρδίτσας) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
79. Ρεσαδέ	[στο Μαργαρίτι]	[στο Μαργαρίτι]	[στο Μαργαρίτι] 1910-: μουτεσαφιλίκι (Ιωαννίνων)
80. Σαγιάδα	[στους Φιλιάτες]	[στους Φιλιάτες]	[στους Φιλιάτες] 1910 (περ.)-: μουδιφλίκι (Φυλαπιτών)
81. Σαμαρίνα	[στην Κόνιτσα]	[στην Κόνιτσα]	μουδιφλίκι (:) (Γρεβενών)
82. Σκουληκαριά (εποχιακή πρωτεύουσα μέχρι το 1866 Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων, βλ. λ.)			
83. Σχορπάρι	<u>μουτεσελμλίκι</u> (Αυλώνας)	μουδιφλίκι (Μπερατιού) 1864-: (Αυλώνας) 1866-: (Μπερατιού)	καϊμακαμλίκι (Μπερατιού) [1893-: βλ. Γκουσνίτσκα]
84. Τεπελένι	μουτεσελμλίκι (Αυλώνας)	μουδιφλίκι (Αργυροκάστρου)	καϊμακαμλίκι (Αργυροκάστρου)
85. Τζουμέρκα	[βλ. Ραδοβίζι και Τζουμέρκα]	[βλ. Ραδοβίζι και Τζουμέρκα]	μουδιφλίκι (Άρτας) [1868-: συγχώνευση με Άρτα 1876-: βλ. Ραδοβίζι και Τζουμέρκα] 1881-: μουδιφλίκι (Λούρου)

Όνομα περιφέρειας	1820-1846	1846-1867	1867-1913
86. Τομορίτσα	μουτσελεμλίκι (Αυλώνας)	[συχώνευση με Μπεράτι] 1855 (περ.)-: μουδιφλίκι (Μπερατιού) 1864-: (Αυλώνας) 1866-: (Μπερατιού)	καϊμακαμλίκι (Μπερατιού) [1868-1869: καταργείται] [1893-: συγχώνευση με Γκουσνίτσκα] 1900 (περ.)-: μουδιφλίκι (Γκουσνίτσκας)
87. Τρικάλα α. Ως σαντζάκι: β. Ως καϊσές:	(βλ. Λάρισα) [στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	καϊμακαμλίκι (Τρικάλων) [1881-: στο ελληνικό κράτος] μουδιφλίκι (Βόλου) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
88. Τρίκερι	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) [1868-1910: καταργείται]
89. Τσαμουριά (βλ. Μαργαρίτι και Ρεσσιδέ)	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	μουδιφλίκι (Ιωαννίνων) [1868-1910: καταργείται]
90. Τσαφκοβίστα	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	[ναχιγιές Ιωαννίνων]	
91. Τσατάτζα (βλ. Φάρασαλα)			
92. Τσεπέλοβο (πρωτεύουσα του Ζαγοριού, βλ. λ.)			
93. Τσερίτσα (πρωτεύουσα στην πρώτη περίοδο της Τομορίτσας, βλ. λ.)			
94. Τσοροβόντα (πρωτεύουσα του Σκραπαριού, βλ. λ.)			
95. Τύρναβος	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	[στο πασαλίκι Τρικάλων]	μουδιφλίκι (Λάρισας) [1881-: στο ελληνικό κράτος] [συχώνευση με Πάφρα] 1875-: συγχώνευση με Μαργαρίτι 1895 (περ.)-: μουδιφλίκι (Μαργαρίτι)
96. Φανάρι (Ηλείφου)	μουτσελεμλίκι (Δελβίνου) [1835 (περ.)-: συγχώνευση με Μαργαρίτι]	[συχώνευση με Μαργαρίτι]	

97. Φανάρι (Θεσσαλίας)	[στο πασαλί Τρικάλων]	[στο πασαλί Τρικάλων]	μουδιφλί (:) (Καρδίτσας) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
98. Φόρσαλα	[στο πασαλί Τρικάλων]	[στο πασαλί Τρικάλων]	καΐμακαμλί (Τρικάλων) [1881-: στο ελληνικό κράτος]
99. Φίερι	[βλ. Ρέθυ]	[βλ. Ρέθυ]	[βλ. Ρέθυ] 1894 (περ.): μουδιφλί (Λιούσνας)
100. Φιλιάτες	μουτεσεμλί (Δελβίνου)	μουδιφλί (Αργυροκάστρου)	καΐμακαμλί (Αργυροκάστρου) 1874-: (Ιωαννίνων) 1910-: (Ρεσαδιέ)
101. Φιλιπτιάδα (βλ. Νέα Φιλιπτιάδα)			
102. Φρόσσαρη	[στην Πρεμετή]	[στην Πρεμετή]	[στην Πρεμετή] 1895 (περ.): μουδιφλί (Πρεμετής)
103. Χαμιδιέ (βλ. Νέα Φιλιπτιάδα)			
104. Χειμάρρα	[ναχιγιές Δελβίνου]	[ναχιγιές Δελβίνου]	μουδιφλί (Δελβίνου) [1868-1876: καταργείται] 1877-: καΐμακαμλί (Αργυροκάστρου) 1885-: μουδιφλί (Κουφβελεσίου) 1900-: καΐμακαμλί (Αργυροκάστρου)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β/ΙΙ

Χρονολογικός κατάλογος των βαλίδων των Ιωαννίνων (1820-1913)

Από όσους έχουν συντάξει μέχρι σήμερα καταλόγους των διοικητών του πασαλικιού των Ιωαννίνων, ο μόνος που φτάνει μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας είναι ο Σούλης (1934). Τόσο ο δικός του κατάλογος, όσο και ο περισσότερο προσεγμένος του Θεοχαρίδη (1983) είναι παρμένοι από τους αντίστοιχους καταλόγους των σαλναμέδων του βιλαετιού (βλ. *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 6, σ. 64 και τ. 7, σ. 71)· ο Σούλης πρόσθεσε απλώς στον κατάλόγο του τους πασάδες της περιόδου 1899-1913 με βάση τις πληροφορίες που του έδωσε ο τούρκος πρώην γραμματέας του Πρωτοδικείου Ιωαννίνων. Όλες ανεξαιρέτως οι θητείες των βαλίδων που εμφανίζονται στην προσθήκη του Σούλη είναι παραχρονολογημένες κατά δύο ή τρία χρόνια. Γενικότερα, πάντως, οι κατάλογοι των σαλναμέδων δεν αποτελούν καλή πηγή για τη διαδοχή και τη χρονολόγηση των διοικητών των Ιωαννίνων. Μέχρι το 1854 δεν κάνουν άλλο παρά να αντιγράφουν τον πίνακα της *Χρονογραφίας* του Αρσβαντινού (1856, τ. Β', σ. 291), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι κατοπινές τους πληροφορίες είναι απαλλαγμένες από παραλείψεις και ανακρίβειες. Οι χρονολογικές πληροφορίες των σαλναμέδων περιορίζονται στην αναγραφή του μουσουλμανικού έτους κατά το οποίο υποτίθεται πως έγινε ο διορισμός τους. Η έλλειψη ακριβούς αντιστοιχίας ανάμεσα σε μουσουλμανικές και χριστιανικές χρονιές επιτείνει την ασάφεια που δημιουργούν τα σφάλματα και οι αντιφάσεις των διαδοχικών εκδόσεων των σαλναμέδων. Για όλους αυτούς τους λόγους κατά τη σύνταξη του παρακάτω πίνακα αγνοήθηκαν εντελώς αυτοί οι κατάλογοι, και η χρονολογική σειρά των βαλίδων αποκαταστάθηκε με βάση τις αναγγελίες των διορισμών τους, όπως δημοσιεύτηκαν στις ελληνικές εφημερίδες της Κωνσταντινουπόλεως, των Ιωαννίνων και της Αθήνας, ή όπως καταγράφηκαν στις προξενικές αναφορές του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών. Για τα πρωϊμότερα χρόνια, πέρα από τις πληροφορίες του Αρσβαντινού, συμβουλευτήκα και τον αναξιόποιητο κατάλογο του Σεραφείμ Βυζάντιου (1884, σ. 87-91), που αποτελεί ανεξάρτητη πηγή για την περίοδο 1854-1883.

Ο πίνακας που ακολουθεί είναι, επομένως, κατά πολύ ακριβέστερος από όσους δημοσιεύτηκαν μέχρι τώρα, αφού η θητεία όλων σχεδόν των βαλίδων ορίζεται, αν όχι με βάση την ακριβή ημερομηνία του διορισμού τους, τουλάχιστον με βάση το

μήνα του έτους κατά τον οποίο θα πρέπει να διορίστηκαν· η ένδειξη αυτή σημειώνεται για τον καθένα στα δεξιά του ονόματός τους. Τρεις κυρίως παράγοντες μας εμποδίζουν να επιτύχουμε στο ζήτημα αυτό μια ακρίβεια ακόμη μεγαλύτερη:

α. Οι άμεσες πηγές (εφημερίδες και έγγραφα) σπάνια αναφέρουν ρητά την ημερομηνία της έκδοσης του φερμανιού με το οποίο διορίστηκε ο κάθε αξιωματούχος. Η ημερομηνία αυτή μπορεί κατά προσέγγιση να υπολογιστεί αναδρομικά, με βάση την ημερομηνία έκδοσης της σχετικής πηγής, η οποία και αναφέρεται στις επεξηγήσεις που ακολουθούν την εγγραφή του ονόματος του κάθε βαλή. Θα πρέπει όμως ο αναγνώστης να έχει υπόψη του ότι το διάστημα ανάμεσα στις δύο ημερομηνίες, που δεν θα πρέπει να ξεπερνά τις μία ή δύο μέρες στην περίπτωση των ημερήσιων κωνσταντινουπολίτικων εφημερίδων (*Νεολόγος*, *Βυζαντίς*), ανεβαίνει στις δύο με τρεις εβδομάδες όταν η πηγή που χρησιμοποιήθηκε προέρχεται από την προξενική αλληλογραφία των Ιωαννίνων κατά την προ του 1860 περίοδο, προτού δηλαδή εγκατασταθεί στην πόλη τηλεγραφικός σταθμός. Σε μία περίπτωση όπου γίνεται δυνατή η διασταύρωση των πηγών μας, η αναφορά του έλληνα προξένου για την τοποθέτηση του Αλή Ριζά πασά (1851), τον οποίο μάλιστα παραποιεί σε Χαλίλ Ριζά, συντάσσεται 18 μέρες ύστερα από το φερμάνι του διορισμού του και 15 μέρες ύστερα από τη δημοσίευση της σχετικής είδησης στον *Τηλέγραφο* της Κωνσταντινουπόλεως.

β. Οι άμεσες πηγές είναι ανεπαρκείς για την περίοδο 1830-1844, για την οποία οι πληροφορίες του Αραβαντινού, αν και συχνά ασαφείς, παραμένουν ακόμη αναντικατάστατες.

γ. Κατά την περίοδο 1844-1854 οι ημερομηνίες του Αραβαντινού παρουσιάζουν αρκετές αντιφάσεις με εκείνες των άμεσων πηγών, και κυρίως με τις ημερομηνίες των αναφορών του έλληνα υποπροξένου στα Γιάννενα Τ. Κλέριτζη. Κάποιες απ' αυτές τις αντιφάσεις, όπως εκείνες που αφορούν την άφιξη στα Γιάννενα του Χαφίζ Αχμέτ πασά (1847) και του Μπεκίρ Ρουστέμ πασά (1848), θα μπορούσαν να λυθούν αν δεχόμασταν ότι ο Κλέριτζης (που ήταν άλλωστε και Καθολικός) χρησιμοποίησε στις αναφορές του όχι το ιουλιανό, αλλά το γρηγοριανό ημερολόγιο· αλλά μια τέτοια πρακτική δεν επιβεβαιώνεται από καμιά άλλη πλευρά, και για το λόγο αυτό προτίμησα να χρησιμοποιήσω τις ημερομηνίες του Κλέριτζη, αποδίδοντας τις παρεκκλίσεις του Αραβαντινού σε λαθεμένους υπολογισμούς.

Η ημερομηνία της υπογραφής ή της αναγγελίας του διορισμού ενός πασά θα πρέπει να διακρίνεται επίσης από την ημερομηνία του ερχομού του στα Γιάννενα και της επίσημης ανάληψης των καθηκόντων του. Ωσπου να πληροφορηθεί το διορισμό του στην Ήπειρο ένας αξιωματούχος, που πιθανόν να υπηρετούσε μέχρι τότε στην Υεμένη ή στο Κουρδιστάν, να απαλλαγεί από τα προηγούμενα καθήκοντά του, να σπεύσει στην πρωτεύουσα για να προλάβει τις μηχανορραφίες του προκατόχου του, που θα ήθελε ενδεχομένως να ακυρώσει την ισχύ του σχετικού φερμανιού, ή να απαλλαγεί ο ίδιος από τον ανεπιθύμητο διορισμό, αν τον θεωρούσε επικίνδυνο ή

μειωτικό, και ώσπου να λάβει την απαραίτητη συνέντευξη με τον Μεγάλο Βεζίρη, να εξασφαλίσει την απαραίτητη συνοδεία και να αναχωρήσει επιτέλους για την έδρα του, περνούσαν αρκετές εβδομάδες: Ο Μεχμέτ πασάς, όταν μετατέθηκε το 1856 από τη Λάρισα στα Γιάννενα, έκανε τρεις σχεδόν μήνες για να καλύψει τα 200 χιλιόμετρα που χωρίζουν τις δύο πόλεις. Τρεις τουλάχιστον βαλήδες (ο Εγιούπ πασάς το 1889, ο Ναζίμ πασάς το 1909 και ο Χασάν Ταχσίν πασάς το 1912) δεν πρόλαβαν να φτάσουν καθόλου στην έδρα τους και δεν ανέλαβαν ποτέ τα καθήκοντά τους. Γι' αυτό η ημερομηνία της άφιξης των βαλήδων στην έδρα τους, όποτε είναι γνωστή, σημειώνεται εδώ χωριστά. Χωριστά επίσης σημειώνεται και η ημερομηνία της επίσημης εγκατάστασης του βαλή, κατά την οποία γινόταν στο Διοικητήριο η ανάγνωση του φερμανιού του διορισμού του παρουσία των υπόλοιπων αξιωματούχων και των εκπροσώπων των τριών θρησκευτικών κοινοτήτων. Η ημερομηνία αυτή είναι γνωστή για λίγους μονάχα βαλήδες, συνήθως όμως δεν διέφερε από την ημερομηνία της άφιξής τους παρά μόνο κατά μία ή δύο ημέρες.

Επειδή οι μετατιθέμενοι ή παυμένοι βαλήδες συνήθως εγκατέλειπαν το πόστο τους πολύ πριν ο αντικαταστάτης τους αρχίσει να δίνει σημεία ζωής, για μεγάλα διαστήματα το βιλαέτι κατέληγε να κυβερνάται από τοποτηρητές, που συνήθως ήταν ο στρατιωτικός διοικητής, ο δεφτερδάρης, ο μεκτουπτής, ο πρόεδρος του κεντρικού διοικητικού συμβουλίου, ή ο μουτεσαρίφης κάποιου σαντζακιού. Τοποτηρητές αναλάμβαναν επίσης το βιλαέτι όταν ο διοικητής του βρισκόταν σε περιοδεία ή ήταν επιφορτισμένος με άλλα καθήκοντα, όπως ο Μαχμούτ Χαμντή πασάς μεταξύ 1834-1836. Οι τοποτηρητές αυτοί δεν μνημονεύθηκαν εδώ ξεχωριστά αλλά στις σημαντικότερες περιπτώσεις προστέθηκαν κάτω από το όνομα του βαλή που αντικαθιστούσαν.

Σε όσους βαλήδες είχαν δύο ονόματα έχει υπογραμμιστεί το επικρατέστερο. Από τις πηγές που αναφέρονται κάτω από το όνομα του κάθε βαλή, η πρώτη είναι πάντοτε εκείνη από την οποία προκύπτει η ημερομηνία του διορισμού. Σε δύο ή τρεις περιπτώσεις που δεν μνημονεύεται τέτοια πηγή και ο διορισμός χρονολογείται κατά προσέγγιση (π.χ. στην περίπτωση του Ντερβίς πασά το 1863), η χρονολόγηση αυτή αποτελεί απλώς αναδρομική εκτίμηση, με βάση την παραδεδομένη ημερομηνία της άφιξης του πασά στα Γιάννενα. Οι συντομογραφίες των πηγών, που χρησιμοποιούνται ειδικά σ' αυτό και στο επόμενο παράρτημα, είναι οι εξής:

ΑΑ = *Ανατολικός Αστήρ*

ΕΤ = *Ελληνικός Τηλέγραφος*

Κ.Αρ. = Κατάλογος Π. Αραβαντινού (1856, τ. Β', σ. 291-294)

Κ.Σερ. = Κατάλογος Σεραφείμ Βυζάντιου (1884, σ. 87-91)

Π.Α. = Π. Αραβαντινός (1856, τ. Α')

ΣΒΙ = *Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*

ΣΟ = *Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγέ-ι Οσμανιγέ*

Τηλ.-Βυζ. = *Τηλέγραφος και Βυζαντίς*

ΦτΗ = *Φωνή της Ηπείρου*

Α. ΜΟΥΤΕΣΑΡΙΦΗΔΕΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΣΑΝΤΖΑΚΙΩΝ (1820-1846)

1. **Ισμαήλ πασάς Πασόμπτης** **Ιούλιος 1820**
Αρς 1994, σ. 331· Πρεβελάκης 1996, τ. Α', σ. 187, 209. Η επίσημη υποδοχή του έγινε τον Αύγουστο στο Μέτσοβο (Σάρρος 1937, σ. 121). Το σαντζάκι του Μπερατιού είχε δοθεί αυτή την εποχή σε κάποιον Νουρεντίν ή Νουριλλάχ πασά, κατόπιν στον Ισμαήλ Πλιάσα και από τον Μάιο του 1821 στον Ομέρ Βρυώνη (ΕΤ, φ. 55/14-7-1820 και 3/9-1-1821· Αραβαντινός 1895, σ. 277· Παπακώστας 1962, σ. 59, 68, 81).
2. **Αχμέτ Χουρσίτ πασάς** **Οκτώβριος 1821**
Πρεβελάκης 1996, τ. Α', σ. 534 (πρβλ. τ. Β', σ. 40 και 331), Π.Α. 1856, τ. Α', σ. 346 και Σούλης 1932, σ. 152. Διατελούσε ταυτόχρονα «Ρούμελης, Ιωαννίνων, Δερμπεντατιών και Δελβίνου βαλεσις», καθώς και αρχηγός της πολιορκίας κατά του Αλή πασά. Παραλείπεται ωστόσο από τον κατάλογο του Αραβαντινού.
3. **Ομέρ πασάς Βρυώνης** **Ιανουάριος 1822**
Πρεβελάκης 1996, τ. Β', σ. 25. Διατελούσε ήδη μουτσαρίφης Μπερατιού. Ως τοποτηρητές του κατά τις εκστρατείες του στην επαναστατημένη Ελλάδα αναφέρονται οι Αχμέτ πασάς, Τζαφέρ μπέης, Σουλεϊμάν μπέης Κόνιτσας (Π.Α. 1856, τ. Α', σ. 372, 377).
4. **Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς Κιουταχίς για α' φορά** **26 Νοεμβρίου 1824**
Βασδραβέλλης 1952, σ. 480 κ.ε., όπου και ο προσωρινός διορισμός του Σουλεϊμάν Βλιάρα στο σαντζάκι της Αυλώνας. Έφτασε στα Γιάννενα στις αρχές του 1825 (Π.Α. 1856, τ. Α', σ. 380). Διατελούσε ταυτόχρονα και βαλής της Ρούμελης· τοποτηρητές του στα Γιάννενα ήταν οι Χασάν εφέντης, Μπαϊράμ πασάς, Λατίφ εφέντης και ο γιος του Εμίν πασάς (ό.π., σ. 382, 384), που φέρεται το 1829 και ως μουτσαρίφης Δελβίνου-Αυλώνας (ΕΤ, φ. 17/20-3-1829).
5. **Σελίμ πασάς** **Ιούλιος 1829 (;)**
Π.Α. 1856, τ. Α', σ. 384. Ο Κ.Αρ., αντίθετα, αναφέρει ως έτος διορισμού το 1831. Διατελούσε ταυτόχρονα και διοικητής των Τρικάλων, με τοποτηρητή στα Γιάννενα τον Σιλιχτάρ Μπότα.
6. **Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς Κιουταχίς για β' φορά** **Ιανουάριος 1830**
Ο Π.Α. (1856, τ. Α', σ. 386) τοποθετεί εδώ τον πρώτο διορισμό του Εμίν πασά, που στην πραγματικότητα ήταν απλός τοποτηρητής του πατέρα του (βλ. Σούρλας 1941β, σ. 134 και το έγγραφο F.O. του επόμενου λήμματος· πρβλ. επίσης Σούρλας 1929, σ. 220-221, 230-231 και 1941β, σ. 128· Μπέτης 1987α, σ. 221 σημ. 30· Υργιχάρτ 1838, τ. Α', σ. 110). Μεταξύ Μαρτίου 1832-Ιανουαρίου 1833, όταν ο Εμίν υπηρετούσε και ως προσωρινός βαλής της Ρούμελης, τον αναπλήρωνε ο Αχμέτ αγάς (Π.Α., ό.π., σ. 392).
7. **Μεχμέτ Εμίν πασάς για α' φορά** **Ιανουάριος 1833**
F.O. 1833/# 78/φ. 230/Cons. Preveza 4-2-1833 [v. ημ.].
8. **Μαχμούτ Χαμνή πασάς** **Σεπτέμβριος 1833**
F.O. ό.π./1-10-1833 [v. ημ.]. Από τον Φεβρουάριο του 1834 ασκούσε και το αξίωμα του βαλή της Ρούμελης, αφήνοντας τοποτηρητές του στα Γιάννενα τον Χασάν αγά και ύστερα τον Μαχμούτ μπέη (Π.Α. 1856, τ. Α', σ. 397-399).
9. **Μεχμέτ Εμίν πασάς για β' φορά** **Σεπτέμβριος 1836**
Π.Α. 1856, τ. Α', σ. 400. Έφτασε στα Γιάννενα τον Νοέμβριο.

10. **Μουσταφά Νουρή πασάς** **Ιούλιος 1837**
Π.Α. 1856, τ. Α΄, σ. 401· έφτασε τον Σεπτέμβριο. Διατελούσε ταυτόχρονα διοικητής Τρικάλων, καθώς και Θεσσαλονίκης ήδη από την αρχή της θητείας του (Ιωαννίδου-Μπιτσιιάδου 1980, σ. 351· πρβλ. σελ. 129, σημ. 83 και ΑΥΕ 1838/φ. 39.8/Υπουργείο Εξωτερικών αρ. 2195/27-5-1838, όπου αποκαλείται «Βεζύρης τμημάτων Ηπείρου, Μακεδονίας και Θεσσαλίας»)· εσφαλμένα λοιπόν τοποθετεί ο Αραβαντινός την προαγωγή του αυτή στα 1839.
11. **Σαΐτ πασάς** **8 Μαΐου 1840**
Π.Α. 1856, τ. Α΄, σ. 402. Έφτασε στα Γιάννενα στις 18 Μαΐου.
12. **Οσμάν Νουρή πασάς** **4 Δεκεμβρίου 1840**
Π.Α. 1856, τ. Α΄, σ. 403. Έφτασε στις 25 Δεκεμβρίου.
13. **Μεχμέτ Χοσρέφ πασάς** **5 Μαρτίου 1844**
Π.Α. 1856, τ. Α΄, σ. 404. Έφτασε στις 28 Μαρτίου (ό.π. και ΑΥΕ 1844/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 53/1-4-1833).
14. **Μεχμέτ Ζιγιά πασάς** **Σεπτέμβριος 1845**
ΑΥΕ 1845/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 219/5-10-1845. Έφτασε στις 20 Οκτωβρίου (Π.Α. 1856, τ. Α΄, σ. 404).

Β. ΒΑΛΗΔΕΣ ΤΟΥ ΕΓΓΙΑΛΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (1846-1867)

15. **Χαφίς Αχμέτ πασάς Κιόρης** **Φεβρουάριος 1846**
ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 39/13-3-1846. Έφτασε στις 22 Απριλίου (19 κατά τον Αραβαντινό) και ανέλαβε επίσημα τα καθήκοντά του στις 24 (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 54/26-4-1846 = Επίμετρο, σελ. 462).
16. **Χαφίς Μεχμέτ πασάς Κιρκάσιος** **Απρίλιος 1847**
ΑΥΕ 1847/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 142/23-4-1847 (αναφέρεται απλώς η παύση του προκατόχου του). Έφτασε στις 20 Μαΐου (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 184/21-5-1847)· η ημερομηνία του Αραβαντινού είναι λαθεμένη (8 Μαΐου).
17. **Αχμέτ Ιζζέτ πασάς για α΄ φορά** **Μάρτιος 1848**
ΑΥΕ 1848/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 172/20-3-1848. Έφτασε στις 27 Μαΐου (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 279/27-5-1848· «Απριλίου» γράφει ο Αραβαντινός).
18. **Μπεκίρ Ρουστέμ πασάς για α΄ φορά** **Σεπτέμβριος (;) 1848**
ΑΥΕ 1848/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 523/1-10-1848, όπου όμως αντί γι' αυτόν μνημονεύεται εσφαλμένα (;) ο μετέπειτα βαλής της Σμύρνης Ισμαήλ Χακίμ πασάς· πρώτη μνεία του Ρουστέμ βρίσκουμε στις 21-11 (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 643), οπότε δεν είχε ακόμη φτάσει στη θέση του, ενώ ο Αραβαντινός τοποθετεί τον ερχομό του στις 18 του μηνός (1856, τ. Α΄, σ. 415).
19. **Ισμαήλ Ραχμή πασάς** **Φεβρουάριος 1850**
ΑΥΕ 1850/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 56/25-2-1850. Έφτασε στις 29 Απριλίου (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 90/29-4-1850 και Π.Α. 1856, τ. Α΄, σ. 415).

20. **Αλή Ριζά πασάς** **31 Οκτωβρίου 1851**
Τηλέγραφος, φ. 411/31-1-1851. Έφτασε στις 22 Ιανουαρίου 1852 (Π.Α., ό.π., πρβλ. ΑΥΕ 1852/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 12/24-1-1852).
21. **Μπεκίρ Ρουστέμ πασάς για β' φορά** **16 Μαρτίου 1853**
Τηλέγραφος, φ. 482/21-3-1853. Έφτασε κατά το μήνα Απρίλιο (ΑΥΕ 1853/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 87/14-9-1853).
22. **Σαλίχ πασάς** **Αύγουστος 1853**
Τηλέγραφος, φ. 502/8-8-1853. Έφτασε τέλη Αυγούστου με αρχές Σεπτεμβρίου (ΑΥΕ 1853/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 77/24-8 και 86/7-9-1853).
23. **Μπεσίμ πασάς** **Φεβρουάριος 1854**
 Π.Α. 1984, τ. Β', σ. 279. Έφτασε στις 28 Φεβρουαρίου (Σούφλας 1932, σ. 92, όπου μάλλον από λάθος γράφεται «την 12ην παρελθόντος» αντί «τρέχοντος» [=Μαρτίου ν. ημ.]). Η εξουσία του ήταν οκτώδης· η πραγματική ανήκε στο στρατιωτικό διοικητή Αβδή πασά και στον έκτακτο πολιτικό πληρεξούσιο Φουάτ εφέντη, λόγω των επαναστατικών γεγονότων.
24. **Αχμέτ Ιζζέτ πασάς για β' φορά** **1854**
 Κατά τους σαλναμέδες (Θεοχαρίδης 1983, σ. 169) διορίστηκε κατά το μουσουλμανικό έτος 1270, όπως και ο Μπεσίμ πασάς.
25. **Μεχμέτ Εμίν πασάς Πεπές** **Ιανουάριος 1856**
 ΑΥΕ 1856/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 36/4-2-1856. Αναγγελία άφιξης ό.π., αρ. 181/24-4-1856. Διατηρούσε ταυτόχρονα και το αξίωμα του διοικητή των Τρικάλων, έχοντας ως τακτικό αναπληρωτή του τον Χουσεΐν Χουσή πασά (*Ιωάννινα*, φ. 399/29-6-1877).
26. **Ριφάτ πασάς** **Νοέμβριος 1857**
Τηλ.-Βυζ., φ. 122/13-11-1857. Έφτασε στις 22 Ιανουαρίου 1858 (ΑΥΕ 1858/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 34/1-2-1858)· διατήρησε ταυτόχρονα και τη θέση του διοικητή Τρικάλων.
27. **Χουσεΐν Χουσή πασάς για α' φορά** **Αύγουστος 1858**
Τηλ.-Βυζ., φ. 188/9-8-1858· διατελούσε ήδη τοποτηρητής Τρικάλων.
28. **Μεχμέτ Ακίφ πασάς για α' φορά** **Φεβρουάριος 1859**
Τηλ.-Βυζ., φ. 238/4-2-1859. Ο Χουσή πασάς είχε ήδη φύγει για τη νέα του θέση στην Κρήτη στις 29 Ιανουαρίου, ΑΥΕ 1859/φ. 36.2β/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 77/30-1-1859· άφιξη του Ακίφ πασά στα Γιάννινα στις 17 Φεβρουαρίου, ΑΥΕ, ό.π., αρ. 118/21-2-1859.
29. **Χουσεΐν Χουσή πασάς για β' φορά** **Ιανουάριος 1863**
 ΑΥΕ 1863/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 17/18-1-1863. Έφτασε στις 2 Φεβρουαρίου (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 39/7-2-1863).
30. **Ιμπραήμ Ντερβίς πασάς** **Αύγουστος 1863**
 Έφτασε στις 8 Σεπτεμβρίου (ΑΥΕ 1863/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 395/10-9-1863· πρβλ. και *Τηλ.-Βυζ.*, φ. 705/7-9-1863).

31. **Αχμέτ πασάς Καϊσερλίης** **Φεβρουάριος 1864**
Τηλ.-Βυζ., φ. 746/5-2-1864. Έφτασε στις 7 Μαρτίου και ανέλαβε τα καθήκοντά του δύο μέρες μετά (ΑΥΕ 1864/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 117/12-3-1864).

Γ. ΒΑΛΗΔΕΣ ΤΟΥ ΒΙΛΑΕΤΙΟΥ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (1867-1913)

32. **Ιμπραήμ Εγγέμ πασάς** **25 Μαΐου 1867**
ΑΑ, φ. 469/27-5-1867. Διατελούσε ήδη βαλής των Τριτσάλων.
33. **Αχμέτ Ρασίμ πασάς για α΄ φορά** **Φεβρουάριος 1868**
Νεολόγος, φ. 329/27-2-1868. «Εκόπιασε στα Γιάννινα» στις 15 Απριλίου σύμφωνα με το έμμετρο εγκώμιο του Ισμαήλ Γκαλδέμου, *Ιωάννινα*, φ. 87/8-2-1871.
34. **Ρεούφ πασάς** **Σεπτέμβριος 1871**
ΑΑ, φ. 917/25-9-1871. Έφτασε στα Γιάννινα στις 20 Οκτωβρίου και ανέλαβε καθήκοντα στις 21 (*Ιωάννινα*, φ. 123/25-10-1871).
35. **Σαφβέτ πασάς** **Νοέμβριος 1871**
ΑΑ, φ. 930/10-11-1871. Έφτασε στα Γιάννινα στις 21 Ιανουαρίου 1872 (*Ιωάννινα*, φ. 135/24-1-1872).
36. **Ρεντίφ πασάς** **Σεπτέμβριος 1872**
ΑΑ, φ. 1012/6-9-1872. Έφτασε στα Γιάννινα στις 20 Σεπτεμβρίου (*Ιωάννινα*, φ. 169/25-9-1872).
37. **Ισμαήλ Αχμέτ πασάς** **Μάιος 1873**
ΑΑ, φ. 1081/5-5-1873. Έφτασε στα Γιάννινα στις 30 Μαΐου (*Ιωάννινα*, φ. 201/4-6-1873), όπου και πέθανε στις 5 Δεκεμβρίου (*Ιωάννινα*, φ. 228/12-12-1873).
38. **Μουσταφά Δσίμ πασάς για α΄ φορά** **Δεκέμβριος 1873**
ΑΑ, φ. 1145/15-12-1873. Έφτασε στα Γιάννινα στις 13 Ιανουαρίου 1874 (*Ιωάννινα*, φ. 232/23-1-1874).
39. **Αχμέτ Τζεβντέτ πασάς** **22 Οκτωβρίου 1874**
Κ.Σερ.: πρβλ. *ΑΑ*, φ. 1232/23-10-1874. Έφτασε στα Γιάννινα στις 4 Δεκεμβρίου (*Ιωάννινα*, φ. 275/4-12-1874).
40. **Μεχμέτ Ακίφ πασάς για β΄ φορά** **Μάιος 1875**
Θεσσαλία, φ. 43/1-6-1875. Έφτασε στα Γιάννινα στις 21 Ιουνίου (*Ιωάννινα*, φ. 301/25-6-1875). Στους σαλναμέδες δεν μνημονεύεται.
41. **Χουσεΐν Χουσνή πασάς για γ΄ φορά** **Νοέμβριος 1875**
ΑΑ, φ. 1341/8-11-1875. Έφτασε στα Γιάννινα στις 31 Δεκεμβρίου (*Ιωάννινα*, φ. 326/7-1-1876), όπου και πέθανε στις 9 Ιουνίου 1877 (*Ιωάννινα*, φ. 397/13-6-1877).
42. **Αμπντή πασάς** **Ιούνιος 1877**
Βυζαντίς, φ. 1233/22-6-1877. Διατελούσε ήδη τοποτηρητής και ανέλαβε επίσημα τα καθήκοντά του στις 10 Ιουλίου (*Ιωάννινα*, φ. 401/13-7-1877). Στην αναγγελία της αντικατάστασής του (βλ. επόμ.) φέρεται ως «Ισμαήλ πασάς».

43. **Ναζίφ πασάς** **Ιούλιος 1877**
Βυζαντίς, φ. 1243/18-7-1877. Έφτασε στα Γιάννενα στις 2 Αυγούστου και ανέλαβε καθήκοντα στις 4 (*Ιωάννινα*, φ. 404/3-8 και 405/10-8-1877).
44. **Αχμέτ Ρασίμ πασάς για β' φορά** **Ιούνιος 1878**
Ιωάννινα, φ. 444/7-6-1877. Έφτασε στην Πρέβεζα στις 20 Ιουνίου (*Ιωάννινα*, φ. 446/21-6-1878).
45. **Μουσταφά Ασίμ πασάς για β' φορά** **Μάρτιος 1880**
Βυζαντίς, φ. 2394/26-3-1880. Έφτασε στα Γιάννενα (;) στις 13 Απριλίου (Κ.Σερ.). Τον Μάρτιο του 1883 εστάλη ως έκτακτος πληρεξούσιος στη Σκόδρα, και στη θέση του εγκαταστάθηκε ως τοποτηρητής ο Ιζζέτ πασάς και στη συνέχεια ο Αλή Κεμαλή πασάς (*Βυζαντίς*, φ. 2701/8-3-1883· πρβλ. και φ. 2732/24-6-1883, 2833/6-3-1884).
46. **Αλή Κεμαλή πασάς** **Μάιος 1884**
Βυζαντίς, φ. 2879/10-5-1884. Διατελούσε ήδη τοποτηρητής.
47. **Αχμέτ Εγιούπ πασάς για α' φορά** **Οκτώβριος 1884**
Έφτασε στα Γιάννενα στις 23 Οκτωβρίου (ΑΥΕ 1884/Α 5/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 698/26-10-1884). Διατηρούσε ταυτόχρονα και τη θέση του στρατιωτικού διοικητή της ελληνοτουρκικής μεθορίου, έχοντας ως τοποτηρητή του στα Γιάννενα τον Αχμέτ Χιφζή πασά [*Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 5 (1306), σ. 54].
48. **Χουσεΐν Ριζά πασάς** **Μάιος 1889**
Νεολόγος, φ. 5957/22-5-1889. Έφτασε στην Πρέβεζα στις 14 Ιουνίου (*Νεολόγος*, φ. 5984/19-6-1889).
49. **Αχμέτ Εγιούπ πασάς για β' φορά** **Ιούλιος 1889**
Νεολόγος, φ. 6019/1-8-1889· δεν έφτασε στην έδρα του.
50. **Αχμέτ Χιφζή πασάς** **Σεπτέμβριος 1889**
Νεολόγος, φ. 6059/20-9-1889. Αναγγελία άφιξης: *Νεολόγος*, φ. 6074/7-10-1889.
51. **Οσμάν Φεβζή πασάς** **Οκτώβριος 1897**
ΦτΗ, φ. 250/10-10-1897· ήταν ήδη επί τόπου ως στρατηγός.
52. **Σεΐφουλλάχ πασάς** **Φεβρουάριος 1906**
ΑΥΕ 1906/α.α.κ. ΙΒ' /Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 33/2-2-1906. Αναγγελία άφιξης: *ΦτΗ*, φ. 659/17-2-1906.
53. **Μουσταφά Χιλιμή πασάς** **Νοέμβριος 1907**
ΑΥΕ 1907/α.α.κ./Αναφ. Προξενείου Ιωαννίνων/Προξενείο Ιωαννίνων, τηλεγρ. 17-11-1907. Έφτασε στις 21 Νοεμβρίου (*ΦτΗ*, φ. 736/27-11-1907).
54. **Ναζίμ πασάς (;)** **Ιανουάριος 1909**
ΑΥΕ 1909/α.α.κ.ΚΔ' /Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 15/8-1-1909. Το όνομά του δεν αναφέρεται αλλού· αν πράγματι διορίστηκε, δεν ανέλαβε ποτέ του καθήκοντα.

55. **Αλή Ριζά εφέντης** **Φεβρουάριος 1909**
Πρόδος, φ. 1539/10-2-1909.
56. **Μουσταφά Ζιγνή πασάς** **Νοέμβριος 1909**
Ήπειρος, φ. 21/22-11-1909. Η παύση του προκατόχου του είχε ήδη αναγγελθεί στην εφημερίδα *Αγών* (φ. 483) της 9-11-1909· έφτασε στα Γιάννενα στις 16 Δεκεμβρίου (*Αγών*, φ. 488/24-12-1909).
57. **Μεχμέτ Αλή μπέης** **Ιανουάριος 1912**
Ήπειρος, φ. 134/22-1-1912. Έφτασε στα Γιάννενα στις 26 Ιανουαρίου και ανέλαβε καθήκοντα στις 6 Φεβρουαρίου (*Ήπειρος*, φ. 135/30-1 και 137/12-2-1901).
58. **Χασάν Ταχσίν πασάς** **Αύγουστος 1912**
Ήπειρος, φ. 162/5-8-1912. Ο Σούλης (1934), χρονολογώντας εσφαλμένα το διορισμό του στα 1910, αναγκάζεται να παραδεχτεί ότι με την έναρξη του Βαλκανικού πολέμου «μετέβη» (γιατί;) στη Θεσσαλονίκη, την οποία και παρέδωσε στον ελληνικό στρατό στις 26 Οκτωβρίου. Στην πραγματικότητα ο Ταχσίν πασάς δεν πρόλαβε ποτέ να φύγει από τη Θεσσαλονίκη, όπου διατέλούσε μέχρι τότε στρατιωτικός διοικητής· τον αναπλήρωνε ως την πτώση των Ιωαννίνων (21-2-1913) ο καδής της πόλης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β/ΙΙΙ

Χρονολογικοί κατάλογοι διοικητών σαντζακίων

Αντίθετα με εκείνους του προηγούμενου παραρτήματος, οι πίνακες αυτοί βασίζονται σε μεγάλο ποσοστό στους καταλόγους που δημοσιεύονται στα τεύχη 6 και 7 του σαλναμέ των Ιωαννίνων (σ. 68-74 και 74-81 αντίστοιχα). Περιέχονται εκεί μόνο οι κατάλογοι των μουτεσαρίφηδων που υπηρέτησαν από τη σύσταση του βιλαετιού (1867) μέχρι το 1895 στα τρία σαντζάκια Αργυροκάστρου, Μπερατιού και Πρέβεζας· για κάθε αξιωματούχο αναγράφεται μία υποτιθέμενη «ημερομηνία διορισμού» (ταρίχ-ι ταγινλαρί), αλλά όπου αυτό μπορεί να επαληθευτεί με τη βοήθεια άλλων άμεσων πηγών, αποδεικνύεται συνήθως ότι πρόκειται για ημερομηνία εγκατάστασης. Στο σαντζάκι του Μπερατιού ο κανόνας αυτός δεν παρουσιάζει καμία εξαίρεση· αυτό ωστόσο δεν συμβαίνει και στα άλλα δύο σαντζάκια (βλ. π.χ. σαντζάκι Αργυροκάστρου αρ. 13 και 28, σαντζάκι Πρέβεζας αρ. 5). Στους παρακάτω πίνακες αναγράφεται απέναντι στο όνομα του κάθε αξιωματούχου η ημερομηνία των σαλναμέδων μόνο όταν η ερμηνεία της ως ημερομηνίας διορισμού δεν διαψεύδεται ρητά από τις άλλες πηγές που ερευνήθηκαν· θα πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι ημερομηνίες με παρόμοια προέλευση θα μπορούσαν άνετα να εκληφθούν και ως ημερομηνίες εγκατάστασης –η αβεβαιότητα αυτή δηλώνεται με τη χρήση ενός αστερίσκου. Όταν η ημερομηνία των σαλναμέδων συγκρούεται με την πραγματική ημερομηνία του διορισμού, όπως προκύπτει ρητά από άμεσες και ασφαλείς πηγές, τότε δεν σημειώνεται ως επικεφαλίδα, αλλά εντάσσεται στο βιβλιογραφικό σχόλιο του αντίστοιχου λήμματος. Για το τμήμα εκείνο της περιόδου που δεν καλύπτεται από τους παραπάνω έντυπους καταλόγους, καθώς και για τα υπόλοιπα, πιο βραχύβια σαντζάκια που είχαν κατά καιρούς υπαχθεί στο πασαλίκι των Ιωαννίνων, οι πηγές είναι άνισες και η συγκέντρωσή τους δυσκολότατη. Πάντως, τα ονόματα αρκετών καϊμακάμηδων και μουτεσαρίφηδων συμπληρώθηκαν με βάση την αναγραφή τους στους αντίστοιχους πίνακες των ετήσιων σαλναμέδων της Κωνσταντινούπολης· στην περίπτωση αυτή η χρονολογία που δίνεται δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά στο έτος του διορισμού, αλλά στο έτος του ιουλιανού ημερολογίου κατά το οποίο πρωτοεμφανίζεται το όνομα του αξιωματούχου στον αντίστοιχο σαλναμέ. Επειδή η έκδοση των σαλναμέδων ακολουθούσε κατά κανόνα

το σεληνιακό ημερολόγιο, που δεν παρουσιάζει σταθερή αντιστοιχία με το ιουλιανό, είναι αδύνατο να εξαχθεί με βεβαιότητα αν η ακριβής ημερομηνία του διορισμού θα πρέπει να τεθεί στο έτος που αναφέρεται εδώ, ή στο προηγούμενο απ' αυτό. Για τέτοιες κατά προσέγγιση χρονολογίες χρησιμοποιείται ειδικός συμβολισμός, π.χ. «< 1910» = «1910 ή και προωτέρα».

A. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΟΥ ΑΡΓΥΡΟΚΑΣΤΡΟΥ (1846-1913)

Καίμακάμηδες

1. Αττά μπέης
AYE 1846/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 54/26-4-1846 (βλ. σελ. 462).	Απρίλιος 1846
2. Φαζίλ αγάς
ΣΟ, τ. 8 (1270), σ. 78. Η ημερομηνία από τη μετάθεση του Αττά μπέη (βλ. σαντζάκι Μπερατιού αρ. 2).	Αύγουστος 1851 (;)
3. Ισμαήλ πασάς για α' φορά
ΣΟ, τ. 12 (1274), σ. 71.	< 1857
4. Μουσταφά μπέης
ΣΟ, τ. 18 (1280), σ. 69.	< 1863
5. Ισμαήλ πασάς για β' φορά
ΣΟ, τ. 19 (1281), σ. 67.	< 1864
6. Αχμέτ Νετζίπ μπέης
AA, φ. 173/25-11-1864.	Νοέμβριος 1864
7. Αλή Τζαβίτ εφέντης
AA, φ. 225/13-1-1865.	Ιανουάριος 1865
8. Ισμαήλ πασάς για γ' φορά
AA, φ. 381/23-7-1866. Συνεχίζει και ως μουντεσαρίφης [από 1-3-1868 σύμφωνα με το ΣΒΙ, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 73].	Ιούλιος 1866

Μουντεσαρίφηδες

9. Τζαβίτ πασάς
Η ημερομηνία από τη μετάθεση του Ισμαήλ (βλ. σαντζάκι Μπερατιού αρ.10)· ΣΒΙ, ό.π.: 3-2-1869, που είναι μάλλον ημερομηνία εγκατάστασης.	Δεκέμβριος 1868
10. Ιζζεντίν Σιχ πασάς για α' φορά
ΣΒΙ, ό.π. και AA, φ. 872/28-4-1871· Ιωάννινα, φ. 99/10-5-1871.	18 Απριλίου 1871 (*)

11. **Αχμέτ μπέης** **Ιούλιος 1872**
ΑΑ, φ. 997/8-7-1872. Δεν ανέλαβε καθήκοντα, και ο διορισμός του ανακλήθηκε με την ανάληψη της Μεγάλης Βεζιρσίας από τον Μιτχάτ πασά· για το λόγο αυτό δεν πέρασε και στους επίσημους καταλόγους.
12. **Ιξζεντίν Σιρ πασάς για β' φορά** **Αύγουστος 1872**
ΑΑ, φ. 1004/2-8-1872 και *Ιωάννινα*, φ. 162/7-8-1872.
13. **Ρασίτ πασάς** **1 Ιανουαρίου 1873**
ΣΒΙ, ό.π. και ΑΑ, φ. 1048/5-1-1873. Έφτασε στις 29 Μαρτίου (ΑΑ, φ. 1080/2-5-1873 και *Ιωάννινα*, φ. 194/16-4-1873).
14. **Σελίμ πασάς** **Ιούλιος 1873**
Ιωάννινα, φ. 208/23-7-1873, πρβλ. ΑΑ, φ. 1107/4-8-1873· ο ΣΒΙ, ό.π. γράφει «28-7» (=ημερομηνία εγκατάστασης;)
15. **Χαϊρεντίν πασάς** **12 Νοεμβρίου 1874 (*)**
ΣΒΙ, ό.π. και ΑΑ, φ. 1239/16-11-1874.
16. **Αμπντουρραχμάν πασάς** **12 Αυγούστου 1876 (*)**
ΣΒΙ, ό.π. και ΑΑ, φ. 1419/18-8-1876.
17. **Κιανή μπέης** **Ιούνιος 1877**
Βυζαντίς, φ. 1229/13-6-1877· ο ΣΒΙ, ό.π. γράφει «27-6» (=ημερομηνία εγκατάστασης).
18. **Κιαζίμ μπέης** **Ιούνιος 1878**
ΣΒΙ, ό.π.: 14-6-1878, που είναι ημερομηνία εγκατάστασης· πρβλ. *Ιωάννινα*, φ. 445/ 14-6-1878.
19. **Νακή μπέης** **13 Αυγούστου 1880 (*)**
ΣΒΙ, ό.π.
20. **Μπεντρού μπέης** **Μάρτιος 1882**
ΑΥΕ 1882/Α 5.1/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 105/1-4-1882. Δεν αναφέρεται στο ΣΒΙ ή αλλού, που σημαίνει ότι ο διορισμός του ίσως ανακλήθηκε μεταγενέστερα.
21. **Χασίμ πασάς** **3 Ιουνίου 1885 (*)**
ΣΒΙ, ό.π.
22. **Αχμέτ Τεβφίκ μπέης** **12 Οκτωβρίου 1886 (*)**
ΣΒΙ, ό.π.
23. **Βεχσέτ πασάς** **Αύγουστος 1887**
Βυζαντίς, φ. 3309/18-8-1887. Δεν αναφέρεται στο ΣΒΙ ίσως να είναι ο ίδιος με τον επόμενο.
24. **Βεχμπή πασάς** **4 Δεκεμβρίου 1887 (*)**
ΣΒΙ, ό.π.

25. **Ρεούφ μπέης** **Αύγουστος 1888**
Βυζαντίς, φ. 3392/1-9-1888· ο ΣΒΙ, ό.π. γράφει «11-9».
26. **Μεχμέτ Εμίν μπέης** **19 Μαΐου 1891 (*)**
 ΣΒΙ, ό.π.
27. **Χιφζή πασάς** **2 Ιανουαρίου 1893 (*)**
 ΣΒΙ, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 80· *πρβλ. ΦτΗ*, φ. 22/12-2-1893.
28. **Μουσταφά Τεβφίκ πασάς** **29 Απριλίου 1893**
 ΣΒΙ, ό.π.· *πρβλ. ΦτΗ*, φ. 35/14-5-1893. Έφτασε στις 15 Ιουλίου (*ΦτΗ*, φ. 46/30-7-1893).
29. **Αχμέτ πασάς** **Δεκέμβριος 1896 (:)**
 ΣΟ, τ. 54 (1316)· η χρονολογία από τη *ΦτΗ*, φ. 216/6-12-1896, όπου όμως δεν αναφέρονται καθόλου ονόματα.
30. **Μουσταφά πασάς** **1899**
 ΣΟ, τ. 55 (1317) και 56 (1318).
31. **Νισάτ πασάς** **27 Δεκεμβρίου 1900**
ΦτΗ, φ. 412/12-1-1901.
32. **Μεχμέτ Ζιγιά πασάς** **1901**
 ΣΟ, τ. 57 (1319) και ΣΒΙ, τ. 8 (1319), σ. 133.
33. **Αχμέτ Τζαβίτ μπέης** **Μάρτιος 1902**
 ΣΟ, τ. 58-61 (1320-1323). Έφτασε στις 15-3-1902 (*ΦτΗ*, φ. 471/22-3-1902)· κατ' άλλους στις 8 (Μυστακίδης 1904α, σ. 68).
34. **Σαλαχουντίν μπέης** **1905**
 ΣΟ, τ. 62-64 (1324-1326).
35. **Τζεμάς μπέης** **Μάρτιος 1908**
 ΑΥΕ 1908/α.α.κ.ΚΔ' /Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 73/4-4-1908. Αναγγελία παραίτησής του ό.π., αρ. 119/3-6-1908.
36. **Σαλίχ μπέης** **Ιούνιος 1908**
 ΑΥΕ, ό.π., αρ. 128/24-6 και 139/8-7-1908. Αναγγελία της παύσης του ό.π., αρ. 164/5-8-1908.
37. **Ναζμή μπέης** **Αύγουστος 1908**
ΦτΗ, φ. 769/3-10-1908. Με τη μετάθεσή του στο Μπεράτι τον Νοέμβριο φαίνεται ότι η θέση απέμεινε κενή (*πρβλ.* ΑΥΕ 1909/α.α.κ. ΚΔ' /Προξενείο Αργυροκάστρου αρ. 115/ 18-3-1909).
38. **Ασάφ πασάς** **Μάιος 1909**
Πρόδος, φ. 1642/25-5-1909.

39. **Σουλεϊμάν Φετχή μπέης** **Ιούλιος 1909**
Έφτασε στις 12-7 (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 280/14-7-1909).
39. **Νετζίπ Ρεσίτ πασάς** **1909**
ΣΟ, τ. 65 (1328).
39. **Χιλμή μπέης** **< 1911**
ΣΟ, τ. 66 (Μ. 1327). Αποπέμφθηκε κατά τρόπο περιπετειώδη τον Ιούνιο του 1912 (ΦτΗ, φ. 154/10-6-1912 κ.ε. και ΑΥΕ 1912/φ. Β 38/Εκλογικά Ιωαννίνων, σποραδ.).
40. **Φεχίμ μπέης** **Ιούνιος 1912**
ΣΟ, τ. 67 (Μ. 1328).

Β. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ (1849-1867)

Καϊμακάμηδες

1. **Σεκίρ μπέης** **1849**
ΑΥΕ 1850/φ. 36.2/ιδιωτ. αναφορά προξένου Ιωαννίνων/30-11-1850.
2. **Σερίφ μπέης** **1850**
ΑΥΕ, ό.π.
3. **Αχμέτ αγάς** **< 1853**
ΣΟ, τ. 8 (1270).
4. **Αττά (Ατταλλάχ) πασάς** **Μάρτιος 1854**
ΑΥΕ 1854/φ. 4ΙΥ/Γ/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 79/5 και 120/30-3-1854.
5. **Αμπντουρραχμάν πασάς** **Ιανουάριος 1856**
ΑΥΕ 1856/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 11/10-1-1856.
6. **Ταχίρ εφέντης** **Φεβρουάριος 1860**
ΑΥΕ 1860/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 85/9-4-1860· έφτασε στην έδρα του στις 8 Απριλίου.
7. **Μεχμέτ Αλή αγάς** **Νοέμβριος 1860**
ΑΥΕ, ό.π., αρ. 517/18-11-1860.
8. **Χασάν Σεβκή αγάς, κατόπιν μπέης** **Απρίλιος 1861**
ΑΥΕ 1861/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 106/7-4-1861.
9. **Μουσταφά μπέης Βλιώρας** **Ιούνιος 1864**
ΑΥΕ 1864/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 171/5-6-1864.
10. **Αχμέτ Τζεμίλ μπέης** **Ιούλιος 1864**
ΑΥΕ, ό.π., αρ. 220/24-7-1864. Έφτασε στις 23 Αυγούστου (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 307/28-8-1864).

[Μεταξύ Σεπτεμβρίου 1865 και Ιουλίου 1866 το καϊμακαμλίκι της Άρτας είχε υποβιβαστεί σε μονοδικλίκι· ως μονόδικης του αναφέρεται ο Ισμαήλ Χακκή (ΑΥΕ 1866/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης/13-1-1866)].

11. Μεχμέτ Τζαβίτ μπέης

Ιούλιος 1866

ΑΥΕ, ό.π./21-7-1866. Διατήρησε τη θέση του μέχρι τα τέλη Αυγούστου 1867 (ΑΥΕ 1867/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 293/24-8-1867).

Γ. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΗΣ ΑΥΛΩΝΑΣ (1864-1867)

Βλ. (ς): Σαντζάκι του Μπερατιού.

Δ. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (1867-1871)

[Για το υπόλοιπο διάστημα της περιόδου, η θέση αυτή είχε συγχωνευθεί με εκείνη του βαλή (Παράρτημα Β/Ι)].

Μουτσαορίφηδες

1. Σαϊτ εφέντης

Ιούνιος 1867

ΑΑ, φ. 475/17-6-1867.

2. Καχραμάν πασάς Βρυώνης

Οκτώβριος 1867

ΣΟ, τ. 23 (1285). Η ημερομηνία βάσει της ταυτόχρονης μετάθεσης του Σελίμ πασά (βλ. σαντζάκι Μπερατιού αρ. 9): πρβλ. ΑΥΕ 1867/φ. 36.2/Υποπροξενείο Αυλώνας αρ. 228/15-12-1867 και Σούρλας 1937, σ. 132. Σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε βαλής των Ιωαννίνων, όπως πίστεψε η Νικολαΐδου (1989, σ. 366) παρασυρμένη από την κακή μετάφραση της έκθεσης που παραθέτει ο Σούρλας.

3. Ιζζεντίν Σιρ πασάς

Μάιος 1868

ΑΑ, φ. 567/8-5-1868.

4. Τζαβίτ πασάς

Απρίλιος 1871

ΑΑ, φ. 872/28-4-1871 και *Ιωάννινα*, φ. 99/10-5-1871 (μέχρι τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου).

[Κατά την προσωρινή ανασύσταση των κεντρικών μουτσαορίφικιών τον Σεπτέμβριο του 1881 τοποθετήθηκε μουτσαορίφης Ιωαννίνων ο Μεχμέτ Φεβζή εφέντης (*Νεολόγος*, φ. 3761/22-9-1881· πρβλ. *ΦτΗ*, φ. 8/27-11-1892), που όμως δεν αναφέρεται σε κανένα σαλναμέ των επόμενων χρόνων· αντ' αυτού υπάρχει, μόνο στον ΣΟ του 1299 (1881), και πάλι ο Τζαβίτ πασάς.]

Ε. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΟΥ ΛΕΣΚΟΒΙΚΙΟΥ (1882-1888)

Μουτεσαρίφηδες

1. Μπεκίρ μπέης
ΑΥΕ 1882/φ. Α 5.1/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 105/1-4-1882.	Μάρτιος 1882
2. Μαχμούτ μπέης
ΣΟ, τ. 39-40 (1301-1302).	< 1883
3. Εμίν μπέης
ΣΟ, τ. 41 (1303).	< 1885
4. Αχμέτ Σεντίτ εφέντης
ΣΟ, τ. 42 (1304).	< 1886
5. Ρεούφ μπέης
ΣΟ, τ. 43 (1305)· πρβλ. <i>Νεολόγος</i> , φ. 3274/28-5-1887.	< 1887

ΣΤ. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΟΥ ΜΠΕΡΑΤΙΟΥ (1846-1913)

Καΐμακάμηδες

1. Χουσεΐν πασάς Βρυώνης για α' φορά
ΑΥΕ 1846/φ. 36.2/Υποπροξενείο Ιωαννίνων αρ. 54/26-4-1846· πρβλ. Αραβαντινός 1984, τ. Γ', σ. 276.	Απρίλιος 1846
2. Αττά μπέης
ΑΥΕ 1851/φ. 36.2/Προξενείο Ιωαννίνων αρ. 79/10-8-1851.	Αύγουστος 1851
3. Χουσεΐν πασάς Βρυώνης για β' φορά
ΣΟ, τ. 8 (1270).	< 1853
4. Αμπντουρραχμάν πασάς
ΣΟ, τ. 16 (1278).	< 1861
5. Ισμαήλ πασάς για α' φορά
ΣΟ, τ. 18 (1280).	< 1863
6. Καχραμάν πασάς Βρυώνης για α' φορά
ΣΟ, τ. 19 (1281). Από τον Ιούνιο του 1864 η έδρα του μεταφέρθηκε στην Αυλώνα, όπου όμως δεν εγκαταστάθηκε· τον αναπλήρωσε ο Αχμέτ εφέντης (Νικολαΐδου 1989, σ. 375).	< 1864
7. Ισμαήλ πασάς για β' φορά
ΑΑ, φ. 173/25-11-1864 (έδρα: Αυλώνα).	Νοέμβριος 1864

8. **Καχραμάν πασάς για β' φορά** **Ιούλιος 1866**
 ΑΑ, φ. 381/23-7-1866 (έδρα: Μπεράτι).
9. **Σελίμ πασάς Βλιώρας για α' φορά** **Φεβρουάριος 1867**
 Αρχικά χωριστός καϊμακάμης Αυλώνας (ΑΥΕ 1867/φ. 36.2/Υποπροξενείο Αυλώνας αρ. 24/22-2 και 53/23-3-1867) αντικατέστησε οριστικά τον Καχραμάν πασά από 22-10-1867 σύμφωνα με το ΣΒΙ, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 72, παίρνοντας ταυτόχρονα και το βαθμό του μουτσαρίφη.
- Μουτσαρίφηδες*
10. **Ισμαήλ πασάς για γ' φορά** **19 Δεκεμβρίου 1868 (*)**
 ΣΒΙ, ό.π.
11. **Σελίμ πασάς για β' φορά** **Δεκέμβριος 1869**
 ΑΑ, φ. 735/20-12-1869 και *Ιωάννινα*, φ. 32/1-1-1870. ΣΒΙ, ό.π.: 5-1-1870 (=ημερομηνία εγκατάστασης).
12. **Αμπντουραχμάν πασάς για α' φορά** **Φεβρουάριος 1873**
Ιωάννινα, φ. 187/19-2-1873. ΣΒΙ, ό.π.: 15-4-1873 (=ημερομηνία εγκατάστασης).
13. **Σαλαχουντίν μπέης** **Αύγουστος 1873**
 ΑΑ, φ. 1112/22-8-1873. ΣΒΙ, ό.π.: 24-9-1873 (=ημερομηνία εγκατάστασης).
14. **Κιανή μπέης** **Οκτώβριος 1876**
Βυζαντίς, φ. 1140/22-10-1876. ΣΒΙ, ό.π.: 22-11-1876· για την άφιξή του όμως πρβλ. *Ιωάννινα*, φ. 376/12-1-1877.
15. **Αμπντουραχμάν πασάς για β' φορά** **Ιούνιος 1877**
Βυζαντίς, φ. 1229/13-6-1877. ΣΒΙ, ό.π.: 22-6-1877 (=ημερομηνία εγκατάστασης).
16. **Ριζά εφέντης** **19 Ιανουαρίου 1878 (*)**
 ΣΒΙ, ό.π. Αναγγελία παραίτησης: ΑΥΕ 1878/φ. 99.2/Υποπροξενείο Μπερατιού αρ. 68/19-8-1878.
17. **Σαντίκ εφέντης** **Αύγουστος 1878**
 ΣΒΙ, ό.π.: 26-9-1878 (=ημερομηνία εγκατάστασης, πρβλ. *Ιωάννινα*, φ. 461/4-10-1878).
18. **Τιμούρ πασάς** **Μάρτιος 1879**
Βυζαντίς, φ. 2290/16-3-1879. ΣΒΙ, ό.π.: 8-4-1880 (sic).
19. **Γιουσούφ Ταλή πασάς** **20 Αυγούστου 1886 (*)**
 ΣΒΙ, ό.π.
20. **Χαφίζ Αχμέτ πασάς** **Οκτώβριος 1887**
 ΑΥΕ 1887/φ. Α5/Προξενείο Μπερατιού αρ. 186/17-10 και 203/28-10-1887· πρβλ. *Βυζαντίς*, φ. 3332/10-10-1887. Δεν ανέλαβε καθήκοντα και δεν υπάρχει στο ΣΒΙ.

21. **Μεχμέτ Χαλίς πασάς** **Νοέμβριος 1887**
ΑΥΕ, ό.π., αρ. 217/7-11 και 222/28-11-1887. Έφτασε, κατά το ΑΥΕ, στις 27-11 και εγκαταστάθηκε επίσημα στις 28 με βάση την ημερομηνία του ΣΒΙ, ό.π.
22. **Αχμέτ Τζεβντέτ πασάς** **Αύγουστος 1889**
Νεολόγος, φ. 6021/8-8-1889. ΣΒΙ, ό.π.: 28-9-1889 (=ημερομηνία εγκατάστασης).
23. **Αχμέτ Φερίτ πασάς** **1 Φεβρουαρίου 1891 (*)**
ΣΒΙ, ό.π.
24. **Αμπντουρρεφί εφέντης** **Δεκέμβριος 1894**
ΦτΗ, φ. 117/16-12-1894· πρβλ. και 129/10-3-1895. Ίσως ήταν απλός τοποτηρητής, γιατί δεν αναφέρεται στον ΣΒΙ αντ' αυτού υπάρχει ο εξής:
25. **Μουσταφά Ζιχνή πασάς** **αρχές 1895**
ΣΒΙ, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 79· δεν ανέλαβε ποτέ καθήκοντα.
26. **Χασάν μπέης** **Μάρτιος 1895**
ΦτΗ, φ. 129/10-3-1895. ΣΒΙ, ό.π.: 6-4-1895 (=ημερομηνία εγκατάστασης).
27. **Ρεούφ πασάς** **Ιούνιος 1896**
ΦτΗ, φ. 193/14-6-1896.
28. **Αχμέτ Σεβκή πασάς** **Αύγουστος 1896**
Νεολόγος, φ. 8180/21-8-1896.
29. **Ατίφ μπέης** **< 1899**
ΣΟ, τ. 55-59 (1317-1320).
30. **Τζελαλεντίν μπέης** **< 1903**
ΣΟ, τ. 60 (1321).
31. **Ζιγιά μπέης** **< 1904**
ΣΟ, τ. 61 (1322).
32. **Χασάν Φαχμή μπέης** **< 1905**
ΣΟ, τ. 62-65 (1323-1326).
33. **Ναζμή μπέης** **Νοέμβριος 1908**
ΑΥΕ 1908/α.α.κ.ΚΕ' /Προξενείο Μπερατιού αρ. 276/17-11-1908. Ήρθε στις 6 Δεκεμβρίου (ΑΥΕ, ό.π., αρ. 285/8-12-1908). Στο ΣΟ, τ. 66 (1529) αναφέρεται ως «Ναμπή».
34. **Ρουσοντή μπέης** **< 1911**
ΣΟ, τ. 67 (Μ. 1327).
35. **Βεσάφ μπέης** **< 1912**
ΣΟ, τ. 68 (Μ. 1328).

Ζ. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ (1864-1912)

Καίμακάμηδες

1. **Χασάν Σεβκή πασάς για α' φορά** **Ιούνιος 1864**
 ΑΥΕ 1864/φ. 36.8/Υποπροξενείο Άρτας αρ. 171/5-6-1864· στο ΣΒΙ, τ. 6 (Μ. 1306) αναφέρεται «1-3-1865». Σε ορισμένες πηγές «Χασάν Κρίτσαλης». Συνεχίζει κατόπιν και ως μουτσαρίφης από τον Αύγουστο του 1867 (ΑΥΕ 1867/φ. 36.8/Προξενείο Πρεβέζης/9-8-1867).

Μουτσαρίφηδες

2. **Σελίμ πασάς Βλιώρας** **Δεκέμβριος 1868**
 Πρβλ. σαντζάκι Μπερατιού αρ. 9-11. Στο ΣΒΙ, τ. 6 (Μ. 1308), σ. 71 υπάρχει ημερομηνία 1-1-1869 (=ημερομηνία εγκατάστασης;)
3. **Τιμούρ πασάς για α' φορά** **Δεκέμβριος 1869**
 ΑΑ, φ. 735/20-12-1869 και *Ιωάννινα*, φ. 32/1-1-1870· η δεύτερη ημερομηνία και στο ΣΒΙ, ό.π. (=ημερομηνία εγκατάστασης).
4. **Ρασίτ πασάς** **Φεβρουάριος 1872**
 ΑΑ, φ. 959/26-2-1872. ΣΒΙ, ό.π.: 2-4-1872 (=ημερομηνία εγκατάστασης).
5. **Ιζζεντίν Σιρ πασάς** **1 Ιανουαρίου 1873**
 ΣΒΙ, ό.π., και ΑΑ, φ. 1048/5-1-1873.
6. **Φικρή εφέντης** **Δεκέμβριος 1875**
 ΑΑ, φ. 1352/20-12-1875. Σερ. Βυζάντιος 1884, σ. 227: 24-12-1875. ΣΒΙ, ό.π.: 31-12-1875 (=ημερομηνία εγκατάστασης).
7. **Χασάν Σεβκή πασάς για β' φορά** **Σεπτέμβριος 1878**
Ιωάννινα, φ. 460/27-9-1878. ΣΒΙ, ό.π.: 15-9-1877 (sic). Λείπει από τον κατάλογο του Σερ. Βυζάντιου, που παραχρονολογεί και αρκετούς απ' τους υπόλοιπους.
8. **Τιμούρ πασάς για β' φορά** **19 Ιανουαρίου 1879 (*)**
 ΣΒΙ, ό.π.
9. **Σαλαχουντίν μπέης** **Μάρτιος 1879**
 ΣΒΙ, ό.π.: 1-11-1879, αλλά ο Τιμούρ πασάς είχε ήδη μετατεθεί· βλ. παραπάνω, σαντζάκι Μπερατιού αρ. 18, και ΑΥΕ 1879/φ. 99.2/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 120/Μάρτιος 1879.
10. **Κιαζίμ μπέης, κατόπιν πασάς** **Αύγουστος 1880**
 ΣΒΙ, ό.π.: 13-8-1880, που είναι ημερομηνία εγκατάστασης· πρβλ. ΑΥΕ 1880/φ. 99.2/ Προξενείο Πρεβέζας αρ. 375/15-8-1880.
11. **Αμπντουρρεφί εφέντης** **Μάιος 1881**
 · *Βυζαντίς*, φ. 2604/8-5-1881. ΣΒΙ, ό.π.: 31-5-1881 (=ημερομηνία εγκατάστασης).

12. **Αχμέτ Φερίτ πασάς** **Δεκέμβριος 1894**
ΣΒΙ, ό.π.: 23-12-1894 (= ημερομηνία εγκατάστασης). Ο Αμπντουρρεφί είχε μετατεθεί λίγες μέρες νωρίτερα· βλ. παραπάνω, σαντζάκι Μπερατιού αρ. 24.
13. **Εμίν μπέης** **Αύγουστος 1896**
Νεολόγος, φ. 8175/14-8-1896 και *ΦτΗ*, φ. 202/30-8-1896.
14. **Αλή Ριζά πασάς** **Ιανουάριος 1900**
ΣΟ, τ. 556 (1317-1318) και *ΦτΗ*, φ. 401/27-10-1900.
15. **Μεχμέτ Περετέφ μπέης** **Οκτώβριος 1900**
ΣΟ, τ. 578 (1319-1320) και *ΦτΗ*, ό.π.
16. **Εγιούπ εφέντης** **Ιούλιος 1902**
ΣΟ, τ. 59 (1321) και *ΦτΗ*, φ. 488/27-7-1902.
17. **Ομέρ Σεβκή πασάς** **< 1904**
ΣΟ, τ. 601 (1322-1323).
18. **Ισμαήλ Χακκή πασάς** **< 1906**
ΣΟ, τ. 623 (1324-1325).
19. **Ριζά μπέης** **Απρίλιος 1907**
Έφτασε στις 30-4-1907 (ΑΥΕ 1907/α.α.κ./Αναφορά προξενείου Ιωαννίνων/Προξενείο Πρεβέζης αρ. 347/4-5-1907)· πρβλ. *ΣΟ*, τ. 64 (1326).
20. **Ομέρ Χουσαμουντίν πασάς** **< 1909**
Ήπειρος, φ. 19/14-11-1909 και αναγγελία του θανάτου του στο επόμενο φύλλο.
21. **Χιλήμ εφέντης, κατόπιν μπέης** **Δεκέμβριος 1909**
Ήπειρος, φ. 24/13-12-1909 και *ΣΟ*, τ. 65 (1328).
22. **Νετζίπ Ρεσίτ πασάς** **< 1911**
ΣΟ, τ. 66 (Μ. 1327).
23. **Χαϊρή μπέης** **< 1912**
ΣΟ, τ. 67 (Μ. 1328).

Η. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΟΥ ΡΕΣΑΔΙΕ (1910-1913)

Μουτεσαρίφηδες

1. **Μπεσίμ μπέης** **1910**
ΣΟ, τ. 65 (1328).
2. **Μπεγλερή εφέντης** **< 1911**
Ήπειρος, φ. 88/6-3-1911.

3. **Ιχσάν μπέης** **1911**
ΣΟ, τ. 66 (Μ. 1327).
4. **Εκρέμ μπέης** **< 1912**
ΣΟ, τ. 67 (Μ. 1328).

Θ. ΣΑΝΤΖΑΚΙ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ (1867-1878)

Μουτσαορίφηδες

1. **Ετχέμ πασάς για α΄ φορά** **Ιούνιος 1867**
ΑΑ, φ. 475/17-6-1867. Έφτασε στις αρχές Αυγούστου (ΑΥΕ 1867/φ. 39.8/Προξενείο Βόλου αρ. 213/10-8-1867· είναι άσχετος με τον ομώνυμο βαλή των Ιωαννίνων).
2. **Αζίζ πασάς για α΄ φορά** **Δεκέμβριος 1868**
Νεολόγος, φ. 454/31-12-1868.
3. **Ριφάτ πασάς** **Σεπτέμβριος 1869**
Ιωάννινα, φ. 19/25-9-1869. Έφτασε στις 12 Οκτωβρίου (Ιωάννινα, φ. 22/16-10-1869).
4. **Αζίζ πασάς για β΄ φορά** **Αύγουστος 1873**
Ιωάννινα, φ. 212/20-8-1873.
5. **Τζαβίτ πασάς** **Φεβρουάριος 1874**
ΑΑ, φ. 1163/20-2-1874.
6. **Ετχέμ πασάς για β΄ φορά** **Απρίλιος 1877**
Ιωάννινα, φ. 388/12-4-1877.
7. **Φεβζή πασάς** **Σεπτέμβριος 1877**
Ιωάννινα, φ. 411/21-9-1877. Αναγγελία παραίτησης: Ιωάννινα, φ. 420/30-11-1877.
8. **Ιμπραήμ πασάς** **Δεκέμβριος 1877**
Ιωάννινα, φ. 422/21-12-1877.
9. **Σαΐτ πασάς** **Μάιος 1878**
Ιωάννινα, φ. 439/3-5-1878. Αναγγελία άφιξης: Ιωάννινα, φ. 442/21-5-1878. Παρέμεινε και ως ανεξάρτητος μουτσαορίφης Τρικάλων μέχρι την αντικατάστασή του από τον Χαλίλ πασά στις 19-11-1879 (Βυζαντίς, φ. 2361/20-11-1879).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β/ΙV

Αλφαβητικό ευρετήριο διοικητών των Ιωαννίνων και των υποκείμενων σαντζακιών

Στο ευρετήριο αυτό δεν περιλαμβάνονται οι κάθε είδους τοποτηρητές, οι αμφίβολες περιπτώσεις, και οι ιδιαίτεροι πασάδες που κυβέρνησαν τμήματα του πασαλικιού την εποχή του Ισμαήλ Πασόμπεη και του Μεχμέτ Κιουταχί.

Τα ονόματα των σαντζακιών γράφονται συντομογραφικά· ειδικά οι καϊμακάμηδες της Αυλώνας, όπως και στο προηγούμενο παράρτημα, έχουν αναγραφεί ως διοικητές του σαντζακιού του Μπερατιού. Παραλείπονται οι τίτλοι «πασάς», «μπέης» κ.λπ., που έτσι κι αλλιώς μεταβάλλονταν ανάλογα με την άνοδο του κάθε αξιωματούχου στην υπαλληλική ιεραρχία. Για ορισμένα ονόματα δεν είναι απόλυτα βέβαιο αν αντιστοιχούν σε διαφορετικούς αξιωματούχους, ή σε δύο θητείες του ίδιου προσώπου (π.χ. στην περίπτωση των δύο Αμπντουρραχμάν ή του Μουσταφά Ζιχνή).

Αζίζ: ΤΡ 1868-1869, 1873-1874

Ακίφ: βλ. Μεχμέτ-

Αλή: βλ. Μεχμέτ-

Αλή Κεμαλή: Βαλής 1884

Αλή Ριζά (1): Βαλής 1851-1853

Αλή Ριζά (2): ΠΡ 1900

Αλή Ριζά (3): ΜΠ 1909

Αλή Τζαβίτ: ΑΡΓ 1865-1866

Αμπντιή: Βαλής 1877

Αμπντουρραχμάν (1): ΑΡΤ 1856-1860,

ΜΠ 1861-1863

Αμπντουρραχμάν (2): ΜΠ 1873,

ΑΡΓ 1876-1877, ΜΠ 1877-1878

Αμπντουρρεφί: ΠΡ 1881-1894,

ΜΠ 1894-1895

Ασάφ: ΑΡΓ 1909

Ασίμ: βλ. Μουσταφά

Ατίφ: ΜΠ 1899-1903

Ατταλλάχ (Αττά): ΑΡΓ 1846-1851,

ΜΠ 1851-1853, ΑΡΤ 1854-1856

Αχμέτ: βλ. και Ισμαήλ-, Χαφίζ-

Αχμέτ (1): ΑΡΤ 1853-1854

Αχμέτ (2): Βαλής 1864-1867

Αχμέτ (3): ΑΡΓ 1872

Αχμέτ (4): ΑΡΓ 1896-1899

Αχμέτ Εγιούπ: Βαλής 1884-1889, 1889

Αχμέτ Ιζζέτ: Βαλής 1848-1849, 1854-1856

Αχμέτ Νετζίτ: ΑΡΓ 1864-1865

Αχμέτ Ρασίμ: Βαλής 1868-1871, 1878-1880

Αχμέτ Σεβκή: ΜΠ 1896-1899

- Αχμέτ Σεντίτ: ΛΕ 1886-1887
 Αχμέτ Τεβφίκ: ΑΡΓ 1886-1887
 Αχμέτ Τζαβίτ: ΑΡΓ 1902-1905
 Αχμέτ Τζεβντέτ (1): Βαλής 1874-1875
 Αχμέτ Τζεβντέτ (2): ΜΠ 1889-1891
 Αχμέτ Τζεμίλ: ΑΡΓ 1864-1865
 Αχμέτ Φερίτ: ΜΠ 1891-1894, ΠΡ 1894-1896
 Αχμέτ Χιφζή: Βαλής 1889-1897
 Αχμέτ Χουρσίτ: Βαλής 1821-1822
 Βεσάφ: ΜΠ 1912
 Βεχσέτ: ΑΡΓ 1887
 Βεχμπή: ΑΡΓ 1887-1888
 Γιουσοφ Ταλή: ΜΠ 1886-1887
 Εγιούπ: βλ. και Αχμέτ-
 Εγιούπ: ΠΡ 1902-1904
 Εκρέμ: ΡΕ 1912
 Εμίν: βλ. και Μεχμέτ-
 Εμίν (1): ΛΕ 1885-1886
 Εμίν (2): ΠΡ 1896-1900
 Ετχέμ: βλ. και Ιμπραήμ-
 Ετχέμ: ΤΡ 1867-1868, 1877
 Ζιγιά: βλ. και Μεχμέτ-
 Ζιγιά: ΜΠ 1904-1905
 Ζιχνή: βλ. Μουσταφά-
 Ιζζεντίν Σιρ: ΙΩ 1868-1871, ΑΡΓ 1871-1873,
 ΠΡ 1873-1875
 Ιζζέτ: βλ. Αχμέτ-
 Ιμπραήμ: ΤΡ 1877
 Ιμπραήμ Ετχέμ: Βαλής 1867-1868
 Ιμπραήμ Ντερβίς: Βαλής 1863-1864
 Ισμαήλ (1): Βαλής 1820-1821
 Ισμαήλ (2): ΑΡΓ 1857-1863, ΜΠ 1863-1864,
 ΑΡΓ 1864, ΜΠ 1864-1866, ΑΡΓ 1866-1868,
 ΜΠ 1868-1869
 Ισμαήλ Αχμέτ: Βαλής 1873
 Ισμαήλ Ραχμή: Βαλής 1850-1851
 Ισμαήλ Χακκή: ΠΡ 1806-1807
 Ιχσάν: ΡΕ 1911-1912
 Καχραμάν: ΜΠ 1864, 1866-1867, ΙΩ 1867-1868
 Κεμαλή: βλ. Αλή-
 Κιαζίμ: ΑΡΓ 1878-1880, ΠΡ 1880-1881
 Κιανή: ΜΠ 1876-1877, ΑΡΓ 1877-1878
 Μαχμούτ: ΛΕ 1883-1885
 Μαχμούτ Χαμντή: Βαλής 1833-1836
 Μεχμέτ: βλ. και Χαφίζ-
 Μεχμέτ Ακίφ: Βαλής 1859-1863, 1875
 Μεχμέτ Αλή (1): ΑΡΤ 1860-1861
 Μεχμέτ Αλή (2): Βαλής 1912
 Μεχμέτ Εμίν (1): Βαλής 1833, 1836-1837
 Μεχμέτ Εμίν (2): Βαλής 1856-1857
 Μεχμέτ Εμίν (3): ΑΡΓ 1891-1893
 Μεχμέτ Ζιγιά (1): Βαλής 1845-1846
 Μεχμέτ Ζιγιά (2): ΑΡΓ 1901-1902
 Μεχμέτ Περτέφ: ΠΡ 1900-1902
 Μεχμέτ Ρεσίτ: Βαλής 1824-1833
 Μεχμέτ Τζαβίτ: ΑΡΤ 1866-1867
 Μεχμέτ Φεβζή: ΙΩ 1881
 Μεχμέτ Χαλίζ: ΜΠ 1887-1889
 Μεχμέτ Χοσρέφ: Βαλής 1844-1845
 Μουσταφά (1): ΑΡΓ 1863-1864, ΑΡΤ 1864
 Μουσταφά (2): ΑΡΓ 1900-1901
 Μουσταφά Ασίμ: Βαλής 1873-1874, 1880-1884
 Μουσταφά Ζιχνή: ΜΠ 1895, Βαλής 1909-1912
 Μουσταφά Νουρή: Βαλής 1837-1840
 Μουσταφά Τεβφίκ: ΑΡΓ 1893-1896
 Μουσταφά Χιλμή: Βαλής 1907-1909
 Μπεγλερή: ΡΕ 1911
 Μπεκίρ: ΛΕ 1882-1883
 Μπεκίρ Ρουστέμ: Βαλής 1848-1850, 1853
 Μπεντρή: ΑΡΓ 1882
 Μπεσίμ (1): Βαλής 1854
 Μπεσίμ (2): ΡΕ 1910-1911
 Ναζίμ: Βαλής 1909
 Ναζίφ: Βαλής 1877-1878
 Ναζμή: ΑΡΓ 1908, ΜΠ 1908-1911
 Νακή: ΑΡΓ 1880-1882

- Νετζίτ: βλ. Αχμέτ
 Νετζίτ Ρεσίτ: ΑΡΓ 1909-1911, ΠΡ 1911-1912
 Νουρή: βλ. Μουσταφά, Οσμάν
 Ντερβίς: βλ. Ιμπραήμ
 Ομέρ: Βαλής 1822-1825
 Ομέρ Σεβκή: ΠΡ 1904-1906
 Ομέρ Χουσαμουντίν: ΠΡ 1909
 Οσμάν Νουρή: Βαλής 1840-1844
 Οσμάν Φεβζή: Βαλής 1897-1906
 Περτέφ: βλ. Μεχμέτ-
 Ρασίμ: βλ. Αχμέτ-
 Ρασίτ: ΠΡ 1872-1873, ΑΡΓ 1873
 Ραχμή: βλ. Ισμαήλ-
 Ρεντίφ: Βαλής 1872-1873
 Ρεούφ (1): Βαλής 1871
 Ρεούφ (2): ΛΕ 1887, ΑΡΓ 1888-1891, ΜΠ 1896
 Ρεσίτ: βλ. Μεχμέτ-, Νετζίτ-
 Ριζά: βλ. και Αλή-, Χουσεϊν-
 Ριζά (1): ΜΠ 1878
 Ριζά (2): ΠΡ 1907-1909
 Ριφάτ (1): Βαλής 1857-1858
 Ριφάτ (2): ΤΡ 1869-1873
 Ρουσοντή: ΜΠ 1911-1912
 Ρουστέμ: βλ. Μπεκίρ
 Σαΐτ (1): Βαλής 1840
 Σαΐτ (2): ΙΩ 1867
 Σαΐτ (3): ΤΡ 1878-1879
 Σαλαχουντίν (1): ΜΠ 1873-1876, ΠΡ 1879-1880
 Σαλαχουντίν (2): ΑΡΓ 1905-1908
 Σαλίχ (1): Βαλής 1853-1854
 Σαλίχ (2): ΑΡΓ 1908
 Σαντίκ: ΜΠ 1878-1879
 Σαφβέτ: Βαλής 1871-1872
 Σεβκή: βλ. Αχμέτ, Ομέρ, Χασάν
 Σεΐφουλλάχ: Βαλής 1906-1907
 Σεκίρ: ΑΡ 1849-1850
 Σεντίτ: βλ. Αχμέτ
 Σελίμ (1): Βαλής 1829-1830 (:)
 Σελίμ (2): ΜΠ 1867-1868, ΠΡ 1868-1869,
 ΜΠ 1869-1873, ΑΡΓ 1873-1874
 Σερίφ: ΑΡΓ 1850-1853
 Σουλεϊμάν Φετχή: ΑΡΓ 1909
 Ταλή: βλ. Γιουσούφ
 Ταχίρ: ΑΡΓ 1860
 Ταχσίν: βλ. Χασάν-
 Τεβφίκ: βλ. Αχμέτ-, Μουσταφά-
 Τζαβίτ: βλ. και Αλή-, Αχμέτ-, Μεχμέτ-
 Τζαβίτ: ΑΡΓ 1868-1871, ΙΩ 1871, ΤΡ 1874-1877
 Τζεβντέτ: βλ. Αχμέτ-
 Τζελαλεντίν: ΜΠ 1903-1904
 Τζεμάς: ΑΡΓ 1908
 Τζεμίλ: βλ. Αχμέτ-
 Τιμούρ: ΠΡ 1870-1872, 1879, ΜΠ 1879-1886
 Φαζίλ: ΑΡΓ 1851-1857
 Φαχμή: βλ. Χασάν-
 Φεφζή: βλ. και Μεχμέτ-, Οσμάν-
 Φεβζή: ΤΡ 1877
 Φερίτ: βλ. Αχμέτ-
 Φετχή: βλ. Σουλεϊμάν-
 Φεχίμ: ΑΡΓ 1912
 Φικρή: ΠΡ 1875-1878
 Χαΐρεντίν: ΑΡΓ 1874-1876
 Χαΐρή: ΠΡ 1912
 Χακκή: βλ. Ισμαήλ
 Χαλίζ: βλ. Μεχμέτ-
 Χαμντή: βλ. Μαχμούτ
 Χασάν: ΜΠ 1895-1896
 Χασάν Σεβκή: ΑΡΓ 1861-1864,
 ΠΡ 1864-1868, 1878-1879
 Χασάν Ταχσίν: Βαλής 1912-1913
 Χασάν Φαχμή: ΜΠ 1905-1908
 Χασίμ: ΑΡΓ 1885-1886
 Χαφίζ Αχμέτ (1): Βαλής 1846-1847
 Χαφίζ Αχμέτ (2): ΜΠ 1887
 Χαφίζ Μεχμέτ: Βαλής 1847-1848
 Χιλμή: βλ. και Μουσταφά-

Χιλμή: ΠΡ 1909-1911, ΑΡΓ 1911-1912

Χιφζή: βλ. και Αχμέτ-

Χιφζή: ΑΡΓ 1893

Χοσρέφ: βλ. Μεχμέτ-

Χουροίτ: βλ. Αχμέτ-

Χουσαμουντίν: βλ. Ομέρ-

Χουσεΐν: ΜΠ 1846-1851, 1853-1856

Χουσεΐν Ριζά: Βαλής 1889

Χουσεΐν Χουσνή: Βαλής 1858-1859, 1863, 1875-
1877

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ/Ι

Συνοπτικά πληθυσμιακά στοιχεία για τους καζάδες της Ηπείρου

Παρουσιάζονται εδώ, σε ανεπεξέργαστη μορφή, τα κυριότερα συγκεντρωτικά στοιχεία που προσφέρουν οι πηγές μας για τον πληθυσμό των καζάδων της Ηπείρου κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Τα στοιχεία κατατάχτηκαν σε τέσσερις πίνακες:

- (1) Αριθμοί χωριών, όπου συνοψίζονται 6 πηγές σε αντίστοιχες στήλες.
- (2) Αριθμοί χανέδων (5 πηγές).
- (3) Πληθυσμός αρρένων (6 πηγές).
- (4) Συνολικός πληθυσμός (10 πηγές).

Οι πηγές δίνονται με χρονολογική σειρά και είναι οι εξής: Για το 1853 η στατιστική του *Spectateur de l'Orient*, τα στοιχεία της οποίας ανάγονται στην πραγματικότητα γύρω στο 1830 (βλ. παραπάνω, σελ. 261-262)· η ιδιόρρυθμη διαίρεση της πηγής σε «districts» αγνοήθηκε, και τα στοιχεία της συνοψίστηκαν με βάση τα διοικητικά όρια της εποχής της. Ακολουθούν οι συνοπτικές στατιστικές οικογενειών του Αραβαντινού (1856) και του Φραγκούδη (1866), καθώς και η δεύτερη στατιστική του Αραβαντινού (1869). Στις χρονολογίες 1871, 1875, 1888 και 1895 δίνονται τα στοιχεία των αντίστοιχων σαλναμέδων (βλ. σελ. 269, 273). Επίσης, συνοψίζονται οι ελληνικές προξενικές στατιστικές του 1876 και του 1906 (σελ. 288-289), η οθωμανική στατιστική του 1878 (σελ. 270), η απογραφή του 1886 (Karpat 1985, σ. 147), η στατιστική αρρένων του 1908, η στατιστική της εφημερίδας *Ήπειρος* για το 1912 (σελ. 277) και η πρώτη ελληνική απογραφή του 1913, σε συνδυασμό με την Εθνολογική Στατιστική της Βορείου Ηπείρου (σελ. 278-280). Για το 1912 δίνονται ακόμα οι αριθμοί χωριών του τελευταίου σαλναμέ της Κωνσταντινούπολης (τ. 67, σ. 818).

Οι αριθμοί παρέχονται όπως ακριβώς έχουν στο πρωτότυπο, αν και στις πηγές του 1853, 1856, 1866, 1869 και 1878 χρειάστηκε πρώτα να αθροιστούν οι αριθμοί του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού, ενώ ο πληθυσμός του 1888 και του 1895 δίνεται στο πρωτότυπο χωριστά κατά φύλο. Οι ασυμφωνίες που παρουσιάζονται σποραδικά στα πρωτότυπα, όταν συγκριθούν τα τελικά αθροίσματα των καζάδων με τα στοιχεία των επιμέρους χωριών, κοινοτήτων ή εθνικών ομάδων, αγνοήθηκαν. Τα συνολικά αθροίσματα στο τέλος κάθε πίνακα είναι τα πραγματικά· όταν το πρωτότυπο καταλήγει σε διαφορετικό άθροισμα, αυτό δηλώνεται στις υπο-

σημειώσεις. Δεδομένου ότι πάντα έχουμε να κάνουμε με αντίγραφα και όχι με πρωτότυπες καταγραφές, είναι δύσκολο να αποφανθεί κανείς αντικειμενικά ποιό άθροισμα θα πρέπει να θεωρηθεί «σωστό» και ποιό «λάθος», γιατί συχνά δεν είναι καθαρό σε ποιο στάδιο έχει επέλθει η ανωμαλία: στην αντιγραφή των προσθετών από το χαμένο σήμερα αρχέτυπο, στην άθροισή τους, ή και στα δύο μαζί. Οπωσδήποτε οι ποσοστιαίες αποκλίσεις που οφείλονται σε τέτοιου είδους λάθη είναι συνήθως ασήμαντες.

Πιο σημαντικό είναι το πρόβλημα της συγκρισιμότητας των στοιχείων, δεδομένου ότι απογραφικές μονάδες με το ίδιο όνομα μπορεί σε διαδοχικές στατιστικές πηγές να καλύπτουν διαφορετική εδαφική έκταση. Οι αποκλίσεις αυτές παρουσιάζονται στους πίνακες με τα ακόλουθα σύμβολα:

– Διασπάσεις και συγχωνεύσεις γειτονικών περιφερειών επισημαίνονται με άγκιστρα.

– Όταν οι αριθμοί δύο διαδοχικών πηγών δεν είναι συγκρίσιμοι, γιατί στο μεταξύ έχει σημειωθεί μεταβολή στα όρια του καζά, παρεμβάλλεται το σύμβολο (#).

– Οι τιμές που περικλείονται από άγκιστρα ({ }) παρουσιάζουν χονδροειδή σφάλματα ή παραλείψεις και θα πρέπει να αγνοηθούν εντελώς.

1. ΑΡΙΘΜΟΙ ΧΩΡΙΩΝ

Καζάς	1853	1856	1871	1888	1895	1912
Άρτας/Λούρου	144	—	{ 116 # 135 ^δ # {81}	68	68	68
Πρέβεζας	— ^α	{ 39	36	35	36	36
Ιωαννίνων	218	—	{ 225	222 # 219	223	223
Μετσόβου	— ^α	{ 5 ^γ	5 ^γ # 2	3	3	3
Γρεβενών	;	81	79	—	—	—
Βεντσών	;	26	—	—	—	—
Παραμυθιάς	72	66	64	{56}	62	62
Πάργας	— ^α	{ {5}	—	24	—	—
Φαναριού	— ^α	{ 24 ^γ }	—	—	—	—
Μαργαριτιού	89	—	{ 41	55 } —	74	71 — { 38
Ρεσαδιέ	—	—	—	—	—	{ 28
Φιλιατών	44	56	63	{54}	68	68
Πωγωνιού	35 #	43	43 #	38	38	38
Κόνιτσας	63 #	60	62 #	31 #	34	34 ^ε
Λεσκοβικιού	—	—	—	45	49	48 ^ε
Δελφίνου	{87}	118	130 —	{ # 104	92	87
Κουρβελ./Χειμάρρας	—	—	—	{ # {13}	22	# 13
Αργυροκάστρου	84 ^β #	57 #	62 #	69	64	63 ^ε
Τεπελενιού	{22} #	64 #	61	61	63	63
Προμετής	;	147	148 #	101	99 #	94
Αυλώνας	;	65	64	62	71	71
Μπερατιού	;	{308}	475	387	—	{ 218
Λιούσνιας	;	—	—	—	{ 215	215
Σκραπ./Γκουσνίτσκας	;	68	60	60	—	{ 101 # 108
Τομορίτσας	;	43	42	43	—	—
Σύνολο	(858)	1.657	1.830	1.535	1.597	1.568

α. Μνημονεύεται η πόλη χωρίς αντίστοιχη ύπαιθρο.

β. Συμπεριλαμβάνονται η Ρίζα με τη Ζαγοριά (19 χωριά), όχι όμως το καθαυτό Τεπελένι και η περιφέρεια Γαρδικιού (10 χωριά) που έχουν ενταχθεί στο Αργυροκάστρο αυθαίρετα.

γ. Απαριθμούνται χωριστά ενώ δεν συγκροτούσαν αυτοτελείς καζάδες.

δ. Συμπεριλαμβάνεται ο καζάς Ραδοβιζιού και Πετρίλου.

ε. Οι ενδιάμεσες μεταβολές στα όρια αυτών των καζάδων δεν λήφθηκαν, φράίνεται, υπόψη στους σαλ-ναμέδες.

2. ΑΡΙΘΜΟΙ ΧΑΝΕΔΩΝ

Καζάς	1856	1866	1875 ^α	1888	1895
Άρτας/Λούρου	4.482	4.655 ^γ	# 7.169	# 2.833	2.870
Πρέβεζας	1.650	1.794	2.056	2.274	2.306
Ιωαννίνων	10.850	11.703	15.536	# 17.097	17.180
Μετσόβου	1.164 ^β	1.300	{740} ^β	# 1.116	1.148
Γρεβενών	4.418	4.910	4.946	—	—
Βεντσών	933	1.030	—	—	—
Παραμυθιάς	1.724	2.024	2.570	2.627	2.633
Πάργας	422	455	1.056	—	—
Φαναριού	363 ^β	—	—	—	—
Μαργαριτιού	2.180	{2.126}	3.483	5.024	5.224
Ρεσαδιέ	—	—	—	—	—
Φιλιατών	3.385	3.418	4.800	4.938	4.936
Πωγωνιού	2.055	2.038	3.530	# 3.273	3.301
Κόνιτσας	3.769	4.170	# 4.806	# 3.112	# 3.115
Λεσκοβικιού	—	—	—	3.445	3.441
Δελβίνου	6.255	6.239	6.674	# { 3.904	3.476
Κουρβελεσιού/Χειμάρρας	—	—	—	{ {1.627}	3.213
Αργυροκάστρου	4.954	5.540	# 5.135	# 5.370	5.185
Τεπελενιού	4.027	4.026	# 4.240	4.698	4.558
Πρεμετής	4.541	4.589	8.217	# 5.247	5.189
Αυλώνας	4.330	4.176	4.350	5.575	5.546
Μπερατιού	{11.999}	{4.670}	14.031	16.488	— { 11.802
Λιούσνιας	—	—	—	—	{ 4.995
Σκραπ./Γκουσνίτσας	1.900	1.825	{3.000}	2.110	— { 3.589
Τομορίτσας	1.600	1.540	{625}	1.306	—
Σύνολο	76.971	72.218	96.964	92.064 ^δ	93.707

α. Τα στοιχεία του 1875 είναι τα ίδια με του 1871 εκτός από τους εξής καζάδες: Άρτας (5.366 χανέδες το 1871), Πρέβεζας (1.827), Πάργας (1.076), Μαργαριτιού (2.628).

β. Απαριθμούνται χωριστά ενώ δεν συγκροτούσαν αυτοτελείς καζάδες.

γ. Συμπεριλαμβάνεται ο καζάς Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων.

δ. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 91.762.

3. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΡΡΕΝΩΝ

Καζάς	1875	1878	1886	1888	1895	1908	
Άρτας/Λούρου	17.346 #	16.527 ^α #	8.681	7.481	7.137	11.072	
Πρέβεζας	5.255	5.255	6.595	5.465	5.565	7.837	
Ιωαννίνων	42.365	43.630 #	44.116	43.592	44.661	48.664	
Μετσόβου	3.278	3.308 #	2.755	2.547	2.785	3.024	
Γρεβενών	12.542	} — 16.941	—	—	—	—	
Βεντσών	—		—	—	—	—	—
Παραμυθιάς	6.614	7.893	8.063	7.882	7.766	8.678	
Πάργας	2.779	} —	—	—	—	—	
Φαναριού	—		—	—	—	—	—
Μαργαριτιού	8.810		11.914	13.422	12.570	12.576	15.118
Ρεσαδιέ	—	—	—	—	—	—	
Φιλιατών	{22.198}	11.552	12.732	12.505	12.702	14.834	
Πωγωνιού	9.725	10.180 #	10.495	9.699	10.007	11.135	
Κόνιτσας	{17.031} #	13.146 #	8.783	7.387 #	8.898 #	9.636	
Λεσκοβικιού	—	—	9.507	8.105	9.250 #	6.959	
Δελβίνου	{28.794}	16.081 #	} 10.460	10.364	10.097	11.020	
Κουρβελ./Χειμάρα	—	—		7.876	7.502	7.697 #	5.984
Αργυροκάστρου	15.007	14.843 #	15.464	15.203	15.212 #	21.125	
Τεπελενιού	{22.186}	11.515	13.591	13.224	12.434	11.706	
Πρεμετής	18.655 #	16.682 #	15.095	14.419	14.284	15.084	
Αυλώνας	12.611	12.130	16.276	15.379	14.378	15.917	
Μπερατιού	47.924	46.924	56.913	56.138	} — 34.568	32.907	
Λιούσνας	—	—	—	—		17.559	17.073
Σκραπ./Γκουσνίτσας	{7.010}	5.145	6.113	6.138	} — 9.180	9.972	
Τομορίτσας	{3.035}	3.159	4.132	4.064		—	—
Σύνολο	303.165	266.824	271.069	259.664 ^β	256.747	277.745 ^γ	

α. Συμπεριλαμβάνεται ο καζάς Ραδοβιζιού και Τζουμέρκων.

β. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 263.699.

γ. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 277.972, συνυπολογίζοντας και 227 «Αλβανούς Σαρακατσαναιούς» του σαντζακίου Ιωαννίνων δίχως ένδειξη καζά.

4. ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Καζάς	1853	1869	1871	1876	1886	1888	1895	1906	1912	1913
Άγρας/Λούρου	{44.100}	— {28.220 #	25.750 #	44.050 #	16.255	14.245	13.644	19.700	19.955	24.290
Πρόβεζας	—	{10.920	13.100	13.900	11.687	9.823	10.060	11.830	14.478	14.732
Ιωαννίνων	{95.360}	— {85.565	85.904	97.255	85.558	88.446	87.256	89.200	94.007	88.994
Μετσόβου	—	{8.300	6.530	6.000 #	5.099	4.812	5.371	5.330	5.781 #	5.470
Γρεβενών	;	26.200	32.538	— 32.390	—	—	—	—	—	—
Βεντσών	;	6.200	—	—	—	—	—	—	—	—
Παράμυθιάς	{33.950}	10.240	11.900	16.422	14.592	14.280	14.648	14.100	16.279	16.947
Πάργας	—	{2.600	— 5.310	7.079	—	—	—	—	—	—
Φαναριού	—	{2.410β	—	—	—	—	—	—	—	—
Μαργαριτιού	{25.040}	— {12.080	25.010	20.600	— 24.956	23.241	23.955	23.335	— {16.162	16.265
Ρεσαδιέ	—	—	—	—	—	—	—	—	— {11.466	—
Φιλιατών	{20.900}	18.800	22.198	{52.276}	24.210	23.979	24.179	26.680	28.673	— 40.090
Πωγωνιού	{22.780}	# 16.350	19.522	— δ #	21.072	20.037	20.755	20.648	21.794 #	26.005
Κόνιτσας	{32.850}	# 23.650	# 27.928	{44.152}	# 16.570	14.052 #	17.185 #	16.080	19.370 #	22.725
Λεοκοβιτιού	—	—	—	—	18.311	16.351	18.052 #	14.730	15.105 #	10.448
Δελβίνου	{41.915}	34.050	{28.794}	# {68.000}	— {19.991	19.884	19.003	19.661	20.332	21.940
Κουβέλεσιου/Χειμάρας	—	—	—	—	15.704	15.194	15.600 #	13.720	11.451	10.648
Αγροκοιάστρου	{47.040}α	34.050	27.622 #	{59.000}	30.689	30.305	30.460 #	39.837	42.054 #	41.440
Τεπελενιού	{11.000}	# 17.650	22.192 #	{55.200}	25.915	25.458	24.326	25.000	23.812 #	12.820
Πορμετής	;	{21.350}	43.244	49.000 #	28.876	28.075	28.172	28.672	31.101 #	23.074

Αυλώνας	;	19.400	22.400	31.072	29.615	28.408	27.455	31.675	;
Μπερατιού	;	(63.350)	105.104	113.768	107.843	107.099	68.011	(97.847)	;
Λιούσιας	;	—	—	—	—	—	34.578	(44.224)	;
Σκραπαριού/Γκουονίτσκας	;	7.700	(6.892)	(20.005)	11.719	11.794	19.274	(32.884)	;
Τομορίτσας	;	7.500	6.890	7.430	7.815	7.641	—	—	;
Σύνολο	(373.935)	456.585γ	538.828	737.599€	516.477ς	503.124	502.004	575.153ς	(391.820)η (375.888)

α. Βλ. τη σημείωση (β) του Πίνακα 1.

β. Αριθμούνται χωριστά αν και δεν αποτελούνταν αυτοτελείς καζάδες.

γ. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 457.585· το χειρόγραφο του 1866 (Αραβαντινός 1984, σ. 199-203) δεν δίνει άθροισμα, αλλά τα στοιχεία του βγάζουν τελικό εξαγόμενο 457.950.

δ. Ο συντάκτης της στατιστικής περιλαμβάνει ίσως (αναχρονιστικά) το Παγώνι στον καζά του Αργυροκάστρου.

ε. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 727.620, η αγγλική δημοσίευση του 1879 (παραπάνω, σημ. 64) σε 712.395 (η διαφορά οφείλεται κυρίως στην παραλείψη ενός μηδενικού από τον πληθυσμό του Σκραπαριού).

ς. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 506.548 (263.699 άντρες και 242.849 γυναίκες), η αναδημοσίευση του Baldacci σε 502.955 (Amadori-Virgilij 1908, σ. 299) και άλλου σε 499.012 (Baldacci 1930, σ. 203).

ζ. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 575.150, η δημοσίευση του Amadori-Virgilij (1908, σ. 302) σε 572.950 (έχει 306.381 Χριστιανούς αντί 306.581 και 263.937 Μουσουλμάνους αντί 265.934).

η. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 393.040.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ/ΙΙ

Αναλυτικά στοιχεία για τον καζά των Ιωαννίνων

Στους δύο πίνακες που ακολουθούν συνοψίζονται τα πληθυσμιακά στοιχεία πέντε διαφορετικών πηγών για την πόλη και τα χωριά του καζά των Ιωαννίνων. Εκτός από τα αναλυτικά στοιχεία των προαναφερόμενων απαριθμήσεων του Αραβαντινού (1856) και του γιαννιώτικου σαλαμέ του 1895, αξιοποιούνται οι αριθμοί κατοίκων της στατιστικής του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1874), τα στοιχεία των εκκλησιαστικών στατιστικών Ιωαννίνων και Βελλάς-Κονίτσης για το 1888 (Επίμετρο, σελ. 482-491), και η πρώτη ελληνική απογραφή του 1913. Δίπλα στους χανέδες («οίκους») που απαριθμεί ο Αραβαντινός παρατίθενται και οι αριθμοί των «στεφάνων», ενώ στα στοιχεία του 1895 και του 1913 δίνεται χωριστά ο πληθυσμός αρρρένων και θηλέων· το άθροισμά τους εδώ παραλείπεται. Στο τέλος κάθε στήλης σημειώνεται το πραγματικό της άθροισμα, το οποίο κατά συνέπεια δεν συμπίπτει με τον ονομαστικό πληθυσμό του καζά, όπως παρατέθηκε στις αντίστοιχες στήλες του προηγούμενου παραρτήματος· οι αποκλίσεις μεταξύ πραγματικών και ονομαστικών αθροισμάτων, στατιστικά ασήμαντες οι περισσότερες, απαριθμούνται στις υποσημειώσεις. Τα χωριά του καθενός από τους τέσσερις ναχιγιέδες του καζά (Κουρέντων, Ζαγοριού, Μαλακασιού και Τσαρκοβίστας) σημειώνονται αλφαβητικά με τα παλιά τους ονόματα· ύστερα από μία κάθετη γραμμή σημειώνεται η τυχόν νεότερη μετονομασία τους. Στο τέλος του Παραρτήματος καταχωρούνται αλφαβητικά οι νεότερες κοινότητες της επαρχίας Δωδώνης, όπως ακριβώς τις συναντάμε στην απογραφή του 1991, και μαζί τους ο αριθμός του χωριού ή των χωριών με τα οποία αντιστοιχούν στον κατάλογο.

1. ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ

	1856		1888	1895
	Χανέδες	Στέφανα		
1. Πόλη των Ιωαννίνων				
(Χριστιανοί)	2.280	2.600	2.189 ⁰	
(Μουσουλμάνοι/Εβραίοι)	1.193	;		
(Σύνολο)	3.473 ⁵			3.314

	1856		1888	1895
	Χανέδες	Στέφανα		
<i>Ναχιγιές Κουρέντων</i>				
2. Άνω Λαψίστα	12	13	35	27
3. Αραχοβίτσα/Λευκοθέα	33	51	38	28
4. Βαγενίτι	10	22	21	11
5. Βάνιστα/Κρύα	4	5	11	9
6. Βάρβεισι/Άγιοι Απόστολοι	8	8	15	12
7. Βατατάδες	8	18	20	20
8. Βελτίσιστα/Κληματιά	110	193	192	170
9. Βλαχάτανο	16	21	24	26
10. Βράβορη/Ανάργυροι	21	27	50	43
11. Βροντισμένη	–	–	18	–
12. Γαβρισιοί	9	15	19	20
13. Γαρδίκι (Μεγάλο-)	10	10	17	15
14. Γαρδικόπουλο	5	5	6	7
15. Γερομνήμη	38	75	78	57
16. Γιουργάνιστα	13	22	30	15
17. Γκρίμπιανη/Αρετή	17	28	40	64 ^β
18. Γκρίμποβο	34	54	62 ^ι	39 ^β
19. Γλύζιανη/Καταρράκτης	18	29	25	20
20. Γραμμένο	60	108	120	102
21. Γρανιτσοπούλα	21	43	16	23
22. Δελβινακόπουλο	20	28	25	30
23. Δολιανά	61	109	227	148
24. Δραγομή/Παλιουρή	11	18	22	23
25. Δραγοψά	39	71	71	63
26. Ζαγόριανη/Χρυσοράχη	48	80	80	63
27. Ζαγόρτσα/Πολύγυρος	18	19	73	63
28. Ζελίστα/Φωτεινό	65	81	47	41
29. Ζέλοβα/Βουνοπλαγιά	23	29	46	39
30. Ζίτσα	150	216	290	260
31. Ζοντίλα/Ζωοδόχος	13	17	24	21
32. Ζόργιανη	15	6	4	7
33. Καλοχώρι	19	42	40	37
34. Καρίτσα	42	90	100	86
35. Κάτω Λαψίστα	10	23	25	20
36. Κοβίλιανη/Πολύλοφο	26	50	47	39
37. Κοκκινόχωμα	31	31	23	24
38. Κόντσικα	32	65	60	63
39. Κοσόλιανη/Αετόπετρα	18	25	44	33
40. Κουκλιοί	50	78	98	68
41. Κούρεντα	27	43	80	56
42. Κουτρουλάδες/Σακελλαρικό	14	18	18	13

	1856		1888	1895
	Χανέδες	Στέφανα		
43. Κρετσούνιστα/Δεσποτικό	60	87	130	66
44. Λιγοψά	27	63	80	73
45. Λίθινο	11	25	32	21
46. Λιόκου/Ασβεστοχώρι	17	17	40	45
47. Μαζαράκι	26	38	45	24
48. Μαυρονόρος	–	–	–	20
49. Μόσιαρη/Σιταριά	79	127	118	65
50. Μοσπίνα/Λύγγος	36	40	70	62
51. Μπέρχου	2	3	4	4
52. Μπισδούνη (Μεγάλο-)/Ελεούσα	53	65	60	61
53. Μπισδουνόπουλο/ Άγιος Ιωάννης	5	7	6	8
54. Μπορντάρι/Δαφνόφυτο	23	27	25	22
55. Μποτσαρά	23	35	36	21
56. Μπράγια/Κρανούλα	16	16	20	19
57. Μπριάνιστα/Βασιλόπουλο	21	49	34	20
58. Νεγράδες	17	38	31	28
59. Νεοχώρι ^α	11	12	18	18
60. Νεοχωρόπουλο ^α	9	14	12	13
61. Νησί Ιωαννίνων	80	95	147	–
62. Ντίσπερη/Λυκοτρίχι	7	12	25	21
63. Ντόμπρου/Πετράλωνα	–	–	34	30
64. Πέραμα	28	31	60	50
65. Περάτι	17	34	26	24
66. Περίλεπτη/Περίβλεπτος	11	17	16	15
67. Πετσάλι (Κάμπου)	20	20	19	20
68. Πετσάλι (Κουρέντων)	4	6	–	–
69. Πογδορά/Λυκοστάνη	11	12	7	13
70. Πογδόριανη/Παρακάλαμος ^β	36	53	–	173 ^γ
71. Πρωτόπαπα	88	150	116	97
72. Ραδοτόβι/Ροδοτόπι	38	46	58	50
73. Ράικο	20	44	45	28
74. Ριάχοβο	8	16	20	11
75. Ριζό	14	31	32	23
76. Σαντοβίτσα/Μάρμαρα	26	50	70	58
77. Σελίτσανα	–	–	–	–
78. Σιούτισα/Καστρί	12	18	12	14
79. Σούλι Ντίνου/Σουλόπουλο ^γ	40	40	32	23
80. Σουλόπουλο/Μικρό Σουλόπουλο ^γ	12	12	5	8
81. Σπήλιο	6	10	8	22
82. Σταυράκι	8	11	38	32
83. Στρούνη/Αμφιθέα	7	10	10	8
84. Τσαρκοβίστα/Εκκλησοχώρι	21	78	80	37
85. Τσέργιανη/Λοφίσκος	11	11	25	21

	1856		1888	1895
	Χανέδες	Στέφανα		
86. Τσιφλικόπουλο	6	7	–	–
87. Χίγκα	30	66	65	59
88. Ψήγα	34	58	58	50
Σύνολο ναχιγιέ:	Χωριά	(83)	(82)	(82)
	Οικογένειες	2.210	3.487	4.050
			4.050	3.382

Ναχιγιές Ζαγοριού

89. Άγιος Μηνάς	21	52	12	30
90. Αλιζότ Τσιφλίκι/Γεροπλάτανος	26	56	92	72
91. Άνω Βίτσα	51	99	90	75
92. Άνω Ραβένια	46	79	95	75
93. Άνω Σουδενά/Άνω Πεδινά	83	142	153	134
94. Αρτσίστα/Αρτίστη	80	210	215	183
95. Βιτσικό/Βίκος	27	57	30	42
96. Βοβούσα	26	42	50	58
97. Βραδέτο	28	39	54	44
98. Γρεβενίτι	105	142	270	264
99. Δοβρά/Ασπράγγελι	87	196	236	175
100. Δόλιανη/Νέον Αμαρούσιον	41	69	89	85
101. Δραγάρι/Καστανιώνας	28	60	75	58
102. Δρεστενίκο/Τρίστενο	45	74	215	190
103. Ζοντίλα/Δικόρουφο	79	142	190	163
104. Καβαλλάρι	19	21	36	43
105. Καλουτά	71	105	150	126
106. Καμινιά	19	25	45	46
107. Καπέσοβο	42	56	70	64
108. Κάτω Βίτσα	88	88	90	72
109. Κάτω Ραβένια	27	63	70	52
110. Κάτω Σουδενά/Κάτω Πεδινά	103	127	200	161
111. Κουκούλι	58	101	130	115
112. Λάιστα	155	257	435	377
113. Λεσινίτσα/Βρυσσοχώρι	82	136	260	215
114. Λιασκοβέτσι/Λεπτοκαρυά	98	121	120	174
115. Λυγγιάδες	20	30	40	80
116. Μακρίνου	43	62	50	90
117. Μανασή	37	53	60	60
118. Μαυροβούνι	21	63	60	52
119. Μεσοβούνι	19	33	26	28
120. Μονοδέντρι	54	65	126	100
121. Μπάγια/Κήποι	78	120	181	153
122. Μπούλτσου/Ελάτη	44	97	118	101
123. Νεγάδες	57	93	85	90

	1856		1888	1895
	Χανέδες	Στέφανα		
124. Ντομπρίνοβο/Ηλιοχώρι	62	138	190	157
125. Παλιοχώρι (Λάιστας)	20	41	68	57
126. Πάπιγκο	100	146	108	159
127. Σκαμνέλλι	93	148	184	169
128. Σοπωτσέλι/Δίλοφο	50	90	140	118
129. Στολοβό/Διπτόταμο	38	44	51	54
130. Τσεπέλοβο	79	100	150	187
131. Τσερβάρι/Ελαφότοπος	139	266	205	78 ^δ
132. Τσερνέσι/Ελατοχώρι	79	129	120	187
133. Φλαμπουράρι	44	104	100	151
134. Φραγκαδες	95	101	138	125
Σύνολο ναχιγιέ:	Χωριά	(46)	(46)	(46)
	Οικογένειες	2.707	4.482	5.289

Ναχιγιές Μαλακασιού

135. Άγναντα	78	135	–	–
136. Αρδομίστα/Λογγάδες	18	35	43	41
137. Βαλτσώρα/Πηγάδια	13	25	26	22
138. Βάξια/Δρίσκος	–	–	–	–
139. Βασταβέτσι/Πετροβούνι	14	17	59	49
140. Γερακάρι	16	27	37	39
141. Γιάννιστα/Βασιλική	10	10	18	11
142. Γκοβριτσά/Κρυόβρυση	12	27	63	51
143. Γκούρα/Βαπτιστής	–	–	–	–
144. Γορίτσα	–	–	–	–
145. Γουλάζ/Πλατανιά	6	8	10	16
146. Δεμάτι	106	136	88	80
147. Καλαρίτες	128	241	–	–
148. Καλέντζι	65	94	105	87
149. Καλύβια Τσώρας/Μαβίλης	–	–	13	17
150. Κατσικά	23	46	54	44
151. Κλαζιάδες/Δροσοχώρι	29	36	64	64
152. Κολωνιάτι	12	16	17	15
153. Κοντινοί	2	2	12	11
154. Κοντοβράκι/Δαφνούλα	15	15	17	31
155. Κορύτιανη	22	37	19 ^α	38
156. Κοτόρτσι/Αετοράχη	26	26	61	50
157. Κουτσελιό	25	41	84	69
158. Κράψη	51	91	187	274
159. Κωστίτσι	–	–	–	–
160. Λάζαινα	–	–	–	–
161. Λεσιανά/Αυγό	9	9	12	10

	1856		1888	1895
	Χανέδες	Στέφανα		
162. Λιάπου/Γτέα	14	40	82	95
163. Λοζέτσι/Ελληνικό	104	109	174	153
164. Λουχάνιστα/Ανατολική	–	–	–	–
165. Μάζια	22	55	66	61
166. Ματσούκι	19	23	–	–
167. Μεγάλη Γότισσα ^δ	66	161	202	91
168. Μεγ. Προσγόλι/Μεγ. Περιστέρι ^δ	38	126	171	211
169. Μικρή Γότισσα ^δ	–	–	–	59
170. Μικρό Προσγόλι/Μ. Περιστέρι ^δ	–	–	–	–
171. Μιλιατάδες	7	8	–	3
172. Μιχαλίτσι	9	17	59	49
173. Μογγιλιό/Καρνές	9	17	35	59
174. Μορκιοί/Ηλιόκαλη	16	18	19	42
175. Μουζακιοί	12	21	26	27
176. Μπαρκουμάδι/Καστρίτσα	29	70	56	62
177. Μπιζάνι	6	7	15	12
178. Μπραντοβάρι	4	5	12	–
179. Νίστορα	37	37	40	33
180. Ντερβεντίστα/Ανθοχώρι	23	51	–	83
181. Ντοβίστιανα/Προσήλιο	27	40	59	52
182. Παλιοχώρι (Συράκου)	–	–	–	80
183. Πάτερο	17	31	49	40
184. Πέτρα	25	62	74	76
185. Πλέσια	24	48	80	63
186. Προσβάλα/Βαθύπεδο	9	20	45	38
187. Ραφίστα/Πεδινή	19	41	40	34
188. Σερβιανά	11	15	25	23
189. Σκλούπου/Αμπελοχώρι	28	28	–	–
190. Συράκο	148	310	502	485
191. Φορτόσι	33	54	95	77 ^ε
192. Φράσταντα/Κυπαρίσσια	6	7	9	7
193. Χουλιαράδες	31	70	100	49
194. Χρυσοβίτσα	40	29	145	132
Σύνολο ναχιγιέ: Χωριά		(50)	(45)	(48)
Οικογένειες	1.513	2.594	3.169	3.215

Ναχιγιές Τσαρκοβίστας

195. Αλποχώρι Μπότσαρη	8	11	18	22
196. Αλποχώρι Ταχίραγα/Μαντεϊόν	35	38	46	50
197. Άνω Μουσιωτίτσα ^ε	–	–	–	–
198. Άρδοσι	6	10	12	16
199. Βαριάδες	15	32	43	44

	1856		1888	1895
	Χανέδες	Στέφανοι		
200. Βαρλαάμ	24	44	49	51
201. Βοτίβιστα/Αμπελεία	11	12	18	21
202. Γιωργάνου	12	13	49	56
203. Γρατσανά/Ασπροχώρι	25	64	62	59
204. Δεφβίζιανα	6	8	47	66
205. Δραγοβέτσι/Ελαφος	7	8	15	17
206. Δραμειοί	50	60	45	38
207. Έλιζνα/Αρτοπούλα	25	42	23	54
208. Ζόριστα/Πεντόλακκος	13	18	38	35
209. Θεριακήσι	23	24	36	36
210. Κάτω Μουσιωτίτσα ^ε	26	46	56	37
211. Κοπάνοι	16	25	48	52
212. Κοσμηρά	24	54	50	61
213. Κουκλέσι	22	24	33	29
214. Κρυφοβό	8	22	31	34
215. Κωστάνιανη	19	24	30	33
216. Λαγάτορα/Μυροδάφνη	6	19	19	22
217. Λαγγιώτισσα	10	12	11	11
218. Λευτεροχώρι	12	14	16	16
219. Λίπα	26	51	47	62
220. Μανωλιάσα	25	30	38	43
221. Μελιγγιοί	28	50	58	61
222. Μελίχοβο/Μελιά	11	17	19	24
223. Μουκοβίνα	9	10	21	41 ^{υς}
224. Μούλες/Πέρδικα	6	22	21	23
225. Μπαουσιοί	22	59	58	51
226. Μπάρτζι/Επισκοπικό	15	21	7	10
227. Μπεστιά	-	-	-	-
228. Μπουράτσα/Αγ. Τριάδα	6	9	17	18
229. Μπουρελέσα/Κουμαριά	21	41	20	47
230. Παλιοχώρι (Μπότσαρη)	13	19	30	34
231. Πεστά	15	27	59	63
232. Πλέσια/Αγ. Αναστασία	10	23	18	24
233. Ραβένια	7	19	22	22
234. Ραψαίοι	15	ς	12	13 ^{υς}
235. Ρωμανού	17	13	30	44
236. Σερζιανά	9	11	00	8
237. Σιστρούνι	8	15	18	26
238. Σκλίβανη	24	38	82	79
239. Τέροβο	50	105	98	84
240. Τόσχεσι/Αχλαδιές	34	37	35	66
241. Τσαρκοβίστα/Δωδώνη	29	30	41	55
242. Τσερίτσανα/Πλατάνια	20	51	38	62

		1856		1888	1895
		Χανέδες	Στέφανα		
Σύνολο ναχιγιέ:	Χωριά	(46)		(45)	(46)
	Οικογένειες	823	1.322	1.584	1.820
ΓΕΝΙΚΟ ΑΘΡΟΙΣΜΑ					
	Χωριά:	(225)		(218)	(223)
	Χριστιανοί:	9.533	14.485 ^η	16.664	
	Σύνολο:	10.726			17.020 ^η

- α. Το Νεοχωρόπουλο λέγεται και Νεοχώρι Μπεμπρήμπεη ή Μιτκόμπεη, το καθαυτό Νεοχώρι και Νεοχώρι Ντερβίσμπεη.
- β. Το χωριό της Τουρκοκρατίας αντιστοιχεί τοπογραφικά στο συνοικισμό Άνω Παρακάλαμος· το σημερινό χωριό βρίσκεται στη θέση των παλιών Καλυβιών της Πογδόριανης, τα οποία δεν περιλαμβάνονται στις στατιστικές (βλ. Μέρος Β', σημ. 490).
- γ. Το Σούλι Ντίνου λέγεται και Άνω Σούλι ή Σούλι Πολυχρόνη, το (πρώην) Σουλόπουλο λέγεται και Κάτω Σούλι, Σούλι Μπεμπρήμπεη ή Σούλι Μιτκόμπεη. Η επιτροπή μετονομασιών κατόρθωσε εδώ να συγχύσει τελείως τα πράγματα.
- δ. Η Γότιστα και το Προσόλι είναι στην αρχή ενιαία χωριά· συμβατικά τα στοιχεία τους εντάχθηκαν στα λήμματα «Μεγάλη Γότιστα» και «Μεγάλο Προσόλι».
- ε. Μέχρι το 1913 η Μουσιωτίτσα είναι ενιαίο χωριό· τα στοιχεία της εντάχθηκαν συμβατικά στο λήμμα «Κάτω Μουσιωτίτσα».
- ς. Ο αριθμός των χανέδων από τη συνοπτική στατιστική του Αραβαντινού (σ. 248) και παραλείποντας τις 200 «ξένες» οικογένειες, με την προσθήκη των οποίων προέκυψαν ίσως οι 2.400 Χριστιανικές της σ. 328.
- ζ. Έχει ενταχθεί στον καζά της Άρτας, όπου δεν καταγράφονται στέφανα· στη θέση του υπάρχει η Κλεισούρα με 29 χανέδες και 52 στέφανα.
- η. Τα αθροίσματα του Αραβαντινού είναι σχεδόν παντού ανώμαλα: Στη σ. 399 δίνει χριστιανικούς χανέδες 9.657, αλλά τα αθροίσματα που δίνει ο πίνακας του κατά ναχιγιέ βγάζουν συνολικό εξαγόμενο 8.949 χανέδες και 13.899 στέφανα, ενώ εκείνα της σ. 249, αν προστεθούν και τα στοιχεία της πόλης των Ιωαννίνων, βγάζουν 9.718 χανέδες και 14.480 στέφανα.
- θ. Συναριθμούνται και οι Διαμαρτυρούμενοι.
- ι. Συμπεριλαμβάνονται ρητά και τα Σελίτσανα.
- ια. Το σωστό ίσως είναι 49.
- ιβ. Οι αριθμοί οικογενειών των χωριών Γκρίμπιανη και Γκρίμποβο μοιάζουν να έχουν αντιστραφεί.
- ιγ. Περιλαμβάνεται και η Βροντισμένη.
- ιδ. Το σωστό ίσως είναι 178.
- ιε. Συμπεριλαμβάνεται ρητά και το Κωστίτσι.
- ις. Συμπεριλαμβάνεται ρητά και η Μπεσιτιά.
- ιζ. Αντί «Ραψάιοι» γράφει «Μπεσμπινάο» (=Πέντε Πηγάδια).
- ιη. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 17.180.

2. ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

	1874		1895		1913	
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Άρρενες	Θήλειες	
1. Πόλη των Ιωαννίνων:						
(Χριστιανοί)	7.181			6.977	5.141 ^δ	
(Μουσουλμάνοι/Εβραίοι)				2.322	2.364	
(Σύνολο)		9.194	8.370	9.299	7.505	

Ναχιγιές Κουρέντων

2. Άνω Λαψίστα	180	60	65	78	75
3. Αραχοβίτσα/Λευκοθέα	175 ^ς	76	72	102	100
4. Βαγενίτι	130	56	52	62	86
5. Βάνιστα/Κρούα	61	31	24	44	37
6. Βάρβει/Αγ. Απόστολοι	75	24	18	43	39
7. Βαταπάδες	90	60	59	31	41
8. Βελτσίστα/Κληματιά	800	500	468	461	469
9. Βλαχάτανο	110	53	69	75	114
10. Βράβορη/Ανάργυροι	300	156	133	143	188
11. Βροντισμένη	–	44	43	49	55
12. Γαβρισιοί	103	56	42	69	70
13. Γαρδίκι (Μεγάλο–)	–	46	38	55	75
14. Γαρδικόπουλο	35	16	13	–	–
15. Γερομήμη	380 ^ς	199	193	157	219
16. Γιουργάνιστα	170 ^ς	76	78	73	71
17. Γκρίμπιανη/Αρετή	260 ^ς	88	90	–	–
18. Γκρίμποβο	240 ^ς	170	154	105	200
19. Γλύζιανη/Καταρράκτης	140 ^ς	72	85	72	84
20. Γραμμένο	1.500	347	368	392	416
21. Γρανιτσοπούλα	100 ^ς	145	140	106	153
22. Δελβινακόπουλο	135 ^ς	82	78	96	89
23. Δολιανά	1.135 ^ς	416	493	349	553
24. Δραγουμή/Παλιουρή	130 ^ς	56	59	73	60
25. Δραγοψά	350	138	120	130	130
26. Ζαγόριανη/Χρυσοράχη	390 ^ς	202	176	225	257
27. Ζαγόρτσα/Πολύγυρος	300	146	124	231	235
28. Ζελίστα/Φωτεινό	250 ^ς	165	175	93	140
29. Ζέλοβα/Βουνοπλαγιά	330	136	127	155	275
30. Ζίτσα	1.500	712	760	503	645
31. Ζοντίλα/Ζωοδόχος	250	106	89	105	111
32. Ζόργιανη	45 ^ς	24	28	44	33
33. Καλοχώρι	240 ^ς	86	69	79	99
34. Καρίτσα	350	272	267	251	309
35. Κάτω Λαψίστα	150	54	50	79	77
36. Κοβίλιανη/Πολύλοφο	300	178	139	129	187

	1874	1895		1913	
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Άρρενες	Θήλειες
37. Κοκκινόχωμα	130 ^ς	57	54	57	69
38. Κόντσικα	425	242	206	269	297
39. Κοσόλιανη/Αετόπετρα	210 ^ς	192	197	160	275
40. Κουκλιοί	490 ^ς	259	266	279	333
41. Κούρεντα	305 ^ς	213	223	189	243
42. Κουτρουλάδες/Σακελλαρικό	70	60	61	45	60
43. Κρετσούνιστα/Δεσποτικό	630 ^ς	311	362	272	362
44. Λιγοψά	450	233	275	204	252
45. Λίθινο	150 ^ς	73	74	85	104
46. Λιόκου/Ασβεστοχώρι	259	124	103	159	168
47. Μαζαράκι	235 ^ς	110	116	103	115
48. Μαυρονόρος	–	116	99	135	153
49. Μόσιαρη/Σιταριά	580 ^ς	230	271	165	243
50. Μοσπίνα/Λύγγος	380	159	141	159	179
51. Μπέρκου	30	19	18	23	30
52. Μπισδούνι (Μεγάλο–)/Ελεούσα	160	145	132	291	251
53. Μπισδουνόπουλο/Αγ. Ιωάννης	30	22	16	36	31
54. Μπορντάρι/Δαφνόφυτο	135 ^ς	47	58	50	66
55. Μποτσαρά	180 ^ς	101	102	104	152
56. Μπράγια/Κρανούλα	95	32	17	52	51
57. Μπριάνιστα/Βασιλόπουλο	240 ^ς	76	86	74	95
58. Νεγράδες	200	89	81	64	65
59. Νεοχώρι ^α	80	44	40	76	68
60. Νεοχωρόπουλο ^α	50	32	26	39	38
61. Νησί Ιωαννίνων	500	–	–	259	268
62. Ντίσπερη/Λυκοτρίχι	84	59	43	52	42
63. Ντόμπρου/Πετράλωνα	250	106	110	118	159
64. Πέραμα	245	155	155	93	88
65. Περάτι	200	74	64	75	96
66. Περίλεφτη/Περίβλεπτος	140	39	36	94	71
67. Πετσάλι (Κάμπου)	80	60	29	82	83
68. Πετσάλι (Κουρέντων)	55 ^ς	–	–	–	–
69. Πογδορά/Λυκοστάνη	35	25	17	24	31
70. Πογδοριανη/Παρακάλαμος ^β	620 ^ς	446	452	415	385
71. Πρωτόπαπα	700	417	401	389	467
72. Ραδοτόβι/Ροδοτόπι	300	198	145	227	263
73. Ράικο	240 ^ς	98	88	74	98
74. Ριάχοβο	105 ^ς	78	66	73	75
75. Ριζό	190 ^ς	126	146	122	183
76. Σαντοβίτσα/Μάρμαρα	444	217	214	355	349
77. Σελίτσανα	60 ^ς	–	–	45	62
78. Σιούτισα/Καστρί	90 ^ς	42	45	50	64
79. Σούλι Ντίνου/Σουλόπουλο ^γ	175 ^ς	61	54	72	94

	1874		1895		1913	
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Άρρενες	Θήλειες	
80. Σουλόπουλο/Μικρό Σουλόπουλογ	55 ^ς	34	44	47	51	
81. Σπήλιο	85 ^ς	30	25	28	17	
82. Σταυράκι	200	113	116	158	174 ^ε	
83. Στρούνη/Αμφιθέα	51	26	26	37	56	
84. Τσαρκοβίστα/Εκκληροχώρι	380 ^ς	252	204	206	198	
85. Τσέργιανη/Λοφίσκος	200	101	97	71	104	
86. Τσιφλικόπουλο	–	–	–	–	–	
87. Χίγκα	320 ^ς	183	177	137	186	
88. Ψήνα	250	140	139	278	170	
Σύνολο ναχιγιέ:		(83)	(83)	(83)		
Χωριά						
Κάτοικοι	22.272	11.114	10.875	11.330	13.226	

Ναχιγιές Ζαγοριού

89. Άγιος Μηνάς	85 ^ς	80	75	50	74
90. Αλιζότ Τσιφλίκι/Γεροπλάτανος	480 ^ς	217	225	139	229
91. Άνω Βίτσα	370	168	187	60	100
92. Άνω Ραβένια	470 ^ς	203	225	194	264
93. Άνω Σουδενά/Άνω Πεδινά	910	306	314	157	276
94. Αρτσίστα/Αρτίστη	400 ^ς	410	489	233	341
95. Βιτσικό/Βίκος	175 ^ς	74	91	46	63
96. Βοβούσα	250	269	228	247	258
97. Βραδέτο	250	73	100	33	70
98. Γρεβενίτι	1.500	542	587	298	488
99. Δοβρά/Ασπράγγελοι	1.000	389	419	246	382
100. Δόλιανη/Νέον Αμαρούσιον	400	146	171	77	115
101. Δραγάρι/Καστανιώνας	350	95	108	33	70
102. Δρεστενίκο/Γρίστενο	700	342	397	119	301
103. Ζοντίλα/Δικόνυφο	1.800	349	358	219	333
104. Καβαλλάρι	150	88	78	65	89
105. Καλουτά	500	213	228	174	265
106. Καμνιά	100	51	67	44	76
107. Καπέσοβο	400	105	107	80	122
108. Κάτω Βίτσα	300	182	199	106	154
109. Κάτω Ραβένια	360 ^ς	207	209	136	239
110. Κάτω Σουδενά/Κάτω Πεδινά	750	402	411	184	301
111. Κουκούλι	400	148	188	56	97
112. Λάιστα	2.200	830	870	320	572
113. Λεσινίτσα/Βρυσοχώρι	1.600	421	449	162	326
114. Λιασκοβέτσι/Λεπτοκαρυά	1.000	287	320	139	225
115. Λυγγιάδες	196	141	136	111	139
116. Μακρίνου	500	186	186	60	73
117. Μανασσή	200	114	134	69	128

	1874		1895		1913	
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Άρρενες	Θήλειες	
118. Μαυροβούνι	290 ^ς	115	147	73	132	
119. Μεσοβούνι	115 ^ς	75	83	82	107	
120. Μονοδέντρι	500	241	225	47	63	
121. Μπάγια/Κήπτοι	800	341	338	125	244	
122. Μπούλτσου/Ελάτη	470	256	276	142	201	
123. Νεγάδες	600	235	232	146	188	
124. Ντομπρίνοβο/Ηλιοχώρι	1.200	398	419	166	281	
125. Παλιοχώρι (Λάιστας)	250	146	163	35	55	
126. Πάπιγκο	570 ^ς	292	349	159	273	
127. Σκαμνέλλι	1.200	369	396	186	232	
128. Σοπωτσέλι/Δίλοφο	500	197	242	97	168	
129. Στολοβό/Διπόταμο	250	68	77	36	57	
130. Τσεπέλοβο	700	385	374	272	342	
131. Τσερβάρι/Ελαφότοπος	800	408	442	275	410	
132. Τσερνέσι/Ελατοχώρι	1.000	363	359	88	141	
133. Φλαμπούρι	750	288	347	119	175	
134. Φραγκάδες	700	243	257	153	214	
Σύνολο ναχιγιέ:						
Χωριά	(46)	(46)	(46)			
Κάτοικοι	28.491	11.458	12.282	6.058	9.453	

Ναχιγιές Μαλακασιού

135. Άγναντα	1.000	—	—	—	—	
136. Αρδομίστα/Λογγάδες	300	106	98	166	158	
137. Βαλτσώρα/Πηγάδια	100	43	52	76	73	
138. Βάξια/Δρίσκος	—	—	—	98	108	
139. Βασταβέτσι/Πετροβούνι	500	128	116	268	287	
140. Γερακάρι	140	102	95	99	144	
141. Γιάννιστα/Βασιλική	50	36	38	52	52	
142. Γκοβριτσά/Κρυόβρυση	250	79	77	99	108	
143. Γκούρα/Βαπτιστής	—	—	—	128	119	
144. Γορίτσα	—	—	—	60	54	
145. Γουλάς/Πλατανιά	20	20	21	9	16	
146. Δεμάτι	400	229	219	198	247	
147. Καλαρίτες	1.300	—	—	—	—	
148. Καλέντζι	400	257	262	169	227	
149. Καλύβια Τσώρας/Μαβίλης	—	30	25	41	33	
150. Κατσικά	400	215	177	277	293	
151. Κλαζιάδες/Δροσοχώρι	259	160	135	142	148	
152. Κολωνιάτι	50	23	18	29	29	
153. Κοντινοί	30	21	21	35	22	
154. Κοντοβράκι/Δαφνούλα	150	115	104	115	134	
155. Κορύτιανη	220	107	113	76	116	

	1874		1895		1913	
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις	Άρρενες	Θήλεις	
156. Κοτόρτσι/Αετοράχη	350	140	151	96	152 ^κ	
157. Κουτσελιό	320 ^η	150	145	197	185	
158. Κράψη	1.000	498	388	220	290	
159. Κωστίτσι	-	-	-	-	-	
160. Λάζαινα	-	-	-	-	-	
161. Λεσιανά/Αυγό	80	45	43	83	68	
162. Λιάπου/Ιτέα	250	198	191	124	174	
163. Λοζέτσι/Ελληνικό	650	384	366	356	369	
164. Λουχάνισα/Ανατολική	-	-	-	233	221	
165. Μάζια	320	125	108	142	134	
166. Ματσούκι	350	-	-	-	-	
167. Μεγάλη Γότισα ^δ	1.500	287	290	288	327	
168. Μεγ. Προσγόλι/Μεγ. Περιστέρι ^δ	1.000	594	462	448	463	
169. Μικρή Γότισα ^δ	-	192	183	185	238	
170. Μικρό Προσγόλι/Μ. Περιστέρι ^δ	-	-	-	223	209	
171. Μιλιωτάδες	10	6	5	-	-	
172. Μιχαλίτσι	500	77	120	229	214	
173. Μογγιοί/Καρυές	180	36	37	10	19	
174. Μορκιοί/Ηλιόκαλη	64	47	40	72	119	
175. Μουζακιοί	70	15	18	27	24	
176. Μπαρκουμάδι/Καστρίτσα	250	123	100	156	158	
177. Μπιζάνι	80	45	44	53	55	
178. Μπρανοτοβάρι	20	-	-	-	-	
179. Νίστορα	200	64	76	33	55	
180. Ντερβεντίτσα/Ανθοχώρι	400 ^ς	235	252	245	234	
181. Ντοβίστιανα/Προσήλιο	300	89	116	158	153	
182. Παλιοχώρι (Συράκου)	550	161	136	203	262	
183. Πάτερο	200	77	78	38	57	
184. Πέτρα	280	156	159	132	175	
185. Πλέσια	300	191	163	183	228	
186. Προσβάλα/Βαθύπεδο	310	128	103	190	166	
187. Ραψίτσα/Πεδινή	150	85	66	151	122	
188. Σερβιανά	150	68	80	154	128	
189. Σκλούπου/Αμπελοχώρι	400	-	-	-	-	
190. Συράκο	3.000	1.379	1.284	1.323	1.297	
191. Φορτόσι	400	152	161 ^α	52	88	
192. Φράσσιανα/Κυπαρίσσια	40	15	18	23	20	
193. Χουλιαράδες	600	199	182	356	325	
194. Χρυσοβίτσα	770	368	359	340	372	
Σύνολο ναχιγιέ:	Χωριά	(51)	(48)	(53)		
	Κάτοικοι	20.613	8.000	7.495	8.898	9.530

	1874	1895		1913	
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Άρρενες	Θήλειες
<i>Ναχιγές Τσαρκοβίστας</i>					
195. Αλλοχώρι Μπότσαρη	200	73	56	82	70
196. Αλλοχώρι Ταχίραγα/Μαντείον	250	62	61	148	131
197. Άνω Μουσιωτίτσα ^ε	–	–	–	–	–
198. Άρδοσι	100	45	44	68	91
199. Βαριάδες	320	169	143	195	225
200. Βαριλάμ	500	121	79	170	177
201. Βοτίβιστα/Αμπελεία	120	36	39	45	58
202. Γιωργάνου	420	220	188	249	264
203. Γρατσανά/Ασπροχώρι	507	179	170	240	215
204. Δεσβίζιανα	500	230	168	219	268
205. Δραγοβέτσι/Ελαφος	120	58	56	77	76
206. Δραμειοί	300	142	110	143	140
207. Ελιζίνα/Αρτοπούλα	240	148	109	154	175
208. Ζόριστα/Πεντόλακκος	310	150	110	215	211
209. Θεριακήσι	250	100	92	145	122
210. Κάτω Μουσιωτίτσα ^ε	450 ^δ	186	145	230	215
211. Κοπάνοι	300	136	131	246	230
212. Κοσμηρά	320	203	162	247	262
213. Κουκλέσι	300	172	116	248	237
214. Κρυφοβό	220	107	83	153	139
215. Κωσάνιανη	200	74	63	74	115
216. Λαγάτορα/Μυροδάφνη	130	62	66	103	92
217. Λαγγώτισσα	35	19	19	35	38
218. Λευτεροχώρι	80	32	25	50	43
219. Λίπα	431	182	102	225	243
220. Μανωλιάσα	250	98	82	157	141
221. Μελιγγιοί	500	165	144	233	240
222. Μελίχοβο/Μελιά	150	83	63	95	97
223. Μουκοβίνα	180	110	91 ^α	88	94
224. Μούλες/Πέροδικα	120	60	69	103	94
225. Μπαουσιοί	400	181	165	197	230
226. Μπάρτζι/Επισκοπικό	65	29	32	52	49
227. Μπεσιά	–	–	–	51	38
228. Μπουράτσα/Αγ. Τριάδα	140	42	28	100	95
229. Μπουρελέσα/Κουμαριά	160	111	80	142	123
230. Παλιοχώρι (Μπότσαρη)	250	67	56	88	83
231. Πεστά	260	196	184	37	35
232. Πλέσια/Αγ. Αναστασία	150	50	51	109	96
233. Ραβένια	180	65	70	117	105
234. Ραψαίοι	70	50	36 ^β	53	50
235. Ρωμανού	240	93	87	109	116

	1874		1895		1913	
	Σύνολο	Άρρενες	Θήλειες	Άρρενες	Θήλειες	
236. Σερζιανά	65 ^ς	30	19	72	60	
237. Σιστρούνι	150	52	46	72	60	
238. Σκλίβανη	550	258	231	299	315	
239. Τέροβο	750	302	251	345	374	
240. Τόσκεισι/Αχλαδιές	520	248	207	336	366	
241. Τσαρκοβίστα/Δωδώνη	350	165	109	176	177	
242. Τσερίτσανα/Πλατάνια	400	181	96	143	181	
Σύνολο ναχιγιέ:						
Χωριά	(46)	(46)		(48)		
Κάτοικοι	12.503	5.542	4.534	6.993	7.141	
ΓΕΝΙΚΟ ΑΘΡΟΙΣΜΑ						
Χωριά:	(226)	(223)		(230)		
Χριστιανοί:	91.060					
Σύνολο:		45.308	43.496 ^{ιγ}	42.578	46.855 ^{ις}	

α-ε. Βλ. παραπάνω, Πίνακα 1.

ς. Για τα 46 χωριά της επαρχίας Βελλάς, τα Σερζιανά (επαρχία Άρτας) και τη Ντερβεντίστα (επαρχία Μετσόβου) ο πληθυσμός στον κατάλογο του 1874 δίνεται κατά οικογένειες· πολλαπλασιάσα επί 5, ακολουθώντας και το παράδειγμα των συγκεντρωτικών πινάκων του καταλόγου αυτού.

ζ. 80 οικογένειες κατά τον κατάλογο, αλλά η εγγραφή αυτή είναι σφαλμένη· βλ. μέρος Γ', σημ. 135.

η. Περιλαμβάνεται ρητά και η Γορίτσα.

θ. Περιλαμβάνεται ρητά και ο Μαχαλάς (=Ανω Μουσιωτίτσα).

ι. Περιλαμβάνεται ρητά και το Κωστίτσι.

ια. Περιλαμβάνεται ρητά και η Μπεστιά.

ιβ. Αντί «Ραψαίοι» γράφει «Μπεσμπινάο» (=Πέντε Πηγάδια).

ιγ. Το πρωτότυπο αθροίζει σε 44.661 και 42.595 αντίστοιχα.

ιδ. Συνυπολογίστηκε το «έλλειμμα» των 268 ανδρών και 8 γυναικών (μέρος Γ', σημ. 130).

ιε. Περιλαμβάνεται ρητά και το Τσιφλικόπουλο.

ις. Περιλαμβάνεται ρητά και η Λάζαινα.

ιζ. Το πρωτότυπο υπάγει τη Ντερβεντίστα στο Μέτσοβο και προσθέτει από την Παραμυθιά το (Κακο-) Σούλι με 25 άντρες και 15 γυναίκες, αθροίζοντας έτσι σε 42.358 άντρες και 46.636 γυναίκες.

3. ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΤΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

<i>Δήμος/Κοινότητα</i>	<i>Αριθμός Χωριού</i>	<i>Δήμος/Κοινότητα</i>	<i>Αριθμός Χωριού</i>
Αβγού	161	Βουλιάστης	208 (τμήμα)
Αγίας Αναστασίας	232	Βουνοπλαγιάς	29+ 14
Αγίας Τριάδος	228	Βουτσαρά	55
Αγίου Ιωάννου	53	Βραδέτου	97
Αγίου Μηνά	89	Βροντισμένης	11
Αγνάντων ^β	135	Βρυσοχωρίου	113
Αετοπέτρας	39	Γαβρισιών	12
Αετορράχης	156 + 160	Γεροπλατάνου	90
Αλεποχωριού Μπότσαρη	195	Γεωργάνων	202
Αμπελείας	201	Γιουργάνιστας	16
Αμπελοχωριού	189	Γκρικμπόβου	18 + 77
Αμφιθέας	83	Γραμμένου	20
Αναργύρων	10	Γρανιτσοπούλας	21
Ανατολής ^γ	–	Γρεβενιτίου	98
Ανατολικής	164	Δαφνούλας	154 + 153
Ανθοχωριού ^δ	180	Δαφνοφύτου	54 + 42
Ανθρακίτη	106	Δελβινακοπούλου	22 + 81
Άνω Λαψίστης	2	Δεματίου	146 + 171
Άνω Πεδινών	93	Δερβιζιάνων	204
Άνω Ραβενίων	92	Δεσποτικού	43
Αρδόσεως	198	Δικορύφου	103
Αρετής	17	Διλόφου	128
Αρίστης	94 + 95	Διποτάμου	129
Αρτοπούλας	207	Δόλιανης	100
Ασβεστοχωριού	46	Δολιανών	23
Ασπραγγέλων	99	Δραγοψάς	25
Ασπροχωριού	203	Δραμεσιών	206
Ασφάκας ^γ	–	Δροσοχωριού	151
Αχλαδεών	240 (τμήμα)	Δωδώνης	241
Βαγεντιού	4	Εκκλησοχωριού	84
Βαθυπέδου	186	Ελάτης	122
Βαπτιστού	143	Ελατοχωριού	132
Βαργιάδων	199	Ελαφοτόπου	131 (τμήμα)
Βαρλαάμ	200	Ελάφου	205
Βασιλικής	141 + 148	Ελεούσης	52
Βασιλοπούλου	57 + 78	Ελληνικού	163
Βατατάδων	7	Επισκοπικού	226
Βίτσης	91 + 108	Ζίτσης	30
Βλαχατάνου	9	Ζωοδόχου	31
Βοβούσης	96	Ηλιοκάλης	174

Δήμος/Κοινότητα	Αριθμός Χωριού	Δήμος/Κοινότητα	Αριθμός Χωριού
Ηλιοχωριού	124	Λιγοψάς	44
Θεριακησίου	209	Λιθίνου	45
Ιερομνήμης	15	Λίππας	219
Ιτέας	162	Λογγάδων	136
Ιωαννιτών	1 ^Υ	Λοφίσκου	85
Καβαλλαρίου	104	Λύγγου	50
Καλαριτών	147 ^ε	Μαζαρακίου	47
Καλεντζίου	148	Μάζιας	165
Καλουτά	105	Μακρίνου	116
Καλοχωριού	33	Μανασσή	117
Καλπακίου	131 (τμήμα)	Μανολιάσης	220
Καπεσόβου	107	Μαντείου	196
Καρίτσης	34	Μαρμάρων	76
Καρυών Ασφάκας	173	Ματσουκίου	166
Καστανώνας	101	Μαυροβουνίου	118
Καστρίτσης	176	Μαυρονόρους	48
Καταρράκτου	19	Μεγάλης Γότιστας	167
Κατσικά	150 ^Υ	Μεγάλου Γαρδικίου	13
Κάτω Λαψίστης	35	Μεγάλου Περιστεριού	168
Κάτω Πεδινών	110	Μελιάς	222 + 219
Κάτω Ραβενίων	109	Μελιγγών	221
Κήπων	121	Μεσοβουνίου	119
Κληματιάς	8	Μικράς Γότιστας	169
Κοκκινοχώματος	37	Μικρού Περιστεριού	170
Κόντσικας	38	Μιχαλιτσίου	172
Κοπάνης	211	Μονοδενδρίου	120
Κορίτιανης	155	Μουζακαίων	175 + 192
Κοσμηράς	212	Μουσιωτίτσης	210 + 197
Κουκκουλίου	111	Μπαουσιών	225
Κουκλειού	213	Μπάφρας ^Υ	–
Κουκλιών	40	Μπεστιάς	227 + 223
Κουμαριάς	229	Μπιζανίου	177 + 154
Κουρέντων	41 + 68	Μυροδάφνης	216
Κουτσελιού	157 + 144	Νεγάδων	123
Κρανούλας	56 + 6	Νεγράδων	58
Κράψης	158 + 138	Νεοκαισαρείας ^ε	–
Κρύας	5 + 62	Νεοχωριού	59
Κρυόβρυσης	142	Νεοχωροπούλου	60
Κρυφοβού	214	Νήσου Ιωαννίνων	61
Κωστανιανης	215 + 51	Παλαιοχωριού Σιράκου	230
Λαΐτσης	112 + 125	Παλαιοχωριού Μπότσαρη	182
Λεπτοκαρυάς	114	Παλιουρής	24
Λευκοθέας	3	Παπίγκου	126
Λιγκιάδων	115	Παρακαλάμου	70 (τμήμα)

Δήμου/Κοινότητα	Αριθμός Χωριού	Δήμου/Κοινότητα	Αριθμός Χωριού
Πεδινής	187	Ροδοτοπίου	72
Πεντολάκκου	208 (τμήμα)	Ρωμανού	235
Περάματος	64	Σερβιανών	189
Περάτη	65	Σεριζιανών	236
Πέρδικας	224	Σιράκου	190
Περιβλέπτου	66 ^γ	Σιστρονίου	237
Πεστών	231	Σιταριάς	48
Πετραλώνων	63	Σκαμνελλίου	127
Πέτρας	184	Σκλίβανης	238
Πετροβουνίου	139 + 178	Σμυρτιάς	240 (τμήμα)
Πετσαλίου	67	Σουλοπούλου	79 + 80
Πηγαδίων	137	Σταυρακίου	82 + 86
Πλαισίων Μαλακασίου	185	Τερόβου	239 + 234
Πλατανιάς	140 + 145	Τριστένου	102
Πλατανίων	242	Τσεπελόβου	130
Πολυγύφου	27 + 219	Φλαμπουραρίου	133
Πολυλόφου	36 + 69	Φορτοσίου	191+159+179+183
Προσηλίου	181	Φραγκάδων	134
Πρωτόπαππα	71	Φωτεινού	28
Ραβενίων	233	Χίνκας	87 + 32 ^ς
Ραΐκου	73	Χουλιαράδων	193
Ρεπετίστης	70 (τμήμα)	Χρυσοβίτσης ^δ	194
Ριαχόβου	74	Χρυσορράχης	26
Ριζού	75	Ψήνας	88

α. Δεν περιλαμβάνονται οι κοινότητες Αγ. Ανδρέου, Αγ. Νικολάου, Βαλανιδιάς, Βερενίκης, Βροσίνας, Γρανίτσας, Δοβλάς, Ζαλόγκου, Ζωτικού, Καταμάχης, Κερασέας, Παρδαλίτσης, Πολυδώρου, Ραδοβιζίου και Σενίκου της περιφέρειας του πρώην καζά Παραμυθιάς, Βρυσούλας του πρώην καζά Φιλιατών, και Μονολιθίου, Πλατανούσσης, Πραμάντων και Ραφταναίων του πρώην καζά της Άρτας, οι οποίες έχουν σήμερα προσαρτηθεί στην επαρχία Δωδώνης.

β. Σήμερα στην επαρχία Άρτας.

γ. Οι κοινότητες Ανατολής, Ασφάκας και Μπάφρας σχηματίστηκαν από αντίστοιχα τμήματα της κοινοτικής δικαιοδοσίας των Ιωαννίνων (αφ. 1), της Περίλεφτης (66) και του Κατσικά (153), όπου εγκαταστάθηκε μετά το 1922 προσφυγικός πληθυσμός.

δ. Σήμερα στην επαρχία Μετσόβου.

ε. Ο οικισμός των Καλαριτών Μιστράς ανήκε μεταξύ 1881-1920 στο Συράκο.

ς. Η προσφυγική κοινότητα Νεοκαισάρειας σχηματίστηκε μετά το 1922 στα εδάφη του εγκαταλειμμένου χωριού Άρλοι, που τον 19ο αιώνα αποτελούσε απλό αγροτεμάχιο (μεζρά).

ζ. Επιπλέον περιλαμβάνεται και η πρώτη κοινότητα Λάλιζας του καζά της Παραμυθιάς.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

1. Τρεις αναφορές του ελληνικού υποπροξενείου Ιωαννίνων για την επιβολή του Τανζιμάτ στην Ήπειρο	451
2. Έκθεση του γάλλου προξένου Ιωαννίνων για την απογραφή του 1859-1860	459
3. «Στατιστικές εκθέσεις» των ελληνικών προξενείων Ιωαννίνων και Αυλώνας (1866)	460
4. «Οδηγία περί του τρόπου καθ' όν θέλει εφαρμοσθή η απογραφή του πληθυσμού» (1874)	472
5. Τέσσερις εκκλησιαστικές στατιστικές του τέλους της Τουρκοκρατίας (1888-1910)	477
6. Η οθωμανική στατιστική του 1895 (απόσπασμα)	493
7. Κατάλογος αξιωματούχων του βιλαετιού των Ιωαννίνων για το έτος 1317/1899	501
8. Η τουρκική στατιστική του 1908	509

1. Τρεις αναφορές του ελληνικού υποπροξενείου Ιωαννίνων για την επιβολή του Τανζιμάτ στην Ήπειρο

ΑΥΕ 1845/φ. 36.2 (α-β) και 1846/φ. 36.2 (γ)

[Τηρήθηκε η ορθογραφία εκτός από τους τόνους, αλλά ομαλοποιήθηκε η στίξη και η κεφαλαιογράφηση όπου ήταν απολύτως απαραίτητο. Παραλείπονται οι διάφορες υπηρεσιακές σημειώσεις των παραληπτών.]

α

Αριθ. 207
Ιωάννινα
την 13ην 7βρίου 1845

Προς το επί του Βασιλικού οίκου και επί των
Εξωτερικών Σχέσεων Β. Υπουργείον

Ο λαός απασών των επαρχιών της άνω και κάτω Αλβανίας ποτέ δεν υπήκουσεν εις τας διαταγάς της Οθωμ. Κυβερνήσεώς του, και μολονότι πολλάκις και εν διαφόροις καιροίς οι κατά καιρόν διορισθέντες Μουσιρίδες των επαρχιών αυτών διατεταγμένοι επεχείρησαν κατ' αυτών τον πόλεμον εις καθυπόταξιν, αλλ' είτε, καθ' όν καιρόν επεχείρουν τον πόλεμον, ήλλαξε φάσιν η εποχή, και έπαυσε πλέον η εκστρατεία, είτε διά της ανδρείας και ρωμαλαιότητας και τρανώς βοηθούμενοι από τας ορινάς και πετρώδεις θέσεις των οι Αλβανοί εφάνησαν πάντοτε απρόσβλητοι και ανυπότακτοι. Ήδη δε άπασαι αι ρηθείσαι Επαρχίαι φαίνονται υποτεταγμέναι διά της ανδρείας και των στρατευμάτων του αξιωτάτου Μεχμέδ-Ρεσίδ-Πασά, Σαρασκιέρη (αρχιστρατήγου) της Ρούμελης. Και καθ' όσον μεν αφορά την υποταγήν των Επαρχιών της άνω Αλβανίας, ήτοι όλης της Γκεγκεργιάς, ο λαός τούτων όχι μόνον δεν εβοηθήθη παντάπασιν από την κάτω Αλβανίαν και τας γειτονικάς του Επαρχίας Σκόδραν και λοιπά, αλλά και εκτυπήθη παρ' αυτών δυνατά, αλλά μ' όλα ταύτα πολεμών ανδρείως αντεστάθη έως την προχθές σχεδόν δύο έτη. Καθ' όσον δε αποβλέπει τας επαρχίας της κάτω Αλβανίας, αίτινες εισίν: Επαρχία Προμετής έως Καφισίξη, Επαρχία Τεσινίτζας και Κλεισούρας μέχρι Σκραπέρι, Επαρχία Μπερατιού με τας δύο Μαλακάστρας ήμερον και άγριον, // Επαρχία Βεής Βασιάρης μεθ' όλης της Επαρχίας των Τόσκιδων, Επαρχία Αυλώνος μέχρι Χειμάρας και Κούδεσι, Επαρχία Τεπελένι μέχρι Κούδεσι, Επαρχία Δελβίνου συμπερι-

λαμβάνουσα όλην την Λιαπουργιάν μέχρι Κονίσπολι, Επαρχία Τσαμουρίας συμπεριλαμβάνουσα την Παραμυθίαν και Πάργαν μέχρι Πρεβέξης και Σούλι, και Επαρχία των Ιωαννίνων, η φαινομένη σχεδόν ήδη υποταγή τούτων τρέχει ούτω πως.

- Η Σκόδρα, και πριν ή υποταχθή άπασα η Γκεγκεργιά, έδωσε την υποταγήν της και τρεις χιλιάδας στρατιώτας βοήθεια εις τον ρηθέντα Σερασκιέρπασαν της Ρούμελης, όστις διά το πρόθυμόν της επέφισε ταύτην ανεπηρέαστον και από Νεοσυλλεξιάν και λοιπά. Μετά την υποδούλωσιν της Γκεγκεργιάς ο Σαρασκιέρπασας μετέβη εις Όχριδα, φέρων μεθ' εαυτού στρατόν ποσότητα υπέρ τας τριακονταπέντε χιλιάδας, δηλ. ατάκτους μεν στρατιώτας και υπό μισθόν υπέρ τας πέντε χιλιάδας εκ της κάτω Αλβανίας, έχοντας επί κεφαλής των τους δυνατούς και ανδρείους Τσέλιον Πιτζάρην, Βεής Βασιάρην, Σουλειϊμάν Ταϊρη Αμπάξην, Ισμαΐλ Φράσαρην, Μουχαρέμ Μπεχλούλ Τόκαν, Καραφίλμπεην Καφισίξην, Τσαφέρ Ντέμον, και Χουσεϊμπασα Βριώνην, πέντε χιλιάδας εκ της άνω Αλβανίας, ήτοι της Γκεγκεργιάς, τρεις χιλιάδας Μερεδίτας και τρεις χιλιάδας Σκοδριάνους (πολλοί δε εκ των δύο εσχάτων μερών και των περίξ //
- 3 άμισθοι παρακολουθούν, διά να εκδικηθώσι τους της κάτω Αλβανίας, εάν δεν υποκυφθώσιν), τακτικούς δε τάγματα εικοσιτέσσαρα, το καθ' έν τούτο σύγκειται από οκτακοσίους σχεδόν. Εκ της Όχριδος δε μετέβη εις Κιόρτζαν (Κοριτζάν), θέσις κεντρικωτάτη προς διατήρησιν του Στρατού του, και κατάλληλος ως προς τον οποίον διανοείται κατά της κάτω Αλβανίας σκοπόν, όπου ετοποθέτησε τον στρατόν του, αλλ' εκ της Όχριδος ακόμη προσεκάλεσε τους σημαντικώτερους και δυνατωτέρους εκ των ρηθεισών Επαρχιών της κάτω Αλβανίας Οθωμανούς (περι ών έγινε μνεία εις τας υπ' αριθ. 198 και 206 αναφοράς μου, ως και περι της αφίξεώς των)· μεταβάντων τούτων, νομίσας συμφέρον ως προς το στρατήγημά του ο Σαρασκιέρπασας, προσεκάλεσε προσέτι επομένως και ετέρους ανά δύο ή τρεις ή και τέσσαρας σημαντικούς δημογέροντας Οθωμανούς, τους έχοντας την μεγαλυτέραν βαρύτητα, από κάθε κομόπολιν και χωρίον εκ των αυτών επαρχιών αναλόγως των πληθυσμών των. Τούτων ούτως απάντων συναθροισθέντων εις Κόριτζαν υπέρ τους πεντακοσίους, ετέθησαν υπό φύλαξιν και την νύκτα υπό τακτικών στρατιωτών τηρούνται διά να μη δραπέτευση τις αυτών. Εν μία δε των ημερών προσεκάλεσεν ο Σαρασκιέρπασας άπαντας να μεταβώσιν εις αυτόν, και μεταβάντων, τοις επρότεινεν, ότι διετάχθη
- 4 παρά του // Βασιλέως των να συστήση ανυπερθέτως και εφαρμόση εφ' όλην την Αλβανίαν το Τερζιμάτ Χαριέ, ήτοι τακτοποίησιν και βελτίωσιν του τόπου, και λάβη Νεοσυλλέκτους. Τους ερωτά λοιπόν τί λέγουσι και αυτοί περί τούτου, και αποκριθέντων απάντων ότι μετά χαράς δέχονται τούτο, και ευπειθείς όντες υπό τας διαταγάς του Βασιλέως των, είναι έτοιμοι να δόσωσι και τους ανήκοντας κατά την ευτυχίαν ή δυστυχίαν των Επαρχιών των Νεοσυλλέκτους,

αλλά πρώτον απάντων υπεσχέθησαν να δώσωσιν εις κάθε τέσσαρας οικίας ένα Νεοσύλλεκτον ο Ισμαΐλ Φράσαρης εκ Πρεμετής και ο Χουσεΐμπασας Βριώνης από Μπεράτι, και μετά τούτων σύμφωνος ο Τσέλιος Πιτζάρης (τους οποίους είχε προδιατεθειμένους επί του αυτού αριθμού να προτείνωσι και υποσχεθώσι), οι δε λοιποί παρεκάλουν τον Σαρασκιέρπασαν διά να δώσωσιν εις κάθε οκτώ οικίας ένα Νεοσύλλεκτον, διότι αι Επαρχίαι των υποφέρουσι δυστυχίαν, αλλά τέλος θέλοντες και μη θέλοντες εσυγκατένευσαν, φαίνεται, και αυτοί ως και οι πρώτοι. Συγχρόνως τότε ο Σαρασκιέρπασας εξήτησε παρά πάντων κατάλογον ακριβή των οικιών απασών των Επαρχιών των, και λαβών τούτον, όπου συναριθμούνται σχεδόν τεσσαράκοντα χιλιάδες οικίαι, τοις είπεν, ότι η ποσότης αυτή αναντιρρήτως δεν φέρει την αλήθειαν ούτε σχεδόν του ημίσιου,

5 και // επομένως θέλει ενεργήσει ο ίδιος ακριβή καταγραφήν, και λαβών τας υπογραφάς των επί του αντικειμένου τούτου διέλυσε την συνεδρίασιν. Όταν καταγραφή των οικιών και του πληθυσμού επί του παρόντος θέλει ενεργηθή μόνον ενταύθα εις Ιωάννινα, Άρταν και Πρέβεξαν, ως πόλεις προ χρόνων ευρισκόμεναι υπό τας Σουλτανικάς Διαταγάς, ήτις και ήδη πραγματοποιείται κατά Διαταγήν του ρηθέντος Σερασκιέρπασα, όστις παρεχώρησε την άδειαν εις

6 μόνους τους εξ Ιωαννίνων προσκληθέντας Οθωμανούς και υπέστρεψαν, εις δε τους λοιπούς άπαντας όχι μόνον δεν τοις εδόθη άδεια, αλλ' ετέθησαν και υπό ακριβή στρατιωτικήν επιτήρησιν μεχρισού αι Επαρχίαι των δώσωσι τους νεοσυλλέκτους και τακτοποιηθώσιν. Του δε ενταύθα Μουσίρη Ηλείρου και των τριών τμημάτων της κάτω Αλβανίας Μεχμέδ Χοσρέφ-Πασά μεταβάντος εις αντάμωσιν του Σερασκιέρπασα (ως περί τούτου μνεία εγένετο εις την υπ' αριθ. 201 αναφοράν μου) και υποδεχθέντος αισίως παρ' εκείνου εις Κόριτζαν, υπέστρεψε την προχθές ενταύθα με μεγάλην παράταξιν και με 19 κανονιοβολισμούς, αλλά πριν ούτος υποστρέψη, απέστειλε εκείθεν από Κόριτζαν Μπουγιουρουλιά του (Βεζυρικός διαταγάς) κατά συνέπειαν των του Σαρασκιέρπασα εις πάντας τους υπαγομένους υπό την δικαιοδοσίαν του Διοι // κητάς πόλεων και χωρίων, και Δερβenaγάδες των αποκέντρων μερών, δι' ών διατάττονται αυστηρώς να μη παραχωρήσωσιν εις ουδένα Αλβανόν Οθωμανόν την άδειαν να εξέλθη εκ του Οθωμανικού Κράτους, αλλά μήτε προσέτι και την δίοδον εις το εσωτερικόν δηλ. από τόπον εις τόπον. Ωσαύτως απέστειλεν αρκετήν ένοπλον δύναμιν εις Μέτζοβον, Ζαγόρι, Γρεβενά και λοιπά μέρη, όπου δίοδος υπάρχει, διά να εμποδίξη και συλλαμβάνη πάντα Αλβανόν μέλλοντα δραπετεύσειν. Επειδή αι επαρχίαι Πρεμετής και Μπερατιού ευρίσκονται κατ' έμπροσθεν της Κοριτζάς, και επειδή οι αρχηγοί των πρώτοι υπεσχέθησαν εις την Νεοσυλλεξίαν και τακτοποίησιν, διά τούτο ο Σαρασκιέρπασας κατά πρώτον έστειλεν εις Πρεμέτι δύο χιλιάδας Γκέγκιδες και τινα πυροβόλα, ως και εντεύθεν δύο τάγματα μετέβησαν υπό την οδηγίαν του Λιβά-Πασά [=Ταξιαρχου], όστις

αφιχθείς ενταύθα από Κοριτζά την 7ην τρέχοντος ανεχώρησε την δεκάτην.

Όθεν το μεν Ιστορικόν της γενικής υποταγής της άνω και κάτω σχεδόν Αλβανίας διήλθον ως ανωτέρω εν συντόμω, μένει δε του λοιπού, κατά χρέος της Δημοσίου υπηρεσίας και του ζήλου μου, να διαγράψω τα συμβισόμενα μερικά λεπτομερώς και επ' ακριβές.//

- 7 Παρατηρώ, ότι οι έχοντες την μεγαλητέραν επιρροήν και δυνατοί να υποκινήσωσι εις αποστασίαν τον λαόν της κάτω Αλβανίας εν παντί καιρώ, υπάρχουσιν οι εξής. Τσέλιος Πιτζάρης από Κριοβελέσι [=Κουρβελέσι], Βεής Βασιάρης από Τσοκαργιά, Σουλεϊμάν Ταϊρης Αμπάξης, Ισμαΐλ Φράσαρης, Μουχαρέμ Μπεχλούλ Τόκας, Καραφίλμπτης Καφισίζης, Τσαφέρ Ντέμος Τζάμης, Χουσεϊμπασας Φριώνης [sic] με δύο αδελφούς Ισούμφτην και Καχριμάμπτην από Μπεράτι, Σαμπάν Πέστανης από Μαλακάστρι της Επαρχίας Μπερατίου, Ράπαλης Κάλης από την αυτήν Επαρχίαν, Ισμαΐλμπτης Κλεισούρας, Μαχμούδμπτης Βλιώρας από Αυλώνα και Ισμαΐλμπτης Βελής από Προμετήν αλλ' ούτοι πάντες εισίν παρά τω Σαρασκιέρπασα και υπό επιτήρησιν ανστηράν, εκτός των πρώτων οκτώ ατόμων, άτινα ήτον και είναι υπομίσθια με στρατιώτας Αλβανούς υπό τας διαταγάς του αυτού Σαρασκιέρπασα, και πριν ή αρχίση ούτος την εκστρατείαν κατά της άνω Αλβανίας. Μένει δε προσεχώς να είδωμεν, εάν ο λαός των Επαρχιών της κάτω Αλβανίας δεχθώσιν ησύχως οποίας οι αρχηγοί των έδοσαν υποσχέσεις τω Σαρασκιέρπασα, και εάν δεν υπάρχει μυστική τις συνεννόησις μεταξύ των εις αντίστασιν, αλλά ταύτα επομένως θέλουν αποδειχθή.//

- 8 Εκ της ανστηράς απαγορεύσεως εις το να μην αναχωρήσωσιν από τα μέρη ταύτα οι Αλβανοί, και εκ της γινομένης ήδη εις την πόλιν ταύτην καταγραφής, πολλοί νέοι ενταύθα Οθωμανοί, διαφυγόντες την προσοχήν των αρχών, εδραπέτευσαν λάθρα.

Τα ανωτέρω ανέφερα και θέλει κοινοποιώ του λοιπού προς την γειτονεύουσαν των μερών τούτων Β. Διοίκησιν Ακαρνανίας τα συμβισόμενα διά παν ενδεχόμενον.

[Τ.Σ.]

Ο Ευπειθέστατος
Υποπρόξενος της Α.Μ. εις Ήπειρον
Τ. Κλέριτζης

β

Αριθ. 213
 Ιωάννινα
 την 26ην 7βρίου 1845

Προς το επί του Βασιλικού Οίκου και επί των
 Εξωτερικών Σχέσεων Β. Υπουργείον

Διήλθον εμπεριστατωμένως διά της από 13 τρέχοντος μηνός και υπ' αριθ. 207 αναφοράς μου την υποδούλωσιν της άνω Αλβανίας, ήτοι της Γκεγκεργιάς, εις τον Σερασκιέρην (Αρχιστράτηγον) Ρούμελης, την εκστρατείαν τούτου κατά της κάτω Αλβανίας γειτόνου μας, την μετάβασίν του εις Γκιόρτζαν, όπου ετοποθέτησε το ολικόν στρατεύμά του, το έντεχνον στρατήγημά του ως προς την σύναξιν των σημαντικωτέρων και δυνατωτέρων Αλβανών, την υπόσχεσιν τούτων εις τακτοποίησιν των Επαρχιών των και της Νεοσυλλεξίας την εκπλήρωσιν κτλ., και ότι κατά πρώτον εστάλησαν εις Πρεμετήν δύο χιλιάδες Γκέγκιδες και δύο τάγματα τακτικών υπό την οδηγίαν Λιβά-Πασά, και τινα σφαιροβόλα.

- Διά δε της παρουσίας μου σημειώ, ότι εις Πρεμετήν έστειλεν ο Σερασκιέρ-
 πασας επομένως τέσσαρα τάγματα τακτικών και τέσσαρας χιλιάδας Γκέγκιδες
 2 και Μερεδίτας Λατίνους, εξ // αυτών ωσαύτως διετάχθησαν και μετέβησαν προ
 ολίγου διά της στενοπού οδοϋ της Κλεισούρας με οδηγόν Χουσεΐμπασα Βριώ-
 νην Μπερατινόν και αρχηγόν Λιβάπασαν δύο τάγματα τακτικών και χίλιοι
 οκτακόσιοι Γκέγκιδες εις Μπεράτι, όπου πρότινος καιρού εστάθμευεν και εν
 έτερον τάγμα τακτικόν. Ωσαύτως διετάχθησαν παρά του Σαρασκιέρπασα και
 μεταβαίνουσιν ήδη οι λοιποί από Κιόρτζαν εις την Επαρχίαν Κλεισούρας και
 Τεσινίτζας, και εις τας Επαρχίας Τεπελενίου και Τόσκιδων τέσσαρα τάγματα
 τακτικού, επί κεφαλής των έχοντα τους σημαντικούς οπλαρχηγούς Βεής Βα-
 σιάρην και Αμίτ Αγω Μουχουρτάρην, υποσχεθέντας αμφοτέρους εις τον Σα-
 ρασκιέρπασαν (και πιστούς ανέκαθεν εις τας διαταγάς του) ως έχοντας την
 δυνατήν επιρροήν εις τας ρηθείσας Επαρχίας, να φέρωσιν εις υποταγήν τον
 λαόν των μερών αυτών, τακτοποιήσωσι και λάβωσι τους ανήκοντας Νεοσυλλέ-
 3 κτους. Συνακολουθεί δε τούτοις και ο σημαντικός ο//πλαρχηγός Καραφίλμπε-
 ης Καφιζίζης (απόντος του περιβοήτου Μουστάμπεη) με οκτακοσίους Αλβα-
 νούς, πιστός εις τον Σαρασκιέρπασαν και ανέκαθεν υπό τας διαταγάς του.
 Συγχρόνως δε παρά του Σαρασκιέρπασα απεστάλησαν από Κιόρτζαν εξ άλλης
 οδοϋ, δηλ. όχι από Πρεμετήν αλλά από Λιασκοβίκι, Παλαιοπωγώνι, Ξερόβαλ-
 τον και Πεσκεπί [=Πισκοπή], και ήδη φθάνουσιν εις Αργυρόκαστρον και εις
 την επαρχίαν του Δελβίνου τέσσερα τάγματα τακτικών με Λιβάπασαν, και δύο
 χιλιάδας αιτωμένους Γκέγκιδας και Μερεδίτας Λατίνους, επί κεφαλής αυτών
 και οδηγός ο σημαντικός οπλαρχηγός Τσέλιος Πιτζάρης, υποσχεθείς εις τον
 Σαρασκιέρπασαν (πιστός ων και ανέκαθεν υπό τας Διαταγάς του) ως έχων
 τρανήν επιρροήν εις τα μέρη εκείνα και εις όλα τα χωρία των Λιάπιδων, να

φέρη εις υποταγήν και τακτοποιήσιν τον Λαόν των αυτών μερών, και λάβη τους ανήκοντας Νεοσυλλέκτους. Παρακολουθεί δε τα στρατεύματα ταύτα και

4 ο σημαντικός οπλαρχηγός Τσαφέρ Ντέμος Τσάμης με χιλίους Αλβανούς, πιστός εις τον Σαρασκιέρπασαν και ανέκαθεν υπό τας διαταγάς του.

Ο σημαντικός Ισλάμπεης Κλεισούρας, όστις πώποτε δεν είδε κανενός Πα-sά πρόσωπον, μεταβάς εσχάτως (εκτός του αδελφού του) εις Κιόρτζαν, προσεκύνησε τον Σαρασκιέρπασαν, και ζητηθείς παρ' αυτού υπεσχέθη να δώση εκατόν πενήκοντα καταλύματα εις Κλεισούραν εις κατάλυσιν των διαβαινόντων εκ του στενοπού εκείνου μέρους των Βασ. στρατευμάτων.

Εις την Επαρχίαν Πρεμετής γενομένου στρατολογικού Καταλόγου, και της κληρώσεως αποπερατωθείσης, καταριθμήθη και εξήχθη ποσότης τετρακοσίων πενήκοντα κληρούχων, οίτινες και απεστάλησαν αμέσως εις τον Σαρασκιέρπασαν εις Κιόρτζαν (εκτός ολίγων τινών μη ευρισκομένων εκεί, αλλ' εις από-τερα μέρη, και ειδοποιηθέντων αμέσως να μεταβώσιν).

- Εις την Επαρχίαν των Ιωαννίνων ενεργείται ήδη απογραφή και στρατο-λογικός Κατάλογος, οι δε κληρωθέντες αποστελλόμενοι ολονέν ενταύθα, θέ // το-νται εις τον Στρατώνα υπό ακριβή επιτήρησιν. Εις δε την πόλιν ταύτην γενο-μένης της απογραφής πρότινων ημερών, και παρουσιασθείσης εις τον ενταύθα Μουσίρπασαν από τους Προύχοντας Οθωμανούς τοις υπεστράφη αύτη, ως μη φέρουσα τον αληθή αριθμόν, και προσέτι διετάχθησαν, ότι συγχρόνως με την αληθή γενομένην απογραφήν να ενεργηθή και στρατολογικός Κατάλογος και αποπερατωθή και η κλήρωσις, αλλ' αμεληθέντων απάντων τούτων όλως διό-λου επί πολλών ημερών, ο Μουσίρπασας ούτος μη ανεχόμενος περαιτέρω ν' αμελήται και παραβλέπεται η τόσον σπουδαία Υψηλή Διαταγή, ήρχισεν ήδη να ενεργή την Νεοσυλλεξίαν βιαίως. (Εις την περίπτωσιν ταύτην παρατηρώ ώδε, ότι οι μεν Οθωμανοί λυπούνται κυρίως επί του απροσδοκήτου συμβάντος της Νεοσυλλεξίας, λαβούσης ήδη χώραν ενάρξεως, οι δε Χριστιανοί αφ' ετέρου χαίρονται ενθυμούμενοι τα παρ' αυτών δοκιμαζόμενα πρότερον κακά).

- 6 Τα εδώ χάνια (Ξενοδοχεία) διετάχθησαν // να προετοιμάσασσι ζωοτροφάς ίππων και έχωσι και τα καταλύματα, διότι το εν Θεσσαλία σταθμεύον Ιππικόν Τάγμα θέλει αφιχθή ενταύθα.

Αυστηροτάτη κατ' επανάληψιν εγένετο απαγόρευσις όχι μόνον εις το να μην εξέλθη εκ του Οθωμανικού κράτους ουδείς των Αλβανών, αλλ' ουδέ δύνα-ται από τόπου εις τόπον εντός του Κράτους να μεταβή, και ένεκα τούτου προς ακριβή επαγρύπνησιν ο Σαρασκιέρπασας διώρισε Γενικόν Δεσβέναγαν από Κιόρτζαν μέχρι Μαλακασίου και Βοβούσας, συνόρων Τρικάλων, κάποιον Σαϊμπην εκ Καστορίας, διότι πολλοί νέοι Οθωμανοί υποκρινόμενοι τον Χρι-στιανόν, διά να δραπετεύσωσιν, λαβόντες Διαβατήρια επ' ονόματι Χριστι-ανών, ανεχώρησαν. Τινές όμως τούτων φοραθέντες συνελήφθησαν, και εις μάλι-

7 στα φερθείς ήδη ενταύθα και δαρείς ανστηρά, εφυλακίσθη με αλύσους εις τους πόδας, και ως εκ τούτου προξενείται ήδη μεγίστη δυσκολία εις την αναχώρ-
σιν των Χριστιανών Οθωμ. υπηκόων, οίτινες μ' // όλας τας δοθησομένας των εγκυήσεις [sic!] διά την επάνοδον τούτων, μ' όλης παραχωρείται το διαβατή-
ριον της αναχωρήσεώς των.

Ταύτα εισί τα μέχρι τούδε αληθή κινήματα του Σαρασκιέρπασα ως προς την γείτονόν μας Αλβανίαν, τα συμβισόμενα δε θέλω διέλθῃ προσεχώς μ' ακρι-
βή λεπτομέρειαν.

[Τ.Σ.] Ο Ευπειθέστατος
Υποπρόξενος της Α.Μ. εις Ήπειρον
Τ. Κλέριτζης

γ

Αριθ. 54 Προς το επί του Βασιλικού Οίκου και
Ιωάννινα επί των Εξωτερικών Σχέσεων Β. Υπουργείου
την 26 Απριλίου 1846

Συνέχεια των ειδήσεων των μερών τούτων

Συνέπεια της από 11 τρέχοντος Απριλίου και υπ' αριθ. 51 αναφοράς μου περί της αφίξεως εις την πόλιν ταύτην του Σαρασκιέρη της Ρούμελης, εκθέτω τα εξής.

Την 14 τρέχοντος μετέβη από Λάρισσαν ενταύθα εν τάγμα τακτικών.

Συναθροισθέντων κατά Διαταγήν του ρηθέντος Σαρασκιέρπασα όλων των Μπέιδων και Αγάδων της Αλβανίας εις την πόλιν ταύτην, ως και όλων των Διοικητικών Αρχών, προσεκάλεσε πάντας τούτους ο αυτός Σαρασκιέρπασας εις το Διοικητήριο την 15 του αυτού μηνός, ως και τον Μητροπολίτην ενταύθα, τους προύχοντας Χριστιανούς, Οθωμανούς και Εβραίους, και ενώπιον πάντων ανέγνωσε Φιρμάνι της Κυβερνήσεώς του, αφορών, επειδή το Τερζιμάτ Χαϊριέ (το νέον διά την πρόοδον και βελτίωσιν του Λαού Σύστημα) μόνον εις την Αλβανίαν μέχρι τούδε δεν εισήχθη, διατάττει ένεκα τούτου ο Σουλτάνος ανυπερθέτως να εφαρμοσθή και εις το μέρος αυτό, και άπας ο λαός υπακούσας εις μόνην την θέλησίν του ταύτην δεχθή προθύμως τον Τελιμαμέν (διοργανισμόν του νέου Συστήματος). Μετά την ανάγνωσιν του Φιρμανίου, ριφθέντων 21 κανονιοβολισμών διελύθη η συνεδρίασις, οι δε Μπέιδες και Αγάδες της Αλβανίας ελυπήθησαν ενδομύχως.

Την 17 του αυτού μηνός έλαβεν ο ρηθείς Σαρασκιέρπασας τας υπογραφάς και Σφραγίδας όλων των ρηθέντων Μπέιδων, Αγάδων και λοιπών σημαντικών
 2 // Αλβανών και Χριστιανών επέκεινα των 300 εις αναφοράν των, αφορώσαν, ότι προθύμως και ευχαρίστως εδέχθησαν το Τερζιμάτ Χαϊριέ, ήτοι το νέον Σύστημα. Ωσαύτως έλαβε τρεις ομοίας αναφοράς των κατοίκων ενταύθα, των Χριστιανών υπέρ τας 500 υπογραφάς μίαν, των Οθωμανών ωσαύτως την άλλην, και την ετέραν των Εβραίων, απάσας τας οποίας απέστειλε την επιούσαν ήτοι την 18 του ιδίου μηνός με το Ταχυδρομείον προς την Κυβέρνησίν του εις Κωνσταντινούπολιν.

Και πριν ή ελθείν ενταύθα ο διωρισθείς των μερών τούτων Μουσίρης Χαφίσπασας, διωρίσθησαν παρά του ειρημένου Σαρασκιέρπασα δύο Καϊμμακάμιδες, Ατάμπεις όχι Αλβανός, και Χουσεϊμπασας Βριώνης Μπερατινός (τόπον επέχοντες Νομαρχών), του μεν πρώτου η δικαιοδοσία συμπεριλαμβάνει εξ Διοικήσεις, το Αργυρόκαστρον, Λιαμπόχοβον, Παλαιοπογώνι, Τεπελένι, Δέλβινον, και Φιλιάτες. Του δε δευτέρου τρεις, το Μπεράτι, Αυλώνα, και Πρεμετήν, εις τας οποίας διορίσθησαν παρά του αυτού Σαρασκιέρπασα Διοικηταί ως επί το πλείστον Αλβανοί. Τα δε λοιπά μέρη του Πασαλικίου τούτου, διαιρεθέντα εις οκτώ Διοικήσεις, δηλ. Άρταν, Πρέβεζαν, Πάργαν, Παραμυθίαν, Μαργαρίτι, Μέτζοβον, Γρεβενά και Κόνιτζαν, και εις τας οποίας // διωρίσθησαν παρά
 3 του Σαρασκιέρπασα {ν} ωσαύτως ως επί το πλείστον Αλβανοί, υπόκεινται εις την άμεσον διεύθυνσιν του εδρεύοντος εις την πόλιν ταύτην Μουσίρπασα.

Την 22 τρέχοντος μηνός αφίχθη εις την πόλιν ταύτην ο διορισθείς των μερών τούτων Μουσίρης Αφίσπασας με πλείστην παράταξιν και με 19 κανονιοβολισμούς. Την δε 24 αναγνωσθέντος επισήμως του Φιρμανίου του διορισμού του, ερρίφθησαν κανονιοβολισμοί 21.

Ο διοργανισμός του Νέου Συστήματος της Οθωμανικής Κυβερνήσεως μέχρι της σήμερα δεν κοινοποιήθη εις τους Αλβανούς –όστις θέλει τους λυπήσει ενδομύχως.

Η προ ενός έτους διωρισθείσα και μεταβάσα εκ Κωνσταντινουπόλεως ενταύθα τριμελής Οθωμανική Επιτροπή προς βελτίωσιν και καλητέρευσιν του τόπου έπαυσε κατ' ανωτέραν Διαταγήν τας εργασίας της. Ευστήθη δε συγχρόνως παρά του ρηθέντος Σαρασκιέρπασα ενταύθα να εδρεύη ετέρα εκ δεκατεσσάρων ατόμων σημαντικών, διωρισθέντων εξ όλων των επαρχιών της Αλβανίας, δύο μόνοι εκ τούτων Χριστιανοί εισίν, ίνα σκεφθώσι περί της Γεωργίας, Βελτιώσεως του τόπου, και προ πάντων εις ανεύρεσιν των αυθαιρέτως αρπαγέντων από τον μεν και δε εθνικών γαιών και τα λοιπά. //

- 4 Σκοπεύει ο ρηθείς Σαρασκιέρπασας να περιοδεύση Άρταν, Πρέβεζαν, Πάργαν και τινά άλλα μέρη της Αλβανίας, αλλ' αγνοείται επί του παρόντος ο σκοπός του.

[Τ.Σ.]

Ο Ευπειθέστατος
Υποπρόξενος της Α.Μ. εις Ἡπειρον
Τ. Κλέριτζης

2. Έκθεση του γάλλου προξένου Ιωαννίνων για την απογραφή του 1859-1860

ΑΜΑΕ/СРС/Тurquie/Adrianople κ.λπ./ν.1/1860-1861.

[Μετάφραση των κυριότερων αποσπασμάτων βλ. παραπάνω, σελ. 268.]

Consulat de France à Janina
Direction des Consuls et
Affaires Commerciales
«Travaux de la Commission
du cadastre de l'Épire»

A Son Excellence M. Thouvenel,
Ministre Secrétaire d'Etat
au Département des Affaires Etrangères
Janina, le 28 Janvier 1860

Excellence,

Dès le 30 Septembre dernier, j'ai eu l'honneur d'informer le Département de l'arrivée à Janina d'une commission chargée de dresser le cadastre de l'Épire. En ce qui concerne la ville de Janina, les opérations de cette commission sont actuellement terminées, et je me réserve d'en faire connaître le résultat à votre Excellence lorsque la statistique de la province entière sera complète. A en juger par ce qui c'est fait ici sous mes yeux, le recensement de la population, le dénombrement des propriétés domaniales et particulières, des établissements de commerce et d'industrie sont aussi exacts qu'on peut les attendre en Turquie de statisticiens improvisés, mais quant à ce qui concerne l'estimation du capital que représentent les immeubles, le commerce et l'industrie, les chiffres groupés par la commission, et qui doivent servir de base à une nouvelle repartition de l'impôt, sont fort loin de la vérité. Pour l'estimation de leurs biens, les riches propriétaires ont facilement acheté les complaisances des estimateurs, et quant aux commerçants, ou industriels de toute classe, la commission n'a guère fait qu'inscrire leurs déclarations. Je n'ai pas besoin de dire que nul n'est fait scrupule de dissimuler ses revenus, ses gains, sa richesse, et en cette occasion j'ai eu le regret de dire que les résidents étrangers ne se sont pas montrés plus consciencieux que les sujets du Sultan. En dernière analyse, je crois ne pas me tromper en pensant que les chiffres recueillis par la Commission Ottomane sont, dans la proportion de près

de cent pour cent, au dessous des ressources réelles que le Gouvernement du Sultan pouvait prendre pour base certaine de l'impôt. Le travail qui vient d'avoir lieu ne repond donc pas au but qu'on le proposait, car il n'a pas dissipé ici qu'en faible partie les ténèbres dans lesquelles marche et s'agite au hasard l'administration financière de l'Empire Ottoman.

Agréez l'hommage du respect avec lequel j'ai l'honneur d'être,

*Monsieur le Ministre, de Votre Excellence,
le très humble et très obéissant serviteur,
V. Bertrand*

3. «Στατιστικές εκθέσεις» των ελληνικών προξενείων Ιωαννίνων και Αυλώνας (1866)

ΑΥΕ 1866/φ. 78.1.

[Τα στοιχεία της πρώτης από τις δύο εκθέσεις προορίζονταν, κατά το συντάκτη της Φραγκούδη, για δημοσίευση στο «γαλλικό περιοδικό» *L'Orient Chrétien* στην ουσία, όπως προκύπτει από το διαβιβαστικό, θα επρόκειτο για προπαγανδιστική έκδοση υπό την αιγίδα του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, προφανώς αντίστοιχη με το παλιότερο *Spectateur de l'Orient* και το κατοπινό *Bulletin d'Orient*. Ωστόσο, έντυπο με τέτοιο όνομα δεν εντοπίζεται στις βιβλιοθήκες της Αθήνας ή του Παρισιού. Υποθέτω ότι το περιοδικό δεν κυκλοφόρησε και το κείμενο του Φραγκούδη έμεινε ανέκδοτο.]

α

*Προξενείον της Ελλάδος
εν Ηπείρω και Αλβανία
Αριθ. 709*

*Προς τον Εξοχώτατον
Κύριον Επαμ. Δεληγεώργην
Εν Ιωαννίνοις τη 24 Αυγούστου 1866*

Κύριε Υπουργέ!

Αμα έλαβον την υπ' αριθ. 5987 διαταγήν της Υμετέρας Εξοχότητος κατέγινον να συλλέξω και χορηγήσω προς τον αναδεξάμενον την έκδοσιν του Γαλλικού περιοδικού Συγγράμματος «L'Orient Chrétien» τας όσας εξητούντο επί του παρόντος παρ' εμού πληροφορίας.

Ταύτας, μετά της συνοδευούσης αυτάς ολιγοστίχου επιστολής μου, λαμβάνω την τιμήν να διαβιβάσω συνημμένως ώδε όπως λάβη γνώσιν αυτών η Υμετέρα Εξοχότης, έπειτα δε διαταχθή η προς τον Κύριον Γ.Ι. Παππαδόπουλον εγχειρίσις αυτών, καθόσον φρονώ ότι το προϊστάμενον Υπουργείον ενδιαφέρεται να γνώσκη ποίαι εισίν αι ειδήσεις ας ο υπάλληλός του αρνύμενος ως εκ της θέσεώς του προορίζει διά την δημοσιότητα.

Δέξασθε, παρακαλώ, Κύριε μου, της υψηλής υπέρ Υμών υπολήψεώς μου την διαβεβαίωσιν.

*Ευπειθέστατος,
Χ. Φραγκούδης*

[συνημμένο στο προηγούμενο:]

*Προς τον Κύριον Κύριον Γ. Παπαδόπουλον,
Επιμελητήν του Ελλην. Εκπαιδευτηρίου
Εν Ιωαννίνους 25 Αυγούστου 1866*

Κύριε μου

Ευχαρίστως αναδέχομαι την εκπλήρωσιν της εντολής ην αναθήκατέ μοι διά της υμετέρας Γραφής, τοσούτον μάλλον, όσον η εκπλήρωσις αύτη δύναται να συντελέση κατά τι εις τον εθνικόν σκοπόν, ον υμείς μετά των λογάδων των παρ' ημίν δοκιμωτάτων ανδρών ανεδέχθητε.

Θέλω καταβάλλειν δε πάσαν την δυνατήν προσπάθειαν όπως χορηγώ υμίν τα σπουδαιότερα πολιτικά γεγονότα τα αναγόμενα εις την εν γένει κατάστασιν των εν Ηπείρω Χριστιανών κατά τας σημερινάς ίδια περιστάσεις. Αρχομαι από σήμερον του έργου, δίδων διά βραχέων όσας εξαιτείσθε εν τη γραφή υμών ταύτη πληροφορίας, αίτινες εύρηται εν τη συνημμένη ύδω εκθέσει.

Θεωρώ όλως περιττόν να μνημονεύσητε εν τω Περιοδικώ του ονόματός μου, ως συντρέχοντος υμάς εις τας περί Ηπείρου πληροφορίας, άλλως τε και η θέσις ήν κατέχω υπαγορεύει να μη φαίνωμαι εν τη δημοσιότητι. Επί τούτοις και παρακαλώ ν' αποσιωπήσητε εντελώς το όνομά μου.

Χαιρετών υμάς, αξιότιμε Κύριε, επί τω όπερ φιλοτίμως πάνυ ανεδέχθητε εθνικώ έργω, και επευχόμενος επιτυχίαν προς όφελος του Πανελληνίου, δεξιούμαι υμάς φιλικώτατα, και διατελώ

*Υμέτερος Προθυμότατος Φίλος
Χ. Φραγκούδης*

[συνημμένο στα προηγούμενα:]

Ο προσπαθών να ανεύρη και ορίση ακριβώς τον εν Ηπείρω πληθυσμόν πολλάκις προσκόπτει. Η στέρησις δυστυχώς Καταστατικών Βιβλίων, άτινα εδύναντο οι κατ' επαρχίας Άγιοι Μητροπολίται να κρατώσι, και τα όλως πλημμελή και και εσφαλμένα βιβλία άτινα μεταχειρίζονται οι προεστοί των χωριών και των συνοικιών (Muchbires Τουρκιστί καλουμένων) καθιστώσι δύσκολον την ανεύρεσιν στατιστικών πληροφοριών περί του προκειμένου θέματος.

- Όπως και αν η, έχων υπ' όψιν α) τας σημειώσεις ας τινας ο πρώην εν Ηπείρω Βρετανός πρόξενος *K. Cathacart* [sic] κατά το 1859 έλαβε τη συνδρομή του Γεν. Διοικητηρίου Ηπείρου, επιδείξαντος αυτώ πάντα τα βιβλία εις α κρατώνται καταγραφάι του πληθυσμού των κατοίκων, κατά πρόσκλησιν της Υ. Πύλης ορμηθείσης εις τούτο επί τη προσκλήσει του Σερ Ερρίκου Βούλβερ – β)
- 2 τας ολίγας πληροφορίας // ας τινας εδυνήθην να συλλέξω παρά των κατά τόπους Μητροπολιτών, και γ) τας ειδήσεις των Προκρίτων της χώρας, δύναμαι να δώσω περί του εν Ηπείρω πληθυσμού τας εξής πληροφορίας.

Οργανισμένης της Ηπείρου διοικητικώς εις πέντε μεγάλους Νομούς ή Διαμερίσματα (*departements*) ήτοι τον Νομόν Ιωαννίνων, υπ' όν υπάγονται αι Επαρχίαι Γρεβενών, Βεντζών, Μετσόβου, Κονίτζης, και Παραμυθιάς, τον της Πρεβέζης, παρ' ου εξαρτώνται αι Επαρχίαι Μαργαριτίου και Πάργας, τον της Άρτης, περιλαμβάνοντα την ομόνυμον Επαρχίαν και την του Ραδοβιζίου, τον του Αργυροκάστρου, έχοντα υπ' αυτόν τας Επαρχίας Δελβίνου και Φιλιατών, και τον του Μπερατιού, εις ον υπάγονται αι Επαρχίαι Αυλώνος, Τεπελένης, Πωγωνιανής, Πρεμμετής, Τομορίτζας, και Σκρεπαριού ως εξής αναβαίνει ο πληθυσμός των Χριστιανών και Οθωμανών εν εκατέρα των ειρημένων Επαρχιών.

- 3 Η των Ιωαννίνων περιλαμβάνει Τουρκικάς // μεν οικογενείας 90, Χριστιανικάς δε 10.713

Η των Γρεβενών 810 Τουρκικάς, 4.100 Χριστιανικάς

Η των Βεντζών 310 Τουρκικάς, 720 Χριστιανικάς

Η του Μετσόβου 1.300 Χριστιανικάς, ουδεμίαν δε Τουρκικήν

Η της Κονίτζης 1.250 Τουρκικάς, 2.920 Χριστιανικάς

Η της Παραμυθιάς 710 Τουρκικάς, 1.314 Χριστιανικάς

Η της Πρεβέζης 180 Τουρκικάς, 1.614 Χριστιανικάς

Η του Μαργαριτίου 1.316 Τουρκικάς, 810 Χριστιανικάς

Η της Πάργας 135 Τουρκικάς, 310 Χριστιανικάς

Η της Άρτης και του Ραδοβιζίου 275 Τουρκικάς, 4.380 Χριστιανικάς

Η του Αργυροκάστρου 2.900 Τουρκικάς, 2.640 Χριστιανικάς

Η του Δελβίνου 2.719 Τουρκικάς, 3.520 Χριστιανικάς

Η των Φιλιατών 1.480 Τουρκικάς, 1.938 Χριστιανικάς

Η του Βερατιού 2.980 Τουρκικάς, 1.690 Χριστιανικάς*

Η της Αυλώνος 3.719 Τουρκικάς, 457 Χριστιανικάς

Η της Τεπελένης 2.816 Τουρκικάς, 1.210 Χριστιανικάς

Η της Πωγωνιανής 18 Τουρκικάς, 2.020 Χριστιανικάς

* [Οι αριθμοί αυτοί είναι πολύ μικροί. Ίσως να αντιστοιχοῦν μονάχα στον κεντρικό ναχιγιέ του Μπερατιού].

- 4 Η της Πρεμέτης [sic] 2.989 Τουρκιάς, 1.600 Χριστιανιάς//
 Η της Τομωρίτζας 1.480 Τουρκιάς, 60 Χριστιανιάς
 και η του Σκρπαρή 1.740 Τουρκιάς, 85 Χριστιανιάς.

Ανακεφαλαίωσις

Ἴδη υπολογιστέον του κατά οικογενείας πληθυσμοῦ εἰς ψυχάς κατά μέσον ὄρον ἀνά πέντε, δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἐν Ἠπειρῷ κατοικοῦσι

Χριστιανοὶ 217.005

Οθωμανοὶ 144.085

Ἐκτός του Χριστιανικοῦ καὶ Τουρκικοῦ πληθυσμοῦ, σημειωτέον ὅτι ἐνοικοῦσι ἐν Ἠπειρῷ (εἰς τὰς πόλεις Ἀρτης, Πρεβέζης καὶ Ἰωαννίνων) περὶ τὰς 3.000 Εβραίων.

- 5 Ἐνταῦθα οφείλω νὰ διευκρινήσω ὅτι ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ὀνομαστικῷ Καταλόγῳ // περιέλαβον ὑπὸ τὴν Ἠπειρον τὸν Νομὸν του Μπερατίου, ἐνῶ οὗτος κατὰ τὰς νεωτέρας Γεωγραφίας ἀποτελεῖ μέρος τῆς Νοτίου Ἀλβανίας, κείμενος ὅπου ἡ πάλαι Ταυταντία.

Ἐπειδὴ ὁμως τὸ Τμήμα τοῦτο συγκαταλέγεται εἰς τὸν διοικητικὸν Ὄργανισμὸν τῆς Παλαιᾶς Ἠπειροῦ (τῆς περιλαμβανούσης τὰς ἀρχαίας ὀνομασίας τῆς Ἀμφιλοχίας, Θεσπρωτίας, Ἀλμῆνης, Μολοσσίας, Κεστρήνης, Δρυοπίας, καὶ Χαονίας) ἀνεφέραμεν καὶ αὐτό, ὅπερ ὁμως δύναται ν' ἀποχωρισθῆ, καὶ οὗτω τῆς Κυρίας Ἠπειροῦ ὁ μὲν Χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἀναβαίνει περὶπου εἰς ψυχάς 189.395, ὁ δὲ Τουρκικὸς 65.395.

- 6 Ἐκ τῆς στατιστικῆς καταστάσεως περὶ τῆς κινήσεως του ἐν Ἠπειρῷ πληθυσμοῦ καταφαίνεται, ὅτι οὗτος εἰς δύο διήρηται πρωτευούσας φυλάς ἐκ τῆς θρησκείας διακρινομένης: τὴν Χριστιανικὴν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν τῶν Ἀλβανῶν Οθωμανῶν. Μ' ὅλον // ὅτι δε τις δύναται νὰ θεωρήσῃ τὰς φυλάς ταύτας ὡς μίαν καὶ μόνην, ἀφοῦ κοινὴ μὲν παρ' ἅπασιν τοῖς Ἠπειρώταις Οθωμανοῖς ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα, κοινὰ δὲ μετὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα ἔχουσι, οὐχ ἦττον ἢ ἐκ τῆς θρησκείας διάκρισις διαιρούσα ταύτας, ἔκαμεν ὥστε ν' ἀπωλεσθῆ πάσα γοητεία τῆς αὐτόχθονος Ἑλληνικῆς φυλῆς, ἐξ ἧς καὶ κυρίως ὅσοι Οθωμανοὶ λαλοῦσι τὴν Ἑλληνικὴν.

- 7 Οἱ Χριστιανοὶ ἅπαντες ζῶσι τὸν χωρικὸν ποιμαντικὸν ἢ ἀγροτικὸν βίον, πρωτεύοντες τῶν Οθωμανῶν κατ' ἀμφοτέρω, οἵτινες οὔτε ποιμένες, οὔτε ἀγροταὶ εἰσίν. Ἐν τοῖς ὀρεινοτέροις Ἠπειρωτικοῖς μέρεσι καὶ ἰδίως τοῖς χωρίοις ἐκεῖνοις ὅπου ὑπερτερεῖ τὸ Οθωμανικὸν στοιχεῖον του Ἀλβανικοῦ [γρ. Ἑλληνικοῦ;] ἄλλοτε ἐβλεπέ τις Οθωμανοὺς ποιμένας εὐδοκίμως μετερχομένους τὰς γαλακτοουργικὰς ἐργασίας, γεωργούντας δὲ τὰς γαίας τῶν ἀνευ τῆς συνδρομῆς τῶν Χριστιανῶν. // Μετὰ ὁμως, ἀφοῦ ἅπας σχεδὸν ὁ τῶν Οθωμανῶν ὄμιλος ὑπέκρινε εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Κυβερνήσεως του Σουλτάνου, καὶ

ήρξατο λαμβάνων μέρος εις τον Στρατόν, οι πλείστοι των Οθωμανών παρήτησαν όλως διόλου τον χωρικών βίον. Συνέτεινεν εις τούτο και η Κυβέρνησις αυτή, ήτις ελάμβανεν εξ αυτών και εσχημάτιζε τα Μεταβατικά των Δερβενίων σώματα, εις α έλαβον μέρος και λαμβάνουσι όλοι σχεδόν οι της άνω και κάτω Ηπειρου Αλβανοί, αρεσκοόμενοι εις τον βίον τούτον, συμβαδίζοντα και προς τον χαρακτήρα των.

8 Παρά τοις Ηπειρώταις Χριστιανοίς παρατηρεί τις τον φύσει προς τον πολιτισμόν ρέποντα χαρακτήρα, και την προς την πνευματικήν διάπλασιν έφρουν. Ο χαρακτήρ ούτος ανέκαθεν διέκρινεν αυτούς, και δεν λησμονούσιν ότι εν Ιωαννίνους εδίδαξαν άλλοτε οι επιφανέστεροι του παρελθόντος Αιώνος Έλληνες Γραμματοδιδάσκαλοι. // Εξαιρέσει των ορεινών ποιμένων, το πλείστον σχεδόν των Ηπειρωτών χωρικών γινώσκει να γράφη την Ελληνικήν, αλλά ταύτην και αυτοί οι Οθωμανοί δεν αγνοούσιν, εκμαθόντες αυτοδιδάκτως, ούτως ειπείν, ως εκ των καθημερινών μετά των Χριστιανών σχέσεών των.

Η συστηματοποίησις δε ως προς την εκμάθησιν των Ελληνικών Γραμμάτων καταφαίνεται εκ των εν όλη σχεδόν τη Ηπείρω υπαρχόντων σχολείων την σήμερον.

Περί τούτων δίδωμι τας εξής πληροφορίας αρχόμενος εκ των εν Ιωαννίνους.

9 Οι αείμνηστοι αδελφοί Ζωσιμά μετά το 1821 έτος, άμα η των Ιωαννίνων πόλις ήρξατο αναλαμβάνουσα εκ των ατυχημάτων άτινα επήνεγκεν αυτός ο Αλή Πασάς και η καταστροφή του, διέθηκαν εκ των ιδίων και συνέστησαν ομόνιμον σχολήν της Ελληνικής, εις ην κατ' αρχάς μεν εκλήθη διευθυντής εις εκ των μαθητών του Ψαλίδα Γρεμμενιάτης καλούμενος, μετά δε ήρξεν // ο εκ Ζαγορίου κλεινός διδάσκαλος Αναστάσιος ο Σακελλάριος. Έκτοτε η σχολή των Ζωσιμάδων ηυξήθη και διεπλάσθη επί τα κρείττω, οργανισθείσα ως τα εν ελευθέρα Ελλάδα Γυμνάσια. Τα νυν διδάσκουσιν εν αυτή, διηρημένη εις τρεις σχολιακάς τάξεις και τέσσαρας του Γυμνασίου, πέντε καθηγηταί και ισάριθμοι διδάσκαλοι, την Ελληνικήν επί του κειμένου των αξιολογωτέρων συγγραφέων και ποιητών, μετά Γραμματικών και κριτικών αναπτύξεων, την Φιλοσοφίαν, την Μαθηματικήν και Φυσικήν, τα ιερά Μαθήματα, την Λατινικήν Φιλολογίαν, την Γαλλικήν και Ιταλικήν, προς δε και την Τουρκικήν. Της σχολής ταύτης προΐσταται ο δόκιμος Καθηγητής των Μαθηματικών, και όντως διδάσκαλος της Ηθικής, Κύριος Σπυρίδων Μανάρης, συνεργάζονται δε μετ' αυτού έτεροι δύο Καθηγηταί διδάκτορες των εν Γερμανία Πανεπιστημίων.//

10 Εν τη Ζωσιμαία Σχολή φοιτώσι περι τους 300 μαθητάς, εκ πασών των περιοχών της Ηπειρου, από Δυρραχίου μέχρι Άρτης, όχι δε ολίγοι εκ Θεσσαλίας και Μακεδονίας.

Παρά την Σχολήν ταύτην εύρηται εν Ιωαννίνους έτερα[ι] δύο αλληλοδιδασκατικά[ι], και αύται εκ κληροδοτημάτων αιμνήστων ανδρών της Ηπείρου, και

μία των παρθένων.

Ελληνικά δε σχολεία εκτός των Ιωαννίνων υπάρχουν εις πλείστα χωρία του Ζαγορίου, και παντού ένθα οι κοινότητες είναι εις κατάστασιν να διατηρώσι τοιαύτα· διότι η φιλομάθεια δεν λείπει απ' ουδενός ώστε, εάν ήσαν πάσαι αι κοινότητες εύποροι, δεν ήθελεν ευρεθή ουδεμία, ήτις να μην είχεν Ελληνικόν Σχολείον· απόδειξιν δε της γνώμης ταύτης παρέχει το επόμενον, ότι δεν
11 υπάρχει πτωχόν και άπορον // χωρίον να μην έχη ένα άνθρωπον να συναθροίζη τα τέκνα των εν τω νάρθηκι της εκκλησίας, και να τα διδάσκη την ανάγνωσιν των ιερών προσευχών. Οι διδάσκαλοι δε των εν Ηπείρω Ελληνικών Σχολείων, ως και πολλοί της Θεσσαλίας, Μακεδονίας, και Θράκης είναι μαθηταί της Ζωσιμαίας σχολής· διότι εκ τριάκοντα των εξερχομένων κατ' έτος εκ ταύτης, οι πλείστοι επιδίδονται εις το διδασκαλικόν επάγγελμα, το μόνον έργον όπερ εν τη Τουρκία δύνανται να μετέλθωσιν.

Εν ταις άλλαις επαρχίαις της Ηπείρου διακρίνονται αι εξής Ελληνικαί Σχολαί.

α') η εν Πρεβέξη διηρημένη εις προκαταρκτικήν και των Ελληνικών Γραμμάτων, εις ην φοιτώσιν υπέρ τους 200 παίδας.

β') η εν Άρτη Αλληλοδιδασκτική, εις ην διδάσκονται οι παίδες και τα μαθήματα Ελληνικού Σχολείου.

12 γ') η εν Μετσόβω της προκαταρκτικής // παιδείσεως και των Ελληνικών εγκυκλίων του Σχολείου μαθημάτων.

δ') η εν Παραμυθία άρτι συστηθείσα, εις ην οι παίδες διδάσκονται δι' αλληλοδιδασκτικής μεθόδου την γραφήν και την ανάγνωσιν, προς δε και τα της πρώτης και δευτέρας τάξεως του Ελληνικού Σχολείου.

Σημειωτέον δε ότι εν Πρεβέξη, Άρτη, και Μετσόβω εύρηνται και Παρθένων Σχολεία, υπό ευπαιδευτών διδασκαλισσών διευθυνόμενα.

Περί του ποσού και του είδους των ιδιοκτησιών των από Τούρκων εις χείρας των Ελλήνων μεταβαινουσών

Αι περιπέτεια αι υπέστησαν οι Ηπειρώται Χριστιανοί κατά διαφόρους εποχάς, και ιδία κατά την της τρομοκρατίας του Αλή Πασά, επήνεγκον διαφόρους μεταβολάς εις τας ιδιοκτησίας αις κατείχον εν Ηπείρω. Μ' όλον ότι όταν
13 // αναλογισθώμεν ότι οι Χριστιανοί εκείνοι ώντινων αι γαίαι και τα κτήματα ηρπάγησαν επί Αλή Πασά και ετέθησαν υπό την κατοχήν Αλβανών Οθωμανών, την σήμεραν κέκτηνται το μεγαλύτερον μέρος των εν Ηπείρω κτημάτων, ενκόλως συνομολογούμεν ότι ο εργατικός αυτών βίος, και η εφεξής αυτών επίδοσις προς την ανάπτυξιν, τίθησιν αυτούς πολύ υπεράνω των συμπατριωτών των Οθωμανών.

Ιδιοκτητίας Οθωμανούς μεγάλων περιουσιών δεν δύναται τις ν' αναφέρει, διότι και δεν υπάρχουν. Εύρηνται μεν τινές Μπέηδες οίτινες κέκτηνται Τσεφλίκια εν Βερατίω, Αργυροκάστρω, Κονίτση, και Προμετή, αλλ' ούτοι είναι ολίγιστοι, και διατηρούνται εν καταστάσει εκ διαφόρων περιστάσεων*. Άλλοτε ούτοι κατείχον τας ευρύτερας προς εκχέρσωσιν γαίας απάσης σχεδόν της

14 άνω Ηπείρου. Περιπεσόντες όμως μετά εις χρέη, όπως // συντηρώνται και ζώσιν εν ασωτεία, ηναγκάσθησαν να εκποιήσωσι προς τους Χριστιανούς τα κτήματά των, ώστε την σήμερον οι τελευταίοι ούτοι συγκριτικώς εισίν ιδιοκτῆται πέραν του ημίσεως των εν Ηπείρῳ προσοδοφόρων κτημάτων, άτινα περιήλθον αυτοίς ούτω πώς. Κατ' αρχάς οι Οθωμανοί βαρυνόμενοι να καλλιεργάσι εξεμίσθουν τα κτήματα προς τους Χριστιανούς κατά μακράς χρονικάς περιόδους, είτα μη εξαρκούντος αυτοίς ούτε του μισθώματος όπως βιώσωσι, τα επώλων, ούτω δε καθείζαν ταύτα οι Χριστιανοί.

Από τινος χρόνου και ιδία από του 1859 η Κυβέρνησις του Σουλτάνου παρετήρησε πόσον επιβλαβές έσεται να μένωσιν ακτήμονες οι Οθωμανοί Αλβανοί Μπέηδες, προσελάθησε δε έκτοτε να μετριάση το κακόν. Οι Διοικηταί παρηγγέλησαν ν' αποτρέψωσι παντί σθένει την απαλλοτρίωσιν Οθωμανικών // κτημάτων προς τους Χριστιανούς, διετάχθησαν δε να υποβάλλωσι λεπτομερή κατάλογον των ιδιοκτησιών ας τινας Οθωμανοί κατέχουσι.

15

Περί Βιομηχανίας

Οι Ηπειρώται διακρίνονται επί μεγίστη φιλεργία, μετά της αυτής επιμονής και υπομονής μετερχόμενοι τας βαναύσους τέχνας, μεθ' όσης και το εμπόριον.

Προκειμένου λόγου περί Βιομηχανίας αρχόμεθα εξ Ιωαννίνων, όπου αύτη σχετικώς πρωτεύει, αν και κατά την σημερινήν εποχήν δεν ακμάζει ως επί αρχαιότερων χρόνων.

Οι Ιωαννίται μετέρχονται πάνυ ευδοκίμως την Γουνοδοψίαν, αλλά και Βερσοδέψαι [sic] εισίν άριστοι, πλείστα Βερσοδεψικής εργαστήρια συντηρούντες. Παρά τας τέχνας ταύτας η Κηροποιεία και η Χρυσοχοΐα εν καθημερινή

16 χρήσει εισίν. Διακρίνονται δε ιδία οι // Ιωαννίται επί τοις ωραιοις κεντήμασι άτινα κατεργάζονται διά χρυσών και μεταξωτών γαϊτανίων, επί φορεμάτων ανδρών και γυναικών.

Εν Πρεβέζη υφαίνουσιν αι Χριστιαναί ωραιότατα πανία χρησιμεύοντα εις εσωτερικά ενδύματα, εν τοις ορεινοτέροις δε της Ηπείρου μέρεσι, και ιδία το Συρράκον, κατεργάζονται εξ' ερειούχου χονδρά υφάσματα άτινα χρησιμεύουσι διά την ενδυμασίαν των χωρικών, ων απάντων τα ενδύματα υφαίνουσιν εν τω τόπω.

* [Η άποψη αυτή είναι τουλάχιστον υπερβολική].

Εκτός των προεκτεθεισών τεχνών δέον να μνημονεύσωμεν την των Ζαχαροπλαστών, των Φλωκατοποιών, των χαλκέων, σιδηρουργών, βαφέων, σκυτοτόμων και αλειμματοποιών.

Προϊόντα Εισαγωγής και Εξαγωγής

- 17 Κάιτοι εριβόλαξ η Ηπειρωτική γη, // δεν παράγει όμως τηλικαύτα προϊόντα όσα επαγγέλλεται το εύφορον αυτής. Πεδία ολόκληρα μένουσι χέρσα, και τούτο εκ των φορολογικών καταχρήσεων της εξουσίας, ήτις δι' αυτών αποστερεί πάσαν ζωτικήν ικμάδα αναπτύξεως της γεωργίας. Ουχ ήττον ο σίτος, η κριθή, και εν γένει οι δημητριακοί καρποί καλλιεργώνται επιτυχώς, μόλις όμως εξαρκούσι διά τας επιτοπίους ανάγκας.

Εν Πρεβέζη και Πάργα το κύριον προϊόν εστίν η ελαία, εξ' ης και αποζώσισι των μερών εκείνων οι κάτοικοι.

- Αι γαλακτοουργικάί εργασίαι, παράγουσαι αφθονίαν τυρού και βουτύρου, κάμνουσιν ώστε αρκετόν ποσόν των ειδών τούτων να εξάγεται εν τη αλλοδαπή, ιδία τη Επτανήσω, ήτις πορίζεται εξ Ηπείρου κατ' έτος και πλήθος κερασφόρων ζώων, και θρεμμάτων, και κτηνών. // Επί τούτοις το της Εξαγωγής εμπόριον δεν είναι μέγα, αλλ' ελάχιστον.

Εισάγονται δε εν Ηπείρω διά θαλάσσης πάντα τα Ευρωπαϊκά χειροτεχνήματα, και τα αποικιακά εμπορεύματα εκ Κερκύρας, Τεργέστης, Νεαπόλεως και Κωνσταντινουπόλεως. Η εισαγωγή δε αύτη αποτελεί και το κυριώτερον εμπόριον εν Ηπείρω, υπέρ ου δύνανται να κυκλοφορώσιν ενιαυσίως υπέρ τας 500 χιλιάδας λίρας καθ' άπασαν την χώραν ταύτην. Δυστυχώς το πλείστον των κεφαλαίων τούτων διαθέτουσι Εβραίοι έμποροι, ενώ οι ομογενείς δεν διαθέτουσιν ενιαυσίως πέραν των 190 χιλιάδων λιρών.

- Εμπορικάί πανηγύρεις, όπως κατ' αυτάς η ανάπτυξις του εμπορίου παγιοῦται, ολίγισταί γίνονται, και αύται χρησιμεύουσιν προς πώλησιν των εσωτερικών // προϊόντων εις κατοίκους αύθις του εσωτερικού.

β

ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ
ΥΠΟΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ
ΕΝ ΑΥΛΩΝΙ
Αριθ. Πρωτ. 114

Εν Αυλώνι, την 14 Ιουλίου 1866

Προς
το επί των Εξωτερικών Σ. Υπουργείον

Υποβολή εκθέσεως στατιστικής και
περί της ηθικής και φυσικής καταστάσεως του τόπου

Συμμορφούμενος με την υπ' αριθ. 4866 διαταγήν του Υπουργείου εγκλείω έκθεσιν στατιστικής και εν γένει περί της ηθικής και φυσικής καταστάσεως της περιφερείας του εφ' ού προϋσταμαι υποπροξενείου.

Ησχολήθην όλαις δυνάμεσι διά να σπουδάσω εν γένει την κατάστασιν του τόπου και εξ ιδίας αντιλήψεως και εκ πληροφοριών, τας οποίας πανταχόθεν συνέλεξα, και κατήρησα την εγκλειομένην άδω έκθεσιν, την οποίαν υποβάλλω εις το Σ. Υπουργείον. Αν δε δεν ανταποκρίνομαι καθ' ολοκληρίαν εις τας ευχάς του Υπουργείου, τούτο οφείλεται εις την έλλειψιν ακριβούς γνώσεως της τε στατιστικής και λοιπών εκ μέρους της Διοικήσεως και των προυχόντων.

Ευπειθέστατος
Ο Υ/πρόξενος
Α. Ευγενίδης

[συνημμένο στο προηγούμενο:]

Έκθεσις στατιστικής και εν γένει περί της φυσικής και ηθικής
καταστάσεως της περιφερείας Αυλώνος της Αλβανίας

Η διοίκησις του τόπου διαιρείται εις τέσσαρα Τμήματα, εις το του Βερατίου, του Αυλώνος, της Τομορίτσας και του Σκρεπάρι, έκαστον των οποίων, εκτός της πρωτευούσης, όπου εδρεύει εις Καϊμακάμης, διοικείται υφ' ενός Μουδίου. Και ο μεν Καϊμακάμης πρότερον είχε την έδραν του εις Βεράτιον, από της εποχής δε της ενώσεως της Επτανήσου μετά της Ελλάδος μετέφερε την έδραν του εις Αυλώνα ως πόλεως παραλίου. Αλλ' όπως αι διοικητικαί διαιρέσεις του τόπου τούτου εξαρτώνται σχεδόν από τας αυθαιρέτους διαθέσεις της Κυβερνήσεως, ή Πασσάδων τινών εξασκούντων επιρροήν παρά τη Κυβερνήσει αυτών διά πολλών μέσων και διά δωροδοκιών, ούτω και εσχάτως τη εισηγήσει του Πασσά Ιωαννίνων, η Κυβέρνησις μετέφερεν εις Βεράτιον την έδραν του Καϊμακάμη, διά να ικανοποιήση τας απαιτήσεις άλλου Πασσά, ζητήσαντος διά παντός μέσου να καταλάβη την θέσιν Καϊμακάμη εν Βερατίω.

- Το σύστημα της στατιστικής παρά τοις διοικούσι τον τόπον τούτον είναι εντελώς εις αχρησίαν, εις τρόπον ώστε οι διοικηταί αυτοί δεν είναι εις κατάστασιν να γνωρίζωσι τον αριθμόν των κατοίκων τους οποίους διοικούσι και ελαχίστην, ή ουδεμίαν προσοχήν ή σπουδαιότητα δίδουσιν εις το μέτρον τούτο. Εντεύθεν ευρίσκομαι εις την δυσάρεστον θέσιν να στερώμαι εξ επισήμου τοπικής αρχής // καταφυγών εις διαφόρους προύχοντας του τόπου, αναμικνυομένους πως εις τα τοπικά και έχοντας σχέσεις με την διοίκησιν, προς δε και εις τους συναδέλφους Προξένους της Ιταλίας και Αυστρίας ενταύθα, ίνα αρυσθώ όσον το δυνατόν ακριβεστέρας στατιστικής πληροφορίας. Εκ των πληροφοριών τας οποίας παρ' όλων τούτων συνέλεξα, ηδυνήθην να εξάξω το ακόλουθον αποτέλεσμα, το οποίον αν ουχί εντελώς ακριβές, δεν είναι όμως και μακράν της ακριβείας.

Τμήμα Βερατίου περιέχον 480 χωρία και κατοίκους 81.000

εξ ων Οθωμανοί 57.000

Χριστιανοί 24.000.

Τμήμα Αυλώνος περιέχον χωρία 67 και κατοίκους 27.000

εξ ων Οθωμανοί 23.400

Χριστιανοί 3.600.

Τμήμα Τομορίτσας περιέχον χωρία 41 και κατοίκους 16.000

εξ ων Οθωμανοί 15.500

Χριστιανοί 500.

Τμήμα Σκρεπάρη περιέχον χωρία 61 και κατοίκους 22.000

εξ ων Οθωμανοί 21.500

Χριστιανοί 500.

Οι Χριστιανοί κατοικούσιν εις τας πόλεις και τα χωρία διεσπαρμένοι, υπάρχουν δε και τина χωρία εν τω μεταξύ άλλων Τουρκικών, άτινα κατοικούνται μόνον υπό Χριστιανών συγκεντρωμένων εν αυτοίς. Άλλοι λαοί παρά τους Ιθαγενείς δεν επεφοίτησαν κατόπιν.

- Η δικαστική εξουσία διατηρείται πάντοτε η αυτή προ είκοσιν ετών. Πρότερον ο Κατής μόνος και κατ' αυθαίρετον αυτού βούλησιν εξήγει και εφήρμοξε τας διατάξεις του Κορανίου, αλλ' ήδη πάσα υπόθεσις συζητείται υπό του Διοικητού, του Κατή και ενός // συμβουλίου συγκειμένου κατά το ήμισυ εξ Οθωμανών και κατά το έτερον ήμισυ εξ αλλοεθνών Χριστιανών, προεδρευομένου πάντοτε υπό Οθωμανού, οίτινες εφαρμόζουν τους νόμους. Εννοείται δε ότι ως επί το πλείστον αι αποφάσεις αύται είναι προϊόν των συμπαθειών των πλειονοψηφούντων Οθωμανών και των καταπιεστικών διαθέσεων αυτών κατά του Χριστιανισμού. Εν τω συμβουλίω τούτω και ο του ανατολικού δόγματος Ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος του τόπου λαμβάνει μέρος και εις έλλειψίν του εις αντιπρόσωπος τούτου. Επί ζητημάτων θρησκευτικών ο Χριστιανός επίσκοπος

αποφασίζει μόνος, όπως ο Κατής έχει ιδιαίτερη δικαιοδοσίαν επί θρησκευτικών, κληρονομικών κ.λπ. ζητημάτων.

Επί διαφορών μεταξύ Χριστιανών και Οθωμανών, αι μαρτυρίαί των πρώτων δεν είναι παραδεκταί, ούτε υπογραφαί τούτων αναγνωρίζονται. Επί διαφοράς όμως μεταξύ δύο Χριστιανών, αι Χριστιανικαί μαρτυρίαί λαμβάνονται υπ' όψιν, ως επίσης επί διαφορών μεταξύ δύο Οθωμανών.

Η τοπική φυσιογνωμία των μερών τούτων είναι ως επί το πλείστον πεδινή και ως εκ της καλής ποιότητος της γης πρόσφορος εις γεωργίαν· αλλ' ως εκ της συνήθους νωθρότητος των Οθωμανών πολύ μέρος της γης μένει ακαλλιέργητον.

Το εμπόριον εξασκείται υπό των εντοπίων Χριστιανών και τινων Ελλήνων παρεπιδήμων, οφελουμένων εκ της φυσικής οκνηρίας των Οθωμανών και πλουτιζόντων εκ τούτου. Οι μπέηδες και Αγάδες αν ητυύχησαν να εύρωσιν εκ κληρονομιάς περιουσίας, προελθούσας πάντοτε από καταχρήσεις και αρπαγάς, συντηρώνται εξ αυτών, άλλως, είναι ανίκανοι προς πάσαν εργασίαν και αποφεύγουν να ζητήσωσιν οποιονδήποτε έντιμον πόρον ζωής. Χαύνοι και // 4 δυσκίνητοι απρακτούσι και εις το πεπρωμένον στηρίζουσιν όλην αυτών την ύπαρξιν. Ουδέν άλλο αίσθημα πλην του καταδιωγμού κατά του Χριστιανισμού κυκλοφορεί εν αυτοίς, καίτοι μη όντων φανατικών εις την θρησκείαν των, όπως οι Οθωμανοί της Ανατολής. Εις περίστασιν επιδρομής εχθρών ο τόπος των δεν είναι καθ' ολοκληρίαν εύθετος εις άμυναν. Εκτός του Βερατίου, πόλεως μεσογείου, όπου υπάρχει πεπαλαιωμένον, αλλά διατηρούμενον φρούριον, εις τα λοιπά μέρη δεν υπάρχουν θέσεις οχυραί. Ούτε παρά τω όχλω απαντά τις το αίσθημα του εθνισμού, το οποίον είναι φυσικόν εις όλους τους λαούς και εις τους Οθωμανούς αυτούς των άλλων μερών. Το χρέμα παρά τοις Αλβανοίς είναι το μόνον δέλεαρ, το οποίον δύναται να κινήση αυτούς και εναντίον των ομοθηρήσκων των.

Δυστυχώς και διά τους Χριστιανούς του τόπου τούτου, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν έχω να εκθέσω παρά δυσάρεστον και όλως απροσδόκητον έλλειψιν και ηθικής αναπτύξεως και αισθήματος εθνισμού. Επαναπαυόμενοι ούτοι εις τα κέρδη, τα οποία τοις παρέχει το εμπόριόν των, ολίγον φροντίζουν αν υπάροχη Πατρίς κοινή αλγούσα διά την απελευθέρωσίν των· απ' εναντίας απαρέσκονται εις πάσαν ιδέαν κινήματός τινος εκ μέρους της Ελλην. χώρας διά να μη ζημιωθώσιν εκ της περιστάσεως αυτής, καίτοι επιθυμούντες να ιδώσι πίπτουσαν την Τουρκικήν δεσποτείαν και ανεγειρόμενον τον Ελληνισμόν. Προ ολίγων ετών κατεπιέζοντο σκληρώς υπό της Οθωμανικής αλαζωνίας και απέναντι των Τούρκων εταπεινούντο και εκρύπτοντο· ήδη απηλάγησαν εν μέρει των καταθλίψεων αυτών. Ολίγιστοι εκ των ευπόρων στέλλουν τους υιούς των ίνα εκπαιδευθώσι και πολλοί εξ αυτών αγνοούσι την ελληνικήν, 5 χωρίς να δεικνύωσι πολλήν διάθεσιν εις το να εκμάθωσι την γλώσσαν, // την

οποίαν και εκ των Τουρκαλβανών ολίγιστοι ομιλούν.

Η φορολογία προσδιορίζεται υπό της Κυβερνήσεως εις ποσότητά τινα και διανέμεται παρά των προεστώτων Χριστιανών και Οθωμανών εις τας οικογενείας κατά την τάξιν και τον αριθμόν εκάστης. Εις Αυλώνα λ.χ. προσδιωρίσθη φόρος εξ 150.000 γροσίων, το ποσόν τούτο θέλει επιβαρύνει όλας τας οικογενείας κατά την υπό των προεστώτων διανομήν και είναι μία φορολογία κεφαλική ούτως ειπείν.

Εις τας Χριστιανικάς οικογενείας επιβάλλεται περιπλέον φόρος στρατιωτικός αναλόγως της τάξεως και του αριθμού αυτών, διότι εκ των Χριστιανών δεν λαμβάνουσι στρατιώτας. Το σύστημα του δεκάτου εφαρμόζεται επί των προϊόντων της γης και επί των ζώων πληρόνεται φόρος κατά κεφαλήν, εξαιρουμένων των μεγάλων ζώων.

Η προσωπική εργασία είναι εν χρήσει και επιβαρύνει εν γένει τους κατοίκους επί δημοσίων έργων. Εν ανάγκη δέ δημοσίου υπηρεσίας είναι αυθαίρετος και καταναγκαστική.

Το εις τα διάφορα Ταμεία αποταμιευόμενον ποσόν των φόρων εν γένει μετά την αφαίρεσιν των εξόδων της εισπράξεως αναβαίνει εις 6½ εκατομμύρια γροσίων, ήτοι εις 1.625.000 δραχμών.

Προ τριών ετών ευστηθήσαν σχολεία Τουρκικά εις Αυλώνα και εις Βεράτιον, διατηρούμενα υπό της Κυβερνήσεως, αλλ' οι εν αυτοίς φοιτώντες παίδες Οθωμανοί εισί λίαν ενάριθμοι, διδασκόμενοι την ανάγνωσιν και την γραφήν.

Ελληνικά σχολεία, κοινά λεγόμενα, ώσι [γρ. εισί] προ πολλού συστημένα εις τα πλείστα των Χριστιανικών χωριών και οι εν αυτοίς φοιτώντες παίδες εισίν αρκετοί και διδάσκονται την γραφήν, την ανάγνωσιν και την αριθμητικήν. Οι διδάσκαλοι τούτων διατηρούνται εκ των διδάκτρων και εκ συνδρομών των εκκλησιών.//

⁶ Εκτός 40 περίπου χωροφυλάκων, κακώς ενδαιτωμένων υπό εκατόνταρχον εν Αυλώνι, και 130 περίπου πυροβολιστών μετά 5-6 αξιωματικών φρουρούντων το φρούριον Βερατίου, ουδέν άλλο σώμα στρατιωτικόν σταθμεύει εις τα μέρη ταύτα.

Η στρατολογία γίνεται διά κλήρου και επιβαρύνει τας Τουρκικάς οικογενείας, εξαιρουμένων των διαβασμένων και των προστατών ορφανών οικογενειών. Εκ του αριθμού των μελών της οικογενείας εξαρτάται και ο αριθμός των στρατευσίμων, κατά τας αυτοθελήτους όμως αποφάσεις του διοικητού. Εξ οικογενείας εκ τεσσάρων μελών λαμβάνονται οι τρεις, εκ δε των κληρωθέντων διά στρατολογίαν μόλις 25 τοις % εκκαθαρίζονται μετά τας εξαιρέσεις της δήθεν ανικανότητος, την οποίαν ο διοικητής διαγινώσκει κατά το συμφέρον και τας συμπαθείας του. Πέντε έτη είναι η διαρκής υπηρεσία του στρατιώτου και 7 άλλα μένει εν εφεδρεία.

Ο τόπος στερείται εντελώς βιομηχανίας και η ναυτιλία συγκεντρώνεται ως επί το πλείστον εις τους Ιονίους, έχοντας μικρά πλοία. Η εισαγωγή και εξαγωγή κατ' έτος αυξάνει και μάλιστα κατά τα έτη, καθ' α ο ελαιών ευτυχεί. Κατά το έτος 1855 π.χ. η εισαγωγή και εξαγωγή περιορίσθη εις 2.800.000 δραχμών, ενώ η του 1865 ανέβη εις δραχμάς 4.750.000.

7 Περαίνων την έκθεσίν μου, παρατηρώ ότι η ηθική και διανοητική κατάσταση των κατοίκων των μερών τούτων, υστερεί κατά πολύ από τα λοιπά μέρη της Τουρκίας και ελαχίστη ελπίς εναπομένει προς πολιτισμόν. Η συμπεριφορά και Χριστιανών και Οθωμανών και ιδίως των τελευταίων, καθ' όλα παράσταται βάρβαρος και σχεδόν αγρία. Ενδιαιτώνται εν γένει // οικτρώς και αποφεύγουν πάσαν μετά των ξένων συγκοινωνίαν. Οι Οθωμανοί καίτοι δυσμενώς και εχθρικός διακεείμενοι κατά των Χριστιανών, ως εκ των προειρημένων όμως ιδιοτήτων αυτών δεν δεικνύουσι πνεύμα φιλοτάραχον. Πάντοτε ενυπάρχει εις αυτούς ο φόβος κατακτήσεως της χώρας των εκ μέρους της Ελλάδος και εις την περίστασιν αυτήν* οι φόβοι των εδραιώθησαν, υποθετόντων την Ελλάδα ως υποβοηθουμένην εις τους κατακτητικούς σκοπούς αυτής υπό άλλων Δυνάμεων. Εντεύθεν κραταιούνται και αι προλήψεις των ότι η κυριαρχία του Σουλτάνου ευρίσκειται προς το τέρμα της.

Εν Αυλώνι την 14 Ιουλίου 1866.

Ο Υποπρόξενος

Α. Ευγενίδης

4. «Οδηγία περί του τρόπου καθ' όν θέλει εφαρμοσθή η απογραφή του πληθυσμού» (1874)

[Το κείμενο αυτό, που διαφωτίζει πολλές πτυχές της επίσημης απογραφικής πρακτικής, δεν υπάρχει στις βασικές συλλογές οθωμανικών διαταγμάτων. Το παραθέτω από την ελληνική μετάφραση της εφημερίδας *Ιωάννινα* (φ. 263/4-9, 265/18-9 και 267/2-10-1874), το μόνο γνωστό σώμα της οποίας βρίσκεται σήμερα στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.]

[φ. 263]

ΟΔΗΓΙΑΙ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΚΑΘ' ΟΝ ΘΕΛΕΙ ΕΦΑΡΜΟΣΘΗ Η ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Επικυρωθείσαι δυνάμει αυτοκρατορικού Διατάγματος

Άρθο. 1. Απαντες οι εν τω οθωμανικό κράτει ευρισκόμενοι άρρενες Μουσουλμάνοι τε και μη Μουσουλμάνοι θέλουσιν απογραφή.

* [Υπαινίσσεται την Κρητική επανάσταση του 1866].

Άρθρ. 2. Ειδικός υπάλληλος διορίζεται δι' εκάστην επαρχίαν [=καζά] όπως ενεργήση την απογραφήν συνοδευόμενος υπό δύο εγκρίτων της έδρας της επαρχίας, ων ο μιν Μουσουλμάνος, ο δε μη Μουσουλμάνος, προσέτι δε και υπό ενός γραμματέως διά την γραφικήν εργασίαν. Επειδή εις τα εν ταις επαρχίαις υπάρχοντα αρχαία μητρώα δεν πρέπει να δίδηται, ένεκα της παρελεύσεως αρκετού χρόνου, απόλυτος εμπιστοσύνη, ταύτα θέλουσιν ευρίσκεισθαι μετά των πρώην επ' αυτών υπαλλήλων παρά τοις επιφορτισμένους την νέαν απογραφήν όπως χρησιμεύσωσιν απλώς ως βοήθημα κατά την διάρκειαν της νέας απογραφής. Οι επιτετραμμένοι ταύτην περιερχόμενοι έκαστον χωρίον προσκαλούσι κατά σειράν τα άρρενα μέλη πάσης οικογενείας και μετά την αυτοψίαν των ενώπιον του δημογεροντικού συμβουλίου εγγράφουσιν εν τοις βιβλίοις· περί παντός δε διΐσχυρισμού, αφορώντος αποσιωπηθέντα πρόσωπα και την ηλικίαν, εξακριβούντες την αλήθειαν παρ' ειδημόνων κατοίκων, μη εμπνεομένων εξ ουδεμιάς οπισθοβουλίας, και βλέποντες εξ ιδίας αντιλήψεως πάντας ανεξαιρέτως τους υπάρχοντας άρρενας, Μουσουλμάνους τε και μη, είτε τετιμημένους διά πολιτικών βαθμών είτε μη, μέχρι και αυτών των βρεφών, εγγράφουσιν εν τοις βιβλίοις την ηλικίαν, το όνομα και επώνυμον, [και] τα μη υποκείμενα εις ουδεμίαν εκ του χρόνου αλλοίωσιν σταθερά χαρακτηριστικά, οίον τους οφθαλμούς και την χροιάν και την ημερομηνίαν του διπλώματος του έχοντος βαθμόν. Σημειούσι δε προσέτι κατόπιν ακριβών ερευνών εκείνους εκ των κατοίκων όσοι απουσιάζοντες ήθελον εμφανισθή κατά την διάρκειαν της απογραφής, καθώς και τους μη εμφανισθησομένους. Αποπερατωθείσης της απογραφής εν τινι κώμη, το νέον βιβλίον αντιπαραβάλλεται μετά του παλαιού μητρώου και εν περιπτώσει ελλείψεως ενεργείται η απαιτουμένη εξέλεξις και διόρθωσις, εν περιπτώσει δε άλλης τινός ασυμφωνίας, σημειούται αυτή και σαφηνίζεται. Η απογραφή γίνεται κατά οικογενείας [=χανέδες] εν βιβλίοις διηρημένους εις στήλας (τα οποία πέμπονται εκ της πρωτευούσης), επικυρουμένοις δε και σφραγιζόμενοις εν γένει υπό του δημογεροντικού συμβουλίου και πάντων των από κοινού ενεργούντων την απογραφήν, κατόπιν δε τα επικυρωμένα ταύτα βιβλία των χωρίων αντιγράφονται απαράλλακτως εν τω επίσης εις στήλας διηρημένω βιβλίω της επαρχίας, αφινομένων όμως, εν τέλει της αντιγραφής του πληθυσμού εκάστης κώμης ή συνοικίας, 6 κενών φύλλων διά τας μετά την απογραφήν γενησομένας προσθήκας. Μετά το πέρας της απογραφής ολοκλήρου της επαρχίας τα καθαρά βιβλία των επαρχιών αντιπαραβάλλεται [sic] προς τα των κωμών υπό του διοικητικού συμβουλίου της επαρχίας και εν περιπτώσει λάθους, διορθούται τούτο ενώπιον του συμβουλίου υπό του επί της απογραφής προσωπικού και παρά πόδας του βιβλίου της επαρχίας σφραγίζουσιν από κοινού η ολομέλεια του συμβουλίου και ο επί της απογραφής υπάλληλος. Αντίγραφον δε του επαρχιακού τούτου βιβλίου επικε-

κυρωμένον και εσφραγισμένον υπό του επί της απογραφής προσωπικού και του διοικητικού συμβουλίου της επαρχίας πέμπεται εις την έδραν του σαντζακίου όπως παρακαταθή εν τοις αρχείοις αυτής, εκείθεν δε εξαγόμενον έτερον αντίγραφον διαβιβάζεται εις το υπουργείον των αυτοκρατορικών αρχειοφυλακίων, και έτερον αντίγραφον περιλαμβάνον μόνον τον πληθυσμόν των αρρένων Μουσουλμάνων πέμπεται προς το αρχιστρατηγείον του Στρατιωτικού Σώματος, εις την περιφέρειαν του οποίου υπάγεται η επαρχία, και τέλος τα επικεκυρωμένα κατάστιχα των κωμών φυλάσσονται εν τοις αρχείοις του διοικητικού συμβουλίου της επαρχίας· ούτε εις τα πρωτότυπα ούτε εις τα αντίγραφα των βιβλίων τούτων δεν επιτρέπονται τα σβυσίματα, εάν δε κατά την σύνταξιν και εις το καθαρόν αντίγραφή το αυτό πράγμα κατ' επανάληψιν, ή συμβή έτερόν τι λάθος, επί της εκ παραδρομής παρεισφρυσάσης φράσεως σύρεται λεπτή γραμμή εις τρόπον ώστε να μένη ευανάγνωστος η διαγραφείσα φράσις, και σημειούται η απαιτουμένη διόρθωσις. Όπως δε έκαστος δύνηται ν' αναγνώσκη ορθώς τα ονόματα των χωρίων, σημειούνται επ' αυτών μετ' ακριβείας αι στιγμαί (νοκτά) και τα φωνητικά σημεία (χαρεκέ). Τούτ' αυτό δε γίνεται και επί των ονομάτων των ανθρώπων, όσα δεν είναι πολύ κοινά και γνωστά τοις πάσι.

[φ. 265] Άρθρ. 3. Όσοι καταγόμενοι εξ άλλων μερών, κατοικούσι σταθερώς και μετέρχονται επάγγελμά τι, ή εισί νυμφευμένοι εις το μέρος όπου ενεργείται η απογραφή, θεωρούνται ως εντόπιοι και εγγράφονται εις τα βιβλία του τόπου όπου ευρίσκονται. Πάντες δε οι λοιποί, όσοι δηλαδή ένεκα υποθέσεων ή εμπορίου ή διά λόγους υπηρεσίας θρησκευτικής, πολιτικής ή στρατιωτικής ευρίσκονται προσωρινώς εκείσε ως και οι συγγενείς αυτών, θεωρούμενοι ως ξένοι θέλουσιν απογραφή έκαστος εν τη πατρίδι αυτού· ουχ ήττον και εν τη προσωρινή αυτών διαμονή εγγράφονται εις ιδιαίτερον βιβλίον, όπου σημειούται τακτικώς η πατρίς, η ηλικία, το όνομα και επώνυμον και τα σταθερά χαρακτηριστικά των. Όπως δε προληφθή πάσα εν τη απογραφή παράλειψις εκείνων εκ των ξένων, όσοι αναφέρονται εν τοις βιβλίοις των πατριδών των ως αγνώστου διαμονής και τύχης πρόσωπα, ή ως αποβιώσαντες, ιδιαίτερα περι εκείνων αποσπάσματα εξαγόμενα εκ του εν τη προσωρινή διαμονή των βιβλίου των ξένων πέμπονται αμέσως υπό της εντοπίου αρχής διά του ταχυδρομείου όπως αντιπαραβληθώσι μετά των εν τη πατρίδι των βιβλίων· επειδή δε εν τω τέλει της τοιαύτης αλληλογραφίας, μεταξύ των επιτετραμμένων την απογραφήν θέλει γνωσθή αν τα πρόσωπα εκείνα ώσιν ή μη εγγραμμένα εν τοις βιβλίοις της πατρίδος των, αι περι τούτου ληφθησόμεναι πληροφοροίαι σημειούνται εν τη στήλη των παρατηρήσεων του βιβλίου των ξένων. Εις ούτινος δε το όνομα και η στήλη των παρατηρήσεων ήθελε μένει κενή, περι της εγγραφής αυτού γίνε-

ται και πάλιν η απαιτούμενη συνεννόησις μετά του εν τη πατρίδι του επί της απογραφής υπαλλήλου, όπως ούτω εγγράφηται πας ξένος παραλειφθείς εν τοις βιβλίοις της πατρίδος του. Οσάκις δε τις παρουσιάξει αποδεικτικόν της εν τοις βιβλίοις της πατρίδος του εγγραφής αυτού, εκδιδόμενον υπό του εκείσε αρμοδίου υπαλλήλου επί τη αιτήσει της οικογενείας αυτού ή της δημογεροντίας ή κατά πρόσκλησιν του εν τη προσωρινή διαμονή του αρμοδίου υπαλλήλου, ούτος διαγράφει προσωρινώς το όνομά του ούτως εφωδιασμένου εκ του βιβλίου των ξένων και φυλάττει παρ' εαυτώ το αποδεικτικόν. Και περί εκείνων δε όσοι ξένοι όντες εθεωρήθησαν και ενεγράφησαν ως εντόπιοι, γίνεται η απαιτούμενη συνεννόησις και επί τη βάσει της εν τη νέα σταθερά διαμονή των εγγραφής αυτών, ο εκείσε αρμόδιος υπάλληλος ειδοποιεί διά αποδεικτικόν τον εν τη κυρίως πατρίδι των υπάλληλων περί της διαγραφής των τοιούτων και διορθώσεως των βιβλίων.

Άρθρ. 4. Οι κατά την διάρκειαν της απογραφής εκ των πατρίδων των απουσιάζοντες και εν Κωνσταντινουπόλει ή αλλαχού παρεπιδημούντες εγγράφονται κατά σειράν ως παρόντες, και μετά ακριβή όσον το δυνατόν παρά των ειδόντων έρευναν περί του εις ποίον μέρος παρεπιδημούν, τι επάγγελμα μετέρχονται και κατά ποίαν εποχήν ανεχώρησαν, σημειούται το αποτέλεσμα εν τη στήλη των παρατηρήσεων, όσοι δε κατά το διάστημα της απογραφής επιστρέψωσι, το επί της απογραφής προσωπικόν μετά την απαιτούμενην αυτοψίαν εγγράφει αυτούς εις το οικείον βιβλίον.

Άρθρ. 5. Οι ξένοι υπήκοοι οι διαμένοντες εις τα μέρη όπου ενεργείται η απογραφή εγγράφονται εν ιδιαιτέρω βιβλίω, όσοι δε κυρίως οθωμανοί υπήκοοι όντες έχουσιν αξιώσεις επί της επικοότητος [sic] και προστασίας άλλης τινός Κυβερνήσεως, εγγράφονται εν τω γενικώ βιβλίω, σημειουμένων των αξιώσεων των εν τη στήλη των παρατηρήσεων, και κατόπιν συντάσσεται ιδιαίτερος κατάλογος αυτών, όστις υποβάλλεται εις την Διοίκησιν διά τας περαιτέρω ερεύνas. Εάν δε οι έχοντες τοιαύτας αξιώσεις δεν είναι εντόπιοι, αλλά κάτοικοι άλλων μερών της αυτοκρατορίας, εγγράφονται εν τω τέλει του βιβλίου των ξένων και ενεργούνται περί αυτών αι περί των ξένων εν γένει εν τω Γ' άρθρω μνημονεύμεναι εξακριβώσεις.

[φ. 267] Άρθρ. 6. Οι μετά των οικείων ταγμάτων εν ταις έδραις ή ταις περιφερείαις των αρχιστρατηγείων ή αλλαχού ευρισκόμενοι στρατιωτικοί του τακτικού στρατού και της εφεδρείας, εν τω καιρώ της απογραφής εγγράφονται εις τας πατρίδας των εν τη σειρά των οικογενειών και αριθμών των, και εν τη στήλη των παρατηρήσεων σημειούται ότι υπηρετούν εν τω τακτικώ στρατώ, ή, αν ώσιν έφεδροι, ότι το τάγμα των ευρίσκεται υπό τα όπλα. Καθ' όν όμως

χρόνον απογράφεται ο πληθυσμός των ειρημένων εδρών ή περιφερειών των αρχιστρατηγείων, ή άλλων μερών όπου σταθμεύει στρατός, οι επιτετραμμένοι την απογραφήν δεν θέλουσιν επεκτείνει αυτήν επί του εκείσε ευρισκομένου τακτικού στρατού και της εφεδρείας.

Άρθρ. 7. Εάν διά την απογραφήν του πληθυσμού εκτός των με στήλας ή άνευ στηλών εντεύθεν αποσταλησομένων, ως προείρηται, βιβλίων, γίνη ανάγκη και άλλου χάρτου, το επί της απογραφής προσωπικόν ζητεί και λαμβάνει αυτόν δι' επισήμου εκθέσεως παρά της έδρας της επαρχίας, η δε αξία αυτού πληρώνεται εγγραφομένη κατά τους νενομισμένους τύπους εις το βιβλίον των δαπανών.

Άρθρ. 8. Μολονότι οι επιτετραμμένοι την απογραφήν έχουσι την άδειαν να ενεργώσι την ενώπιον αυτών προσαγωγήν εκείνων, όσοι άνευ νομίμου αιτίας αποφεύγοντες να εγγραφώσι δεν παρουσιάζονται εντός του χωρίου εις το μέρος όπου προσκαλούνται, εν τούτοις θέλουσιν αναβάλλει εις άλλην ημέραν την εγγραφήν εκείνων, όσοι ένεκα νομίμου αιτίας δεν ήθελον δυνηθή να παρουσιασθώσι καθ' ήν προσεκλήθησαν ημέραν. Καθ' όσον δε αφορά τους υποδειχθέντας μεν ως πάσχοντας, αλλά συγχρόνως παρέχοντας υπονοίας ότι προσποιούνται τον πάσχοντα όπως μη παρουσιασθώσι, τους μη δυναμένους να βαδίσωσι και κινηθώσι, καθώς και τα έχοντα ηλικίαν κατωτέραν των τριών ετών παιδιά, των οποίων την μεταφοράν εις τον τόπον της αυτοψίας κωλύουσιν αποχρώντες λόγοι, τους τοιούτους εγγράφουσιν, αφού συνοδευόμενοι υπό ενός των πλησιεστάτων συγγενών ή των μελών της δημογεροντίας μεταβώσιν εις τας οικίας των και τους ίδωσιν ιδίοις οφθαλμοίς, και εν γένει φερόμενοι πάντοτε μετά προσηνείας προς τους κατοίκους ουδένα θέλουσι παρενοχλεί.

Άρθρ. 9. Οι επί της απογραφής υπάλληλοι πληρώνουσι εξ ιδίων τα έξοδα της τροφής εαυτών και των ζώων των ως και τα αγωγή, και δεν λαμβάνουσι παρ' ουδενός δωρεάν ουδέ το ελάχιστον πράγμα, ουδόλως αποδεχόμενοι αυτό και κατ' αυτήν ακόμη την περίστασιν, καθ' ήν ήθελον τω απευθύνει οι κάτοικοι τοιαύτην πρότασιν. Όσοι δε ήθελον τολμήσει να πράξωσι τουναντίον, κατά των τοιούτων θέλει εφαρμόζεσθαι η υπό του νόμου προβλεπομένη ποινή.

Άρθρ. 10. Οι επί της απογραφής υπάλληλοι συμμορφούνται προς τας οδηγίας ταύτας. Εάν όμως εις τινα μέρη ήθελον δικαίως προβλέψει προσκόμματα εις την ακριβή εφαρμογήν των οδηγιών τούτων, τότε δύνανται, πριν ή επιληφθώσι της απογραφής, να εκθέσωσι τα πράγματα σαφώς και από κοινού μετά των επιτοπιών αρχών.

Άρθρ. 11. Οι επί της απογραφής υπάλληλοι φυσικώ τω λόγω θέλουσι προεδρεύει των προς τον αυτόν σκοπόν σχηματισθησομένων σωματείων.

Την 1 Ρεβί-ουλ-εβέλ 1291 (6 Απριλ. 1874).

5. Τέσσερις εκκλησιαστικές στατιστικές του τέλους της Τουρκοκρατίας (1888-1910)

ΑΥΕ 1912/Β 53/Στατιστικά Ηπείρου-Αλβανίας (α-β), 1907/α.α.κ./Στατιστικά Βερατίου (γ), 1910/Β 50/Στατιστικά Πρεβέζης (δ).

[Οι στατιστικοί αυτοί πίνακες διασώζονται σε υπηρεσιακά αντίγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών και έχουν συμπληρωθεί με το χέρι πάνω σε έτοιμες φόρμες δύο διαφορετικών τύπων με έντυπες επικεφαλίδες. Από τις επικεφαλίδες αυτές, μόνον λίγες έχουν αξιοποιηθεί από τους δικούς μας γραφείς. Οι πλήρεις τίτλοι τους θα δοθούν στην αρχή της κάθε στατιστικής· στις επόμενες σελίδες τους, το γράμμα που βρίσκεται στην κορυφή της κάθε στήλης παραπέμπει στην αντίστοιχη επικεφαλίδα.

Από τους τέσσερις πίνακες, μόνο ο τρίτος (Μητρόπολη Βελεγράδων) παρέχει ένδειξη ημερομηνίας (1901) και μνεία της θεώρησης του πρωτοτύπου από τον προϊστάμενο μητροπολίτη. Ωστόσο, το σωζόμενο αντίγραφο του πίνακα έχει γραφτεί στην Αθήνα, και μάλιστα από τον ίδιο γραφέα που συντάξε τα αντίγραφα των πινάκων (α) και (β) (μητροπόλεις Ιωαννίνων και Βελλάς). Κατά συνέπεια και αυτά τα αντίγραφα, που είναι εντελώς ανυπόγραφα και αχρονολόγητα, έχουν φτιαχτεί μεταξύ 1901-1907. Η χρονολόγηση του *πρωτοτύπου* των δύο στατιστικών Ιωαννίνων και Βελλάς είναι ζήτημα εντελώς διαφορετικό. Κατ' αρχήν παρατηρούμε ότι ο πλήρης τίτλος του φακέλου όπου ανήκουν είναι «Στατιστικά Ηπείρου-Αλβανίας, 1888-1912», κανένα όμως από τα υπόλοιπα έγγραφα του δεν φαίνεται παλιότερο του 1900. Αυτό μας κάνει να υποψιαστούμε πως οι δύο αχρονολόγητες στατιστικές θα πρέπει ν' αναχθούν στο 1888. Η υποψία αυτή ενισχύεται από το γεγονός, ότι η στατιστική της μητροπόλεως Βελλάς τοποθετεί την ίδρυση των χωριών Μετζητιέ και Βροντισμένη «προ 17-18 ετών» και «προ 12 ετών» αντίστοιχα. Τα χωριά αυτά δεν υπάρχουν στη στατιστική του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (1874), αλλά και τα δύο μνημονεύονται από τον Κοκίδη και τον Λαμπρίδη στα 1880 (Πίνακας Β5, σελ. 242). Μ' αυτά τα στοιχεία, η μόνη δυνατή χρονολογία σύνταξης του πίνακα είναι το 1891-1892· αν δεχτούμε όμως ότι ο Μετζητιές ιδρύθηκε το 1870-1871, αλλά ήταν υπερβολικά «νεοσύστατος» για να περιληφθεί στη στατιστική του 1874*, μπορούμε να κατεβάσουμε τη χρονολογία στο 1888. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι την ίδια χρονιά συντάχθηκε και η προξενική στατιστική του Ν. Μαυρέα (βλ. σελ. 295), που χρησιμοποίησε, κατά τον ισχυρισμό του, και εκκλησιαστικά κατάστιχα. Θα πρέπει να τονιστεί ότι τα επιμέρους ποσοτικά στοιχεία, στα οποία βασίστηκε ο συντάκτης των δύο στατιστικών Ιωαννίνων και Βελλάς, ανάγονται σε μια περίοδο ακόμη παλιότερη από την υποτιθέμενη χρονολογία συντάξεως· για το ζήτημα αυτό βλ. παραπάνω, σελ. 283.

Ο τελευταίος πίνακας (μητρόπολη Νικοπόλεως) έχει αντιγραφεί στην Πρέβεζα και επισυναφθεί στην αναφορά 655/31-10-1910 του εκεί προξενείου. Μαζί του βρίσκεται και η στατιστική των σχολείων της μητροπόλεως, την οποία παραλείπω εδώ.]

* Η τοπική ιστοριοδιφική βιβλιογραφία παρέχει αντικρουόμενες πληροφορίες για την ίδρυση του αθβανιτοβλάχικου συνοικισμού του Μετζητιέ, με προτίμηση στις χρονολογίες 1853 και 1860. Νομίζω ότι η μόνη πηγή των εκτιμήσεων αυτών είναι η πεποιθήση, ότι το όνομα του χωριού διαλέχτηκε για να τιμηθεί ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ (1839-1861). Αυτό είναι βέβαια σωστό, δεν αποδεικνύει όμως ότι ο συνοικισμός του χωριού, η σωστότερα ο τελευταίος επανασυννοικισμός του, διενεργήθηκε στα χρόνια της βασιλείας του. Στην επίσημη οθωμανική στατιστική του 1895 το χωριό δεν ονομάζεται «Μετζητιές», αλλά «Εσέρ-ι-τζεντίτ», δηλαδή «Νέο κτίσμα». Αν και λείπουν οι άμεσες μαρτυρίες, υποψιάζομαι ότι τα δύο ονόματα αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές φάσεις εποικισμού.

α

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
της Επαρχίας Ιωαννίνων

[Επικεφαλίδες:] [α]: ΑΥΞΩΝ ΑΡΙΘΜΟΣ, [β]: ΠΟΛΕΙΣ-ΧΩΡΙΑ, [γ-ια] ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ, [γ]: ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΟΙ, [δ]: ΒΟΥΛΓΑΡΟΦΩΝΟΙ χρώμενοι εν τη εκκλησία και τη σχολή τη ελληνική, [ε]: χρώμενοι εν τη εκκλησία και τη σχολή τη βουλγαρική, [ς]: ΣΕΡΒΟΦΩΝΟΙ χρώμενοι εν τη εκκλησία και τη σχολή τη ελληνική, [ζ]: χρώμενοι εν τη εκκλησία και τη σχολή τη σερβική, [η]: ΑΛΒΑΝΟΦΩΝΟΙ έχοντες σχολεία Ελληνικά, [θ]: έχοντες σχολεία αλβανικά, [ι]: ΒΛΑΧΟΦΩΝΟΙ χρώμενοι εν τη εκκλησία και τη σχολή τη ελληνική, [ια]: χρώμενοι εν τη εκκλησία και τη σχολή τη ρουμανική, [ιβ]: ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΙ ΣΧΙΣΜΑΤΙΚΑΙ, [ιγ]: ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΙ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ Ή ΟΥΝΙΤΩΝ, [ιδ]: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ.

[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
					Διαμαρτ. Καθολ.		
1	Ιωάννινα (πόλις)	2175			8	6	
2	Νήσος των Ιωαννίνων	147					
Τμήμα Ζαγορίου							
3	Δοβρά	236			Διαμαρτ.		Αι προτεσταντικά αυτά οικογένεια
4	Μπούλτζη	115			3		διαμένουσι προσωρινώς εν Ιωαννίνοις
5	Κάτω Σουδενά	200					
6	Τσερβάρι	205					
7	Άνω Σουδενά	153					
8	Μονοδένδριον	126					
9	Άνω Βείτσα	90					
10	Κάτω Βείτσα	90					
11	Σωποτσέλιον	140					
12	Μπάγια	181					
13	Κουκούλι	130					
14	Καπέσοβον	70					
15	Βραδέτον	54					
16	Τσεπέλοβον	150					
17	Σκαμνέλιον	184					
18	Δοβρίνοβον			190			
19	Λισινίτσα			260			
20	Παλαιοχώρι			68			
21	Λαϊτσα			435			

	[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
	22	Βωβούσα			50			
	23	Τσερνέσιον			120			
	24	Μακρίνον			50			
	25	Φλαμπουράρι			100			
	26	Δραγάριον	75					
	27	Γρεβενίτιον			270			
	28	Δρεστενίκον	215					
	29	Δόλιανη	89					
	30	Λιασκοβέτσι	120					
	31	Φραγκάδες	138					
	32	Νεγάδες	85					
	33	Στολοβόν	51					
	34	Ζωνδήλα	190					
			5409		1543			
2	35	Μανασή	60					
	36	Καλωτά	150					
	37	Καμιά	45					
	38	Λιγγιάδες	40					
	39	Καβαλάριον	36					

Τμήμα Κουρέντων

	40	Μπεσδούνι	60
	41	Μισδουνόπουλον	6
	42	Άνω Λαψίστα	35
	43	Κάτω Λαψίστα	25
	44	Πετσάλι	19
	45	Γαβρισιούς	19
	46	Λιγοψά	80
	47	Νεγράδες	31
	48	Βλαχάτονον	24
	49	Κουτρουλάδες	18
	50	Ζίτσα	290
	51	Βελτσίστα	192
	52	Καρίτσα	100
	53	Πρωτόπαπα	116
	54	Νεοχώρι	18
	55	Ραδοτόβι	58
	56	Ζωνδήλα (Κουρέντων)	24
	57	Γαροδίκη	17

	[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
	58	Γαρδικόπουλον	6					
	59	Ζέλοβα	46					
	60	Σταυράκι	38					
	61	Σατοβίτσα	70					
	62	Κόνισκα	66					
	63	Λιόκου	40					
	64	Περάτι	26					
	65	Βαγενήτι	21					
	66	Δόβρου	34					
	67	Γραμμένον	120					
	68	Βράβορη	50					
			<u>7.389</u>			<u>1.543</u>		
3	69	Κοβίλιανη	47					
	70	Τσέργιανη	25					
	71	Πογδορά	7					
	72	Μουσίνα	70					
	73	Νεοχώρι (Μπεμπρί-Βέη)	12					
	74	Ζαγόρτσα	73					
	75	Ψίνα	58					
	76	Δραγοψά	71					
	77	Μπέρκου	4					
	78	Περίβλεπτος	16					
	79	Βάρβει	15					
	80	Βατατάδες	20					
	81	Μπράγια	20					
	82	Δίσπερη	25					
	83	Βάνιστα	11					
	84	Πέραμα	60					
	85	Στρούνι	10					
<i>Τμήμα Μαλακασίου</i>								
	86	Κοντοβράκη	17					
	87	Γιάνισα	18					
	88	Καλύβια Όρους	13					
	89	Κλαζιάδες	64					
	90	Γουλά	10					
	91	Κοντινούς	12					
	92	Φράστανα	9					
	93	Λιάπου	82					

	[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
	94	Μεγγλιούς	35					
	95	Γοβριτζά	63					
	96	Μάζια	66					
	97	Αρδομίστα	43					
	98	Μπαρκμάδι	56					
	99	Χουλιαράδες	100					
	100	Βασταβέτζι	59					
	101	Κράψη	187					
	102	Γερακάρη	37					
			<u>8804</u>					
					<u>1543</u>			
4	103	Μορκοί	19					
	104	Δεμάτι	88					
	105	Πέτρα	74					
	106	Συρράκον	502					
	107	Δοβίξδιανα	59					
	108	Μηχαλήτζι	59					
	109	Ραψίστα	40					
	110	Χρυσοβίτσα	145					
	111	Γότιστα	202					
	112	Προσγόλιον	171					
	113	Προσβάλα	45					
	114	Πλέσια	80					
	115	Κορύτιανη	19					
	116	Λεσιανά	12					
	117	Σερβιανά	25					
	118	Κολονιάτη	17					
	119	Μπιζάνου	15					
	120	Κοτόρτζιον	61					
	121	Νίστορα	40					
	122	Φορτόσι	95					
	123	Πάτερον	49					
	124	Καλέντζιον	105					
	125	Βαλτζιώρα	26					
	126	Κατσικά	54					
	127	Κουτσουλιό	84					
	128	Πρατοβάρι	12					
	129	Μουζακαίοι	26					
	130	Λουζέτσιον	174					

[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
<i>Τμήμα Τζουμέρκων</i>							
131	Σκούπα	35					
132	Τσουβίστα	20					
133	Κακορραψίστα	35					
134	Βρωδόν	15					
<i>Τμήμα Τσαρκοβίστης</i>							
135	Βουτίβιστα	18					
136	Μπάριτζη	7					
		11232			1543		
5	137	Κρυφοβόν	31				
	138	Ραβένια	22				
	139	Μούλες	21				
	140	Λαγάτορα	19				
	141	Πεστά	59				
	142	Σκλήβανη	82				
	143	Μπουράτσια	17				
	144	Βαρλαάμ	49				
	145	Τέροροβον	98				
	146	Ραψαίους	12				
	147	Κουκλέσι	33				
	148	Μουσιουτίτσα	56				
	149	Ζώριστα	38				
	150	Βαριάδες	43				
	151	Μελίχοβον	19				
	152	Λουγγιώτισα	11				
	153	Κοπάνοι	48				
	154	Θερεκίσι	36				
	155	Μανουλιάσα	38				
	156	Μελιγγούς	58				
	157	Ρουσιάτσα	9				
	158	Αλποχώρι	18				
	159	Ρωμανόν	30				
	160	Παλαιοχώρι	30				
	161	Σιστρούνι	18				
	162	Μουκοβίνα	21				
	163	Άρδοσι	12				
	164	Δραγοβέτσι	15				
	165	Δερβίζιανα	47				

	[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
	166	Γεωργάνου	49					
	167	Τόσμεσι	35					
	168	Λίππα	47					
	169	Τσερίτσανα	38					
	170	Γρατσανά	62					
			<u>12453</u>		<u>1543</u>			
6	171	Μπαγουσιούς	58					
	172	Έλεζνα	23					
	173	Μπουρέλεσα	20					
	174	Ελευθεροχώρι	16					
	175	Πλέσια	18					
	176	Τσαρκοβίστα	41					
	177	Αλποχώρ-Ταϊρ-Αγά	46					
	178	Κοσμιρά	50					
	179	Κλεισούρα	50					
	180	Ανώγι	120					
	181	Λιβιάχοβον	50					
	182	Λιβίκιστα	60					
	183	Πράδαλα	40					
	184	Γράσδιανη	30					
	185	Βαλανιδιά	40					
	186	Κόπρα	30					
	187	Ζαραβούτσι	30					
	188	Σενίκου	25					
	189	Τοσκεσάκι	10					
	190	Κεράσοβον	30					
	191	Λεξενά	20					
	192	Στριγανέτσι	25					
	193	Ραδοβίτσι	15					
	194	Πετούσι	40					
	195	Τομολεσά	10					
	196	Λάλεξα	30					
	197	Δραμισιούς	45					
	198	Κωστάνιανη	30					
			<u>13.455</u>		<u>1543</u>			

β

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ
 ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
 της Επαρχίας Βελλάς και Κονίτσης

[Επικεφαλίδες: Όπως και στην προηγούμενη στατιστική]

[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
Τμήμα Κονίτσης							
1	Κόνιτσα π[όλις]	360					
2	Κουτσούφλιανη	14					
3	Καβάσιλα	30					
4	Πεκλάρι	120					
5	Κορτίνιστα	60					
6	Ζέλιστα	30					
7	Βράνιστα	10					
8	Μόλιστα	250					
9	Σταρίτσιανη	120					
10	Κεράσοβον	172					
11	Φούρκα			130			
12	Κάντσικο	115					
13	Ζέρμα	38					
14	Σέλτσι	50					
15	Καστάνιανη	220					
16	Μπλίσδιανη	15					
Τμήμα Λάκκας							
17	Γκρισιμπάνι	100					
18	Παλαιοσέλι			220			
19	Πάδαι			180			
20	Αρμάτοβον			38			
21	Βράζα			130			
Τμήμα Κονίτσης							
22	Γορίτσα	25					
23	Κλειδονάουστα	60					
24	Μάζη	40					
25	Σανοβόν	40					
26	Μελισσόπετρα	10					
27	Δερβένι	12					

[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
28	Βούρπιανη	350					
29	Πυρσόγιαννη	365					
30	Στράτσιανη	180					
31	Ίσβορος	160					
32	Πλάβαλη	45					
33	Περουβίτσκα	12					
34	Περάτι	20					
		<u>3023</u>		<u>698</u>			

Τμήμα Λεσκοβικίου

2	35	Σεριανή	12				
	36	Μπομπίτσκο		30			
	37	Λεσκοβίκιον		100			
	38	Τσέρτσικο		55			
	39	Μπελθούκι	12				
	40	Οστανίτσα	75				
	41	Διπαλίτσα	58				
	42	Βλάχοι	34				
	43	Βαλοβίστα	30				
	44	Μποντσικό	37				

Τμήμα Καστοριάς

45	Βίσαντακο	18					
46	Σλάτινα	65					

Τμήμα Κολώνιας

47	Ντέτσκο			105			
48	Πλικάτι	45					
49	Τούρναβον	92					
50	Χιονιάδες	52					
51	Λεσκάτσι	60					

Τμήμα Ζαγορίου

52	Πάπιγκον	108					
53	Βιτσκό	30					
54	Αρτσίστα	215					
55	Άγιος Μηνάς	12					
56	Μεσοβούνι	26					
57	Μαυροβούνι	60					
58	Αληξότι-Τσιφλίκι	92					

[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
59	Άνω Ραβένια	95					
60	Κάτω Ραβένια	70					

Τμήμα Πωγωνίου

61	Τσαραπλανά	244					
62	Φραστανά	110					
63	Μετζηδιές				275		
64	Μέβγεσδα	100					
65	Ρομπάτες	62					
66	Κακκόλακος	28					
67	Λαχανόκαστρο	77					
68	Κακοσιούς	27					
		<u>4969</u>	<u>185</u>	<u>1078</u>			
3	69	Βύσιανη	240				
	70	Ρουψιά	32				

Προ 17-18
ετών συνοικι-
σθείς υπό
αρβανιτοβλά-
χων, λεγομέ-
νων ούτω ως
αμφοτέρας
τας γλώσσας
λαλούντων

Τμήμα Κουρέντων

71	Δολιανά	227
72	Μόσιαρη	118
73	Κρυονέρι	20
74	Γκρίμπιανη	40
75	Ματζαράκι	45
76	Ριάχοβο	20
77	Κουκουλιούς	98
78	Ζαγόριανη	80
79	Ιερομνήμη	78
80	Λίθινον	32
81	Γλυζιανή	25
82	Βριάνιστα	34
83	Σιούτιστα	12
84	Ράικο	45
85	Κρεστούνιστα	130
86	Κοσόλιανη	44
87	Ζελίστα	47
88	Γρανιτσοπούλα	16
89	Ριζό	32
90	Κούτσι	25
91	Λεπτοκαρυά	19
92	Βράνια	9

	[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
	93	Τσαρκοβίστα	80					
	94	Βροσίνα	22					
	95	Μάζια	40					
	96	Σουλόπουλο	5					
	97	Κακογρανίτσα	36					
	98	Γκρίμποβο και Σέλτσινα	62					
	99	Μποσσταρά [sic]	36					
	100	Κουρέντα	80					
	101	Χίγκα	65					
	102	Ζωριανή	4					
			<u>6867</u>	<u>185</u>	<u>1078</u>			
4	103	Γωργιάνιστα	30					
	104	Καλοχώριον	40					
	105	Δραγομή	22					
	106	Αραχωβίτσα	38					
	107	Κοκκινόχωμα	23					
	108	Σούλι	32					
	109	Δελβινακόπουλο	25					
	110	Σπήλαιον	8					
	111	Μπορντάρη	25					
	112	Βροντισμένη	18					
			<u>7128</u>	<u>185</u>	<u>1078</u>			Προ 12 περίπου ετών συνου- κισθείσα

Υ

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
της Επαρχίας Βελεγράδων

[Επικεφαλίδες: Όπως και στις προηγούμενες στατιστικές]

	[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
		Ενορίες						
	1	Απολλωνία		35	30			
	2	Αρδεύουσα		25	10			
	3	Άρτα	280					Συμπαγής κόμη

	[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
	4	Αυλών	20	300	10		20	Οι καθολικοί εισίν αρχαίοι μέτοικοι εξ Ιταλίας χειρώναντες
	5	Βάναρη		60				
	6	Βεράτιον		733	367			
	7	Βερόπιον		54	6			
	8	Βοκοπολιά		75	10			
	9	Γκιόντσα		15				
	10	Γκούρεζα		163	10			
	11	Γραδίτσα		20	35			
	12	Γραμπιάν		35	30			
	13	Γραμπόβα			40			
	14	Γριτσαλή		14				
	15	Δερνένανη		100				
	16	Διβιάκα		120	30			
	17	Δομπρονίκου		20	5			
	18	Δουκάτι		24				
	19	Δουσνίκον Βρυών		33				
	20	Κοζάρα		60	10			
	21	Κολικουδάσι		120				
	22	Κοσόβα		40	10			
	23	Κραβαστά		55				
	24	Κρουάτι Άνω		57				
	25	Κρουάτι Κάτω		48				
	26	Λαμπόφσα		140	10			
	27	Λιούσνια (κωμόπολις)		35	10			
	28	Μαρίνεζα		45				
	29	Μεκάτη		35	40			
	30	Μηφόλη		80	15			
	31	Μπισκέθμη		115	12			
	32	Μπεστροόβα		45	20			
	33	Μπουμπουλίμανη		84	8			
	34	Μπρέστανη		75				
			<u>300</u>	<u>2860</u>	<u>718</u>		<u>20</u>	
2	35	Μπροσιάρη		15				
	36	Νοβοσέλια		50	10			
	37	Ντούκασι		30				
	38	Πάφταλη		40				
	39	Πετόβα		24				
	40	Πενταρχοντή		70	20			
	41	Πίσσια		50				

[α]	[β]	[γ]	[η]	[ι]	[ιβ]	[ιγ]	[ιδ]
42	Πόρος Αυλώνος		60				
43	Πόρος Βερατίου		40				
44	Πόσνια		70	12			
45	Ρασκοβέτση		40				
46	Σαδοβίτσα		60				
47	Σάκουϊ		70				
48	Σβερνέτσι	40	10	5			
49	Σεκίστα		48				
50	Σελενίτσα		10	40			
51	Σέμανη		100				
52	Σιναμπελή		20	5			
53	Σιμπιέτρα		100				
54	Σίνια		40	5			
55	Στρούμπη		40	10			
56	Τσερβένη		50	12			
57	Τσέρμα		20	50			
58	Φιέριον (κωμόπολις)		175	175			
59	Φράκουλα		60	30			
60	Χαστιλιάνη		65				
		340	4217	1092			20

[Στο τέλος της στήλης των παρατηρήσεων σημειώνονται τα εξής:]

- Α' Υπό την στήλην χωρία εσημειώθη η λέξις ενορία ήτις σημαίνει άθροισμα χωριδίων ικανώς απεχόντων αλληλων και εκκλησιαζομένων εν μια και τη αυτη εκκλησία.
- Β' Το ήμισυ περίπου των βλαχοφώνων των χωριών διαβιούσι πανέστιοι το θέρος ανά τα όρη Τομάρου και Μακεδονίας.
- Γ' Πάσαι αι ενορίαί μετά των χωριών εισίν επαύλεις των συνοίκων πλην των πόλεων Βερατίου, Αυλώνος και των κωμών Άρτης, Σαδοβίτσης, Πάφταλης, Μπρέστανης, Βορτοπιού, Βοκοπολιάς, Σβερνετσιού και Δουκατιού.
- Δ' Εν Βερατίω από δέκα ετών λειτουργεί Ρουμανικόν Γυμνάσιον περί ου λέγεται ότι διαλυθήσεται κατά το προσεχές έτος.
- Ε' Εν τω χωρίω Γραμπόβα ελειτούργει από ετών Ρουμανική Δημοτική Σχολή διαλυθείσα κατά Μάρτιον του 1901.

Εν Βερατίω τη 5 Αυγούστου 1901
Ο Βελεγράδων υπογ. Βασίλειος βεβαίοι

δ

ΠΙΝΑΞ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

[Επικεφαλίδες:] [α]: Αύξων Αριθμός, [β]: Πόλις, κώμη ή χωριόν, [γ]: Καζάς, [δ]: Ολικός πληθυσμός, [ε-θ] Έλληνες, [ε]: Ελληνόφωνοι, [ς]: Σλανόφωνοι, [ζ]: Τουρκόφωνοι, [η]: Βλαχόφωνοι, [θ]: Αλβανόφωνοι, [ι]: Βούλγαροι, [ια]: Σέρβοι, [ιβ]: Αρμένιοι, [ιγ]: Εβραίοι, [ιδ]: Αλβανοί, [ιε]: Τούρκοι-Κούρδοι, [ις-ιζ] Άραβες, [ις]: Χριστιανοί, [ιζ]: Μουσουλμάνοι, [ιη]: Παρατηρήσεις.

[α]	[β]	[γ]	[δ]	[ε]	[ιγ]	[ιδ]	[ιε]	[ιη]
1	Πρέβεζα	Πρεβέζης	6766		308	700	1058	Οι πάντες μηδέ των Τούρκων εξαι- ρουμένων ομι- λούσι την Ελληνικήν
2	Άγιος Θωμάς	"	143	άπαντες				
3	Αγία Τριάς	"	78	"				
4	Νεοχώριον	"	97	"				
5	Σκαφιδάκι	"	38	"				
6	Μύτικας	"	295	"				
7	Μιχαλίτσιον	"	175	"				
8	Φλάμπουρα	"	140	"				
9	Λούρος	"	425	"				
10	Παλαιορόφορος	"	486	"				
11	Σέσοβον	"	140	"				
12	Καμαρίνα	"	401	"				
13	Σινδεκλιά	"	198	"				
14	Μεγαδένδρον	"	155	"				
15	Δούβινα	"	301	"			Ομιλούσι και την Αλβανικήν	
16	Κάτω Βλάνδο	"	95	"				
17	Άνω Βλάνδο	"	112	"			" "	
18	Τσερκούβινα	"	85	"				
19	Μπογδάρη	"	226	"			" "	
20	Νιαγάδες	"	66	"			" "	
21	Φθήνα	"	179	"			" "	
22	Κάτω Κορύτινα	"	104	"			" "	
23	Άνω Κορύτινα	"	183	"				
24	Λούτζα	"	187	"				
25	Κουκούλιο	"	187	"			" "	
26	Τοπόλα	"	220	"				
27	Σκιέμπο	"	115	"				
28	Λυγιά	"	64	"				

	[α]	[β]	[γ]	[δ]	[ε]	[ιγ]	[ιδ]	[ιε]	[ιη]
	29	Ρηνιάσα	"	187	"				
	30	Καστροσυκιά	"	183	"				
	31	Κανάλι	"	228	"				
2	32	Άνω Κοτσανό- πουλον	Πρεβέξης	124	άπαντες				
	33	Κάτω Κοτσανό- πουλον	"	218	"				
	34	Μουζάκα	"	159	"				
	35	Κράββαρη	"	226	"				Ομιλούσι και την
	36	Ζερμή	"	443	"				Αλβανικήν
	37	Γκινόναλα	"	308	"			"	"
	38	Σκιαδά	"	321	"			"	"
	39	Συρριζανά	"	123	"			"	"
	40	Αγόρενα	"	195	"			"	"
	41	Ζαροβίνα	"	148	"			"	"

Τμήμα Λούρου

	1	Νέος Λούρος	Λούρου	1033	80	953	Άπαντες μηδέ
	2	Ρόκα	"	234	147	87	των Τούρκων
	3	Φιλιππιάς	"	365	άπαντες		εξαιρουμένων
	4	Χαλκιάδες Γκίηου	"	167	"		ομιλούσι την
	5	" Βέη		34	"		Ελληνικήν
	6	Σολιουσ-Γεωρ- γουσή [sic]	"	227	"		
	7	Κανισοί	"	339	"		
	8	Κιρκιζάτες	"	186	"		
	9	Πλησιοί	"	35	"		
	10	Ρουμπά	"	20	"		
	11	Στρογκυλή	"	69	"		
	12	Αλή Βέη	"	193	"		
	13	Κολομόδια	"	110	"		
	14	Νεοχώριον	"	808	"		
	15	Παχικάλαμον	"	328	"		
	16	Τσαπραζλή	"	400	"		
	17	Αγία Παρασκευή	"	351	"		
	18	Κυρ-Νικολού	"	165	"		
3	19	Κεραμάτες	Λούρου	57	άπαντες		

[α]	[β]	[γ]	[δ]	[ε]	[ιγ]	[ιδ]	[ιε]	[ιη]
20	Παναγιά τυπ Αλή [γο. Τοπ-Αλτί]	"	47	"				
21	Ιμάμ τσαούσ	"	457	"				
22	Πέτρα	"	157	"				
23	Ράχη	"	236	"				
24	Ζαβάκα	"	70	"				
25	Ιμαρέτιον	"	88	"				
26	Μπλήσκα	"	164	"				
27	Βήγλα	"	110	"				
28	Καλογεφικόν	"	165	"				
29	Ανέζα	"	236	"				
30	Γενίτσαρι	"	370	"				
31	Μύτικας	"	203	"				
32	Μπατούλα	"	67	"				
33	Γαβριάς	"	102	"				
34	Κωστακιός	"	341	"				
35	Γραμμενίτσα	"	444	"				
36	Βλαχέρναι	"	146	"				
37	Γρίμποβον	"	86	"				
38	Βρένιστα	"	355	"				
39	Πιστιανά	"	138	"				
40	Νισήστα	"	364	"				
41	Κουμζάδες	"	762	"				
42	Στριβήνα	"	238	"				
43	Παντάνασσα	"	170	"				
44	Σφελένικον	"	113	"				
45	Γκολιάδες	"	227	"				
46	Μουλιανά	"	740	"				
47	Τσαγαρόπουλον	"	113	"				
48	Βούλιστα	"	173	"				
49	Παναγιά	"	215	"				
50	Κεράσοβον	Λούρου	58	άπαντες				
51	Άγιος Γεώργιος	"	224	"				
52	Ποδογόρα	"	790	"				Ομιλούσι και την Αλβανικήν
53	Μπουλμέτιον	"	160	"				
54	Ζεφβός	"	147	"				
55	Παπαδάτες	"	846	"				Ομιλούσι και την Αλβανικήν
56	Μελιανά	"	300	"				

[α]	[β]	[γ]	[δ]	[ε]	[ιγ]	[ιδ]	[ιε]	[ιη]
57	<i>Νάσσαρη</i>	"	370	"				Ομιλούσι και την
58	<i>Νικολίτσιον</i>	"	427	"				Αλβανικήν
59	<i>Ντάρα</i>	"	88	"				
60	<i>Λελόβα</i>	"	1213	"				
61	<i>Κρασιά</i>	"	750	"				
62	<i>Καντζά</i>	"	324	"				
63	<i>Ελευθεροχώριον</i>	"	360	"				
64	<i>Κορωνησία</i>	"	189	"				

6. Η οθωμανική στατιστική του 1895 (απόσπασμα)

[Ο πίνακας που ακολουθεί αποτελεί το πρώτο τμήμα της στατιστικής του 1895 (*Σαλναμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια*, τ. 7 (Μ. 1311), σ. 177-295) και περιέχει τα χωριά και τις πόλεις του καζά των Ιωαννίνων. Τα πληθυσμιακά του στοιχεία έχουν ήδη παρουσιαστεί στο παράρτημα Γ/ΙΙ. Παρακάτω δίνεται αυτούσιο το κείμενο του πρωτότυπου πίνακα, μεταγραμμένο σε λατινικό αλφάβητο με τη σημερινή τουρκική ορθογραφία. Τα λήμματα των χωριών έχουν καταταχθεί με βάση τα μουδιρλίκια όπου υπάγονταν, ενώ κατά τ' άλλα ακολουθούν (με μερικές μικροανωμαλίες) τη σειρά του οθωμανικού αλφαβήτου. Η μετάφραση των επικεφαλίδων δίνεται σε αγκύλες. Τα ονόματα των χωριών δεν μεταγράφηκαν στον καθιερωμένο ελληνικό τους τύπο, αφού η ταύτισή τους γίνεται εύκολα από τους αλφαβητικούς πίνακες των τεσσάρων γιαννιώτικων ναχιγιέδων στο παράρτημα Γ/ΙΙ. Στην ορθογραφία των τοπωνυμίων χρησιμοποιήθηκαν τα σύμβολα $\underline{z}=\delta$ και $\underline{s}=\theta$, ενώ τα νοητά φωνήεντα αποκαταστάθηκαν κατά προσέγγιση με βάση την ελληνική εκφορά του ονόματος].

177 *YANYA VILAYETINI TEŞKIL EDEN KAZA VE KARYE VE ÇIFT-LIKLERIN HURUF-I HECA TERTIBIYLE VE KAZA ITIBARÏYLE ESAMISI*
[=ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΖΑΔΩΝ, ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΣΙΦΛΙΚΙΩΝ
ΠΟΥ ΑΠΑΡΤΙΖΟΥΝ ΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΚΑΤΑΤΑΓΜΕΝΑ ΣΕ ΑΛΦΑ-
ΒΗΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΜΕ ΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΚΑΖΑΔΩΝ ΤΟΥΣ]

178 *Yanya kazası* [Καζάς Ιωαννίνων]
Zagor ve Kurendos namlarıyle iki nahiyeyi havidir
[Περιέχει δύο ναχιγιέδες ονόματι Ζαγόρι και Κουρέντα]

Doğrudan merkeze merbut olan kura ve çiftlikât
 [Χωριά και τσιφλίκια υπαγόμενα απευθείας στο κέντρο]

<i>Esami</i> [Όνομα]	<i>Yanya'ya mesafesi</i> [Απόσταση από Γιάννενα]	<i>Aded-i hane</i> [Αριθμός χανέδων]	<i>Nüfus</i> [Πληθυσμός] <i>Zükûr</i> [Αρρένων] <i>Inas</i> [Θηλέων]
Yanya kasabası		3314	9194 8370
<i>Esami</i>	<i>Saat Dakika</i> [Ώρες-Λεπτά]	<i>Aded-i hane</i>	<i>Nüfus</i> <i>Zükûr</i> <i>Inas</i>
<i>Ipsina</i>	<i>çiftliği</i> 5	50	140 139
<i>Arzomišta</i>	" 3	41	106 98
<i>Arzos</i>	" 7 30	16	45 44
<i>Ispilô</i>	" 4 30	22	30 25
<i>Istavrak</i>	" 1	32	113 116
<i>Ustrun</i>	" 1	8	26 26
<i>Isklivan</i>	" 4	79	258 231
<i>Alpohor Tahir Ağa</i>	" 4	50	62 61
<i>Alpohor Boçari</i>	" 7 30	22	73 56
<i>Elezna</i>	" 7	54	148 109
<i>Barc</i>	" 3	10	29 32
<i>Braya</i>	" 3	19	32 17
179 <i>Brakmaz</i>	" 2 30	62	123 100
<i>Berku</i>	" 5	4	19 18
<i>Bizdun-i kebir</i>	" 2	61	145 132
<i>Bizdun-i sağır</i>	" 1	8	22 16
<i>Brozvala</i>	" 9	38	128 103
<i>Brozgoli</i>	" 6	211	594 462
<i>Beşbinar</i>	" 6	13	50 36
<i>Bagusus</i>	" 5	51	181 165
<i>Buraca</i>	" 4	18	42 28
<i>Bureliša</i>	" 5 30	47	111 80
<i>Bijan</i>	" 2	12	45 44
<i>Patero</i>	<i>karyesi</i> 4	40	77 78
<i>Palohor</i>	" 9	80	161 136
<i>Palohor Boçari</i>	<i>çiftliği</i> 7	34	67 56
<i>Petra</i>	" 5 30	76	156 159
<i>Peçal</i>	" 4	20	60 29
<i>Perama</i>	" 1	50	155 155

	Esami	Saat	Dak'ika	Aded-i hane	Nüfus	
					Zükûr	Inas
	Perilifti	"	3	15	39	36
	Pleşa Malakas	"	4	63	191	163
180	Pleşa Çerkovista	çiftliği	4	24	50	51
	Pogzora	"	4	30	13	25
	Pirat	"	4	24	74	64
	Pista	"	4	63	196	184
	Terovo	"	5	84	302	251
	Şeryakis	"	4	36	100	92
	Çodila	"	3	21	106	89
	Çora manast'iri	"	4	17	30	25
	Çerkovista	"	4	55	165	109
	Çeryan	"	4	21	101	97
	Çeriçana	"	5	30	62	181
	Hinka	"	6	59	183	177
	Hulârazis	"	6	30	49	199
	Dragopsa	"	5	63	138	120
	Dramuşus	"	4	38	142	110
181	Dragovec	çiftliği	7	17	58	56
	Derbendista	"	6	83	235	252
	Dervijana	"	8	66	230	168
	Dobru	"	3	30	106	110
	Dovijdyana	"	7	30	52	89
	Dişpir	"	4	30	21	59
	Zelvinakoplo	"	4	30	30	82
	Zimat	"	5	80	229	219
	Rapşısta	"	1	34	85	66
	Razotob	"	3	50	198	145
	Romanu	"	8	44	93	87
	Revina [yo. Rev(e)nya]"	"	3	22	65	70
	Zagorca	"	5	30	63	146
	Zoryan	"	6	7	24	28
	Jelova	"	2	39	136	127
	Jorista	"	6	35	150	110
182	Sadoviça	çiftliği	1	30	58	217
	Serak	karyesi	10	485	1379	1284
	Servyana	çiftliği	2	23	68	80
	Serijana	"	7	8	30	19

Esami	Saat	Dakika	Aded-i hane	Nüfus	
				Zükûr	Inas
Sistrun	"	7	26	52	46
Toşkıs	"	6	66	248	207
Garzik-i kebir	"	2	15	46	38
Garzik-i sağır	"	2	7	16	13
Gramen	"	6	102	347	368
Graçana	"	5	59	179	170
Glacazıs	"	3	30	64	160
Gavriş	"	4	30	20	56
Gula	"	2	30	16	20
Govrica	"	4	30	51	79
Goçista-i kebir	"	7	91	287	290
Goçista-i sağır	"	7	59	192	183
183 Frastana	çiftliğı	3	7	15	18
Fortos maa mahalle-i Kostic		4	77	152	161
Kaçıka	çiftliğı	1	44	215	177
Kalenc	"	4	30	87	257
Krapş	"	6	274	498	388
Krifovo	"	3	30	34	107
Kotorc	"	4	50	140	151
Kostanyan	"	4	33	74	63
Kopan	"	5	52	136	131
Kuçulo	"	3	69	150	145
Korıyan	"	3	38	107	113
Kurşovica	"	7	132	368	359
Kozmira	"	3	61	203	162
Kukles	"	6	30	29	172
Kolonât	"	1	30	15	23
Kondovrak	"	3	31	115	104
Kondinus	"	3	11	21	21
Konçka	"	2	63	242	206
184 Kovilan	"	4	39	178	139
Lapşışta-i bala	çiftliğı	3	27	60	65
Lapşışta-i zir	"	3	20	54	50
Lap	"	5	30	95	198
Lagatora	"	4	22	62	66
Lefterohor	"	5	16	32	25
Lozec	"	3	153	384	366

	Esami	Saat	Dak'ika	Aded-i hane	Nüfus	
					Zükûr	Inas
	Lok	"	2	45	124	103
	Lonkôtista	"	5	11	19	19
	Lipa	"	6	62	182	102
	Lişana	"	2	10	45	43
	Maja	"	3	61	125	108
	Manolasa	"	4	43	98	82
	Muzakûs	"	3	27	15	18
	Melihovo	"	5	24	83	63
	Menklus	"	5	59	36	37
	Morkûs	"	3	42	47	40
	Mospina	"	5	62	159	141
185	Muşotica	çiftliği	6	37	186	145
	Mukovina maa mah.-i Bestya		7	41	110	91
	Mulis	"	4	23	60	69
	Mihalic	"	7	49	77	120
	Milotazis	"	5	3	6	5
	Milinkus	"	4	61	165	144
	Nihor Derviş bey	"	3	30	18	44
	Nihor Mitko bey	"	1		13	32
	Nigrazis	"	5	28	89	81
	Nistora	"	4	33	64	76
	Varvis	"	3	12	24	18
	Varlam	"	4	30	51	121
	Varyazis	"	6	44	169	143
	Vastavec	"	6	49	128	116
	Valcora	"	4	30	22	43
	Vanista	"	1	9	31	24
	Vayenit	"	4	11	56	52
	Vravor	"	4	43	156	133
186	Vodista	çiftliği	3	21	36	39
	Vaništa	"	3	11	36	38
	Yerakar	"	4	39	102	95
	Yorgan	"	7	30	56	220

Yanya kazasinin Zagor nahiyesine merbut kura ve çiftlilikât
[Χωριά και τσιφλίκια υπαγόμενα στο ναχιγιέ του Ζαγοριού του καζά Ιωαννίνων]

<i>Esami</i>	<i>Yanya'ya mesafesi</i>	<i>Aded-i hane</i>		<i>Nüfus</i>		
		<i>Saat</i>	<i>Dakîka</i>	<i>Zükûr</i>	<i>Inas</i>	
<i>Arçista</i>	<i>karyesi</i>	7		183	410	489
<i>Istolovo</i>	"	5		54	68	77
<i>Iskannel</i>	"	8		169	369	396
<i>Ayomina</i>	"	7	30	30	80	75
<i>Baya</i>	"	6		153	341	338
<i>Bulc</i>	"	5		101	256	276
187 <i>Papinko</i>	<i>karyesi</i>	7		159	292	349
<i>Palohor</i>	<i>karyesi</i>	11		57	146	163
<i>Çepelovo karyesi müdiriyet merkezidir</i> [είναι έδρα της μουδιρίας]		7		187	385	374
<i>Çodila</i>	<i>karyesi</i>	5		163	349	358
<i>Çerneş</i>	"	7	30	187	363	359
<i>Çervar</i>	"	7		78	408	442
<i>Dragar</i>	"	6		58	95	108
<i>Drestinik</i>	"	6		190	342	397
<i>Dobrinovo</i>	"	9		157	398	419
<i>Dovra</i>	"	5		175	389	419
<i>Dolan</i>	"	6		85	146	171
<i>Revina-i bala</i>	"	6		75	203	225
<i>Revina-i zir</i>	"	7		52	207	209
<i>Sopoçel</i>	"	6		118	197	242
<i>Suzina-i bala</i>	"	6	30	134	306	314
188 <i>Suzina-i zir</i>	<i>karyesi</i>	7		161	402	411
<i>Alizot</i>	<i>çiftliği</i>	7		72	217	225
<i>Grivenit</i>	<i>karyesi</i>	6		264	542	587
<i>Frankazis</i>	"	6		125	243	257
<i>Flambular</i>	"	6	30	151	288	347
<i>Kaluta</i>	"	5	30	126	213	228
<i>Kamnâ</i>	"	4	30	46	51	67
<i>Kapesovo</i>	"	7		64	105	107
<i>Kavalar</i>	"	6		43	88	78
<i>Kukul</i>	"	6		115	148	188
<i>Laysta</i>	"	11		377	830	870

	<i>Esami</i>	<i>Saat Dak'ika</i>		<i>Aded-i hane</i>	<i>Nüfus</i>	
					<i>Zükür</i>	<i>Inas</i>
	<i>Leskoveç</i>	"	6 30	174	287	320
	<i>Leşniça</i>	"	10	215	421	449
	<i>Linkâzis</i>	"	3	80	141	136
189	<i>Makrin</i>	<i>karyesi</i>	6 30	90	186	186
	<i>Mavrovun</i>	"	7 30	52	115	147
	<i>Manasi</i>	"	5 30	60	114	134
	<i>Monozendri</i>	"	6	100	241	225
	<i>Misovun</i>	"	7 30	28	75	83
	<i>Nigazis</i>	"	6	90	235	232
	<i>Vovusa</i>	"	12	58	269	228
	<i>Viçko</i>	"	7 30	42	74	91
	<i>Viça-i bala</i>	"	6	75	168	187
	<i>Viça-i zir</i>	"	6	72	182	199
	<i>Vrazeto</i>	"	7	44	73	100

Yanyä kazasinin Kurendos nahiyesine merbut kura ve çiftlikât

[Χωριά και τσιφλίκια υπαγόμενα στο ναχιγιέ των Κουρέντων του καζά Ιωαννίνων]

	<i>Esami</i>	<i>Yanya'ya mesafesi</i>		<i>Aded-i hane</i>	<i>Nüfus</i>	
					<i>Saat Dak'ika</i>	<i>Zükür</i>
	<i>Briyanista</i>	<i>çiftliği</i>	5	20	76	86
190	<i>Bocarakaryesi</i>	[γρ. <i>çiftliği</i>]	7	21	101	102
	<i>Bordar</i>	"	5 30	22	47	58
	<i>Protopapa</i>	"	4	97	417	401
	<i>Pogzoryan</i>	"	7	173	446	452
	<i>Çerkoviça</i>	"	6	37	252	204
	<i>Hosolan</i>	"	7	33	192	197
	<i>Dragumi</i>	"	4	23	56	59
	<i>Dolana</i>	"	8	148	416	493
	<i>Rahovica</i>	"	4	28	76	72
	<i>Raiko</i>	"	6	28	98	88
	<i>Riyahovo</i>	"	5 30	11	78	66
	<i>Rizo</i>	"	7	23	126	146
	<i>Ziça karyesi müdiriyyet</i>		5	260	712	760
	<i>merkezidir [είναι έδρα της μουδριιάς]</i>					
191	<i>Zagoryan</i>	<i>çiftliği</i>	6	63	202	176

<i>Esami</i>		<i>Saat Dak'ika</i>		<i>Aded-i hane</i>	<i>Nüfus</i>		
					<i>Zükûr</i>	<i>Inas</i>	
<i>Zilista</i>	"	7		41	165	175	
<i>Sul Mitko bey</i>	"	6		8	34	44	
<i>Suldino</i>	"	6		23	61	54	
<i>Şutista</i>	"	6		14	42	45	
<i>Gribyan</i>	"	6		64	88	90	
<i>Graniçopula</i>	"	6		23	145	140	
<i>Gribovo</i>	"	8		39	170	154	
<i>Glijan</i>	"	4	30	20	72	85	
<i>Guryanista</i>	"	7		15	76	78	
<i>Kariça</i>	"	4		86	272	267	
<i>Kalohor</i>	"	6	30	37	86	69	
<i>Kriçunista</i>	"	6	30	66	311	362	
<i>Kutrulazis</i>	"	5	30	13	60	61	
<i>Nefs-i Kurendos</i>	"	7		56	213	223	
<i>Kokinohoma</i>	"	4		24	57	54	
<i>Kuklûs</i>	'	6	30	68	259	266	
192 <i>Ligopsa</i>	<i>çiftliği</i>	5		73	233	275	
<i>Lişino</i>	"	5		21	73	74	
<i>Mavronoros</i>	"	7	30	20	116	99	
<i>Mazarak</i>	"	5		24	110	116	
<i>Moşari</i>	"	8		65	230	271	
<i>Vatatazis</i>	"	5	30	20	60	59	
<i>Vrondizmen haneleri Pogdoryan'da mukayyedir</i>					44	43	
[οι χανέδες της περιλαμβάνονται στην Πογδόρνιαη]							
<i>Vlahokatuno</i>	<i>çiftliği</i>	5	30	26	53	69	
<i>Velcista</i>	"	5		170	500	468	
<i>Yeromnim</i>	"	5	30	57	199	193	
					<i>Yekûn</i>	<i>Zükûr</i>	<i>Inas</i>
					[Σύνολο]	[Άρρενες]	[Θήλειες]
<i>Yanya kazası icmalî</i>					87256	44661	42595
[Σύνοψη του καζά των Ιωαννίνων]					<i>Nahiye</i>	<i>Karye</i>	<i>Hane</i>
					[Ναχιγιέδες]	[Χωριά]	[Χανέδες]
					2	223	17180

7. Κατάλογος αξιωματούχων του βιλαετιού των Ιωαννίνων για το έτος 1317/1899

[Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγιέ-ι Οσμανιγιέ, τ. 45/1317, σ. 624-631. Το πρώτο μέρος του καταλόγου περιλαμβάνει τους κύριους υπαλλήλους της έδρας του βιλαετιού και την απαρίθμηση των χωριών και των ναχιγιέδων (=μουδιρλικιών) του κεντρικού καζά. Ακολουθούν τα τέσσερα καϊμακαμλίγια του κεντρικού σαντζακιού με βάση την ιεραρχική τους κατηγορία («τάξη», *sınıf*): στη συνέχεια τα υπόλοιπα σαντζάκια (Αργυροκάστρου, Πρέβεζας και Μπερατιού). Στο τέλος δίνεται το συγκεντρωτικό άθροισμα των χωριών του βιλαετιού.

Στους πίνακες των υπαλλήλων δίνεται κατά σειρά η θέση, το όνομα του αξιωματούχου, ο βαθμός του (στρατιωτικός, πολιτικός ή θρησκευτικός), και η ημερομηνία απονομής του βαθμού. Στις τρεις τελευταίες στήλες, που εμφανίζονται μονάχα στα ψηλότερα διοικητικά κλιμάκια, σημειώνονται τα τυχόν παράσημα: «μπιγιάζ», «οσμανιέ» και «μετζιτιέ»: το πρώτο διακρίνεται σε χρυσό (*altun*) και ασημένιο (*gümüş*), για τα υπόλοιπα δύο δίνεται η τάξη και η ημερομηνία απονομής. Οι στήλες αυτές αποκρυπτογραφούνται κατά το ακόλουθο παράδειγμα: Ο μουαβίνης Ιωαννίνων Χρηστίδης (τρίτος στη σειρά του καταλόγου) ανήκε (στήλη 3) στον πρώτο πολιτικό βαθμό (*ula*), τον οποίο έλαβε στις 23 του μηνός Σεββάλ (το γράμμα L αντιστοιχεί στην καθιερωμένη αραβική βραχυγραφία του μήνα αυτού) του σεληνιακού έτους (1) 313, δηλ. στις 27 Μαρτίου 1896· επίσης έχει τιμηθεί με δύο παράσημα (στήλες 5 και 6), το Οσμανιέ 3ης τάξεως κατά το 1291 (1874-1875) και το Μετζιτιέ 2ας τάξεως στις 9 Ζιλχιτζέ 1315 (18 Απριλίου 1898).

Κατά τη μεταγραφή τηρήθηκαν οι ίδιες αρχές με τον προηγούμενο πίνακα. Σε αγκύλες δίνεται η μετάφραση του κάθε αξιώματος στο σημείο όπου πρωτοεμφανίζεται. Οι διοικητικές ενότητες που αναφέρονται ταυτίζονται με εκείνες του Χάρτη αρ. 6.]

624/5

YANYA VILAYETI

<i>Memuriyyet</i> [Καθήκον]	<i>Esami</i> [Όνομα]	<i>Rutbe/Tarihi</i> [Βαθμός-Ημ/νία]	<i>Imtiyaz</i> <i>medalyesi</i>	<i>Osmani/ Tarihi</i>	<i>Mecidi/ Tarihi</i>
<u>Vali</u> [Βαλής]	<i>Osman Fevzi paşa</i>	<i>ferik</i>	<i>altun-gümüş</i>	<i>murassa</i>	1
<u>Naib ve istinaf mahkemesi hukuk reisi</u> [Ναϊπης/πρόεδρος αστικού εφετείου]	<i>Abdürrahim efendi haremeyn</i>		–	3	3
<u>Vali muavini</u> [Μουαβίνης, βοηθός του βαλή]	<i>Hristidi efendi</i>	<i>ula/23 L 313</i>	–	3/291	2/9 Z 315
<u>Defterdar</u> [Δεφετεράρης, οικονομικός διαχειριστής]	<i>Edhem efendi</i>	<i>ula sanisi/14 N 312</i>	–	3/12 S 314	2/g. S 316
<u>Mektubci</u> [Μεκτουπττής, αρχιγραμματέας]	<i>Abd[ü]llah Necib bey</i>	<i>ula/6 S 316</i>	–	–	2/g. S 314
<u>Müfti</u> [Μουφτής]	<i>Abdürrahman bey</i>	–	–	–	–
<u>Istinaf mahkemesi ceza reisi</u> [Πρόεδρος ποινικού εφετείου]	<i>Asaf bey</i>	<i>mütemayiz/8 M 308</i>	–	–	–

<i>Memuriyyet</i>	<i>Esami</i>	<i>Rutbe/ Tarihi</i>	<i>Imtiyaz medalyesi</i>	<i>Osmani/ Tarihi</i>	<i>Mecidi/ Tarihi</i>
<u><i>Istinaf mahkemesi müddei-i umumisi</i></u> [Εισαγγελέας εφετείου]					
	<i>Ömer Lütfi efendi</i>	<i>mütemayiz/7 R 312</i>	-	-	-
<u><i>Tahrir ve vergi müdiri</i></u> [Διευθυντής καταγραφής και φορολογίας]					
	<i>Akif efendi</i>	<i>mütemayiz/3 B 306</i>	-	-	-
<u><i>Evkaf muhasebecisi</i></u> [Λογιστής του εβκαφίου]					
	<i>Mehmed Ali efendi</i>	<i>saniye/20 M 311</i>	-	-	-
<u><i>Defter-i hakkani memuru</i></u> [Υπάλληλος αυτοκρατ. αρχειοφυλακείου]					
	<i>Kerim efendi</i>	-	-	-	-
<u><i>Bidayet mahkemesi hukuk reisi</i></u> [Πρόεδρος αστικού πρωτοδικείου]					
	<i>Hilmi efendi</i>	<i>Izmir payesi</i>	-	-	-
<u><i>Bidayet mahkemesi ceza reisi</i></u> [Πρόεδρος ποινικού πρωτοδικείου]					
	<i>Halis Esref efendi</i>	-	-	-	-
<u><i>Müddei-i umumi muavini</i></u> [Αντιεισαγγελέας]					
	<i>Yakub Nasim efendi</i>	<i>saniye/24 Ra 315</i>	-	-	-
<u><i>Mektubci kalemi mümevvi</i></u> [Τμηματάρχης γραμματείας]					
	<i>Safvet efendi</i>	<i>saniye</i>	-	<i>3/16 M 315</i>	-
<u><i>Muhasebe kalemi mümevvi</i></u> [Τμηματάρχης λογιστικού]					
	<i>Halil Hilmi efendi</i>	<i>saniye</i>	-	-	-
<u><i>Evrak müdiri</i></u> [Διευθυντής πρωτοκόλλου]					
	<i>Namik efendi</i>	<i>saniye</i>	-	-	-
<u><i>Sihhiye müfettişi</i></u> [Υγειονόμος]					
	<i>Mustafa efendi</i>	<i>mütemayiz/14 S 315</i>	-	-	-
<u><i>Meclis-i idare baş kâtibi</i></u> [Αρχιγραμματέας διοικητικού συμβουλίου]					
	<i>Esad efendi</i>	<i>mütemayiz/16 M 315</i>	-	-	-
<u><i>Nafia baş mühendisi</i></u> [Νομομηχανικός]					
	<i>Daber efendi</i>	-	-	-	-
<u><i>Telegraf ve postâ baş müdiri</i></u> [Γεν. διευθυντής τηλεγραφείων- ταχυδρομείων]					
	<i>Abdürrahim efendi</i>	<i>mütemayiz/26 Z 314</i>	-	<i>3/28 Z 314</i>	-
<u><i>Telegraf merkez müdiri</i></u> [Διευθυντής κεντρικού τηλεγραφείου]					
	<i>Edhem efendi</i>	<i>rabia</i>	<i>gümüş</i>	-	-
<u><i>Posta merkez müdiri</i></u> [Διευθυντής κεντρικού ταχυδρομείου]					
	<i>Talaat bey</i>	<i>salise</i>	-	-	-
<u><i>Divan-i umumiye müdiri</i></u> [Διευθυντής του γενικού συμβουλίου]					
	<i>Hüseyin efendi</i>	-	-	-	-
<u><i>Nüfus naziri</i></u> [Επόπτης πληθυσμού]					
	<i>Muhiddin bey</i>	-	-	-	-

<i>Memuriyyet</i>	<i>Esami</i>	<i>Rutbe/ Tarihi</i>	<i>Imtiyaz medalyesi</i>	<i>Osmani/ Tarihi</i>	<i>Mecidi/ Tarihi</i>
<u>Maarif müdiri</u> [Διευθυντής εκπαίδευσεως]					
	<i>Celal efendi</i>	<i>mütemayiz/22 Ca 315</i>	–	–	–
<u>Tercüman</u> [Διερμηνέας]					
	<i>Istepan efendi</i>	<i>hamise/10 B 310</i>	–	–	–
<u>Ziraat bank şubesi memuru</u> [Αντιπρόσωπος αγροτικής τράπεζας]					
	<i>Ahmed Niyazi efendi</i>	–	–	–	–
626	<i>Merkez-i vilayete mühlhak:</i>		<i>kura</i> [χωριά]	<i>nevahi</i> [ναχιυιέδες]	
	[Εξαρτημένα από την έδρα του βλατειού]		136	–	<i>nefs-i Yanya</i>
			46	1	<i>Zagor</i>
			41	1	<i>Kurendos</i>
			223	2	

Leskovik kazası (sınıf 2)

<u>Kaimmakam</u>	<i>Abdürrahman bey</i>	<i>saniye</i>
<u>Naib</u>	<i>Ali Kanber efendi</i>	–
	<i>Kaza-ı mezkûre merbut:</i>	<i>kura 49</i>

Konica kazası (sınıf 3)

<u>Kaimmakam</u>	<i>Ishak Tevfik efendi</i>	–
<u>Naib</u>	<i>Ibrahim Edhem efendi</i>	–
	<i>Kaza-ı mezkûre merbut:</i>	<i>kura 34</i>

Filât kazası (sınıf 3)

<u>Kaimmakam</u>	<i>Nuri efendi</i>	<i>salise</i>
<u>Naib</u>	<i>Mehmed Fahmi efendi</i>	<i>devriyye müderrislerinden</i>
	<i>Kaza-ı mezkûre merbut:</i>	<i>kura 62</i>

Meçova kazası (sınıf 3)

<u>Kaimmakam</u>	<i>Abdürrahman Fenni efendi</i> –	
<u>Naib</u>	<i>Ismail Hakk'ı efendi</i>	–
<u>Rüsumat müdiri</u> [Διευθυντής τελωνείου]		
	<i>Arslan bey</i>	<i>rabia</i>
627	<i>Kaza-ı mezkûre merbut:</i>	<i>kura 3</i>

Memuriyyet	Esami	Rutbe/ Tarihi	İmtiyaz medalyesi	Osmani/ Tarihi	Mecidi/ Tarihi
ERGIRI SANCAĞI					
<u>Mutasarrif</u> [Μουτσαρρίφης]					
	Mustafa paşa	Rum ili/8 Ca 315	altun-gümüş	-	2
<u>Naib ve bidayet mahkemesi hukuk reisi</u>					
	Ahmed Şakir efendi	devriyye müderrislerinden	-	-	4
<u>Muhasebeci</u> [Αρχιλογιστής]					
	Ibrahim Salim efendi	salise/7 L 311	-	-	-
<u>Tahrirat müdiri</u> [Διευθυντής γραμματείας]					
	Ihsan bey	saniye/3 Ca 312	-	-	4
<u>Müfti</u>	Abdülhamid efendi	-	-	-	-
<u>Bidayet mahkemesi ceza reisi</u>					
	Ibrahim Edhem efendi	-	-	-	-
<u>Müdde-i umumi muavini</u>					
	Ismail Sadi efendi	-	-	-	-
<u>Defter-i hakkani memuru</u>					
	Hamid Ziver efendi	rabia/22 R 312	-	-	-
<u>Telegraf ve posta müdiri</u>					
	Rifat efendi	-	-	-	-
<u>Ziraat bank şubesi memuru</u>					
	-	-	-	-	-
	Merkez-i livaya mülhak:		kura	64	
Delvina kazası (sınıf 2)					
<u>Kaimmakam</u>	Salih efendi	saniye	-	-	
<u>Naib</u>	Hamid Reşid efendi	devriyye müderrislerinden	-	-	
	Kaza-i mezkûre merbut:	kura	nahiye		
		92	1	Sarandoz	
628	Premedi kazası (sınıf 2)				
<u>Kaimmakam</u>	Kâzım bey	salise	-	-	
<u>Naib</u>	Mustafa Asîm efendi	devriyye müderrislerinden	-	-	
	Kaza-i mezkûre merbut:	kura	nahiye		
		71	-	nefs-i Premedi	
		27	1	Fraşari	
		99	1		

Memuriyyet	Esami	Rutbe/ Tarihi	Imtiyaz medalyesi	Osmani/ Tarihi	Mecidi/ Tarihi
<i>Pogon kazası (sınıf 3)</i>					
<u>Kaimmakam</u>	Galib efendi	rabia	–	–	–
<u>Naib</u>	Mehmed Tefvik efendi	–	–	–	–
	Kaza-ı mezkûre merbut:	kura 38			
<i>Tepedelen kazası (sınıf 3)</i>					
<u>Kaimmakam</u>	Mehmed Ali Nuzhet bey	–	–	–	–
<u>Naib</u>	Ali Niyazi efendi	–	–	–	–
	Kaza-ı mezkûre merbut:	kura 63			
<i>Kurveleş kazası (sınıf 3)</i>					
<u>Kaimmakam</u>	Musa Hilmi efendi	salise	–	–	–
<u>Naib</u>	Mehmed Şevki efendi	–	–	–	–
	Kaza-ı mezkûre merbut:	kura	nahiye		
		14	–	nefs-i Kurveleş	
		8	1	Himara	
		22	1		

629

PREVEZA SANCAĞI

Mutasarrif

Ali Riza paşa Rum ili/7 Ra 307 – – 1/g. Za 315

Naib ve bidayet mahkemesi hukuk reisi

Süleyman Ruhi efendi /Izmir paye-i mücerredi – – 5

Mutasarrif muavini

Agob efendi – – –

Muhasebeci Şevki efendi mütamayiz/8 Ra 316 – – 4/23 Z 316Tahrirat müdiri

Hüseyin Vasif efendi saniye/s. M 314 – – 4

Müfti

– – –

Bidayet mahkemesi ceza reisi

Ahmed Emin efendi – – –

Ticaret mahkemesi reisi [Πρόεδρος εμποροδικείου]

Mehmed Emin efendi – – –

Müddei-i umumi muavini

Hüseyin Hami efendi – – –

Rüsumat naziri [Επόπτης τελωνείων]

Haci Arif efendi mütamayiz/8 B 311 – – –

<i>Memuriyyet</i>	<i>Esami</i>	<i>Rutbe/ Tarihi</i>	<i>Imtiyaz medalyesi</i>	<i>Osmani/ Tarihi</i>	<i>Mecidi/ Tarihi</i>
<u><i>Rüsumat muhasebe baş kâtibi</i></u> [Αρχιλογιστής τελωνείων]					
	<i>Mehmed Bahaeddin bey</i>	–	–	–	–
<u><i>Rüsumat tahrirat baş kâtibi</i></u> [Αρχινορματάρχης τελωνείων]					
	<i>Abdişşukür efendi</i>	–	–	–	–
<u><i>Defter-i hakkani memuru</i></u>					
	<i>Ahmed Refik efendi</i>	<i>salise</i>	–	–	4
<u><i>Ziraat bank şubesi memuru</i></u>					
	<i>Osman Halim efendi</i>	–	–	–	–
<u><i>Telegraf ve posta merkez müdiri</i></u>					
	<i>Hamid bey</i>	–	–	–	4
<u><i>Maiyet memuru</i></u> [Υφιστάμενος]					
	<i>Ali Riza efendi</i>	–	–	–	–
	<i>Merkez-i livaya mülhak:</i>		<i>kura 36</i>		
<i>Luros kazası (sınıf 1)</i>					
<u><i>Kaimmakam</i></u>	<i>Ali Seyyid efendi</i>	<i>rabia</i>	–	–	–
<u><i>Naib</i></u>	<i>Veliyüddin efendi</i>	–	–	–	–
<u><i>Müfti</i></u>	<i>Mehmed efendi</i>	–	–	–	–
	<i>Kaza-i mezkûre merbut:</i>		<i>kura</i>	<i>nevahi</i>	
			<i>60</i>	<i>1</i>	<i>nefs-i Luros</i>
			<i>8</i>	<i>1</i>	<i>Cümernik</i>
			<i>68</i>	<i>1</i>	
630	<i>Margliç kazası (sınıf 2)</i>				
<u><i>Kaimmakam</i></u>	<i>Ali Riza efendi</i>	–	–	–	–
<u><i>Naib</i></u>	<i>Mehmed Emin efendi</i>	–	–	4	4
	<i>Kaza-i mezkûre merbut:</i>		<i>kura</i>	<i>nevahi</i>	
			<i>50</i>	–	<i>nefs-i Margliç</i>
			<i>3</i>	<i>1</i>	<i>Parga</i>
			<i>18</i>	<i>1</i>	<i>Fanar</i>
			<i>71</i>	<i>2</i>	

Memuriyyet	Esami	Rutbe/ Tarihi	İmtiyaz medalyesi	Osmani/ Tarihi	Mecidi/ Tarihi
------------	-------	------------------	----------------------	-------------------	-------------------

BERAT SANCAĞI

Mutasarrif

Atif bey ula/g.-i Ca 309 – 2 2

Naib ve bidayet mahkemesi hukuk reisi

Ahmed Nazif efendi İzmir paye-i mücerredî – – –

Muhasebeci Haci Nuri efendi saniye/g.-i Sn 316 – – –Tahrirat müdiri

Mehmed Emin efendi saniye/29 Ca 315 – – –

Bidayet mahkemesi ceza reisi

Mahmud Aziz efendi – – –

Müddei-i umumi muavini

Mahmud Hamdi efendi – – –

Defter-i hakkani memuru

Mustafa Latif efendi – – –

Telegraf ve posta merkez müdiri

Şemsi bey – – –

Ziraat bank şubesi memuru

Eşref efendi – – –

Merkez-i livaya mülhak: kura nahiye
218 1 Malakasra

Avlonya kazası (sınıf 1)

Kaimmakam Hüsvrev bey – saniye – –

Naib Süleyman efendi – – –

Rüsumat müdiri Ali bey – – –

Kaza-i mezkûre merbut: kura 71

631 Lusna kazası (sınıf 3)

Kaimmakam İbrahim Midhat efendi – – –

Naib Şemseddin efendi – – –

Kaza-i mezkûre merbut: kura nahiye
215 1 Fiyer

*Gusnicka kazas' (sinif 3)**Kaimmakam* *Fehim Memduh efendi* –*Naib* *Ali Murteza efendi* –*Kaza-i mezkûre merbut:* *kura 101**Yekûn [Σύνολο]*

	<i>Kaza</i> [Καζάδες]	<i>Nevahi</i> [Ναχιγιέδες]	<i>Kura</i> [Χωριά]
<i>Yanya sancağ'ı</i>	5	2	439
<i>Ergiri sancağ'ı</i>	5	3	378
<i>Preveza sancağ'ı</i>	2	3	175
<i>Berat sancağ'ı</i>	3	2	605
	15	10	1597

8. Η τουρκική στατιστική του 1908

[ΑΥΕ 1912/Β 53/Στατιστικά Ηπείρου-Αλβανίας. Φύλλο ανυπόγραφο και μάλλον προχειρογραμμένο· η ακροτελεύτια σημείωση χρονολογεί την αντιγραφή του στα 1911].

	Οθωμανοί	Ιουδαίοι	Βλάχοι	Αλβανοί Σαρακα- τσαναίοι	Γύφτοι [μη] Μωα- μεθανοί	Χριστιανοί	Γενικών άθροισμα Άρρην πληθ.
Ιωάννινα	2.516	2.343	195	–	1.173	42.437	48.664
Μέτσοβον	–	–	12	–	71	2.947	3.024
Αϊδονάτ	2.352	–	–	–	58	6.268	8.678
Φιλιάτες	5.638	–	–	–	351	8.845	14.834
Κόνιτσα	545	–	–	–	110	8.981	9.636
Λιασκοβίκι	2.292	–	–	–	305	4.362	6.959
	13.343	2.343	207	227	2.068	73.834	92.022
Πρόβεζα	927	175	–	464	273*	6.271	7.837
Μαργαρίτι	9.273	34	–	492	–	5.106	15.118
Λούρος	441	–	–	–	–	10.637	11.072
	10.581	209	–	956	273	22.008	34.027
Αργυροστρον	10.516	–	–	–	62	10.547	21.125
Τεπελένιον	8.783	–	–	–	–	2.923	11.706
Χειμάρα	2.375	–	–	–	–	3.609	5.984
Πρεμέτι	9.265	–	–	–	5	5.814	15.084
Πουλώνι[sic]	405	–	–	–	232	10.498	11.135
Δελβίνον	2.725	–	–	–	102	8.193	11.020
	34.069	–	–	–	401	41.584	76.054
Βεράτιον	27.269	–	–	1.726	–	3.912	32.907
Σκραμπάρ	9.542	–	–	63	–	367	9.972
Λιούσνα	6.424	–	–	1.907	–	8.742	17.073
Αυλών	13.665	–	–	647	–	1.605	15.917
	56.900	–	–	4.343	–	14.626	75.869
	114.893	2.552	207	5.526	2.742	152.052	277.972

Τουρκική Στατιστική αορένων του 1908

Σημειώσεις. Ως γνωστόν από του παρελθόντος έτους τα Σαντζάκια του Βιλαετίου Ιωαννίνων ηυξήθησαν κατά 1, ονομασθέν εκ του ονόματος του Σουλτάνου «Ρεσσαδιέ». Το νέον τούτο Σαντζάκιον περιλαμβάνει τους Καζάδες Παραμυθίας, Μαργαριτίου και Φιλιατών.

* [Όπως προκύπτει από τα αθροίσματα των σειρών, το λήμμα αυτό ανήκει στην πραγματικότητα στο Μαργαρίτι].

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Αρχαία Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ), Κεντρική Υπηρεσία, Αθήνα

1833-1881

- φ. 36.2 (Προξενεία Ηπείρου και Αλβανίας).
- φ. 36.8 (Προξενεία Άρτας και Πρέβεζας).
- φ. 39.8 (Προξενεία Βόλου και Λάρισας).
- φ. 78.1 (Στατιστική-Τοπογραφία).
- φ. 99.1 (Εκθέσεις).
- Άνευ αριθμού κατατάξεως (α.α.κ.).

1882-1909

- Α 5.1 (Πολιτικές εκθέσεις).
- Γ 44.2 (Διάφορα προξενικά).
- Γ 49.4 (Στατιστικά).
- Άνευ αριθμού κατατάξεως (α.α.κ.).

1910

- Β 50 (Προξενεία Πρεβέζης-Σερβίων).
- Β 53 (Προξενεία Πρεβέζης-Ιωαννίνων).

1912

- Β 38 (Εκλογικά νομού Ιωαννίνων).
- Β 53 (Στατιστικά Ηπείρου-Αλβανίας).

1913

- Φάκελλοι εξ ανασχηματισμού αρ. 62, 76, 95.

Αρχαίο Ρωσικού Υποπροξενείου Άρτας, Άρτα
Στατιστική Επαρχίας (Καζά) Άρτης, 1877.

Αρχαίο Φ.Μ. Πέτσα, Αθήνα
Χειρόγραφος κώδικας Ι.Μ. Πέτσα.

Αρχαίο Αθ.Ψαλίδα, Γενικά Αρχαία του Κράτους, Κ.71, Αθήνα

Καποδιστριακό Αρχείο, Κέρκυρα

Μέρος Β', φ. 578 (Στατιστικά της Ελλάδος).

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας (ΜΙΕΤ), Αθήνα

Αρχείο μικροταινιών κωδίκων της Μητροπόλεως Παραμυθίας αρ. 0410-0492.

Archives du Ministère des Affaires Etrangères (ΑΜΑΕ), Παρίσι

Correspondance politique des consuls, Turquie-Adrianople, Janina κ.λπ., ν. 1: 1860-1861
(=Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού, αρχείο μικροταινιών, ΜΑ 11).

Bab-i Defteri/Baş muhasebe kalemi (DBSM), Κωνσταντινούπολη

Κατάστιχο αρ. 9084

Foreign Office (F.O.), Λονδίνο

Κλάδος 78 (Turkey), φ. 230: 1833-Consul General William Meyer
(=Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού, ΜΑ 2)

2. ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Αγών (Αθήνα, 1899-1911).

Ανατολικός Αστήρ (Κωνσταντινούπολη, 1861-1877).

Αρμονία (Κωνσταντινούπολη, 1864-1868).

Αστήρ της Θεσσαλίας (Λάρισα, 1881 κ.ε.).

Βυζαντίς (Κωνσταντινούπολη, 1871-1888).

Ελληνικός Τηλέγραφος (Βιέννη, 1812-1833).

Επετηρίς του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου (Κωνσταντινούπολη, 1872-1874).

Εφημερίς της Κυβερνήσεως (Αθήνα, 1833 κ.ε.).

Ημερολόγιον της Ανατολής (Κωνσταντινούπολη, 1879 κ.ε.).

Ήπειρος (Ιωάννινα, 1909 κ.ε.).

Θεσσαλία (Ιωάννινα, 1875 κ.ε.: δίγλωσση έκδοση, με ταυτόχρονο τουρκικό τίτλο *Γενισεχίρ*.
Αποτελεί παράρτημα της επόμενης).

Ιωάννινα (Ιωάννινα, 1869 κ.ε. Τα δύο πρώτα χρόνια κυκλοφορεί σε δίγλωσση έκδοση από κοινού με την τουρκική *Γιάνια*).

Νεολόγος (Κωνσταντινούπολη, 1867-1897).

Πρόσδος (Κωνσταντινούπολη, 1909-1913).

Πύργος (Αθήνα, 1903-1910).

Σαλαμέ-ι Βιλαγέτ-ι Γιάνια (Ιωάννινα, 1288-1319=1871-1901): τ. 1 (1288/1871), τ. 2 (1292/1875), τ. 3 (1293/1876), τ. 4 (1294/1877), τ. 5 (1306/1888), τ. 6 (Μ. 1308/1892), τ. 7 (Μ. 1311/1895), τ. 8 (1319/1901).

Σαλαμέ-ι Βιλαγέτ-ι Μαναστίρ (Μοναστήρι, 1292-1314=1875-1896).

- Σαλναμέ-ι Ντεβλέτ-ι Αλιγέ-ι Οσμανιγέ* (Κωνσταντινούπολη, 1263- Μ. 1328=1846-1912).
Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος (Αθήνα, 1930 κ.ε.).
Τηλέγραφος του Βοσπόρου (Κωνσταντινούπολη, 1843-1871. Μετά το 1856 κυκλοφορεί ως
Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς).
Φωνή της Ηπείρου (Αθήνα, 1892-1908).
Anuari Statistikor i Republikës Popullore të Shqipërishtë (Τίρανα, 1958 κ.ε).

3. ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

Α-Ω

- Αβραμέα, Α., 1974: *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, Αθήνα.
 Αιλιανός, Α., 1988: *Η Αυστρουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881)*, Θεσσαλονίκη.
 Αλεξούδης, Α., 1868: *Σύντομος ιστορική περιγραφή της ιεράς μητροπόλεως Βελεγράδων και της υπό την πνευματικήν αυτής δικαιοδοσίαν υπαγομένης χώρας*, Κέρκυρα.
 Αντωνιάδης, Σ., 1842: *Τα Δημοτικά...*, Αθήνα.
 Ανωγιάτης-Πελέ, Δ., 1987: «Σχέση μεταξύ του αγροτικού και του αστικού πληθυσμού στην Ήπειρο (1807)», *Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία, 15ος-20ός αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας (Γιάννινα, 4-7 Σεπτεμβρίου 1985)*, σ. 129-136.
 Ανώνυμος, 1878α: «Απογραφικά σημειώσεις Ηπείρου και Θεσσαλίας κατ' έκθεσιν του εν Ιωαννίνους Γάλλου υποπροξένου», *Παρνασσός*, τ. Β', σ. 150-151.
 ———, 1878β: «Πληθυσμός της επαρχίας Δελβίνου», *Παρνασσός*, τ. Β', σ. 393-396.
 ———, 1902: *Πίναξ γενικός των εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία ελληνικών σχολείων*, Κωνσταντινούπολη.
 Α[ρβα]ντινός], Π., 1856: *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικόν χωρών...*, τ. Α' -Β', Αθήνα.
 ———, 1869: «Μονογραφία περί Βλάχων ή Κουτσοβλάχων», *Πανδώρα*, τ. 19, σ. 441, και τ. 20, σ. 96.
 ———, 1984: *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία* (επιμ. Ε. Νικολαΐδου), τ. Α' -Γ', Ιωάννινα.
 Αρβαντινός, Σ., 1895: *Ιστορία Αλή Πασά του Τεπελενλή*, Αθήνα.
 Αρς, Γ.Λ., 1994: *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα* (μτφ. Α. Διάλλα), Αθήνα.
 Βακαλόπουλος, Κ., 1987: *Μακεδονία και Τουρκία, 1830-1878...*, Θεσσαλονίκη.
 Βασδραβέλλης, Ι., 1952: *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α': Αρχείον Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
 ———, 1954: *Αρχείον Βεροίας-Ναούσης*, Θεσσαλονίκη.
 Βασιλείου, Π., 1960: *Η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα.
 Βιζουκίδης, Π., 1927: «Ηπειρωτικών θεσμών έρευνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 2, σ. 5-53.
 Βιτάλης, Φ., 1982: «Αναφορά του 1873 προς τον Οικουμενικόν Πατριάρχη περί των ιερών μονών της Πρεβέζης», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 4, σ. 359-368.

- Βλάχος, Κ., 1973: «Τουρκικά έγγραφα αφορώντα εις την Ντερβεντίστα Μετσόβου», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 22, σ. 321-326 και 651-653.
- , 1976: «Κτηματολόγιον των μονών της περιφέρειας Κουρέντων Ιωαννίνων», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 25, σ. 155 κ.ε.
- Βρανούσης, Λ., 1952: *Αθανάσιος Ψαλίδας, ο διδάσκαλος του Γένους...*, Ιωάννινα.
- , 1957: «Η εν Ηπείρω μονή Σωσίνου», Αθήνα (ανάτυπο από την *Επετηρίδα του Μεσαιωνικού Αρχείου* της Ακαδημίας Αθηνών).
- , 1962: *Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα.
- Βρέκοσης, Α., 1928: «Η συνθήκη της 21 Μαρτίου 1800 και τα προνόμια των ηπειρωτικών πόλεων Πρεβέζης, Πάργας, Βονίτσης και Βουθρωτού», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 3, σ. 272-294.
- Γενικόν Στρατηγείον Ελληνικού Στρατού, 1919: *Εθνολογική στατιστική της Βορείου Ηπείρου τω 1913-Χάρτης εθνογραφικός της Βορείου Ηπείρου τω 1913*, Θεσσαλονίκη.
- , 1920: *Χάρτης των Ελληνικών εκκλησιών και σχολείων της Βορείου Ηπείρου τω 1913*, Θεσσαλονίκη.
- Γερμανός Σάρδεων, 1937: «Επισκοπικοί κατάλογοι των εν Ηπείρω και Αλβανία επαρχιών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 12, σ. 11-103.
- Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, 1970-: Χάρται γενικής χρήσεως, 1:100.000-Ελλάς (πολλά φύλλα), Αθήνα.
- , 1973-: Χάρται γενικής χρήσεως, 1:250.000-Ελλάς (φύλλα: Ιωάννινα-Κοζάνη), Αθήνα.
- , 1976-: Χάρται γενικής χρήσεως, 1:500.000 (φύλλα: Κέρκυρα-Θεσσαλονίκη), Αθήνα.
- Γεωργιάδης, Ν., 1880: *Θεσσαλία*, Αθήνα.
- Γιαννόπουλος, Ι., 1971: *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα.
- Γιαραλή-Παπαδοπούλου, Δ., 1978: «Η απογραφή του Χιλμή πασά στην Ήπειρο (1905)», *Δωδώνη*, τ. 7, σ. 117-140.
- Δημητριάδης, Β., 1973: *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη.
- Δημητριάδης-Τσελεπής, Β., 1913: «Ο πλούτος της Ηπείρου. Μία σπουδαιότητα έκθεσις», *Ήπειρος*, φ. 94/21-11 έως 97/24-11-1913.
- Διαμάντης, Κ., 1961: «Μία στατιστική του νομού Άρτης κατά το έτος 1828», *Νέος Κουβαράς*, τ. Α', σ. 93-97.
- , 1962: «Η Άρτα και τα περίχωρα αυτής κατά τους χρόνους της Επανάστασεως», *Σκουφάς*, τ. Β', σ. 102-107 και 286-289.
- Εβλιγιά Τσελεμπί, 1928: *Σεγιαχάτ-ναμέ*, τ. Η', Άγκυρα.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, 1972-: Χάρτες νομών της Ελλάδος, 1: 200.000. Φύλλα: αρ. 4 (Νομός Άρτης), αρ. 17 (Νομός Θεσπρωτίας), αρ. 19 (Νομός Ιωαννίνων), αρ. 26 (Νομός Γρεβενών-Κοζάνης), αρ. 39 (Νομός Πρεβέζης), αρ. 44 (Νομός Τρικάλων).
- , 1980: *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971*, τ. Α'-Β', Αθήνα.
- , 1982: *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 5 Απριλίου 1981*, Αθήνα.

- , 1986: *Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως*, Αθήνα.
- , 1991: *Προσωρινά αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού της 17ης Μαρτίου 1991*, Αθήνα.
- Ερκιάν-ι χαρμπιγέ-ι 'ουμουμιγέ, χ.χ. (περ. 1880): [οθωμανική έκδοση του παλιού αυστριακού χάρτη των Βαλκανίων], 1:300.000 (πολλά φύλλα Κωνσταντινούπολη, Βιβλιοθήκη Ατατούρκ, αρ. 90).
- Ζάχος, Α., 1962: «Περί του Καζά Χειμάρρας», *Νέος Κουβαράς*, τ. Β', σ. 185-190.
- Ζιάγκος, Ν., 1974: *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος... 1648-1820*, Αθήνα.
- Ζώτος, Β., 1878: *Ηπειρωτικά Μελέται... Δρομολόγιον της Ελληνικής Χερσονήσου*, Αθήνα.
- Ηπειρωτική Αδελφότης Αθηνών, 1909: 'Ηπειρος [χάρτης], 1:300.000, Αθήνα.
- Θεοχαρίδης, Ι., 1983: «Οι διοικητές των Ιωαννίνων σύμφωνα με το Salname του 1892-1893», *Δωδώνη*, τ. 12, σ. 161-178.
- [Θωμάς, Π.-Παλαιολόγος, Α.], 1879: «Καταστατικά πληροφορία περί των διαφόρων κρατών της Ευρώπης και άλλων-Τουρκία (Οθωμανική Αυτοκρατορία)», *Ημερολόγιον της Ανατολής*, τ. 1, σ. 67-100.
- Ιωαννίδου-Μπιτσιάδου, Γ., 1980: «Άγνωστες ειδήσεις για τη Μακεδονία από τις αμερικανικές προξενικές εκθέσεις της Θεσσαλονίκης (1832-1840)», *Μακεδονικά*, τ. 20, σ. 343-367.
- Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κ., 1988: *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις-Η περίπτωση της Κρήτης, 1868-1877*, Αθήνα.
- Καραδήμας, Π., [1978]: *Δημογραφία*, Πειραιάς.
- Καρατζένης, Δ. Φ., 1973: *Η επανάσταση της Άρτης του 1854*, Αθήνα.
- , 1974: *Αι επαναστάσεις της Άρτης του 1866 και 1878*, Αθήνα.
- Καρμίτσας, Χ., 1888: *Γεωγραφία της Κορυτσάς...*, Θεσσαλονίκη.
- Καυταντζόγλου, Ρ.-Ναούμη, Μ., 1985: «Μορφές οικογένειας στο Συρράκο στις αρχές του αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 60, σ. 32-54.
- , 1996: *Οικογένειες του παρελθόντος. Μορφές οικιακής οργάνωσης στην Ευρώπη και τα Βαλκάνια*, Αθήνα.
- Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος, 1961-: *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων*, τ. 4 (Νομός Άρτης), τ. 17 (Νομός Θεσπρωτίας), τ. 19 (Νομός Ιωαννίνων), τ. 26 (Νομός Κοζάνης), τ. 39 (Νομός Πρεβέζης), τ. 44 (Νομός Τρικάλων).
- Κοκολάκης, Μ., 1988: «Πληθυσμός και απογραφές στην Ήπειρο της ύστερης Τουρκοκρατίας», Ανακοίνωση στο Β' Επιστημονικό Συνέδριο Ιωαννίνων, 2-4 Δεκεμβρίου 1988 [εκδόθηκε με πολλές περικοπές στην *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 38 (1989), σ. 1-7].
- , 1989: «Οικιστική συγκρότηση του καζά της Πρέβεζας (1828-1913)», Ανακοίνωση στο Διεθνές Συμπόσιο 'Η ιστορία της Πρέβεζας' (22-24 Σεπτεμβρίου 1989).
- , 1990: «Μια οθωμανική περιγραφή της Θεσσαλίας», *Ιστωρ*, τ. 1, σ. 57-73.
- , 1993: «Δημογραφικές εξελίξεις στην Ήπειρο», *Ιστωρ*, τ. 6, σ. 121-142.
- Κονιδάρης, Γ., 1953: «Περί την πρώτην μνείαν των Αλβανών εν ταις εκκλησιαστικαίς πηγαίς και τα όρια της χώρας των επί Βυζαντινών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 23, σ. 395-414.

- Κόντης, Β., 1977: «Ήπειρος [1833-1881]», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, σ. 387-394.
- Κοντογιώργης, Γ., 1982: *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα.
- Κουγέας, Σ., 1939: «Το Ηπειρωτικόν Αρχαίον Σταύρου Ιωάννου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 14.
- Κουγιτέας, Π., 1905: *Πραγματεία τοπογραφική... της Άνω Αλβανίας... Κάτω Αλβανίας... και Ηπείρου*, Αθήνα.
- Κουτρούμπας, Δ., 1976: *Η επανάσταση του 1854 και αι εν Θεσσαλία ιδία επιχειρήσεις*, Αθήνα.
- Κωνσταντακοπούλου, Α., 1988: *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα.
- Κωστής, Κ., 1990: «Κοινότητες, εκκλησία και μιλλέτ στις 'ελληνικές' περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων*, τ. 13, σ. 57-70.
- Κωτσιώρης, Β., 1972: *Η Αργιθέα*, Αθήνα.
- Κωφός, Ε., 1977: «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασης ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, σ. 289-365.
- Λάϊος, Γ., 1956: «Περιγραφή της Β. Αλβανίας και της Β. Ηπείρου από τον Γ. Δημητρίου εξ Αργυροκάστρου», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 5, σ. 641-651.
- Λακκιώτης, Π. (μτφ.), 1982: «Πρέβεζα και Άρτα-Στατιστική και εμπορική σημείωση από τον Dozon, επίτιμο πρόξενο της Γαλλίας στα Ιωάννινα», *Σκουφάς*, τ. 7, σ. 226-233.
- Λαμπρίδης, Ι., 1870: *Ζαγοριακά, ος προσετέθησαν και τινα περί Ηπείρου*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα, Ιωάννινα 1971, Μέρος 3).
- , 1880: *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, τ. Α' -Β', Αθήνα (=Ηπειρωτικά αγαθοεργήματα..., Μέρη 1-2).
- , 1887α: *Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, Ιωάννινα 1971, τ. 1).
- , 1887β: *Ο Τεπελενλής Αλή Πασάς*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 2).
- , 1888α: *Κουρεντιακά και Τσαρκοβιστιακά*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 3).
- , 1888β: *Μαλακασιακά*, τ. Α': *Περιγραφή των Κατσανοχωριών*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 4).
- , 1888γ: *Μαλακασιακά*, τ. Β': *Μέτσοβον και Σεράκου*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 5).
- , 1888δ: *Ιερά εν Ηπείρω σκηνώματα...*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 6).
- , 1888ε: «Περί Καραμουρατιάς και Καραμουρατατών», *Αττικόν Ημερολόγιον*, τ. 22, σ. 115-129 (=Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα..., Μέρος 8).
- , 1889α: *Παγωνιακά*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 7).
- , 1889β: *Ζαγοριακά*, Μέρος Α', Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 8).
- , 1889γ: *Ζαγοριακά*, Μέρος Β', Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 9).
- , 1890: *Σουλιωτικά*, Αθήνα (=Ηπειρωτικά Μελετήματα, τ. 10).
- Λιβαδάς, Π., 1913: «Γνωριμία με την Ήπειρον. Έκθεσις επί της Υποδιοικήσεως Ιωαννίνων», *Ήπειρος*, φ. 7/9-8 έως 14/17-9-1913.
- Λιθοξόου, Δ., 1991: *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Λουκάτος, Σ., 1988: «Το βιλαέτι των Ιωαννίνων (Ηπείρου) στα χρόνια της απελευθέρωσης από τον οθωμανικό ζυγό (1910-1913): Πολιτειογραφικό διάγραμμα», Ανακοίνωση στο Β' Επιστημονικό Συνέδριο Ιωαννίνων (2-4 Δεκεμβρίου 1988).

- Μακρής, Γ.-Παπαγεωργίου, Σ., 1990: *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή πασά του Τεπελενλή...*, Αθήνα.
- Μάμουκας, Α., 1852: *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήνα.
- Μαρτίνης, Ι., 1910: «Πατριαρχικά μοναί Ιερομηρίου και Θεολόγου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τ. 34, σ. 7-8.
- Μέκιος, Κ., 1909: *Ιστορία της Ηπείρου...*, Κάιρο.
- Μελέτιος Αθηνών, 1728: *Γεωγραφία παλαιά και νέα...*, Βενετία.
- , 1807: *Γεωγραφία παλαιά και νέα...*, τ. Α' -Δ', Βενετία.
- Μέρτζιος, Κ., 1966: «Χρονολογικοί πίνακες των πασσάδων Ιωαννίνων», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 16, σ. 449-450 και 540-549.
- Μίχωφ, Ν., 1968: *ΠΑΣΕΛΕΝΙΕΤΟ ΠΑ ΤΥΡΥΚΙΑ Ι ΒΥΛΓΑΡΙΑ ΠΡΕΖ ΧΥΠΙΙ Η ΧΙΧ Β.*, τ. Ε', Σόφια [μεταθανάτιος τόμος με προσθήκες των ερευνητών της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών].
- Μουταφτσιέβα, Β., 1990: *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, (μτφ. Ο. Ασρινάκη-Ε. Μπαλλά), Αθήνα.
- Μπαράς, Β., 1966: *Το Δέλβινο της Βορείου Ηπείρου...* (επιμ. Λ. Βρανούση), Αθήνα.
- [Μπατιστάτος, Ν.], 1911: «Διοίκισης Βερατίου [Ἐκθεσις περὶ γεωργίας...]», *Δελτίον του επί των Εξωτερικῶν Βασιλικῶν Υπουργείου*, Μέρος Β', τ. 5, σ. 14-25.
- Μπερτζόλι, Α.-Κυριαζή, Π., 1987: *Αλβανία-Γεωγραφική άποψη*, Τίρανα.
- Μπέτης, Σ., 1987α: «Κατάστιχο επισκόπου Παραμυθιάς», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 28, σ. 195-227.
- , 1987β: «Η Δημογεροντία Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 9, σ. 322-372.
- Μυστακίδης, Ν., 1904α: «Σύντομος γεωγραφική και ιστορική περιγραφή του τμήματος Δρυϊνουπόλεως», *Ηπειρωτικός Αστήρ*, σ. 67-73.
- , 1904β: «Ιστορικά σελίδες: Το Δέλβινο, η αρχαία πόλις Φοινίκη... και οι Άγιοι Σαράντα», *ό.π.*, σ. 155-160.
- , 1904γ: «Η Χειμάρα», *ό.π.*, σ. 272-275.
- Νικολαΐδης, Δ., 1869: *Οθωμανικοί κώδικες...*, Κωνσταντινούπολη.
- , 1873: *Παράρτημα των Οθωμανικών κώδικων*, Κωνσταντινούπολη.
- , 1890: *Οθωμανικοί κώδικες...*, τ. Α' -Δ', Κωνσταντινούπολη.
- Νικολαΐδης, Κ., 1976: *Η Ζωοδόχος (Τζοντίλα) και τα άλλα καμποχώρια των Γιαννίνων*, Αθήνα.
- Νικολαΐδου, Ε., 1978: *Ξένες προπαγάνδες και εθνική αλβανική κίνηση στις μητροπολιτικές επαρχίες Δυρραχίου και Βελεγράδων κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα.
- , 1979α: *Οι Κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας*, Ιωάννινα.
- , 1979β: «Η στάση της Τουρκίας απέναντι στους Αλβανούς σε συνάρτηση με τη διάδοση της Μεγάλης Ιδέας στην Ήπειρο», *Δωδώνη*, τ. 8, σ. 81-110.
- , 1981: «Προτάσεις της Επιτροπής του Βιλαετίου Ιωαννίνων πάνω στο σχέδιο μεταρρυθμίσεων της Πύλης (1879-1880)», *Δωδώνη*, τ. 10, σ. 339-368.
- , 1984: *Η αλβανική κίνηση στο βιλαέτι Ιωαννίνων και η συμβολή των λεσχών στην ανάπτυξη της (1908-1912)*, Ιωάννινα.

- , 1987: «Η οργάνωση του Κράτους στην απελευθερωμένη Ήπειρο (1913-1914)», *Δωδώνη*, τ. 16Α, σ. 497-610.
- , 1989: «Διοικητικοί και δικαστικοί θεσμοί στο Βεράτι επί Τουρκοκρατίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 11, σ. 364-384.
- Νουχάκης, Ι., 1901: *Ελληνική χωρογραφία*, Αθήνα.
- Οικονόμου, Φ., 1982: *Η εκκλησία της Ηπείρου*, Αθήνα.
- Παγούνης, Ε., 1904: «Ο πληθυσμός της Ηπείρου», *Ηπειρωτικός Αστήρ*, σ. 34-38.
- Παναγιωτόπουλος, Β., 1985: *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας* (μτφ. Χ. Αργιαντώνη), Αθήνα.
- Παπαγεωργίου, Γ., 1982: *Οι συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα.
- , 1984: *Οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες στο βιλαέτι Ιωαννίνων (τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.)*, Ιωάννινα.
- , 1987: «Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη Τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας», *Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία, 15ος-20ός αιώνας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας (Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985)*, σ. 139-170.
- Παπαδόπουλος, Ν., 1976: *Η Δρόπολις της Βορείου Ηπείρου κατά την Τουρκοκρατίαν (1430-1913)*, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Σ., 1977: «Ο Κριμαϊκός πόλεμος και ο ελληνισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, σ. 143-167.
- , 1983: «Η Ήπειρος κατά την εποχή του Βερολινείου συνεδρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 'Η τελευταία φάση της ανατολικής κρίσεως και ο Ελληνισμός' (Βόλος 27-30 Σεπτεμβρίου 1981)*, σ. 49-71.
- , 1988: «Η κατάσταση στην Ήπειρο μετά την επανάσταση του 1854...», *Δωδώνη*, τ. 17Α, σ. 109-118.
- Παπακώστας Α., 1962: «Ιστορία της πολιορκίας του Αλή Πασά (1820-22). Εξ ανεκδότου χειρογράφου Α. Ψαλίδα», *Νέος Κουβαράς*, τ. 2, σ. 39-110.
- Παπαστάθης, Χ.Κ., 1991: «Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία υπό το καθεστώς των Έθνικών κανονισμών», *Πρακτικά Συμποσίου 'Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία' (Θεσσαλονίκη 9-11 Δεκεμβρίου 1988)*, σ. 137-155.
- Παπαχαρίσης, Α. (εκδ.), 1964: *Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλίδα, Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Ιωάννινα.
- Παππά, Α., 1991: «Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας. Περιεχόμενα», *Μνήμων*, τ. 13, σ. 310-327.
- Πατρινέλης, Χ.Γ., 1982: *Οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την περίοδο 1453-1821 (φροντιστηριακά μαθήματα)*, Θεσσαλονίκη.
- Πατσέλης, Ν., 1966: *Ηπειρωτικά Μελέται*, Ιωάννινα.
- [Πετρίδης, Α.], 1899: «Η Χειμάρα της Ηπείρου και τα αρχαία προνόμια αυτής», *Ελληνισμός*, τ. Β', σ. 497-505.
- Πετρίδης, Π., 1980: «Επίτομος γεωγραφική περιγραφή Χαονίας» (επιμ. Δ. Βαγιακάκου), *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 2, σ. 177-241.
- Πέτσας, Φ.Μ.-Σαφαλής, Γ.Α., 1982: *Αρίστη και Δυτικό Ζαγόρι*, Αθήνα.
- Πλατάρης, Γ., 1982: *Κώδικας Χώρας Μετζόβου*, Αθήνα.

- Πλουμίδης, Γ., 1977: «Ο ελληνισμός της Ηπείρου στις παραμονές της απελευθέρωσής του», *Δωδώνη*, τ. 6, σ. 355-375.
- Πολυχρονιάδης, Κ.Δ., 1913: *Μελέτη περί της διοικήσεως των ανακτηθεισών χωρών της Μακεδονίας*, Αθήνα.
- Πουλάκος, Δ., 1947: *Κοινωνιολογία και Δημογραφία*, Αθήνα.
- Πουλίτσας, Π., 1930: «Σύνοψις του κώδικος της επισκοπής Δρυϊνουπόλεως-Αργυροκάστρου», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 5, σ. 76-113.
- Πρεβελάκης, Ε.-Καλλιτάκη-Μερτικοπούλου, Κ. (επιμ.), 1996: *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση. Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα.
- Ρόκου, Β., 1983: *Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού (το παράδειγμα του Μετσόβου)*, Ιωάννινα.
- Σακελλαρίου, Μ., 1939: *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα (ανατύπωση: 1986).
- Σαλαμάγκας, Δ., 1958: *Η Κόσσα και η Βληώρα*, Ιωάννινα.
- , 1963: *Καθώς χάραξε η Λευτεριά*, Ιωάννινα.
- Σαράντης, Θ., 1988: «Τα Γρεβενά. Συμβολή στην ιστορία τους», *Μακεδονικά*, τ. 26, σ. 242-304.
- Σάρρος, Δ., 1937: «Ηπειρωτικά ενθυμήσεις...», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 12, σ. 104-132.
- Σειζάνης, Μ., 1878: *Η πολιτική της Ελλάδος και η επανάστασις του 1878...*, Αθήνα.
- Σελίστοσεφ, Α.Μ., 1981: *СЛАВИАΝСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В АЛБАНИЈА*, Σόφια.
- Σεραφεΐμ Βυζάντιος, 1884: *Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγγρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης...*, Αθήνα (ανατύπωση: Άρτα 1986).
- Σιάμπος, Γ., 1973: *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα.
- Σκαφιδάς, Β., 1952: «Τα προνόμια του Μετσόβου», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 1, σ. 657-660.
- Σκιώτης, Δ.Ν., 1969: «Από ληστής πασάς. Τα πρώτα βήματα στην άνοδο του Αλή πασά των Γιαννίνων», *Θησαυρίσματα*, τ. 6, σ. 257-290.
- Σούλης, Γ., 1953: «Περί των μεσαιωνικών Αλβανικών φύλων των Μαλακασίων, Μπουϊών και Μεσαριτών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 23, σ. 213-216.
- Σούλης, Χ., 1929: «Τα 'Ρόμκα' της Ηπείρου...», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 4, σ. 146-156.
- , 1932: «Συμβολή εις την ιστορίαν των Καλαριτών», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 7, σ. 149-156.
- , 1934: «Οι πασσάδες των Ιωαννίνων», *Ήπειρος*, 27-5-1934.
- Σούρλας, Ε., 1929: «Συμβολαί εις την ιστορίαν της επαρχίας Κονίτσης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 4, σ. 195-254.
- , 1932: «Ήπειρος και αυστριακή διπλωματία...», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 7, σ. 67-130.
- , 1937: «Η Ήπειρος επί Τουρκοκρατίας. Εκ του Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών Αυστρίας...», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 12, σ. 133-150.
- , 1938: «Κώστας Γραμματικός», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 13, σ. 1-80.
- , 1941α: «Η πολιτική των Ευρωπαϊκών δυνάμεων εν Ηπείρω (περίοδος 1840-1870)», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 16, σ. 3-102.
- , 1941β: «Μορφές και φυσιογνωμίες εκ της επαρχίας Κονίτσης», *ό.π.*, σ. 103-212.

- Σπανός, Κ., 1973: «Η λιγόχρονη μητρόπολη της Δεσκάτης», *Μακεδονικά*, τ. 13, σ. 403-415.
- , 1990: «Η ανέκδοτη πρόθεση 291 της Μονής Βαρλαάμ», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 17, σ. 49-76.
- , 1991: «Η ανέκδοτη πρόθεση 39 της Μονής του Δουσίκου (16ος-17ος αι.)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 20, σ. 33-80.
- Σπεράντσας, Θ. (εκδ.), 1978: *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη...*, Αθήνα.
- Σπυρομίλιος, Μ., 1966: «Ελλάς-Αλβανία. Ο Γκιολέκας», *Νέος Κουβαράς*, τ. 3, σ. 129-228.
- Σταυράκης, Γ.Π., 1916: *Απογραφή του πληθυσμού*, Αθήνα.
- Σταυρινίδης, Ν., 1975: *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ. Α' (1657-1672), Ηράκλειο.
- , 1985: τ. Ε' (1752-1765), Ηράκλειο.
- Στεργιόπουλος, Κ., 1937: *Παρατηρήσεις εις την νεωτέραν γεωγραφίαν της Ηπείρου*, Αθήνα.
- , 1945: *Τα βόρεια σύνορα της Ηπείρου*, Αθήνα.
- , 1978: «Ο πληθυσμός της Άρτας επί Τουρκοκρατίας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τ. 21, σ. 377-469.
- Στούπης, Σ., 1962: *Παγωγησιακά και Βησσανιώτικα*, τ. Α' -Β', Πάτρα-Κέρκυρα.
- Σχινάς, Ν., 1886: *Οδοιπορικά σημειώσεις... Μακεδονίας*, τ. Α' -Γ', Αθήνα.
- , 1897: *Οδοιπορικών μεσημβρινής Ηπείρου*, Αθήνα.
- Τζιόβας, Π.Δ., 1982: «Ηπειρωτικά σύμμεικτα», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 31, σ. 20-27.
- , 1983: «Ηπειρωτικά σύμμεικτα», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 32, σ. 25-38.
- , 1985: «Η νεώτερη πολιτική ιστορία των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 34, σ. 473 κ.ε.
- Τοντόρωφ, Ν., 1986: *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνας*, τ. Α' -Β', (μτφ. Ε. Αβδελλά-Γ. Παπαγεωργίου), Αθήνα.
- Τρίτος, Ν., 1993: «Τα φερμάνια του Μετσόβου», *Πρακτικά Α' Μετσοβίτικου Συνεδρίου* (1991), σ. 18-31.
- Τσαούσης, Δ.Γ., 1986: *Κοινωνική Δημογραφία*, Αθήνα.
- Τσιραπάνης, Ζ., 1981: «Άγνωστο υπόμνημα για την πόλη των Ιωαννίνων (1878)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, τ. 3, σ. 13-26.
- Τσοποτός, Δ.Κ., 1912: *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας*, Βόλος.
- [Τσούτσινος, Ι.], 1962: «Μια ενδιαφέρουσα έκθεση του ρωσικού υποπροξενείου Άρτης στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας», *Σκουφάς*, τ. Β', σ. 315-321 και τ. Γ', σ. 29-36.
- , 1976: *Άρτινα ιστορήματα*, Άρτα.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, 1915: *Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα.
- [Υπουργείον Εσωτερικών], 1859: *Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος* (επιμ. Σ. Σπηλιωτάκης), Αθήνα.
- , 1881: *Στατιστική της Ελλάδος-Πληθυσμός 1879*, Αθήνα.
- , 1884: *Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*, Αθήνα.
- , 1909: *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, τ. Α' -Β', Αθήνα.
- Υπουργείον Στρατιωτικών, 1880: *Οδοιπορικά Ηπείρου και Θεσσαλίας* (επιμ. Ι. Κοκίδη), Αθήνα.

- Φορέστης, Α., 1912: «Ἐκθέσεις περὶ γεωργίας, ἐμπορίας καὶ βιομηχανίας ἐν Ἠπειρῷ (1910-1911)», *Δελτίον τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Βασιλικῆς Υπουργείου*, Μέρος Β', τ. 8.
- Χαλκιδιόπουλος, Α., 1910: *Ἡ Μακεδονία. Ἐθνολογικὴ Στατιστικὴ τῶν Βιλαετιῶν Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου*, Αθήνα.
- Χαριτάκης, Γ. (ἐκδ.), 1931: «Α. Ψαλίδα, Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10' αἰῶνος», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 6, σ. 32-74.
- Χαρτογραφικὴ Υπηρεσία, 1908: Χάρτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, 1:75.000 (φύλλο: Τρίκαλα), Βιέννη.
- Χασιώτης, Γ., 1887: *Διατριβαὶ καὶ ὑπομνήματα περὶ Ἠπείρου*, Αθήνα.
- Χατζηγάκης, Α., 1950: *Τ' Ἀσπροπόταμο Πίνδου. Τοπωνυμικά*, Τρίκαλα.
- Χλωρός, Ι., 1899: *Λεξικὸν τουρκο-ελληνικόν*, τ. Α' - Β', Κωνσταντινούπολη.
- Χουλιαράκης, Μ., 1973-: *Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος, 1821-1971*, τ. Α' - Γ', Αθήνα.
- Χρηστοβασίλης, Χ., 1902: *Ἡ δύναμις τοῦ ἐλληνισμοῦ ἐν Ἠπειρῷ καὶ τὰ δίκαια αὐτοῦ*, Αθήνα.
- , 1904: *Ἠπειρος καὶ Ἀλβανία*, Αθήνα.
- , 1915: *Ἡ ἠμπλιακοποίησις τῶν 79 κεφαλοχωριῶν τῆς Ἠπείρου...*, Αθήνα.
- , 1940: *Διηγήματα τοῦ μικροῦ σκολείου*, Αθήνα.
- Χριστοφορίδης, Κ., 1904: *Λεξικὸν τῆς ἀλβανικῆς γλώσσης*, Αθήνα.
- Χρυσόχοος, Μ., 1879: βλ. Chrysochoos.
- , [1907]: *Ἠπειρωτικὰ. Ὅσα... γνωρίζω περὶ ἠμπλιακίων*, Αθήνα [εσφαλμένη ἡ χρονολογία 1880 μετὰ τὴν ὁποία φέρεται στὶς βιβλιογραφίες].

A-Z

- Amadori-Virgilj, G., 1908: *La questione rumeliota e la politica italiana*, Μπιτόντο.
- Ayverdi, E.H., 1982: *Avrupa'da Osmanlı mimarî eserleri*, τ. 4: «Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk», Κωνσταντινούπολη.
- B.[=Γ. Βασιλείου], 1853α: «De l'Épire», *Spectateur de l'Orient*, τ. Α', σ. 125-132.
- , 1853β: «De la Thessalie», *ό.π.*, σ. 335-344.
- Babinger, F., 1957: *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanstaat um 1475*, Μόναχο.
- , 1960: «Awlonya», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. Α', σ. 790-791.
- Baker, J., 1877: *Turkey in Europe*, Λονδίνο.
- Barkan, Ö.L., 1964: «894 (1488-1489) yılı cizyesinin tahsilatına ait muhasebe bilançoları», *Belgeler*, τ. 1.
- Bartl, P., 1968: *Die Albanischen Muslime zur zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*, Βιολπάντεν.
- Beldiceanu, N.-Nasturel, P.: «La Thessalie entre 1454/55 et 1556», *Byzantion*, τ. 53Α, σ. 104-156.
- Bérard, V., 1896: *La Turquie et l'Hellénisme contemporain*, Παρίσι.
- , 1987: *Τουρκία καὶ Ἑλληνισμός* (μτφ. Μ. Λυκούδης), Αθήνα.
- Bianchi, T.X., 1848: *Notice sur le premier Annuaire (Salname) impérial de l'Empire Ottoman* (ανατύπωση ἀπὸ τὴν *Journal Asiatique*), Παρίσι.

- Birken, A., 1976: *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Βισμπάντεν.
- Boué, A., 1840: *La Turquie d'Europe...*, τ. Α' -Δ', Παρίσι.
- Bourcart, J., 1921: *Les confins albanais administrés par la France (1916-1920)*, Παρίσι.
- Brancoff, D.M., 1905: *La Macédoine et sa population chrétienne*, Παρίσι.
- [British Parliament], 1879: *Correspondence respecting the negotiations for the rectification of the Greek frontier* (Greece no.1/1879, C-2330), Λονδίνο.
- , 1880: *Further correspondence respecting the negotiations for the rectification of the Greek frontier* (Greece no.1/1880, C-2474), Λονδίνο.
- Çadırcı, M., 1988: «Tanzimat'ın Döneminde Türkiye'de yönetim», *Belleten*, τ. 52, σ. 601-626.
- , 1989: «Türkiye'de kaza yönetimi (1840-1876)», *Belleten*, τ. 53, σ. 237-258.
- Cassavetes, N.I., 1919: *Epirus and Albania*, Λονδίνο.
- Chiara, P., 1880: *L'Epiro, gli Albanesi e la Lega*, Παλέομο.
- Chrysochoos, M., 1879: *Carte de l'Epire méridionale...*, Αθήνα.
- Davison, R., 1963: *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Πρίνστον.
- Delilbası, M., 1987: «Selânik ve Yanya'da Osmanlı egemenliğinin kurulması», *Belleten*, τ. 51, σ. 75-106.
- , 1991: «History of Preveza in the XVIth century according to the Ottoman taxation registers», *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1991, σ. 53-62.
- Dollar, C.M.-Jensen, R.J., 1973: *Historian's Guide to Statistics*, Νέα Υόρκη.
- Doorn, P.K. κ.ά., 1987: «An early modern subsistence economy: Aetolia since 1821», *Aetolia and the Aetolians* (έκδ. S. Bommeljé-P. K. Doorn), Ουτρέχτη, σ. 39-64.
- Dulaj, E., 1985: «Les notions d'Epire et d'Epire du XIII au XVIe siècle», *Problèmes de la formation du peuple Albanais, de sa langue et de sa culture*, Τίρανα (έκδ. Ακαδημία Επιστημών Σ.Δ. Αλβανίας), σ. 321-334.
- Engelhardt, E., 1882: *La Turquie et le Tanzimat*, τ. Α' -Β', Παρίσι.
- Faroqhi, S., 1990: «Towns, agriculture and the state in sixteenth-century Ottoman Anatolia», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, τ. 33, σ. 125-156.
- Frashëri, K., 1985: «The territories of the Albanians in the 15th century», *The Albanians and their territories*, Τίρανα (έκδ. Ακαδημίας Επιστημών της Σ.Δ. Αλβανίας), σ. 207-226.
- Gjinari, J., 1985: «L'époque et le lieu de la formation du peuple albanais à la lumière de l'histoire de sa langue», *Problèmes de la formation du peuple Albanais...*, σ. 199-211.
- Gökbilgin, M.T., 1956: «Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehirleri ve kasabaları», *Belleten*, τ. 20, σ. 251-289.
- , 1964: «Nahiye», *Islam Ansiklopedisi*, τ. 9, σ. 37-39.
- Gos, F., 1884: *L'agriculture en Thessalie*, Παρίσι.
- Gubernatis, E. de-, [1880]: *Carta d'Epiro*, Ρώμη.
- Güran, T., 1980: *Structure économique et sociale d'une région de campagne dans l'empire ottoman vers le milieu du XIXe s.*, Σόφια.
- Hadschi Chalfa, M.B.A., 1812: *Rumeli und Bosna geographisch beschrieben* (μτφ. J. von Hammer), Βιέννη.
- Hahn, J.G., 1854: *Albanesische Studien*, τ. Α' -Γ', Ιένα.

- Hammer, J., 1815: *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches*, τ. Α' -Β', Βιέννη.
- , 1841: *Histoire de l'Empire Ottoman*, τ. 17, (μτφ. J.J. Hellert), Παρίσι.
- Hammond, N.G.L., 1967: *Epirus...*, Οξφόρδη.
- Hobhouse, J.C., 1813: *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia...*, Λονδίνο.
- Hoca, N., 1986: «Yanya», *Islam Ansiklopedisi*, τ. 13, σ. 358-360.
- Holland, H., 1815: *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc...*, Λονδίνο.
- Inalcik, H., 1954: *Hicri 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid*, Άγκυρα.
- , 1960: «Arnawutluk», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. Α', σ. 670-678.
- , 1964: «The nature of traditional society-Turkey», *Political modernization in Japan and Turkey...*, σ. 42-63 (= *The Ottoman Empire: Conquest, organization and economy*, Λονδίνο 1978 [Variorum Reprints CS87], XV).
- , 1965: «Djizya-Période Ottomane», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. Β', σ. 576-580.
- , 1972: «The Ottoman Decline and its effects upon the reaya», *Aspects of the Balkans, Continuity and Change: Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA...*, σ. 338-354 (= *Variorum Reprints ό.π.*, αφ. XII).
- , 1976: «Application of the Tanzimat and its social effects», *Archivum Ottomanicum*, τ. 5, σ. 97-128 (= *Variorum Reprints ό.π.*, αφ. XVI).
- Inciciyan, P.L., 1973: «Osmanlı Rumelisi tarih ve coğrafyası» (μτφ. H.D. Andreasyan), *Güney-Dogu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, τ. 2-3, σ. 11-83.
- Instituti Gjeografik Mbretënor Italian i Firencës, 1939: [Επιτελικός χάρτης Αλβανίας, 1:50.000], Φλωρεντία.
- Issawi, C., 1980: *The economic history of Turkey, 1800-1914*, Σικάγο.
- Kaiserlich und königlich militärgeographisches Institut, 1900-: *Generalkarte von Mitteleuropa*, 1:200.000, Βιέννη.
- Karal, E.Z., 1943: *Osmanlı imparatorluğunda ilk nüfus sayımı*, Άγκυρα.
- Karpat, K., 1985: *Ottoman population, 1830-1914*, Μάντισον.
- Kayser, B., 1989: «Margariti (Epire). L'échec d'une colonisation spontanée», *Trois études sur la Grèce rurale* (έκδ. Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών), Αθήνα, σ. 29-66.
- Kiel, M., 1990: «Remarks on the administration of the poll-tax (*cizye*) in the Ottoman Balkans and value of poll tax registers (*cizye defterleri*) for demographic research», *Etudes Balkaniques*, 1990, σ. 70-101.
- Kiepert, H., 1871: *Carte de l'Épire et de la Thessalie*, Βερολίνο (επανεκδόσεις: 1878, 1880, 1897, 1907).
- , 1878: «Zur Ethnographie von Epirus», *Zeitschrift der Gessellschaft für Erdkunde*, τ. 13, σ. 250-263.
- , 1886: *Carte générale des provinces européennes et asiatiques de l'empire ottoman*, Βερολίνο.
- Koder, J., 1982: «Προβλήματα της Σλαβικής εποικισής και τοπωνυμίας στη Μεσαιωνική Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 24, σ. 9-35.
- Kolodny, E., 1968: «La Crète: Mutations et évolution d'une population insulaire grecque», *Revue de Géographie de Lyon*, τ. 43, σ. 227-290.

- Kondis, B., 1976: *Greece and Albania, 1908-1914*, Θεσσαλονίκη.
- Kornrumpf, J.H., 1976: *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der Europäischen Türkei vom Erlaß der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878)*, Φράιμπουργκ.
- , 1984: «Der Sancak Çamlık. Anmerkungen zu einem kurzlebigen spätosmanischen Verwaltungsbezirk», *Balkanica*, τ. 15, σ. 121-126.
- Krüger, E., 1984: *Die Siedlungsnamen Griechisch-Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, Βερολίνο.
- Kushner, D., 1977: *The rise of Turkish nationalism, 1876-1908*, Λονδίνο.
- Lazarou, A., 1986: *L'Arroumain et ses rapports avec le Grec*, Θεσσαλονίκη.
- Leake, W.M., 1835: *Travels in Northern Greece...*, τ. Α' - Δ', Λονδίνο.
- M[ano], G.A., 1826: *Résumé géographique de la Grèce et de la Turquie d'Europe*, Παρίσι.
- McCarthy, J., 1982: *The Arab world, Turkey and the Balkans, 1878-1914: A handbook of historical statistics*, Βοστώνη.
- , 1983: *Muslims and minorities: The population of Anatolia at the end of the Empire*, Νέα Υόρκη.
- Ménage, V.L., 1978: «Karl'ü-Ili», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. Δ', σ. 656-657.
- Mile, L. (επιμ.), 1986: *Shqipëria në vitet e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit-Dokumente arkivore franceze*, τ. Β', Τίρανα.
- Mouradja d'Ohsson, I., 1824: *Tableau général de l'empire ottoman*, τ. 7, Παρίσι.
- Ndërmarrja e mjeteve mësimore, kulturore e sportive «Hamid Shijaku», 1988: PSR of Albania [χάρτης], 1:800.000, Τίρανα.
- Nicol, D.M., 1984: *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Καίμπριτζ.
- Orhonlu, C., 1990: *Osmanlı imparatorluğunda derbend teşkilâtı*, Κωνσταντινούπολη.
- Ortaylı, I., 1974: *Tanzimattan sonra mahallî idareler*, Άγκυρα.
- Pamuk, S., 1987: *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913*, Καίμπριτζ.
- [Papadakis, B.], 1935: *Documents officiels concernant l'Empire du Nord*, Αθήνα.
- Parry, V., 1960: «Ayas Pasha», *Encyclopédie de l'Islam*, τ. Α', σ. 802.
- Patsch, C., 1904: *Das Sandschak Berat in Albanien*, Βιέννη.
- Philipsson, A., 1897: *Thessalien und Epirus*, Βερολίνο.
- Pollo, S., 1985: «Popular culture as an expression of specific ethnic features and the formation of the Albanian people», *The Albanians and their territories*, σ. 133-161.
- Pollo, S.-Pulaha, S., 1978: *Akte të Rilindjës Kombëtare Shqiptarë, 1878-1912*, Τίρανα.
- Pollo, S.-Puto, A. (χ.χ.): *Ιστορία της Αλβανίας* (μτφ. Μπ. Ακτσόγλου), Θεσσαλονίκη.
- Pouqueville, F., 1820: *Voyage dans la Grèce*, τ. Α' - Ε', Παρίσι.
- , 1826: *Voyage de la Grèce*, τ. Α' - ΣΤ', Παρίσι.
- Ravenstein, G., 1871: «The populations of Russia and Turkey», *Journal of the Statistical Society*, Sept. 1877, σ. 433-467.
- Ritter zur Helle von Samo, A., 1877: *Die Völker des Osmanischen Reiches*, Βιέννη.
- Rolley, A.-De Visme, M., 1912: *La Macédoine et l'Épire (Vilayets de Monastir et de Janina). Étude de géographie physique et d'agrologie*, Παρίσι.
- Schirò, G., 1975: *Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, Ρώμη.

- Shaw, S.J.-E.K., 1977: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. Β´: *Reform, Revolution and Republic... 1808-1975*, Καίμπριτζ.
- Shkodra, Z., 1988: *La ville Albanaise au cours de la renaissance nationale*, Τίρανα.
- Skendi, S., 1967: *The Albanian national awakening, 1878-1912*, Πρίνστον.
- Skendo, L., 1915: *La population de l'Épire*, Σόφια.
- Soustal, P., 1981: *Nikopolis und Kephallenia, Tabula Imperii Byzantini*, 3, Βιέννη.
- Spiridonakis, B.G., 1977: *Essays on the historical geography of the Greek world in the Balkans during the Turkokratia*, Θεσσαλονίκη.
- Stanford, E.(εκδ.), 1877: *An ethnological map of European Turkey*, Λονδίνο.
- Stefano Magno, 1884: «Evenements historiques en Grèce, 1479-1497» (εκδ. Κ. Ν. Σάθα), *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 6, σ. 214-243.
- Stojanovich, T., 1960: «The conquering Balkan Orthodox merchant», *Journal of Economic History*, τ. 20, σ. 234-313 (=«Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», μτφ. Ντ. Μαμαρέλη), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας* (επιμ. Σ. Αοδραχά), Αθήνα 1979, σ. 287-345).
- Stojkov, R., 1970: «La division administrative de l'eyalet de Roumélie pendant les années soixante du XVIIe siècle ...», *Studia Balcanica*, τ. Α´, σ. 205-228.
- Strauss, J., 1986: «Der Vilayet Janina 1881-1912-Wirtschaft und Gessellschaft in einer 'geretteten Provinz'» (δακτυλογραφημένο κείμενο ανακοίνωσης στο 4ο Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Μόναχο 3-8 Αυγούστου 1986).
- , [1992]: *Die Siedlungsnamen des Epirus nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken* (υπό έκδοση στη σειρά «Islamkundliche Untersuchungen» τυπογραφικό δοκίμιο έχει κατατεθεί στη βιβλιοθήκη της Εταιρίας Ηπειρωτικών Μελετών στα Γιάννενα).
- Synvet, A., 1877: *Carte ethnographique de la Turquie d' Europe, et dénombrement de la population grecque de l'empire ottoman*, Παρίσι.
- , 1878: *Les Grecs de l'empire ottoman*, Κωνσταντινούπολη.
- Thielen, M.F., 1828: *Die Europäische Türkei...*, Βιέννη.
- Todorov, N.-Velkov, A., 1988: *Situation démographique de la peninsule balkanique (fin du XVe s.-début du XVIe s.)*, Σόφια.
- Tsvetkova, B., 1978: *Les institutions ottomanes en Europe*, Βισμπάντεν.
- Ubicini, J.H., 1853-: *Lettres sur la Turquie*, τ. Α´-Β´, Παρίσι.
- , 1876: *Etat présent de l'empire ottoman*, Παρίσι.
- Urquhart, D., 1838: *The spirit of the East...*, τ. Α´-Β´, Λονδίνο.
- Uzunçarşılı, I.H., 1983: *Osmanlı tarihi*, τ. Β´: *Istanbul'un fethinden Kanunî sultan Süleyman' in ölümüne kadar*, Άγκυρα.
- , 1984: *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Άγκυρα.
- Vasmer, M., 1970: *Die Slaven in Griechenland*, Λευψία.
- Vellay, C., 1913: *L'irredentisme hellénique*, Παρίσι.
- Vlora, E., 1911: *Aus Berat und vom Tomor*, Σεράγεβο.
- Wace, A.J.B.-Thompson, M.S., 1914: *The nomads of the Balkans...*, Λονδίνο.
- , 1989: *Οι νομάδες των Βαλκανίων* (μτφ. Π. Καραγιώργος), Θεσσαλονίκη.

- Zachariadou, E., 1987: «Lauro Quirini and the Turkish Sandjaks (ca.1430)», *Raiyyet Rûsûmu: Essays presented to Halil Inalcik*, Χάροβαρντ, τ. Β΄, σ. 239-248.
- , 1988: «Marginalia on the history of Epirus and Albania (1380-1418)», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, τ. 78, σ. 195-210.

SUMMARY

THE LATER PASHALIK OF YANNINA:

Topography, administration and population in Ottoman Epiros (1820-1913)

The aim of the present study is twofold: First, to present a complete survey of Ottoman administrative divisions in Epiros during the nineteenth century, trace their gradual evolution through successive reform initiatives, and arrive at a precise definition of their spatial extent; second, to exploit this information in evaluating and interpreting certain statistical data on the distribution and development of Epirote populations. Although there exists a mass of published and manuscript data on these questions, its usage and interpretation has tended to proceed in a rather superficial way, due to a lack of conceptual clarity in handling geographical and administrative terminology, as well as the exclusive focussing of population studies on the so-called «ethnic» distribution of Ottoman populations, usually in order to prove political points.

The results of this study may be of interest to three groups of researchers: a) Those interested in the local history of Greek Epiros and Southern Albania, and wishing to trace the Ottoman substratum underlying 20th century administrative divisions and settlement patterns. b) Those dealing with the history of Ottoman provincial institutions during the Tanzimat and Hamidian periods, notably the content and evolution of Ottoman administrative terms, the implementation of the vilayet system, and the history of census counts. c) Those studying the population history of the modern Greek state, and wishing to supplement the available population data on the Greek kingdom during the 19th century with information on regions which remained outside the borders of Greece until the beginning of the 20th century. As indicated below, population trends in the two areas were highly divergent, especially during the latter half of the 19th century.

Part A: Geographical and historical background

This part has been designed as an extended introduction to the area and period in question. Emphasis is placed on the political and economic background underlying Ottoman administrative practices, on the definition of geographical entities and nationality groupings, and on factors likely to influence population movements.

The old problem of the geographical delineation of Epiros is dealt with in Chapter 1. For the purposes of the present study, this term has simply been equated with the area of the Ottoman province governed by the pasha of Yannina. Chapter 2 deals with landscape, production and economic development. Two main features stand out: The insufficiency of local agricultural and industrial production and the huge trade deficit, which was mainly balanced through the importation of capital by migrant workers. The distribution of the population by language and religion is discussed in Chapter 3. The province was divided between an Albanian-speaking and largely Muslim population in the north and a predominantly Greek-speaking Christian population in the south; transitional areas such as Tsamourya (Camëri), Aryirokastro (Gjirokastër) and Premeti (Përmet) contained a very mixed population. However, Greek culture and influence were widespread among all Christian groups, and the religious dichotomy was more influential politically and psychologically than the superficial classification of the population by language.

Chapter 4 deals with some aspects of 19th-century Ottoman institutions as expressed in the case of Epiros. Four main themes are taken up: The development of the Ottoman reform movement, the status and geographical distribution of forms of land ownership, especially private and state-owned chiftliks, the methods of taxation, and the formation of the Ottoman regular and irregular army. Although the reforms of the Tanzimat period greatly affected these sectors of social life, the results were not necessarily beneficial to Epiros as a whole, and may indeed have hastened its decline into economic and demographic stagnation. Continual tax increases and unrestrained competition from Western countries weakened local enterprises, while the gradual impoverishment of old Muslim landholders was not balanced by a corresponding improvement in the condition of the peasantry. The purchase of chiftlik land by aspiring smallholders was only made possible through the acceptance of heavy mortgages and a lifetime of migrant labour, a process which denuded the country of its potential workforce.

Chapter 5 briefly traces the history of the three mutually competitive nationalist movements: Greek, Albanian and Vlakh-Roumanian. The influence of the last was insignificant, but the first two were powerful enough to provoke several major uprisings during the period in question. The motives of these uprisings were sometimes confused, and, in the case of the Albanian Muslims, desire for national statehood was generally less important than the wish to resist the encroachment of centralist Tanzimat policies on the system of tribal autonomy prevalent during the previous century. The Ottoman government played the elements of resistance against each other quite skillfully, a fact which enabled it to minimize its territorial losses in Epiros up to the time of the Balkan wars.

Part B: Administrative organization

Chapter 1 attempts to clarify the use and meaning of certain forms of Ottoman administrative terminology, notably the relationship between the terms «pashalik», «sandjak» and «mutasarriflik», or «vilayet», «kaza» and «nahiye». In fact, the last two terms were often interpreted in several senses, depending on whether the context referred to the traditional judicial hierarchy, or to contemporary administrative practice. Lists of kazas and nahiyes of the province of Yannina in Ottoman yearbooks betray a bewildering confusion of criteria; the use of equivalent Greek terms in Greek writers of the period was equally inconsistent.

A brief survey of Ottoman administrative divisions in Epiros up to the fall of Ali Pasha of Tepelen (1820) is undertaken in Chapter 2. Ottoman and other sources indicate that the borders and main territorial divisions of the three Epirote sandjaks of Yannina (Yanya), Delvino (Delvinë) and Avlona (Vlorë) remained almost unchanged from the early 16th to the early 19th century. However, the 18th century was marked by a considerable loosening of official sandjak hierarchy, leading to confusion over sandjak boundaries and the de facto autonomy of various areas. During the rule of Ali Pasha (1788-1820), all three sandjaks were subsumed under his personal authority, although their official status differed in each case.

The evolution of the Ottoman administrative framework during the 19th century is discussed in Chapters 3 and 4. Between 1820 and 1846 the three Epirote sandjaks were subject to a kind of personal union under the mutasarrif of Yannina, who was thus known as the «mutasarrif of the three sandjaks» (elviye-i selase): this office was combined for a time with the valilik of Rumelia (1824-1833 and 1834-1836), then with the mutasarrifliks of Trikala and Salonica (1837-1840), leading to an extreme concentration of power in the hands of a single governor. The status of the three Epirote sandjaks remained largely unaffected by the Tanzimat reforms of 1839-1840; it was only in 1846 that radical reforms were instituted through the agency of the military governor of Rumelia, Mehmed Reshid Pasha. The pashalik of Yannina was now organized as a separate eyalet, with a central administrative council (medjlis-i idare) and two vice-governors or kaimmakams in Gjirokaster and Berat. A third kaimmakamlık (Arta) was created in 1849, a fourth (Preveza) in 1864. During the period 1864-1867 there was constant shifting of boundaries and administrative capitals in some of these sandjaks; the details can be filled in through data provided by Greek consular archives, since the official Istanbul yearbooks for these years are generally muddled.

In 1867 the vilayet system was extended to the pashalik of Yannina, which was joined with Trikala to form the vilayet of Yannina (it is notable that contemporary accounts betray little enthusiasm for this reform; many local Greeks regretted the erosion of local autonomy through the imposition of government appointees, notably in the administration of the nahiyes). The previous administrative division of the pro-

vince was retained, with minor changes; later, the sandjak of Trikala was made independent from Yannina (1878), and a new sandjak of Leskovik functioned briefly between 1882-1888. The last years of Ottoman rule (1910-1912) saw the creation of the separate sandjak of Reshadiye or Chamlik (Tsamourya).

Chapter 5 presents a list of all Ottoman kazas to appear in Epiros during the period in question. In addition to 14 kazas that functioned continuously to the end of Ottoman rule (Arta, Yannina, Paramythia/Aydonat, Konitsa, Margariti, Filyates, Pogoni, Delvinë, Gjirokaster, Tepelenë, Përmet, Berat, Skrapar and Vlorë), new kazas were established at Preveza (1830), Parga (1830), Metsovo (1850?), Radhovizi (1859), Himarë (1877), Leskovik (1882), Lushnjë (1894) and Reshadiye (1910); in other cases, older kazas were abolished or their boundaries changed, while border modifications in 1876-1882 led to considerable loss of territory on the part of the vilayet. All such changes have been catalogued in Appendix B/I, while appendices B/II-IV contain a list of Ottoman governors of Yannina and the sandjaks subject to them.

Chapter 6 briefly describes the extent and development of Orthodox ecclesiastical dioceses in Epiros. Since the conflation of ecclesiastical and administrative divisions is a common source of blunders, especially in Greek source materials, care has been taken to distinguish the two sets of data. Finally, Chapter 7 explores the concept of «town» and «village» as a basis of 19th century administrative practice. The chief point to be emphasized is that «villages» appearing in official lists and population statistics can in no sense be equated with discrete settlements, but may correspond to groups of settlements sharing the legal status of a single commune.

Part C: Population counts

Chapter 1 contains a survey of Ottoman census efforts known to have taken place in Epiros during the 19th and early 20th century. Direct evidence indicates the existence of 5 major surveys, occurring mainly in the years 1831, 1845-1846, 1871-1875, 1884-1886 and 1905; these coincided with similar activities in other Ottoman provinces. Unfortunately, the official records of these censuses have not been located archivally. Figures published by Greek authors in 1853 and 1856 seem to be based, partly at least, on the counts of 1831 and 1846; those of the 1870s are concisely reported in Ottoman yearbooks, while the substance of later censuses is preserved in summary registers located in Ottoman government and Greek consular archives. Many of these sources contain numerical distortions due to selective correction, conscious manipulation, or plain arithmetical and copying errors. Often, population figures are not a direct product of the actual census, but represent «revised» estimates obtained by deducting deaths and adding births officially registered in years following the census date. The accuracy of such data seems more questionable than that of the censuses themselves.

The final section of this chapter describes the methods employed in two censuses carried out by Greek authorities immediately after the cession of parts of Epiros to Greece in 1881 and 1913. These surveys are fairly reliable and can be used to test the validity of Ottoman data.

Chapter 2 describes some supplementary sources which can be used in conjunction with Ottoman census records. The most important of these are church registers, which are independent of official Ottoman sources but usually inferior in quality. A statistical collation published in 1874 by an Epirote organization in Istanbul gives the most useful summary of such data. Other sources, such as consular archives or published geographical and «ethnographical» works, when not wildly inaccurate, can usually be shown to depend on known Ottoman documents or Greek ecclesiastical sources. Nevertheless, the records of Greek consular authorities in Epiros do on occasion present us with some original data, and are particularly interesting for their detailed statistical coverage of the Berat-Vlorë area during the final decades of Ottoman rule.

Chapter 3 discusses a number of technical issues concerning the aims, methods and validity of official population surveys. Ottoman censuses were different from modern census practice in that they attempted to list Ottoman citizens according to their permanent abode, rather than record their presence at a certain place during a specific census date. In practice, emigrants often continued to be registered as inhabitants of their native towns and villages for many years after their emigration. On the other hand, Ottoman censuses probably suffered from a high level of undercounting, especially among women and children. Such factors may explain a number of discrepancies between official Ottoman data and the censuses carried out by Greek authorities soon afterwards.

Some Ottoman figures are expressed in terms of «hanes», or households; the exact scope of this term can be gleaned from studying the rare copies of official population registers preserved in local archives. Ottoman yearbooks of the vilayet of Yannina give unusually full information on the average size of Epirote households (apparently about 5,4 persons, but probably nearer 6 if undercounting of women and children is taken into account). There is some local variation, with southern coastal areas and Muslim communities showing somewhat smaller averages.

Though Ottoman data are sometimes criticized as being partial either to Muslims or to Christians, neither is probably an important hazard. Minority groups such as Gypsies, nomad shepherds and foreign residents were almost certainly undercounted, but they only constituted an insignificant part of the population. The total percentage of uncounted inhabitants was probably dwindling throughout the 19th century; for this reason, the apparent increase in official population figures may be over-optimistic.

Taking into account the above observations, an attempt is made in Chapter 4 to plot the size and density of the population in the various districts of Epiros during the

period in question. Only sources thought to be based on actual census counts were used at this stage. Mistaken entries were corrected as far as possible, and records consisting only of household counts, as in the transcription of the 1846 census by Aravandinos (1856), were multiplied by figures representing the average household size of each region in later Ottoman statistics. Figures showing only male population were doubled and corrected for an undercounting of 12%, if the relevant data was collected c.1870, but only 6% for figures based on the census of 1884-1886 ; in later data, undercounting is accepted as negligible (in tables containing corrected figures, source dates have been rounded).

The figures thus obtained were further adjusted in order to offset the effect of various boundary changes. Thus the total population of Epiros, defined in terms of administrative boundaries existing in 1895, is seen to have increased from 385,700 inhabitants in 1830 to 604,000 in 1910, a rise of 57%. In fact, this rise is rather unimpressive in comparison to other Balkan regions; moreover, most of it is concentrated in the first half of the period, gradually levelling off as the effect of mass emigration became more pronounced. In the southern, Greek part of the province, which was much more sparsely inhabited at the beginning of the period than the northern areas, rates of increase are consistently higher, gradually leading to a more balanced distribution of the population at the beginning of the 20th century. In all areas, the Christian population rose faster than the Muslims, and the Jewish community faster than either. Thus the Muslims, who accounted for 53% of the total population in 1830, had fallen to 38% by 1910. Probably the Muslim population suffered from a lower birth-rate, a fact to be explained by sociological rather than traditional historical models.

The effects of emigration in reshaping the patterns of population distribution are documented in Chapter 5 (p. 390-405) by focussing on population and settlement data for the kaza of Yannina. The source figures are summarized in Appendix Γ/II (p. 430-445). Villages were divided into 7 main types, according to the shape of their population curve between 1850 and 1910. In areas with a known propensity to emigration, such as the Zagorohorya and Katsanohorya clusters of villages, the population invariably tended to stagnate. However, this stagnation was not directly associated with material poverty, but rather the reverse. Areas with a lower standard of living, such as the pastoral districts of Lakka and Tsarkovista, show a much higher rate of population increase. Due to their imperfect integration into the workings of Ottoman urban society, their inhabitants were apparently deterred from embarking on large-scale emigration.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

- Ααλή πασάς 64, 65, 135, 137, 151, 152
Αβδέλλα (Γρεβενών) 92
Αβδούλ μπέης Φράσαρης 90
Αβδούλ Αζίζ, σουλτάνος 64
Αβδούλ Μετζίτ, σουλτάνος 62
Αβδούλ Χαμίτ, σουλτάνος 65, 69, 90, 148, 339
Αβέρωφ, Γ. 83
αγαλίκι 68, 107, 334
Αγγλία 189
Αγιά (Λάρισας) 154, 157/ (Πάργας) 189-190
Αγία Κυριακή (Μαργαριτιού) 188, 189
Αγία Τριάδα (Πρέβεζας) 243
Αγιάς πασάς 119
Άγιοι Σαράντα 3, 43, 50, 51, 192, 204, 288
Άγιος Βασίλειος (Δελβίνου) 202
Άγιος Δονάτος 187
Άγιος Θωμάς (Πρέβεζας) 243
Άγιος Μηνάς (Ζαγοριού) 229
Αγίου Στεφάνου, συνθήκη 90
Άγκυρα 115
Άγναντα (Τζουμέρκων) 169, 176, 177, 349
Αγόρανα (Πρέβεζας) 175
Άγραφα 27, 83, 85, 172, 234-235
Αγών (εφημερίδα) 285
Άδανα 271
Αδριανούπολη 132
Αδριατική θάλασσα 27, 36, 38
Αζίζ πασάς 137
Αθήνα 91
Αιγαίο πέλαγος 27, 18, 37, 271, 278
Αίγυπτος 61, 141
Αΐδινίου βιλαέτι 148
Αίμος 27, 29
Αϊνή Αλή 122
Ακροκεραύνια 29-31, 36, 42· βλ. και Κεραύνια
Άκτιο· βλ. Πούντα
Ακτσά Χισά· βλ. Κρόια
Αλβανία, Αλβανοί *passim*/ «αθεΐα» τους 55/ ανεξαρτησία 92/ γλωσσική εξέλιξη 50-51/ εθνικισμός 59, 83, 89-92, 94-95/ μεσαιωνικοί εποίκισμοί 48/ μεταπολεμική πληθυσμιακή εξέλιξη 334/ ταύτιση με Ισλάμ 58
Αλβανικές Άλπεις 27
Αλεξούδης, Α. 284, 323
Αλή πασάς Τεπελενλής *passim*/ απολυταρχία του 124-125/ «αποστασία» 28/ στρατός 79/ τσιφλίκια 67-70, 359
Αλή Σαΐπ πασάς 158
Αληζότ Τσιφλίκι 229
Αλιάκμονας 184
Αλμυρός 154, 157, 292
Αμβρακικός κόλπος 31, 35, 86
Αμπεντίν Ντίνος 90
Αμπντουλλάχ εφέντης 105
Αναγνωστοπούλου, Σ. 20

* Δεν ευρετηριάζονται τα Παραρτήματα και τα κείμενα του Επιμέτρου. Οι υποσημειώσεις ευρετηριάζονται όταν αφορούν ζητήματα ειδικότερου ενδιαφέροντος.

- Ανασελίτσα (Μακεδονίας) 158, 185-186, 280
- Ανήλιο (Μετσόβου) 180, 242, 248
- Ανώγι (Φιλιππιάδας) 224, 227
- απογραφή *passim*/ (1831) 72, 260-262, 319/ (1845) 262-266, 294/ (1881) 278, 313-314/ (1884) 271-273, 296-297, 314/ (1889, 1907) 327, 333, 350/ (1905) 93, 274-276, 312/ (1913) 278, 299, 314, 343-350/ «νέα καταγραφή» 73, 267-270
- Αρβαντινός, Π. *passim*/ ανάλυση στατιστικών πινάκων 165, 264-266, επεξεργασία 306-308, 321-324/ περί εμπορίου 42/ περί πληθυσμού 261, 302, 344/ περί τσιφλικιών 70-71
- Αράπη (Γρεβενών) 184
- Άραχθος 35, 36, 170, 177, 225
- Αραχοβίτσα (Ιωαννίνων) 180
- Αρβανίτες, Αρβανιτιά 30-31, 48, 59/ σαντζάκι Αρβανιτιάς 116-118/ βλ. και Αλβανοί
- Αρβανιτόβλαχοι 42, 49, 233, 308, 311
- Αργιθέα (Καρδίτσας) 172
- Άργος 259
- Αργυρόκαστρο *passim*/ άλωση 116/ διάθρωση καζά 204-206/ εκκλησιαστική δικαιοδοσία, βλ. Δρυϊνούπολη/ ένταξη στο σαντζάκι Δελβίνου 123, 125/ ίδρυση καϊμακαμλικιού 132/ κατάλογος καζάδων 154/ παραγωγή σαντζακιού 39-40, 43/ πληθυσμός καζά 277, 326, πόλης 335-338, σαντζακιού 279/ ποσοστά Μουσουλμάνων 309
- Αργυροχώρι (Πωγωνίου) 193
- Άρδοσι (Ιωαννίνων) 357
- Άρεζα (και Άρζα) 196, 197, 208
- Αρίλα (Μαργαριτιού) 244
- Αρμένιοι 339
- Άρμπερι (Λιαπουριάς) 212
- Αρπίτσα (Μαργαριτιού) 244
- Άρτα *passim*/ διάθρωση καζά 168-174/ εκκλησιαστική δικαιοδοσία 222, 224-225/ ίδρυση καϊμακαμλικιού 134-135/ κατάργηση σαντζακιού 138/ πληθυσμός καζά 313-314, 326, νομού 278, 333, πόλης 335-336/ στατιστική εκκλησιαστική 283, 286, 318, προκρίτων (1828) 260, προξενική (1877) 292
- Άρτα (Αυλώνας) 52
- Αρτσίστα (Ζαγοριού) 229, 276, 296, 300, 301, 351, 354
- Ασλάν πασάς 122, 162
- Άσπρη Ρούγα 200
- Ασπροπόταμος (ναχιγιές Τρικάλων) 154, 157, 247
- Αστακός 354
- Αστήρ της Θεσσαλίας (εφημερίδα) 278
- Αττά μπέης 137
- Αυλώνα *passim*/ άλωση και συγκρότηση σαντζακιού 118, 120-121/ διάθρωση καζά 211- 212/ δυναστεία πασάδων 88/ έδρα καϊμακάμη 138-139/ εκκλησιαστική υπαγωγή 233/ πληθυσμός καζά 272, 326, πόλης 336/ ρόλος λιμανιού 42/ ταραχές (1866) 89
- Αυστρία 38, 91, 137, 204
- Αχελώος 169, 171, 173
- Αχέροντας 35, 36, 51, 175, 177, 345
- Αχμέτ πασάς Καϊσερλής 137
- Αχμέτ Εγιούπ πασάς 86
- Αχμέτ Μιτχάτ πασάς 65, 140, 152
- Αχμέτ Ρασίμ πασάς 141, 152-153, 179
- Αχρίδα 28, 104, 107, 118
- Αώος· βλ. Βογιούσα
- Βαγενετία 116, 119, 190, 199
- Βαγιαζήτ Α΄ 115
- βακούφια 66-67

- Βαλαγάδες 185
 βαλής, βαλήδες *passim*/ έννοια όρου 100, 107/ υπερεξουσίες 150-151
 Βαλκάνια, Βαλκανική χερσόνησος *passim*/ φυσική διαίρεση 27-28/ Βαλκανικοί πόλεμοι 87, 91-92, 279, 332-333, 344
 Βαλοβίστα (Πωγωνιού) 193, 194, 280
 Βάλτος 301
 Βαλτσώρα (Ιωαννίνων) 242
 Βαν 313
 Βάξια (Ιωαννίνων) 243, 350
 Βαριάδες (Ιωαννίνων) 250, 357
 Βαρλαάμ (Ιωαννίνων) 358
 Βάρμπα (Αυλώνας) 244
 Βατατάδες (Ιωαννίνων) 352-355
 Βελανιδιά (Ιωαννίνων) 167, 177
 Βελέγραδα, μητρόπολη Βελεγράδων 117, 222-224, 232-234, 284-286, 318· βλ. και Μπεράτι
 Βελεντζικό (Αρτας) 245-246, 248
 Βελεστίνο 154, 157
 Βελή μπέης Γκοροσιάνης 175
 Βελλάς και Κονίτσης εκκλ. επαρχία 166, 167, 222-232, 237, 283, 286, 296, 318, 348-349
 Βελούχι 27
 Βελτσίστα (Ιωαννίνων) 180, 226
 Βενέτικος (ποταμός) 185
 Βενετοί 115, 118, 168, 174, 187
 Βενιζέλος, Ε. 279
 Βέντσα, καζάς Βεντσών 105, 119-120, 153, 183-186, 216, 227, 282-283, 321, 326, 327
 Βερμίκι (Κουβελεσιού) 200
 Βερολίνου, συνθήκη 65, 85-87, 90, 158
 Βέρτσα (και Βέρτζα) 218, 233-234
 Βήσσανη (Πωγωνιού) 229, 336
 Βιδίни 141
 βιλαέτια *passim*/ έννοια 101/ μετάφραση όρου 113/ νόμος βιλαετίων 108, 140-152
 Βινάχι (Πορμετής) 209
 Βιρή (Τεπελενιού) 209
 Βίσαντσκο (Καστοριάς) 195, 196, 229, 327
 Βίτσα (Ζαγοριού) 242, 355
 Βιτσικό (Ζαγοριού) 229
 Βλαχάτανο (Ιωαννίνων) 226, 352-355, 359
 Βλαχέρνα (Τζουμέρκων) 225
 Βλαχλίδης, Δ. 84
 Βλάχοι, Κουτσόβλαχοι 36, 42, 49-50, 92-95, 181, 185, 275, 277, 287, 311-312/ (κόλι Γρεβενών) 184, 227/ (χωριό Πωγωνιού) 193, 194
 Βλιούσια (Σκραπαριού) 217
 Βλιώρηδες 88, 126, 139
 Βοβούσα (Ζαγοριού) 92
 Βογιούσα (Βοβούσα, Αώος) *passim*/ αλλαγή κοίτης 211/ ως όριο Ηπείρου 31, 32
 Βοκοπόλια (Μπερατιού) 284/ (Σκραπαριού) 217
 Βόλος 151-154, 157
 Βόνιτσα 123, 174, 186, 301, 354
 Βορδώ (Τζουμέρκων) 169, 173, 176
 Βορτόπι (Μπερατιού) 284
 βοσκότοποι και χειμαδιά 39, 42, 44, 49-50, 250, 333
 Βοσνία (και Μπόσνα) 28, 31, 101, 115, 140, 261
 Βόσπορος 27, 28
 Βοστίνια (Πωγωνιού) 52, 110, 194, 252, 336-338
 Βουθρωτό 119, 123, 174, 200, 227
 Βουκουρέστι 93, 230
 Βουλγαρέλι (Βουργαρέλι) 171
 Βουλγαρία, Βούλγαροι 58, 90, 274-275, 329, 339-340
 Βούρκος (Δελβίνου) 51, 199· βλ. και Ταϊφλίγια
 Βούρμπιανη (Κόνιτσας) 196-199
 Βουτονόσι (Μετσόβου) 180, 248

- Βραδέτο (Ζαγοριού) 283, 354
 Βράνιστα (Αυλώνας) 200
 Βριάστινο (Γρεβενών) 283
 Βροντισμένη (Ιωαννίνων) 242, 250, 350
 Βροσίνα (Παραμυθιάς) 167, 229
 Βρυσέλα (Φιλιατών) 237
 Βρύση (Άρτας) 171, 173, 224-225, 333
 Βρυώνηδες 88
Βυζαντίς (εφημερίδα) 272
 Βύρων, λόρδος 124
- Γαβρισιοί (Ιωαννίνων) 180
 Γαλλία 41, 64, 151, 343
 Γαναδιό (Κόνιτσας) 244
 Γαρδίκι 47/ (Κουρέντων) 350/ (Λιαπου-
 ριάς) 107, 199-205, 212, 231/ (Σκα-
 μελλιού) 243
 Γαρδικόπουλο (Ιωαννίνων) 350
 γενικά συμβούλια 149-150
 Γενούσος· βλ. Σκούμπης
 Γερμένι (Πρεμετής) 197, 208
 Γηρομέρι (Φιλιατών) 222-223, 228, 286
 Γιαγκοντίνα (Μουζακιάς) 241
 Γιάννενα· βλ. Ιωάννινα
 Γιουγκοσλαβία 363
 Γιουργάνιστα (Ιωαννίνων) 180
 Γκεγκαριά, Γκέγκηδες 87-88, 92
 Γκιάτι (Αργυροκάστρου) 205, 211
 Γκιουλχανέ, διάταγμα 62, 108, 151
 Γκιώνης Λέκκας (Γκιολέκας) 37, 89, 131,
 156
 Γκολτς πασάς 161
 Γκορίτσα (Τομορίτσας) 233
 Γκούρα (Ιωαννίνων) 243, 350
 Γκουσνίτσκα (και Γκοστέντσκα) 216-219,
 234
 Γκραμπόβα (Τομορίτσας) 93, 219, 233-234
 Γκραμπότσα (Σκραπαριού) 208, 209
 Γκράμσι (Αλβανίας) 218-219, 233-234
- Γκραντέτσι (Σκραπαριού) 47
 Γκρίμπα 200, 210, 21
 Γκρίμπιανη (Ιωαννίνων) 350
 Γλαβίτσα (Παραμυθιάς) 282
 Γλούστα (Φιλιατών) 282
 Γλυκή (Φαναριού) 188
 Γοργοπόταμος 198
 Γορίστι (Αυλώνας) 244
 Γορίτσα (Ιωαννίνων) 243, 350/ (Φαναρι-
 ού) 188, 190
 Γότιτσα (Ιωαννίνων) 242, 345, 350
 Γράβα (Ηγουμενίτσας) 161
 Γραμμένο, Γραμμενοχώρια 355, 359
 Γράμμος 27, 36, 42, 92, 195-198, 208, 229,
 327
 Γρανίτσα (Παραμυθιάς) 167, 229
 Γράσδανη (Ιωαννίνων) 177
 Γρεβενά *passim*/ δερβένι 36/ διάρθρωση κα-
 ζά 183-186/ εκκλησιαστική δικαιοδο-
 σία 227, στατιστικές 282-286/ πληθυ-
 σμός καζά 280, 326/ υπαγωγή στην
 Ήπειρο 117-120, 158
 Γρεμενίτσα (Τζουμέρκων) 225
 Γρίμποβο (Τζουμέρκων) 225
 Γύφτοι 301, 310-311· βλ. και Τουρκόγυ-
 φτοι, Τσιγγάνοι
- Δαγκλή (και Νταγκλή) 43, 206-209, 222,
 235-236
 Δαμασκός 140
 Δανιήλ Μοσχοπολίτης 58
 Δεβόλης (ποταμός) 214-219, 234
 δεκάτη 74-75, 155, 258, 357
 Δελβίνα (Πρεμετής) 237
 Δελβινάκι (Πωγωνιού) 36, 70, 247-248
 Δέλβινο *passim*/ διάρθρωση καζά 199-204/
 επισκοπή 222, 231/ ίδρυση σαντζακιού
 119/ κατάλογος καζάδων 120/ πληθυ-
 σμός καζά 325-326, πόλη 335

- Δεμάτι (Ιωαννίνων) 345
 Δέντισκο (Κόνιτσας) 49, 195-196, 229
 Δερβέναση (Τεπελενιού) 209
 Δερβένι (Κόνιτσας) 231
 δερβένια, δερβεντζήδες 80-81, 124, 136-137, 170, 181, 263
 Δερβίζιανα (Ιωαννίνων) 35, 51, 243
 Δερβιτσάνη (Δρόπολης) 50
 Δερελί (Λάρισας) 154, 157
 Δεσκάτη (Γρεβενών) 184, 227
 Δεσνίτσα 55, 105, 207, 235, 301, 320
 δημαρχίες 252-253
 Δημητριάδης, Β. 20
 Δημητριάδης-Τσελεπής, Β. 40
 δημογεροντίες επαρχιακές 221-222, 227
 δημόσιες γαίες 66-67, 75
 Διαβατό (Μακεδονίας) 28
 Δίβρα (Αλβανίας) 118, 272
 Δίβρη (Δελβίνου) 51
 δικαστήρια 63, 150
 Διναρικές Άλπεις 28
 διοικητικά συμβούλια (ινταρέ μετζλισί) 63, 74, 133-136, 141, 144-146, 171
 Διοκλητιανός 29
 Διπαλίτσα (Πωγωνιού) 193, 194, 199, 230, 231
 Διχομήρι (Άρτας) 245
 Δοβρά (Ζαγοριού) 354
 Δόλιανη (Ζαγοριού) 283
 Δομένικο (Ελασσόνας) 157
 Δομολεσσά (Ιωαννίνων) 166
 Δοσκάρα (Παραμυθιάς) 188
 Δοτσικό (Γρεβενών) 184, 185
 Δουκάτες (Αυλώνας) 54, 200
 Δούναβη βιλαιέτι 140, 148, 151-152
 Δραγοβέτσι (Ιωαννίνων) 352-355, 357
 Δραμεσ(ι)οί (Ιωαννίνων) 359
 Δρεστενίκο (Ζαγοριού) 296
 Δρόνος (ποτ. Δρόπολης) 36, 116, 201, 205
 Δρόβιανη (Δελβίνου) 46, 51, 231
 Δρόπολη 36, 39, 51, 52, 87, 88, 116, 204, 231-232, 259, 279, 319
 Δρυΐνουπόλεως επισκοπή και μητρόπολη 167, 222, 230-232, 235, 285-286, 318
 Δρυμάδες (Χειμάρας) 52
 Δυρράχιο 28-30, 115, 118/ μητρόπολη 224, 233-234, 310
 Εβλιγιά τσελεμπί 33, 48, 102, 104, 168, 192, 199, 209, 247, 248
 Εβραίοι 52, 53, 54, 74, 95, 261, 268, 273, 284, 301, 310, 328, 341, 344-345
 εγιαλέτια passim/ σύστασή τους 100, 132
 Εγνατία οδός 28
 έθνος, εθνική συνείδηση 47, 57, 59-60
 Εκρέμ μπέτης Λιμποχόβας 162
 Ελασσόνα 154, 157, 158, 280
 Ελευθεροχώρι (Παραμυθιάς) 282/ (Φιλιππιάδας) 173-174
 Έλιζνα (Ιωαννίνων) 177
 Ελλάδα, Έλληνες passim/ αλυτρωτικά κινήματα 82-87/ ελληνική γλώσσα 51-53/ ελληνική συνείδηση 59-60/ ελληνική υπηκοότητα 312-313/ ταύτιση με Χριστιανούς 57-58, 279
 Ελληνοαλβανοί 287
 Ελλήσποντος 27
 Ελμέσι (Σκραπαριού) 208, 209, 218
 Ελμπασάν 107, 116, 118, 125, 213, 218, 223, 233-234, 272
 εμποροδικεία 63
 Επτάνησα 38, 101, 137, 312
 έρανοι 76-77
 Ερζεγοβίνη 28
 Ερζερούμ 140, 313
 Ερίντι (Αργυροκάστρου) 205, 211
 Ετχέμ πασάς 139-141, 155
 Ευγενίδης, Α. 287
 Ευρυτανία 301

- Ζάβροχο (Πωγωνιού) 193
 Ζαγόρι, Ζαγοροχώρια *passim*/ γεωγραφία 345/ γεωργία 41/ εκκλησιαστική διαίρεση 226-229, στατιστικές 283/ μουδιολίκι 156, 179/ πληθυσμιακή εξέλιξη 346-349, 354-355, 358-359
 Ζαγοριά 116, 204, 210-211, 232
 Ζαγόριανη (Ιωαννίνων) 350
 Ζάππας, Ε. 83
 Ζαραβούτσι (Ιωαννίνων) 167
 Ζάρκος (Θεσσαλίας) 154
 Ζαροβίνα (Πωγωνιού) 192
 Ζελίστα (Ιωαννίνων) 352-354
 Ζενεμπισαίοι 116
 Ζέπα (Πρεμετής) 193
 Ζερβό (Άρτας) 243
 Ζερέτσι (Πρεμετής) 209
 Ζερμή (Πρέβεζας) 51
 Ζημιάτσι (Γρεβενών) 184
 Ζίτσα 70, 72, 179, 180, 226, 355, 359
 Ζόριστα (Ιωαννίνων) 53, 357
 Ζούκα (Μουζακιάς) 211
 Ζουλιάτι, Ζουλιάτες (Δελβίνου) 199, 200, 202, 231, 244, 335
 Ζυγός (Μετσόβου) 36, 181
 Ζυγοχώρια 225, 234
 Ζωγράφειο διαγώνισμα 286
 Ζωγράφος, Χ. 83
 Ζωνιαλή (Μουζακιάς) 211
 Ζωσιμαία σχολή 52
 Ζώτος, Β. (Μολοσσός) 198, 202, 292

 Ηγουμενίτσα (Ρεσαδιέ) 161, 164, 190, 191/ σαντζάκι 93, 156, 160-162, 166
 Ηπειροθεσσαλία (όρος) 33
 Ήπειρος *passim*/ αύξηση πληθυσμού 327-334, 338-339, 362/ γεωργική παραγωγή 38-43/ διοικητικές ζώνες 290, 318-319/ εμπορικό ισοζύγιο 44/ οθωμανικός στρατός 79-80/ πίνακας σαντζακίων 120-121, 154/ σύνορα 29-33, 169, 184, 214, 327/ Δεσποτάτο Ηπείρου 28, 30/ Παλιά και Νέα Ήπειρος 29, 30· βλ. και Ιωάννινα
 Ήπειρος (εφημερίδα) 277, 278
 Ηπειρωτική Εταιρία 86
 Ηπειρωτικός Φιλεκαπαιδευτικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 284-286, 301, 311, 318, 348, 350, 357

 Θάνα (Αλβανίας) 28
 Θεολόγου μονή 227-228
 Θεσπρωτία· βλ. Τσαμουριά
 Θεσπρωτικά βουνά 169
 Θεσσαλία *passim*/ αγγλική στατιστική 292/ απογραφές 269-270, 278/ αύξηση πληθυσμού 329· βλ. και Τρίκαλα
 Θεσσαλονίκη 20, 37, 79, 129, 132, 136, 140, 158, 271, 292, 299
 Θράκη 27, 29, 308
 Θύαμης· βλ. Καλαμάς / επαρχία 188, 190

 Ιλλυρία, Ιλλυρικό 29, 31
 ιμ(π)λάκια· βλ. τσιφλίκια/ Ιμπλάκια (Μεσσηνίας) 107
 Ιμπραήμ πασάς (Βλιώρας) 33, 69, 88, 125
 Ιόνιο πέλαγος 27, 36, 51
 Ιράκ 101, 296
 Ισαΐμ· βλ. Σαχίν μπέης
 Ίσβορος (Κόνιτσας) 199
 Ισμαήλ πασάς (διοικ. Αργυροκάστρου) 139
 Ισμαήλ πασάς (Πασόμπεης) 33
 Ισμαήλ Κεμάλ πασάς 87, 91
 Ισμαήλ Ραχμή πασάς 93, 136
 Ιταλία 38, 41, 91, 137, 329
 Ιωάννινα *passim*/ άλωση 117/ βουλευτές 84, 90/ γεωγραφία ναχιγιέδων 345-346/ διάρθρωση καζά 176-180/ εκκλη-

- σιαστική δικαιοδοσία 222, 225-227/
εκκλησιαστικές στατιστικές 277, 283,
286, 296, 318, 348/ ίδρυση σαντζακιού
118, πασαλικιού 33, εγιαλετιού 132,
βιλαετιού 140/ ισολογισμοί βιλαετιού
77/ παραγωγή σαντζακιού 39-40, 43/
πίνακας καζάδων 120, 154/ πίνακας
τσιφλικιών 70-71/ πληθυσμός βιλαετι-
ού 270-273, 326, καζά 261, 268, 314-
315, 319, 345-360, νησιού 350, πόλης
268, 301, 335-338, 343-345/ χριστιανι-
κή κοινότητα 266, 295
- Ιωάννινα (εφημερίδα) 8, 274
- Καβάγια 116, 213, 224, 233-234
- Καβαλλάρι (Ζαγοριού) 283
- καδήδες, καδηλίκια 103-106
- καζάδες *passim*/ χαρακτήρας όρου 101-
114/ χάραξη ορίων 163-168
- Καϊλάρια (Πτολεμαΐδα) 158
- Κακόλακκος (Πωγωνιού) 193
- Κακός Τράφος 178
- Κακόσι (Αργυροκάστρου) 205, 211
- Καλαμάς (Θύμης) *passim*: βλ. και Παρα-
κάλαμος
- Καλαμπάκα 154, 301
- Καλαντζοχώρια 153, 172-173, 313· βλ. και
Πετρίλο
- Καλαπόδι (Γρεβενών) 184
- Καλαράτες (Κουρβελεσιού) 200
- Καλαρίτες 42, 46, 154, 177, 345, 349, 359
- Καλεντίνη (Βελεντζικίου) 171, 173, 245-246
- Καλιάσα (Δελβίνου) 199
- Καλπάκι (Ιωαννίνων) 242
- Καλύβια Τσώρας 350
- Καμενίκος 197
- Κάμπος (ναχιγιές Άρτας) 171, 224-225
- Κάνινα (Αυλώνας) 116, 211
- Καπέσοβο (Ζαγοριού) 354, 358, 359
- Καπινόβα (Μπερατιού) 111, 214, 323
- Καποδίστριας Ι. 319, 320
- Καραβαστά λιμνοθάλασσα 213
- Καραμουρατιά 192-195, 224
- Καραπάνος, Κ. 69
- Καρατοπράκ 213, 234
- Καρβασαράς (Ακαρνανίας) 354/ (Άρτας)
111, 170, 172, 224-227
- Καρδίτσα 154, 157, 172, 292
- Κάριανη (Αργυροκάστρου) 205, 211
- Καρίτσα (Ιωαννίνων) 180
- Κάρλελι, σαντζάκι 115, 117, 128
- Καρμίτσης, Χ. 283
- Καρμπουνάρα (Μουζακιάς) 214
- Καρύταινα 259
- κασαμπάδες 252
- Καστοριά 28, 104, 195, 229/ μητρόπολη
166-167, 222, 230, 235-237
- Κατάκαλη (Γρεβενών) 184
- Κατερίνη 157, 158
- Κατσανοχώρια 101, 345-346, 354
- Καύκασος 340
- Καχραμάν πασάς (Βρυώνης) 138-139, 141
- Κέλυδνος (ποταμός) 30, 31
- Κεραύνια όρη 200· βλ. και Ακροκεραύνια
- Κέρκυρα 119, 137, 161
- κεφαλικός φόρος 74, 258-259
- Κίγκος, Δ. 84
- Κιέτα (Τομορίτσας) 219
- Κιρκάσιοι 151
- Κλεισούρα (Αλβανίας) 32, 36, 89, 116,
207, 209, 217/ (Καστοριάς) 92/ (Φιλιπ-
πιάδας) 224, 227
- Κλέριτζης, Τ. 130-131
- Κλίτσοβο (Άρτας) 245
- Κοζάνη 158, 184-186, 279-280
- Κοζάρα (Μουζακιάς) 214
- Κοκίδης, Ι. 166-167, 302
- Κοκκινόχωμα (Ιωαννίνων) 180

- Κολορσί (Δρόπολης) 50
 Κολώνια 32, 33, 36, 37, 50, 86, 125, 159, 195-196, 199, 208, 229, 236, 301, 327
 Κολωνιάτι (Ιωαννίνων) 356
 Κομπότι (Άρτας) 169
 Κονίσπολη (Τσαμουριάς) 51, 55, 191
 Κόνιτσα *passim*/ διάρθρωση καζά 194-199/ εκκλησιαστική δικαιοδοσία· βλ. Βελλά/ πληθυσμός καζά 324-326, πόλης 335
 Κονόρτας, Π. 20
 Κόντρα (Τεπελενιού) 235
 Κοπάνοι (Ιωαννίνων) 250
 Κοραής, Α. 59
 Κοράκου, γέφυρα 171, 172
 Κοράνι, 58
 Κορσάτσικο (Κόνιτσας) 199
 Κορυστιανη (Παραμυθιάς) 282
 Κορυστά, καζάς Κορυστάς 32, 33, 36, 37, 90, 91, 93, 117, 125, 130, 208-209, 219, 261, 263, 283/ μητρόπολη 166, 167, 222, 230-231, 235-236, 284-285, 310/ σαντζάκι 279
 Κοσμάς Θεσπρωτός 31, 40, 195, 210, 218, 260-261, 301, 318-320
 Κοσόβα (Πρεμετής) 209, 236
 Κοσόλιανη (Ιωαννίνων) 356
 Κοσσυφοπέδιο 28, 91, 296
 Κούδεσι (Αυλώνας) 210, 244, 335, 337
 Κουκλέσι (Ιωαννίνων) 357
 Κουκούλι (Ζαγοριού) 354, 358
 Κουκουλιοί (Παραμυθιάς) 282
 Κουπάκια (Ιωαννίνων) 177
 Κουρβελέσι 116, 119, 120, 131, 154-156, 199-205, 210, 231, 233, 279, 299, 304, 305, 309, 320, 336
 Κουρεμάδι (Πωγωνιού) 191, 193
 Κούρεντα 46, 56, 70, 103, 111, 120, 154, 177-180, 224-232, 306, 345-350, 354-356
 Κουσοβίτσα (Πωγωνιού) 193
 Κούτσι (Κουρβελεισιού) 203/ (Φιλιατών) 177, 191, 229
 Κουτσόβλαχοι· βλ. Βλάχοι
 Κουτσούλι (Αυλώνας) 244
 Κουτσούφλιανη (Τρικιάλων) 86, 180, 182-183, 237, 327
 Κρασιά (Φιλιππιάδας) 51
 Κράψη (Ιωαννίνων) 179, 345, 355
 Κρήτη, Κρητικοί 77, 93, 278, 364
 Κριμαία 340/ Κριμαϊκός πόλεμος 64, 65, 85
 Κροατία 28
 Κρόγγοι (Δελβίνου) 231
 Κρόια 116, 118
 Κροπίστι (Αυλώνας) 244
 Κρούσοβο (Μακεδονίας) 92
 Κρουονέρι (Πωγωνιού) 229
 Κύπρος 109
 Κώνστανς εφέντης 141
 Κωνσταντινούπολη *passim*/ απογραφή (1884) 271-272/ συμβολικός ρόλος 57/ συνθήκη (1881) 158
 Κωστίτσι (Ιωαννίνων) 242, 350
 Λάζαινα (Ιωαννίνων) 243, 350
 Λάιστα (Ζαγοριού) 92, 337
 Λάκκα, Λάκκες 35, 46, 55, 69, 80, 83, 85, 111, 154, 169-172, 176-178, 225, 334, 355, 356, 359, 362
 Λακκοπούλα 176, 225
 Λάλιζα (Παραμυθιάς) 177
 Λάμαρη 44, 80, 168-169, 174, 176, 225, 286
 Λαμία 354
 Λάμποβο 206, 210
 Λαμπρίδης, Ι. 18, 156, 283, 285, 311, 315, 342, 350, 354-359
 Λάρισα 102, 104, 154-158, 190, 310/ μητρόπολη 167, 222, 225, 234-235, 283

- Λαχανόκαστρο (Παγωνιού) 116, 192, 229
 Λαψίστα (Ιωαννίνων) 180
 Λεγγαρίτσα (ποταμός) 206, 208
 Λέκλη (Τεπελενιού) 235
 Λέλοβο (Φιλιππιάδας) 169, 170
 Λεπτοκαρυά (Φιλιατών) 229
 Λεσινίτσα (Δελβίνου) 51, 231/ (Ζαγοριού) 352, 354
 Λεσκάτοι (Κόνιτσα) 195-198, 229
 Λεσκοβίκι *passim*/ βιλαέτι Καραμουρατιάς 195/ διάρθρωση καζά 197-199/ ίδρυση σαντζακιού 159-160/ οδικές επικοινωνίες 36-37/ οθωμανική κατάκτηση 117/ πληθυσμός καζά 326, πόλης 335
 Λευτεροχώρι· βλ. Ελευθεροχώρι
 ληστεία, ληστές 37, 86, 151, 159, 172
 Λια (Φιλιατών) 282
 Λιάπηδες, Λιαπουριά 30, 87-88, 123, 167, 200, 210, 212, 261, 320, 337
 Λιάρα (Πρεμετής) 231
 Λιάσκοβο (Αγράφων) 172, 234
 Λιατοβούνι (Κόνιτσα) 244
 Λιβαδάρι (Μαργαριτιού) 188
 Λιβαδάς, Π. 41, 343, 349
 Λιβάδι (Ελασσόνας) 154
 Λίβανος 140
 Λιβιάχοβο (Ιωαννίνων) 177
 Λιβίσιστα (Ιωαννίνων) 177, 226
 Λιμπιβάνη (Πρεμετής) 198
 Λιμπόφτσα (Μουζακιάς) 216
 Λιμπόχοβο (Δρόπολης) 56, 205, 206, 335-338/ (Πρέβεζας) 251/ (Τρικάλων) 183
 Λιντζουριά 60, 116, 204, 210, 232, 259, 319
 Λίντισδα (Δελβίνου) 201
 Λιούζανη (Μπερατιού) 214
 Λιουμνίστα (ποταμός) 207
 Λιουμπόνια (Σκραπαριού) 208
 Λ(ι)ούσνια, καζάς Λιούσνιας 33, 212-215, 233, 240, 304-305, 324, 326, 336, 338
 Λίστα (Φιλιατών) 164, 282
 Λογόρα (Λιαπουριάς) 212
 Λοζέστι (Ιωαννίνων) 179, 359
 Λόντος, Δ. 288-289, 292, 313
 Λουκοβέρδι (Αυλώνας) 244
 Λούκοβο (Δελβίνου) 202
 Λουμπίνιστα (Γρεβενών) 184
 Λούντσι (Γρεβενών) 184
 Λούρος (χωριό) 173/ καζάς 173-174, 277, 326/ ναχιγιές 168-169/ ποταμός 36, 164, 169
 Λούτσα (Πρέβεζας) 175
 Λουχάνιστα (Ιωαννίνων) 350
 Λύκου (Φιλιατών) 282
 Λυκούρσι (Δελβίνου) 85, 201
 Μάγεο (Γρεβενών) 184
 Μαζαράκι (Μαργαριτιού) 55, 120, 188, 191
 Μάξι (Κόνιτσα) 231/ (Παραμυθιάς) 167, 229
 Μακεδονία 27-32, 49, 92, 104, 274, 278, 286, 308
 Μακρίνου (Ζαγοριού) 358
 Μαλακάσι (Ηπείρου) 36, 47, 70, 72, 103, 154, 177-182, 226, 259, 333, 345-350, 354-356, 362/ (Τρικάλων) 180, 182, 248, 327
 Μαλακάστρα 55, 154, 212-215, 233-234, 291, 320
 Μαλεσή (Τεπελενιού) 209
 Μάλεσοβο (Πρεμετής) 207
 Μαλοβίστα (Μακεδονίας) 92
 Μάλτσανη (Δελβίνου) 51, 228
 Μαράτι (Άρτας) 244
 Μαργαρίτης, Α. 92
 Μαργαρίτι *passim*/ Γύφτοι 311/ διάρθρωση καζά 187-190/ πληθυσμός 325-326

- Μαρτανιοί (Πρέβεζας) 251
 Μασκολούρι (Αργυροκάστρου) 201, 205, 231
 Μάτι (Αλβανίας) 118
 Μασσούκι (Ιωαννίνων) 49, 177, 349
 Μαυρέας, Ν. 295-296
 Μαύρη θάλασσα 27
 Μαυροβούνι (Ζαγοριού) 229/ (Σερβίας) 28, 90
 Μαυρόγερο (Παγωνιού) 193
 Μαυρονόρος (Ιωαννίνων) 237, 242, 249, 350
 Μαυρόπουλο (Παγωνιού) 193
 Μαυρούδι (Ηγουμενίτσας) 52, 164
 Μαχμούτ Β΄ 61, 65, 78, 108, 124-128, 136
 Μαχμούτ Νεντίμ πασάς 147, 152
 Μαχμούτ Χαμνή πασάς 128
 Μεκάτι (Αυλώνας) 244
 Μέκκα (και Μεδίνα) 67, 181
 Μελεντσικό (Γρεβενών) 250
 Μελέτιος, μητροπολίτης 30, 31
 Μέλιανη (Πρεμετής) 198
 Μελισσόπετρα (Κόνιτσας) 231
 Μέλτοκα (Σκραπαριού) 208, 209, 218
 Μενίνα (Παραμυθιάς) 35
 Μέρτζανη (Κόνιτσας) 198
 Μεσαριά (Άρτας) 171/ (Κόνιτσας) 244/ (Παγωνιού) 193, 194, 230
 Μεσοβούνι (Ζαγοριού) 229
 Μεσογέφυρο (Κόνιτσας) 37
 Μεσολόγγι 161
 μετανάστευση 44-46, 299-300, 344, 354-355, 358-360
 Μετζητιές (Παγωνιού) 50, 52, 92, 242, 311
 Μέτσοβο *passim*/ διοικητική εξέλιξη 153-155, 180-183, 248/ εξαρχία 237, 286/ οδική επικοινωνία 36/ πληθυσμός 292, 326, 335
 Μεχμέτ Ακίφ πασάς 137
 Μεχμέτ Αλή Βρυώνης 90
 Μεχμέτ Αλή, πασάς Αιγύπτου 61, 62
 Μεχμέτ Εμίν πασάς (γιος Κιουταχή) 62, 127, 128
 Μεχμέτ Εμίν πασάς (Πεπές) 136, 171
 Μεχμέτ Ζιγιά πασάς 130, 263
 Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς (βαλής Ρούμελης) 130-133, 263-264
 Μεχμέτ Ρεσίτ πασάς (Κιουταχής) 62, 85, 127, 128, 134, 175, 189
 Μεχμέτ Χοσερέφ πασάς 263
 Μηλιά (Μετσόβου) 180, 248
 Μικρασία 20, 79, 315, 339, 364
 μιλι(ύ)ετια 57-59, 93
 Μιλιωτάδες (Ιωαννίνων) 350
 Μινέικο, Ζ. 173
 Μιρίτσα (Τεπελενιού) 241
 Μιχαλίτσι (Πρέβεζας) 174
 Μογίλα (Αυλώνας) 244
 Μόλασι (Αλβανίας) 231
 Μόλιστα (Κόνιτσας) 244
 Μολυβδοσκεπάστου μονή 230
 Μοναστήρι (Βιτώλια) 32, 36, 79, 92, 104, 128, 130, 136, 158, 159, 196, 224, 236
 Μονοδέντρι (Ιωαννίνων) 242
 Μοράβα (Μπερατιού) 241
 Μόσαρη (Ιωαννίνων) 350
 μουατζέλια 69, 75
 Μουζάκης, Ι. 30
 Μουζακιά 35, 39, 43, 49, 60, 88, 121, 154, 212-215, 233-234, 248, 291, 308, 312, 320, 323-324
 Μουζακιοί (Ιωαννίνων) 356
 Μουζίνα (Δρόπολης) 51, 231
 μουκατάδες 67, 106, 258
 Μουλιανά (Μουμπλιανά) 168-169
 μούλκια 66-67
 μουλλαλίκια 104, 110
 Μουράτ Α΄ 115

- Μουργκάνα 46, 164, 227, 282
 Μουρσιά (Δελβίνου) 228
 Μούρτος (Ηγουμενίτσας) 193
 μουσίρηδες 99, 127
 Μουσ(ι)ατίτσα (Ιωαννίνων) 51, 242, 283, 350
 Μουσλή Γκιολέκας 202
 Μουσουλμάνοι *passim*/ γεωγραφική κατανομή 54-56/ ελληνόφωνοι 52, 91, 93/ εξισλαμισμένοι 54-56/ κοινωνικό καθεστώς 53-57/ στρατεύσιμοι 80/ υπογεννητικότητα 78, 328, 339-340, 362-363
 Μουσταφά πασάς Βλιώρας 90
 Μουσταφά πασάς (Κόκας) 33
 Μουσταφά Ασίμ πασάς 159
 Μουσταφά Ζιχνή πασάς 161
 Μουσταφά Νουρή πασάς 129
 Μουσταφά Ρεσίτ πασάς 63
 Μουχτάρ (γιος Αλή πασά) 33, 125
 μουχτάρηδες 149, 239, 241/, 253, 267, 296
 Μπάγια (Ζαγοριού) 283
 Μπάλα (Ιωαννίνων) 243
 Μπάλσα, δυναστεία 30
 Μπαλτανέσι 169
 Μπάλτινο (Γρεβενών) 184
 Μπαμπούρι (Φιλιατών) 282
 Μπαργκούλιασι (Μπερατιού) 213
 Μπαρκαμάδι (Ιωαννίνων) 356
 Μπάρτζι (Ιωαννίνων) 356
 Μπεκίρ Ρουστέμ πασάς 135-136
 Μπεκτασήδες 89, 90
 Μπελθούκι (Κόνιτσας) 199, 231
 Μπέντζα (ποταμός) 200, 210
 Μπεράτι *passim*/ διάρθρωση καζά 212-216/ ίδρυση καΐμακαμλικιού 132, μουτσαριφλικιού 139/ παραγωγή σαντζακιού 39-40, 43/ πίνακας καζάδων 154/ πληθυσμός καζά 323-326, πόλης 335-336, σαντζακιού 276, 329/ προξενικές στατιστικές 290-291/ ρουμανική επιδρομή 93/ τσιφλίκια 70· βλ. και Βελέγραδα
 Μπερατινός ποταμός (Οσούμ) 208, 212, 214-217
 Μπεσίμ πασάς 136
 Μπεστιά (Ιωαννίνων) 242, 350
 Μπέτης, Σ. 281
 Μπίσοβο (Γρεβενών) 184
 Μπίστριτσα (ποταμός Δελβίνου) 36
 Μποζανίκο (Πωγωνίου) 193
 Μπολένα (Κουρβελεσιού) 200
 Μπορότσα (Σκραπαριού) 207
 Μπόρσι (Κουρβελεσιού) 202-203
 Μποτσιφάρι (Κόνιτσας) 244
 Μπούκοβο (Μακεδονίας) 28
 Μπουλμέτι (Άρτας) 243
 Μπουρέτο 193, 205
 Μπουσατλήδες 28
 Μπουτσικό (και Μπογοντσικό) 194, 199, 231
 Μπράνια (Φιλιατών) 229
 Μπραντοβάρι (Ιωαννίνων) 350
 Μπρεγουδέτι 55, 154, 201, 231
 Μπρένιστα (Τζουμέρκων) 225, 244
 Μπρέστανη (Πρεμετής) 198
 ναΐτηδες 104-105
 Νακή μπέης 159
 Νάρτα (Τομορίτσας) 219· βλ. και Άρτα
 Ναύπακτος 222
 ναχιγιέδες *passim*/ έννοια 101-103, 109-112, 114/ και νόμος βιλαετιών 146-148/ μετάφραση όρου στην Ήπειρο 120-121, 153-156
 Νέα Άρτα· βλ. Φιλιπτιάδα
 Νεγάδες (Ζαγοριού) 354, 358, 359
 Νεγράδες (Ιωαννίνων) 180, 226
 Νεμέρτσικα 193, 207
 Νεολόγος (εφημερίδα) 271, 313

- Νέος Λούρος· βλ. Φιλιπιάδα
 Νεότουρκοι 66, 69, 91, 95, 112, 161-162
 Νεοχώρι (Πρέβεζας) 243, 244
 Νεπραβίστα (Δρόπολης) 231
 Νησίστα (Τζουμέρκων) 173, 225, 244
 Νίβιτσα Λιόπεσι 200
 Νίβιτσα Μπούμπαρι 201, 210
 Νικολαΐδης, Δ. 113
 Νικολαΐδου, Ε. 286
 Νικολάρα (Σκραπαριού) 208, 209, 218
 Νικόπολη 29, 174/ μητρόπολη Νικοπόλεως 222, 225, 284
 Νίσα (Σερβίας) 132, 140
 Νίστα (Ηγουμενίτσας) 164
 Νοβοσέλια (Αυλώνας) 244/ (Πρεμετής) 209
 Νομικός, Α. 290
 Νουνεσάτι (Παραμυθιάς) 187, 188
 Νουχάκης, Ι. 245
 Ντάγι 188, 190
 Νταγκλή (Πρεμετής)· βλ. Δαγκλή
 Νταούλασι (Αλβανίας) 231
 Ντάρδα (Τομορίτσας) 214, 219
 Ντεμάτες 88
 Ντερβεντίστα (και Δερβεντίστα) 176, 180, 181, 224, 227, 237, 355
 Ντιναίοι 88, 176
 Ντοβίστιανα (και Δοβίσδιανα) 352-355
 Ντομπρένι (Τομορίτσας) 220
 Ντόμπρου (Ιωαννίνων) 350
 Ντόριζα (Τεπελενιού) 210-211
 Ντουλτσίνο 90
 Ντραγότι (Αλβανίας) 231

 Ξέχωρο (Φιλιατών) 242
 Ξηρόκαμπος (Άρτας) 245
 Ξηρόμερο 259
 Οθωμανοί, Οθωμανική αυτοκρατορία *passim*/ ακεραιότητά της 29/ περίοδος μεταρρυθμίσεων 61-66/ πολιτική εθνο-
 τήτων 94-95
 Όλυμπος 29, 154
 Ολύτσικας 345
 Ομέρ Βρυώνης 33, 85, 88, 126, 128, 132
 Ομέρ μπέης 117
 Οντρίτσανη (Σκραπαριού) 207, 233, 235, 280
 Όπαρη 301
 Ορθόδοξοι· βλ. Χριστιανοί
 Ορλωφικά 84
 Οσμάν Φεβζή πασάς 86, 93, 95, 199, 275
 Οστανίτσα (Πωγωνιού) 193, 194, 199, 231
 Οστροβίτσα 217, 219

 Πάβιτς, Μ. 16
 Παγκρι (Σκραπαριού) 207, 280
 Παλιοπωγώνι· βλ. Πωγώνι
 Παλέρμο (Χειμάρρας) 202
 Παλιάσα (Χειμάρρας) 52
 Παλιόκαστρο (Αργυροκάστρου) 205
 Παλιοκουτσάτι (Παραμυθιάς) 251
 Παλιοχώρι (Λάιστας) 283/ (Μπότσαρη) 179/ (Συράκου) 242, 350
 Παλουμπάρι (Πρεμετής) 231
 Παναγία (Άρτας) 244
 Παναρίτη (Σκραπαριού) 208, 209
Πανδώρα (περιοδικό) 286
 Παπαγεωργίου, Γ. 72
 Παπαδάτες (Φιλιππιάδας) 51
 Πάπιγκο (Ζαγοριού) 177, 178, 229, 354
 Παρακάλαμος 116, 190
 Παραμυθιά *passim*/ διάρθρωση καζά 187/ εκκλησιαστική δικαιοδοσία 223-224, 227-228, στατιστικές 281-282, 286, 318, 322/ πληθυσμός καζά 320, 326, πόλης 338
 Πάργα *passim*/ διαμονή επισκόπου 228/ διοικητική εξέλιξη 189-190/ εποικισμοί 341/ κίτρα 42/ πληθυσμός καζά

- 326, πόλης 319-320
 πασαλίκι *passim*/ έννοια όρου 99, 107
 Πασχίδης, Δ. 60
 Πάτρα 354
 Παύλο Κουρτίκ, βιλαέτι 116, 212
 Πεκίνη (Αλβανίας) 213, 233-234
 Πεκίστι (Αλβανίας) 231
 Πελοπόννησος 99, 132, 341
 Πεστά (Ιωαννίνων) 351, 358
 Πέστανη (Τεπελενιού) 235
 Πέτα (Άρτας) 84, 169
 Πετούσι (Παραμυθιάς) 166, 226
 Πετρίλο (Αγράφων) 171-173, 235, 269, 327
 Πετροχοντί (Μπερατιού) 284
 Πετσάλι (Κουρέντων) 251, 350
 Πικέρνη (Δελβίνου) 202
 Πίνδος *passim*/ κατάκτησή της 181/ ως ό-
 ριο Ηπείρου 27
 Πινιάρι (Γρεβενών) 251
 Πίσια (Κουρέντων) 178
 Πιστιανά (Τζουμέρκων) 225, 244
 Πιτσάρι (Αργυροκάστρου) 201
 Πλάβαλη (Κόνιτσας) 199
 Πλακουβίτσα (Άρτας) 245-246
 Πλατοβούνι 199, 201
 Πληγάτι (Κόνιτσας) 195-196, 229
 Πλησιόι (Άρτας) 250, 311
 Πλιανισνίκ (Μπερατιού) 111, 214
 Πόβλα (ποταμός) 36, 191, 201
 Πογδορά (Ιωαννίνων) 352-355
 Πογδόριανη (Ιωαννίνων) 177, 178, 222,
 223, 237, 242, 350, 355
 Πόδα (ή Μπότα) 197, 230, 236
 Πολίτσανη (Πωγωνιού) 50, 193
 Πόποβο (Παραμυθιάς) 280
 Πόρος (Μουζακιάς) 211
 Ποταμά (Άρτας) 171, 225/ (Φαναριού) 188
 Πούντα (Άκτιο) 44, 86, 175
 Πράδαλα (Ιωαννίνων) 177
 Πράμαντα (Τζουμέρκων) 169, 176, 335
 Πρέβεζα *passim*/ ίδρυση και διάρθρωση
 καζά 168, 174-176/ ίδρυση σαντζακι-
 ού 135, 138/ κατάλογος καζάδων 154/
 μητρόπολη 225, 284/ μουχτάρηδες 253/
 παραγωγή σαντζακιού 39-40, 43/ πλη-
 θυσμός καζά 326, 332, πόλης 335,
 338, 341/ προάστια 243-244/ ρόλος λι-
 μανιού 37/ χειμαδιά 44, 250
 Πρεμετή *passim*/ Γύφτοι 54, 311/ διάρθρωση
 καζά 206-209/ εκκλησιαστική δικαιοδο-
 σία 235-236, στατιστικές 284-285/ πλη-
 θυσμός καζά 322, 326, πόλης 335-338/
 προτείνεται ως έδρα σαντζακιού 160
 Πρένιασι (Ελμπασάν) 82
 Πρέσπες 28
 Πρισερένη 90-91
 Πρόγοι (Αργυροκάστρου) 205
 Προγονάτι (Κουρβελεσιού) 200-206, 210,
 336, 338
 Προναίοι 88
 Προσβάλα (Ιωαννίνων) 242, 345
 Προσγόλι (Ιωαννίνων) 345, 350, 355-356,
 359
 Πτολεμαίος 30, 31
 Πυροβίτσα (Κόνιτσας) 231
 Πύργος 28, 59
 Πύργος (εφημερίδα) 285
 Πυρσόγιαννη (Κόνιτσας) 197-199, 276,
 377
 Πωγώνι *passim*/ διάρθρωση καζά 192-
 194/ πληθυσμός 326
 Πωγωνιανή· βλ. Βοστίνα/ αρχιεπισκοπή
 167, 222-224, 228-232/ Παλαιά Πωγω-
 νιανή 229-230, 232
 Ραβένια (Ζαγοριού) 229
 Ραδοβίζι (Άρτας) 80, 83-86, 134, 138, 154,
 167-174, 179, 222, 225, 234, 235, 245-

- 247, 269, 285, 333/ (χωριό Ιωαννίνων)
166, 226
- Ράμπανη (Σκραπαριού) 207, 280
- Ράπεζα (Πάργας) 189-190
- Ράσα (Αλβανίας) 231
- Ραφταναίοι (Τζουμέρκων) 169, 176
- Ραφτόπουλο (Αγράφων) 234
- Ραψίστα (Τζουμέρκων) 169, 173, 176
- Ρέθι (Μπερατιού) 154, 213-214
- Ρέθι Ντούμο (Αλβανίας) 231
- Ρεντίνα 154, 157
- Ρεούφ μπέης 160
- Ρεσαδιέ· βλ. Ηγουμενίτσα
- Ρετσιανά (Άρτας) 245-246
- Ρηνιάσα (Πρέβεζας) 168-169
- Ριγκίστιανα (Άρτας) 245
- Ρίζα (Δελβίνου) 51/ (Τεπελενιού-Αργυρο-
κάστρου) 116, 204-206, 210-211, 231-
232, 235, 259/ (Πρεμετής) 206, 235-236
- Ρίζιανη (Φιλιατών) 88
- Ρίλα (Βουλγαρίας) 29
- Ρόδος 364
- Ρουμανία 92, 308
- Ρούμελη, βαλής της Ρούμελης *passim*/ δι-
καιοδοσία του 100, 102· βλ. και Μονα-
στήρι
- Ρουσάτσα (Πρέβεζας) 51, 175, 225, 227
- Ρωγοί (Φιλιππιάδας) 120, 168-169
- Ρωμιά (Φιλιππιάδας) 251
- Ρωμοί 59-60, 95, 274-275, 312
- Ρωσία 41
- Σαγιαδά (Φιλιατών) 52, 183, 191
- Σακελλαρίου, Μ. 259
- Σαλαώρα (Άρτας) 38, 43
- Σάλεσι (Πρεμετής) 197, 208
- σαλναμέδες *passim*/ και διοικητικές διαι-
ρέσεις 109-112/ και εθνότητες 94-95/
περιεχόμενα 19/ πληθυσμιακά στοι-
- χεία 268-273/ στατιστικές χανέδων
302-306/ στατιστική 1895 346-350
- Σαμαρίνα (Γρεβενών) 92, 153-155, 183,
184, 195-197, 227, 249, 282, 327
- Σανοβό (Κόνιτσας) 231
- σαντζάκια *passim*/ απόδοση όρου 113/ έν-
νοια 100, 106/ πίνακες 120-121, 154/
χαρακτηρίζονται καϊμακαμλίκια 132,
μουτσαριφλίκια 99, 106, 143
- Σαντοβίτσα (Γρεβενών) 251/ (Μπερατιού)
284
- Σαρακατσάνοι 42, 277, 311
- Σαραντάπορος (ποταμός) 195-198
- Σαράντης, Θ. 283
- Σάσαϊ (Δελβίνου) 202
- Σαχίν μπέης 115, 117, 195
- Σβερνέτσι (Αυλώνας) 52
- Σέζι (Αλβανίας) 231
- Σεϊκάτες 88
- Σεϊφουλλάχ πασάς 93
- Σέκι Τώντου Κιόρε 224, 234
- Σεκίρ μπέης 134
- Σεκίστα (Μουζακιάς) 215
- Σελίμ Βλιώρας 88, 95, 139, 141
- Σελίτσανα (Ιωαννίνων) 350
- Σέλι (Μουζακιάς) 211
- Σέλτσα (Πωγωνιού) 193, 194, 205
- σέμ(π)τια 103
- Σεμένης (ποταμός) 36, 212, 215, 234
- Σεμπερδένι (Τομορίτσας) 219
- Σεραφείμ Βυζάντιος 75, 170, 174, 245,
311, 313, 357
- Σέρβια, σαντζάκι Σερβίων 158, 184, 186,
280
- Σερβία 29, 31, 301, 329
- Σερζιανά (Ιωαννίνων) 175, 225
- σιδηρόδρομοι 38, 161
- Σινάν πασάς 117, 122
- Σκαλτσογιάννης 37

- Σκαμνέλλι (Ζαγοριού) 283
 Σκαμνιά (Άρτας) 243
 Σκαπετοχώρια 282
 Σκάρδος 27, 28, 29
 Σκαφιδάκι (Πρέβεζας) 243, 244
 Σκεντέρμπεης 91, 118
 Σκεπετός (Μαργαριτιού) 251
 Σκεριά 206, 208, 235-237
 Σκλούπου (Ιωαννίνων) 177, 349
 Σκόδρα 27-29, 90, 107, 115, 118, 140, 271-272
 Σκόπια 27, 91, 132, 140
 Σκουληκαριά (Άρτας) 171, 245-246, 248
 Σκούμπης (Γενούσος) 29, 30, 33, 36, 47, 118, 213, 224
 Σκούπα (Τζουμέρκων) 173, 244
 Σκουπίτσα (Φιλιατών) 237
 Σκραπάρι *passim*/ διάθρωση καζά 216-218/ εκκλησιαστική υπαγωγή 233/ εξαφάνιση χωριών 251/ πληθυσμός 326/ συνοριακή αλλαγή 208-209/ σχέση με Δεονίτσα 207
 Σκρομπόνια (Σκραπαριού) 217
 Σλάβοι 47, 206
 Σλάτινα (Καστοριάς) 195, 196, 229, 327
 Σμίξη (Γρεβενών) 92
 Σμολίτσα (ποταμός) 356
 Σμύρνη 37, 148
 Σοβιετική Ένωση 363
 Σοπωτό (Δελβίνου) 116, 119, 199
 Σούβλιαση (Ηγουμενίτσας) 164
 Σουδενά (Ζαγοριού) 177, 195, 295
 Σουλειϊμάν ο Μεγαλοπρεπής 109, 122, 126, 259
 Σούλι (Κακοσούλι) 35, 80, 83, 107, 123, 175, 177, 243, 248
 Σουλίοβα (Αλβανίας) 116, 213, 233-234
 Σούμπινο (Γρεβενών) 241
 σουράς 130
 Σούρας, Α. 84
 Σουσίτσα (ποταμός) 200
 Σούτσα (ποταμός) 184
 Σόφια 27
 Σπαθία 60, 118, 223, 234
 σπαχήδες 67, 68, 78, 100
 Σπιράγρι 212
 Στέπεζι (Αργυροκάστρου) 201, 232
 στίμες 72, 74, 258, 266
 Στολοβό (Ζαγοριού) 283
 Στράβων 29, 30
 Στράτσανη (Κόνιτσας) 197, 199
 Συκιά (Κόνιτσας) 197-199, 249
 Σύνιτσα (Γρεβενών) 184
 Συράκο (Ιωαννίνων) 42, 44, 154, 242, 249, 276, 283, 335, 337, 345, 349, 355, 356, 359
 Συρία 364
 Σφακάρι (Παραμυθιάς) 251
 Σφίλτσι (Κοζάνης) 185
 Σχινάς, Ν. 292
 σχολεία 52, 59-60, 83, 90-93, 151, 165
 Σχωριάδες (Πωγωνιού) 193
 Σωπική (Πωγωνιού) 45, 70, 192, 193, 336
 Σωπίκι (Δελβίνου) 228
 Σωσίνου εξαρχία 237· βλ. και Πογδόριανη
 Τανζιμάτ 16, 62-64, 74-77, 108-109, 127-134, 151, 263, 334
 Ταυλαντία 30, 32
 Ταφίλ Μπούζης 89
 Τεπελένι *passim*/ διάθρωση καζά 204-206, 209-211/ εκκλησιαστική υπαγωγή 167, 235/ πληθυσμός καζά 288, 326, πόλης 336-337
 Τέπλωφ, Β. 301
 Τερμπούκι (Τεπελενιού) 210
 Τερόβα (Σκραπαριού) 217
 Τέροβο (Ιωαννίνων) 358
 Τέτοβο 28

- Τεττιμέ 169
 Τζαΐμ, ναχιγιές 195, 224
 Τζουμέρκα 46, 83, 86, 111, 134, 138, 153-154, 167-174, 179, 225-226, 244-245, 333, 362
 τιμαριωτικό σύστημα 66, 68, 100, 116-117, 122
 Τόκκοι (δυναστεία) 117
 Τομόρι 43, 49, 212-214, 219
 Τομορίτσα, καζάς Τομορίτσας 55, 116, 119, 121, 123, 153-154, 213, 216, 218-220, 233, 251, 265, 292, 304, 320, 324, 326
 Τοπ-αλτί (Άρτας) 170, 244/ (Μπερατιού) 233
 Τοπόλιανη 168
 Τόριστα (Γρεβενών) 283
 Τόσκηδες, Τοσκαριά 47, 87-88, 92, 209-210, 233
 Τουρκία, Τούρκοι *passim*/ ταύτιση με Μουσουλμάνους 56-58, με Οθωμανούς 16
 Τουρκόγυφτοι 52, 54
 Τούρναβο (Κόνιτσας) 195-196, 229
 Τραπεζούντα 313
 Τρεμίσι (Πρεμετής) 209
 Τρεμπεσίνα 207
 Τρεμπλιόβα (Αυλώνας) 244
 Τρενόβα (Πρεμετής) 209
 Τρία Σαντζάκια 85, 126
 Τρικάλα, πασαλίκι Τρικάλων 34, 36, 129, 136, 140, 153-158, 181, 184-185, 227, 270, 292, 301
 Τρίκερι 154, 157
 Τριπολίτιδα 140
 Τριτσικό (Γρεβενών) 184
 Τσαγγάρι (Παραμυθιάς) 282
 Τσαγκαριώτικος (ποταμός) 35
 Τσαμαντάς(ς) (Φιλιατών) 201, 282, 337
 Τσάμηδες, Τσαμουριά *passim*/ έκταση 51/ ιδιότητες κατοίκων 89, 161/ συγγέται με τον καζά Μαργαριτιού 188/ σύσταση σαντζακιού 93, 123, 160· βλ. και Ηγουμενίτσα
 Τσαμοχώρια 176, 225
 Τσαπαραίοι 88
 Τσαπουρνιά (Γρεβενών) 184
 Τσαραπλανά (Πωγωνιού) 45, 197, 199, 229
 Τσαρκοβίστα 56, 70, 154, 163, 177-180, 226, 306, 334, 345-350, 354-357, 362
 Τσαρσόβα (Πρεμετής) 197
 Τσαρταλός 116
 Τσάτιστα (Πωγωνιού) 193
 Τσεπέλοβο (Ζαγοριού) 179, 253, 355, 358
 Τσέραγα (Αλβανίας) 231
 Τσερία 206, 208, 235
 Τσερίτσα (Τομορίτσας) 220
 Τσερίτσανα (Ιωαννίνων) 357
 Τσέρμα (Μουζακιάς) 214
 Τσερμενίκα (Αλβανίας) 118
 Τσιγγάνοι 287· βλ. και Γύφτοι
 Τσιράχι (Γρεβενών) 185
 Τσιφλίκι Χασάν Μαλίν 251
 τσιφλίκια 39, 67-73, 240-241, 248, 250/ κρατικά (ιμλάκια) 69-71, 75, 107, 357
 Τσιφλίκια (Δελβίνου) 248· βλ. και Βούρκος
 Τσιφλικόπουλο (Ιωαννίνων) 243, 350
 Τσοροβόντα (Σκραπαριού) 216
 Τσουβίστα (Τζουμέρκων) 173
 Τσούρχλη (Γρεβενών) 185, 227
 Τύνιδα 141
 Τύρια (ποταμός) 177, 180
 Τύρναβος 154, 157
 Φανάρι (Ηπείρου) 36, 39, 51, 55, 71, 86, 93, 153-154, 175, 188-190, 227-228, 248, 322, 333/ (Θεσσαλίας) 102
 Φαναριοφαρσάλων μητρόπολη 235

- Φάσσαλα 154, 157, 292
 Φερίτ πασάς 93, 275
 Φιέρι (Μουζακιάς) 33, 49, 93, 212, 215-216
 Φίκθι (Λιούσνιας) 241
 Φιλιάτες *passim*/ διάρθρωση καζά 190-191/ εκκλησιαστική υπαγωγή 237/ πληθυσμός καζά 326, πόλης 338/ τοπικές φατρίες 88
 Φιλιπιάδα 169, 173-174, 314, 333· βλ. και Λούρος
 Φιλιπούπολη 301
 Φλωρεντίας, πρωτόκολλο 51, 87, 279
 Φλώρινα 37
 Φορέστης, Α. 43, 44, 266
 Φουάτ πασάς 64, 140, 151
 Φούγκα (Κόνιτσας) 92, 249
 Φουσαμπάρδα (Δελβίνου) 244
 Φραγκάδες (Ζαγοριού) 283, 354
 Φραγκούδης, Χ. 32, 40
 Φράκουλα (Μουζακιάς) 123, 213, 215
 Φράσαρη (Μπερατιού) 214/ (Πρεμετής) 55, 90, 92, 207, 209
 Φρασιανή (Δρόπολης) 52
 Χαλέπι 140
 Χαλκιάπουλος, Α. 289
 Χαμιδιέ· βλ. Φιλιπιάδα
 χανέδες 72, 200, 300-308
 Χάονες 29
 χαρτογραφήσεις 163-164
 Χαρτογραφική Υπηρεσία 196, 289, 291
 Χάσ(ι) (Αρτας) 111, 170/ (Σερβίας) 29
 Χασάν Σεβκή πασάς (Κρίτσαλης) 135, 138-139
 Χασάν Ταχσίν πασάς 91
 Χάσια (Γρεβενών/Τρικάλων) 29, 158, 185, 227
 Χασιώτης, Γ. 284, 310
 Χατζή Κάλφας 181, 186, 192
 χειμαδιά· βλ. βοσκοτόποι
 Χειμάρρα 30, 52, 55, 83, 107, 116, 119, 123, 199-204, 211, 222, 231, 271-272, 279, 312, 332
 Χίνκα (Ιωαννίνων) 180, 354
 Χιονάδες (Κόνιτσας) 45, 195-197, 229
 Χοντόστοβο (Δελβίνου) 202
 Χόρμποβο (Τεπελενιού) 232
 Χουμελίτσα (Αργυροκάστρου) 205, 231
 Χουντουκούκι (Τεπελενιού) 210
 χουντουτήδες 81
 Χουσεΐν (γιος Ομέρ Βρυώνη) 132
 Χουσεΐν (εγγονός Αλή πασά) 33, 125
 Χουσεΐν Αυνή πασάς 79
 Χουσεΐν Χουσή πασάς 95, 136-137, 139, 171
 Χρηστοβασίλης, Χ. 59, 60, 84
 Χριστιανοί *passim*/ αλβανόφωνοι 59, 95/ εξίσωση με Μουσουλμάνους 63, 64, 146/ Καθολικοί 53-54, 87, 95, 273/ κεφαλικός φόρος 74/ κοινωνικό καθεστώς 53-54/ κρυπτοχριστιανισμός 54, 74/ μουαβίνηδες 144/ ποσοστό πληθυσμού 54, 309-310, 327-328, 339-341/ υπερεκτίμησή του 317-320
 Χρούπιστα (Καστοριάς) 195
 Χρυσοβίτσα (Ιωαννίνων) 176, 183, 351, 355
 Χρυσόδολη (Πωγωνιού) 193
 Χρυσοχόος, Μ. 163-164
 Ψαλίδας, Α. 30-32, 59, 209, 258-259, 319, 343
 Amadori-Virgilij, G. 196, 289
 Baldacci, A. 292

- Bertrand, V. 268
Blunt, J. 292, 301
Boué, A. 301
Bulletin d'Orient (περιοδικό) 289
- Dumont, A. 364
- Gökbilgin, M.T. 101
- Hahn, J. 186
Hammer, J. 104
Hobhouse, J. 124
- Karal, E. Z. 260
Karpát, K. 271-272, 275, 339
Kiepert, H. 163-164
- Leake, W.M. 178, 259, 301, 346
Lenert, G. 292
- Longworth, H. 291
- Mano, G.A. 320
McCarthy, J. 315
- Pouqueville, F. 168, 186, 259-260, 354-355
- Rolley, A.-De Visme, M. 38, 164
- Said, E. 15
San Giuliano, A. 293
Spectateur de l'Orient (περιοδικό) 261-262, 316-317, 320
Synvet, A. 291, 302
- Ubicini, J. 262
Urquhart, D. 342
- Viet, A. 291

ISBN 960-7916-11-5